

Een proces van bloed, zweet en tranen!

Juridisering van arbeidsongevallen in de negentiende eeuw in België

Verhandeling aangeboden door **Bruno DEBAENST** tot het behalen van de graad van
Doctor in de rechten

Promotor:
Prof. dr. D. HEIRBAUT

Gent, 2010

© 2010, Bruno Debaenst
Uitgegeven in eigen beheer
Bruno.debaenst@ugent.be

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Deze uitgave heeft enkel tot doel te dienen als proefschrift tot het behalen van de graad van Doctor in de rechten aan de Universiteit Gent.

Afbeelding kaft: foto genomen naar aanleiding van het arbeidsongeval van Henri Noël Demoustier op 19 januari 1892, AEM, Le Grand Hornu, 1592.

Vormgeving: Daquam

Inhoud

Dankwoord.....	xiii
Probleemstelling	1
<i>O tempora, o jura...</i> over het concept juridisering	7
Een empirisch onderzoeksmodel inzake juridisering	11
Een proeve tot ‘sociale rechtsgeschiedenis’	15
Samengevat	16
Deel I Macroniveau: de juridisering van arbeidsongevallen in België	17
Hoofdstuk I Prelude: arbeiders, arbeidsongevallen en recht omstreeks 1850	18
1.1 Inleiding.....	18
1.2 De ‘idylle’ van de industriële vooruitgang in België.....	18
1.3 Een blik in de Gentse katoenfabrieken (1843-1845)	21
1.4 De juridische grondslag van de arbeidsverhoudingen.....	28
1.5 Een onbestaande rechtspraktijk inzake arbeidsongevallen.....	34
1.6 Een blik op de <i>petite industrie</i>	38
1.7 In het spoor van de <i>hygiénistes</i>	42
1.8 Het eindverslag van de commissie uit 1848	45
1.9 Een administratieve uitloper	48
1.10 Besluit.....	56
Hoofdstuk II De eerste arbeidsongevallen in de Belgische rechtspraak	58
2.1 Inleiding.....	58
2.1 Arbeidsongevallen met stoommachines	59
2.1.1 ‘ <i>Hij is dood gelapt</i> ’	59
2.1.2 Van stoom- tot arbeidsongeval.....	61
2.1.3 Reglementair kader	64
2.1.4 Prevalentie van ongevallen met stoomtuigen	65
2.1.5 Rechtspraak inzake stoomtuigen	74
2.1.5.1 Ravage in Sint-Gillis.....	75
2.1.5.2 In het zog van de <i>Société linière</i>	78
2.1.6 Besluit.....	79
2.2 Arbeidsongevallen in de mijnen	80
2.2.1 Inleiding.....	80
2.2.2 Reglementair kader	80
2.2.3 Prevalentie van mijnongevallen en hun slachtoffers.....	86
2.2.4 Weerspiegeling van de mijnarbeidsongevallen in de rechtspraak.....	89
2.2.4.1 Loutere overtredingen van de mijnregulering	90
2.2.4.2 Strafrechtelijke vervolging	92
2.2.4.3 Burgerrechtelijke aansprakelijkheid	95
2.2.5 Besluit.....	97
2.3 Arbeidsongevallen bij ‘den ijzeren weg’	98
2.3.1 Inleiding.....	98
2.3.2 Reglementair kader	99
2.3.3 Prevalentie van arbeidsongevallen bij het spoor	100
2.3.4 Rechtspraak inzake spoorarbeidsongevallen	106
2.3.5 Besluit.....	107
2.4 Analyse van de vroegste arbeidsongevallen in het recht	108
2.4.1 Contextuele factoren	108
2.4.1.1 Gevaarlijke economische spitssectoren ‘onder stoom’	108
2.4.1.2 Een vroege <i>Bürokratisierung</i>	109
2.4.1.3 Een vroege <i>Justizialisierung</i>	110

2.4.2 Juridische factoren.....	112
2.4.2.1 Een versoepeling van de rechtspraak.....	112
2.4.2.2 Ontwikkeling in de rechtsleer.....	116
Hoofdstuk III Saintelette en de genese van het ‘juridisch arbeidsongeval’ in België.....	118
3.1 Inleiding.....	119
3.2 Charles-Xavier Saintelette als bevoorrechte getuige.....	119
3.3 De nieuwe theorie van Saintelette uit 1884.....	122
3.3.1 Van spoorongeval naar arbeidsongeval.....	123
3.3.2 De ‘uitvinding’ van de moderne arbeidsovereenkomst.....	125
3.4 De neerslag van de theorie van Saintelette in de rechtspraak.....	132
3.5 Een jurisprudentieel schisma.....	136
3.6 Besluit.....	138
Hoofdstuk IV Op weg naar 1903.....	141
4.1 Inleiding.....	141
4.2 E pluribus.....	142
4.2.1 Inleiding.....	142
4.2.2 Een veelheid aan vergoedingssystemen.....	142
4.2.2.1 De sociale zekerheid bij de mijnbouw.....	143
4.2.2.2 De sociale zekerheid bij de staatsspoorwegen.....	146
4.2.3 Rationalisering van de aansprakelijkheid.....	147
4.3 De parlementaire lijdensweg (<i>Parlementarisierung</i>).....	150
4.3.1 Inleiding.....	150
4.3.2 1886.....	151
4.3.3 Arbeidsongevallen voor de <i>Commission du travail</i>	152
4.3.4 Na de <i>Commission du travail</i>	155
4.3.5 Analytisch verklaringsmodel inzake de <i>Parlementarisierung</i> van arbeidsongevallen.....	157
4.3.5.1 Wetsvoorstel Janson, Casse, Hanssens en Houzeau de Lehaie – 15 juli 1890.....	161
4.3.5.2 Wetsontwerp van Berchem – 13 augustus 1891.....	161
4.3.5.3 Wetsontwerp Nyssens – 26 april 1898.....	162
4.3.5.4 Wetsontwerp Surmont de Volsberghe en de Smet de Naeyer – 12 maart 1901.....	162
4.3.5.5 Analyse.....	163
4.4 De geboorte van de arbeidsinspectie in België (<i>Bürokratisierung</i>).....	164
4.4.1 Inleiding.....	164
4.4.2 In de nasleep van de <i>Commission du travail</i>	165
4.4.3 Verdere ontwikkeling van de reglementering op de geklasseerde inrichtingen.....	166
4.4.4 De ‘geboorte’ van de eigenlijke arbeidsinspectie – 21 september 1894.....	169
4.4.5 Analyse.....	175
4.5 Verdere ontwikkelingen in de Belgische rechtsleer en rechtspraak (<i>Justizialisierung</i>).....	181
4.5.1 Inleiding.....	181
4.5.2 De verdere ontwikkeling in de rechtsleer.....	181
4.5.2.1 Arbeidsongevallen als internationaal fenomeen.....	182
4.5.2.2 Doctrine in verband met nationale wetgeving.....	183
4.5.2.3 Doctrine in verband met nationale rechtspraak.....	183
4.5.3 De verdere ontwikkeling in de rechtspraak in beeld.....	186
4.5.4 Besluit.....	187
Besluit Deel I.....	188
DEEL II. Mesoniveau. Een empirisch onderzoek naar de juridisering van arbeidsongevallen. Casus Bergen.....	191
Inleiding.....	192
Hoofdstuk I Methodologisch opzet.....	193
1.1 Inleiding.....	193

1.2 Arm Vlaanderen	193
1.2.1 De archieven van de werkrechtshraden.....	193
1.2.2 De archieven van de strafinstanties	194
1.2.2.1 De archieven op het niveau van het parket	194
1.2.2.2 De archieven op het niveau van de correctionele rechtbanken	195
1.2.3 De archieven van de burgerlijke rechtbanken.....	196
1.2.4 Besluit: schrale oogst in het Rijksarchief van Beveren-Waas	198
1.3 Rijk Wallonië.....	198
1.3.1 Het gerechtelijk arrondissement Charleroi.....	198
1.3.2 Het gerechtelijk arrondissement Bergen	199
1.3.2.1 De strafdossiers van Bergen.....	199
1.3.2.2 De burgerlijke archieven van Bergen.....	201
1.3.3 De archieven van <i>Le Grand Hornu</i>	201
1.4 Besluit.....	201
Hoofdstuk II De slagvelden van de arbeid.....	203
2.1 Inleiding.....	203
2.2 Een typologie van de arbeidsongevallen in Bergen	203
2.2.1 De mijnongevallen.....	203
2.2.1.1 De arbeidsongevallen in de mijnen ondergronds.....	204
2.2.1.2 De arbeidsongevallen bij de mijnbouw bovengronds.....	213
2.2.2 De groeveongevallen	219
2.2.3 De ongevallen in de fabrieksnijverheid.....	222
2.2.3.1 De cokesovens.....	222
2.2.3.2 De hoogovens, gieterijen en walserijen	224
2.2.3.3 De metaalverwerkende nijverheid.....	226
2.2.3.4 De chemische nijverheid.....	226
2.2.3.5 De glasnijverheid	227
2.2.3.6 Varia	228
2.2.4 De ongevallen bij de spoorwegen	228
2.2.5 De ongevallen in de voedselnijverheid	229
2.2.6 De ongevallen in de bouw.....	229
2.2.7 Analyse.....	231
2.3 De ene werkvloer was de andere niet	233
2.3.1 De mijnbouw, het spoorwezen en hun georganiseerde hulpkassen.....	233
2.3.2 De groeven: oases van paternalisme.....	235
2.3.3 De bouw	237
2.3.4 De fabrieksnijverheid.....	238
2.3.5 Besluit.....	240
Hoofdstuk III De bijzondere inspectiediensten in actie	241
3.1 Inleiding.....	241
3.2 De mijnadministratie	241
3.3 De administratie van de Belgische staatsspoorwegen	252
3.4 De arbeidsinspectie	255
3.5 Besluit.....	257
Hoofdstuk IV Door de strafrechtelijke mangel	259
4.1 Inleiding.....	259
4.2 Van de werkvloer tot het justitiepaleis.....	260
4.3 De actoren in het strafproces	262
4.3.1 De onderzoeksrechter	263
4.3.2 De deskundigen inzake arbeidsongevallen.....	265
4.3.3 De getuigen van een arbeidsongeval.....	270

4.3.4 De slachtoffers.....	271
4.3.5 De advocaten.....	279
4.3.6 De andere actoren in het strafonderzoek.....	285
4.4 Het aansprakelijkheidsvraagstuk.....	286
4.5 De afhandeling van de strafonderzoeken.....	288
4.6 Analyse.....	290
Hoofdstuk V Voor de burgerlijke rechter.....	294
5.1 Inleiding.....	294
5.2 Diachronische evolutie.....	294
5.2.1 De eerste burgerrechtelijke procedures in Bergen (1870-1884).....	294
5.2.2 De procedures inzake arbeidsongevallen in Bergen in beeld.....	298
5.2.3 De neerslag van de theorie van Saintelette.....	301
5.2.4 Besluit.....	305
5.3 De lijdensweg van de burgerlijke procedure.....	305
5.3.1 Inleiding.....	305
5.3.2 Over hakbijlen en schietgeweren.....	306
5.3.2.1 De verjaring.....	306
5.3.2.2 De exceptie van gezag van gewijsde.....	308
5.3.2.3 De verplichte voorafgaande verzoening bij de vrederechter.....	314
5.3.2.4 Besluit.....	315
5.3.3 Pro Deo.....	315
5.3.4 Het bewijs.....	318
5.3.4.1 Het strafdossier.....	318
5.3.4.2 De deskundigen.....	320
5.3.4.3 De getuigenverhoren.....	323
5.3.5 Besluit.....	325
5.4 Ten gronde.....	326
5.4.1 Een inleidende casus.....	326
5.4.2 Gewone aansprakelijkheidsregels.....	328
5.4.3 ... toegepast op arbeidsongevallen.....	330
5.4.3.1 Gebrekkige en gevaarlijke machinerie.....	330
5.4.3.2 Gebrekkige plaatsgesteldheid.....	331
5.4.3.3 Gebrekkige arbeidsorganisatie (<i>'vicieuse organisation du travail'</i>).....	332
5.4.3.4 Gebrekkige arbeiders.....	333
5.4.3.5 Inbreuken op de werkplaatsreglementeringen (<i>'règlements d'atelier'</i>).....	335
5.4.4 Andere aansprakelijkheidsgronden.....	337
5.4.4.1 Artikel 1384, 1 ^{ste} lid BW.....	337
5.4.4.2 Artikel 1384, 3 ^{de} lid BW.....	338
5.4.4.3 Artikel 1385 BW.....	346
5.4.4.4 Artikel 1386 BW.....	347
5.4.5 Besluit.....	348
5.5 Par ces motifs, le tribunal.....	349
5.5.1 Inleiding.....	349
5.5.2 Een afvallingskoers voor volhouders.....	349
5.5.3 De schade en schadevergoedingen.....	353
5.5.3.1 Inleiding.....	353
5.5.3.2 Overlijdensschade.....	353
5.5.3.3 Letselschade.....	357
5.5.3.4 <i>Ex aequo et bono</i>	361
5.5.3.5 Morele schade.....	363
5.5.3.6 Arbeidsongevallenverzekeringen.....	364

5.5.3.7 Samenloop met sociale uitkeringen	365
5.6 Besluit	366
Besluit Deel II	369
Deel III Het microniveau	373
Inleiding	374
Hoofdstuk I Het individuele arbeidsongeval	375
1.1 Inleiding	375
1.2 Een constructieongeval te Jemappes op 30 oktober 1892	376
1.3 Analyse	382
Hoofdstuk II De individuele werkvloer	384
Hoofdstuk III Een individuele actor: <i>Le Grand Hornu</i>	387
3.1 Inleiding	387
3.2 Buitengerechtelijke minnelijke afhandeling	388
3.3 Minnelijke afhandeling tijdens burgerlijke procedures	390
3.4 Gerechtelijke afhandeling	394
3.5 Besluit	396
Besluit Deel III	397
Algemeen Besluit	399
Kruisbestuiving tussen de verschillende <i>semi-autonomous social fields</i>	400
Horizontale kruisbestuiving	400
Verticale kruisbestuiving	401
Autonome ontwikkelingen in verband met de <i>Justizialisierung</i>	402
Over het nut van een contextuele rechtsgeschiedenis	404
Bijlagen	407
1 Archiefbronnen	407
1.1 Rijksarchief Beveren-Waas	407
1.1.1 Brugge	407
1.1.2 Gent	407
1.1.3 Antwerpen	407
1.1.4 Mechelen	408
1.2 Rijksarchief Bergen	408
1.2.1 Le Grand Hornu	408
1.2.2 Bergen	408
1.2.2.1 Overzicht van de geconsulteerde strafdossiers in Bergen	408
1.2.2.2 Overzicht van de geconsulteerde burgerlijke procedures uit Bergen	415
2 Gepubliceerde bronnen en literatuur	422
2.1 Wetgeving	422
2.2 Rechtspraak	425
2.2.1 Geconsulteerde vonnissen en arresten inzake arbeidsongevallen uit de <i>Belgique Judiciaire</i> (B) en de <i>Pasicrisie</i> (P)	425
2.3 Periodieke publicaties en reeksen	433
2.4 Niet-periodieke publicaties en literatuur	433
3 Afkortingenlijst	449

Lijst van Grafieken

Grafiek 1 Stoomongevallen met menselijke slachtoffers (1840-1894)	66
Grafiek 2 Doden en gewonden bij stoomongevallen (1840-1894).....	67
Grafiek 3 Stoomketels en stoommotoren (1850-1900)	70
Grafiek 4 Aantal door de 'Association' gecontroleerde stoomketels (1873-1886).....	73
Grafiek 5 Belgische steenkoolproductie in ton (1851-1888)	86
Grafiek 6 Belgische mijnwerkers (1851-1888)	87
Grafiek 7 Ongevallen in de Belgische mijnbouw (1851-1888).....	87
Grafiek 8 Doden en gewonden in de Belgische mijnbouw (1840-1877).....	88
Grafiek 9 Lengte van de Belgische spoorwegen (1835-1900)	98
Grafiek 10 Aantal omgekomen en gewonde arbeiders bij de Belgische staatsspoorwegen (1835-1900).....	104
Grafiek 11 Afgelegde treinkilometers bij de Belgische staatsspoorwegen (1835-1900).....	105
Grafiek 12 Arbeidsongevallen geregistreerd door de Belgische arbeidsinspectie (1895-1903)	173
Grafiek 13 Chronologische weergave van de bijdragen uit de bibliografie van Losseau	182
Grafiek 14 Gepubliceerde uitspraken inzake arbeidsongevallen in de <i>Pasicrisie</i> en <i>La Belgique Judiciaire</i>	186
Grafiek 15 Verdeling mijnongevallen ondergronds	212
Grafiek 16 Verdeling van de strafdossiers 'non lieu' volgens economische oorsprong.....	232
Grafiek 17 Aantal teruggevonden strafdossiers inzake arbeidsongevallen in Bergen.....	291
Grafiek 18 Burgerlijke procedures (volgens jaar van inleiding)	299
Grafiek 19 Aantal nieuw ingeleide burgerlijke zaken per jaar in Bergen.....	300
Grafiek 20 Verdeling van de burgerlijke procedurs volgens economische sector	300
Grafiek 21 Uitkomst van de burgerlijke procedures inzake arbeidsongevallen in Bergen (1870-1903)	349
Grafiek 22 Verdeling van de ongevallendossiers in <i>Le Grand Hornu</i> (1881-1903)	394

Lijst van Afbeeldingen

Afbeelding 1 Model van horizontale differentiatie inzake de jurisdisering van arbeidsongevallen..	13
Afbeelding 2 Model van verticale differentiatie inzake de jurisdisering van arbeidsongevallen.....	14
Afbeelding 3 <i>Établissements de la Société Cockerill</i> te Seraing.....	20
Afbeelding 4 <i>Société linière</i> te Sint-Gillis bij Brussel.....	77
Afbeelding 5 Charles-Xavier Saintelette (1825-1898).....	118
Afbeelding 6 Vereenvoudigd schema van de transitie van aansprakelijkheden	158
Afbeelding 7 Indeling van België in arbeidsinspectiedistricten anno 1895	170
Afbeelding 8 Anonieme brief 'Affaire Hyon'	200
Afbeelding 9 Foto van een mijnlift met arbeider	205
Afbeelding 10 Tekening van een ondergronds mijnongeval in wording	211
Afbeelding 11 Tekening van het transportsysteem bij de terrils (' <i>chaîne sans fin</i> ')	216
Afbeelding 12 Tekening van slachtoffer Arthur Mercier († 18.9.1898).....	218
Afbeelding 13 Tekening van het arbeidsongeval van Alois Van Landeghem († 19.4.1899).....	220
Afbeelding 14 Transportsysteem in de steengroeve van <i>Léon Cousin et soeurs</i>	221
Afbeelding 15 Plan van het gebouw met de steenkoolverbrijzelaar	223
Afbeelding 16 Chemische installatie anno 1897.....	227
Afbeelding 17 Station van Bergen anno 1889	231
Afbeelding 18 Tekening van de machine in het dossier Marie Desiméon.....	239

Afbeelding 19 Getypt verslag van de spooradministratie.....	254
Afbeelding 20 Afbeelding op een proces-verbaal anno 1898.....	259
Afbeelding 21 Stuk van het plan dat getekend werd in de zaak van ‘de plank’	267
Afbeelding 22 Tekening van het aandrijfmechanisme in de brouwkelder	277
Afbeelding 23 Voorgedrukte <i>autorisation</i>	284
Afbeelding 24 Aanhef van een vonnis met bijschrift kosteloze rechtsbijstand	316
Afbeelding 25 Normale toepassing van artikel 1384, 3 ^{de} lid BW	339
Afbeelding 26 (Poging tot) uitschakeling van artikel 1384, 3 ^{de} lid BW via ‘ <i>entreprise</i> ’	341
Afbeelding 27 Verband tussen administratieve, strafrechtelijke en burgerlijke procedures	371
Afbeelding 28 Schets van het gebouw met het ingestorte dakgebinte	377
Afbeelding 29 Hoofding van <i>L’Artisan</i> d.d. 22.6.1890.....	385
Afbeelding 30 Binnenplaats van <i>Le Grand Hornu</i> omstreeks 1850.....	387
Afbeelding 31 Brief d.d. 23.3.1899 van Henry Saintelette	389

Dankwoord

Als eerste had ik graag de vele honderden arbeiders bedankt die hun leven gaven om dit proefschrift mogelijk te maken. Als kleine wederdienst werd hun droeve lot aan de vergetelheid ontruikt, tot meerdere eer en glorie van de wetenschap in het algemeen en de rechtsgeschiedenis in het bijzonder. Moge zij na deze kortstondige verrijzenis nu opnieuw rusten in vrede, tot de eeuwigheid.

In de categorie der levenden komt de eervolle eerste vermelding toe aan mijn promotor, Dirk Heirbaut, onder wiens deskundige leiding en oprechte bezieling dit proefschrift in harmonieuze eensgezindheid en grote wetenschappelijke vrijheid tot stand kwam. De beste - of misschien wel enige manier - voor deze doctorandus om zijn promotor hiervoor te danken, is via het afleveren van deze cuvée Debaenst, die de eerste - maar zeker niet laatste - doctoraatsoogst is van zijn immer uitdeinende wetenschappelijke gaard. Het gistings- en rijpingsproces werd mede begeleid door meestercuveliers Karel Velle, Willy van Eeckhoutte en Michel Magits, waarvoor mijn hartelijke dank. Verder waren er de fijnproevers Dimitri Simoens, Nele Descheemaeker, Heidi Rollé en Georges Martyn, die er de laatste zure toetsen uithaalden. Het oog werd dan weer verwend door Dieter Arnouts en Caroline Claeys, die instonden voor de vormgeving. Als laatste wens ik alvast ook reeds mijn examenjury te bedanken voor de ernst waarmee zij het eindproduct zullen onderwerpen aan de noodzakelijke kwaliteitscontrole.

Dit proefschrift kwam tot stand in de warme geborgenheid van het Rechtshistorisch Instituut te Gent. Wetenschap is zoveel meer dan wetenschap alleen en de voorbije jaren werd ik letterlijk en figuurlijk verwend door de beste collega's die men zich kan wensen. Als eerste te vermelden natuurlijk de twee moederkloeken Karin Pensaert en Annie Dolieslagers, met wie ik het voorrecht had het bureau, lief en leed te mogen delen. Dan levensgenieter Georges, die met zijn opgewekt geschuifel, aanstekelijke lach, pretoogjes en schitterend gevoel voor humor zelfs de somberste winterbaaldag op slag kon doen opfleuren. Belangrijk ook was de immer relaxte *buddy in crime* Bram Van Dael, die vaak als klankbord 'mocht' fungeren voor een bij wijlen doldraaiende doctorandus. Uit de meest onmogelijke bestemmingen ontvingen wij verder regelmatig postkaartjes van ouderdomsdeken Rik Opsommer, die in zijn eentje onze rechtshistorische afdeling in Ieper draaiende zal houden tot zijn (nakende) pensioen. Bram en Rik vormen trouwens samen het olijke paranimfenduo, bedoeld om de doctorandus op de dag van de verdediging bij te staan - wie hierbij de para is en wie de nimf laat ik liever in het midden. Mijn rechtshistorische microcosmos werd de voorbije jaren verder opgefleurd door regelmatig langsvliegende kometen zoals Bart Quintelier, aka 'de Q' en prof. baron van Caenegem, die nooit om een straffe anekdote verlegen zat. Met de recente komst van Fred en Bas is het Instituut ook voor de toekomst verzekerd van de nodige strapatsen.

Het Gentse Rechtshistorisch Instituut is van oudsher ingebed in de vakgroep, de faculteit, de universiteit en de binnen- en buitenlandse rechtshistorische wereld. In de loop van de jaren had ik dan ook de eer kennis en plezier te mogen maken met de collega's van op 't tweede, de disgenoten van de Sint-Jansvest, de immer behulpzame mensen van de bibliotheek, het decanaat en de studentenadministratie, de *youngsters* van de KULeuven Bart, Dave en Bram, de vaste en tijdelijke bewoners van het Max Planck Institut für europäische Rechtsgeschichte te Frankfurt am Main waar ik vier maanden te gast mocht zijn, enz. Teveel om hier allemaal nominatim op te sommen, maar daarom niet minder belangrijk!!

Dit proefschrift komt aan het einde van vijftien jaar onafgebroken studeren aan de Universiteit Gent, met achtereenvolgens geschiedenis (1999), rechten (2003), criminologie (2006) en tenslotte de doctoraatsopleiding in de rechten. Het vormt op die manier het orgelpunt van mijn studentenleven. Wie bij de hond slaapt, vangt zijn luizen heet het spreekwoord en ik had dan ook het genoeg gedurende die vele mooie jaren in contact te komen met de meest uiteenlopende sympathieke mensen, waaronder mijn geliefde commillitones van de Studentenfanfare Ghendt, de Vlaamse Geschiedkundige Kring, het Vlaams Rechtsgenootschap en het Kultureel Konvent, naast alle anderen die ik in die afgelopen jaren mocht leren kennen. Van die laatste categorie verdienen mijn (voormalige) confraters van de Gentse balie, waar ik van 2003 tot 2008 deel van uitmaakte, een bijzondere vermelding.

Last but certainly not least wens ik mijn familie en dan vooral mijn ouders en sinds kort mijn petekind Marcel te bedanken voor de nimmer aflatende steun die zij mij de voorbije jaren door dik en dun gegeven hebben. Zonder hen was het onmogelijk geweest het enigzins bizarre parcours af te leggen dat tot dit proefschrift geleid heeft. Aan mijn ouders Georges Debaenst en Liliane Zoete draag ik dan ook in oprechte dankbaarheid deze pennenvrucht op. Pa en ma, bedankt en nog vele mooie jaren.

Bruno Debaenst
Dinsdag 17 augustus 2010

Probleemstelling

Arbeidsongevallen zijn van alle tijden. Op de kleurrijke muurschildering in de graftombe van een zekere *Ipy* uit de negentiende dynastie in Egypte (rond 1200 voor Christus) staan enkele arbeidsongevallen afgebeeld die typisch zijn voor het beroep van steenhouwer: een arbeider wordt behandeld voor een splinter in zijn oog, terwijl een ander het staat uit te schreeuwen omdat hij net een hamer op zijn blote voet gekregen heeft.¹ Zo oud en toch zo herkenbaar...

Vandaag zijn arbeidsongevallen helaas nog steeds alomtegenwoordig. Het volstaat om de krant open te slaan. Op vrijdag 19 maart 2010 verscheen bijvoorbeeld onderstaand summier bericht op de website van *De Standaard*.²

'ASSE - In een papierrecyclagebedrijf in Mollem bij Asse is een man om het leven gekomen. De 46-jarige kwam donderdagmiddag in een machine terecht die papier versnipperd. Pas rond 22 uur werd zijn lichaam gevonden, meldt vrt. Alle hulp kwam te laat. Wellicht gaat het om een arbeidsongeval.'

Het is slechts een willekeurig voorbeeld uit een lange reeks van arbeidsongevallen waarvan deze krant verslag uitbracht, zoals blijkt uit het invoeren van het woord 'arbeidsongeval' in de zoekmachine van het digitaal archief. Ter illustratie: in 2008 gebeurden er in het Belgische bedrijfsleven 103 dodelijke arbeidsongevallen.³ De verzekeringsmaatschappijen registreerden daarnaast 15.011 arbeidsongevallen met blijvende arbeidsongeschiktheid, het merendeel weliswaar niet bijzonder ernstig.⁴ Dit betekent concreet dat gemiddeld een op vier arbeiders tijdens een beroeps carrière van 25 jaar een arbeidsongeval met blijvende arbeidsongeschiktheid overkomt.⁵ Dan hebben we het nog niet eens over de arbeidsongevallen zonder blijvende arbeidsongeschiktheid.

Achter deze toch wel hallucinante cijfers schuilen evenveel individuele drama's, omwille van het directe leed dat berokkend wordt aan het slachtoffer en zijn nabestaanden. Als balsem op de wonde zijn er vandaag gelukkig goed georganiseerde socialezekerheidsvangnetten om ten minste de financiële gevolgen van de arbeidsongevallen te helpen ondervangen. De oorsprong hiervan wordt doorgaans gesitueerd bij de wet op de arbeidsongevallen, die op 24 december 1903 door koning Leopold II ondertekend werd.⁶ Deze wet voorzag in een automatische vergoeding voor elke arbeider die het slachtoffer werd van een arbeidsongeval of voor zijn nabestaanden.⁷ Er werd hierbij gebruik gemaakt van de verzekeringstechniek om de lasten te spreiden.⁸ Veel beoefenaars

¹ D. AVENEL-TREGUIER, Les accidents du travail et les maladies professionnelles dans l'Egypte pharaonique, *Histoire des accidents du travail* 1984, 149-150.

² www.standaard.be.

³ *De Standaard*, 2 november 2009, artikel '103 doden op het werk'.

⁴ De gemiddelde zwaartegraad van de arbeidsongeschiktheid lag op minder dan 10 procent invaliditeit. Naast de vermelde 15.011 arbeidsongevallen van arbeiders werden ook nog 1.877 dossiers van bedienden geopend.

⁵ Dit volgens ACV-expert Herman Fonck in bovenvermeld artikel.

⁶ Wet 24 december 1903 sur la réparation des dommages résultant des accidents du travail, *BS* 28-29 december 1903, *Pasin.* 1903, 286-324.

⁷ Met 'elke arbeider' wordt hier vanzelfsprekend verstaan 'elke arbeider die onder de toepassing van de wet van 1903 valt'. In artikel 2 van de wet werd opgesomd welke ondernemingen er allemaal onder toepassing van de wet vielen.

⁸ De wetgever voorzag in de mogelijkheid om een verzekeringspolis inzake arbeidsongevallen af te sluiten bij een private verzekeringsmaatschappij, maar hield daarnaast de mogelijkheid open voor de werkgevers om hun eigen verzekeraar te zijn.

van de rechtstak die vandaag als het sociaal recht bestempeld wordt, kijken daarom terug op de wet van 1903 als het begin van de moderne sociale zekerheid.⁹ Zij voelen zich hierin gesteund door de eigentijdse juristen, zoals Edmond Picard, die de wet op de arbeidsongevallen beschouwden als de uiting van een *droit nouveau*, een *droit social*, dat in schrille tegenstelling stond met het oude, individualistische burgerlijk recht.¹⁰

De wet van 1903 kwam evenwel niet uit de lucht vallen. Zij maakte deel uit van een specifiek wetgevend proces dat op gang getrokken werd door de arbeidersopstanden in het voorjaar van 1886. Deze onlusten vestigden de aandacht van de machthebbers op het zogenaamd sociaal vraagstuk – de *question sociale* – dat op die manier in het middelpunt van de publieke belangstelling kwam te staan en dat de rechtstreekse aanleiding was voor de oprichting van een parlementaire onderzoekscommissie. De leden van de *Commission du travail* hadden als taak de wantoestanden te onderzoeken die tot de arbeidersopstanden geleid hadden. Op basis van hun aanbevelingen werden vanaf 1887 een aantal sociale wetten gestemd, waaronder de wet op de arbeidsongevallen van 1903.¹¹

In een ruimer perspectief was de wet van 1903 een uiting van een fundamentele mentaliteitswijziging, waarbij arbeidsongevallen niet langer als ‘ongevallen’ in de eigenlijke zin van het woord beschouwd werden, maar wel als een specifiek probleem, waarvoor een geëigende oplossing gevonden moest worden. Het was overigens geen uitsluitend Belgisch fenomeen: het probleem van de arbeidsongevallen stond in de laatste decennia van de negentiende eeuw overal in Europa in het middelpunt van de belangstelling. Er werden zelfs verschillende internationale congressen rond het thema georganiseerd, waaronder een in 1897 in Brussel.¹² In vergelijking met de buurlanden was de Belgische wet op de arbeidsongevallen zelfs relatief laat te noemen. In Duitsland was er reeds een wet in 1884, in Groot Brittannië in 1897, in Frankrijk in 1898 en in Nederland in 1901.¹³

⁹ J. DEFERME, De schuld van het toeval. De Belgische wet op de arbeidsongevallen als een breekpunt in het parlementaire sociale denken, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 2001, 57-76.

¹⁰ B. COPPEIN, ‘Le droit qu’une partie de la nation n’a pas.’ Edmond Picard en de vermaatschappelijking van het recht in België tijdens het fin de siècle, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 2008, 375-409. Zie bijvoorbeeld E. REMY, Le droit nouveau. La responsabilité sans faute, *BJ* 1906, 305-317.

¹¹ Jean-Pierre Nandrin stelde terecht de vraag of de eerste wetten die gestemd werden wel als ‘sociale’ wetten bestempeld konden worden. Uiteindelijk hadden deze slechts een beperkte draagwijdte en deden zij niets anders dan de ergste misbruiken wegwerken. J.-P. NANDRIN, La genèse du droit du travail en Belgique. Plaidoyer pour la chronologie, in: S. DAUCHY, J. MONBALLYU en A. WIJFFELS (ed.), *Auctoritates Xenia R.C. Van Caenegem oblata*, Brussel, KAWLSKB, 1997, 256-288; J.-P. NANDRIN, La laborieuse genèse du droit social belge: une utopie récupérée?, in: G. KURGAN-VAN HENTENRYK (ed.), *La question sociale en Belgique et au Canada XIXe-XXe siècle*, Brussel, ULB, 1988, 123-138; J.-P. NANDRIN, Entre l’Etat libéral et l’Etat assurantiel, un Etat paternaliste? L’exemple de la loi belge du 24 décembre 1903 sur les accidents du travail, in: J.-M. CAUCHIES en S. DAUCHY (ed.), *Commerce et droit. Actes des Journées internationales de la Société d’Histoire du Droit et des Institutions des pays flamands, picards et wallons tenues à Ath du 25 au 28 mai 1995*, Brussel, FUSL, 1996, 179-191.

¹² Het eerste congres ging door in Parijs in 1889. Hierna volgden nog Milaan (1891), Bern (1894) en zoals gezegd Brussel in 1897. Experts van over heel de wereld kwamen hier samen om verschillende aspecten van de preventie en vergoeding van arbeidsongevallen te bespreken, waarbij meestal vertrokken werd vanuit de bespreking van de toestand in eigen land om zo te kunnen vergelijken met de andere landen. Op de slotzitting van het congres van Parijs werd unaniem beslist om het werk verder te zetten en om een internationaal permanent comité samen te stellen dat belast werd met de volgende taken: 1) fungeren als link tussen de personen die zich interesseren in arbeidsongevallen 2) alle technische, wettelijke en statistische informatie inzamelen en publiceren 3) gegevens zoeken om een internationale statistiek van de arbeidsongevallen samen te stellen en 4) het volgende congres voorbereiden. Eerste zitting d.d. 18 januari 1890, *Bulletin du comité permanent* 1890, 39.

¹³ ‘Dans l’ordre chronologique elle figure la dernière sur la liste des pays qui ont proclamé le droit du travailleur à la réparation dérivant du Risque Professionnel. Seuls, en Europe, n’ont pas, jusqu’ici, adhéré à ce grand principe, le Portugal, la Hongrie, l’empire Ottoman, certains Etats Balkaniques, la Suisse. La Belgique clôture donc, à peu près, la série européenne dans l’application de ce Droit nouveau’. Uit het voorwoord van Edmond Picard in: M. DEMEUR,

In het buitenland werden reeds een aantal interessante wetenschappelijke studies verricht naar dit transitieproces inzake arbeidsongevallen.¹⁴ De meest imposante en invloedrijkste is zonder enige twijfel *'L'État providence'* van de Franse historicus, jurist en filosoof François Ewald uit 1986.¹⁵ In dit lijvige boek schetst deze telg uit de school van Foucault breedvoerig de overgang van een liberale naar een sociale maatschappij in Frankrijk, waarbij hij vertrekt op het einde van de achttiende eeuw, om aan de hand van rechtsleer, gepubliceerde rechtspraak, parlementaire debatten en secundaire literatuur de wijzigende juridische opvattingen te beschrijven die uiteindelijk geleid hebben tot de Franse wet op de arbeidsongevallen van 1898. Arbeidsongevallen werden hierbij onder invloed van de verzekeringstechniek en de daarin vervatte statistiek niet langer als loutere ongelukken beschouwd, maar als een onvermijdelijk gevolg van de economische activiteit. Omwille van het systematische en gepredestineerde karakter van de arbeidsongevallen kon het bestaande extracontractuele aansprakelijkheidsrecht niet langer een aanvaardbaar antwoord bieden, waardoor men naar het mechanisme van de verzekering, de collectieve risicospreiding, teruggreep om dit professioneel risico te dragen. Hiermee was de kiem van onze moderne welvaartstaat gelegd en zouden geleidelijk ook andere (maatschappelijke) risico's zoals ziekte of ouderdom in toenemende mate door de overheid gedekt worden.

In Nederland is Rob Schwitters met zijn doctoraatsonderzoek over het ontstaan van de ongevallenwet van 1901 in de voetsporen van Ewald getreden.¹⁶ Vanuit een extern-juridisch, sociologisch perspectief is Schwitters op zoek gegaan naar de maatschappelijke transitie die geleid hebben tot het ontstaan van de Ongevallenwet van 1901. Schwitters verduidelijkt dat arbeidsongevallen doorheen het grootste deel van de negentiende eeuw een informele aangelegenheid waren, waar het (formele) recht zich niet mee bezig hield. Dit veranderde naar het einde van de eeuw toe waarbij de wet van 1901 de bekroning van dit transitieproces vormde. Daarnaast kan voor Nederland ook de studie uit 1970 van Willem De Vries vermeld worden, die uitgebreid het rechtstreekse wordingsproces van de ongevallenwet beschreven heeft.¹⁷

Voor Groot-Brittannië kan verwezen worden naar het boek van Bartrip en Burman uit 1983 met de wondermooie titel *'The wounded soldiers of industry'*, waarin een overzicht gegeven wordt van de belangrijkste wetgevende evoluties inzake arbeidsongevallen in de periode tussen 1837 en 1897, toen de *Workmen's Compensation Act* gestemd werd.¹⁸ Hierbij passeren onder andere wetgeving in verband met de fabrieksinspectie en soepelere aansprakelijkheidsregimes de revue.

Réparation et assurance des accidents du travail, Tamines, Duculot-Roulin, 1905, ii ; zie ook L.-E. TROCLET, *Les accidents du travail* – introduction, in: *Les Nouvelles, Droit social*, Brussel, Larcier, 1975, IV, 62.

¹⁴ B. DEBAENST, The relativity of turning points: labour accident legislation and its 'hidden' prelude, in: S. HORNYÁK, B. JUHÁSZ, K. KORSÓSNÉ DELACASSE en Z. PERES (ed.), *Turning points and breaklines*, München, Martin Meidenbauer, 2009, 207-213. Wanneer wij in deze studie over 'het' transitieproces inzake arbeidsongevallen spreken, sluiten wij hiermee geenszins uit dat er binnen dit proces afzonderlijke omwentelingen (*shifts*) te onderscheiden zijn. Zie hiervoor: E. F. D. ENGELHARD, Shifts of work-related injury compensation. Background analysis: the concurrence of compensation schemes, in: S. KLOSSE en T. HARTLIEF (ed.), *Shifts in compensation work-related injuries and diseases*, Wenen, Springer, 2007, 9-82.

¹⁵ F. EWALD, *L'État providence*, Parijs, Grasset, 1986; zie ook F. EWALD, *Le mal du siècle, Histoire des accidents du travail* 1984, 1-57.

¹⁶ In zijn inleiding vermeldt hij dat Ewald een grote inspiratiebron voor hem was. R. SCHWITTERS, *De risico's van de arbeid. Het ontstaan van de Ongevallenwet 1901 in sociologisch perspectief*, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1991; zie ook R. SCHWITTERS, Een calculerende solidariteit in wording, in: G. VAN DEN BERGH, C. LORENZ en R. PIETERMAN (ed.), *Het recht van de geschiedenis. Historische dimensies in sociaal-wetenschappelijk onderzoek van recht*, 's Gravenhage, VUGA, 1993, 77-96.

¹⁷ W. DE VRIES, *De totstandkoming van de Ongevallenwet 1901: De invloed van werkgevers en werknemers op de eerste sociale verzekeringswet in Nederland*, Deventer, Kluwer, 1970.

¹⁸ P. BARTRIP en S. BURMAN, *The wounded soldiers of industry: industrial compensation policy, 1833-1897*, Oxford, Clarendon Press, 1983.

Ook in de Verenigde Staten, waar de meeste arbeidsongevallenwetten iets later werden gestemd, tussen 1910 en 1920, verschenen een paar boeiende studies over het transitieproces inzake arbeidsongevallen. Zo publiceerden Fishback en Kantor in 2000 hun '*A prelude to the welfare state. The origins of workers' compensation*', waarin ze verschillende aspecten van de arbeidsongevallenwetgeving onder de loep nemen, zoals de voorgeschiedenis, de timing, de economische impact en de politieke en juridische discussies.¹⁹ Enkele jaren later, in 2004, verscheen '*The accidental republic*' van John Fabian Witt.²⁰ Deze auteur vertrok niet vanuit de arbeidsongevallenwetgeving, maar wel vanuit de onderliggende problematiek van de arbeiders en hun nabestaanden die met een arbeidsongeval geconfronteerd werden, de *crippled workingmen* en *destitute widows* zoals de ondertitel illustreert. Vanuit deze invalshoek bespreekt Witt de verschillende oplossingen waarmee geëxperimenteerd werd. In afzonderlijke hoofdstukken analyseert hij achtereenvolgens het procederen op basis van het klassieke aansprakelijkheidsrecht, de onderlinge bijstandskassen van arbeiders, de private fondsen voor arbeidsongevallen van werkgevers en ten slotte de verplichte arbeidsongevallenvergoeding, zoals zij uiteindelijk in de meeste Amerikaanse staten bij wet vastgelegd werd.

In het geval van Duitsland stond vooral de sociale wetgeving van Bismarck in het middelpunt van de belangstelling. In 1884 verscheen een tamelijk revolutionaire wet die de slachtoffers van arbeidsongevallen automatisch een vergoeding toekende, via een systeem van staatsverzekering.²¹ Vermeldenswaard is ook de studie uit 2001 van Martina Eckardt waarin de grote evolutie in verband met ongevallen in de negentiende eeuw in Duitsland vanuit rechtseconomisch perspectief bestudeerd werd.²²

Als laatste vermelden wij hier de boeiende studie uit 2007 getiteld '*Shifts in compensation work-related injuries and diseases*', waarin de transitie(s) inzake de vergoeding van arbeidsongevallen zowel rechtshistorisch (19de-20ste eeuw) als rechtsvergelijkend (Duitsland, Nederland, België en Engeland) bestudeerd werd(en).²³

Het zijn slechts enkele voorbeelden van (rechtshistorische) studies uit het buitenland die het fundamentele historische transitieproces inzake arbeidsongevallen als voorwerp hadden.²⁴ Een aantal bedenkingen zijn hierbij op hun plaats.

¹⁹ P. FISHBACK and S. KANTOR, *A prelude to the welfare state. The origins of workers' compensation*, Chicago, University of Chicago Press, 2000.

²⁰ J.F. WITT, *The accidental republic: crippled workingmen, destitute widows, and the remaking of American law*, Cambridge, Harvard University Press, 2004.

²¹ Ik schrijf hier doelbewust 'tamelijk', aangezien Duitsland niet het eerste land was om een verplichte verzekering in te voeren, maar voorafgegaan werd door Zwitserland en Nieuw-Zeeland. Voor enkele voorbeelden van de oriëntatie op de sociale politiek van Bismarck zie L. MACHTAN (ed.), *Bismarcks Sozialstaat: Beiträge zur Geschichte der Sozialpolitik und zur sozialpolitischen Geschichtsschreibung*, Frankfurt am Main, Campus, 1994; J. FRERICH en M. FREY, *Handbuch der Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland*, München, Oldenbourg, 1996. Over de geschiedenis van de arbeidsongevallenverzekeringen in Duitsland, zie E. WICKENHAGEN, *Geschichte der gewerblichen Unfallversicherung. Wesen und Wirken der gewerblichen Berufsgenossenschaften*, München, Oldenbourg, 1980. Zie ook J.M. KLEEBERG, From strict liability to workers' compensation: the Prussian railroad law, the German liability act, and the introduction of Bismarck's accident insurance in Germany, 1838-1884, *Journal of International Law and Politics*, 2003, 53-132.

²² M. ECKARDT, *Technischer Wandel und Rechtsevolution. Ein Beitrag zur ökonomischen Theorie der Rechtsentwicklung am Beispiel des deutschen Unfallschadensrecht im 19. Jahrhundert*, Tübingen, Mohr, 2001.

²³ S. KLOSSE en T. HARTLIEF (ed.), *Shifts in compensation work-related injuries and diseases*, Wenen, Springer, 2007.

²⁴ Deze specifieke studies vormen slechts een fractie van het totale aantal historische studies naar arbeidsongevallen. Louter illustratief kan bijvoorbeeld worden naar de reeks *Histoire des accidents du travail*, die tussen 1975 en 1985 gepubliceerd werd door een onderzoeksgroep van de universiteit van Nantes onder leiding van Philippe-Jean Hesse.

Allereerst kan vastgesteld worden dat er voor België geen dergelijke rechtshistorische studie voorhanden is. Tot nu toe werden enkel bepaalde deelaspecten bestudeerd, zoals de parlementaire voorgeschiedenis van de wet op de arbeidsongevallen²⁵ en de burgerlijke aansprakelijkheid inzake arbeidsongevallen.²⁶ Een omvattende studie waarin het transitieproces inzake arbeidsongevallen in de negentiende eeuw in België centraal staat, ontbreekt helaas tot op heden.

Een tweede vaststelling is dat bij het bestudeerde buitenlandse rechtshistorische onderzoek meestal de nadruk ligt op enerzijds de grote lijnen van de sociale politiek (het wetgevend proces) en anderzijds de algemene ontwikkelingen in het recht.²⁷ Dit heeft een aantal gevolgen. Om te beginnen is het 'lijdend voorwerp', de arbeider, op de sporadische spreekwoordelijke uitzondering na, vrijwel volledig afwezig in het verhaal. Op zich hoeft dit niet te verwonderen. Recht veronderstelt abstractie en hierin is geen plaats voor de bloederige details van de individuele tragedie. Ook de langetermijnevolutie en de *top down* benadering lenen zich hier niet voor. Meestal wordt gebruik gemaakt van gemakkelijk consulteerbare historische documenten zoals eigentijdse gepubliceerde rechtspraak en rechtsleer of parlementaire debatten, die veraf staan van de individuele casussen uit de rechtspraktijk. Men bestudeert met andere woorden enkel *law in the books*, het recht inzake arbeidsongevallen vanuit het perspectief van de eigentijdse parlementairen en/of juristen.²⁸

Arbeidsongevallen kwamen evenwel niet uit de lucht vallen. Zij gebeurden op een specifieke 'werkvloer' en sijpelden vervolgens het recht binnen, waar zij geleidelijk een juridische interpretatie kregen. Er is dus nood aan een *bottom up* benadering, aan een studie van de arbeidsongevallen zelf, van de specifieke feitelijke en juridische context waarin zij zich afgespeeld hebben, van de mensen die er het slachtoffer van werden, kortom, er is nood aan een grondige, gedetailleerde studie van de toestand te velde, de dagdagelijkse rechtspraktijk. Naast *law in the books* moet er met andere woorden ook aandacht besteed worden aan *law in action* en *law in the context*.²⁹ Schwitters bijvoorbeeld ondernam hiertoe wel een mooie poging, maar hij had het nadeel dat Nederland nu eenmaal tamelijk laat geïndustrialiseerd is, zodat hier eenvoudigweg niet veel te onderzoeken viel. Een tiental gepubliceerde vonnissen inzake arbeidsongevallen waren Nederlands schrale oogst in de periode voor het stemmen van de Ongevallenwet van 1901.

Er zijn niettemin een aantal goede redenen om de Belgische rechtspraktijk, in het bijzonder de rechtspraak, te bestuderen. Om te beginnen speelde de rechtspraak een belangrijke rol inzake arbeidsongevallen in België. Zo vermeldde de Franse rechtsgeleerde Saleilles in 1897:³⁰

²⁵ J. DEFERME, *Uit de ketens van de vrijheid. Het debat over de sociale politiek in België. 1886-1914*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2007.

²⁶ V. VERVLIIET, *Buitencontractuele aansprakelijkheid bij professionele risico's: betekenis en draagwijdte van de buitencontractuele aansprakelijkheid doorheen de evolutie van de professionele risicoverzekering*, Antwerpen, Intersentia, 2007.

²⁷ Al dan niet in rechtsvergelijkend perspectief zoals bij de hiernavolgende werken: E.P. HENNOCK, *The origin of the welfare state in England and Germany, 1850-1914. Social policies compared*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007; P.A. KÖHLER en H.F. ZACHER, *Ein Jahrhundert Sozialversicherung in der Bundesrepublik Deutschland, Frankreich, Großbritannien, Österreich und der Schweiz*, Berlijn, Duncker & Humblot, 1981; G. A. RITTER, *Sozialversicherung in Deutschland und England. Entstehung und Grundzüge im Vergleich*, München, Beck, 1983.

²⁸ Zoals Van den Brink terecht opmerkt is voor de rechtshistoricus *law in the books* vaak het object van studie, waarbij veelal niet veel meer bestudeerd wordt dan de geschiedenis van de wetgeving. Als er al aan rechtspraktijk gedacht wordt, beperkt men zich tot de studie van een selectie van uitspraken van hogere rechtsprekende organen. H. VAN DEN BRINK, *Rechtsgeschiedenis bij wijze van inleiding*, Deventer, Kluwer, 1976, 11.

²⁹ Recht is immers niet alleen *library law*, maar ook recht in actie. H. VAN DEN BRINK, *Rechtsgeschiedenis bij wijze van inleiding*, Deventer, Kluwer, 1976, 13.

³⁰ R. SALEILLES, *Les accidents du travail et la responsabilité civile. Essai d'une théorie objective de la responsabilité délictuelle*, Parijs, Arthur Rousseau, 1897, 1-2.

'Dans cette matière des accidents du travail, tant en Belgique que chez nous (Frankrijk), il y a longtemps déjà que la jurisprudence, avec une conscience des besoins pratiques et des nécessités également de la justice sociale qu'on ne saurait trop admirer, paraît chercher une ligne de direction et comme une orientation définitive.'

In de gepubliceerde Belgische rechtspraak en rechtsleer vinden wij reeds vanaf de jaren 1870 vonnissen en arresten terug in verband met arbeidsongevallen, lang voordat er sprake was van 'sociale wetgeving'. Omwille van deze voorttrekkersrol alleen al verdient de rechtspraak de nodige aandacht. Zij is verder interessant omwille van het al dan niet gepubliceerde bronnenmateriaal dat zij voortgebracht heeft. De justitiële bronnen geven hierbij in de eerste plaats informatie over de werking van justitie zelf, maar daarnaast bevatten zij ook een schat aan gegevens over tal van andere instanties en hun werking, zoals bijvoorbeeld de arbeidsinspectie. Op die manier wordt het niet alleen mogelijk om via de rechtspraak *law in action* te bestuderen, maar bovendien om dit in zijn context te plaatsen – *law in the context*.³¹

Een derde vaststelling is dat het transitieproces inzake arbeidsongevallen nog niet rechtshistorisch onderzocht werd vanuit de specifieke invalshoek van juridisering.³² Nochtans omschrijft Habermas in zijn theorie over het communicatief handelen de juridisering van de wereld van industrie en arbeid als de laatste van vier grote ontwikkelingsfasen van het recht.³³ Deze transitie hangt samen met de overgang van een contemplatieve naar een actieve overheid, de zogenaamde *Interventionsstaat* en met de genese van onze hedendaagse sociale verzorgingsstaat.³⁴ Kort samengevat begint dit proces met enkele kleinere ingrepen van de overheid om bepaalde excessen van de industriële activiteit in te dammen, zoals kinder- en vrouwenarbeid of gevaarlijke werkomstandigheden in bepaalde bedrijfstakken.³⁵ Deze op zich beperkte ingrepen leiden op hun beurt tot de noodzaak tot nieuwe interventies, waardoor zich al snel een eigen dynamiek ontwikkelt. *'Where, therefore, the industrialization process begins, there is no alternative to juridification'*,

³¹ Over deze terminologie, zie D. HEIRBAUT, Reading past legal texts. A tale of two legal histories. Some personal reflections on the methodology of legal history, in: D. MICHALSEN (ed.), *Reading past legal texts*, Oslo, Unipax, 2006, 91-112.

³² Dit betekent niet dat sommige auteurs niet al gesproken hebben over juridisering in dit verband. Jean-Pierre Nandrin bijvoorbeeld sprak over de 'juridification' van de arbeidsverhoudingen in de negentiende eeuw. J.-P. NANDRIN, *L'Histoire du contrat de travail et la problématique de l'entreprise avant 1914*, *Revue interdisciplinaire d'études juridiques* 1985, 41-88. Ook Simitis sprak in een boeiende bijdrage over de 'juridification of the employment relationship'. S. SIMITIS, The case of the employment relationship. Elements of a comparison, in: W. STEINMETZ (ed.), *Private law and social inequality in the industrial age. Comparing legal cultures in Britain, France, Germany and the United States*, Oxford, Oxford University Press, 2000, 181-202. Als laatste is er de reeds vermelde studie van Rob Schwitters, die spreekt over een 'juridisering van de hulpverlening'. R. SCHWITTERS, *De risico's van de arbeid. Het ontstaan van de Ongevallenwet 1901 in sociologisch perspectief*, Groningen, Wolters-Noordhoff, 1991. Wat evenwel ontbreekt in de (rechtshistorische) literatuur over dit onderwerp is een studie waarbij expliciet vertrokken wordt vanuit het complexe begrip 'juridisering' als specifieke invalshoek en opzet van onderzoek.

³³ Als eerste fase noemt hij de ontwikkeling van de burgerlijke staat en de kapitalistische markteconomie in de zeventiende eeuw, als tweede de ontwikkeling van de constitutionele staat en als derde de ontwikkeling van de democratische constitutionele staat. J. HABERMAS, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1981, II, 525; zie ook G. TEUBNER, Verrechtlichung – Begriffe, Merkmale, Grenzen, Auswege, in: F. KÜBLER (ed.), *Verrechtlichung von Wirtschaft, Arbeit und sozialer Solidarität. Vergleichende Analysen*, Baden-Baden, Nomos, 1984, 301-303.

³⁴ M. STOLLEIS, Die Entstehung des Interventionsstaates und das öffentliche Recht, in: M. STOLLEIS, *Konstitution und Intervention. Studien zur Geschichte des öffentlichen Rechts im 19. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2001, 253-282; zie ook M. STOLLEIS, Die Entstehung des Interventionsstaates und das öffentliche Recht, *Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte* 1989, 129-147.

³⁵ Zie het hoofdstuk 'Vom Kinderschutz zum Arbeitsrecht' in: T. MAYER-MALY, *Ausgewählte Schriften zum Arbeitsrecht*, Wien, Böhlau Verlag, 56-60; S. SIMITIS, Zur Verrechtlichung der Arbeitsbeziehungen, in: F. KÜBLER (ed.), *Verrechtlichung von Wirtschaft, Arbeit und sozialer Solidarität*, Baden-Baden, Nomos, 74. Een mooi voorbeeld in dit verband vormen de spoorwegen, zie D. ZIEGLER, *Eisenbahnen und Staat im Zeitalter der Industrialisierung*, Stuttgart, Steiner, 534-549.

stelt de Duitse arbeidsjurist Simitis in dit verband.³⁶ Volgens hem vormt het arbeidsrecht daarom zelfs het klassieke paradigma van juridisering en is de studie van de geschiedenis van deze rechtstak ideaal om het fenomeen van juridisering beter te begrijpen.³⁷ Het loont bijgevolg de moeite om het transitieproces inzake arbeidsongevallen op het einde van de negentiende eeuw te bestuderen vanuit het concept juridisering.

Iedereen kan zich op het eerste gezicht wel iets voorstellen bij 'juridisering', maar bij ontleding blijkt het een uiterst complex begrip te zijn dat meerdere ladingen dekt en daardoor niet zo eenvoudig en eenduidig te definiëren valt.³⁸ Juridisering is nu eenmaal onlosmakelijk verbonden met het rechtsbegrip an sich en sluit daarom nauw aan bij de grote theorieën over de ontwikkeling van het recht.³⁹ Afhankelijk van de invalshoek krijg je zo andere omschrijvingen en interpretaties van het concept.⁴⁰ Een vergelijkende studie van deze verschillende theoretische inzichten zou ons al te ver leiden en maakt niet het voorwerp uit van dit onderzoek. Toch is een zekere functionele afbakening en invulling van het begrip juridisering noodzakelijk als uitgangspunt voor ons verder onderzoek.⁴¹

O tempora, o jura... over het concept juridisering

Het recht speelt een steeds grotere rol in ons leven. Matthias E. Storme geeft in zijn artikel over de juridisering van de sociale verhoudingen van de negentiende eeuw tot vandaag summier maar overtuigend een overzicht van de fundamentele transities in het onderwijs en tal van andere maatschappelijke domeinen zoals de gezondheidszorg, de armenzorg, het overheidsbestuur, de openbare ruimte, religie, cultuur, de private ruimte, het gezin en de werkplaats.⁴² Hij hanteert

³⁶ S. SIMITIS, *Juridification of labor relations*, in: G. TEUBNER, *Juridification of social spheres. A comparative analysis in the areas of labor, corporate, antitrust and social welfare law*, Berlijn, Walter de Gruyter, 1987, 115.

³⁷ 'Das Arbeitsrecht ist, genaugenommen, das gleichsam klassische Verrechtlichungsparadigma. Hintergrund und Verlauf des Verrechtlichungsprozesses lassen sich deshalb wohl am ehesten und besten an der Entstehung sowie der Entwicklung des Arbeitsrechts ablesen.' S. SIMITIS, *Zur Verrechtlichung der Arbeitsbeziehungen*, in: F. KÜBLER (ed.), *Verrechtlichung von Wirtschaft, Arbeit und sozialer Solidarität*, Baden-Baden, Nomos, 1984, 74.

³⁸ 'Aufgrund seiner Vielschichtigkeit entzieht sich das komplexe Phänomen Verrechtlichung, dessen Konturen noch unscharf sind und kaum eine für alle Politikbereiche verbindliche Definition zulassen, von vornherein der adäquaten Behandlung durch eine einzige Wissenschaftsdisziplin'. En 'Bei sämtlichen Fragen ist freilich zu bedenken, dass Verrechtlichung ein komplexes Phänomen ist, dessen unterschiedliche Typen und Strategien Auswirkungen haben, die zahlreiche Interdependenzen aufweisen und insgesamt nur eine differenzierte Betrachtung erlauben.' R. VOIGT (ed.), *Verrechtlichung. Analysen zu Funktion und Wirkung von Parlamentarisierung, Bürokratisierung und Justizialisierung sozialer, politischer und ökonomischer Prozesse*, Königstein, Athenäum, 1980, 9 en 10.

³⁹ G. TEUBNER (ed.), *Juridification of social spheres. A comparative analysis in the areas of labor, corporate, antitrust and social welfare law*, Berlijn, Walter de Gruyter, 1987, 10.

⁴⁰ 'This (=definiëren) is not a straightforward task, since the concept of juridification is not precise and different writers have developed their own variations on the meaning of the term.' M. PARTINGTON, *The juridification of Social Welfare in Britain*, in: G. TEUBNER (ed.), *Juridification of social spheres. A comparative analysis in the areas of labor, corporate, antitrust and social welfare law*, Berlijn, Walter de Gruyter, 1987, 420.

⁴¹ 'A precise use of terms and definitions is necessary, especially in the case of juridification, not just for the sake of terminological clarity but, as already indicated, to create a working framework in which to examine the complex phenomenon of juridification.' G. TEUBNER (ed.), *Juridification of social spheres. A comparative analysis in the areas of labor, corporate, antitrust and social welfare law*, Berlijn, Walter de Gruyter, 1987, 6.

⁴² M.E. STORME, *Juridisering van sociale verhoudingen van de negentiende eeuw tot vandaag*, in: D. HEIRBAUT, G. MARTYN en R. OPSOMMER (ed.), *De geschiedenis van het recht in de twintigste eeuw*, Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, 2005, 60-68. Storme wandelt in zijn artikel in de voetsporen van Habermas: 'Die Tendenz zur Verrechtlichung informell geregelter Sphären der Lebenswelt setzt sich auf breiter Front durch, je mehr Freiheit, Kultur, Erholung, Tourismus erkennbar von den Gesetzen der Warenwirtschaft und den Definitionen des Massenkonsums erfasst werden; je mehr sich die Strukturen der bürgerlichen Familie ersichtlich an Imperative des Beschäftigungssystems anpassen; je mehr die Schule handgreiflich die Funktion übernimmt, Berufs- und Lebenschancen zuzuteilen.' J. HABERMAS, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1981, II, 539.

hierbij een vast stramien waarbij steeds de situatie uit het midden van de negentiende eeuw tegenover deze van vandaag geplaatst wordt. Uit het contrast tussen de beide ontstaat het beeld van een verregaande 'kolonisering' van de maatschappij door het recht. De term kolonisering is afkomstig van Habermas⁴³ en verwijst naar de manier waarop steeds meer gebieden van het maatschappelijk leven door het recht gereguleerd worden, dit ten koste van de informele structuren die tot dan bestonden.⁴⁴

Deze 'expansie van het recht' wordt vaak in verband gebracht met de grote toename aan regulering.⁴⁵ Een steeds terugkerend voorbeeld hiervan is het in omvang exploderende Belgisch Staatsblad, dat ondertussen jaarlijks vele tienduizenden bladzijden telt.⁴⁶ Waar vroeger de belangrijkste wetgeving nog overzichtelijk in reeksen als de *Lex Belgica* gepubliceerd kon worden, is dit vandaag onmogelijk geworden door de grote hoeveelheid en snelle veranderlijkheid van de regulering. Juridisering wordt dan ook vaak negatief voorgesteld als een normenvloed, als een overwoekering van regels⁴⁷:

'„Verrechtlichung“ ist ein hässliches Wort. Und es bezeichnet eine hässliche Sache. Die alte Formel vom Übermaß des Rechts, „Fiat justitia – pereat mundus“ hatte noch die heroische Schönheit des Suchens nach Gerechtigkeit um jeden Preis. Heute ist es nicht mehr der Weltuntergang, den man vom neuen Übermaß an Recht befürchtet, sondern „legal pollution“, Umweltverschmutzung durch Recht.'

⁴³ J. HABERMAS, *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1981, II, 522.

⁴⁴ Deze transitie van informele naar formele, neergeschreven regels heeft een verregaande impact op de rechtspositie en -verhouding van de onderscheiden rechtssubjecten. Zo maakt het bijvoorbeeld een groot verschil uit voor een verongelijkte student of er een geschreven examenreglement is of niet, omdat het nu eenmaal eenvoudiger is zich te beroepen op de schending van een norm als deze neergeschreven en dus geïnstitutionaliseerd is. 'Der Zugang zum Recht wird ein anderer, der Kampf ums Recht wird ein anderer, aber auch die Ausweichprozesse am Recht werden andere, wenn Regeln geschrieben sind.' H. ZACHER, *Verrechtlichung im Bereich des Sozialrechts*, in: F. KÜBLER (ed.), *Verrechtlichung von Wirtschaft, Arbeit und sozialer Solidarität. Vergleichende Analysen*, Baden-Baden, Nomos, 1984, 56. Daarmee samenhangend is ook de al dan niet bevoegdheid van een regulerende instantie en/of een (gerechtelijke) scheidsinstantie om over de geschillen te oordelen van belang. 'Von Verrechtlichung ist oft auch dann die Rede, wenn der förmliche Gesetzgeber und/oder der Richter zuständig werden, wo dies vordem nicht der Fall war.' H. ZACHER, *Verrechtlichung im Bereich des Sozialrechts*, in: F. KÜBLER (ed.), *Verrechtlichung von Wirtschaft, Arbeit und sozialer Solidarität. Vergleichende Analysen*, Baden-Baden, Nomos, 1984, 57. 'Habermas delivered, via TCA, a comprehensive and detailed critique of the ways in which the sub-systems of state and market had, at the nation-state level, progressively bureaucratized and monetarized various aspects of everyday existence in the lifeworlds of citizens.' M. MURPHY, *Between facts, norms and a post-national constellation: Habermas, law and European social policy*, *Journal of European Public Policy* 2005, 150.

⁴⁵ Habermas spreekt over 'the expansion of law' enkel als 'the legal regulation of new, hitherto informally regulated social matters'. J. HABERMAS, *The theory of communicative action*, Cambridge, Polity press, 1987, 357. Maus is op dit vlak vollediger en maakt een onderscheid tussen de loutere toename van de normenhoeveelheid ('Regelungsbesatz') enerzijds en de toename van juridisch geregelde normen ten koste van informele normen in maatschappelijke domeinen die tevoren niet gereguleerd waren ('Regelungsdichte') anderzijds. I. MAUS, *Rechtstheorie und Politische Theorie im Industriekapitalismus*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1986, 278.

⁴⁶ 'Het Belgisch Staatsblad is goed op weg om zijn record van 2004 – toen het ongeveer 87.000 pagina's regels publiceerde – te verpulveren. Op 31 maart 2009 zat het al aan 25.250 bladzijden, 42 procent meer dan vorig jaar op hetzelfde tijdstip en een derde meer dan in recordjaar 2004. Als dit publicatietempo wordt aangehouden, haalt het Staatsblad dit jaar met gemak de kaap van de 100.000 pagina's.' uit *De Standaard*, 2 april 2009. De kaap van 100.000 pagina's werd toch niet gehaald. Op 31 december 2009 werd immers afgeklokt op 82.814 pagina's. BS 31 december 2009.

⁴⁷ 'Juridisering is een hatelijk woord. En het betekent iets hatelijks. De oude spreuk van overdaad aan recht, 'Fiat justitia – pereat mundus' had nog de heroïsche schoonheid van het zoeken naar gerechtigheid tegen elke prijs. Vandaag is het niet meer de ondergang van de wereld die men omwille van een nieuwe overdaad aan recht vreest, maar wel 'legal pollution', vervuiling van de leefwereld door het recht.' G. TEUBNER, *Verrechtlichung – Begriffe, Merkmale, Grenzen, Auswege*, in: F. KÜBLER (Ed.), *Verrechtlichung von Wirtschaft, Arbeit und sozialer Solidarität. Vergleichende Analysen*, Baden-Baden, Nomos, 1984, 290.

Het bovenstaande citaat is niet toevallig afkomstig uit het grote wetenschappelijk debat over juridisering uit de jaren 1980. Aanleiding van het debat was het probleem van de overregulering waarmee men op dat ogenblik volop geconfronteerd werd. Door een te grote hoeveelheid normen was het onmogelijk geworden nog langer door de bomen het bos te zien en had het recht duidelijk aan functionaliteit ingeboet. Men wenste een beter inzicht te krijgen in de manier waarop deze normenvloed tot stand kwam. Mede hierdoor raakte de term juridisering gecontamineerd met de negatieve connotatie die 'overregulering' met zich meedraagt.

Juridisering kan evenwel niet eenvoudig gelijkgesteld worden met overregulering. Om te beginnen heeft men vastgesteld dat juridisering ook kan leiden tot deregulering.⁴⁸ Ten tweede slaat regulering vooral op een toename van (wettelijke en administratieve) normen, en minder op bijvoorbeeld een toename in justitiële activiteiten. Maar bovenal is het duidelijk dat juridisering in haar vroege vorm allerm minst aanzien kan worden als overregulering, tenzij men vertrekt vanuit het standpunt dat iedere regulering of staatstussenkomst per definitie overregulering is. Dit was trouwens de opvatting van veel negentiende-eeuwse Belgische parlementsleden ten aanzien van de ingrepen in de wereld van industrie en arbeid, wat verklaart waarom de sociale wetgeving pas zo laat en langzaam op gang gekomen is in België. Regulering kan eigenlijk nog het best vergeleken worden met bemesting. Bij goede dosering heeft het positieve uitwerkingen, maar overdaad schaadt.

Verder wordt juridisering niet enkel gekenmerkt door een kwantitatieve toename van het recht, maar ook door een kwalitatief transformatieproces⁴⁹, met een voortschrijdende specialisatie en differentiatie van het recht. Bestaande reguleringen worden gespecificeerder en fijnmaziger, lacunes worden opgevuld, onderscheidingen en onderverdelingen worden gemaakt.⁵⁰ Hierdoor ontstaat een eigen dynamiek die uiteindelijk zelfs kan leiden tot het ontstaan van nieuwe rechtstakken, zoals het sociaal recht op het einde van de negentiende eeuw. De rechtsleer volgt hierbij dan de juridische realiteit, waarbij bepaalde stukken van het recht niet meer eenvoudig in de bestaande categorieën te plaatsen zijn.

In zijn proefschrift over de juridisering in het onderwijs kwam Bengt Verbeeck op basis van voornamelijk Nederlandse rechtsleer tot de volgende werkdefinitie van juridisering, waarin we ook de hierboven besproken elementen terugvinden:⁵¹

'Het ontwikkelingsproces in een samenleving dat sociaal gedrag en maatschappelijke verhoudingen in toenemende mate in een formeel en steeds gedetailleerder regelsysteem onderbrengt (transformatie) en dat het primaat in de ordening van dergelijke maatschappelijke verhoudingen doet verschuiven naar het juridische met uitsluiting van alternatieven (dominantie).'

Als belangrijkste constitutieve elementen van deze werkdefinitie vermeldt hij dat juridisering maatschappelijke problemen vertaalt naar een systeem dat eigen specifieke kenmerken vertoont en

⁴⁸ I. MAUS, *Rechtstheorie und Politische Theorie im Industriekapitalismus*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1986, 278.

⁴⁹ Habermas spreekt in dit verband van 'the increasing density of law, that is the specialized breakdown of global statements of the legally relevant facts into more detailed statements.' J. HABERMAS, *The theory of communicative action*, Cambridge, Polity press, 1987, 357.

⁵⁰ '(...) als qualitativen Aspekt der Verrechtlichung vor allem die immer größere Detaillierung und Spezialisierung der Normen durch fortschreitende Ausgliederung weitere Einzeltatbestände innerhalb einer Rechtsmaterie ('Regelungstiefe')'. I. MAUS, *Rechtstheorie und Politische Theorie im Industriekapitalismus*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1986, 278; Zie ook H. ZACHER, Verrechtlichung im Bereich des Sozialrechts, in: F. KÜBLER (Ed.), *Verrechtlichung von Wirtschaft, Arbeit und sozialer Solidarität. Vergleichende Analysen*, Baden-Baden, Nomos, 1984, 59-67.

⁵¹ B. VERBEECK, *Juridisering en deregulering in onderwijs*, onuitgegeven proefschrift in de rechten, Universiteit Gent, 2006-2007, 20.

een eigen logica hanteert. Het laat daarenboven het juridisch ordeningsmechanisme primeren boven elk ander ordeningsmechanisme, zoals bijvoorbeeld het sociale of het religieuze. Het is een ontwikkeling die in een historische context moet worden geplaatst.⁵²

Hoe correct en informatief deze werkdefinitie en bijhorende beschouwingen ook mogen zijn, toch zijn zij praktisch gezien weinig bruikbaar als concreet uitgangspunt voor ons onderzoek. Deze definitie probeert namelijk alle aspecten van het complexe fenomeen juridisering ineens te vatten, wat weinig zinvol is doordat juridisering nu eenmaal een ambigu begrip is dat meerdere ladingen dekt. *'What is needed is a conceptualisation that is complex enough to grasp the different meanings of the term and still simple enough to work as an inter-subjective standard.'*⁵³ Aan het woord zijn Blichner en Molander, twee Noorse onderzoekers die dit probleem proberen op te lossen door niet minder dan vijf verschillende dimensies van juridisering te onderscheiden.

De eerste vorm, de *'constitutive juridification'*, behandelt de rechtsstaat en de rol van de grondwet hierin en is bijgevolg minder bruikbaar voor ons onderwerp.⁵⁴ De overige vier zijn dat echter wel. De tweede dimensie van juridisering wordt door hen omschreven als *'the process by which an activity becomes subjected to legal regulation or more detailed legal regulation'*. Grosso modo valt dit samen met de hierboven reeds besproken (kwantitatieve) toename en (kwalitatieve) differentiëring van het recht.⁵⁵ De volgende dimensie is deze van juridisering als een proces van toename van het gebruik van recht, van een juridisch instrumentarium bij conflictafhandeling (*'conflict resolution'*). De auteurs onderscheiden hierbij drie gradaties. Bij gerechtelijke conflictafhandeling (*'judicial conflict solving'*) wordt een beroep gedaan op de diensten van justitie. Hier vinden we de meest gesofisticeerde en gestandaardiseerde vorm van het gebruik van recht en juridisch redeneren terug. Er moeten immers procedures gevolgd worden, de feiten worden juridisch naar voren gebracht door specialisten van het recht (advocaten) en beoordeeld door andere specialisten van het recht (de rechters). Bij juridische conflictafhandeling (*'legal conflict solving'*) wordt nog steeds gebruik gemaakt van juridische vakkennis, maar wordt het conflict buiten de rechtbank afgehandeld. Bij conflictafhandeling door leken (*'lay conflict solving'*) komt er geen onmiddellijke juridische vakkennis aan te pas, maar wordt een beroep gedaan op hetgeen niet-juristen denken te weten van het recht. Het kan zijn dat de bal hierbij volledig misgeslagen wordt, maar als het redeneren gebeurt met verwijzing naar juridische elementen, kan dit volgens de auteurs ook beschouwd worden als juridisering. De vierde dimensie is deze van juridisering als toegenomen gerechtelijke macht, vaak ook omschreven als vergerechtiging (*'judicialisation'*). De laatste dimensie wordt tenslotte omschreven als *'juridification as legal framing: the increased tendency to understand self and others, and the relationship between self and others, in light of a common legal order'*. In zekere zin moet men deze *'legal framing'* beschouwen als een evolutie van *law in the minds*, de manier waarop mensen naar zichzelf en hun wederzijdse verhoudingen kijken.

⁵² B. VERBEECK, *Juridisering en deregulering in onderwijs*, onuitgegeven proefschrift in de rechten, Universiteit Gent, 2006-2007, 21; Ook de Duitse rechtssocioloog Gunther Teubner (° 1944) is van mening dat het fenomeen juridisering steeds in zijn specifieke historische context bestudeerd moet worden: 'Juridification cannot be usefully analysed as a universal historical phenomenon. Rather the task must be to analyse a specific form of juridification, which can only be understood in its proper historical context.' G. TEUBNER, *Juridification. Concepts, Aspects, Limits, Solutions*, in: G. TEUBNER (ed.), *Juridification of social spheres. A comparative analysis in the areas of labor, corporate, antitrust and social welfare law*, Berlijn, Walter de Gruyter, 1987, 12.

⁵³ L. BLICHER and A. MOLANDER, *Mapping juridification*, *European Law Journal* 2008, 37.

⁵⁴ 'Constitutive juridification' is 'a process where norms constitutive for a political order are established or changed to the effect of adding to the competencies of the legal system.' L. BLICHER and A. MOLANDER, *Mapping juridification*, *European Law Journal* 2008, 39-42.

⁵⁵ De beide worden door hen nogmaals opgesplitst tussen een horizontale en verticale toename en een horizontale en verticale differentiëring. L. BLICHER and A. MOLANDER, *Mapping juridification*, *European Law Journal* 2008, 42-43.

De grote verdienste van bovenstaande benaderingswijze is dat zij duidelijk maakt dat de noodzaak bestaat om het complexe fenomeen van de juridisering van arbeidsongevallen op een gedifferentieerde wijze te bestuderen. Voor ons betekende dit concreet dat er een omvattend empirisch onderzoeksmodel opgesteld moest worden om de verschillende dimensies van juridisering van arbeidsongevallen doeltreffend te kunnen bestuderen.

Een empirisch onderzoeksmodel inzake juridisering

Het empirisch onderzoeksmodel dat wij ontworpen hebben om het fenomeen van de juridisering in al haar verschillende aspecten en dimensies te kunnen vatten, wordt gekenmerkt door een horizontale en verticale differentiatie.

Horizontale differentiatie

Juridisering is niet het gevolg van (de werkzaamheden van) een enkele instantie. Er is daarom behoefte aan een horizontale differentiatie, zijnde een opsplitsing op basis van de producent van juridisering. In zijn artikel over juridisering in staat en maatschappij onderscheidt Rüdiger Voigt drie basismodellen van juridisering, die ruwweg samenvallen met de normproductie van de *trias politica*, de wetgevende, uitvoerende en gerechtelijke macht.⁵⁶

Als eerste vermeldt hij de *Vergesetzlichung* of *Parlementarisierung*, waaronder hij de juridisering verstaat onder de vorm van de uitvaardiging van wetten. Hij legt uit dat de aard en het karakter van de wetgeving doorheen de tijd enorm geëvolueerd is. Waar de wetgeving in oorsprong nog bijzonder schaars was, is deze geleidelijk in omvang toegenomen. De wet kreeg immers een steeds meer sturende functie in de samenleving. Ten gevolge van de steeds sneller evoluerende ontwikkelingen in de maatschappij, werd ook de wetgeving steeds omvangrijker en gedetailleerder om uiteindelijk in een normenvloed uit te monden.

De tweede vorm van juridisering is deze van de *Bürokratisierung*, waarmee de juridisering door de administratieve overheid bedoeld wordt. De ontwikkeling van de maatschappij ging gepaard met een uitbreiding van het overheidsapparaat, wat zich vertaalde in een toenemende activiteit en bijhorende specifieke administratieve regelgeving.

Met de derde vorm, *Justizialisierung*, doelt Voigt op de juridisering in de vorm van rechtspraak. Dit valt ongeveer samen met de hierboven reeds vermelde vierde dimensie van Blichner en Molander (*judicialisation*).

Een interessante benadering is om deze wetgevende, administratieve en gerechtelijke instanties te beschouwen als *semi-autonomous social fields*. Deze term is afkomstig van de rechtsantropologe Sally Falk Moore en wordt door haar gedefinieerd als volgt⁵⁷:

'The semi-autonomous social field has rule-making capacities, and the means to induce or coerce compliance; but it is simultaneously set in a larger social matrix which can, and does, affect and invade it, sometimes at the invitation of persons inside it, sometimes at its own instance.'

⁵⁶ R. VOIGT (ed.), *Verrechtlichung. Analysen zu Funktion und Wirkung von Parlamentarisierung, Bürokratisierung und Justizialisierung sozialer, politischer und ökonomischer Prozesse*, Königstein, Athenäum, 1980, 18-23.

⁵⁷ S. FALK MOORE, Law and social change: the semi-autonomous social field as an appropriate subject of study, *Law & Society Review* 1973, 720.

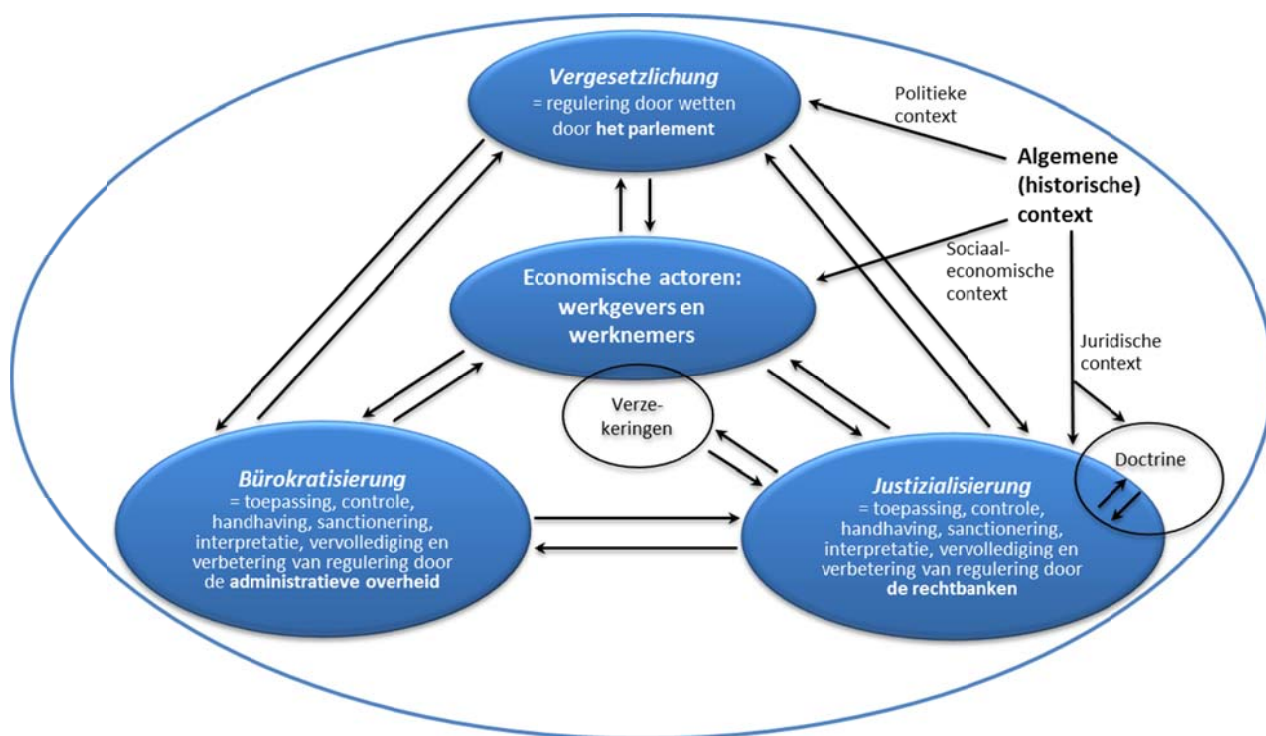
Falk Moore hanteert deze terminologie weliswaar in een andere context en zij geeft er ook een andere invulling aan dan wij voor ogen hebben. Toch kan deze term nuttig zijn om duidelijk te maken dat elk van de drie instanties, de wetgevende, administratieve en gerechtelijke, een eigen logica en dynamiek hebben, met een specifieke normproductie met eigen kenmerken. Hierbij bevinden deze drie producenten van juridisering zich niet op een eilandje, maar beïnvloeden zij elkaar voortdurend. Zo stelt Maus '*dass der Verzicht auf gesetzliche Regelungen nicht etwa die Untätigkeit von Verwaltung und Justiz zur Folge hat, sondern einerseits zur Normproduktion durch die Verwaltung selbst und damit zur eigenständigen Konsolidierung ihres Machtsbereichs führt, andererseits von der Ausbildung eines immer differenzierteren Richterrechts begleitet ist*'.⁵⁸ Ze zijn dus niet autonoom, maar *semi-autonoom*, wat door Falk Moore omschreven wordt als '*the fact that it (= het semi-autonomous social field) can generate rules and customs and symbols internally, but that it is also vulnerable to rules and decisions and other forces emanating from the larger world by which it is surrounded*'.⁵⁹

Er zijn evenwel meer dan drie normenproducenten. In ons onderzoek moeten we zo een vierde grote *semi-autonomous social field* onderscheiden, namelijk deze van de economische actoren, werkgevers en -nemers. Dit *semi-autonomous social field* is zelf in beperkte mate normerend - bijvoorbeeld in de vorm van arbeidscontracten en arbeidsreglementen - maar het normenscheppend kader is hier eerder een randfenomeen en niet zo belangrijk. Wel maakt het economisch *semi-autonomous social field* in min of meerdere mate het voorwerp uit van regulering door de andere drie *semi-autonomous social fields*. Wat ten slotte ook ontbreekt bij Voigt is de doctrine. Dit komt doordat hij enkel oog heeft voor de eigenlijke normenproducenten. Nochtans speelt de rechtsleer eveneens een belangrijke rol bij juridisering, bijvoorbeeld bij het aspect van de kwalitatieve differentiatie.

De bovenstaande inzichten kunnen gevisualiseerd worden in het volgende model van horizontale differentiatie inzake juridisering van arbeidsongevallen:

⁵⁸ I. MAUS, *Rechtstheorie und Politische Theorie im Industriekapitalismus*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1986, 277.

⁵⁹ S. FALK MOORE, Law and social change: the semi-autonomous social field as an appropriate subject of study, *Law & Society Review* 1973, 720.

Afbeelding 1 Model van horizontale differentiatie inzake de juridisering van arbeidsongevallen

Uit dit schema blijkt duidelijk het belang van de context, of beter gesteld, de verschillende contexten.

Als eerste is er de algemene context, die in het geval van het verleden de historische context van de algemene maatschappelijke ontwikkeling is. Een inzicht in deze algemene historische context is belangrijk om de historische feiten in hun perspectief te kunnen plaatsen. Kinderarbeid is hiervan een goed voorbeeld. Vanuit ons hedendaags westers oogpunt lijkt het onmenselijk om jonge kinderen gedurende twaalf uur of langer tewerk te stellen in naar onze normen mensonwaardige arbeidsomstandigheden. Maar het waren andere tijden en de maatschappij van het midden van de negentiende eeuw was nu eenmaal veel harder dan de onze, met onder andere een grote kindersterfte, een korte levensverwachting, abominabele leef- en woonomstandigheden en slechte voeding. Het inkomen uit kinderarbeid, hoe bescheiden ook, was letterlijk broodnodig voor de arbeidersgezinnen. De organisatie van de arbeid was ook anders dan nu en kinderen kregen dikwijls taken die aangepast waren aan hun leeftijd. Er bestond ook niet zoiets als kinderopvang of regulier onderwijs waar de kinderen 'gedropt' konden worden terwijl de ouders aan het werk waren. Het was veel eenvoudiger om de kinderen gewoon mee te nemen naar het werk. In wezen was er weinig verschil tussen de fabriekskinderen en hun leeftijdsgenootjes op het platteland, waar de kinderen ook ingeschakeld werden in de landbouw en de huisnijverheid.

Naast de algemene, historisch-maatschappelijke context is er ook de specifieke context van ieder onderscheiden *semi-autonomous social field*. De ontwikkelingen in het parlement spelen zich af in de politieke context. In het geval van de sociale wetgeving kan in dit verband gewezen worden op het belang van de opkomst van het socialisme en de christendemocratie. Wat de economische context betreft kan verwezen worden naar de algemene economische ontwikkelingen, met groei- en crisismomenten en met de opkomst van nieuwe industrieën en technische innovaties, beter bekend als de eerste en tweede industriële revolutie. In verband met de juridische context kan onder andere verwezen worden naar de tweede exegetische school, naar het Burgerlijk Wetboek en de

regels van buitencontractuele aansprakelijkheid die toegepast werden op de arbeidsongevallen, naar de nauwe verbondenheid met Frankrijk.⁶⁰

Verticale differentiatie

Tot nu toe hebben wij gesproken over *semi-autonomous social fields* alsof het mooi afgebakende homogene gehelen zouden zijn. Echter, niets is minder waar. 'De' justitie, 'de' administratie en 'de' economie zijn stuk voor stuk conceptuele verzameltermen die verder opgesplitst kunnen/moeten worden in vele afzonderlijke kleinere entiteiten. Er kan bijvoorbeeld verwezen worden naar de gerechtelijke organisatie met haar piramidale hiërarchische structuur, waarbinnen nog eens thematisch opgesplitst kan worden naargelang de bevoegdheid. Ook de administratie wordt gekenmerkt door een ruime horizontale en verticale differentiatie. En dat de economie slechts een verzamelterm is van een bonte lappendeken van uiteenlopende activiteiten behoeft eveneens geen betoog. Om de verschillende gelaagdheden van het ambigue concept *juridisering* goed te kunnen bestuderen is er daarom ook behoefte aan een *multilevel analysis*, een studie op verschillende niveaus.

	Overheid en administratie	Economische activiteiten	Recht en Justitie
MACRO (internationaal)	Internationale congressen inzake arbeidsongevallen	Arbidsongevallen in de diverse economische sectoren	Rechtsvergelijking, <i>legal transplants</i> , invloed uit het buitenland
MACRO (nationaal)	Houding van de nationale overheid t.a.v. arbeidsongevallen	Arbidsongevallen in de diverse nationale economische sectoren	Belgische rechtspraak en rechtsleer t.a.v. arbeidsongevallen
MESO	Houding van de ondergeschikte administraties (gemeente, provincie) t.a.v. arbeidsongevallen	De arbeidsongevallen binnen een bepaalde lokale en/of economische entiteit	Gerechtelijke beoordeling van arbeidsongevallen op lokaal niveau
MICRO	Administratief onderzoek naar het arbeidsongeval (vb. door arbeidsinspectie)	'het arbeidsongeval'	Gerechtelijke beoordeling van het arbeidsongeval (vb. strafprocedure)

Afbeelding 2 Model van verticale differentiatie inzake de juridisering van arbeidsongevallen

In ons empirisch onderzoeksmodel onderscheiden wij drie niveaus: een macro-, een meso- en een microniveau. Het eerste niveau, het macroniveau, kan op zijn beurt verder opgesplitst worden in een nationaal en een internationaal niveau. Op dit niveau situeren wij de grote langetermijnevolutie inzake de juridisering van arbeidsongevallen in de negentiende eeuw vanuit Belgisch perspectief. Het tweede niveau, het mesoniveau, omvat de ontwikkelingen op lokaal niveau. Als laatste is er het microniveau, waarbij het individuele arbeidsongeval centraal staat.

⁶⁰ Deze zaken komen verder nog uitgebreid aan bod.

De indeling van dit proefschrift volgt deze grote driedeling. In het eerste deel staat het macroniveau centraal. We vangen aan omstreeks het midden van de negentiende eeuw, toen arbeidsongevallen nog als *malheurs*, jammerlijke voorvallen beschouwd werden. Uitgangspunt hier is de onderzoekenquête uit de jaren 1840 van twee artsen, Mareska en Heyman, naar de arbeidsomstandigheden in de Gentse gemechaniseerde katoennijverheid. In een volgend hoofdstuk bestuderen wij de eerste arbeidsongevallen die vanaf de jaren 1870 voor de Belgische rechters gebracht werden. Het ging hierbij om stoom-, mijn- en spoorongevallen, die wij in hun feitelijke en juridische context plaatsen, teneinde op zoek te gaan naar mogelijke verklaringen waarom net deze specifieke arbeidsongevallen als eerste een 'juridische interpretatie' kregen. Een belangrijke opmerking in dit verband is dat deze ongevallen op dat ogenblik door de tijdsgenoten nog niet als 'arbeidsongevallen' als dusdanig beschouwd werden. Dit veranderde in de jaren 1880. De rechtsleer speelde een belangrijke rol bij de bewustwording van het probleem van de arbeidsongevallen. In België was hierbij een belangrijke rol weggelegd voor Charles-Xavier Saintelette en zijn nieuwe theorie uit 1884, waaraan wij ruime aandacht zullen besteden omwille van het overduidelijke belang voor het proces van juridisering van arbeidsongevallen. In een laatste hoofdstuk bestuderen wij ten slotte een aantal evoluties tot aan de wet op de arbeidsongevallen van 1903. Op het menu staan respectievelijk de verschillende vergoedingssystemen voor arbeidsongevallen, de parlementaire ontwikkelingen, het ontstaan van de arbeidsinspectie en ten slotte de ontwikkelingen in rechtspraak en rechtsleer.

In het tweede deel wordt de juridisering van arbeidsongevallen op lokaal niveau bestudeerd. De nadruk ligt hier op de rechtspraktijk en daarmee samenhangend de *Justizialisierung*, namelijk de toenemende mate waarin arbeidsongevallen door justitie beoordeeld werden. We focussen hierbij op de ontwikkelingen binnen een gerechtelijk arrondissement, waarbij wij Bergen als *case study* genomen hebben. Twee redenen gaven de doorslag om precies dit arrondissement te kiezen. Ten eerste zijn de gerechtelijke archieven van dit arrondissement goed bewaard en geïnventariseerd, in tegenstelling tot andere arrondissementen, waar al te veel ontoegankelijk is voor wetenschappelijk onderzoek wegens verloren gegaan of (nog) niet geïnventariseerd. Ten tweede bevond Bergen zich in het hart van het toenmalige industriële zuiden van ons land, waar niet toevallig ook het zwaartepunt van de *Justizialisierung* van arbeidsongevallen lag. Na een bespreking van het gevoerde archiefonderzoek hebben wij allereerst aandacht voor een aantal aspecten van het strafrechtelijk onderzoek inzake arbeidsongevallen, waarna de burgerlijke rechtspraak op basis van het buitencontractuele aansprakelijkheidsrecht aan bod komt.

Het laatste deel behandelt summier het microniveau, waar de hele problematiek van de juridisering van arbeidsongevallen zich kristalliseert in de individuele casus. Ieder arbeidsongeval is immers een individuele tragedie, met een eigen feitencomplex en context. Cru gesteld: geen twee arbeidsongevallen zijn hetzelfde en dat heeft zijn invloed. Achtereenvolgens passeren hier de individuele casus, de individuele werkvloer en een individuele actor (*Le Grand Hornu*) de revue.

Een proeve tot 'sociale rechtsgeschiedenis'

Een laatste woordje uitleg is hier nog op zijn plaats omtrent de precieze aard van deze studie, teneinde misverstanden te vermijden. Het transitieproces inzake arbeidsongevallen op het einde van de negentiende eeuw is een erg complexe aangelegenheid waarbij tal van aspecten vanuit soms erg uiteenlopende invalshoeken bestudeerd kunnen worden, zoals de (politieke) geschiedenis, de rechtswetenschap, de rechtseconomie of de rechtssociologie, waarbij elke

benadering gepaard gaat met haar eigen methodologie, vraagstelling, bronnen, literatuur en invalshoeken.⁶¹

Dit onderzoek beoogt een proeve van studie tot 'sociale rechtsgeschiedenis' te zijn, die zich op het snijvlak van de sociale geschiedenis en de geschiedenis van het sociaal recht bevindt.⁶² Kort door de bocht houdt de eerste zich bezig met de (gewone) mens en de manier waarop deze in het leven stond, terwijl bij de tweede de juridische aspecten van bepaalde sociale verhoudingen centraal staan. Omgekeerd ontbreekt bij de sociale geschiedenis meestal de aandacht voor de juridische aspecten, terwijl bij de geschiedenis van het sociaal recht weinig tot geen aandacht bestaat voor de contextuele elementen, maar het recht integendeel aan de hand van gepubliceerd materiaal (*law in the books*) tijdloos geanalyseerd wordt, alsof het zich vandaag in onze maatschappij afgespeeld zou hebben – quod non!⁶³ De sociale rechtsgeschiedenis probeert de beide met elkaar te verzoenen door zowel aandacht te besteden aan het juridische als aan het contextuele, anders gesteld door *law in the context* te bestuderen. Een dankbare manier hiertoe is door de rechtspraktijk (*law in action*) te bestuderen aan de hand van niet-gepubliceerd archiefmateriaal, wat wij in het tweede en derde deel gedaan hebben.

Samengevat

In dit onderzoek wordt de transitie inzake arbeidsongevallen in de negentiende eeuw in België bestudeerd vanuit het concept jurisdisering, aan de hand van een empirisch onderzoeksmodel met horizontale en verticale differentiatie, als proeve van onderzoek tot sociale rechtsgeschiedenis.

⁶¹ Voor voorbeelden van elk van de disciplines verwijzen wij naar de hierboven reeds vermelde literatuur, namelijk respectievelijk DEFERME, VERVLiet, ECKARDT en SCHWITTERS.

⁶² Zie in dit verband: D. HEIRBAUT en B. DEBAENST, Het sociaal en economisch recht, in: D. HEIRBAUT, X. ROUSSEAUX en M. DEKOSTER (ed.), *Encyclopedie van de Belgische rechtsgeschiedenis* (te verschijnen); zie ook, D. HEIRBAUT, Het sociaal recht: een stiefkind van de rechtshistorici, *Tijdschrift voor sociaal recht* 2008, 179-194.

⁶³ Er kan bijvoorbeeld verwezen worden naar juristen die het Romeins recht bestudeerden voor zijn intern-juridische elementen, zonder aandacht te besteden aan de Romeinse maatschappij waarin het gevormd werd.

Deel I Macroniveau: de juridisering van arbeidsongevallen in België

*'L'ouvrier qui cherche sa vie dans le travail
y rencontre de nombreuses chances de
maladies et de mort.'*⁶⁴

Hoofdstuk I Prelude: arbeiders, arbeidsongevallen en recht omstreeks 1850

1.1 Inleiding

Hieronder wordt nagegaan hoe 'arbeidsongevallen', ongevallen tijdens en naar aanleiding van de arbeid, in het midden van de negentiende eeuw gepercipieerd en behandeld werden. We vertrekken hierbij vanuit een analyse van de Gentse gemechaniseerde katoennijverheid. Deze nijverheid behoorde tot een van de spitssectoren van de industriële revolutie en werd omstreeks het midden van de negentiende eeuw gekenmerkt door de grote schaal van de fabrieken en het intensieve gebruik van door stoom aangedreven machinerie. Omwille van haar prominente rol en tot de verbeelding sprekende ontwikkeling is zij relatief goed gedocumenteerd.⁶⁵ Wij laten ons leiden door het onderzoek dat twee artsen, Mareska en Heyman, tussen 1843 en 1845 gevoerd hebben naar de arbeids- en leefomstandigheden van de Gentse katoenarbeiders. Deze onderzoekenquête biedt een unieke blik op de Gentse werkvloer in deze periode. Aan de hand van hun beschrijvingen worden de arbeidsongevallen in hun toenmalige feitelijke en juridische context geplaatst. Na een bespreking van de oorsprong van de juridische grondslagen van de arbeidsverhoudingen (*law in the books*), wordt de praktische uitwerking ervan bestudeerd (*law in action*). Na deze situering van arbeidsongevallen in de industriële en justitiële omgeving wordt ons theoretisch model met horizontale differentiatie verder ingevuld aan de hand van enkele kleine uitweidingen in de wereld van het parlement en de administratie.

1.2 De 'idylle' van de industriële vooruitgang in België

Omstreeks 1850 was het industriële landschap in België grondig herschapen. De zogenaamde industriële revolutie was overgewaaid uit Engeland en had eerst voet aan land gezet in ons land.⁶⁶

⁶⁴ Uitspraak van de *Conseil central de salubrité publique de Bruxelles* in: MINISTÈRE DE L'INTÉRIEURE, *Enquête sur la condition des classes ouvrières et sur le travail des enfants*, Brussel, Lesigne, 1846-1848, II, 655; Hierna geciteerd als: *Enquête*.

⁶⁵ N. BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis. Gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1945)*, Gent, Academia press, 2000, 15.

⁶⁶ D. LANDES, *The unbound Prometheus. Technological change and industrial development in Western Europe from 1750 to the present*, Cambridge, Cambridge University Press, 1969, 124 et seq. L. MAGNUSSON, *Den synliga handen. Nation, stat och det industriella bygget*, Stockholm, SNS Verlag, 126-127. Het begrip 'industriële revolutie' hangt nauw samen met het begrip 'industrialisering'. Het probleem is dat er zowat evenveel definities zijn van industrialisering als er auteurs zijn. Nele Bracke bijvoorbeeld omschrijft industrialisering als 'het oprichten van nieuwe industrieën in landbouwgebied en het uitbreiden van deze nijverheden'. N. BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis. Gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1945)*, Gent, Academia press, 2000, 8. Helmut Coing geeft dan weer de volgende definitie: 'Industrialisierung heißt Güterproduktion in großen Mengen unter Einsatz von Technik für den Markt. Sie bedeutet also Abkehr von der Produktion für jeweils individuelle Besteller nach deren speziellen Wünschen und Erzeugung von genormten Massengütern. Sie bedeutet Benutzung naturwissenschaftlich-technischer Kenntnisse, von Maschinen und Verfahren, und damit Konzentration der Produktion in Fabriken - im Gegensatz zum Verlagssystem, bei dem die Arbeit an Heimarbeiter verteilt wird'. H. COING, *Europäisches Privatrecht, II, 19. Jahrhundert. Überblick über die Entwicklung des Privatrechts in den ehemals gemeinrechtlichen Ländern*, München, Beck, 1989, 80.

In de literatuur wordt deze 'revolutie' omschreven als de snelle groei van de industriële sector, ten gevolge van de modernisering van het productieapparaat (stoomtechnologie) en de concentratie van arbeid in gecentraliseerde werkplaatsen (fabrieken).⁶⁷ Een eerste inplantingsfase kenmerkte zich door een grondige mechanisering van de textielsector (1800-1810) en de metaalnijverheid (1820-1830). Tijdens de daaropvolgende uitbreidingsfase, van 1830 tot 1850, kwam de industriële revolutie in een stroomversnelling. De motor van deze industriële omwenteling, de stoommachine, kende een algemene verspreiding in de toenmalige economische spitssectoren (steenkool, ijzer, katoen en wol) en brak geleidelijk ook door in de andere takken van de industrie. Deze ontwikkelingen waren geografisch zeker niet algemeen verspreid. Zij concentreerden zich in Gent (katoen), Verviers (wol), Luik en de Borinage (steenkool en metaal) en later ook in het Brusselse en Antwerpen.

Op relatief korte tijd was het qua oppervlakte bescheiden België een economische grootmacht geworden. *Les petits Belges* hadden zichzelf overstegen en de grote buurlanden ver achter zich gelaten. Een krachttoer om terecht fier op te zijn, moeten de fabrikanten gedacht hebben. Toen omstreeks 1850 een initiatief werd genomen om de vooruitgang in beeld te brengen aan de hand van lithografieën werd hierop massaal ingetekend door de Belgische industriëlen. Er werden een tweehonderdtal litho's geproduceerd die samen een heuse staalkaart vormden van de industriële activiteit op dat ogenblik. Zij werden gebundeld onder de naam '*la Belgique industrielle*' en in twee delen in 1852 en in 1855 op de markt gebracht.⁶⁸ Op de tekeningen zijn de industriële sites te zien met hun typerende hoge schoorstenen en massieve fabrieksgebouwen. Er zijn afbeeldingen uit de diverse economische sectoren zoals de steenkoolmijnen, de metaalindustrie, de textielindustrie, de glasnijverheid, de machinebouw, de brouwerijen, de suikerfabrieken, enzovoort. Het is een momentopname, waarin de staat van de industrie omstreeks 1850 weerspiegeld wordt. Een leuk voorbeeld hiervan vormen de afbeeldingen van de kleine 'hypermoderne' locomotieven op de recent aangelegde ijzeren wegen.

Stuk voor stuk zijn deze lithografieën pareltjes, kunstwerkjes zo je wil, die de vooruitgang van haar beste kant laten zien. De industriële gebouwen worden meestal in een bucolisch kader afgebeeld, waarbij het contrast met de traditionele, sinds eeuwen beoefende landbouw het vernieuwende karakter van de 'spitstechnologische' industrie sterk in de verf zet. De landelijke inplanting verleent de industriële ondernemingen bovendien een idyllisch, lieflijk karakter. Dit is de vooruitgang op haar best. De rookspuwende schoorstenen symboliseren de stuwende, energieke kracht van de dynamische, bruisende economische activiteit die het land langzaam maar zeker in de richting van meer welvaart transformeert. Het is een vorm van vooruitgang die uitgedrukt kan worden in cijfers: zoveel meer kilometer spoorweg, zoveel meer opgedolven steenkool, zoveel meer geproduceerd staal. Meer, groter, beter! Het is dit vooruitgangsoptimisme dat we in de '*Belgique industrielle*' in beeld gebracht zien.

Een van de lithografieën toont een nachtelijke scène met de hoogovens van Cockerill te Seraing bij Luik in volle actie. Een bijzonder indrukwekkend inferno, waarbij de roodgele gloed van het gesmolten metaal het geheel een vurige, dreigende aanschijn geeft. Op de achtergrond doet een met grauwe wolken versluierde halve maan het geheel bovendien in een spookachtige maneschijn baden. Bijna onherkenbaar zien we in de helverlichte deuropeningen kleine figuurtjes, schaduwen van enkele van de vele honderden arbeiders die op dat ogenblik in de verzengende hitte aan het werk zijn om het gloeiende ijzer te temmen. Het doet beseffen dat onze blik niet verder reikt dan

⁶⁷ G. DEJONGH en Y. SEGERS, Een kleine natie in mutatie. De economische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden / België in de eeuw 1750-1850, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 2001, 180.

⁶⁸ In 1995 werd deze schitterende prentenverzameling opnieuw uitgegeven door het Gemeentekrediet, vergezeld van de nodige wetenschappelijke commentaar. B. VAN DER HERTEN, M. ORIS en J. ROEGIERS (ed.), *Nijver België. Het industriële landschap omstreeks 1850*, Antwerpen-Brussel, Uitgeverij MIM en het Gemeentekrediet, 1995.

de mooie façades. De wereld achter de ontelbare ramen van de gigantische fabriekspanden blijft netjes aan het oog onttrokken.

Afbeelding 3 *Établissements de la Société Cockerill te Seraing*⁶⁹

De '*Belgique industrielle*' laat slechts een kant van de werkelijkheid zien, de vooruitgang door de ogen van de rijke industriëlen. Maar wat met de andere kant van de medaille? Aan welke prijs werd deze vooruitgang geboekt die zo idyllisch voorgesteld werd in de '*Belgique industrielle*'? En wie betaalde deze prijs? Het antwoord is ondubbelzinnig. De tol was loodzwaar en zij werd cash betaald door de arbeiders, de kleine radertjes in de grote machinerie. Dat bewijzen de talloze klachten en petitie's die in het begin van de jaren 1840 naar het parlement gestuurd werden om de wantoestanden in de grootindustrie aan te kaarten.⁷⁰ Er werd de grootindustriëlen verweten enkel oog te hebben voor de productiecijfers en de arbeiders te behandelen als levende machines, van

⁶⁹ B. VAN DER HERTEN, M. ORIS en J. ROEGIERS (ed.), *Nijver België. Het industriële landschap omstreeks 1850*, Antwerpen-Brussel, Uitgeverij MIM en het Gemeentekrediet, 1995, 153.

⁷⁰ F. ALEXANDER, M. CORNIL, M.-L. ERNST-HORION en F. MARCELIS, *Genèse du droit social au cours du XIXe siècle*, Brussel, ULB, 1963, 87. Deze petitie's en klachten in het begin van de jaren 1840 tonen dat men zich op dat ogenblik bewust was/werd van de vele problemen waar de arbeiders mee geconfronteerd werden. De problemen zelf bestonden reeds bij het begin van het industrialisatie, of zoals Devleeshouwer het formuleerde: 'Dans la première phase de l'industrialisation, la question sociale existe, mais elle n'est pas encore posée.' R. DEVLEESHOUWER, *Logique sociale et législation du travail en Belgique au cours de la première moitié du XIXe siècle*, *Revue de l'institut de sociologie* 1962, 449-519.

wie men de arbeidskracht eenvoudig kon benutten zoals bij trekpaarden of stoomtuigen. De fabrikanten trokken zich hierbij niets aan van de schrijnende ellende waarin hun arbeiders zich bevonden, integendeel, deze werden niet beter behandeld dan de slaven of horigen uit het verleden. Vooral het lot van de bleke, schrale kindarbeidertjes kon hierbij rekenen op de goedmenende aandacht van de publieke opinie.

Het kwam dan ook niet als een donderslag bij heldere hemel toen koning Leopold I in zijn troonrede bij de opening van het parlementaire jaar in 1842 voorstellen aankondigde voor een verbetering van de wetgeving op de bescherming van de kinderen in de fabrieksnijverheid.⁷¹ De Koninklijke boodschap wees op een sterk voornemen van de regering om er dringend werk van te maken. Het plan werd echter koeltjes onthaald in het milieu van de grootindustriëlen die absoluut geen inmenging van de overheid in hun zaken wilden.⁷² Geconfronteerd met de felle tegenkanting van de fabrikanten besloot minister van binnenlandse zaken Jean-Baptiste Nothomb dat hij eerst een beter beeld moest krijgen van de toestand te velde alvorens een definitief oordeel te vellen. Hiervoor werd een commissie aangesteld die belast werd met het onderzoek naar de industriële werkomstandigheden en met het opstellen van een wetsontwerp in verband met de *'police des enfants et la police des ateliers'*. In een eerste fase werden de bedrijfsleiders, de kamers van koophandel, de mijningenieurs en de medische genootschappen gevraagd om over een aantal punten hun advies te bezorgen. De resultaten van deze enquête verschenen in 1846, waarna de commissie twee jaar later haar bevindingen en aanbevelingen publiceerde.⁷³ Het was in navolging van deze bevraging dat de *Société de Médecine de Gand* in haar zitting van oktober 1843 twee van haar leden, de artsen J. Mareska en J. Heyman, aanduidde om dit onderzoek te voeren.⁷⁴

1.3 Een blik in de Gentse katoenfabrieken (1843-1845)

De vragenlijst die Mareska en Heyman voorgeschoteld kregen, bevatte in totaal dertien vragen die betrekking hadden op de volledige industriële sector van Oost-Vlaanderen. Omdat de artsen deze opdracht te omvangrijk en dus ondoenbaar vonden, besloten zij zich te concentreren op de Gentse gemechaniseerde katoennijverheid. In hun verslag bespraken zij eerst kort de geschiedenis en het belang van deze industrie voor de Arteveldestad. Vervolgens gaven zij een overzicht van de opeenvolgende fasen van het productieproces in de katoennijverheid, met een bespreking van de staat en inrichting van de ateliers, de arbeidsomstandigheden en de ermee verbonden gevaren. Hierna werd de arbeiderspopulatie statistisch onder de loep genomen: hun aantal, geslacht, leeftijd, loon en aard en duur van het werk werden bestudeerd. De twee enquêteurs hadden ten slotte aandacht voor de algemene fysieke en morele toestand van de arbeiders, met inbegrip van hun woonsituatie, de scholingsgraad en de meest voorkomende ziekten.

Deze studie is vooral interessant voor ons omwille van de unieke kijk die zij ons biedt op de werkvloer van een belangrijke industriële sector, de Gentse gemechaniseerde katoennijverheid, omstreeks het midden van de negentiende eeuw. Het onderzoek werd bovendien gevoerd door

⁷¹ 'Indépendamment des projets dont vous êtes restés saisis, vous aurez à vous occuper de plusieurs propositions dont les unes ont pour objet le maintien de lois temporaires sur le point d'expirer, et les autres, le perfectionnement de la législation sur la protection de l'enfance dans les manufactures (eigen onderlijning).' Uit de toespraak van de Koning bij de opening van het parlementair jaar 1842-1843, BS 9 november 1842.

⁷² B.-S. CHLEPNER, *Cent ans d'histoire sociale en Belgique*, Brussel, Editions de l'Université de Bruxelles, 1958, 39.

⁷³ *Enquête*.

⁷⁴ Hun studie verscheen in de *Annales et bulletin de la Société de médecine de Gand* 1845. In hetzelfde jaar werd ook een afzonderlijke overdruk van deze studie gepubliceerd. Het is deze overdruk die wij geconsulteerd hebben. J. MARESKA en J. HEYMAN, *Enquête sur le travail et la condition physique et morale des ouvriers employés dans les manufactures de coton, à Gand*, Gent, Gyselynck, 1845.

twee relatief neutrale en objectieve waarnemers. Het gaat om geschoolde artsen, buitenstaanders aan het industriële gebeuren, die een realistisch beeld schetsen van hoe het er op dat ogenblik aan toeging in de Gentse katoenfabrieken.⁷⁵ In hun bijzonder gedetailleerde verslag schrijven de auteurs overigens dat zij een Engelse enquête van 1843 als voorbeeld genomen hebben, wat inhoudt dat zij hun studie gedurende een langere tijd op de werkvloer zelf gevoerd hebben.⁷⁶ Zij kregen hierbij naar eigen zeggen een goede medewerking van de bestuurders van de katoenfabrieken, die in de meeste gevallen zelfs zo vriendelijk waren hen een lokaal ter beschikking te stellen om het onderzoek te voeren. Hun langdurige aanwezigheid ter plaatse gaf ze de mogelijkheid om de werkomstandigheden met eigen ogen te observeren en een goed beeld te krijgen van de finesses van het productieproces. Naast de observatie *on the spot* bestond hun werkmethode in het rigoureuus ondervragen, niet alleen van de bedrijfsleiders, maar ook en vooral van de arbeiders.

Uit hun beschrijvingen komt naar voor dat de arbeidsomstandigheden in de verschillende stadia van het productieproces niet van de poes waren. Het schoonmaken van de vuile katoenvlokken bijvoorbeeld ging gepaard met een enorme stofontwikkeling. In andere ruimtes heerste er een ondraaglijke hitte van gemiddeld 37 à 38°. Het weven zelf was een oorverdovend gebeuren door het onophoudelijke geratel van de vele mechanische weefgetouwen. Bij het bleken van de gewezen stoffen had men dan weer te lijden onder een grote luchtvochtigheid. In de loop van de jaren waren weliswaar enkele verbeteringen aangebracht, zoals het plaatsen van ventilatoren om het stofprobleem te lijf te gaan of het vervangen van het schadelijke chloorgas en de vloeibare chloor door het meer onschuldige bleekpoeder (*chlorure de chaux*), maar over het algemeen waren de arbeidsomstandigheden toch nog steeds erg ongunstig voor de arbeiders.

De machines waren oorspronkelijk aangedreven door menselijke en dierlijke spierkracht, wat een bijzonder afpeigerende bedoening geweest moet zijn. Deze afbeulende manier van werken werd geleidelijk vervangen door een mechanische aandrijving op basis van stoomkracht. Op zich een aanzienlijke verbetering, maar de snelheid en kracht van de nieuwe machinerie had de nodige gevaren met zich meegebracht. Een illustratie hiervan zijn de ongelukken met vliegwielen, waar stukken van afbraken of die in hun geheel – letterlijk – gingen vliegen, om op hun weg alles wat zij tegenkwamen neer te maaien.⁷⁷ Doordat de onderzoekers gedurende lange tijd ter plaatse waren, stonden zij er bij wijze van spreken met de neus op te kijken wanneer zich een ongeval voordeed. Zo vermeldden zij dat zij net arbeiders aan het ondervragen waren, toen er in een nabijgelegen gebouw een ongeval met een vliegwiel gebeurde waarbij een jong meisje ter plaatse gedood werd.⁷⁸ In een andere fabriek maakten zij kennis met een vrouw die verminkt was door een gelijkaardig ongeval. Zij had een oog verloren en haar voorhoofd en gezicht waren getekend door diepe littekens die veroorzaakt waren door zware snijwonden en botbreuken. Andere arbeidsonveilige omstandigheden troffen zij aan bij het reinigen van de vuile katoen. De katoenkloppers (*batteurs*) moesten de ruwe katoen op een lopende band leggen, die naar zware cilinders leidde waartussen de katoen geplet werd.⁷⁹ Wanneer de arbeiders te ver meegingen met de katoen konden hun vingers, handen of zelfs armen in de cilinders getrokken en verbrijzeld worden. Maar het waren vooral de bewegende onderdelen van de machines die een constante bedreiging voor lijf en leden vormden. Wanneer een kledingsstuk of lichaamsdeel hiermee in

⁷⁵ We kunnen ervan uitgaan dat zij in ieder geval objectiever waren dan de bedrijfsleiders of de kamers van koophandel, die vooral bestaan uit bedrijfsleiders. Als betrokken partij hadden deze waarschijnlijk de neiging om de zaken rooskleuriger voor te stellen dan zij waren.

⁷⁶ Het gaat concreet om de Children's Employment Commission, *Second Report of the commissioners, Trades and manufactures*. Londen, 1843.

⁷⁷ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 21.

⁷⁸ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 22.

⁷⁹ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 21.

aanraking kwam, kon de arbeider of arbeidster gegrepen worden en als men er dan niet in slaagde de machine snel genoeg stil te leggen, was de dood onvermijdelijk.⁸⁰

Het zijn slechts enkele voorbeelden uit een lange reeks van diverse soorten ongevallen waar de gevaarlijke machinerie aanleiding toe gaf. Arbeidsongevallen in de katoenfabrieken waren op dat ogenblik – om in de vakterminologie te blijven – schering en inslag. Zo registreerden Mareska en Heyman op duizend arbeiders niet minder dan 194 arbeiders die verwondingen opgelopen hadden ten gevolge van de gevaarlijke *mécaniques*. Een op de vijf. In het merendeel van de gevallen (113) ging het gelukkig maar om lichte ongevallen zonder veel erg, maar in 57 gevallen waren er blijvende sporen en in 24 gevallen was er zelfs sprake van heuse misvormingen. En omdat enkel de arbeiders ondervraagd werden die zij op de werkvloer aantroffen, waren de ongelukkigen die overleden of blijvend arbeidsongeschikt waren ten gevolge van een dergelijk arbeidsongeval niet eens opgenomen in deze cijfers. De auteurs maakten dan ook terecht de volgende vaststelling:⁸¹

‘On ne leur (= de fabrieken) a guères adressé de grands reproches à ce sujet, et pourtant ils constituent une source déplorablement fertile d’accidents graves et souvent terribles. Ils pourraient à eux seuls alimenter un hôpital, et ils font de notre quartier de chirurgie un des plus instructifs qui soient en Belgique.’

Volgens de fabrikanten was een groot deel van de ongevallen eenvoudigweg te wijten aan de onvoorzichtigheid van de slachtoffers. Het artsenduo was eenzelfde mening toegedaan. De gewenning van de arbeiders aan het leven temidden van de gevaren maakte hen roekeloos. Veel ongevallen konden vermeden worden als de arbeiders zorgvuldiger zouden zijn en de voorzorgen zouden nemen die hun werkgevers hen oplegden. Bij de belangrijkste oorzaken die te wijten waren aan de arbeiders gaven zij de volgende opsomming: het afgeleid zijn tijdens het werk, het dragen van te wijd hangende kleren, het reinigen van draaiende machines en de kwalijke gewoonte om afgevallen aandrijfriemen terug te bevestigen zonder de machine stil te zetten.⁸²

Om de gelaten en fatalistische houding van de arbeiders te illustreren, vermeldde de auteurs een artikel in de *Messenger de Gand* dat berichtte over de arbeiders van een fabriek die samengekomen waren om een mis te vieren ter ere van de Heilige Maagd.⁸³ De arbeiders riepen op die manier de hoge tussenkomst in om een einde te maken aan de talloze ongevallen die sinds enige tijd de fabriek teisterden. Alsof het noodlot er mee gemoeid was, werd de man die zich het meest moeite getroost had om deze vrome daad te stellen de daaropvolgende dag zelf het slachtoffer van een nieuwe *malheur*: bij het onvoorzichtig vervangen van een leren aandrijfriem in volle beweging, werd zijn linker duim verschrikkelijk verminkt. Volgens de auteurs was er geen beter voorbeeld mogelijk om de toestand treffend te beschrijven en niet zonder enige dramatiek riepen zij uit⁸⁴:

‘Pauvres ouvriers! En implorant le secours du ciel contre des malheurs que vous ne pouvez ni éviter ni prévoir, que ne lui demandez-vous, en même temps, un peu plus de perspicacité et de prudence pour vous, et pour vos maîtres un peu plus de charité! Tous les jours, à côté de vous, vos camarades sont victimes de leur témérité et vous tombez constamment dans les mêmes fautes.’

⁸⁰ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 40.

⁸¹ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 202. In Rijsel was het niet veel beter. In de periode van 1 januari 1847 tot 31 mei 1852 werden maar liefst 377 gewonden uit de textielfabrieken naar het ziekenhuis Saint-Sauveur overgebracht. Hiervan stierven er 12 in het ziekenhuis en bleven er 39 arbeidsongeschikt door verlamming of amputatie. Gemiddeld werd er elke 5 dagen een gewonde overgebracht. P. PIERRARD, *La vie ouvrière à Lille sous le second empire*, Parijs, Bloud & Gay, 1965, 150.

⁸² J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 202.

⁸³ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 205.

⁸⁴ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 205.

Mareska en Heyman legden de schuld evenwel niet alleen bij de onvoorzichtigheid van de arbeiders. Volgens hen droegen de werkgevers ook een verpletterende verantwoordelijkheid: de vele arbeidsongevallen gebeurden vlak onder hun neus, zij waren op de hoogte van de gevaren van de werkplaats en vooral, zij kenden de natuurlijke nonchalance van de arbeiders, maar toch verzuimden zij de meest eenvoudige voorzorgsmaatregelen te nemen. Niet alle fabrikanten konden over dezelfde kam geschoren worden. Enkel onder hen hadden zich wel degelijk de moeite getroost om de arbeiders te beschermen tegen de gevaren van de werkvloer.⁸⁵ Maar het overgrote merendeel had uit gemakzucht en onverschilligheid niets gedaan om ongevallen te voorkomen. De meeste werkplaatsen waren te vol gepropt met machinerie waardoor er onvoldoende ruimte was voor de arbeiders om zich vrij en veilig te kunnen bewegen. Beschermkappen waren meer uitzondering dan regel. En zo bleef de gesel van de arbeidsongevallen de Gentse katoenfabrieken teisteren en talloze slachtoffers opleveren, waaronder vooral veel kinderen: '*Nous constaterons plus tard que la grande majorité des accidents arrive aux enfants*'.⁸⁶

Om een beter begrip te krijgen van deze fatalistische en onverschillige houding ten aanzien van arbeidsongevallen moeten we de feitelijke en juridische arbeidsorganisatie van het productieproces binnen de Gentse katoenfabrieken van naderbij bekijken. Het productieproces speelde zich immers niet in een vacuüm af, maar wel in een specifieke context en volgens bepaalde spelregels, die deel uitmaken van *law in action*. De Britse historicus Raphael Samuel wees in dit verband op het belang van een goede kennis van het productieproces om een zicht te krijgen op de visie van de arbeiders op belangrijke zaken zoals klasse en autoriteit.⁸⁷ Eenzelfde stelling gaat op ten aanzien van ongevallen op het werk op dat ogenblik.

Om te beginnen kan er gewezen worden op de complexiteit van het productieproces, waar de arbeidsomstandigheden in de opeenvolgende stadia, gaande van het schoonmaken van de ruwe katoen over het spinnen en weven tot het bedrukken van de katoenen weefsels, erg verschillend waren. Iedere arbeider of arbeidster had zijn of haar welbepaalde taken. Sommige arbeidstaken waren eenvoudig, licht of vergden weinig kunde, terwijl andere een grote vaardigheid, inspanning of stielkennis vereisten. Er kon een onderscheid gemaakt worden tussen drukkers, spinners, wevers of draadjesmakers, tussen geschoolde of ongeschoolde arbeiders en tussen mannen en vrouwen.⁸⁸ Hierdoor bestonden er tussen de arbeiders onderling grote verschillen, wat onder andere tot uiting kwam in het loon.⁸⁹

De uiteenlopende berekeningswijzen van dit loon vormden eveneens een weerspiegeling van de achterliggende realiteit. Mareska en Heyman deelden in dit verband de arbeiders op in drie grote categorieën. Als eerste waren er de arbeiders die een vast loon uitbetaald kregen, zoals de

⁸⁵ Zoals door het plaatsen van de machines op dermate manier dat de arbeiders niet langsheen de gevaarlijke bewegende delen moesten passeren. J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 24. Andere voorbeelden van technopreventie waren verbeteringen aan nieuwe machines waardoor bepaalde ongevallen vermeden konden worden of het aanbrengen van beschermkappen bij bestaande aandrijfmechanismen.

⁸⁶ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 41.

⁸⁷ E. CAWTHON, *Job accidents and the law in England's early railway age: origins of employer liability and workmen's compensation*, New York, Mellen, 1997. Vreemd genoeg hebben de Belgische historici zich in het verleden weinig geïnteresseerd in wat er zich op de werkvloer afspeelde: 'Belgian historians studying labour and wage relations in the nineteenth and twentieth centuries are not consumed by an overwhelming curiosity for what happened on the shop floor.' P. VAN DEN EECKHOUT, *Giving notice: the legitimate way of quitting and firing (Ghent, 1877-1896)*, in: P. SCHOLLIERS en L. SCHWARZ (ed.), *Social and cultural aspects of wage forms in Europe since 1500*, New York, Berghahn, 2003, 81.

⁸⁸ K. PITTMVILS, *Alledaagse arbeidsconflicten in de Gentse textielindustrie. De praktijk van de werkrechtsheraad in de eerste helft van de negentiende eeuw*, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 1995, 194.

⁸⁹ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 97 et seq.

meestergasten, toezichters, machinisten en stokers. De meestergasten en toezichters vormden de tussenschakel tussen de eigenlijke fabrieksbonzen en het gewone voetvolk.⁹⁰ Zij vertegenwoordigden het gezag van de fabrieksbaas op de werkvloer en zagen toe op de goede werking van het productieproces. De machinisten en stokers waren de technici die verantwoordelijk waren voor de goede werking van de stoommachines die de mechanische apparatuur aandreven.⁹¹ Deze arbeiders vormden het hogere arbeidskader binnen de fabrieken. Zij waren nauw verbonden met de fabriek, waren vaak voor langere tijd aangeworven en beschikten meestal over geschreven arbeidsovereenkomsten.⁹²

Een tweede categorie werd gevormd door de arbeid(st)ers die per dag betaald werden (dagloners). Hiertoe behoorden bijvoorbeeld de katoenklopsters (*batteuses*), de vrouwen van de *carderie*, de *wappeuses* en de *bobineuses*.⁹³ Deze arbeidsters ontvingen een bepaald vast loon voor hun dagelijkse arbeid.

Het merendeel van de arbeiders werd evenwel per stuk betaald of werkte tegen een bepaald forfait. Deze werkwijze was vooral interessant voor de werkgevers. De arbeiders werden op die manier gemotiveerd om lang en hard te werken zonder dat er al te veel controle nodig was.⁹⁴ Zo kon sterk bespaard worden op de kosten van het toezichtspersoneel. De fabrikant betaalde op die manier niet rechtstreeks voor de tijd van de arbeiders, maar wel voor de productie die zij voortbrachten.⁹⁵ Biernacki, die een vergelijking maakte tussen de Engelse en Duitse industriële wolnijverheid in de tweede helft van de negentiende eeuw, beschreef een gelijkaardige situatie bij de Engelsen. Daar stelden de fabriekseigenaars een aantal *looms* (weefgetouwen) ter beschikking van de arbeiders, die er vervolgens linnen op konden produceren. Eens een rol linnen (in Gent een 'boom' genoemd) afgewerkt was, werd de arbeider hiervoor betaald. Het kon gebeuren dat een arbeider halverwege een 'boom' de fabriek verliet, waarna het werk door een andere arbeider verder gezet werd. Op het einde van de rit betaalde de fabrieksbaas voor de afgewerkte rol, waarna de arbeiders het geld naar eigen afspraken onder elkaar verdeelden.

De arbeiders binnen deze derde categorie, waarvan de wevers de belangrijkste groep vormden, kunnen beschouwd worden als een soort *petits entrepreneurs* die een klein stukje van het productieproces in onderaanneming namen. De fabriek was op die manier een relatief los aggregaat van machines en individuele producenten, die ondergeschikt waren aan het patronaal gezag via een rechtstreekse afhankelijkheidsband.⁹⁶ Een van de gevolgen was dat in de praktijk de arbeiders de lasten droegen die gepaard gingen met de fabrieksarbeid (zoals ongevallen) en dat de werkgevers zich hiervoor niet aangesproken voelden.⁹⁷

⁹⁰ P. VAN DEN EECKHOUT, Foremen in American and western European industry before the First World War, in: P. VAN DEN EECKHOUT (ed.), *Supervision and authority in industry: western European experiences, 1830-1939*, New York, Berhahn, 2009, 1-33.

⁹¹ De machinist was doorgaans ook de werktuigkundige van de fabriek. Hij was verantwoordelijk voor de goede werking van de machines. De stoker moest de oven bijvullen en onderhouden en alle bewegende onderdelen van de machine invetten. J. MARESKA en J. HEYMAN, o.c., 45-46.

⁹² P. VAN DEN EECKHOUT, Gestrand in Gent. Of hoe zich te ontdoen van een dure Engelse meesterknecht (1896-1898), *Brood en Rozen* 2009, 15-27.

⁹³ We zullen hier niet uitweiden over de details van het productieproces, aangezien dit ons al te ver zou voeren. De eventuele geïnteresseerden verwijzen wij graag naar het MIAT (Museum Industriële Archeologie en Textiel) te Gent.

⁹⁴ Ook in Groot-Brittannië en Duitsland verkozen de fabrikanten deze manier van werken. R. BIERNACKI, *The fabrication of labor. Germany and Britain, 1640-1914*, Berkely, University of California Press, 1995, 44.

⁹⁵ R. BIERNACKI, *The fabrication of labor. Germany and Britain, 1640-1914*, Berkely, University of California Press, 1995, 78.

⁹⁶ A. MELUCCI, Action patronale, pouvoir, organisation. Règlements d'usine et controle de la main-d'oeuvre au XIXe siècle, *Le mouvement social* 1976, 148-149.

⁹⁷ 'L'attitude des patrons consiste à déclarer leur irresponsabilité et à imputer au hasard, à la fatalité, au manque d'attention les accidents qui arrivent.' A. MELUCCI, Action patronale, pouvoir, organisation. Règlements d'usine et controle de la main-d'oeuvre au XIXe siècle, *Le mouvement social* 1976, 148-149.

Een plausibele verklaring voor de oorsprong van deze situatie schuilt in de thuisnijverheid.⁹⁸ Voor de opkomst van de fabrieken gebeurde het weven thuis bij de wever, op zijn eigen weeftoestel. Het weven werd daarbij uitbesteed door kapitalistische ondernemers, die de ruwe stoffen leverden en het eindproduct kwamen ophalen, waarvoor dan een bepaalde vergoeding betaald werd. Met de concentratie van het productieproces in de fabrieken volgde de wever bij wijze van spreken zijn weefgetouw van thuis naar de fabriek. Veel verschil maakte dat niet, nog steeds werd betaald per afgeleverd stuk linnen. Op die manier behielden deze arbeiders een relatieve autonomie over hun arbeid.⁹⁹ Het feit dat de wevers de meest mobiele beroepsgroep binnen de fabriek waren, getuigt hier ook van. Het verloop was zelfs dermate groot dat het vaak voorkwam dat het personeel van een weefatelier binnen de periode van een jaar volledig vernieuwd was.¹⁰⁰ De overige arbeiders waren honkvaster en bleven vaak gedurende twintig en meer jaren aan dezelfde onderneming verbonden.

Ook de kinderarbeid, die een van de voornaamste aanleidingen vormde voor de onderzoekenquête van 1843, krijgt vanuit deze invalshoek een bijzondere invulling. Toen de werkomgeving van de wevers zich verplaatste van hun eigen huis naar de fabriek kwamen de kinderen mee om te helpen bij het weven. Zo vermeldde Mareska en Heyman dat veel kinderen samen met hun ouders werkten.¹⁰¹ Het waren de arbeiders die de kinderen in dienst namen, hen lieten werken en uitbetaalden. Zij stonden in de fabrieken niet onder het toezicht en de leiding van de fabrieksbaas, maar onder dat van de arbeiders.¹⁰² Ook de tuchtiging gebeurde door de arbeiders zelf, meestal familieleden. De twaalfjarige Jean-Baptiste Van Hove had bijvoorbeeld twee keer slaag gekregen van de wever waarvoor hij werkte omdat hij de spoelen niet goed verzorgd had.¹⁰³ De arbeiders hadden verschillende goede redenen om kinderen in dienst te nemen. Als het om de eigen kinderen ging, vormden zij een welkome hulp bij de arbeid, waardoor er meer geproduceerd – en dus verdiend – kon worden. Er was slechts weinig verschil met de boerenzonen en –dochters op het platteland, die eveneens ingeschakeld werden in het productieproces in de landbouw of de huisnijverheid. Wanneer de ouders hun kinderen bij een andere arbeider tewerkstelden, konden zij genieten van een klein loontje dat een welkome aanvulling was voor het mager gezinsloon. Mareska en Heyman argumenteerden verder dat de kinderen op die manier een opleiding kregen en de knepen van het vak met de pap ingelepeld kregen.¹⁰⁴ Voor een wever was het interessant om kinderen in dienst te nemen omdat niet al te veel loon betaald moest worden, zodat hij zelf meer over had.¹⁰⁵ Gezien hun kleine gestalte en grote lenigheid waren kinderen bovendien bijzonder geschikt voor de noden van het gemechaniseerd weefproces op dat ogenblik.¹⁰⁶

⁹⁸ R. BIERNACKI, *The fabrication of labor. Germany and Britain, 1640-1914*, Berkely, University of California Press, 1995, 360.

⁹⁹ Het ging om een vorm van responsabilisering van de arbeiders, die op die manier zelf instonden voor het ronselen van arbeidskrachten, het verdelen en organiseren van het werk, het uitoefenen van controle en het aanzwengelen van de productie. P. VAN DEN EECKHOUT, *Van werkboekje tot arbeidsontract. De negentiende-eeuwse arbeidsrelaties revisited*, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 2005, 194.

¹⁰⁰ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 81.

¹⁰¹ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 87.

¹⁰² Zie in dit verband het hoofdstuk 'A Century of Factory Children' in: M. RAHIKAINEN, *Centuries of Child Labour. European Experiences from the Seventeenth to the Twentieth Century*, Hampshire, Ashgate, 2004, 124-162, waarin deze auteur beschrijft hoe de 'internal subcontracting of the labour force and managerial paternalism' strategieën waren om de problemen van toezicht en discipline te helpen oplossen. De arbeiders zorgden hierbij voor hun eigen hulpkrachten, meestal dus kinderen.

¹⁰³ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 86.

¹⁰⁴ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 79. Het is echter maar de vraag of dit ook het voornaamste argument was voor de ouders. Dit soort argument leefde eerder in de geesten van de hogere klassen. Hetzelfde argument werd immers ingeroepen ten voordele van de kinderarbeid in de mijnen. Men ging er van uit dat de kinderen op die manier een soort 'strategisch voordeel' ontwikkelden dat hen uitermate geschikt maakte voor een leven ondergronds.

¹⁰⁵ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 78.

¹⁰⁶ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 78.

Het feit dat de wevers een soort autonome, zelf beredderende *units* vormden, betekende niet dat zij niet onderworpen waren aan de spelregels van de fabriek.¹⁰⁷ Ondanks hun relatieve autonomie waren zij immers slechts radertjes in een ingewikkelde machinerie. Het gebruik van stoommachines zorgde voor een mechanische regelmaat, die de determinerende factor werd voor de tijdsindeling en -beleving.¹⁰⁸ Dit hield onder andere in dat arbeiders op tijd aanwezig moesten zijn en gedurende vaste perioden dienden te werken. Om dit te verzekeren was er in de fabrieken een strikte interne regulering, waaraan een boetesysteem verbonden was: *'Il serait impossible de maintenir la discipline parmi un nombre d'ouvriers tel que le comporte ordinairement une factorie, sans l'intervention d'un système quelconque de punitions'*.¹⁰⁹ Het arbeidsproces werd op die manier gedetermineerd door de regels van de fabriek eerder dan door de individuele belangen van de arbeiders, wat tot uiting kwam in strenge disciplinaire voorschriften.¹¹⁰

Het boetesysteem bevatte verschillende categorieën aan overtredingen. Te laat – of helemaal niet – op het werk komen werd niet getolereerd. Arbeiders hadden de gewoonte om op feestdagen bijvoorbeeld nogal zwaar door te zakken, waardoor zij de dag erna dikwijls niet op het werk geraakten. De logica van de machines dicteerde dat de verschillende onderdelen constant bemand moesten worden. Dit verklaart waarom er in de meeste fabrieken een systeem ontwikkeld was om naar het toilet te gaan. Om te beletten dat men met twee of meer personen tezelfdertijd zou gaan, gebruikte men in elk atelier een *signum* dat men moest meenemen wanneer men naar het toilet ging. De inbreuk op deze maatregel maakte het voorwerp uit van een kleine boete.¹¹¹ Verder werden slecht afgeleverd werk en teveel afval of verspilling niet getolereerd, omwille van de financiële verliezen die deze met zich mee brachten. Dronkenschap ten slotte werd om evidente redenen niet getolereerd.

In de Gentse katoenfabrieken ging een strikte regulering om het productieproces in goede banen te leiden dus hand in hand met een relatieve autonomie van het grootste deel van het arbeiderslegioen. De wevers kwamen er hun stoffen weven, waarvoor zij vervolgens betaald werden. Zij verkochten hun arbeid in de vorm van stukken textiel. Anderen kwamen dagelijks een welomschreven taak uitvoeren en kregen hiervoor een bepaald loon uitbetaald. Arbeid werd uitgewisseld voor geld. Veel woorden werden hier niet aan vuil gemaakt. Wanneer een arbeider zich kwam aanbieden voor een betrekking werd meestal maar over een ding gediscussieerd, namelijk het loon.¹¹² De overige modaliteiten van de tewerkstelling werden simpelweg stilzwijgend aanvaard.

¹⁰⁷ Deze spelregels werden in bepaalde gevallen vastgelegd in werkplaatsreglementen. Melucci onderzocht een aantal van die werkplaatsreglementen in Frankrijk. Een eerste bekommernis van de werkgevers was om de arbeiders in het productieproces te integreren en om de stabiliteit te garanderen. Hieronder viel bijvoorbeeld het op tijd komen. Een tweede groep regels strekte ertoe het rendement van de arbeiders te garanderen, enerzijds door slecht uitgevoerde arbeid te bestraffen en anderzijds het goede onderhoud en gebruik van de machines te controleren. Een derde groep regels stond in verband met de interne voorwaarden van het productieproces (verbod dronkenschap, afwezigheden tot een minimum herleiden). A. MELUCCI, *Action patronale, pouvoir, organisation. Règlements d'usine et contrôle de la main-d'oeuvre au XIXe siècle, Le mouvement social* 1976, 139-159. In de beschrijvingen van Mareska en Heyman van de interne organisatie van de katoenfabrieken vinden wij dezelfde voorwaarden terug.

¹⁰⁸ In dit verband kan gewezen worden op de baanbrekende studie van E.P. Thompson uit 1967 naar het verband tussen tijd en arbeid. E.P. THOMPSON, *Time, work-discipline, and industrial capitalism, Past and Present* 1967, 56-97.

¹⁰⁹ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 84.

¹¹⁰ In de bewoordingen van Foucault was er behoefte aan een disciplinerende van de arbeiders om tot een goede en vlotte organisatie te komen. M. FOUCAULT, *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Parijs, Gallimard, 1975 ; S. SIMITIS, *The case of the employment relationship. Elements of a comparison*, in: W. STEINMETZ (ed.), *Private law and social inequality in the industrial age. Comparing legal cultures in Britain, France, Germany and the United States*, Oxford, Oxford University Press, 2000, 193.

¹¹¹ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 85.

¹¹² P. VAN DEN EECKHOUT, *Giving notice: the legitimate way of quitting and firing (Ghent, 1877-1896)*, in: P. SCHOLLIERS en L. SCHWARZ (ed.), *Social and Cultural Aspects of Wage Forms in Europe since 1500*, New York, Berghahn, 2003, 103.

Vanuit ons hedendaags normenkader komt deze toch wel schrale arbeidsrelatie bevreemdend over. Om haar beter te begrijpen moeten wij inzoomen op de juridische grondslag van de arbeidsverhoudingen, die, zoals zoveel andere moderne verworvenheden, haar wortels heeft in de Franse periode.

1.4 De juridische grondslag van de arbeidsverhoudingen

De grondslagen voor de arbeidsverhoudingen in de negentiende eeuw werden gelegd tijdens de woelige jaren van de Franse burgeroorlog – beter bekend onder de noemer ‘Franse revolutie’ – en de daaropvolgende militaire dictatuur van de usurpator Napoléon Bonaparte.¹¹³ In het revolutionaire geharrewar werden nieuwe regels geproclameerd als reactie op toestanden uit het vermaledijde Ancien Régime die niet in overeenstemming bevonden werden met de idealen van de Franse hervormers. Op het vlak van de economische verhoudingen bijvoorbeeld werd de verstarde en vermolmde corporatieve structuur opengebroken met het beroemde *decreet D’Allarde* uit 1791 dat elkeen de vrijheid gaf om onbelemmerd de handel, het beroep, de kunst of het ambacht naar keuze uit te oefenen.¹¹⁴ Hiermee werden de bestaande corporaties en verenigingen buiten spel gezet, wat zij niet zonder slag of stoot lieten gebeuren. Al snel verenigden arbeiders zich opnieuw naar het voorbeeld van de oude *compagnages*, waarbij het actierepertorium gerecycleerd werd. Zo werden werkgevers onder druk gezet om de dagprijs van de arbeid te verhogen, waarbij de nieuwe verenigingen optraden als collectieve spreekbuis van de arbeiders en waarbij geweld niet geschuwd werd.¹¹⁵ Een escalerend conflict tussen de Parijse timmerliedengezellen en hun werkgevers was de aanleiding voor het Parijse stadsbestuur om een vraag te stellen aan de *Assemblée constituante*. Het resultaat was de wet die de geschiedenis zou ingaan onder de naam van de Bretoense jacobijnse advocaat Isaac Le Chapelier.¹¹⁶ ‘Zijn’ wet drukte de reactionaire reflexen de kop in, bevestigde de vrijheid van ondernemen en verbood alle mogelijke belemmeringen van het vrije economisch bestel, zoals coalities en corporaties. Vanaf dat moment zouden er geen tussenpersonen meer zijn tussen het vrije individu en de staat.

Het decreet d’Allarde en de wet Le Chapelier maakten een einde aan een juridisch kader dat haar wortels had in de Middeleeuwen. Deze tabula rasa leidde tot een onvoorstelbare chaos. De nieuwe principes van de economische deregulering in combinatie met de politieke instabiliteit zorgden

¹¹³ Er wordt bewust gebruik gemaakt van deze gekleurde terminologie, om de uitzonderlijke context waarin de nieuwe regels tot stand kwamen, in de verf te zetten.

¹¹⁴ Decreet 2-17 maart 1791 portant suppression de tous les droits d’aides, de toutes les maîtrises et jurandes, et établissement de patentes, *Pasin.*, reeks I, II, 230-234.

¹¹⁵ Dit blijkt uit de ratio legis van het decreet. Le Chapelier begon zijn betoog in de Assemblée met de volgende woorden: ‘Messieurs, je réclame toute votre attention. Je veux vous déferer une contravention aux principes constitutionnels, qui suppriment les corporations... Plusieurs personnes ont cherché à recréer les corporations anéanties en formant des assemblées d’arts et métiers, dans lesquelles il a été nommé des présidents, des secrétaires, des syndics et autres officiers. Le but de ces assemblées, qui se propagent dans le royaume et qui ont déjà établi entre elles des correspondances, est de forcer les entrepreneurs de travaux, les ci-devant maîtres, à augmenter le prix de la journée de travail, d’empêcher les ouvriers et les particuliers qui les occupent dans leurs ateliers, de faire entre eux des conventions à l’amiable, de leur faire signer sur des registres l’obligation de se soumettre au taux de la journée de travail fixé par ces assemblées et aux autres règlements qu’elles se permettent de faire. On emploie même la violence pour faire exécuter ces règlements’, zoals geciteerd in het schrijven van de kamer van koophandel van Bergen aan de minister van Binnenlandse zaken november 1859, in: *Bulletin du Conseil Supérieur de l’industrie et du commerce* 1862, 335-336 ; zie ook P. GOUIRAND, *Tocqueville. Une certaine vision de la démocratie*, Parijs, l’Harmattan, 2005, 233.

¹¹⁶ Decreet 14-17 juni 1791 relatif aux assemblées d’ouvriers et artisans de même état et profession, *Pasin.*, reeks I, III, 22. Voor een gedetailleerde beschrijving van het wordingsproces van het decreet zie F. STEVENS, Het coalitieverbod in België (1795-1866), in: X, *Liber Amicorum Roger Blanpain*, Brugge, Die Keure, 1998, 396-398; zie ook F. STEVENS, L’introduction du décret d’Allarde (2-17 mars 1791) et de la Loi Le Chapelier (14-17 juin 1791) dans les départements réunis, *Revue du Nord* 1984, 260-282.

voor een lawine aan praktische problemen: een ontketende en vaak oneerlijke concurrentie, een achteruitgang van de kwaliteit van de gefabriceerde producten en opstandige en ongehoorzame arbeiders.¹¹⁷ De Franse socioloog Alain Cottereau wees in dit verband op de herhaalde smeekbedes van de economische elites om de oude regelgeving weer in te voeren, of toch minstens een nieuwe regulering in te voeren om een einde te maken aan de wantoestanden die het volledige economische leven ontwrichtten.¹¹⁸ Dat dit niet (onmiddellijk) gebeurde, wijst op de kracht waarmee de idealen van de Revolutie, en dan vooral de *liberté*, in de geesten van de grote massa doorgedrongen waren.

Met de komst van Napoléon werden de teugels van het centraal gezag weer strak in handen genomen en veranderde Frankrijk in een heuse politiestaat, waar de wetgever zich met zowat alle domeinen van het maatschappelijk leven bemoeide. Ook de industrie kon niet aan deze tendens ontsnappen.¹¹⁹ Logisch, want zij was van staatsbelang. Frankrijk was een natie in voortdurende staat van oorlog, die haar vleugels over heel continentaal Europa uitgeslagen had. Het land had behoefte aan een stevige en vooral stabiele economische basis. Napoléon maakte aan de hand van een aantal legislatieve ingrepen in de economie komaf met de instabiliteit van de revolutionaire jaren. Hij ging hierbij niet zover om de toestanden van het Ancien Régime te herstellen, maar zoals meestal maakte hij zijn eigen vertrouwde mix van revolutionaire, reactionaire en nieuwe ideeën en principes.

De wet van 22 Germinal van het jaar XI (12 april 1803) *relative aux manufactures, fabriques et ateliers* illustreert dit mooi.¹²⁰ Deze wet bevat zowel revolutionaire verworvenheden, zoals het coalitieverbod (artikelen 6 tot 8) en een principiële beperking van de duur van de arbeidsovereenkomst (artikel 15) als prerevolutionaire elementen, zoals een regulering van het leercontract¹²¹ en het werkmansboekje of *livret*, waarin de toestemming om het werk te verlaten, de *congé d'acquit* geschreven moest worden (artikel 12).¹²² De details van het werkmansboekje werden

¹¹⁷ M. KIEFFER, La législation prud'homale de 1806 à 1907, *Le mouvement social* 1987, 10.

¹¹⁸ A. COTTEREAU, Droit et bon droit. Un droit des ouvriers instauré, puis évincé par le droit du travail (France, XIXe siècle), *Annales HSS* 2002, 1538-1539.

¹¹⁹ Volgens Kieffer werd de chaos van de voorgaande jaren gebruikt als legitimatie om een voorzichtige staatsinterventie door te voeren in de wereld van de industrie. M. KIEFFER, La législation prud'homale de 1806 à 1907, *Le mouvement social* 1987, 10.

¹²⁰ Wet 22 Germinal XI (12 april 1803) *relative aux manufactures, fabriques et ateliers*, *Pasin.*, reeks I, XII, 64-66.

¹²¹ De artikelen 9 tot 11 van de wet bevatten de regels in verband met de leercontracten. Deze moesten afgesloten worden door volwassenen. De minderjarige kon dergelijk contract alleen afsluiten met instemming van zijn wettige vertegenwoordiger, doorgaans zijn vader. Een leercontract kon niet verbroken worden, tenzij in een beperkt aantal gevallen, zoals bij het niet uitvoeren van de overeengekomen verbintenissen, bij slechte behandeling door de meester of bij slecht gedrag door de leerjongen (artikel 9). De meester kon verder de leerjongen niet langer bij zich houden dan afgesproken, wanneer de leerjongen alle verplichtingen ten aanzien van de meester vervuld had (artikel 10). Omgekeerd was het verboden een leerjongen in dienst te nemen die niet de vereiste kwijting ('congé d'acquit') van zijn meester ontvangen had (artikel 11).

¹²² Het werkmansboekje bestond reeds in het Ancien Régime. In artikel vier van de patentbrieven ('lettres patentes') van 12 september 1781 van Louis XVI lezen wij bijvoorbeeld: '(...) voulons que lesdits ouvriers aient un livre, un cahier sur lequel seront portés successivement les différents certificats qui leur seront délivrés par les maîtres chez lesquels ils auront travaillé, ou par les juges de police, qui ne pourront audit cas exiger aucuns honoraires ni frais d'expédition.' X, *Le livret, c'est le servage*, Parijs, Librairie sociétaire, 1847, 13. Volgens Cottereau had het werkmansboekje in 1803-04 evenwel andere doelstellingen in vergelijking met het werkmansboekje uit het Ancien Régime. In plaats van een publiekrechtelijk document van toezicht (=controle) was het volgens hem een privaatrechtelijk document geworden waarin de modaliteiten van de (vrij onderhandelde) arbeidsovereenkomst in opgenomen konden worden. Cottereau leidde dit onder andere af uit het feit dat er nog slechts schadevergoeding kon bekomen worden bij contractbreuk en niet langer gevangenisstraf of gedwongen terugkeer naar de werkgever. A. COTTEREAU, Industrial tribunals and the establishment of a kind of common law of labour in nineteenth-century France, in: W. STEINMETZ (ed.), *Private law and social inequality in the industrial age. Comparing legal cultures in Britain, France, Germany and the United States*, Oxford, Oxford University Press, 2000, 209-210. Voor een beknopte geschiedenis van het werkmansboekje zie B. DELBROEK, Werkboekjes in de 20e eeuw: de charmes van een vergeten bron, *Broed en Rozen* 2006, 7-27.

verder uitgewerkt in het besluit van 9 Frimaire van het jaar XII (1 december 1803).¹²³ Zo werd gestipuleerd dat het werkmansboekje bedoeld was voor iedere arbeider die werkte in de hoedanigheid van *compagnon* of *garçon*.¹²⁴ Het werkmansboekje had duidelijk een disciplinair karakter. Het zorgde voor een drastische inperking van de arbeidersmobiliteit en dit in het belang van de overheid¹²⁵ en van de werkgevers.¹²⁶ Bij nadere analyse van de wet van 1803 valt op dat er eigenlijk niets over de inhoud van de arbeidsovereenkomst zelf gezegd werd. Zij formuleerde wel enkele algemene basisprincipes, zoals het principe dat arbeidsovereenkomsten gerespecteerd moesten worden en dat de arbeidsovereenkomst in tijd beperkt moest worden, maar daarmee was de kous af.¹²⁷

Kort daarna werd het Burgerlijk Wetboek ingevoerd, waarin eveneens enkele bepalingen in verband met de arbeidsovereenkomst terug te vinden zijn. Om te beginnen werden de twee bovenvermelde principes hernomen, respectievelijk in de artikelen 1134 (alle overeenkomsten die wettig zijn aangegaan, strekken degenen die deze hebben aangegaan, tot wet) en 1780 (men kan zijn diensten slechts voor een tijd of voor een bepaalde onderneming verbinden). Het Burgerlijk Wetboek onderscheidde verder in artikel 1708 twee soorten van overeenkomsten van huur: de huur van goederen en de huur van werk (*contrat de louage d'ouvrage*). Deze laatste overeenkomst werd omschreven als de overeenkomst waarbij de ene partij zich verbindt om iets voor de ander te verrichten, tegen betaling van een tussen hen bedongen prijs (art. 1710). Deze overeenkomst werd in artikel 1711 vervolgens opgedeeld tussen de huur van arbeid (*travail*) en de huur van diensten (*services*). Dat de terminologie nogal 'flou' is, blijkt uit artikel 1779 waar plots sprake is van de overeenkomst *du louage d'ouvrage et d'industrie*. Deze 'overeenkomst van werk en industrie' werd op haar beurt opgedeeld in 1° de huur van werklieden die in iemands dienst treden; 2° de huur van vervoerders te land en te water, die zich belasten met het vervoer van personen of van

¹²³ Besluit 9 Frimaire XII (1 december 1803) relatif au livret dont les ouvriers travaillant en qualité de compagnons ou garçons devront être pourvus, *Pasin.*, reeks I, XII, 287-288.

¹²⁴ Artikel 1 van het besluit in verband met het werkmansboekje. Deze termen zijn afkomstig uit het Ancien Régime en slaan op de driedelige structuur van de corporaties, met aan het hoofd de meester (*maître*), daaronder de gezelschap (*compagnon*) en helemaal onderaan de (leer)jongen (*garçon* of *apprenti*).

¹²⁵ Zo moest dit document de naam en voornaam van de arbeider bevatten, zijn leeftijd, geboorteplaats, signalement, aanduiding van zijn beroep en de naam van de meester bij wie hij werkte (artikel 2). Artikel 3 van het besluit bepaalde verder dat de arbeider zich met zijn werkmansboekje bij de gemeentelijke administratie moest melden wanneer hij wenste te verhuizen. Ook moest hij daarbij aangeven wie zijn nieuwe werkgever was. Elke arbeider die zonder werkmansboekje op stap ging, zou beschouwd worden als een landloper en als dusdanig behandeld (lees: opgesloten) worden. Op die manier werd de arbeidersmobiliteit sterk beknot. De overheid kreeg tevens een betere controle op een deel van de bevolking dat anders relatief ongrijpbaar was: arbeiders behoorden tot het armste deel van de bevolking, hadden doorgaans have noch goed en waren dus bijzonder ongebonden, in vergelijking met de meer gegoede burgers.

¹²⁶ Het minder mobiel worden van de arbeiders was ook in het voordeel van de werkgevers. Zij kregen een middel in handen om hun arbeiders aan zich te binden, wat hun macht erover aanzienlijk vergrootte. In titel twee van het besluit bijvoorbeeld werd opgenomen dat de werkgever aan het einde van de tewerkstelling van zijn arbeider in het werkmansboekje moest schrijven dat deze zich van al zijn verplichtingen gekweten had. In bepaalde gevallen had de werkgever voorschotten uitgekeerd aan de arbeider en voor de invoering van het werkmansboekje kon de arbeider zich eenvoudig van zijn schulden af maken door met de noorderzon te verdwijnen en elders aan de slag te gaan. Op zich was de ratio legis van deze bepaling dus verdedigbaar. Maar tegelijkertijd kreeg een rancuneuze werkgever de mogelijkheid om negatieve commentaar over zijn arbeider neer te schrijven en zo een eventuele nieuwe tewerkstelling te bemoeilijken. En wanneer een arbeider zich ten aanzien van zijn werkgever diep in de schulden gestoken had, was hij voor lange tijd met handen en voeten aan zijn werkgever gebonden, wat de deur wijd open zette voor misbruiken.

¹²⁷ Artikel 14 bevat het principe dat overeenkomsten die te goeder trouw aangegaan zijn tussen partijen ook uitgevoerd moeten worden. In artikel 15 vinden wij de principiële beperking in de tijd van de arbeidsovereenkomst. Dit artikel bepaalde dat een arbeider niet langer aangeworven kon worden dan een jaar. De motivering van dit artikel was dat arbeiders geen horigen of slaven waren die levenslang tewerkgesteld konden worden. Het principe van de vrijheid vereiste dat de duur van het arbeidscontract in de tijd beperkt werd. Van deze regel kon wel afgeweken worden voor bepaalde categorieën van arbeiders zoals meestersgasten of ploegbazen en mits het opstellen van een schriftelijke arbeidsovereenkomst. De ratio legis hiervan is duidelijk: bij het op schrift stellen kan men ervan uitgaan dat de betrokkene volop beseft waartoe hij zich verbindt.

koopwaren en 3° de huur van aannemers van werken die handelen ingevolge bestekken of aannemingen.¹²⁸ Het Burgerlijk Wetboek bevatte ten slotte nog twee artikelen, 1780 en 1781, in verband met de *louage des domestiques et ouvriers*.¹²⁹

Men kan zich terdege de vraag stellen waarom men in het Burgerlijk Wetboek niet uitgebreider inging op de arbeidsverhoudingen. Uiteindelijk vinden wij er slechts enkele magere artikeltjes over terug. Het antwoord op deze vraag is niet zo eenvoudig: in de voorbereidende werken van het Burgerlijk Wetboek of door de eigentijdse commentatoren wordt hierover met geen woord gerept.¹³⁰ Sommigen wijzen er op dat er plannen waren voor een alomvattende *Code du travail*, die de arbeidsverhoudingen exhaustief zou regelen.¹³¹ De wet van 1803 vormde daarbij slechts een eerste stap in die richting.¹³² Een andere verklaring is dat het schrijverskwartet van het Burgerlijk Wetboek, Portalis, Tronchet, Bigot de Préameneu en de Maleville, zich – mede gezien de tijdsnood – zwaar geïnspireerd hebben op Pothier, de achttiende eeuwse Franse rechtsgeleerde.¹³³ In diens tijd behoorden de regels in verband met de arbeidsverhoudingen eerder tot het administratief recht dan tot het burgerlijk recht, wat Pothiers geringe aandacht voor de arbeidsverhoudingen in zijn studie over het burgerlijk recht verklaart.¹³⁴

De meest waarschijnlijke verklaring moet echter in de toenmalige opvattingen gezocht worden. Iedere arbeider werd als een *citoyen-propriétaire* beschouwd, die als eigenaar van zijn arbeid vrij hierover kon beschikken.¹³⁵ Artikel 1711 BW voorzag in de juridische kaderovereenkomst, het *framework*, waarvan de inhoud vervolgens door de contractspartijen zelf onderhandeld kon worden. In het Ancien Régime daarentegen moest je je als individu conformeren aan de economische werkelijkheid zoals die gereguleerd was door de corporatieve structuren. Individuele afwijkingen waren niet mogelijk. Je rechtspositie hing op die manier rechtstreeks af van de *status*, de positie die je bezat binnen het systeem. Er werden door de verenigingen van meesters en gezellen bijvoorbeeld prijsafspraken gemaakt, die door hun leden gerespecteerd moesten worden. D'Allarde en Le Chapelier veegden deze oeroude gebruiken van tafel en introduceerden een

¹²⁸ Artikel 1779 BW: 'Il y a trois espèces principales de louage d'ouvrage et d'industrie: 1° Le louage des gens de travail qui s'engagent au service de quelqu'un, 2° celui des voituriers, tant par terre que par eau, qui se chargent du transport des personnes ou des marchandises, 3° celui des entrepreneurs d'ouvrages par suite de devis ou marchés.' D. HEIRBAUT en G. BAETEMAN (ed.), *Cumulative editie van het Burgerlijk Wetboek. De huidige en de originele tekst met alle wijzigingen in België van 1804 tot 2004*, Mechelen, Kluwer, 2004, 1765.

¹²⁹ Artikel 1780 BW is zoals gezegd een herhaling van het principe dat de arbeidsverhouding beperkt is in de tijd: 'On ne peut engager ses services qu'à temps ou pour une entreprise déterminée.' Artikel 1781 BW bevat een bepaling in verband met de bewijsregeling. In geval van discussie over de uitbetaling of hoogte van het loon wordt de werkgever op zijn woord geloofd: 'Le maître est cru sur son affirmation, pour la quotité des gages, pour le paiement du salaire de l'année échue et pour les à-comptes donnés pour l'année courante.' D. HEIRBAUT en G. BAETEMAN (ed.), *Cumulative editie van het Burgerlijk Wetboek. De huidige en de originele tekst met alle wijzigingen in België van 1804 tot 2004*, Mechelen, Kluwer, 2004, 1765-1766.

¹³⁰ Brand vermeldt hier Locré, Favard en Bousque. Hij wijst er op dat deze elementen ook in de Conseil d'état niet bediscussieerd werden. J. BRAND, *Der Code civil als Brücke zum französischen und deutschen Arbeitsrecht*, in: B. DÖLEMEYER, H. MOHNHAUPT en A. SOMMA (ed.), *Richterliche Anwendung des Code civil in seinen europäischen Geltungsbereichen ausserhalb Frankreichs*, Rechtsprechung Band 21, Frankfurt am Main, Klostermann, 2006, 67.

¹³¹ A. COTTEREAU, *Droit et bon droit. Un droit des ouvriers instauré, puis évincé par le droit du travail (France, XIXe siècle)*, *Annales HSS* 2002, 1525.

¹³² Het klinkt logisch dat men in het Burgerlijk Wetboek niet exhaustief uitweidt over de arbeidsverhoudingen, als men er van uitging dat er binnenkort toch specifieke wetgeving in dit verband zou komen. Maar met evenveel recht en rede kan men dan de vraag stellen waarom er überhaupt artikelen in verband met de arbeid in dit wetboek opgenomen werden.

¹³³ T. KOOPMANS, *De begrippen werkmán, arbeider en werknemer*, Alphen aan den Rijn, Samson, 1962, 5-6.

¹³⁴ A. BÜRGE, *Das französische Privatrecht im 19. Jahrhundert. Zwischen Tradition und Pandektenwissenschaft, Liberalismus und Etatismus*, Frankfurt am Main, Klostermann, 1991, 475 et seq.

¹³⁵ S. SIMITIS, *The case of the employment relationship. Elements of a comparison*, in: W. STEINMETZ (ed.), *Private law and social inequality in the industrial age. Comparing legal cultures in Britain, France, Germany and the United States*, Oxford, Oxford University Press, 2000, 187.

nieuw systeem waarbij elk individu zelf de kostprijs van zijn arbeid (in de vorm van diensten of producten) kon onderhandelen en overeenkomen. De individuele (arbeids)overeenkomst werd op die manier gepropageerd als hoeksteen van de arbeidsverhoudingen. Deze evolutie kan gekaderd worden binnen de overgang van *status* naar *contract*, zoals reeds in 1861 beschreven door de Engelse rechtshistoricus Henry Sumner Maine.¹³⁶

De rol van de overheid in deze *Privatrechtsgesellschaft* was tezelfdertijd minimaal en maximaal. Minimaal omdat zij – per definitie en principieel – niet tussenkwam in de individuele overeenkomsten.¹³⁷ Maximaal aangezien de overheid tezelfdertijd wel verondersteld werd de juiste omstandigheden te creëren waarbinnen de individuele wilsovereenstemming ongehinderd tot stand kon komen.¹³⁸ De term non-interventionisme moet daarom met de nodige omzichtigheid gehanteerd worden: zij sloeg enkel op het niet tussenkomen van de overheid in de inter-individuele afspraken.¹³⁹ In een ruimer perspectief geplaatst kwam de overheid wel degelijk tussen om de liberale principes te beschermen. Chlepner verwoordde het als volgt:¹⁴⁰

'En réalité, les milieux dirigeant admettaient bien l'intervention de l'État aussi longtemps qu'il s'agissait d'encourager, de secourir ou même d'introduire certaines activités (...) Mais on s'opposait à toute mesure légale ou réglementaire qui aurait pu être considérée comme atteinte à la liberté du travail, à la liberté des contrats ou à la liberté du père de famille.'

Het publiekrecht als hoeder van het privaatrecht. Sprekend hiervoor is het coalitieverbod. Via een aantal omzwervingen in verschillende wetteksten werd dit principe in 1810 in het nieuwe Strafwetboek opgenomen.¹⁴¹ De strafbaarstelling verbood het vormen van coalities van werkgevers en werknemers wanneer deze tot doel hadden de vrije marktwerking te verstoren, bijvoorbeeld door het maken van afspraken om lagere lonen uit te betalen (werkgevers) of het voeren van actie als drukingsmiddel om de lonen te verhogen (werknemers).¹⁴²

¹³⁶ H. SUMNER MAINE, *Ancient Law: its connection with the early history of society, and its relation to modern ideas*, Londen, Murray, 1861. In een boeiende bijdrage over de evolutie van de arbeidsovereenkomst paste Bruno Veneziani deze transitie van 'status' tot 'contract' toe op de arbeidsovereenkomst. B. VENEZIANI, *The Evolution of the Contract of Employment*, in: B. HEPPLER (ed.), *The making of labour law in Europe. A comparative study of nine countries up to 1945*, Londen, Mansell, 1986, 31-72. Volgens William Cornish was deze overgang van status naar contract in zekere zin een evolutie die zich over eeuwen uitstrekte. W. CORNISH, Part Three. *Labour Law, I, From Labouring to Employment: 1820-1867*, in: J. BAKER (ed.), *The Oxford history of the laws of England, XIII, 1820-1914, Fields of development*, Oxford, Oxford University Press, 2010, 625.

¹³⁷ Dilcher beschrijft mooi hoe het project van het liberalisme op het concept van een individualistische maatschappij berustte, waarin de economie de vrije motor van de maatschappelijke mobiliteit was en de overheid enkel instond voor de algemene orde, met behulp van het recht en justitie. G. DILCHER, *Zur Rolle der Rechtsgeschichte in einer Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts*, *Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte* 1999, 389-407.

¹³⁸ Het negentiende-eeuwse liberalisme berustte op het concept van een individualistische maatschappij, waarbij de economie de vrije motor van de maatschappelijke ontwikkeling was en waarbij de staat enkel toezag op de algemene regels met behulp van het recht en de justitie. G. DILCHER, *Zur Rolle der Rechtsgeschichte in einer Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts*, *Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte* 1999, 396.

¹³⁹ B.-S. CHLEPNER, *Cent ans d'histoire sociale en Belgique*, Brussel, Editions de l'Université de Bruxelles, 1958, 38.

¹⁴⁰ B.-S. CHLEPNER, *Cent ans d'histoire sociale en Belgique*, Brussel, Editions de l'Université de Bruxelles, 1958, 41.

¹⁴¹ F. STEVENS, *Het coalitieverbod in België (1795-1866)*, in: X, *Liber Amicorum Roger Blanpain*, Brugge, Die Keure, 1998, 395-420; B. DEBAENST, *Stakers gekraakt! Een uiterst beknopte rechtshistorische analyse van de strafrechtelijke repressie van stakers in de 19de eeuw in België*, in: D. HEIRBAUT, X. ROUSSEAU en A. WIJFFELS (ed.), *Histoire du droit et de la justice. Une nouvelle génération de recherches / Justitie- en rechtsgeschiedenis. Een nieuwe onderzoeksgeneratie*, Louvain-la-Neuve, UCL, 2010, 483-498.

¹⁴² Simitis schrijft een beetje provocerend dat de zogezegde 'non-activist state' paradoxaal genoeg niet minder activistisch was dan de vaak verguisde 'post-welfare state'. S. SIMITIS, *The case of the employment relationship. Elements of a comparison*. In: W. STEINMETZ (ed.), *Private law and social inequality in the industrial age. Comparing legal cultures in Britain, France, Germany and the United States*, Oxford, Oxford University Press, 2000, 184.

Een ander voorbeeld van de externe, marginale tussenkomst van de nationale overheid bestond in het organiseren van het juridische kader van de werkrechtshraden (*conseils de prud'hommes*), specifieke tribunaal om de individuele arbeidsgeschillen te beslechten.¹⁴³ De industriële wereld werd immers gekenmerkt door tal van conflicten, zowel tussen werkgevers en werknemers, als tussen werkgevers onderling. Zij konden in principe terecht bij de bestaande rechtbanken, maar hierop werd de kritiek geuit dat de procedures te ingewikkeld waren en dat de rechters onvoldoende vertrouwd waren met de economische gewoonten en gebruiken. Dit is de achtergrond waartegen de textielfabrikanten uit Lyon in 1806 aan Napoléon de toelating vroegen en kregen om een specifiek tribunaal op te richten. Door middel van de wet van 18 maart 1806 werd de allereerste *conseil des prud'hommes* in Lyon gevestigd.¹⁴⁴ Deze 'arbeidsgeschillencommissie' avant la lettre was geïnspireerd op voorlopers uit het Ancien Régime, die twee functies hadden: de verzoening en berechting van arbeidsgeschillen enerzijds en de controle van de ateliers en de productie anderzijds.¹⁴⁵ De wet van 1806 borduurde hierop verder. Zij gaf aan de textielfabrikanten van Lyon de middelen om de arbeiders te disciplineren en de concurrentie tussen de producenten te reguleren. In navolging van Lyon werden al snel in verschillende andere industriële centra in het Franse imperium dergelijke werkrechtshraden opgericht, zoals in Gent in 1810 en in Brugge in 1813.¹⁴⁶

De werkrechtshraden worden traditioneel vooral beschouwd als wapens in handen van de werkgevers. Het feit dat de werkgevers een wettelijk gegarandeerde meerderheid uitmaakten droeg hier in grote mate toe bij. Zij zouden van deze instelling gebruik gemaakt hebben om het werkvolk te disciplineren en de industriële arbeidsverhoudingen te pacificeren. Tot op zekere hoogte waren dit natuurlijk de doelstellingen van de werkrechtshraden, maar wetenschappelijk onderzoek van de archieven van deze instellingen heeft aangetoond dat met deze eenzijdige opvatting voorzichtig omgesprongen moet worden. Zo maakten de arbeiders bijvoorbeeld in grote mate gebruik van deze raden om hun gelijk te halen – en te krijgen.¹⁴⁷ Men zou zich dan ook de vraag kunnen stellen waarom de werkgevers zo gebrand waren om een eigen tribunaal te krijgen, waar zij vervolgens de plak zwaaiden om ten slotte hun gelijken in het ongelijk te stellen ten voordele van de arbeiders. Cottureau verklaart dit vanuit de malaise die de revolutionaire periode met zich meebracht en de wanhopige pogingen om opnieuw enige orde en regelmaat in het economische systeem te krijgen.¹⁴⁸ Dat dit een rol heeft gespeeld staat als een paal boven water, maar tegelijkertijd waren de werkrechtshraden ook een bevestiging van de grote autonomie van de *monde du travail*. Het waren speciale rechtbanken, een vorm van arbitragetribunalen, voor en door de industrie, zonder enige inmenging van buitenaf.¹⁴⁹ Hun actieradius was bovendien lokaal en grotendeels sectorieel bepaald. Zij werden voornamelijk ingericht in welbepaalde industriële (vooral textiel)centra.¹⁵⁰

¹⁴³ Voor een geschiedenis van de werkrechtshraden in Frankrijk zie M. DAVID, *L'évolution historique des conseils de prud'hommes en France*, *Droit social* 1974, 3-19.

¹⁴⁴ M. KIEFFER, *La législation prud'homale de 1806 à 1907*, *Le mouvement social* 1987, 9.

¹⁴⁵ De 'conseil des prud'hommes' van Lyon was gebaseerd op de 'institution des maîtres-gardes' zoals die voor de Revolutie werkzaam geweest was in Lyon. M. KIEFFER, *La législation prud'homale de 1806 à 1907*, *Le mouvement social* 1987, 9.

¹⁴⁶ E. HUBERT, *Les conseils de prud'hommes*, Brussel, Imprimerie des Travaux Publics, 1911, 9.

¹⁴⁷ P. DELSALLE, *Tisserands et fabricants chez les prud'hommes dans la région de Lille-Roubaix-Tourcoing (1810-1848)*, *Le Mouvement social* 1987, 61-80.

¹⁴⁸ A. COTTEREAU, *Justice et injustice ordinaire*, *Le Mouvement social* 1987, 36.

¹⁴⁹ Olszak maakte in dit verband de volgende interessante opmerking: 'Il ne s'agissait certes pas de revenir à l'Ancien Régime et si l'on utilisait parfois la référence corporative, c'était pour souligner que le monde du travail obtenait à nouveau la possibilité de s'occuper de ses propres affaires sans subir la tutelle du pouvoir à travers ses appareils policiers ou judiciaires' N. OLSZAK, *Les conseils de prud'hommes: un archétype judiciaire pour le mouvement ouvrier ?*, *Le Mouvement social* 1987, 102.

¹⁵⁰ De textielnijverheid was op dat ogenblik de voornaamste economische sector. Eens een werkrechtshraad opgericht was, kwamen daar ook geschillen aan bod uit andere industriële sectoren dan de textielnijverheid, zoals de

Deze beide elementen, de lokale gebondenheid en de grote autonomie van de industriële sector(en), geven een bijkomende plausibele uitleg voor de schraalheid van de nationale wetgeving in verband met de arbeidsrelaties. Wat lokaal al geregeld was, moest nationaal niet geregeld worden en vice versa werd op lokaal niveau beredderd wanneer nationale regulering ontbrak (= subsidiariteit). Een voorbeeld hiervan vormt de lokale industriële regulering zoals uitgevaardigd door de stadsbesturen.¹⁵¹ Ook gewoonten vormden een belangrijke rechtsbron, zoals de opzegtermijn van het arbeidscontract, die doorgaans twee weken was. In plaats van zich blind te staren op de weinige nationale regulering in verband met de arbeidsrelaties moet eerst en vooral de lokale rechtspraktijk bestudeerd worden. Een ander argument om de rechtspraktijk te bestuderen vloeit voort uit het verschil tussen *law in the books* en *law in action*, het onderscheid tussen wat er in de wetboeken geschreven stond en het recht zoals het toegepast werd in de praktijk. Om te beginnen waren sommige wettelijke bepalingen in de praktijk dode letter.¹⁵² Ook de interpretatie van de rechtsregels was omstreeks het midden van de negentiende eeuw soms (diametraal) tegenovergesteld aan de oorspronkelijke bedoeling van de rechtsregel.¹⁵³ Ten slotte kan gewezen worden op het feit dat gelijk gebleven rechtsregels in een gewijzigde industriële context fundamenteel verschillende gevolgen konden hebben. Het coalitieverbod bijvoorbeeld werd uitgevaardigd in en voor de specifieke context van meesters en gezellen, een situatie die mijlenver verwijderd was van de realiteit van de fabrieksarbeid omstreeks het midden van de negentiende eeuw. Logisch dat de toepassing ervan andere consequenties had. Omwille van de bovenstaande redenen is het interessant om de toepassing van de hierboven besproken juridische grondslagen na te gaan in de Gentse rechtspraktijk omstreeks 1850, waarbij we op zoek gaan naar de plaats van arbeidsongevallen in dit geheel.

1.5 Een onbestaande rechtspraktijk inzake arbeidsongevallen

De plaats bij uitstek om van te vertrekken is de Gentse werkrechtsheraad, die – naar verluidt op vraag van Lieven Bauwens – ingesteld werd met het keizerlijk decreet van 28 augustus 1810, naar het model van de reeds bestaande werkrechtsheraaden.¹⁵⁴ Volgens artikel 4 van het decreet strekte de jurisdictie van de raad zich uit tot al de fabrieksarbeiders die werkzaam waren op het

metaalverwerkende industrie of de ambachtelijke nijverheden. Op plaatsen waar geen werkrechtsheraad actief was, namen de gewone rechtbanken hun functie waar. P. DELSALLE, Tisserands et fabricants chez les prud'hommes dans la région de Lille-Roubaix-Tourcoing (1810-1848), *Le Mouvement social* 1987, 61-80.

¹⁵¹ S.H. SCHOLL, *Bijdragen tot de geschiedenis der Gentse arbeidersbeweging*, Brussel, Arbeiderspers, 1957, I, 177.

¹⁵² Het werkmansboekje bijvoorbeeld werd niet overal gebruikt. P. VAN DEN EECKHOUT, Van werkboekje tot arbeidscontract. De negentiende-eeuwse arbeidsrelaties revisited, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 2005, 158.

¹⁵³ Bürge geeft het voorbeeld van het verschil in interpretatie van het eigendomsrecht. In de tijd van Napoléon gaf men een zogenaamde verticale invulling aan 'het recht om er op de meest absolute wijze over te beschikken'. In tegenstelling tot de feodaliteit was slechts een persoon eigenaar van de grond. Omstreeks het midden van de negentiende eeuw gaf men hieraan een horizontale invulling. De eigenaar kon met zijn grond doen wat hij wil, hij kon er op de 'meest absolute' wijze over beschikken. Een voorbeeldje kan dit illustreren. Volgens de liberale invulling van rond 1850 had een eigenaar het recht om zijn grond braak te laten liggen, met als reden dat hij op die manier geen belastingen hoefde te betalen. Napoléon zou zich hiermee nooit akkoord verklaard kunnen hebben, omdat het braak laten liggen van goede landbouwgrond in het nadeel van de Franse staat is. A. BÜRGE, *Das französische Privatrecht im 19. Jahrhundert. Zwischen Tradition und Pandektenwissenschaft, Liberalismus und Etatismus*, Frankfurt am Main, Klostermann, 1991, 475 et seq.

¹⁵⁴ Decreet 28 augustus 1810, *Pasin.*, reeks I, XV, 157. Er werd ook expliciet verwezen naar het decreet van 11 juni 1809 contenant règlement sur les conseils de prud'hommes, *Pasin.*, reeks I, XIV, 386-392. S.H. SCHOLL, *Bijdragen tot de geschiedenis der Gentse arbeidersbeweging*, Brussel, Arbeiderspers, 1957, I, 177-178. In 1987 verscheen een themanummer van *Le Mouvement social* over tal van aspecten van de werkrechtsheraaden in Frankrijk. A. COTTEREAU, Cent quatre-vingts années d'activité prud'homale, *Le Mouvement social* 1987, 3-8.

grondgebied van de Gentse handelsrechtbank.¹⁵⁵ Net als bij de andere werkrechtshoven was er een tweeledige structuur. Er was het *bureau particulier* of verzoeningsbureau, dat dagelijks zetelde en uit twee werkrechters bestond. Daarnaast was er het *bureau général*, waarin een keer per week alle werkrechters samen zetelden. Hier werden de geschillen behandeld waarvoor er op de dagelijkse zittingen geen verzoening bereikt was.¹⁵⁶ Het merendeel van de dagdagelijkse geschillen haalde trouwens nooit de werkrechtersraad, omdat zij ter plekke in der minne opgelost werden. Van deze geschillen die wel de werkrechtersraad haalden, werd in het overgrote merendeel van de gevallen een verzoening bereikt op de dagelijkse zittingen. Slechts zelden kwam het tot een vonnis.

Kathlijn Pittomvils heeft de alledaagse arbeidsconflicten in de Gentse textielindustrie in de eerste helft van de negentiende eeuw onderzocht.¹⁵⁷ Zij bestudeerde ongeveer 2500 arbeidsconflicten waarvan zij naging wie het initiatief nam om klacht neer te leggen, wat de sociale relatie was tussen aanklager en beklagde, wat de aard van het conflict was en ten slotte wat de uitkomst van de procedure voor de werkrechtersraad was.¹⁵⁸ Het doel van dit onderzoek was onder meer de diverse conflictvelden tussen de Gentse textielfabrikanten en de arbeiders in kaart te brengen. Zij stelde vast dat de fabrieksarbeiders meer gebruik maakten van de mogelijkheid om een geschil voor de werkrechters te brengen dan de fabrikanten. De meest voorkomende aanleiding voor een procedure voor de werkrechtersraad betrof geschillen in verband met de *congé*, de (geschreven) toestemming die de arbeider nodig had om wettig de fabriek te verlaten.¹⁵⁹ Volgens de fabrieksreglementen moesten de arbeiders hetzij een opzeggingstermijn van veertien dagen uitdoen, hetzij een '*congéboom*' weven. Ook fabrikanten moesten deze opzeggingstermijn in acht nemen. Het tweede meest voorkomende conflictveld waren de lonen en vooral achterstallige betaling ervan door de fabrieksbaas.¹⁶⁰ Daarnaast ging het over looninhoudingen omwille van schulden, slecht werk of absentisme.¹⁶¹ Kortom, het ging doorgaans om offensieve en defensieve acties naar aanleiding van loongeschillen.¹⁶²

¹⁵⁵ Onder 'fabrieksarbeiders' doelt men hier op arbeiders die in grote ondernemingen werkzaam waren. Het begrip fabriek slaat op de omvang van de onderneming. Zij kon gedecentraliseerd zijn (thuisarbeid), geconcentreerd in grote gebouwen (fabrieken) of een combinatie van beide. Artikel 4 decreet 28 augustus 1810, *Pasin.*, reeks I, XV, 157.

¹⁵⁶ K. PITOMVILS, Alledaagse arbeidsconflicten in de Gentse textielindustrie. De praktijk van de werkrechtersraad in de eerste helft van de negentiende eeuw, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 1995, 185.

¹⁵⁷ K. PITOMVILS, Alledaagse arbeidsconflicten in de Gentse textielindustrie. De praktijk van de werkrechtersraad in de eerste helft van de negentiende eeuw, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 1995, 181-211.

¹⁵⁸ Deze 2500 arbeidsconflicten waren het resultaat van drie steekproeven van telkens vijf jaar: 1831-1835, 1844-1848 en 1854-1858. K. PITOMVILS, Alledaagse arbeidsconflicten in de Gentse textielindustrie. De praktijk van de werkrechtersraad in de eerste helft van de negentiende eeuw, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 1995, 182.

¹⁵⁹ De auteur geeft de volgende motieven van de arbeiders om hun *congé* te eisen: ontevredenheid met het werk, zoals gebreken aan weefgetouwen die ervoor zorgden dat er niet geweven – en dus niet verdiend kon worden, ruzie met collega's of de gezagdragers, ontevredenheid over het loon of tijdelijke of gedeeltelijke werkloosheid. De werkgevers van hun kant weigerden vooral een *congé* te overhandigen in het geval van een openstaande schuld of bij niet nageleefde arbeidsovereenkomsten, vooral in verband met de (lange) leertijd.

¹⁶⁰ Motieven van de werkgevers om niet uit te betalen waren onder andere: schade aan machines, diefstal of verduistering, slechte kwaliteit van het werk of schulden van de arbeider. K. PITOMVILS, Alledaagse arbeidsconflicten in de Gentse textielindustrie. De praktijk van de werkrechtersraad in de eerste helft van de negentiende eeuw, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 1995, 204.

¹⁶¹ K. PITOMVILS, Alledaagse arbeidsconflicten in de Gentse textielindustrie. De praktijk van de werkrechtersraad in de eerste helft van de negentiende eeuw, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 1995, 205.

¹⁶² B. DEBAENST, Stakers gekraakt! Een uiterst beknopte rechtshistorische analyse van de strafrechtelijke repressie van stakers in de 19de eeuw in België, in: D. HEIRBAUT, X. ROUSSEAU en A. WIJFFELS (ed.), *Histoire du droit et de la justice. Une nouvelle génération de recherches / Justitie- en rechtsgeschiedenis. Een nieuwe onderzoeksgeneratie*, Louvain-la-Neuve, UCL, 2010, 483-498.

Wat Pittomvils niet kon terugvinden bij de geschillen die voor de werkrechttersraad gebracht werden, waren geschillen in verband met arbeidsongevallen.¹⁶³ Ook bij collectieve acties van arbeiders, zoals stakingen, werden de gevaarlijke arbeidsomstandigheden – en de ongevallen die er uit voortvloeiden – nooit genoemd als aanleiding. Reden hiervoor is dat arbeidsongevallen in de eerste plaats werden gezien als een on-geval, een spijtige gebeurtenis die de arbeider overviel als een ‘gesel Gods’. Er werd over gesproken in termen van *malheur*, een jammerlijk voorval dat iemand overkwam, maar waar weinig aan kon gebeuren. Hierboven hebben wij reeds de getuigenissen van Mareska en Heyman vermeld in verband met het fatalisme van de arbeiders en de lijdzaamheid van de werkgevers. Arbeidsongevallen maakten deel uit van de dagelijkse grauwe werkelijkheid. Het feit dat zij vaak voorkwamen had hierbij weinig invloed. Het deed enkel beseffen dat de fabrieken gevaarlijke plaatsen waren om te werken. De arbeiders hadden trouwens geen keus. Net zoals soldaten met een bajonet op het geweer de frontlinie ingestuurd werden, trokken de arbeiders iedere dag naar het arbeidsfront in de fabriek om hun dagelijks brood te verdienen. De fabriek was gevaarlijk, dat wisten zij, maar zij hadden geen mogelijkheid om zich aan het gevaar te onttrekken, noch zeggenschap over de gevaarlijke arbeidsomstandigheden waarin zij moesten werken. Na verloop van tijd ontstond er bovendien een zekere gewenning aan het gevaar, waardoor de oorspronkelijke voorzichtigheid plaats maakte voor een zekere nonchalance en zelfs roekeloosheid. Als er zich dan een ongeval voordeed, werd dit lijdzaam ondergaan, als een ongewenst maar onvermijdelijk neveneffect van het harde fabrieksleven.

Arbeidsongevallen deden zich voor op de arbeidsvloer, naar aanleiding van de arbeid, maar vormden geen voorwerp van bepalingen in de arbeidsovereenkomst. Deze arbeidsovereenkomst ging – cru gesteld – enkel over werken en geld verdienen. Een arbeidsongeval was een persoonlijke tragedie. Waarom zou een fabriekseigenaar moeten opdraaien voor de lomphed van een arbeider die zichzelf in een machine draaide? In de liberale logica van die periode had de arbeider integendeel eerder moeten betalen voor de schade die hij of zij aangericht had aan de machine of voor de economische schade die geleden werd door het oponthoud van het productieproces.

De facto moest een werkgever zich op dat ogenblik noch strafrechtelijk, noch burgerrechtelijk verantwoorden voor arbeidsongevallen. Pierrard, die dit onderzocht heeft voor de textielnijverheid in Rijsel in de jaren 1850-’60, kwam tot de vaststelling dat er slechts uiterst zelden een strafrechtelijke procedure opgestart werd naar aanleiding van een arbeidsongeval.¹⁶⁴ Het merendeel van de werkgevers ging er vanuit dat zij hun ‘burgerplicht’ vervuld hadden wanneer zij tijdelijk een beperkte hulp verstrekten aan het slachtoffer of zijn nabestaanden. Hierdoor had een arbeidsongeval voor de werkgever nauwelijks financiële gevolgen. Dit verklaart natuurlijk een groot stuk van de onwil en onverschilligheid om iets te veranderen aan de gevaarlijke arbeidsomstandigheden binnen de katoenfabrieken. De financiële *incentive* ontbrak gewoonweg.

De negatieve (financiële) gevolgen van het ongeval werden samen met het slachtoffer de fabriekspoorten uitgedragen, waardoor de financiële kost geëxternaliseerd werd naar de maatschappij. Het slachtoffer van een arbeidsongeval moest terugvallen op een breed gamma aan

¹⁶³ K. PITOMVILS, Alledaagse arbeidsconflicten in de Gentse textielindustrie. De praktijk van de werkrechttersraad in de eerste helft van de negentiende eeuw, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 1995, 206.

¹⁶⁴ In 1858 gebeurden er 67 ongevallen, maar werd geen enkele procedure opgestart. In 1859 waren er 70 ongevallen, maar werden slechts drie procedures opgestart, waarvan een eindigde met een vrijspraak en twee met een boete. In de jaren 1860 waren er meer ambtshalve vervolgingen en moesten verschillende werkgevers een schadevergoeding van 1.000 tot 3.000 frank betalen aan de families van omgekomen arbeiders. Desondanks bleef de op 8 mei 1860 gedateerde omzendbrief van de prefect, die een aantal veiligheidsvoorschriften instelde voor de textielfabrieken, dode letter. P. PIERRARD, *La vie ouvrière à Lille sous le second empire*, Parijs, Bloud & Gay, 1965, 159.

traditionele hulpmechanismen. In de eerste plaats was dit de onderlinge bijstand van familie, buren en vrienden. Daarnaast was er de publieke en private armenhulp die de behoeftigen bijstond in tijden van nood. Wanneer het ging om *catastrophes*, grote ongevallen met talrijke slachtoffers, zoals een ontplofte stoomketel, kon het gebeuren dat er publieke inzamelingen gedaan werden voor de slachtoffers van deze jammerlijke gebeurtenissen.¹⁶⁵ In bepaalde gevallen kon de arbeider een beroep doen op de bijdragen van zijn werkmakkers, al dan niet via een georganiseerde bijstandskas. Daarnaast kon de arbeider, zoals gezegd, een beperkte steun krijgen van de fabrieksbaas, rechtstreeks of via een fabriekskas. In een overlevingseconomie zonder geïnstitutionaliseerde sociale vangnetten was dergelijke onderlinge hulp letterlijk levensnoodzakelijk om *malheurs* zoals een ongeval op het werk op te vangen.

Het is trouwens opvallend dat Mareska en Heyman met geen woord reppen over maatregelen om de slachtoffers van arbeidsongevallen systematisch te vergoeden. Zij hadden het enkel over preventieve maatregelen om ongevallen te vermijden. Dit kon, volgens hen, het best gebeuren aan de hand van een wet die de algemene principes bevatte, waarna de details uitgewerkt zouden kunnen worden door middel van besluiten en reglementen. Zij dachten in dit verband bijvoorbeeld aan voldoende ruime ateliers om de passage van de arbeiders te vergemakkelijken, aan de verplichting om bewegende onderdelen te bedekken met beschermkappen en aan een algemeen verbod om machines te reinigen tijdens het werk, *'étant une des sources les plus fécondes de malheurs'*.¹⁶⁶ De ervaring uit het buitenland leerde evenwel dat wetten alleen niet volstonden. In Frankrijk en Engeland waren er bijvoorbeeld wel wetten gestemd, maar de auteurs hadden vastgesteld dat de wetten daar dode letter bleven *'et ainsi, au mal existant on en a ajouté un autre, celui d'une loi demeurée sans vigueur'*.¹⁶⁷ Een arbeidsinspectie beschouwden zij als onontbeerlijk, niet als eervolle taak voor de een of andere commissie van notabelen, maar wel een echte arbeidsinspectie in de vorm van betaalde overheidsfunctionarissen. Een enkele inspecteur volstond evenwel in België: *'Et pour que l'inspection se fasse partout avec la même sévérité, il importe que les inspecteurs soient le moins nombreux possible et qu'ils permutent entre eux. En Belgique, un seul suffirait.'*¹⁶⁸

Een inspecteur lijkt misschien nogal weinig, maar als deze enkel verantwoordelijk zou zijn voor de gemechaniseerde katoennijverheid in België valt dit eigenlijk nog wel mee: tijdens de industrietelling van 1846 werden er – voor heel België – in totaal 350 mechanische katoenfabrieken geteld die samen 14.318 arbeiders tewerkstelden.¹⁶⁹ Het gros van de katoenindustrie was in Gent geconcentreerd. Volgens berekeningen van Mareska en Heyman ging het daar om een tienduizendtal katoenarbeiders.¹⁷⁰ Een enkele inspecteur had in dat geval dus inderdaad kunnen volstaan om de fabrieken regelmatig te bezoeken en toezicht te houden op de naleving van bepaalde specifieke veiligheidsreglementeringen.

Men mag daarenboven niet uit het oog verliezen dat de industriële sector halverwege de negentiende eeuw nog in volle ontwikkeling was en dus in vergelijking met de andere

¹⁶⁵ Scholl vermeldt bijvoorbeeld dat de *Liefdadige vereniging zonder naam niet zonder hart* in 1856 een bedrag van maar liefst 12.051,69 frank uitbetaalde aan de slachtoffers van de ontploffing in de fabriek van Terplaeten. S.H. SCHOLL, *Bijdragen tot de geschiedenis der Gentse arbeidersbeweging*, Brussel, Arbeiderspers, 1957, I, 62.

¹⁶⁶ J. MARESKA en J. HEYMAN, o.c., 257-258.

¹⁶⁷ J. MARESKA en J. HEYMAN, o.c., 253.

¹⁶⁸ J. MARESKA en J. HEYMAN, o.c., 256.

¹⁶⁹ J. NEUVILLE, *La condition ouvrière au XIX siècle, L'ouvrier objet*, Brussel, Vie ouvrière, 1976, 11.

¹⁷⁰ De auteurs stelden dat het onmogelijk was om het juiste aantal arbeiders te weten te komen dat tewerkgesteld was in de katoennijverheid. Ze kwamen tot het aantal van 9 à 10.000 via bepaalde berekeningen, onder andere op basis van het aantal spoelen op dat ogenblik in Gent. De auteurs hadden het enkel over de arbeiders die tewerkgesteld waren in de fabrieken en hielden dus geen rekening met de mensen tewerkgesteld in de huisnijverheid. J. MARESKA en J. HEYMAN, o.c., 69-70.

economische sectoren nog steeds relatief bescheiden in omvang. Meer dan de helft van de actieve bevolking was op dat ogenblik zoals van oudsher actief in de landbouw.¹⁷¹ In de eigenlijke industriële nijverheid waren er in totaal slechts 314.842 arbeiders aan de slag. Naast de reeds vermelde katoenarbeiders waren dat bijvoorbeeld nog 46.186 mijnwerkers en 42.794 personen die in de traditionele linnennijverheid (huisnijverheid) tewerkgesteld waren. Al bij al waren de arbeiders in de gemechaniseerde katoennijverheid dus een relatief kleine groep. Zij vormden minder dan 5% van alle arbeiders tewerkgesteld in de industrie op dat ogenblik.

Daarmee samenhangend kan men zich de vraag stellen in hoeverre de zware, ongezonde en onveilige arbeidsomstandigheden in de Gentse katoenfabrieken representatief waren voor de gehele industriële sector. Zoals wij gezien hebben, waren de meeste arbeidsongevallen in de mechanische katoennijverheid te wijten aan de gevaarlijke, snel bewegende machinerie.¹⁷² De Gentse katoenfabrieken behoorden tot de grootindustrie, waaronder deze ondernemingen begrepen werden die gebruik maakten van krachtige aandrijfmachines (zoals stoommachines of waterkracht) en/of onder hetzelfde dak een groot aantal arbeiders tewerkstelden. Deze grootindustrie staat in tegenstelling tot de *petite industrie* waarmee de economische activiteiten aangeduid werden die slechts door een kleine arbeidersequipe uitgevoerd werden en waarbij enkel spierkracht of weinig krachtige motoren benut werden.¹⁷³ Tot deze 'KMO-nijverheid' konden zowel de traditionele huisnijverheid, de ambachten en neringen als de kleine industriële ondernemingen gerekend worden. Er waren hierbij onderling grote verschillen, aangezien iedere industriële of ambachtelijke activiteit haar eigen specifieke kenmerken en arbeidsomstandigheden kende.

1.6 Een blik op de *petite industrie*

Om een beeld te krijgen van de kleinindustrie kunnen we ons opnieuw baseren op de onderzoekenquête van 1843. In het kader hiervan voerde de *Commission du Conseil central de salubrité publique de Bruxelles* een onderzoek naar de economische activiteiten in het Brusselse. De leden hiervan stelden vast dat de landarbeiders er over het algemeen het best aan toe waren.¹⁷⁴ De arbeiders in kleinschalige ondernemingen waren dan weer het minst te benijden:¹⁷⁵

'Dans la petite industrie, le travail est plus pénible; il exige une dépense plus considérable de force ; les ateliers sont, en général, plus petits, moins aérés, plus insalubres; la durée du travail est plus longue, les intervalles de repos sont moins nombreux et plus courts, les abus plus fréquents, et les vices s'y perpétuent plus aisément parce que la surveillance est nulle ou peu active.'

Naar aanleiding van de vraag van de minister naar de ziektes, verwondingen en misvormingen die de arbeiders konden oplopen ten gevolge van hun beroepswerkzaamheden, bespraken de leden van deze commissie niet minder dan 52 onderscheiden industriële activiteiten, waarvan de meeste zich in de ambachtelijke sector en de textielnijverheid situeerden.¹⁷⁶

¹⁷¹ Volgens de reeds vermelde nijverheidstelling ging het om 1.232.828 op een totale actieve bevolking van 2.236.090 personen. Andere grote groepen waren de dagloners (466.261) en huisbedienden (220.367).

¹⁷² *Supra* 23.

¹⁷³ 'La petite industrie, au contraire, est celle qui n'a pour moteur que le bras de l'homme, ou qui n'emploie, du moins, que des moteurs peu puissants, ou bien qui ne s'exerce qu'en petite réunion.' J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 569.

¹⁷⁴ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 567.

¹⁷⁵ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 567.

¹⁷⁶ In volgorde: de goudbewerders, de gouddraadtrekkers, de vergulders, de chemische fabrieken, de katoendrukkerijen, de behangpapierfabrieken, de tabaks- en sigaarfabrieken, de hoedenfabrieken, de bewerkers van dierenhuiden, de gespfabrieken, de spijkerfabrieken, de fabrieken van wasdweilen, de kaarsfabrieken, de houtbewerders, de leerlooiers,

Het onderzoek van de *Commission du Conseil central de salubrité publique de Bruxelles* hoort onmiskenbaar in een oudere traditie thuis. Reeds in 1700 had een Italiaanse arts, Bernardino Ramazzini, in zijn *'De Morbis Artificum Diatriba'* een overzicht gegeven van de medische observaties van de gezondheidsrisico's van 52 verschillende beroepen.¹⁷⁷ Dit werk werd eerst in 1777 vertaald in het Frans en becommentarieerd door Fourcroy en vervolgens in 1822 nogmaals door Philippe Patissier onder de titel *'Traité des maladies des artisans et de celles qui résultent des diverses professions, d'après Ramazzini'*.¹⁷⁸ Ramazzini was op die manier rechtstreeks en onrechtstreeks de inspiratiebron voor tal van medische onderzoeken naar de ongezonde arbeidsomstandigheden in uiteenlopende beroepswerkzaamheden.¹⁷⁹ Dat ook de Brusselse onderzoekers zich ruimschoots lieten inspireren door Ramazzini blijkt uit hun werkwijze en opzet en de vele verwijzingen naar zijn werk. Zo legden zij de nadruk op de arbeidsomstandigheden en de ermee gepaard gaande beroepsziekten. In mindere mate bespraken zij ook de arbeidsongevallen.

Een aantal beroepsactiviteiten werd als ongevaarlijk en onschadelijk voor de gezondheid bestempeld. Andere waren minder onschuldig. De oorzaken hiervoor waren divers. Om te beginnen liet de staat van de werkruimtes vaak te wensen over. Over de ateliers waar men katoenen lampenpitten maakte, werd bijvoorbeeld het volgende beweerd:¹⁸⁰

'Presque toujours ces ateliers sont des caves froides et humides, plus ou moins bien aérées et éclairées, généralement malpropres et exhalants une odeur des plus désagréables, due surtout au savon dont on enduit le coton.'

In andere gevallen moesten de arbeiders in stoffige¹⁸¹ of oververhitte¹⁸² lokalen werken. Er werden ook dikwijls ongezonde procédés gehanteerd, waarbij de arbeiders in aanraking kwamen met de giftige uitwasemingen van zware metalen¹⁸³ of chemische producten.¹⁸⁴ De medische wetenschap was nog in volle ontwikkeling en vele gevaren voor de gezondheid waren nog niet (of niet goed)

de muziekinstrumentfabrieken, de zoutziederijen, de porselein- en aardewerkfabrieken, de handschoenfabrieken, de jachtloodfabrieken, de kantfabrieken, de passementfabrieken (een passement is een vorm van decoratief borduurwerk), de tulefabrieken (tule is een vorm van textiel), de brouwerijen, de katoenweverijen, de olie- en zeepfabrieken, de metaalverwerkende ondernemingen, de marmerbewerkers en steenkappers, de vertinners, de boekbinders, de luciferfabrieken, de drukkerijen, de kleurateliers, de wevers, de ververs, de linnenweverijen, de platineerders (met een laagje platina bedekken), de suikerraffinaderijen, de katoenblekers, de tekenateliers, de loodbewerkers, de mechanische vlasweverijen, de loodwitfabrieken, de lijmfabrieken, de gasfabrieken, de plaasterfabrieken, de beeldhouwateliers, de azuurblauwfabrieken, de wagenmakers, de wasblekerijen en de paardenhaarfabrieken. *Enquête*, III, 571-621.

¹⁷⁷ G. JORLAND, L'hygiène professionnelle en France au XIXe siècle, *Le Mouvement Social* 2005, 71. Het is waarschijnlijk wel toeval dat het in Brussel ook om 52 beroepen gaat. Zie ook J.-M. DEGREVE, A. VAN DER SYPT, G. LAMONT, G. VAN DEN BOSSCHE, F. VAN QUATEM et al., Honderd jaar sociaal recht in België. De arbeidshygiëne en -geneeskunde, *Arbeidsblad* 1987, 884-885.

¹⁷⁸ V. VIET, *Les voltigeurs de la république. L'inspection du travail en France jusqu'en 1914*, Parijs, CNRS, 1994, 33.

¹⁷⁹ Hierbij ging men tweevoudig te werk. Enerzijds werd de verzameling van medische gegevens verder gezet op basis van gegevens die verzameld werden bij werkgevers en -nemers; anderzijds werd een systematiek van beroepsziekten geconstrueerd, die in verschillende categorieën onderverdeeld werden. G. JORLAND, L'hygiène professionnelle en France au XIXe siècle, *Le Mouvement Social* 2005, 71. Vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw verschenen tal van monografieën over beroepsziekten en hygiëne in alle takken van het bedrijfsleven. Er kan verwezen worden naar de studies van artsen zoals Vandenbroeck, Hanot, Schoenfeld, Kuborn en Glibert (de eerste arbeidsgeneesheer in 1895). K. VELLE, *De nieuwe biechtvaders. De sociale geschiedenis van de arts in België*, Leuven, Kritak, 1991, 58-60.

¹⁸⁰ *Enquête*, III, 595.

¹⁸¹ *Enquête*, III, 593.

¹⁸² *Enquête*, III, 615.

¹⁸³ Zoals bij de vergulders en de loodbewerkers. *Enquête*, III, 571 en 587.

¹⁸⁴ Zoals de fabrieken die minerale zuren of bleekpoeder produceerden. *Enquête*, III, 572.

gekend. Zo dachten de enquêteurs oorspronkelijk dat de productie van fosforlucifers volledig onschuldig was, tot zij een studie gelezen hadden die het tegendeel beweerde:¹⁸⁵

‘Postérieurement à la rédaction des lignes précédentes, il a été reconnu et constaté par plusieurs médecins que le travail dans les fabriques d’allumettes phosphoriques est des plus dangereux et occasionne assez fréquemment une maladie très-grave, extrêmement douloureuse, et qui se termine le plus souvent par la mort.’

Over de productie van tabak waren ze dan weer nog in twijfel of die nu ongezond was of niet.¹⁸⁶ Nil novi sub sole. Arbeiders hadden verder ook lichamelijke klachten ten gevolge van de afbeulende¹⁸⁷ en afstompende arbeid¹⁸⁸, die vaak in ongemakkelijke houdingen moest gebeuren.¹⁸⁹ Een bijzonder geval vormden de brouwersknechten. Over het algemeen hadden deze een goede gezondheid, maar hun gestel ging doorgaans snel achteruit door de vermoeidheid die gepaard ging met de arbeid, het nachtwerk en de vele zwelgpartijen, kortom door een leven dat in het algemeen ‘tamelijk ontregeld’ was.¹⁹⁰

Bij een aantal beroepen gaven de onderzoekers zoals gezegd voorbeelden van arbeidsongevallen. Soms ging het om kleine ongevallen met beperkte gevolgen, zoals de goudbewerkers die zich met hun houten hamertje op de vingers klopten.¹⁹¹ De textielbedrukkers en huidenbewerkers konden zich verwonden aan hun machines en moesten hiermee dus voorzichtig zijn.¹⁹² De hoedenmakers liepen het gevaar zich te verbranden aan hun hete ijzers.¹⁹³ In de brouwerijen moest men opletten voor het verstikkingsgevaar door de gassen die vrijkwamen tijdens het brouwproces.¹⁹⁴ Het risico op verstikking bestond ook bij de loodgieters.¹⁹⁵ In de metaalverwerkende bedrijven kwamen veel ongevallen voor met snijwonden en breuken.¹⁹⁶ Ook moest men daar opletten voor oogletsels ten gevolge van metaalsplinters bij het hameren op het ijzer.¹⁹⁷ Op de vraag over hoeveel ongevallen het ging, konden de onderzoekers geen antwoord geven omdat de nodige statistieken hieromtrent ontbraken. Cijfers zouden enkel verstrekt kunnen worden na een voortdurende observatie gedurende meerdere jaren in elk van de verschillende industrietakken. Er was hier nog veel werk aan de winkel voor de overheid.¹⁹⁸

De bovenvermelde industriële activiteiten behoorden voor het merendeel tot de traditionele kleinschalige industrieelambachtelijke nijverheid met diepe wortels in het Ancien Régime en de Middeleeuwen. Er was sprake van een grote heterogeniteit, waarbij elke industriële activiteit haar

¹⁸⁵ Het gaat hier concreet over een aandoening die de kaakbeenderen aantast. De beschrijving van de symptomen, met uitvallende tanden en dergelijke meer, is allesbehalve smakelijk. *Enquête*, III, 605. Over het probleem van de necrose in Frankrijk zie B. GORDON en C. FRIEDLANDER, *Ouvrières et maladies professionnelles sous la Troisième République: la victoire des allumettiers français sur la nécrose phosphorée de la mâchoire*, *Le Mouvement social* 1993, 77-93.

¹⁸⁶ Voor een bespreking van de negentiende-eeuwse medische analyse van de gezondheidsrisico's van de tabaksfabrieken in Frankrijk, zie B.-P. LECUYER, *Les maladies professionnelles dans les 'Annales d'hygiène publique et de médecine légale' ou une première approche de l'usure au travail*, *Le Mouvement social* 1983, 45-69.

¹⁸⁷ Zoals de biertonnendragers die reeds na tien of vijftien jaar volledig versleten waren. *Enquête*, III, 592.

¹⁸⁸ *Enquête*, III, 611.

¹⁸⁹ Zoals de kantwerksters en de blekers in de textielfabrieken. *Enquête*, III, 588 en 574.

¹⁹⁰ *Enquête*, III, 591.

¹⁹¹ *Enquête*, III, 570.

¹⁹² *Enquête*, III, 582-583.

¹⁹³ *Enquête*, III, 580.

¹⁹⁴ *Enquête*, III, 592.

¹⁹⁵ *Enquête*, III, 602.

¹⁹⁶ *Enquête*, III, 596.

¹⁹⁷ *Enquête*, III, 596.

¹⁹⁸ *Enquête*, III, 621.

eigen specifieke arbeidsomstandigheden en –ongevallen met zich mee bracht. De meeste van deze ondernemingen waren ongezond en dat waren zij altijd al geweest.¹⁹⁹

De grootindustrie, zoals de Gentse katoennijverheid, was dus niet per definitie ongezonder of onveiliger dan de traditionele, kleine nijverheden en ambachten, wel integendeel. Toch waren het vooral de wantoestanden in de grootindustrie die de aandacht van de publieke opinie trokken. Hiervoor kunnen een aantal redenen opgesomd worden. Om te beginnen kon in de Gentse katoenfabrieken de gevaarlijke machinerie met de vinger gewezen worden als de rechtstreekse oorzaak van de meeste arbeidsongevallen, terwijl de toestand in de *petite industrie* veel meer diffuus was en er niet zomaar een algemeen veiligheidsrisico aangeduid kon worden. Verder verhoogde de schaal van de industriële ondernemingen en de ermee gepaard gaande numeriek hoge tol aan arbeidsongevallenslachtoffers de visibiliteit van het probleem van de onveilige arbeidsomstandigheden. In de traditionele nijverheden bleef alles veel meer verborgen in de talrijke kleine ateliertjes of binnen de familiale sfeer.

Ook in het buitenland hadden de mistoestanden in de grootindustrie als eerste de aandacht van de publieke opinie getrokken en geleid tot een wetgevend ingrijpen van de overheid. In de bakermat van de industriële revolutie, Engeland, had men reeds in 1802 een eerste wet gestemd om jonge textielarbeiders in opleiding te beschermen tegen al te grote misbruiken.²⁰⁰ Deze al bij al beperkte legislatieve ingreep werd gevolgd door verschillende andere wetten, die gezamenlijk aangeduid werden als de *Factories Acts*.²⁰¹ De grootste invloed ging evenwel uit van Frankrijk. Daar had de *Société industrielle de Mulhouse*, opgericht in 1825 '*pour favoriser le progrès industriel et travailler à l'amélioration physique et morale des ouvriers*', in 1827 de alarmklok geluid in verband met de lamentabele arbeidsomstandigheden van de kinderen in de grootindustrie.²⁰² In navolging hiervan werden verschillende onderzoeken gevoerd, zoals de enquête naar de kinderarbeid van 1837 en vooral de minutieuze studie van Louis-René Villermé uit 1840, getiteld '*Tableau de l'état physique et moral des ouvriers employés dans les manufactures de coton, de laine et de soie*'.²⁰³ Deze bijzonder invloedrijke studie werd kort daarna gevolgd door de wet van 22 maart 1841 in verband met '*le travail des enfants employés dans tous les ateliers, usines et manufactures de France*'.²⁰⁴

¹⁹⁹ Voor een overzicht van de vervuilende en schadelijke nijverheid in het Ancien Régime zie P. POULUSSEN, *Van burenlust tot milieuhinder: het stedelijk leefmilieu 1500-1800*, Kapellen, DNB/Pelckmans, 1987.

²⁰⁰ De zogenaamde *Health and Morals of Apprentices Act*. Voor de ontwikkeling in Engeland in de negentiende eeuw, zie hoofdstuk V (Safety in factories, shops, and ships) van R. COCKX, Part two: statutes, social reform, and control, in: J. BAKER (ed.), *The Oxford history of the laws of England, XIII, 1820-1914, Fields of development*, Oxford, Oxford University Press, 2010, 465-620.

²⁰¹ Zoals de *Cotton Mills and Factories Act* in 1819, de *Labour in Cotton Mills Act* in 1831 en de *Factories Act* van 1833. In 1844 werd een nieuwe *Factories Act* gestemd, die volgde op de door Mareska en Heyman vermelde enquête van 1843.

²⁰² V. VIET, *Les voltigeurs de la république. L'inspection du travail en France jusqu'en 1914*, Parijs, CNRS, 1994, 29.

²⁰³ L.-R. VILLERMÉ, *Tableau de l'état physique et moral des ouvriers employés dans les manufactures de coton, de laine et de soie*, Parijs, Jules Renouard et cie, 1840.

²⁰⁴ V. VIET, *Les voltigeurs de la république. L'inspection du travail en France jusqu'en 1914*, Parijs, CNRS, 1994, 36. De manier van werken van Villermé wordt traditioneel voorgesteld als een methodologische breuk met de traditionele 'arbeidsgeneeskunde' zoals bij Ramazzini, doordat het onderzoeksveld verruimd werd van de werkplaats tot het geheel van de levensomstandigheden van de arbeiders. Toch was het onderscheid tussen beide stromingen niet altijd zwart-wit te maken, zoals de medische onderzoeken van de arbeidsomstandigheden in de Cristallerie de Baccarat getuigen. C. MORICEAU, *L'hygiène à la cristallerie de Baccarat dans la seconde moitié du XIXe siècle. La santé ouvrière au cœur de la gouvernance industrielle*, *Le Mouvement social* 2005, 53-70.

1.7 In het spoor van de *hygiénistes*

Villermé was de bekendste Franse vertegenwoordiger van de zogenaamde *hygiénistes*, een term die afgeleid was van het begrip *hygiène publique*.²⁰⁵ Deze hygiénisten waren niet enkel bekommerd om de ongezonde arbeidsomstandigheden in de industrie, maar ook om het welzijn van de lagere klassen in het algemeen, waarbij zij onder andere aandacht hadden voor de huisvesting, het gebrek aan zuiver water, de voeding, de persoonlijke hygiëne en epidemieën. Villermé was verder geïnteresseerd in de algemene gezondheidstoestand van de arbeidersklasse en de mate waarin de industrie deze structureel ondergroef.²⁰⁶ Hij maakte hierbij een onderscheid tussen de schadelijke industriële productieprocessen met hun ongezonde en onveilige arbeidsomstandigheden enerzijds en de algemene ongezonde leef- en woonomstandigheden van de arbeidersklasse anderzijds.²⁰⁷ In verband met de gezondheidsproblemen in de industrie stelde hij drie manieren voor om deze op te lossen.²⁰⁸ Om te beginnen moest de overheid regulerend optreden aan de hand van administratieve maatregelen. Verder moesten de werkgevers en -nemers zelf de nodige voorzorgsmaatregelen in acht nemen. Ten slotte moest de wetenschap een helpende hand reiken via de ontwikkeling van nieuwe procédés en technologische innovaties.

De belangrijkste volgeling van Villermé in België was Edouard Ducpétiaux met zijn in 1843 verschenen studie *'De la condition physique et morale des jeunes ouvriers et des moyens de l'améliorer'*.²⁰⁹ Ducpétiaux legde hierin onder andere een verband tussen de industriële regio's en de teloorgang van het lichaam. Zo had hij bij analyse van de conscriptielijsten (de lijsten met de dienstplichtigen voor het leger) vastgesteld dat de jongemannen uit de industriële gebieden meer misvormingen en lichamelijke afwijkingen vertoonden in vergelijking met de agrarische regio's. Niet onbelangrijk te vermelden is dat Ducpétiaux een van de meest actieve leden van de onderzoekscommissie van 1843 was. Samen met Auguste Visschers hanteerde hij de pen bij het schrijven van het verslag, wat een ideale gelegenheid vormde om zijn ideeën in de praktijk om te zetten.

De studie van Mareska en Heyman hoorde eveneens in deze *hygiénistische* traditie thuis. Hiervan getuigen in de eerste plaats de vele verwijzingen naar Villermé en Ducpétiaux in hun onderzoek. Ook het onderzoeksonderwerp lag volledig in dezelfde lijn: Mareska en Heyman bestudeerden niet enkel de concrete arbeidsomstandigheden in de fabrieken, maar ook de algemene *condition physique et morale* van de katoenarbeiders. Bij nader onderzoek worden in deze hygiénische studies minstens drie aspecten door elkaar gehaspeeld die onderling nauw verweven zijn, maar voor ons onderzoek toch van elkaar onderscheiden moeten worden, namelijk de kinderarbeid²¹⁰, de arbeidsomstandigheden in de grootindustrie en het sociaal vraagstuk.

De problematiek van de kinderarbeid was een van de voornaamste aanleidingen om de onderzoekscommissie van 1843 in het leven te roepen. Het was overigens ook de kinderarbeid die

²⁰⁵ Over de '*hygiénistes*' in het algemeen, zie P. BOURDELAIS (ed.), *Les hygiénistes: enjeux, modèles et pratiques*, Parijs, Éditions Belin, 2001. Dit werk is de neerslag van een congres dat over dit thema georganiseerd werd.

²⁰⁶ In de inleiding van zijn '*traité*' geeft Villermé de volgende doelstelling van zijn studie: '*Il me fallait examiner les effets de l'industrie sur ceux qu'elle emploie, interroger la misère sans l'humilier, observer l'inconduite sans l'irriter.*' L.-R. VILLERMÉ, *Tableau de l'état physique et moral des ouvriers employés dans les manufactures de coton, de laine et de soie*, Parijs, Jules Renouard et cie, 1840, vi.

²⁰⁷ A.F. LA BERGE, *Mission and method. The early nineteenth-century French public health movement*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992, 149.

²⁰⁸ A.F. LA BERGE, *Mission and method. The early nineteenth-century French public health movement*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992, 152.

²⁰⁹ E. DUCPÉTIAUX, *De la condition physique et morale des jeunes ouvriers et des moyens de l'améliorer*, Brussel, Meline, Cans et cie, 1843, 2 delen.

²¹⁰ Tal van aspecten in verband met kinderarbeid in België worden besproken in: F. LORIAUX, *Enfants-machines. Histoire du travail des enfants en Belgique aux XIXe et XXe siècles*, Brussel, CARHOP-EVO, 2000.

in het buitenland aanleiding gegeven had tot de eerste zogenaamde sociale wetten, met de regulering van de kinderarbeid in bepaalde industrietakken, zoals de mijnbouw en de textiel, tot gevolg.²¹¹ Aan de grondslag lagen niet zozeer humanitaire motieven maar wel een bekommernis om de degeneratie van het arbeidersvolkje.²¹² Zo had Villermé naar eigen zeggen zijn werk geschreven om de kinderen uit de arbeidersklasse te sparen om zo het 'arbeidersras' te redden.²¹³ Het vaderland had immers krachtige kerels nodig om te werken in de nationale industrie en om – indien nodig – de wapens op te nemen tegen de vijand.²¹⁴ In Pruisen was de wet op de kinderarbeid van 1839 er gekomen na jarenlange klachten van het leger over de povere kwaliteit van de rekruten in de industrialiserende gebieden in het westen.²¹⁵ De meeste kinderarbeidwetten gingen overigens niet verder dan de dagelijkse duur van de arbeid te beperken, nachtarbeid te verbieden en een minimumleeftijdsgrens in te stellen vanaf wanneer kinderen tewerkgesteld mochten worden in bepaalde fabrieken.

Het tweede te onderscheiden aspect is de problematiek van de abominabele arbeidsomstandigheden en -veiligheid in de grootindustrie, die vaak aan het licht kwamen naar aanleiding van onderzoeken in verband met de kinderarbeid. Toch kan men het probleem van de kinderarbeid niet zomaar vereenzelvigen met de gevaren van de werkvloer, omdat deze niet alleen golden voor de kinderen, maar natuurlijk ook voor de volwassenen. Er kan in dit verband verwezen worden naar enkele buitenlandse studies waarbij de arbeidsomstandigheden en -veiligheid, en niet de kinderarbeid, centraal stonden. Als eerste is er het verslag van drie geneesheren uit 1833 over de arbeidsongevallen in de textielfabrieken in het Franse Troyes.²¹⁶ De artsen waren aangesteld om aanwijzingen te verzamelen over de meest voorkomende oorzaken van verwondingen waarvan de arbeiders het slachtoffer werden in de weefateliers van linnen en katoen. Ook moesten zij aangeven welke voorzorgsmaatregelen genomen zouden kunnen worden om ongevallen te voorkomen. Bij lezing van hun verslag vallen de vele gelijkenissen op met de Gentse katoenfabrieken. Net als in Gent was de invoering van de mechanische aandrijving de oorzaak geweest van een aantal ernstige ongevallen.²¹⁷ De artsen beschreven bijvoorbeeld met welk gemak vingers door de tandwielen vermorzeld werden en hoe razendsnel kleren door de bewegende onderdelen gegrepen konden worden. Een meestergast van een van de grote fabrieken was zo bijna om het leven gekomen. Op het ogenblik dat hij zich voorover boog om de bewegingen van de katoenklopmachine te controleren, raakte zijn das verstrikt in een van de

²¹¹ *Supra* 41.

²¹² In Frankrijk was men in 1827 bijvoorbeeld reeds verontrust over rachitis onder de lotelingen uit de industriegebieden. G. PERRIN, Honderd jaar sociale verzekering, *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid* 1983, 857.

²¹³ G. LEVI, J.-C. SCHMITT en C. VOLK, *A history of young people in the West*, Cambridge, Harvard University Press, 1997, 72.

²¹⁴ V. VIET, *Les voltigeurs de la république. L'inspection du travail en France jusqu'en 1914*, Parijs, CNRS, 1994, 30.

²¹⁵ E. WICKENHAGEN, *Geschichte der gewerblichen Unfallversicherung. Wesen und Wirken der gewerblichen Berufsgenossenschaften*, München, Oldenbourg, 1980, 12; zie ook R. SIMONS, *Staatliche Gewerbeaufsicht und gewerbliche Berufsgenossenschaften. Entstehung und Entwicklung des dualen Aufsichtssystems im Arbeitsschutz in Deutschland von den Anfängen bis zum Ende der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main, Haag + Herchen, 1984, 11-19.

²¹⁶ LHOSTE, GREAU et PIGEOTTE, Rapports sur les accidents auxquels sont exposés les ouvriers employés dans les filatures de laine et de coton, présenté au Conseil de Salubrité de la ville de Troyes le 28 août 1833, *Annales d'hygiène publique et de médecine légale* 1834, 1-25. Deze tekst werd hernomen in *Histoire des accidents du travail* 1978, 4, 1-25. In deze tekst komt de kinderarbeid aan bod, maar slechts zijdelings. De auteurs vermelden bijvoorbeeld dat sommige ongevallen gebeurden omwille van de lichtzinnigheid en de stoutmoedigheid eigen aan de jonge leeftijd. Zij vermelden ook dat bepaalde ongevallen vooral kinderen overkwamen, omdat zij doorgaans deze arbeid uitvoerden.' LHOSTE, GREAU et PIGEOTTE, Rapports sur les accidents auxquels sont exposés les ouvriers employés dans les filatures de laine et de coton, présenté au Conseil de Salubrité de la ville de Troyes le 28 août 1833, *Annales d'hygiène publique et de médecine légale* 1834, 10.

²¹⁷ LHOSTE, GREAU et PIGEOTTE, Rapports sur les accidents auxquels sont exposés les ouvriers employés dans les filatures de laine et de coton, présenté au Conseil de Salubrité de la ville de Troyes le 28 août 1833, *Annales d'hygiène publique et de médecine légale* 1834, 6.

tandwielen.²¹⁸ Vergeefs probeerde hij zich met alle kracht los te trekken. Hoe harder hij trok, hoe meer zijn das zich aanspande en hem deed stikken. Gelukkig konden enkele toegesnelde arbeiders nog net op tijd zijn das doorsnijden. Na de beschrijving van een aantal van dergelijke arbeidsongevallen, kwamen de artsen tot hetzelfde besluit als in Gent. Enerzijds waren vele ongevallen te wijten aan de arbeiders zelf en hun gebruikelijke onzorgvuldigheid (*incurie habituelle*), maar anderzijds konden de meeste ongevallen ook herleid worden tot de fabrikanten die verzuimden om bepaalde, nochtans gekende voorzorgsmaatregelen in te voeren in hun fabrieken:²¹⁹ '(...) *mais combien aussi parmi ces accidents n'en pourrait-on pas citer qui, certes, ne fussent pas arrivés, si l'on n'eût pas omis ou négligé les précautions qui étaient déjà mises en pratique dans un très grand nombre d'établissements, et dont l'expérience avait fait connaître l'utilité?*'

Een ander voorbeeld van een onderzoek waar arbeidsongevallen centraal stonden is de studie die in 1848 uitgevoerd werd door een onderzoekscommissie naar de ongevallen veroorzaakt door de mechanische machinerie in de fabrieken van Rijsel.²²⁰ Ook hier werden grosso modo dezelfde oorzaken van ongevallen onderscheiden als in Gent. Als eerste werden de ongevallen besproken die rechtstreeks te maken hadden met de stoommachines, zoals ontploffingen of uitbarstingen van gloeiend hete stoom. Daarna volgden de ongevallen die veroorzaakt werden door de verschillende snel bewegende aandrijfassen en door de machines om de ruwe katoen te kloppen. In dit onderzoek werd ten slotte een opsomming gegeven van de slechte arbeidsomstandigheden in de diverse stadia van het productieproces.²²¹ De daaropvolgende decennia was er weinig verbetering merkbaar, zoals blijkt uit de studie van Pierre Pierrard over het arbeidersbestaan in Rijsel tijdens het Tweede Keizerrijk (1852-1870) en meer bepaald zijn beschrijvingen van de gruwel van de arbeidsongevallen in de textielfabrieken.²²²

Het derde en laatste aspect betreft het zogenaamde sociale vraagstuk. In oorsprong bedoelde men hiermee het harmonieus samenleven van de verschillende klassen van de bevolking. Later kreeg het de meer specifieke betekenis van de ganse problematiek van de miserabele omstandigheden van de arbeiders, met nadruk op deze in de grootindustrie.²²³ Bob Hepple definieerde het sociaal vraagstuk als het geheel van problemen die voortvloeiden uit de industrialisatie, met inbegrip van het aftobben van vrouwen en kinderen, armoede, werkloosheid, stakingen en de negatieve bejegening van vakbonden en collectieve onderhandelingen.²²⁴ Simultaan met het proces van

²¹⁸ LHOSTE, GREAU et PIGEOTTE, Rapports sur les accidents auxquels sont exposés les ouvriers employés dans les filatures de laine et de coton, présenté au Conseil de Salubrité de la ville de Troyes le 28 août 1833, *Annales d'hygiène publique et de médecine légale* 1834, 11.

²¹⁹ LHOSTE, GREAU et PIGEOTTE, Rapports sur les accidents auxquels sont exposés les ouvriers employés dans les filatures de laine et de coton, présenté au Conseil de Salubrité de la ville de Troyes le 28 août 1833, *Annales d'hygiène publique et de médecine légale* 1834, 12.

²²⁰ Dit onderzoek werd besproken door Villermé in de *Annales d'hygiène public et de médecine légale*. L.-R. VILLERME, Accidents occasionnés par les appareils mécaniques dans les ateliers industriels, *Annales d'hygiène public et de médecine légale* 1850, 261-289. Het gaat hierbij vooral om textielfabrieken, maar er is ook sprake van andere fabrieken, onder meer in de metaalverwerkende nijverheid. Voor een bespreking, zie P. VERMEREN, *De curieux rapports, Histoire des accidents du travail* 1978, 1-42.

²²¹ L.-R. VILLERME, Accidents occasionnés par les appareils mécaniques dans les ateliers industriels, *Annales d'hygiène public et de médecine légale* 1850, 284. Opnieuw vallen hier de gelijkenissen op met Gent: teveel stof, overmatige temperaturen, etc.

²²² Pierrard begon met 5 stoomongevallen te bespreken, waarschijnlijk omdat deze ongevallen tot de meest spectaculaire ongevallen behoorden. De meeste ongevallen gebeurden evenwel tijdens het productieproces van de textielstoffen: veel arbeiders werden gegrepen door de machinerie, wat bevorderd werd door plaatsgebrek en het feit dat veel machines niet bedekt waren. Ook de slechte gewoonte om machines in beweging te reinigen droeg hiertoe bij. P. PIERRARD, *La vie ouvrière à Lille sous le second empire*, Parijs, Bloud & Gay, 1965, 150-161.

²²³ L. FRANCOIS, *Introduction au droit social*, Luik, Faculté de Droit, 1974, 29 et seq.

²²⁴ B. HEPPLER, Introduction, in: B. HEPPLER (ed.), *The making of labour law in Europe. A comparative study of nine countries up to 1945*, Londen, Mansell, 1986, 7. Helmut Coing omschreef het sociaal vraagstuk dan weer als 'das Problem, wie eine Besserung der wirtschaftlichen Lage der durch die Industrialisierung entstandenen Arbeiterschaft, die Milderung ihres

industrialisering was een arbeidersproletariaat ontstaan, bestaande uit industriearbeiders die afhankelijk waren van loonarbeid om te kunnen overleven. De enquête van 1843 toont aan dat er lang en hard gewerkt moest worden, in ongezonde, gevaarlijke arbeidsomstandigheden en voor een schamel loon dat nauwelijks de dagelijkse behoeften om te overleven kon dekken.²²⁵ Dit had een systematisch slechte voeding en erbarmelijke woonomstandigheden met een gebrekkige hygiëne tot gevolg.²²⁶ Het resultaat was een ellendig beeld van hongerende paupers, sloppenwijken en *sweatshops* en alle miserie die ermee gepaard ging. Deze ellende was op dat ogenblik overigens niet beperkt tot de (groot)industrie. De jaren 1840 werden gekenmerkt door epidemieën zoals cholera, hongersnoden ten gevolge van opeenvolgende misoogsten in de aardappel- en graanteelt en een structurele crisis in de huisnijverheid die vooral het platteland van Oost- en West-Vlaanderen snoeihard trof. Het was een harde wereld. Een arbeidsongeval was hierbij slechts één van de vele sociale risico's en zelfs niet het belangrijkste.²²⁷ Over de ellende van de arbeidersklasse en het sociaal vraagstuk is al veel inkt gevloeid. Het hoort niet binnen het bestek van dit onderzoek thuis om hier dieper op in te gaan. Het zou ons al te ver voeren. Wel helpt het de context te schetsen waarbinnen in de jaren 1840 het onderzoek naar de arbeidsomstandigheden in de industrie gevoerd werd. Laat ons nu eerst nagaan wat het concrete resultaat van deze onderzoekscommissie was.

1.8 Het eindverslag van de commissie uit 1848

Na het verzamelen van de verslagen van de kamers van koophandel, industriëlen, mijningenieurs en medische gezelschappen begon de commissie aan het zware werk om een evenwichtig verslag en een aanvaardbaar ontwerp van wetgeving op te stellen. Geen eenvoudige klus gezien de heterogeniteit van de industriële activiteiten. De leden van de commissie waren ervan overtuigd dat het meest urgente probleem de kinderarbeid betrof.²²⁸ In hun besluit schreven zij hierover ondubbelzinnig: *'Si l'on veut sérieusement améliorer la condition physique, morale et intellectuelle de la classe laborieuse, il est indispensable de s'occuper d'abord des enfants des ouvriers.'*²²⁹ Om het sociaal vraagstuk op te lossen, moest men dus bij de kinderen beginnen, want daar lag de toekomst van de arbeidersklasse. De afpeigerende arbeid, uitgevoerd onder ongunstige arbeidsomstandigheden en in ongezonde ruimtes, was bijzonder schadelijk voor het tere gestel van de jonge arbeiders.²³⁰ Ook leidde het (te) vroeg inzetten van de kinderen in het arbeidsproces tot ongeletterdheid door een gebrek aan onderricht. De commissie was dan ook van oordeel dat er voorzorgsmaatregelen genomen moesten worden ten voordele van de jonge arbeiders, *'pour empêcher l'abus que l'on fait de leurs forces, et concilier, autant que possible, l'intérêt de leur éducation avec les exigences du travail.'*²³¹

Elends und ihre schließliche Eingliederung in die bestehende Gesellschaft erreicht werden könnte.' H. COING, *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, III, Das 19. Jahrhundert*, München, Beck, 1982, 13.

²²⁵ De Brusselse enquêteurs zeiden hierover: 'Il est évident pour nous, que dans plusieurs professions, la misère de l'ouvrier ne provient que de l'insuffisance des salaires.' Zij voegden hier nog het gebrek aan werk en de gedwongen werkloosheid op bepaalde momenten van het jaar aan toe. *Enquête*, III, 623.

²²⁶ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 247.

²²⁷ Tot de sociale risico's worden al deze gebeurtenissen gerekend die een persoon beletten normale beroepsinkomsten te verwerven, zoals ziekte, invaliditeit, ouderdom, vroegtijdige dood van de kostwinner en werkloosheid. W. VAN EECKHOUTTE, *Sociaal compendium '06-'07. Sociale zekerheidsrecht met fiscale notities*, Mechelen, Kluwer, 2006, 5.

²²⁸ *Enquête*, I, cxv. Ook Mareska en Heyman waren van mening dat de kinderarbeid het belangrijkste was: 'En tête des moyens à prescrire par l'autorité, figure tout ce qui est relatif aux enfants.' Het ging hen hierbij niet zozeer om de arbeidsduur – die mocht gerust 12 uur bedragen zoals bij de volwassenen – maar wel om een minimumleeftijd van 12 jaar alvorens toegelaten te worden tot de fabrieken. Tot die leeftijd moesten kinderen school lopen. J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 253 *et seq.*

²²⁹ *Enquête*, I, cxci.

²³⁰ *Enquête*, I, cxvi.

²³¹ *Enquête*, I, cxvii.

Enkel op die manier zou men de arbeidersklasse niet bij de wortel verzieken, maar integendeel een gezonde basis verstrekken om in haar geheel tot verbetering over te gaan.²³²

De commissieleden waren zich onmiskenbaar bewust van de tegenkanting die hun verslag zou opwekken. Zij probeerden dan ook preventief de belangrijkste tegenargumenten te ontkrachten. Om te beginnen stelden zij dat er veel minder kinderen werkzaam waren in de industrie dan doorgaans aangenomen werd. Hun salaris was bovendien erg bescheiden en droeg dus niet al te veel bij tot het gezinsinkomen. Bijgevolg zouden maatregelen in verband met de kinderarbeid noch de industrie, noch de arbeidersgezinnen al te hard treffen. Echter, het verzet van de industriëlen was tegen elke vorm van interventie door de overheid, op basis van het principe van de vrijheid van nijverheid. De commissieleden erkenden het principe dat de industrie vrij was, maar volgens hen betekende dit niet dat deze vrijheid onbegrensd was.²³³ De samenleving had het recht om in te grijpen als dit in het belang was van bepaalde van haar leden, zoals de arbeidersklasse in het algemeen of de kinderen in het bijzonder.²³⁴ De macht van de vader over zijn kinderen was niet absoluut en moest – indien nodig – ingeperkt worden.²³⁵ Om haar argumenten kracht bij te zetten, verwees de commissie naar het buitenland, waar belangrijke figuren het recht van de overheid op interventie verdedigd hadden en waar ook daadwerkelijk wetten gestemd waren om de jonge arbeiders te beschermen. Als het daar kon, waarom zou het dan niet in België kunnen?

Bij het opstellen van hun voorstellen lieten de commissieleden zich dus inspireren door het buitenland. Zij namen de buitenlandse wetgeving evenwel niet louter over, maar hadden ook oog voor de gebreken ervan, bijvoorbeeld bij de vraag of de regulering van de kinderarbeid zich moest beperken tot de grootindustrie of daarentegen ook de *petite industrie* moest omvatten. De leden van de commissie stelden vast dat men zich in het buitenland zoals in Engeland en Frankrijk meestal beperkt had tot de grootindustrie.²³⁶ De redenen daarvoor lagen voor de hand: de misbruiken konden in de grootindustrie nu eenmaal gemakkelijker vastgesteld worden, omdat zij zich daar op grote schaal afspeelden, met soms tientallen kinderen tegelijk. Het was verder eenvoudiger om hier de nodige controle uit te oefenen, gezien de concentratie in de fabrieken. De Belgische commissieleden lieten zich door deze argumenten niet overtuigen. Volgens hen mocht de ellende in de kleine ondernemingen niet uit het oog verloren worden en moesten ook zij onder de nieuwe kinderarbeidregulering vallen. De kinderarbeid in de landbouw kon dan weer wel buiten de toepassing van de wet blijven, aangezien die zich afspeelde in de gezonde buitenlucht en niet echt schadelijk was voor de kinderen.

Wanneer we kijken naar de belangrijkste voorstellen van de commissie in verband met de kinderarbeid, dan waren die al bij al bescheiden. Kinderen beneden de tien jaar mochten niet tewerkgesteld worden in de industrie (art. 5). Tussen tien en veertien jaar was de arbeidsduur beperkt tot zes en half uur per dag (art. 6) en tussen veertien en achttien mocht de arbeid niet meer dan tien en half uur per dag bedragen (art. 7). Verder was ook het werken op zon- en feestdagen (art. 8) en nachtwerk (art. 9) verboden tot de leeftijd van achttien jaar.

²³² Let vooral op de terminologie, die in de lijn lag van wat wij reeds over Villermé schreven.

²³³ *Enquête*, I, cxvii.

²³⁴ *Enquête*, I, cxvii-cxviii.

²³⁵ De auteurs verwezen in dit verband naar de toespraak van baron Charles Dupin, de rapporteur van het wetsvoorstel in verband met de kinderarbeid in Frankrijk en volksvertegenwoordiger Renouard. *Enquête*, I, cxx-cxxii.

²³⁶ In Engeland ging het enkel over de gemechaniseerde textielindustrie. In Frankrijk richtte de wet van 22 maart 1841 zich enkel op 1° de manufacturen, fabrieken en ateliers waar men gebruik maakte van een '*moteur mécanique ou à feu continu*' 2° alle gevaarlijke en ongezonde fabrieken zoals bepaald bij KB en 3° alle fabrieken in het algemeen die meer dan twintig arbeiders verenigden in een atelier.

In het wetsontwerp werden verder een aantal bepalingen opgenomen voor volwassen arbeiders, zoals een maximumarbeidsduur van twaalf en een half uur, rustpauzes niet inbegrepen (art. 4). De commissie nam in artikel 13 van het wetsontwerp ook de mogelijkheid op een aantal zaken te regelen via KB, zoals een reglementering in verband met de veiligheid, gezondheid, ordelijkheid en zedelijkheid in de werkplaats enerzijds en modaliteiten van de betaling (verbod van trucksysteem, uitbetaling in natura en uitbetaling in cafés en andere openbare ruimten) anderzijds.

Wat de commissie precies in gedachten had met de reglementering in verband met de arbeidsveiligheid lezen we in paragraaf acht van haar verslag over de hygiëne-, orde- en tuchtmaatregelen in de gevaarlijke en ongezonde industrie.²³⁷ Om te beginnen was zij van oordeel dat men bij het administratief onderzoek naar aanleiding van het oprichten van dergelijke gevaarlijke en ongezonde ondernemingen ook de preventieve maatregelen zou moeten beoordelen die voorzien waren in het belang van de arbeiders.²³⁸ De overheid zou verder het recht moeten krijgen om nieuwe veiligheids- en preventiemaatregelen voor te schrijven, wanneer deze ontwikkeld zouden zijn door de wetenschap.²³⁹ In dit verband zou het toezicht zoals dit reeds bestond voor de stoommachines, uitgebreid moeten worden naar alle industriële machines en procédés, om na te gaan of deze wel gelijke tred hielden met de technologische vooruitgang.²⁴⁰

Om toe te zien op de uitvoering en naleving van de nieuwe wetsbepalingen voorzag de commissie in een bijzondere, nieuw op te richten inspectiedienst.²⁴¹ Deze zou enerzijds uit provinciale inspecteurs bestaan, belast met het toezicht over een of meer provincies. Anderzijds zouden er ook lokale inspecteurs of onderinspecteurs komen in de industriële districten, die in verbinding zouden staan met de provinciale inspecteurs. De inspecteurs zouden vrije toegang krijgen in de industriële ondernemingen, zonder zich te mengen in de commerciële belangen of de economische productieprocessen. Tijdens hun bezoeken zouden zij moeten waken over de uitvoering van de wetten en reglementen in verband met de nijverheid en zich verzekeren dat alle voorwaarden van veiligheid en gezondheid vervuld waren.²⁴² De nieuwe inspecteurs zouden verder de bevoegdheid krijgen om, net als de officieren van gerechtelijke politie, processen-verbaal op te stellen van de overtredingen op de wetten en reglementen in verband met de nijverheid.

Het wetsontwerp van de commissie werd voor advies voorgelegd aan de kamers van koophandel, waar het - zoals verwacht - fel bekritiseerd werd en waar de belangrijkste bepalingen verworpen werden. De ingeroepen motieven waren dezelfde als in de andere landen als het ging over de interventie van de overheid in de wereld van de industrie.²⁴³ Zo sprak men over een aanslag op de

²³⁷ *Enquête*, I, clxvi.

²³⁸ *Enquête*, I, clxix.

²³⁹ We kunnen hier opnieuw verwijzen naar wat reeds te lezen was bij Villermé.

²⁴⁰ *Enquête*, I, clxx.

²⁴¹ Het volstond niet om de bevoegdheden toe te wijzen aan reeds bestaande functionarissen zoals de onderwijsinspecteurs, de vrederechters of de verificateurs van maten en gewichten. Die hadden immers al genoeg werk met hun eigen bevoegdheden. *Enquête*, I, cxc.

²⁴² Zij moesten ook waken over de burgerlijke en religieuze opvoeding van de jongeren, een taak waarbij zij bijgestaan zouden kunnen worden door de provinciale en kantonale inspecteurs van het lager onderwijs, die hun medewerking zouden moeten verlenen indien nodig. *Enquête*, I, cxi.

²⁴³ De minister van binnenlandse zaken, de liberaal Charles Rogier (1800-1885), gaf in 1859 het volgende oordeel over het falen van het wetsontwerp in 1848: 'Le projet de loi, proposé par cette commission, n'a pas abouti. Soumis à l'avis des Chambres de commerce et des principaux industriels du pays, il n'a pas été bien accueilli dans son ensemble par la majorité des collègues et des hommes compétents consultés. On a trouvé en général que ce projet de loi ne tenait pas assez compte des nécessités du travail industriel, que les dispositions en étaient conçues à un point de vue trop abstrait, et qu'il compliquait la solution de la question principale de beaucoup d'accessoires, étrangers à l'objet essentiel à régler, à savoir l'admission et le travail des enfants et des femmes dans les manufactures.' Omzendbrief 20 juli 1859 van de minister van binnenlandse zaken aan de gouverneurs, in: *Bulletin du Conseil supérieure de l'industrie et du commerce* 1862, 219; *Parl. St. Kamer* 1859-60, 250.

rechten en de belangen van de industrie en over een desastreuze verstoring in de organisatie van de industriële arbeid. Men zou de concurrentie met het buitenland niet meer aankunnen. Door de inspectie zou men geen baas meer zijn in eigen huis. De ondernemers zouden integendeel het slachtoffer worden van allerhande beschuldigingen en als misdadigers ondervraagd worden. Ook zouden de kostbare fabrieksgeheimen onthuld worden.²⁴⁴ Het resultaat was dat het wetsontwerp in de papiermand verdween. De tijd was er nog niet rijp voor. De geesten van de machthebbers waren vastgeroest in het idee-fixe dat de overheid niet mocht tussenkomen in de arbeidsrelaties. Elke inmenging van de overheid betekende een vervalsing van vrije markt, wat uiteindelijk nefaste gevolgen zou hebben voor de industrie, omwille van het concurrentienadeel ten opzichte van het buitenland. La Berge vatte het samen als volgt²⁴⁵:

'Sociomedical investigations led to increased awareness of industrial health problems, but they did not lead to effective national legislation. The hygienists' failure to effect legislative reform can be explained primarily in terms of the predominant liberal ideology, which favoured non-intervention.'

Was alle moeite dan voor niets geweest? Neen. De enquête had immers de ogen geopend voor de problematiek van de kinderarbeid en de ongezonde arbeidsomstandigheden in de nijverheid. Voor het eerst stond zwart op wit beschreven welke prijs betaald werd voor de vooruitgang. Toegegeven, men had de problemen onder de mat geschoven en de blik ervan afgewend, maar dat betekende niet dat zij daarmee verdwenen waren. Integendeel, deze problematiek kwam, door het gebrek aan structurele oplossingen, onvermijdelijk en met de regelmaat van de klok opnieuw bovendrijven. Toch zou het nog een kleine halve eeuw duren vooraleer de politieke geesten in het parlement rijp genoeg zouden zijn om het principe van de non-interventie door de overheid in de industriële arbeidsverhoudingen op te geven. Tot dan bleven de deuren van het parlement stevig gebarricadeerd.

1.9 Een administratieve uitloper

Toch was er een ander, meer concreet gevolg van de onderzoekscommissie. Een jaar na het verschijnen van het eindverslag ondertekende Leopold I op 12 november 1849 het KB *'relatif à la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes'*.²⁴⁶ Dit besluit, dat in de lijn lag van eerdere regelgeving²⁴⁷ uit de Franse²⁴⁸ en Nederlandse²⁴⁹ periode, organiseerde de

²⁴⁴ J. SUSINI, *L'inspection du travail en Belgique*, Parijs, Jouve, 1903, 16-17.

²⁴⁵ A.F. LA BERGE, *Mission and method. The early nineteenth-century French public health movement*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992, 149.

²⁴⁶ *Bull. off.* 1849 n° 53.

²⁴⁷ Over de voorgaande regelgeving in dit verband, vanaf de Romeinen, zie J. SAUVEUR, *Législation belge des établissements industriels dangereux, insalubres ou incommodes*, Brussel, Libraire polytechnique d'Aug. Decq, 1857, 1-45 ; zie ook C. VERBRUGGEN, *De stank bederft onze eetwaren: de reacties op industriële milieuhinder in het 19de-eeuwse Gent*, Gent, Academia press, 2002, 17 et seq.

²⁴⁸ Decreet 15 oktober 1810 concernant les manufactures qui répandent une odeur insalubre ou incommodes, *Pasin.*, reeks I, XV, 179-184. Tot 1810 vielen de industriële ondernemingen die de veiligheid en de gezondheid van de omgeving in het gedrang konden brengen onder de plaatselijke politiereglementen, wat tot misbruiken leidde. Met het decreet van 15 oktober 1810 werden de fabrieken die een kwalijke geur verspreiden onderworpen aan een regime van administratieve vergunning, in drie klassen, volgens hun gevaarlijkheid. J.-L. HALPÉRIN, *Histoire du droit privé depuis 1804*, Parijs, PUF, 1996, 138.

²⁴⁹ KB 31 januari 1824 rakende de vergunning ter oprigting van sommige fabrieken en trafieken, *Staatsblad* 20 februari 1824, *Pasin.*, reeks II, VII, 470-473 (In het Frans luidt de titel van het KB als volgt: 'concernant les autorisations nécessaires pour l'établissement et la translation des fabriques et usines dont l'exploitation présente un caractère de danger, d'insalubrité ou d'incommodité').

vergunningsplicht voor drie categorieën van gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen.²⁵⁰ Wanneer men een dergelijke geklasseerde onderneming wenste op te richten, moest een administratieve vergunning aangevraagd worden. Naar aanleiding hiervan werd dan een administratief onderzoek gevoerd, waarbij nagegaan werd of de nieuwe onderneming wel in overeenstemming te brengen was met de veiligheid en de gerieflijkheid van de omwonenden.²⁵¹ Bij het onderzoek hadden zij de mogelijkheid om bepaalde grieven te uiten, die konden leiden tot het weigeren van een vergunning of tot het opleggen van bijzondere voorwaarden. Hierbij werd (ogenschijnlijk) geen rekening gehouden met de arbeiders die tewerkgesteld zouden worden in de geviseerde ondernemingen.²⁵² Nochtans was dit niet minder belangrijk voor minister van binnenlandse zaken Charles Rogier²⁵³:

‘Un intérêt non moins digne de sollicitude, celui des ouvriers employés dans ces établissements, dont l’exploitation peut offrir, dans bien des cas, un caractère plus pernicieux à l’intérieur de l’usine qu’à l’extérieur, cet intérêt avait échappé à la vigilance du législateur.’

In artikel twee van de nieuwe reglementering liet Rogier opnemen dat in het verzoekschrift aangegeven moest worden welke maatregelen voorzien waren om de ongemakken van de

²⁵⁰ Deze indeling in drie categorieën komt reeds in het Franse decreet van 1810 voor. In de memorie van toelichting daar staat te lezen dat de eerste categorie deze ondernemingen of fabrieken omvat die zonder enige twijfel ver weg van de bewoonde gebieden gevestigd moeten worden. De reden hiervoor is dat zij een onaangename geur verspreiden die moeilijk verdragen kan worden en die de gezondheid schaadt of omdat zij de openbare veiligheid in het gedrang brengen door de ongevallen die zij kunnen veroorzaken. De tweede categorie bestaat uit deze ondernemingen die in bewoond gebied ingeplant kunnen worden, maar waarvoor wel zeker een toezicht noodzakelijk is. De derde categorie tenslotte bestaat uit deze ondernemingen die overal gevestigd kunnen worden en waarvan de nabuurschap geen enkele hinder oplevert in verband met veiligheid of gezondheid. Ook in het Nederlandse KB van 1824 wordt de indeling in drie categorieën overgenomen. In tegenstelling tot het Franse decreet zoekt men in dit KB wel tevergeefs naar een principe dat aan de grondslag ligt van de indeling hiervan. Er wordt gewoon een opsomming gegeven van de ondernemingen die tot elke categorie behoren. In vergelijking met het Franse decreet zijn er meer ondernemingen vergunningsplichtig. Verder is het verbod om ondernemingen van de eerste klasse in de nabijheid van bewoning te plaatsen, verdwenen.

²⁵¹ Uit de preambule en de artikelen 6 en 8 van het KB kan afgeleid worden welke motieven ten grondslag liggen aan de vergunningsplicht van deze ondernemingen, namelijk de hinderlijkheid, het nadeel en het gevaar. Onder hinderlijkheid (*gêne*) wordt elk ongemak of elke onaangenaamheid begrepen, die wel geen aanleiding geeft tot nadeel of gevaar, zoals lawaaihinder. Onder nadeel (*préjudice*) moet men alles verstaan wat een materiële aanslag betekent op de naburige gebouwen of ondernemingen. De rook van een metaalverwerkend bedrijf zou bijvoorbeeld schade kunnen veroorzaken aan een onderneming die linnen bleekt. Onder gevaar (*danger*) ten slotte wordt alles verstaan wat de veiligheid en de openbare gezondheid in het gedrang kan brengen. F. TIELEMANS, *Répertoire de l’administration et du droit administratif de la Belgique*, Brussel, Weissenbruch, 1846, 221; zie ook J. SAUVEUR, *Législation belge des établissements industriels dangereux, insalubres ou incommodes*, Brussel, Librairie polytechnique d’Aug. Decq, 1857, 204 et seq.

²⁵² ‘Dans l’arrêté du 31 janvier 1824 comme dans les dispositions antérieures, l’on ne s’était occupé que des mesures à prendre afin de préserver la sûreté ou la commodité des personnes résidant dans le voisinage d’usines dont les travaux présentent pour eux des dangers ou des inconvénients.’ J. VILAIN, *Traité théorique et pratique de la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes*, Brussel, Flatau, 1857, 99. In zijn boek over het administratief recht in België schrijft Tielemans over de fabrieken en manufacturen dat de materie gemengd is. Aan de ene kant gaat het over de plaatselijke veiligheid en gezondheid (*la sûreté et la salubrité locale*) en aan de andere kant over de industrie en de eigendom. Over de arbeiders geen woord. Zij vallen onder de ruime paraplu van ‘de industrie’. F. TIELEMANS, *Répertoire de l’administration et du droit administratif de la Belgique*, Brussel, Weissenbruch, 1846, 210. Volgens Sauveur daarentegen hield de wetgever van 1810 reeds rekening met de belangen van de arbeiders. Hij leidt dit af uit de lijst met ondernemingen, waar hij vaststelt dat sommige ondernemingen enkel en alleen opgenomen zijn omwille van de gevaren die zij met zich meebrengen voor de personen die er werkzaam zijn, zoals de fabrieken die loodwit produceren of de vergulders. J. SAUVEUR, *Législation belge des établissements industriels dangereux, insalubres ou incommodes*, Brussel, Librairie polytechnique d’Aug. Decq, 1857, 201-202. In ieder geval is er pas in 1849 voor het eerst letterlijk sprake van de arbeiders. Een gevolg hiervan is dat deze materie vooral bestudeerd werd vanuit het oogpunt van de milieuvervuiling. Zie bijvoorbeeld naast de bovenvermelde literatuur: H. BOCKEN, *Het aansprakelijkheidsrecht als sanctie tegen de versterking van het leefmilieu*, Brussel, Bruylant, 1979, 5.

²⁵³ KB 12 november 1849 relatif à la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, BS 13 november 1849, *Pasin.* 1849, 472-480.

onderneming te verminderen, niet alleen voor de burens, maar ook in het belang van de arbeiders.²⁵⁴ Op die manier zette hij een van de aanbevelingen van de onderzoekscommissie van 1843 om in zijn beleid, buiten het parlement om.²⁵⁵ In het zog van dit KB volgden een stroom omzendbrieven, voornamelijk instructies gericht aan de provinciegouverneurs, wat de aandacht van de opeenvolgende ministers van binnenlandse zaken voor de arbeidsomstandigheden van de arbeiders aantoont.

Als eerste is er de algemene instructie van 27 september 1850 waarin Rogier bijkomende inlichtingen verstrekke aan de gouverneurs in verband met het KB van 1849.²⁵⁶ De minister vroeg hierin bijzondere aandacht voor de maatregelen om de hygiënische situatie binnen de fabrieken te verbeteren. Hij wees er op dat de arbeiders niet zoals de andere betrokkenen (de omwonenden) in staat waren om het initiatief te nemen om te klagen over de manier waarop de onderneming geleid werd. Door zich te beklagen zouden zij immers hun job kunnen verliezen en daarmee ook de manier om in hun levensonderhoud te voorzien. De administratie moest dus in zekere zin de taken vervullen van een voogd (*les fonctions de tuteur*) en nauwgezet onderzoeken of de aanvrager wel alle maatregelen genomen had om de gezondheid van de arbeiders te beschermen. Dit kon bijvoorbeeld slaan op de indeling van de lokalen, hun verluchting en de plaatsing van de machines of op de voorzorgmaatregelen die de wetenschap ontwikkeld had om de gevaren en ongemakken van bepaalde productieprocessen te verminderen.

In een volgende omzendbrief van 5 maart 1851 ging Rogier dieper in op de voorzorgsmaatregelen ten gunste van de arbeiders.²⁵⁷ Hij stelde dat er op nationaal niveau veel aandacht besteed werd aan de veiligheids- en gezondheidsvoorschriften bij het verlenen van de vergunningen. Buitenlandse onderzoeken naar het lot van de industriearbeiders hadden immers de frequentie blootgelegd van de arbeidsongevallen door de gevaarlijke machinerie.²⁵⁸ Veel fabrikanten hadden zich vanuit een geest van menslievendheid ingespannen om hun arbeiders te beschermen tegen deze gevaren, maar hun inspanningen waren meestal niet verregaand genoeg en hun voorbeeld werd ook niet in alle fabrieken gevolgd. Er was nood aan een meer algemene toepassing van de voorzorgsmaatregelen. Een middel daartoe was door bepaalde standaardvoorschriften op te nemen in de toelatingsbesluiten van fabrieken waar gebruik gemaakt werd van mechanische werktuigen. De minister gaf vervolgens een opsomming van dergelijke standaardbepalingen: om te beginnen moesten de doorgangen in de ateliers ruim genoeg zijn om de arbeiders veilig te laten circuleren zonder hen bloot te stellen aan het gevaar gegrepen te worden door bewegende machineonderdelen. Het was ook verboden om bewegende riemen met de hand te vervangen. Dit moest gebeuren aan de hand van een pook. Verder moesten bewegende onderdelen zoals ijzeren assen, aandrijfriemen en raderwerken zo geplaatst worden dat de kleren van de arbeiders er niet in gegrepen konden worden. Daarnaast moesten de raderwerken, raderen, katrollen en

²⁵⁴ 'Elle fera connaître, de plus, les mesures qu'on se propose de prendre pour empêcher ou diminuer les inconvénients de l'établissement, tant pour les voisins que dans l'intérêt des ouvriers' (eigen onderlijning). Artikel 2 KB 12 november 1849 relatif à la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, BS 13 november 1849, *Pasin.* 1849, 472-480.

²⁵⁵ Er kan hierbij verwezen naar de volgende passage in het verslag van de onderzoekscommissie: 'Lorsqu'il s'agit aujourd'hui d'ériger un établissement de cette catégorie, on fait une enquête. S'il y a quelque inconvénient ou quelque danger à accorder l'autorisation demandée, on la refuse, ou l'on prescrit les précautions jugées nécessaires. L'enquête est instituée aujourd'hui exclusivement dans l'intérêt des voisins de la manufacture ou de l'usine ; il faudrait l'étendre dans l'intérêt des travailleurs' (eigen onderlijning). *Enquête*, I, clxix.

²⁵⁶ Omzendbrief 27 september 1850 instruction générale pour l'exécution des arrêtés royaux du 12 novembre 1849 et du 15 avril 1850, *Pasin.* 1850, 285-292.

²⁵⁷ Omzendbrief 5 maart 1851 Mesures de précaution à prendre, dans certaines fabriques, en faveur des ouvriers qui y sont employés, J. VILAIN, *Traité théorique et pratique de la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes*, Brussel, Flatau, 1857, 554-556.

²⁵⁸ Vreemd genoeg rept Rogier met geen woord over de onderzoekenquête van 1843-1848 die nochtans tot dezelfde conclusies gekomen was. Misschien bevatten de buitenlandse studies waar hij naar verwijst meer cijfergegevens.

vliegwielen die zich in de nabijheid van de arbeiders bevonden, afgedekt worden met beschermkappen. Het reinigen van de machines ten slotte mocht enkel gebeuren tijdens de pauzes wanneer het werk gestaakt was.²⁵⁹

Rogiers opvolger, de eveneens liberale Ferdinand Piercot, had ook aandacht voor de problematiek, zoals blijkt uit zijn omzendbrief van 7 december 1852, die de omzendbrief van 8 maart 1851 in herinnering bracht.²⁶⁰ Onmiddellijke aanleiding voor dit herinneringsschrijven waren verschillende zware ongevallen waarbij arbeiders gegrepen waren door bewegende machineonderdelen. Hij wees er op dat hij helaas geen voorwaarden kon opleggen aan de bestaande fabrieken, maar hij vroeg toch aan de gouverneurs om de gemeentelijke overheden alles te laten doen wat binnen hun macht lag om de industriële rekening te doen houden met de voorschriften, '*dont l'emploi présente des garanties si précieuses pour la vie de leurs ouvriers*'. Uit deze omzendbrief blijkt een van de grote zwakheden van de administratieve maatregelen, namelijk dat de voorwaarden enkel opgelegd konden worden aan nieuwe (of vernieuwde) fabrieken die vergunningsplichtig waren. Ten aanzien van de bestaande ondernemingen kon niet veel gedaan worden, behalve morele druk uitoefenen.

Een ander groot probleem was de controle van de veiligheidsvoorschriften, zoals blijkt uit een omzendbrief gedateerd op 7 september 1854.²⁶¹ Minister Piercot vermeldde hierin dat veel klachten in verband met de geklasseerde ondernemingen te herleiden waren tot het niet naleven van de voorgeschreven voorzorgsmaatregelen. Hij herinnerde de provinciegouverneurs eraan dat de lokale besturen de taak toegewezen gekregen hadden het bijzonder toezicht op deze industriële ondernemingen uit te oefenen. Zij moesten dit met de nodige waakzaamheid doen en bij eventuele overtredingen passende maatregelen nemen.

Volgens Vilain, die in 1857 een boek schreef over de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen, besteedden de gemeenten het toezicht doorgaans uit aan de politie.²⁶² Echter, de agenten waren eigenlijk niet geschikt om na te gaan of de fabrikant zich wel aan de voorwaarden van zijn vergunning hield, omdat zij niet over de nodige ervaring beschikten. Hij was dan ook van mening dat er een bijzondere inspectie op de ongezonde ondernemingen moest komen.²⁶³ In 1855 had de nieuwe, katholieke minister van binnenlandse zaken Pieter De Decker mede hierom aan de gouverneurs voorgesteld om de gemeentelijke administraties te laten bijstaan door de provinciale medische commissies.²⁶⁴ Het lag immers binnen hun bevoegdheid om toe te zien op alles wat de openbare gezondheid aanging. Zij zouden zich dus zonder problemen kunnen buigen over de ongemakken die bepaalde industriële ondernemingen met zich mee brachten en over de remedies

²⁵⁹ Dit zijn gewoon letterlijk de maatregelen zoals voorgesteld door Mareska en Heyman. Dit kan geen toeval zijn. De administratie van binnenlandse zaken moet hiernaar teruggegrepen hebben om de maatregelen te precisieren.

²⁶⁰ De Luikse liberaal Ferdinand Piercot (1797-1877) was minister van binnenlandse zaken van 1852 tot 1855. Omzendbrief 7 december 1852 Rappel de la Circulaire du 5 mars 1851, relative aux mesures à prendre, dans certaines fabriques, en faveur des ouvriers, J. VILAIN, *Traité théorique et pratique de la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes*, Brussel, Flatau, 1857, 558-559.

²⁶¹ Omzendbrief 7 september 1854 Surveillance des établissements autorisés, J. VILAIN, *Traité théorique et pratique de la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes*, Brussel, Flatau, 1857, 560.

²⁶² J. VILAIN, *Traité théorique et pratique de la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes*, Brussel, Flatau, 1857, 333.

²⁶³ 'La police des établissements réputés dangereux, insalubres ou incommodes, ne sera réelle et sérieuse qu'autant qu'ils seront soumis à une surveillance spéciale, afin qu'aucun établissement classé ne puisse être érigé sans une autorisation préalable, et que l'on soit assuré que les conditions attachées à l'octroi sont fidèlement observées (eigen onderlijning).' J. VILAIN, *Traité théorique et pratique de la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes*, Brussel, Flatau, 1857, 334.

²⁶⁴ Pieter de Decker (1812-1891) was minister van binnenlandse zaken van 1855-1857.

Omsendbrief 28 juni 1855 concernant la surveillance des établissements autorisés. J. VILAIN, *Traité théorique et pratique de la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes*, Brussel, Flatau, 1857, 561-562.

om die ongemakken te verhelpen. Indien nodig of gewenst zouden de gemeentelijke administraties deze professionele hulp kunnen inroepen om de ondernemingen te bezoeken waarin een bepaald gezondheidsrisico vastgesteld werd zowel voor de arbeiders die er te werk gesteld waren, als voor de burens. In hetzelfde jaar werd door middel van een ministerieel besluit een centrale inspectie voor de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen opgericht, '*suite à la véritable démission des autorités locales ou provinciales dans leur tâche de surveillance des établissements classés*'.²⁶⁵ Aangezien de gemeentelijke en provinciale administraties hun taak duidelijk niet naar behoren vervulden, werd op nationaal niveau een comité van vier inspecteurs geïnstalleerd voor het toezicht op de ondernemingen van de eerste klasse. Op die manier hoopte de minister het administratief toezicht doeltreffender te maken dan tot dan toe het geval geweest was.²⁶⁶ Hij hield verder de mogelijkheid open om hun bevoegdheden ook uit te breiden naar de ondernemingen van tweede en derde klasse²⁶⁷, wat enkele dagen later ook effectief gebeurde.²⁶⁸ In 1856 werden hiervoor bijkomende budgetten uitgetrokken.²⁶⁹

Het is duidelijk dat alle ministers van binnenlandse zaken in de jaren 1850 overtuigd waren van de noodzaak om de uitwassen in de zware industrie te beperken, ook al behoorden zij tot de liberale partij. Ze hadden hierbij duidelijk geen problemen met een overheidsinterventie in de industrie, wel integendeel: zij interpreteerden hun bevoegdheden zo ruim mogelijk en probeerden via de bestaande regelgeving een doeltreffend toezicht uit te bouwen. De rode draad doorheen de ministeriële richtlijnen is er een van oprechte bekommernis voor het toezicht op de industriële ondernemingen, waarbij vooral het lot van de arbeiders niet uit het oog verloren werd. Tezelfdertijd tonen de omzendbrieven duidelijk de zwakheden van de administratie aan: om te beginnen had zij enkel iets te zeggen over nieuw op te richten ondernemingen en bleven de bestaande ondernemingen buiten schot. Verder was de minister van binnenlandse zaken voor de praktische uitvoering van zijn beleid sterk afhankelijk van de lokale en provinciale administraties, die noch de middelen, noch de *incentives* hadden om het hun toegewezen toezicht naar behoren te vervullen. Het was al bij al prutsen in de marge en om fundamentele hervormingen door te voeren, was een wetgevend ingrijpen onontbeerlijk.

Op 6 januari 1859 bogen de leden van de *Cercle commercial et industriel de Gand* zich over het verslag van een bijzondere subcommissie die het probleem van de regulering van de arbeidsduur bestudeerd had. In dit verslag werd zowel verwezen naar de onsuccesvolle Belgische onderzoekscommissie van 1843-1848 als naar de buitenlandse, wel geslaagde voorbeelden. De leden van de Gentse subcommissie formuleerden in hun verslag een aantal voorstellen, die in grote mate gelijkaardig waren aan deze in het wetsontwerp van 1848.²⁷⁰ Het verslag werd unaniem goedgekeurd door de aanwezige leden van de *Cercle* en als petitie naar het parlement gestuurd.²⁷¹

²⁶⁵ Ministerieel besluit 3 september 1855 concernant l'organisation de l'inspection centrale des établissements industriels dangereux, insalubres ou incommodes, BS 19 september 1855.

²⁶⁶ Omzendbrief 3 september 1855, *Pasin.* 1855, 249.

²⁶⁷ Omzendbrief 3 september 1855, *Pasin.* 1855, 249.

²⁶⁸ KB 14 september 1855 relatif à la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, BS 15 september 1855, *Pasin.* 1855, 265. Zie ook J. VILAIN, *Traité théorique et pratique de la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes*, Brussel, Flatau, 1857, 565-566.

²⁶⁹ Omzendbrief 20 maart 1856 Nécessité de soumettre à une surveillance plus sévère les établissements de deuxième classe et d'assujettir les établissements autorisés à une inspection avant leur mise en activité, J. VILAIN, *Traité théorique et pratique de la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes*, Brussel, Flatau, 1857, 580-582.

²⁷⁰ Het ging concreet over de eis tot reglementering van de vrouwen- en kinderarbeid in de fabrieken, het verbod op kinderarbeid beneden de twaalf jaar, een maximumarbeidsduur van 12 uur voor mannen beneden de achttien jaar en vrouwen, een uniform begin en einde van de werkdag, twee verplichte rustpauzes naast de middagpauze, een verplichte rust op zon- en feestdagen, verbod op nachtwerk voor vrouwen en mannen beneden de achttien en garanties op onderwijs voor de kinderen die nog niet te werk gesteld waren.

²⁷¹ Het was niet de eerste petitie van de Gentse industriëlen in dit verband. Reeds in 1853 hadden verschillende Gentse fabrieksbonzen een petitie gestuurd naar de Kamer om een wet te stemmen die de arbeidsduur voor de arbeiders zou

Hetzelfde verslag werd op 24 januari 1859 ook naar de kamer van koophandel in de stad gestuurd, die de diverse voorstellen grondig bestudeerde en besliste een eigen voorstel over te maken aan de minister van binnenlandse zaken, bij toeval op dat ogenblik opnieuw Charles Rogier.²⁷²

Het kan verwondering wekken dat dit 'offensief' opgestart werd door een vereniging van de Gentse grootindustriëlen.²⁷³ Welk belang hadden zij bij een reglementering van de arbeid? De industriëlen zelf verwezen naar motieven van menslievendheid. Zij stelden dat zij zelf met lede ogen de kinderarbeid aanzagen, dat zij deze betreurden, maar dat zij zich in de onmogelijkheid bevonden om haar te verhinderen. Het merendeel van de arbeiders werd per stuk betaald en zij lieten zich hierbij bijstaan door kinderen die rechtstreeks betaald werden door de arbeiders die hen in dienst namen.²⁷⁴ De werkgevers hadden er naar eigen zeggen geen zeggenschap over. Enkel een wetgevend initiatief zou deze misbruiken uit de wereld kunnen helpen.

Charles Rogier reageerde enthousiast op het voorstel en op 20 juli 1859 richtte hij een omzendbrief aan de gouverneurs met de vraag om het wetsontwerp voor te leggen aan de kamers van koophandel en de bestendige deputatie van hun provincie.²⁷⁵ Hierin schreef hij dat het wetsontwerp van 1848 grote tegenstand gekend had en dat de regering toen niet tegen de grootindustriëlen in had willen gaan. Maar er was ondertussen veel water onder de brug gevloeid en volgens de minister was het ogenblik aangebroken om een nieuwe poging te ondernemen.²⁷⁶ Het nieuwe wetsontwerp voorzag een arbeidsverbod voor kinderen onder de twaalf, een beperking van de arbeidsduur, een verbod op nachtarbeid voor kinderen onder de achttien en vrouwen en een verbod op arbeid op zon- en feestdagen. In hun antwoord op de vraag van de minister reageerden de kamers van koophandel en de bestendige deputaties inderdaad een flink stuk positiever dan in 1848, zoals blijkt uit hun verslagen.²⁷⁷ Het zag er dus goed uit deze keer. Rogier liet zich dan ook als volgt hierover uit:²⁷⁸

'Ces documents montrent que, s'il existe encore des préventions contre l'intervention du législateur dans le domaine de l'industrie, on est cependant, en général, convaincu que cette intervention peut avoir des effets salutaires et que, restreinte dans certaines limites, elle ne doit exercer aucune influence nuisible sur l'économie intérieure de nos établissements industriels.'

Echter, het lot besliste er anders over. Alsof de duivel ermee gemoeid was, verhuisde de grote bezieler van de arbeidsregulering, Charles Rogier, in 1861 naar het departement van buitenlandse

beperken tot 12 uur per dag. Deze petitie werd behandeld op de zitting van 9 maart 1853, waar zij verwezen werd naar de permanente commissie van de industrie. *Hand.* Kamer 1852-53, 9 maart 1853, 845. Op de zitting van 30 april 1853 werd verslag uitgebracht door de la Coste in naam van de bovenvermelde commissie. *Hand.* Kamer 1852-53, 30 april 1853, 1338-1339.

²⁷² Een van de belangrijkste verschilpunten was dat hun voorstel zich beperkte tot de mechanische textielnijverheid, omschreven als *'la filature et le tissage du coton, du lin, de la laine et de la soie'*.

²⁷³ Onder de leden van de bijzondere commissie van de *Cercle commercial et industriel de Gand* vinden we de namen terug van enkele van de bekendste Gentse fabrikanten zoals de Hemptinne, Voortman, De Smet en Rosseel.

²⁷⁴ Uit de brief van de *Chambre de commerce et des fabriques de Gand* aan de minister van binnenlandse zaken, *Bulletin du Conseil supérieure de l'industrie et du commerce*, Brussel, Lesigne, 1862 (session de 1860-1861), deel I, 225-226.

²⁷⁵ De omzendbrief, het wetsontwerp en de enquête zijn terug te vinden bij de documenten van de Kamer. *Parl. St.* Kamer 1859-60, 247-251.

²⁷⁶ Omzendbrief 20 juli 1859 van de minister van binnenlandse zaken aan de gouverneurs, *Bulletin du Conseil supérieure de l'industrie et du commerce*, Brussel, Lesigne, 1862 (session de 1860-1861), deel I, 220.

²⁷⁷ Zie hiervoor de antwoorden van de kamers van koophandel en de bestendige deputaties: *Bulletin du Conseil supérieure de l'industrie et du commerce*, Brussel, Lesigne, 1862 (session de 1860-1861), deel I, 243- 330 ; zie ook *Parl. St.* Kamer 1859-60, 997-1000.

²⁷⁸ *Parl. St.* Kamer 1859-60, 251.

zaken.²⁷⁹ Hij werd opgevolgd door zijn partijgenoot Alphonse Vandenpeereboom, een notoir aanhanger van het non-interventionisme, die zich kante tegen elke vorm van arbeidsregulering.²⁸⁰ Naar aanleiding van een petitie de dato 30 maart 1862 van de gemeenteraad en de industriëlen van Marchienne-au-Pont gaf Vandenpeereboom schriftelijk zijn bemerkings in de Kamer.²⁸¹ Hij stelde vast dat de kamers van koophandel tegenstrijdige adviezen verstrekt hadden en dat er dus geen eensgezindheid bestond in de industriële middens over een wetgevend ingrijpen. Ook de voorbeelden uit het buitenland konden niet overtuigen. De wetten in Engeland en Frankrijk rammelden aan alle kanten, zoals bleek uit de verslagen van de arbeidsinspecteurs aldaar. Waarom zou een wetgevend optreden dan meer succes hebben in België²⁸²? Vandenpeereboom zag op dat ogenblik het nut niet in van een wetgevend ingrijpen²⁸³:

'On ne voit d'ailleurs pas pourquoi il faudrait précipiter la solution de cette question, au risque de faire une loi inefficace et d'imposer au gouvernement des attributions nouvelles, d'autant plus fâcheuses, qu'il serait ou incapable de les remplir utilement, ou exposé à soulever de vives répugnances s'il les remplissait contre le gré des industriels.'

In het parlementair debat van 2 december 1862 dat hierop volgde werd een verband gelegd tussen de kinderarbeid in de industrie en het onderwijsvraagstuk.²⁸⁴ Indien de arbeiders beter opgeleid zouden worden, zou er minder nood zijn aan lange arbeidsdagen, waarbij verwezen werd naar Engeland.²⁸⁵ In plaats van een arbeidsreglementering te stemmen die de vrijheid van nijverheid zou beknotten, was het beter wetten te stemmen over een verplicht lager onderwijs.²⁸⁶ Hiermee was de kwestie weer voor lange tijd van de baan.

Vandenpeereboom kelderde niet alleen het wetgevend initiatief, ook op administratief vlak draaide hij de klok terug, zoals blijkt uit zijn KB van 29 januari 1863, waar hij met een pennentrek alle inspanningen van zijn voorgangers op het vlak van de preventie inzake arbeidsongevallen de grond in boorde.²⁸⁷ Dit besluit baadde helemaal in de sfeer van de 'administratieve

²⁷⁹ Misschien is de term 'grote bezieler' wat sterk. In de studie van Discailles over het leven en werk van deze politicus worden de inspanningen van Rogier op dit vlak niet eens vermeld. E. DISCAILLES, *Charles Rogier (1800-1885) d'après des documents inédits*, Brussel, Lebègue, 1892-1895. Toch kan gesteld worden dat deze minister positief stond ten aanzien arbeidsreglementering en -toezicht.

²⁸⁰ Alphonse Vandenpeereboom (1812-1884) was een liberaal politicus uit Ieper. Hij was minister van binnenlandse zaken van 1861 tot 1867. In 1862 beweerde hij dat 'la liberté du travail était l'une des plus belles conquêtes des temps modernes', J. SUSINI, *L'inspection du travail en Belgique*, Parijs, Jouve, 1903, 19.

²⁸¹ In deze petitie vroegen de gemeenteraadsleden en de industriëlen van Marchienne-au-Pont maatregelen in verband met de vrouwen- en kinderarbeid, waaronder een arbeidsduurbepijking en een minimumleeftijd voor kinderen.

²⁸² *Hand. Kamer* 1862-63, 28 november 1862, 54.

²⁸³ *Hand. Kamer* 1862-63, 28 november 1862, 54.

²⁸⁴ Kamerlid Sabatier trok het zelfs ruimer: 'Je dis donc que les progrès de l'industrie, la hausse des salaires, l'instruction et la moralisation de la classe ouvrière se confondent dans une seule et même question.' *Hand. Kamer* 1862-63, 59.

²⁸⁵ Uitspraak van kamerlid Coppens, *Hand. Kamer* 1862-63, 62.

²⁸⁶ De leerplicht voor kinderen van 6 tot 14 jaar zou pas in 1914 ingevoerd worden in België. Hierdoor werd eindelijk de kinderarbeid praktisch onmogelijk gemaakt. G. DENECKERE, *Nieuwe geschiedenis van België, 1878-1905*, in: E. WITTE, J.-P. NANDRIN, E. GUBIN en G. DENECKERE, *Nieuwe geschiedenis van België, I, 1830-1905*, 573.

²⁸⁷ KB 29 januari 1863 contenant révision et simplification des dispositions concernant la police des établissements dangereux et insalubres, BS 30 januari 1863, *Pasin.* 1863, 45-54. In de historiografie omtrent de negentiende-eeuwse arbeidsvoorwaarden wordt soms beweerd dat het KB van 1863 een vooruitgang betekende. Othmar Vanachter bijvoorbeeld leidde uit het feit dat 'de vergunningen afhankelijk waren van de voorwaarden die noodzakelijk geoordeeld werden in het belang van openbare veiligheid, gezondheid en gerieflijkheid evenals in het belang van de arbeiders verbonden aan de inrichting' af dat er een appreciatierecht toegekend werd aan de bevoegde instanties en dat dit een kleine stap voorwaarts was. O. VANACHTER, *Het recht op veilige en gezonde arbeid*, in: M. STROOBANT en O. VANACHTER (ed.), *Honderd jaar arbeidsovereenkomstenwet*, Antwerpen, Intersentia, 2001, 166. Deze argumentatie snijdt geen hout, want dit 'appreciatierecht' bestond al langer (cf. artikel 2 KB 12 november 1849 relatif à la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, BS 13 november 1849, *Pasin.* 1849, 472-480). In vergelijking met de

vereenvoudiging'.²⁸⁸ Vandenpeereboom stelde vast dat de tussenkomst van de nationale administratie voor de vergunningen van de eerste klasse (= de meest vervuilende industrie) met onvermijdelijke vertragingen (*inévitables lenteurs*) gepaard ging. De vergunningen voor deze ondernemingen werden immers pas uitgereikt na een lang en minutieus administratief onderzoek. Vandenpeereboom schafte deze 'vervelende administratieve betutteling' af, wat een aanzienlijke besparing van tijd en energie zou opleveren voor zijn departement:²⁸⁹

'Destinées à dégager l'action gouvernementale autant que le comportent les intérêts à ménager, elles (= de 'administratieve vereenvoudigingen') auront pour résultat d'épargner à l'administration central l'examen d'une foule d'affaires où son intervention est sans utilité pour la chose publique, et elles réaliseront ainsi une notable économie de temps et de travail.'

Er bleven nog slechts twee categorieën van gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen over, waarvoor de provinciale en lokale administraties verantwoordelijk waren. Het nationale niveau was enkel nog dienstig als beroeps- en adviesinstantie voor het provinciale niveau.²⁹⁰ Zoals we gezien hebben, waren vele lokale administraties (vooral de kleine gemeenten) helemaal niet uitgerust om hun toezichtstaak naar behoren te vervullen. De naleving van de regelgeving op het vlak van de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen liet in de praktijk veel te wensen over. En als er dan al eens ingegrepen werd, was het vooral in het belang van de omwonenden, en niet in dat van de arbeiders, wel integendeel. Een klein voorbeeldje kan dit illustreren. Naar aanleiding van de klachten van omwonenden gaf de bestendige deputatie van de provincie Antwerpen leerlooier Bogaerts uit Kapellen in 1864 de opdracht alle ramen van zijn leerlooierij dicht te metselen om de stank niet over de straat te laten verspreiden.²⁹¹ Over de gevolgen van deze beslissing voor de arbeiders binnen werd met geen woord gerept.

Dit betekent natuurlijk niet dat de aandacht voor de veiligheid van de arbeiders volledig verdween. Naar aanleiding van een bevraging uit 1867 van Engel-Dollfus wist de Gentse fabrikant de Hemptinne bijvoorbeeld mee te delen dat de toelatingsvergunning van een weverij voorschreef dat alle bewegende delen die zich in de nabijheid van de arbeiders bevonden, afgedekt moesten worden met beschermkappen.²⁹² Het is natuurlijk maar de vraag in hoeverre de voorwaarden in de vergunningen in de praktijk ook effectief nageleefd en/of gecontroleerd werden.

oudere reglementering was het KB van 29 januari 1863 een duidelijke stap terug. Ook Christophe Verbruggen spreekt over een achteruitgang. Volgens hem wilde de liberale overheid vermijden dat de industriële ontwikkeling van België al te sterk zou worden afgeremd. Hij stelt dat er in principe weinig veranderde aan het KB van 1849, maar dat de industrie door de vereenvoudiging van de procedure en de decentralisatie eigenlijk vrij spel kreeg. C. VERBRUGGEN, *De stank bederft onze eetwaren: de reacties op industriële milieuhinder in het 19de-eeuwse Gent*, Gent, Academia press, 2002, 30.

²⁸⁸ 'Dans l'intérêt de l'administration autant que dans celui de l'industrie, il m'a paru désirable de simplifier l'application de ce principe, en la dégageant de toute formalité inutile' (eigen onderlijning). Verslag aan de Koning d.d. 15 januari 1863, KB 29 januari 1863 contenant révision et simplification des dispositions concernant la police des établissements dangereux et insalubres, BS 30 januari 1863, *Pasin.* 1863, 45-54; zie E. HELLEBAUT en C. ALLARD, *Usines, fabriques et ateliers. De la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes*, Brussel, Bruylant, 1885, 7.

²⁸⁹ E. HELLEBAUT en C. ALLARD, *Usines, fabriques et ateliers. De la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes*, Brussel, Bruylant, 1885, 7.

²⁹⁰ Omzendbrief 4 februari 1863 van minister van binnenlandse zaken Alphonse Vandenpeereboom aan de provinciegouverneurs, concernant l'exécution de l'arrêté royal du 29 janvier 1863, E. HELLEBAUT en C. ALLARD, *Usines, fabriques et ateliers. De la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes*, Brussel, Bruylant, 1885, 13-17.

²⁹¹ Zie J. VAN ELSEN, 'Bouleverser les habitudes'. Arbeidswetgeving in de haven van Antwerpen rond 1900, *Brood en Rozen* 2007, 31 en de verwijzing aldaar.

²⁹² F. ENGEL-DOLLFUS, Rapport présenté par M. Engel-Dollfus, au nom du comité d'utilité publique, sur la question des accidents produits par les appareils recevant l'impulsion de la vapeur, *Bulletin de la société industrielle de Mulhouse* 1867, 345 en 358.

Het antwoord hierop krijgen we in een beschouwing uit 1895 van arbeidsinspecteur De Camps. Volgens hem werden de voorschriften grotendeels nageleefd door de grote industriëlen, maar in de kleinere ondernemingen was dit veel minder het geval, wat te wijten was aan de afwezigheid van elke officiële controle, *'car, il faut bien le reconnaître, la police locale accomplissait rarement son devoir et n'y tenait pas la main'*.²⁹³

1.10 Besluit

Wanneer we het bovenstaande in ons theoretisch schema plaatsen, zien we allereerst een weerspanning parlement dat zich niet wenste te bemoeien met de interne keuken van de industrie. Het blinde geloof van de meeste parlementairen in de liberale principes van de vrijheid van arbeid en nijverheid belette elke vorm van wetgeving in verband met arbeidsregulering, hoe beperkt ook. De bevraging van de kamers van koophandel in 1849 toont aan dat deze visie op dat ogenblik wijdverspreid was in de industriële middens. De tegenstand was zo sterk dat de minister van binnenlandse zaken het op dat ogenblik zelfs niet aandurfde zijn wetsontwerp in de Kamer te bespreken.

Dit neemt niet weg dat er ook een bepaalde tegenstroming was in de maatschappij die wel degelijk aanstuurde op een overheidsingrijpen om de uitwassen in de industrie aan te pakken. Hiervan getuigen de vele petitieën en klachten die met de regelmaat van de klok naar het parlement verzonden werden. Dat deze klachten maar al te gegrond waren, bewees de onderzoekenquête van 1843-1848 die de wantoestanden in de industrie pijnlijk blootlegde. Uit het feit dat de kamers van koophandel in 1859 veel positiever reageerden dan in 1849 blijkt dat er zich geleidelijk een mentaliteitswijziging voltrok in de industriële middens ten aanzien van een overheidsingrijpen. Toch slaagde deze stroming er in die periode nooit in om de bovenhand te halen en de wetgever er toe te brengen haar principe van non-interventie opzij te schuiven.

Wat de administratie betreft, zien wij rond het midden van de eeuw op nationaal niveau enkele pogingen tot interventie ten voordele van de arbeiders, op basis van de regelgeving inzake de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen. Vooral in de jaren 1850 zijn er herhaalde ingrepen van de ministers van binnenlandse zaken om de onveilige arbeidsomstandigheden enigszins te beperken. Helaas was het een tandeloze administratie die noch de bevoegdheden, noch de middelen had om daadkrachtig te kunnen ingrijpen. Veel hing daarenboven af van de persoonlijke visie van de opeenvolgende ministers van binnenlandse zaken op de wenselijkheid van staatsinterventie, zoals duidelijk wordt bij figuren zoals Rogier en Vandenpeereboom. In de dagdagelijkse praktijk lag het zwaartepunt bij de lokale administraties. Zij waren verantwoordelijk voor het toezicht op de naleving van de voorwaarden van de vergunningen van de gevaarlijke, ongezonde of hinderlijke inrichtingen op hun grondgebied. Helaas beschikten zij niet over de expertise of mankracht om dit toezicht naar behoren uit te oefenen. Ook vergt het niet al te veel

²⁹³ *Rapports annuels de l'inspection du travail* (1895) 1896, Deel II, 114-115. Iets verder verduidelijkte hij zichzelf nog. Het KB van 29 januari 1863 had als doel om zowel de ongemakken van de omwonenden als van de arbeiders te beschermen, maar in de praktijk werd enkel rekening gehouden met de belangen van de openbare gezondheid (*'hygiène public'*). KB 29 januari 1863 contenant révision et simplification des dispositions concernant la police des établissements dangereux et insalubres, BS 30 januari 1863, *Pasin.* 1863, 45-54. De ondernemers konden deze voorschriften echter naast zich neerleggen, omdat de lokale politie een oogje dichtkneep en de centrale administratie onvoldoende ontwikkeld was. *Rapports annuels de l'inspection du travail* (1895) 1896, Deel II, 117. De burgemeester behoorde vaak tot de plaatselijke elite, of was dankzij hun steun verkozen geraakte. Hij bevond zich dan ook in een moeilijke positie om de politie te bevelen streng op te treden. P. PONSAERS, Oorsprong en ontwikkeling van de inspectie op de nijverheid in België: 'stalen vuisten' of 'helpende handen'?, in: P. DE BAETS, S. DE KEULENAER en P. PONSAERS (ed.), *Het Belgisch inspectiewezen. De niet ingeloste belofte*, Antwerpen, Maklu, 2003, 34.

verbeelding om in te zien dat de lokale administraties niet stonden te springen om tegen de schenen te stampen van de fabriekseigenaars, die tot de lokale elite behoorden en vaak zelfs deelnamen aan de macht.

Arbeidsongevallen werden in het grootste deel van de negentiende eeuw door de meeste mensen beschouwd als echte 'ongevallen', als *malheurs* die de arbeiders bij de uitoefening van de arbeid konden overkomen. Eerder dan inspanningen te leveren om ongevallen te vermijden, ging men er fatalistisch mee om. In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam hier geleidelijk verandering in en verschenen bepaalde specifieke arbeidsongevallen in de Belgische rechtspraak. In het volgende hoofdstuk wordt het hoe en waarom van deze evolutie van naderbij bekeken.

Hoofdstuk II De eerste arbeidsongevallen in de Belgische rechtspraak

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk gaan wij op zoek naar de eerste arbeidsongevallen in de Belgische rechtspraak. Wij vertrekken hierbij van de feitelijke, economische context waarbinnen deze ongevallen tot stand gekomen zijn. Studie van de gepubliceerde rechtspraak leert ons namelijk dat de eerste arbeidsongevallen in het recht daar niet toevallig terecht gekomen zijn. Het gaat om ongevallen die in bijzondere omstandigheden gebeurd zijn, respectievelijk met stoomtuigen, in de mijnen en bij de spoorwegen.

Volgens ons is dit geen toeval. We zullen deze ongevallen en het milieu waarin zij zich afgespeeld hebben afzonderlijk bestuderen, waarbij wij een antwoord zullen geven op de vraag welke gevaren hier aanwezig waren en hoe de overheid hieraan trachtte te verhelpen door middel van reglementering en inspectie. Wij hebben verder aandacht voor de prevalentie van de ongevallen in deze sectoren en de menselijke slachtoffers die zij met zich meebrachten, om een zicht te krijgen op de omvang van het fenomeen en de evoluties doorheen de tijd. Op die manier proberen wij een aantal feitelijke katalysatoren op het spoor te komen die kunnen verklaren waarom net deze arbeidsongevallen als eerste een juridische kwalificatie kregen vanaf de jaren 1870.

De feitelijke context is echter niet alleen zaligmakend. Juridisering – in dit geval van arbeidsongevallen – is een proces van voortdurende interactie tussen contextuele en juridische factoren. Bij de juridische elementen horen het reeds vermelde reglementaire kader en de bijhorende interpretatie door de inspectiediensten. Van belang is ook hoe de arbeidsongevallen tot bij de rechter kwamen en, daarmee samenhangend, welke juridische kwalificatie zij daar kregen. Voor de rechter werden de arbeidsongevallen immers bestudeerd, ontrafeld en gereconstrueerd, waarna zij door een specifieke juridische mangel gehaald werden om een juridische kwalificatie en beoordeling te verkrijgen. Deze mangel is niet eeuwig en onveranderlijk, maar maakt op haar beurt deel uit van een ruimere, juridische context, die net als alle andere maatschappelijke fenomenen aan voortdurende verandering onderhevig is. Deze duale manier van werken hoort thuis in een *law in the context*-benadering, waarbij zowel aandacht besteed wordt aan de louter juridische aspecten, als aan de feitelijke context waarin dat recht tot stand gekomen is.

Hierna zullen wij eerst de stoomongevallen analyseren, vervolgens de ongevallen in de mijnen en ten slotte de ongevallen bij de spoorwegen.

*Eene schrikkelijke verwoesting
bood zich voor onze oogen aan.*²⁹⁴

2.1 Arbeidsongevallen met stoommachines

2.1.1 'Hij is dood gelapt'²⁹⁵

'Vrijdag lestleden heeft mijnheer Montangie mij gevraagd hoe het met den ketel van de machien was, of hij nog lekte. Ik heb hem geantwoord van neen, maar dat hij versluist was sedert de nacht of te wel sedert den morgend. Mijnheer Montangie is vertrokken en binst de nacht van den vrijdag op den zaterdag ben ik gelast geweest met den dienst van de machien. Er was iets in de pomp geraakt van de machien, ik vermeende dat het deering (turf) was; Wij hebben eene halve uur of drie kwaart gevrocht en hebben er een stuk deering uitgehaald; de pomp ging alsdan gelijk te voren. Rond twaalf uur en half is Adam gaan slapen. Rond een ure en half ben ik op zijne zakhorloge gaan zien en ik heb hem laten voortslapen. Nauwelijks was het een uure en half of het vuur, de vaporen en 't water vloogen van onder de ketel uit een gat dat er in gekomen was. Dit alles vloog op mij die bij de machien stond en op Adam die in zijn bed lag. Adam is gelopen naar den surveillant Henri Eereboudt. Adam had hem niet gezegd dat het zoo zwaar was en Eereboudt heeft hem gezegd trekt alles af, ik zal morgend komen zien. Ik weet niet wie alles afgetrokken heeft. Ik ben buiten gekropen op mijne knieën en ik ben op eenen stoel in mijn logement gedragen geweest door mijnen broeder Louis en door Paul Vandenberghen en zekeren Maes, werklieden op 't sas te Blankenberge. Ik weet niet wat er later gebeurd is. Ik ben tot boven toe op mijne beenen en mijne billen verbrand geweest en mijne linkerhand is ook zeer verbrand geweest. Ik ben geen mecanicien van stijl maar ik heb in de gaz op Scheepsdaele nog gewrocht om de ovens op te passen.²⁹⁶ Ik weet niet of Montangie wist dat ik nooit mecanicien geweest ben. Henri Eereboudt die mij geengageerd heeft wist het; zelfs zegde hy: de gaz of hier, dat is een groot verschil. Ik heb hem geantwoord dat ik het al gauw zou vasthebben. Ik paste de machien op sedert negen dagen. Een persoon van Oostende, zekeren Désiré heeft mij het gedurende twee dagen geleerd. Adam was gezamenlijk met mij gelast van de machien op te passen; hij deede het sedert elf maanden. Hij had het ook moeten leren. De ketel van die machien was oud maar ik weet niet hoe oud hij was. Hij moest dikwijls vermakt zijn als ook de machien. Van als ik daar op 't werk gekomen ben liep de ketel nu en dan uit en wij lieten hem lopen. Den zondag na het ongeluk ben ik naar mijn huis in Brugge vertransporteerd geweest en den zelven avond rond zeven ure ben ik naar 't hospitaal vervoerd geweest.'

Aan het woord is Leopold Houttekeer die samen met zijn werkmakker Armand Adam op 22 juni 1867 zwaar gewond raakte bij een ongeval met de stoomketel van ondernemer Jacques Montangie te Blankenberge.²⁹⁷ Van de dramatische gebeurtenissen werden de dag zelf nog twee afzonderlijke processen-verbaal opgesteld. Het eerste, administratieve, verslag was van de hand van Louis Seresia, conducteur bij de administratie van Bruggen en Wegen, in uitvoering van artikel 48 van het KB van 21 april 1864.²⁹⁸ Een tweede proces-verbaal werd opgesteld door de politiecommissaris

²⁹⁴ Uitspraak van Joannes Dewulf, schepen van de gemeente Ruddervoorde, naar aanleiding van de ontploffing van de stoomketel van Edouard Deceuninck op 11 november 1896. B. DEBAENST, 'Par défaut de précaution ou de prévoyance...' De waarde van strafrecht-dossiers inzake arbeidsongevallen voor het historisch onderzoek, *Brood en Rozen* 2009, 1, 29-42.

²⁹⁵ RABW, Rechtbank van eerste aanleg te Brugge, correctioneel gevonniste zaken, 1868/1, dossier Montangie.

²⁹⁶ Er wordt hier verwezen naar de gasfabriek die in 1845 opgericht werd door een zekere Desclée en die op het einde van de negentiende eeuw instond voor de gasverlichting van Brugge. Het gas werd gewonnen uit steenkool, wat leidde tot overlast, omwille van de hinderlijke geur en het ronddwarrelend kolenstof.

²⁹⁷ Verhoor 26 juni 1867 van Léopold Houttekeer in het Sint-Jans-hospitaal te Brugge door onderzoeksrechter Edouard De Gottal van de rechtbank van eerste aanleg te Brugge.

²⁹⁸ KB 21 april 1864 contenant règlement pour l'établissement et la surveillance des chaudières et machines à vapeur, *BS* 26 april 1864, *Pasin.* 1864, 171-176.

van Blankenberge en samen met twee doktersattesten naar de procureur des Konings te Brugge gestuurd, waar een gerechtelijk onderzoek opgestart werd.²⁹⁹ De politiecommissaris meldde in zijn relaas van de gebeurtenissen dat de oorzaak van de breuk van de ketel 'volgens het openbaar gerucht' aan zijn ouderdom toegeschreven moest worden en aan het feit dat hij al veel herstellingen ondergaan had. Hij voegde eraan toe dat de twee slachtoffers die tewerk gesteld waren aan de machine geen echte vakmensen waren, maar eenvoudige grondarbeiders. Ontevreden met deze vage aanduidingen vroeg de onderzoeksrechter naar bijkomende, meer concrete informatie. Hierop liet de politiecommissaris weten dat hij van Charles Bullynck, toezichter van Bruggen en Wegen, vernomen had dat de machine oud en versleten was, niet minder dan 24 jaar dienstjaren op de teller staan had en al geruime tijd lekte. De ketel was ondertussen al zoveel keer opgekalefaterd dat Bullynck er letterlijk over verklaard had: '*Hij is dood gelapt*'.³⁰⁰

Om iets meer technisch gefundeerde vaststellingen te verkrijgen, vroeg de onderzoeksrechter het verslag op van de administratie van Bruggen en Wegen. Volgens conducteur Seresia, die het administratief onderzoek gevoerd had, moest de oorzaak van het ongeval gezocht worden in een opstapeling van zand in het voorste gedeelte van de ketel.³⁰¹ Ingenieur Stockman die de volledige demontage van de ketel bijgewoond had, trad hem hierin bij.³⁰²

Op basis van deze informatie begon de onderzoeksrechter aan de ondervraging van een aantal getuigen.³⁰³ Hij richtte zich hierbij vooral op de algemene toestand van de stoomketel, met inbegrip van de lekkage en de vele herstellingen. Hij vroeg verder of de stoomketel regelmatig en grondig gekuist werd. Tenslotte informeerde hij naar de vaardigheden van Adam en Houttekeer in verband met het bedienen van de stoomketel. Op 30 juli 1867 was de eigenaar van de stoomketel, Jacques Montangie, als laatste aan de beurt om verhoord te worden, als verdachte weliswaar.³⁰⁴ Volgens hem moest het ongeluk toegeschreven worden '*aan het slapen van Adam en Houttekeer*', die belast waren met het toezicht op de machine en die de ketel zonder water gelaten hadden.

Toen de onderzoeksrechter kort nadien informeerde naar de gezondheidstoestand van de twee slachtoffers bleek deze niet zo goed. Houttekeer was nog steeds in behandeling in het Sint-Jans-hospitaal in Brugge. Hij zou daar naar alle verwachting nog zeker twee tot drie maanden moeten verblijven, als er zich ten minste geen complicaties zouden voordoen die hem alsnog aan zijn verwondingen zouden doen bezwijken.³⁰⁵ Met zijn compagnon bleek het zelfs nog slechter gesteld. In een waar gruwelbulletin deelde de behandelende arts mee dat Adam nog maar vel over been

²⁹⁹ 'Le soussigné docteur en médecin à Blankenberge déclare avoir été appelé ce matin près de Adam ouvrier au part de refuge qui était fortement brûlé par suite de l'explosion de la chaudière de la machine à vapeur, sur les deux extrémités inférieures et sur les fesses il offre des brûlures du premier degré qui le font beaucoup souffrir.' Medisch attest 22 juni 1867 van dokter J. Verhaeghe met de beschrijving van de toestand van het slachtoffer Armand Adam.

³⁰⁰ Toen Charles Bullynck daaromtrent onderhoord werd, wist hij niet meer of hij dat aan de politiecommissaris gezegd had, maar hij had wel gezegd dat de ketel dikwijls herstellingen nodig had. Verhoor 29 juni 1867.

³⁰¹ Proces-verbaal 22 juni 1867 van conducteur Seresia.

³⁰² 'J'ai eu l'occasion de constater après le démontage complet de la chaudière que les faits relatés dans ce procès-verbal sont exacts et que la cause de l'accident est bien le dépôt de sable qui s'est formé au dessus du foyer'. Schrijven 27 juni 1867 van de ingenieur Stockman van de administratie van Bruggen en Wegen aan de onderzoeksrechter.

³⁰³ Verhoor 29 juni 1867 Charles Bultinck, de reeds vermelde toezichter van Bruggen en Wegen; verhoor 16 juli 1867 van Franciscus Rooms, die de ketel al verschillende keren hersteld had; verhoor 16 juli 1867 van Michel Fonteyne, dienstknecht en voormalig oppasser van de stoomketel; verhoor 16 juli 1867 van Désiré De Meyer, die vroeger ook nog met de ketel gewerkt had.

³⁰⁴ Verhoor 30 juli 1867 van verdachte Jacobus Montangie.

³⁰⁵ Op 16 november 1867 informeerde de onderzoeksrechter opnieuw naar de gezondheidstoestand van Houttekeer. Toen bleek dat hij het hospitaal pas na drie à vier weken zou kunnen verlaten. Schrijven 16 november 1867 van de onderzoeksrechter aan de politiecommissaris te Brugge en antwoord 21 november 1867.

was en licht koortsig voortdurend aan het ijlen was. Zijn ledematen waren aangetast door gangreen waardoor het bot aan zijn hielen bloot was komen te liggen. Desondanks sloot zijn dokter een eventuele genezing niet uit, maar gezien de uitgemergelde en miserabele toestand van Adam zou dit dan toch miraculeus genoemd moeten worden. Het was dan ook geen donderslag bij heldere hemel toen op 14 augustus 1867 het bericht kwam dat Adam er het bijtje bij neergelegd had.³⁰⁶ Om iedere twijfel in verband met de doodsoorzaak uit te sluiten, besloot de onderzoeksrechter in onderling overleg met het parket om een autopsie te laten uitvoeren op het lijk van Adam.

Op 17 augustus in de namiddag vertrok de gerechtelijke karavaan uit Brugge: onderzoeksrechter Benoni Deschietere met zijn griffier Jean Deschepper, substituut procureur des Konings Van Maldeghem en de geneesheren Pierre Verté en François Vanden Abeele. In Blankenberge werden zij opgewacht door de burgemeester en de politiecommissaris. Adam bleek de vorige dag al begraven, waarna het gezelschap naar het plaatselijke kerkhof trok. In de westelijke hoek werd het vers gedolven graf aangetroffen, gesierd met een eenvoudig houten kruisje met daarop de naam van de overledene. Twee daarvoor opgevorderde arbeiders haalden de kist boven. Na het wegnemen van het deksel werd een manspersoon aangetroffen, die door de politiecommissaris formeel geïdentificeerd werd als Armand Adam.³⁰⁷ Nadat de artsen de eed afgelegd hadden, stelden zij bij de autopsie vast dat het lichaam reeds in staat van ontbinding was: de huid was groen uitgeslagen en de lichaamsholtes waren uitgezet door de verrottingsgassen. Volgens hun bevindingen was de dood van Adam te wijten aan de geleidelijke verzwakking van het organisme ten gevolge van de aanzienlijke brandwonden op de onderste ledematen.³⁰⁸ Nu was ook in rechte vastgesteld wat eenieder al lang wist: de ouwe ketel van Montangie *'had er een dood gelapt'*.

Na het dossier enkele maanden te hebben laten rusten, ondervroeg de onderzoeksrechter op 9 januari 1868 de arbeiders die de ketel onmiddellijk na het ongeval gekuist hadden.³⁰⁹ Na een laatste verhoor op 22 januari sloot de onderzoeksrechter zijn onderzoek af en bezorgde het dossier terug aan het parket. Op 26 januari 1868 gaf de procureur zijn vordering tot verzending naar de correctionele rechtbank. Een week later werd dit advies gevolgd door de raadkamer³¹⁰, waarna Montangie gedagvaard werd om te verschijnen op zaterdag 9 mei 1868 voor de correctionele rechtbank te Brugge.³¹¹

2.1.2 Van stoom- tot arbeidsongeval

De hierboven besproken casus betreft eerst en vooral een strafzaak omwille van onvrijwillige slagen en verwondingen en onvrijwillige doodslag, gevoerd op basis van de artikelen 418 tot 420 van het Strafwetboek.³¹² Het gerecht heeft onderzocht of er naar aanleiding van een ongeval met

³⁰⁶ Schrijven 14 augustus 1867 van de politiecommissaris van Blankenberge aan de procureur des Konings.

³⁰⁷ Verhoor 17 augustus 1867 van de politiecommissaris door de onderzoeksrechter.

³⁰⁸ Medische expertise 17 augustus 1867.

³⁰⁹ Op 2 januari 1868 had hij hun namen opgevraagd bij de politiecommissaris van Blankenberge. Op 4 januari 1868 gaf de politiecommissaris antwoord en op 9 januari 1868 werden respectievelijk Franciscus Maseure, Charles Vlaemynck en François Looze ondervraagd.

³¹⁰ Beschikking 4 februari 1868 van de raadkamer van Brugge tot verwijzing naar de correctionele rechtbank van Brugge.

³¹¹ We konden de uitspraak in deze zaak helaas niet terugvinden.

³¹² In het Strafwetboek van 1810 was deze strafbaarstelling opgenomen in de artikelen 319 en 320. A. CHAUVEAU en H. FAUSTIN, *Théorie du code pénal*, Brussel, Société typographique belge, 1844, III, 144-151. Met de invoering van het nieuwe Strafwetboek van 1867 werden de strafbaarstellingen overgenomen in de artikelen 418-420, waarvan de tekst luidt als volgt: Artikel 418: 'Est coupable d'homicide ou de lésions involontaires, celui qui a causé le mal par défaut de prévoyance ou de précaution, mais sans intention d'attenter à la personne d'autrui'; Artikel 419: 'Quiconque aura involontairement causé la mort d'une personne sera puni d'un emprisonnement de trois mois à deux ans et d'une amende de cinquante francs à mille francs.' Artikel 420: 'S'il n'est résulté du défaut de prévoyance ou de précaution que

lichamelijk letsel eventueel geen fout gemaakt is die strafrechtelijk gesanctioneerd zou moeten worden. Op basis van het gevoerde onderzoek is men tot de vaststelling gekomen dat er voldoende aanwijzingen waren van schuld ten aanzien van de eigenaar van de stoomketel, Jacques Montangie, om zich voor de correctionele rechtbank te moeten verantwoorden. De ketel was duidelijk oud en tot op de naad versleten, er waren al verschillende lekken geweest en het was dus maar de vraag of het nog verantwoord was om dergelijke tikkende tijdbom in gebruik te houden.

Daarnaast kan het ongeval gekwalificeerd worden als een 'stoomongeval', een ongeval met een stoomtuig, wat valt onder de toepassing van het KB van 21 april 1864, '*contenant règlement pour l'établissement et la surveillance des chaudières et machines à vapeur*'.³¹³ Conform deze wettelijke voorschriften moest de stoomketel jaarlijks nagezien worden en moest Jacques Montangie het ongeval bij de bevoegde instanties melden, in dit geval de administratie van Bruggen en Wegen.³¹⁴

Tezelfdertijd gaat het hier, ietwat versluierd, naar onze hedendaagse juridische normen ook over twee arbeidsongevallen: Armand Adam en Leopold Houttekeer waren ontegensprekelijk twee arbeiders die tijdens de uitoefening van hun dienst het slachtoffer werden van een ongeval.

Er bestaat een tamelijk logisch, natuurlijk verband tussen deze drie categorieën. Bij een ernstig stoomongeval waren de slachtoffers meestal arbeiders die beroepsmatig in de omgeving van het stoomtuig aan de slag waren, zoals machinisten, stokers of ander onderhoudspersoneel.³¹⁵ In het zog van zware incidenten met stoomketels en -machines zijn bepaalde arbeidsongevallen dus in het (straf)recht gekatapulteerd, waar ze een zekere juridische interpretatie kregen.

In het bestudeerde strafdossier zijn een aantal sporen van de onderliggende arbeidsverhoudingen terug te vinden. Sommige vermeldingen zijn eerder algemeen van aard, zoals Michel Fonteyne die uit zijn dienst vertrokken was omdat zijn '*daghuur te kleine was*'³¹⁶ of François Looze die ontslagen was omdat er geen werk meer was.³¹⁷ Andere zijn interessanter, zoals de informatie omtrent de 'opleiding' die de arbeiders genoten hadden om het stoomtuig te leren bedienen. Uit de getuigenis van Houttekeer, waarmee wij ons verhaal begonnen zijn, blijkt dat hij welgeteld twee dagen opleiding gekregen had van zijn voorganger.³¹⁸ Volgens Michel Anciaux, mecaniciens en *chef*

des coups ou des blessures, le coupable sera puni d'un emprisonnement de huit jours à deux mois et une amende de cinquante francs à cinq cents francs, ou d'une de ces peines seulement'. J.-S.-G. NYPELS, *Le Code pénal belge interprété principalement au point de vue de la pratique*, Brussel, Bruylant, 1898, III, 112-119; G. BELTJENS, *Encyclopédie du droit criminel belge*, Brussel, Bruylant, 1901, 506-512.

³¹³ KB 21 april 1864 contenant règlement pour l'établissement et la surveillance des chaudières et machines à vapeur, *BS* 26 april 1864, *Pasin.* 1864, 171-176.

³¹⁴ Artikel 48 van het KB van 21 april 1864 stelt: 'En cas d'accidents survenus à une machine ou à un appareil à vapeur, le propriétaire en informe immédiatement le bourgmestre de la commune et l'ingénieur chargé de la surveillance, lequel en constate les effets et en recherche les causes.' KB 21 april 1864 contenant règlement pour l'établissement et la surveillance des chaudières et machines à vapeur, *BS* 26 april 1864, *Pasin.* 1864, 171-176. Dat Montangie deze wettelijke verplichting vervuld heeft, blijkt uit het proces-verbaal 22 juni 1867, opgesteld door de conducteur van Bruggen en Wegen Seresia: '(...) qu'ayant été prévenu par le sieur Montangie, propriétaire des appareils à vapeur désignés, qu'un accident était survenu à ces appareils pendant la nuit du 21 au 22 de ce mois (...)'. Proces-verbaal 22 juni 1867 van conducteur Seresia.

³¹⁵ Mareska en Heyman stelden dit eveneens vast in hun onderzoek: 'Le chauffeur, qui a pour fonctions d'alimenter et d'entretenir le fourneau, ainsi que de graisser toutes les parties mobiles de la machine, se trouve constamment dans les environs de celle-ci ou de la chaudière, et par conséquent il est une victime certaine de tout accident qui survient à l'une ou à l'autre des deux. Il ne peut survenir à la chaudière d'autre accident que l'explosion.' J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 45-46.

³¹⁶ Verhoor 16 juli 1867 van Michel Fonteyne.

³¹⁷ 'Zaterdag laatste ben ik afgedankt geweest om dat er geen werk meer was.' Verhoor 9 januari 1868 van François Looze.

³¹⁸ Deze voorganger was Désiré De Meyer, die hieromtrent zelf verklaarde dat hij gedurende 4 dagen onderricht gegeven had. Hij voegde er aan toe dat Houttekeer het al begon te kennen. Verhoor 16 juli 1867 van Désiré De Meyer.

d'atelier bij de spoorweg van Brugge naar Blankenberge was dit onvoldoende. Om de stoomketel van Montangie goed te leren bedienen was zeker een opleiding van 6 weken tot 2 maanden vereist.³¹⁹ Andere interessante aanduidingen in verband met de arbeidsrelatie vinden we in het verhoor van Francis Maseure³²⁰:

'Eereboudt is toezinder der werken van Montangie en hij beveelt het werk. Hij woont op den zeedijk en is gedurig op 't werk. 't Is hij die de machien moet toezien en niemand anders als hij; hij moet ook alle de werken toezien, maar als het gebeurt dat er werklieden een beetje ver werken, hij zendt er zijnen broeder Jan naar toe. 't Is ook Henri Eereboudt die het werkvolk verhuurt. Ik weet nogtans niet of het hij is die Adam en Houttekeer gehuurd heeft. Henri Eereboudt is stijf oplettende en streng, want al de gene die het werk niet goed doen zendt hij rechtuit weg. Montangie komt op de werken twee of drie maal per week. Hij gaat rond kijken, maar hij geeft geene orders. Telkens dat hij komt gaat hij kijken naar de machien.'

Hieruit leren wij dat opzichter Eereboudt de arbeidsovereenkomsten afsloot in naam en voor rekening van Montangie en dat hij het rechtstreeks gezag uitoefende en dit blijkbaar op tamelijk strenge wijze. De grote baas, Montangie, hield zich duidelijk niet bezig met de alledaagse praktische beslommeringen, maar kwam wel regelmatig een kijkje nemen, waarbij hij telkens bijzondere aandacht vertoonde voor het stoomtuig.

Via de zoektocht naar de strafrechtelijke aansprakelijkheid naar aanleiding van een ongeval met een stoomtuig, worden we dus ingelicht over de arbeidsongevallen die er uit voort vloeiden. Deze vaststelling is interessant, omdat de meeste andere arbeidsongevallen op dat ogenblik geen enkele juridische kwalificatie kregen. Arbeidsongevallen komen hier dus onrechtstreeks in het recht, als neveneffect van stoomongevallen. Ook in de gepubliceerde rechtspraak behoren de arbeidsongevallen bij stoomtuigen tot de vroegst gedocumenteerde arbeidsongevallen.

Zoals onze inleidende casus illustreert, was het gebruik van stoomtuigen niet zonder gevaar en vloog er van tijd tot tijd eentje in de lucht, met alle vernietigende gevolgen van dien. Tot de belangrijkste oorzaken van stoomongevallen behoorden meestal een gebrek aan onderhoud, een verkeerd gebruik, slecht functionerende veiligheidsvoorzieningen of gebreken in de constructie van de stoomtuigen.³²¹ Hierbij werd vaak met de vinger gewezen naar de nalatigheid of onwetendheid van de machinisten.³²² Omwille van de overduidelijke risico's maakten de stoomtuigen al vroeg het voorwerp uit van overheidsregulering en -inspectie.

³¹⁹ 'Pour former un chauffeur et un mécanicien, dans les conditions où la machine à vapeur de Montangie est établie à Blankenberghe, et en admettant que l'en eut affaire à un homme intelligent, il faudrait six semaines à deux mois et dans l'hypothèse où cet homme connaît d'avance les machines en général, il faudrait bien 15 jours.' Verhoor 22 januari 2009 van Michel Anciaux.

³²⁰ Verhoor 9 januari 1868 van Franciscus Maseure. Zijn verklaringen worden bevestigd in het verhoor van François Looze op dezelfde dag: 'Eereboudt Henri is herbergier en toezinder der werken. Hij is gekend als meesterknecht. Ik weet niet of hij gelast is met het toezien der machien, maar ik weet dat hij alle dagen er naar gaat kijken. Ik ken niemand die bijzonderlijk gelast is met het toezien der machien. Eereboudt huurt het werkvolk. Hij is gedurig op de werken en zelden in zijn huis. Hij is stijf lastig op 't werkvolk. Montangie of zijn zoon komen gewoonlijk van een tot vijf maal te weken op 't werk.' Verhoor 9 januari 1868 van François Looze.

³²¹ N. VOM FELD, *Staatsentlastung im Technikrecht. Dampfkesselgesetzgebung und -überwachung in Preußen 1831-1914*, Frankfurt am Main, Klostermann, 2007, 25-28. In zijn handboek voor stokers van stoomtuigen vermeldt Bureau de volgende oorzaken: 1° een slijtage van de stoomketel en de bijhorende onderdelen 2° een constructiefout 3° nalatigheid van de stoker. T. BUREAU, *Manuel des chauffeurs et conducteurs de machines à vapeur*, Gent, Hoste, 1872, 114.

³²² X, *Catéchisme des chauffeurs et des machinistes: traitant du chauffage des chaudières à vapeur, des appareils de sûreté, du montage et de la conduite des machines*, Luik, Desoer, 1868, 5.

2.1.3 Reglementair kader

In 1810 werd de installatie van stoomtuigen onderworpen aan een vergunningsplicht, maar het doel hiervan was vooral om de omwonenden voor de vervuulende uitwasemingen te beschermen.³²³ In de Nederlandse periode volgden dan de wet van 6 maart 1818 en de daaropvolgende koninklijke besluiten van 1824, die bepaalde veiligheidsvoorschriften en het toezicht op de naleving ervan door staatsfunctionarissen voorschreven.³²⁴ Vanaf 1839 werd dit toezicht uitsluitend uitgevoerd door de mijninspecteurs in de provincies waar mijnbouw bedreven werd en door de ingenieurs van de administratie van bruggen en wegen in de andere provincies.³²⁵ In hetzelfde jaar werden ook de toelatingsvoorwaarden en veiligheidsvoorschriften gewijzigd en aangepast aan de nieuwe technische ontwikkelingen.³²⁶ Hetzelfde gebeurde in 1846, door middel van het KB ‘*concernant l’établissement et la surveillance des chaudières et machines à vapeur*’.³²⁷ Hierin werd onder andere bepaald dat de stoomketels en -machines minstens een keer per jaar moesten nagezien worden door de openbare inspectiediensten en dat ongevallen onmiddellijk gemeld moesten worden.³²⁸ De inspectie diende van elk vastgesteld ongeval ook een proces-verbaal op te stellen, waarvan afschriften verstuurd moesten worden naar de provinciegouverneur en de minister van openbare werken.³²⁹ Een aantal van deze – puur technische – verslagen werden gepubliceerd in de *Annales des travaux publics*.³³⁰ De koninklijke

³²³ Decreet 15 oktober 1810 concernant les manufactures qui répandent une odeur insalubre ou incommodes, *Pasin.*, reeks I, XV, 179-184.

³²⁴ In het KB 31 januari 1824 rakende de vergunning ter oprigting van sommige fabrieken en trafieken (*Staatsblad* 20 februari 1824, *Pasin.*, reeks II, VII, 470-473) werden de bepalingen van het keizerlijk decreet van 15 oktober 1810 in verband met de stoommachines overgenomen (decreet 15 oktober 1810 concernant les manufactures qui répandent une odeur insalubre ou incommode, *Pasin.*, reeks I, XV, 179-184). Zo werd de installatie van een stoommachine aan een vergunningsplicht bij de bestendige deputatie onderworpen, die al dan niet haar goedkeuring gaf na een onderzoek *de commodo et incommodo* uitgevoerd door de lokale overheid. In het KB van 6 mei 1824 werden in navolging van het KB van 31 januari 1824 een aantal administratieve maatregelen genomen. In de eerste plaats waren dit de technische veiligheidsmaatregelen waaraan de stoommachines moesten voldoen (waaronder bijvoorbeeld het installeren van veiligheidskleppen). De stoommachines werden verder onderworpen aan een jaarlijks nazicht door technici die aangesteld zouden worden door de overheid. Deze regelmatige controle verplichtte de eigenaars hun machine goed te onderhouden. De minister van nijverheid vertrouwde het algemeen toezicht toe aan G.M. Roentgen, die aan het ministerie verbonden was als ‘adviseur in zaken van werktuigkunde’. Hij werd bijgestaan door provinciale inspecteurs, die over de nodige technische kennis moesten beschikken en door de provinciegouverneur aangesteld werden. In Henegouwen was dit bijvoorbeeld een mijningenieur en in Antwerpen een kapitein van de genie. Doorgaans werd gerecruteerd onder mijninspecteurs en inspecteurs van Bruggen en Wegen. Dezelfde praktijk werd verder gezet na de Belgische omwenteling. A. VAN NECK, *Les débuts de la machine à vapeur dans l’industrie belge 1800-1850*, Brussel, Académie Royale de Belgique, 1979, 127-134.

³²⁵ KB 5 april 1839, *BS* 6 april 1839.

³²⁶ KB 24 juni 1839, *Machines à vapeur*, *BS* 1 juli 1839. De voorschriften voor de locomotieven van de staatsspoorwegen volgden een jaar later. KB 28 oktober 1840, *Epreuves des chaudières des machines locomotives*, *BS* 31 oktober 1840, *Pasin.* 1840, 417-418. Voor de volledigheid wordt hier ook het KB van 8 oktober 1842 vermeld, dat de bijzondere bepalingen voor de stoomketels op stoomboten afschafte. KB 8 oktober 1842 qui abroge l’arrêté du 19 septembre 1829, relatif à l’emploi des chaudières à haute et à moyenne pression, à bord des navires, *BS* 21 oktober 1842, *Pasin.* 1842, 559-560.

³²⁷ KB 15 november 1846 concernant l’établissement et la surveillance des chaudières et machines à vapeur, *BS* 27 november 1846, *Pasin.* 1846, 671-677 (verder: KB 15 november 1846); zie ook het bijhorende ‘Instruction pour l’exécution de l’arrêté royal du 15 novembre 1846, concernant l’établissement et la surveillance des machines à vapeur’, *BS* 27 november 1846. Deze teksten zijn ook opgenomen in de *Annales des travaux publics* 1847, 30-41.

³²⁸ Artikel 45 en 54 KB 15 november 1846.

³²⁹ Hoofdstuk 5 KB 15 november 1846.

³³⁰ Enkele voorbeelden: de studie van de ontploffing van een van de drie stoomketels van de stoommachine van de walserij van de Société Anonyme du Monceau, te Monceau-sur-Sambre, *Annales des travaux publics* 1846, 16-25; de studie van de ontploffing van een stoomketel van de Charbonnage de l’Escouffiaux te Wasmes, *Annales des travaux publics* 1859, 73-92; de studie van de ontploffing van de stoomketel van de papierfabriek Catala te ‘s Gravenbrakel, *Annales des travaux Publics* 1861, 331-336.

besluiten van 1853³³¹, 1864³³² (waarvan sprake in de door ons besproken casus) en 1884³³³ borduurden allen in grote mate op de voorgaande regelgeving voort. De overheid was genoodzaakt om geregeld nieuwe regulering uit te vaardigen om gelijke tred te houden met de steeds voortschrijdende technische ontwikkelingen. Dit uitte zich vooral in de steeds gedetailleerdere technische voorschriften van de KB's en de daarbijhorende ministeriële instructies.

2.1.4 Prevalentie van ongevallen met stoomtuigen

Dankzij de regelgeving en bijhorende inspectie zijn wij relatief goed ingelicht over de ongevallen die zich voordeden met stoomtuigen. Conform het artikel 21 van het KB van 24 juni 1839 moest het Ministerie van openbare werken jaarlijks in de *Moniteur* een overzicht publiceren van de ongevallen met stoomketels.³³⁴ Deze verplichting werd telkens overgenomen in de daaropvolgende KB's.³³⁵ Bij de publicatie van de stoomongevallen moesten verschillende gegevens vermeld worden, zoals de naam van de eigenaar en de constructeur, de datum, omstandigheden en vermoedelijke oorzaken van het ongeval en de materiële en fysieke gevolgen ervan.³³⁶ Onze inleidende casus bijvoorbeeld vinden wij terug in het Belgisch Staatsblad van 25 januari 1868 als vierde stoomongeval uit een reeks van zes.³³⁷ Op basis van deze gepubliceerde gegevens is het mogelijk een overzicht op te stellen van het aantal – geregistreerde – stoomongevallen.

³³¹ KB 23 december 1853 décrétant un règlement général sur l'emploi et la surveillance des appareils à vapeur, *BS* 30 december 1853, *Pasin.* 1853, 595-602.

³³² KB 21 april 1864 contenant règlement pour l'établissement et la surveillance des chaudières et machines à vapeur, *BS* 26 april 1864, *Pasin.* 1864, 171-176.

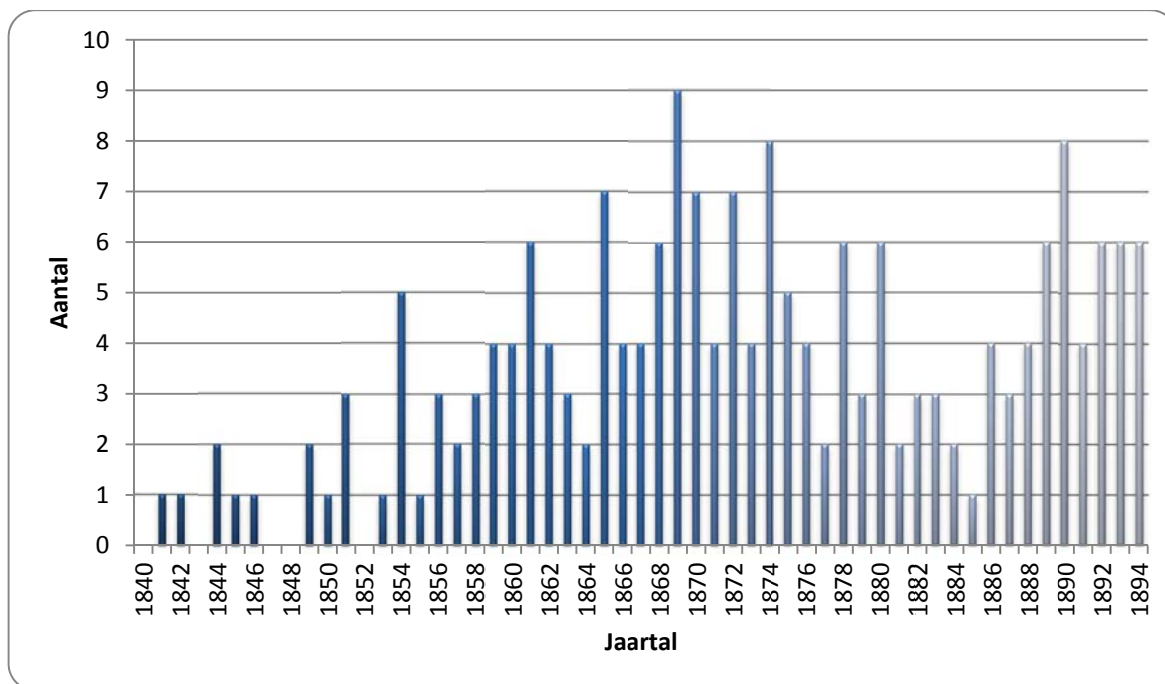
³³³ KB 28 mei 1884 concernant l'emploi et la surveillance des chaudières et machines à vapeur, *BS* 7 juni 1884, *Pasin.* 1884, 228-235, zie ook *Annales des travaux publics* 1885, 138-156.

³³⁴ Artikel 21 KB 24 juni 1839 Machines à vapeur, *BS* 1 juli 1839: 'Notre ministre de travaux publics publiera, chaque année, dans le Moniteur, l'état de tous les accidens arrivés, pendant l'année qui vient de s'écouler, aux machines à vapeur de chaque système. Cet état mentionnera le nom du fabricant de la chaudière et celui du propriétaire de la machine, les effets produits par l'accident et les causes reconnues ou présumées auxquelles on l'attribue.'

³³⁵ Bovenvermeld artikel 21 van het KB van 24 juni 1839 werd letterlijk of vrijwel letterlijk overgenomen in artikel 55 KB 15 november 1846 concernant l'établissement et la surveillance des chaudières et machines à vapeur, *BS* 27 november 1846, *Pasin.* 1846, 671-677, artikel 55 KB 23 december 1853 décrétant un règlement général sur l'emploi et la surveillance des appareils à vapeur, *BS* 30 december 1853, *Pasin.* 1853, 595-602, artikel 51 KB 21 april 1864 contenant règlement pour l'établissement et la surveillance des chaudières et machines à vapeur, *BS* 26 april 1864, *Pasin.* 1864, 171-176 en artikel 61 KB 28 mei 1884 concernant l'emploi et la surveillance des chaudières et machines à vapeur, *BS* 7 juni 1884, *Pasin.* 1884, 228-235, zie ook *Annales des travaux publics* 1885, 138-156.

³³⁶ Cf. artikel 21 KB 24 juni 1839 Machines à vapeur, *BS* 1 juli 1839.

³³⁷ Ter illustratie: er wordt hier meegedeeld dat er zich een ongeval heeft voorgedaan in Blankenberge in de nacht van 21 op 22 juni 1867 met de stoommachine van J. Montangie, ondernemer. De ketel in kwestie was afkomstig uit de ateliers van Vandersteene-Borre te Brugge. Het ging om een verticale machine onder hoge druk, 'à double effet, sans condensation', met een horizontale ketel met afgeronde uiteinden ('extrémités hémisphériques'), die tot 4 atmosfeer kon gaan. Bij de beschrijving van het ongeval lezen wij dat er zich geen ontplofing voorgedaan heeft, maar wel een lek vooraan en boven de ketel. Hierlangs is er stoom ontsnapt, dat onder andere het vuur gedoofd heeft. Er wordt verder meegedeeld dat er twee arbeiders zwaar verbrand raakten 'en arrivant près de la chaudière devant laquelle l'eau bouillante était répandue et jaillissait encore quand ils sont survenus.' Deze uitleg klopt niet volledig met de gegevens uit het strafdossier: De beide arbeiders bevonden zich reeds in de ruimte toen de stoom ontsnapte. De twee arbeiders hadden als taak voor het vuur te zorgen. De volgende uitleg wordt gegeven in verband met de oorzaak van het ongeval: 'Un dépôt de sable, qui a été entraîné dans le générateur par les pompes d'alimentation, s'est formé sur le devant de la chaudière, par suite d'un léger affaïssement survenu dans les maçonneries et qui a déterminé une inclinaison au générateur.' *BS* 25 januari 1868, 438.

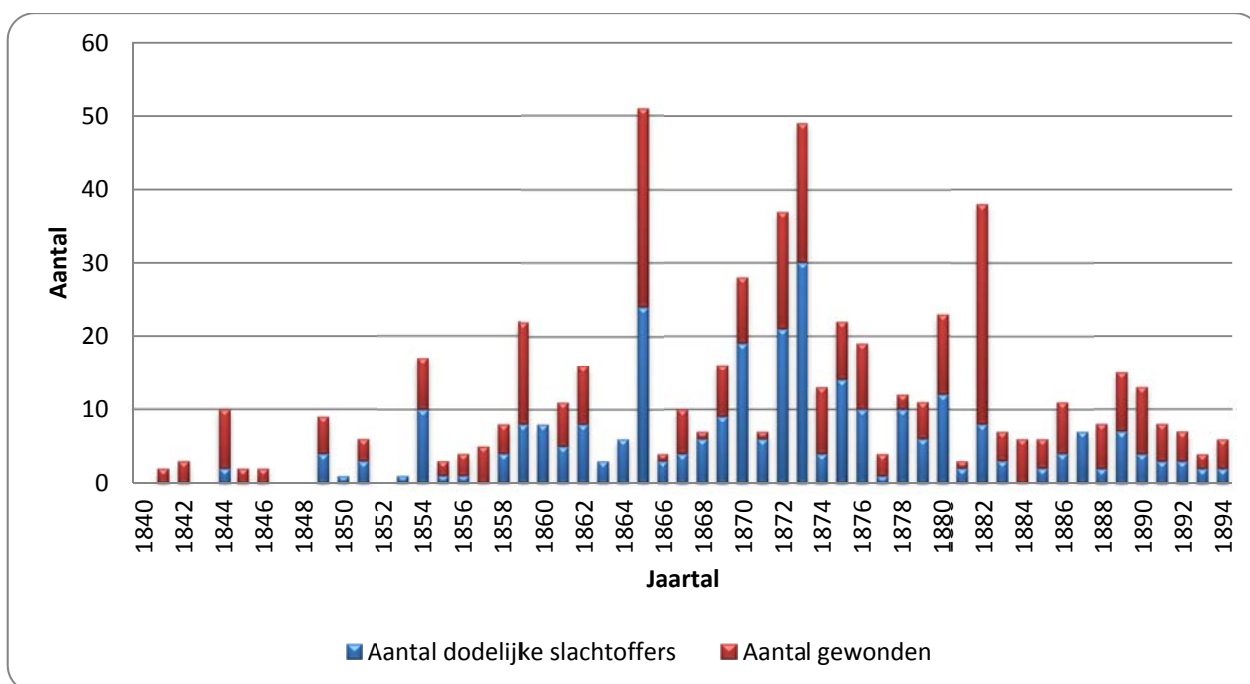
Grafiek 1 Stoomongevallen met menselijke slachtoffers (1840-1894)³³⁸

Uit de bovenstaande grafiek komt naar voor dat stoomongevallen in de jaren 1840 en '50 nog bijzonder zeldzame gebeurtenissen waren. Deze vaststelling wordt bevestigd door Mareska en Heyman die bij hun onderzoek in de jaren 1840 kort stilstonden bij het gebruik van stoomketels in de Gentse katoenfabrieken. Zij stelden vast dat de meeste stoomketels – om productiviteitsredenen – onder hoge atmosferische druk werkten, maar dat er ondanks het hogere risico dat daarmee gepaard ging toch relatief weinig ernstige ongevallen gebeurd waren. In een periode van 15 jaar waren er slechts twee explosies van stoomketels geweest in Gent. Volgens de artsen was dit vooral te danken aan een goed toezicht, een regelmatig nazicht door gespecialiseerde technici en de betere veiligheidsvoorzieningen.³³⁹ Daar staat tegenover dat er op dat ogenblik relatief weinig stoommachines in bedrijf waren. Zo werden in 1838 'slechts' 71 stoommachines geteld in de Gentse katoennijverheid.

Een volgende vaststelling is een geleidelijke toename van het aantal stoomongevallen vanaf het einde van de jaren 1850 tot het begin van de jaren 1870. Na een piek in het midden van de jaren zeventig treedt er een geleidelijke daling op tot omstreeks het midden van de jaren 1880 waarna we opnieuw een stijging van het aantal ongevallen zien.

³³⁸ Op basis van de gegevens zoals jaarlijks gepubliceerd in het *Belgisch Staatsblad* en de *Annales des travaux publics*.

³³⁹ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 45.

Grafiek 2 Doden en gewonden bij stoomongevallen (1840–1894)³⁴⁰

Wanneer we hier nu de grafiek met het aantal slachtoffers naast leggen, zien we een gelijkaardige evolutie: relatief weinig slachtoffers in de jaren 1840 tot het midden van de jaren 1850. Vanaf het midden van de jaren 1850 tot het midden van de jaren 1870 is er een toename, waarbij vooral omstreeks het midden van de jaren 1870 de grote hoeveelheid slachtoffers opvalt, tot enkele tientallen per jaar. Vanaf het midden van de jaren 1880 neemt het aantal slachtoffers gevoelig af.

Alvorens een poging te ondernemen deze grote diachronische evoluties te verklaren, moeten enkele bedenkingen gemaakt worden. De meeste pieken in de grafiek kunnen verklaard worden door zogenaamde grote *catastrophes*: echte rampen waarbij het ontplofte stoomtuig dood en vernieling zaaide onder de aanwezige arbeiders. De meeste slachtoffers vielen hier door de gloeiend hete stoom die zich verspreidde wanneer een stoomketel ontplofte. Een eerste voorbeeld van dergelijke catastrofe is het ongeval van 3 november 1854 met de stoomketel van de *Société anonyme de la Providence* te Marchienne-au-Pont, waarbij 10 arbeiders betrokken waren. Een werd onmiddellijk ter plekke gedood, vijf overleden later aan de gevolgen van hun verwondingen en de overige vier raakten in min of meerdere mate verbrand.³⁴¹ De volgende piek, uit 1859, werd veroorzaakt door de ontploffing van de stoommachine van Verbist te Hamme, waarbij de tol op drie doden en twaalf gewonden kwam te staan.³⁴² Op 8 april 1862 was de stoomketel van het constructieatelier *L. Tilkin et Cie* te Luik aan de beurt.³⁴³ De ketel werd volledig in stukken gereten, waarbij een stuk van 150 kilogram maar liefst 230 meter ver geslingerd werd. Drie arbeiders kwamen om het leven. Acht anderen raakten min of meer gekwetst. Toen op 8 november 1865 een buis van de stoommachine van de firma *Blondiaux et Cie* te Thy-le-Château het begaf, werden niet minder dan vijfendertig arbeiders geraakt door de stoom die zich razendsnel verspreidde in de

³⁴⁰ Op basis van de gegevens zoals jaarlijks gepubliceerd in het *Belgisch Staatsblad* en de *Annales des travaux publics*.

³⁴¹ De stoommachine diende hier om de walsen aan te drijven. Bij het ongeval werd de ketel volledig opengereten. Het metselwerk en het dak werden volledig weggeblazen, waarbij de brokstukken in alle mogelijke richtingen weggeslingerd werden. *BS* 28 januari 1855, 299.

³⁴² Bij dit ongeval werd het voorste stuk van de stoomketel 5 meter in de hoogte geslingerd, terwijl de basis maar liefst 160 meter ver weggeslingerd werd, dwars door de buitenmuren van het gebouw. Het achterste gedeelte smiet de muur omver waarachter de stoommachine stond. *BS* 29 januari 1860, 378-379.

³⁴³ *BS* 23 januari 1863, 358-359.

walserij waar zij aan het werk waren.³⁴⁴ Hiervan zouden veertien het niet meer kunnen navertellen. In het annus horribilis 1873 gebeurden er zelfs twee van dergelijke rampen: op 10 januari 1873 raakten in de suikerfabriek van *Lamblot et Malliar* te Solre-sur-Sambre 20 arbeiders gewond door een hete stoomwolk, waarvan dertien het niet overleefden.³⁴⁵ Op 28 mei van hetzelfde jaar ontplofte de stoommachine van de walserij van de firma *Demerbe et Cie* te Jemappes, waarbij vijftien dodelijke slachtoffers vielen en acht gewonden.³⁴⁶ Toen op 28 december 1882 de stoomketel van de linnenweverij van *Hannotte-Lejeune* te Dison ontplofte, raakten tweeëndertig arbeiders verbrand, waarvan zes dodelijk.³⁴⁷

Voor de periode 1840-1893 zijn er in totaal 256 stoomongevallen gedocumenteerd, waarvan 188 met slachtoffers. Het aantal slachtoffers dat daarbij gewond raakte bedroeg (ongeveer) 591, zijnde gemiddeld een tiental per jaar.³⁴⁸ Dit aantal moet evenwel naar boven opgewaardeerd worden. Blijkbaar werden niet alle stoomongevallen altijd even consciëntieus gemeld aan de bevoegde instanties, zoals blijkt uit het volgende getuigenis van de *Association pour la surveillance des chaudières à vapeur* uit 1874³⁴⁹:

C'est qu'aujourd'hui, quelques terribles qu'elles soient, les explosions passent presque inaperçues, et, au milieu de l'inattention générale, les erreurs les plus contraires aux faits ont acquis droit de cité et servent de base à l'opinion fort commode qu'il n'y a pas de remède. (...) Dans la situation actuelle, des explosions peuvent se produire et tuer les hommes sans que ni la justice, ni l'administration qui surveille les chaudières en soient mêmes informées.

³⁴⁴ BS 31 januari 1866, 607.

³⁴⁵ Het ging om een spiksplinternieuwe machine die nog maar net geïnstalleerd was. Het ongeval deed zich voor tijdens een rustpauze in de fabriek, toen alle machines stil lagen. De materiële schade was eigenlijk niet erg groot en bestond enkel uit de gedeeltelijke instorting van twee muren en de vernietiging van de inboedel. Dat er toch zoveel slachtoffers vielen, was vooral te wijten aan de stoomwolk die de arbeiders getroffen had. *Annales des travaux publics* 1874, 190-191.

³⁴⁶ De explosie gebeurde tijdens de normale werking van de fabriek. De stoomketel werd opgetild en twintig meter ver geslingerd. Het stoomreservoir werd hierbij van de machine gerukt en in tweeën gespleten, waarvan een deel 200 meter ver geslingerd werd, dwars doorheen een gebouw met twee verdiepingen. Het hoeft geen betoog dat de materiële schade aanzienlijk was. De hal waarin de stoomketel zich bevond werd volledig omver gehaald en de inhoud ervan in alle richtingen in het rond geslingerd. Het metselwerk van de twee stoomketels werd volledig vernield, net als dat van zes ovens, waarbij het vloeibare gietijzer op de grond terecht kwam. *Annales des travaux publics* 1874, 192-193.

³⁴⁷ Deze stoomketel bevondt zich onder de openbare weg, parallel met de façade van de fabriek. Het voetpad bestond uit balkjes en tegels, die dienden als bedekking. Toen de stoomketel ontplofte, werd de straatbedekking naar alle kanten weggeslingerd. *Annales des travaux publics* 1884, 122-125.

³⁴⁸ We schrijven 'ongeveer' omdat de beschrijvingen meestal wel gewag maken van het aantal slachtoffers, maar hier zijn een paar uitzonderingen op. Bij de ontploffing van de stoomketel in de fabriek van Terplaeten in Gent in 1857 werd bijvoorbeeld de volgende vermelding gegeven: 'Plusieurs ouvriers des deux sexes ont été victimes de l'accident', zonder verdere verduidelijking. BS 10 februari 1857, 507. Bij het stoomongeval in de fabriek van Verstraeten-Robyns te Antwerpen op 8 augustus 1857 staat bij de gevolgen geschreven: 'Les secours ont été prompts'. Hieruit blijkt duidelijk dat er hulp geboden werd aan gewonde arbeiders, maar er wordt niet vermeld hoeveel personen bij het ongeval gewond raakten. BS 28 januari 1858, 522. Wij hebben enkel rekening gehouden met de doden en gewonden die gedocumenteerd zijn. Het werkelijke aantal ligt dus hoger.

Een tweede opmerking is dat we doelbewust geschreven hebben '591 personen'. Niet alle slachtoffers waren immers arbeiders. Enkele voorbeelden kunnen dit illustreren. Bij de ontploffing van de stoomketel van Riccy-Ecrepont in Doornik stierven de vrouw en schoonmoeder van de eigenaar, die zelf zwaar gewond raakte. BS 28 januari 1852, 254. Bij het ongeval op 1 november 1860 met de stoomketel van botenbouwer Retsin te Zwijndrecht overleden zijn twee zonen, Pierre en Henri. BS 24 januari 1861, 414-415. Bij de explosie van de stoommachine van de *Société anonyme de la vallée du Piéton* te Jumet verloren vier personen het leven, waaronder de stoker, maar ook drie personen die niets te maken hadden met de mijn. Een van hen was een toevallige voorbijganger. Hij werd geraakt door een brokstuk op de steenweg die zich op 122 meter van de stoomketel bevond. BS 3 februari 1865, 549.

³⁴⁹ *Association pour la surveillance des chaudières à vapeur constituée le 30 décembre 1872. Rapport sur l'exercice 1873*, Brussel, Imprimerie Félix Callewaert père, 1874, 45.

Een boude uitspraak. Niettemin zal de combinatie van de steeds toenemende overheidscontrole en het opzienbarende, schrikwekkende karakter van een stoomongeval de mazen in het net tegen het einde van de negentiende eeuw zeker verkleind, zoniet gedicht hebben. Een andere vaststelling is dat de gepubliceerde cijfers enkel betrekking hebben op ontplofte stoomtuigen en op de arbeiders die bij dergelijke ontploffing gewond raakten. Ontploffingen waren evenwel slechts een specifieke categorie van ongevallen met stoommachines. Daarnaast waren er nog veel meer andere mogelijkheden waarbij een stoommachine arbeiders kon verwonden. Zo konden arbeiders bij het invetten bijvoorbeeld gegrepen worden door de bewegende onderdelen van de stoommachine en op die manier zwaar gewond raken.³⁵⁰

Enige voorzichtigheid is dus geboden inzake de interpretatie van onze grafieken. Toch kunnen de evoluties op de grafieken tot op zekere hoogte gekaderd worden, waarbij een decisieve factor het aantal stoomtuigen is. Hoe meer machines in gebruik, hoe groter het risico dat er ergens eentje ontplofte. We moeten de evolutie van het aantal stoomongevallen dus vergelijken met de evolutie van het aantal stoommachines.

De eerste stoommachines doken al vroeg op in onze contreien. Reeds in 1720 werd voor het eerst een *pompe à feu* opgericht in een steenkoolmijn in de regio van Luik, door een Ier genaamd O'Kelly.³⁵¹ Dit voorbeeld werd gevolgd in Charleroi in 1725, in Bergen tussen 1734 en 1740 en in Namen in 1744. Zoals de naam laat uitschijnen, werden de eerste stoomketels gebruikt om grondwater uit de mijnen te pompen.³⁵² Hun aantal nam langzaam maar gestaag toe en aan het begin van de negentiende eeuw waren er een 68-tal stoommachines in gebruik, die samen ongeveer 3.500 Pk produceerden.³⁵³ In de Nederlandse periode volgde een waar versnellingsmoment, waardoor het contingent aan stoommachines in België in 1838 niet minder dan 1.044 stuks bedroeg, waarvan er 416 in gebruik waren in de mijnen en groeven, 106 in de katoennijverheid en een honderdtal in de laken- en linnennijverheid.³⁵⁴ Daarnaast werden in 1840 bij de ontluikende spoorwegen 122 locomotieven geteld.³⁵⁵ Deze toename was evenwel klein bier in vergelijking met de stijging van het aantal stoomtuigen in de tweede helft van de negentiende eeuw. In 1887 werden bijvoorbeeld niet minder dan 17.038 stuks geteld, met een gezamenlijk vermogen van 812.980 Pk.³⁵⁶

³⁵⁰ J. MARESKA en J. HEYMAN, *o.c.*, 46-47.

³⁵¹ A. VAN NECK, *Les débuts de la machine à vapeur dans l'industrie belge 1800-1850*, Brussel, Académie Royale de Belgique, 1979, 77.

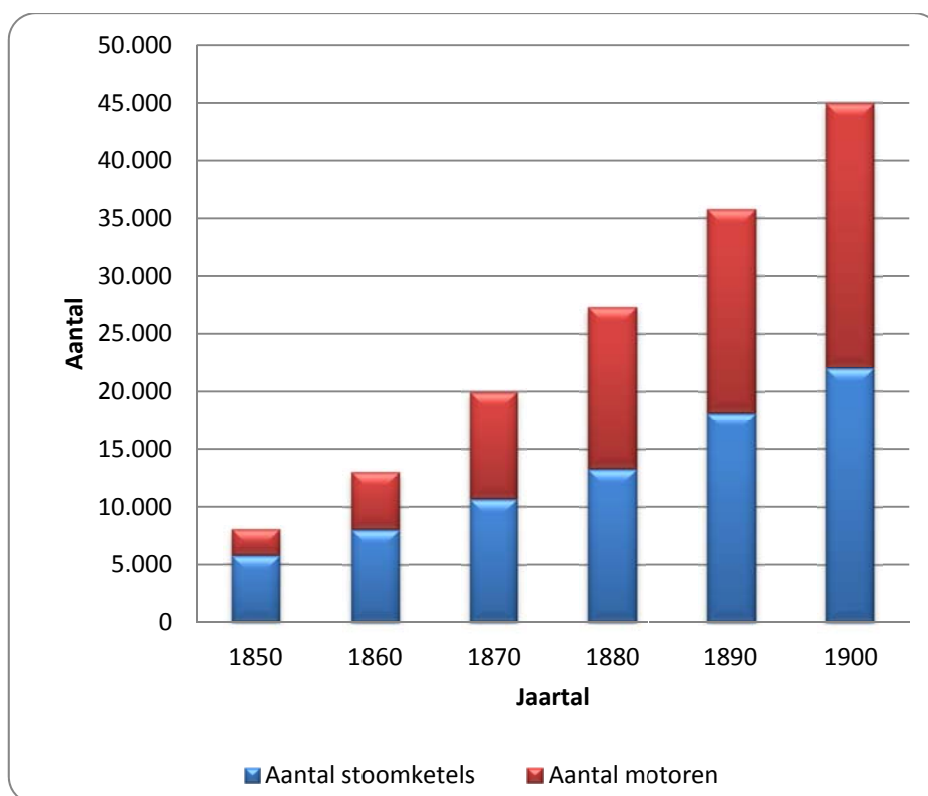
³⁵² *Annales des travaux publics* 1843, Relevé du nombre des machines à vapeur en Belgique, 353-354.

³⁵³ A. VAN NECK, *Les débuts de la machine à vapeur dans l'industrie belge 1800-1850*, Brussel, Académie Royale de Belgique, 1979, 480.

³⁵⁴ *Annales des travaux publics* 1843, 352 et seq.

³⁵⁵ *Annales des travaux publics* 1843, 358.

³⁵⁶ *Annales des travaux publics* 1889, Récapitulation des appareils à vapeur existant au 31 décembre 1887, 271.

Grafiek 3 Stoomketels en stoommotoren (1850-1900)³⁵⁷

De bovenstaande grafiek toont de voortdurende toename van het aantal stoomtuigen in de tweede helft van de negentiende eeuw. De geleidelijke toename van het aantal stoomongevallen van de jaren 1840 tot 1870 kan dus verklaard worden vanuit de numerieke toename van het aantal stoomtuigen. Maar omstreeks 1870 gaat het aantal stoomongevallen evenwel achteruit, ondanks een stijging van het aantal stoomtuigen.³⁵⁸ Hoe kan deze discrepantie verklaard worden? Wat zorgde voor een daling in het aantal stoomongevallen vanaf de jaren 1870? Een mogelijk antwoord op deze vraag ligt in een mentaliteitswijziging ten aanzien van de noodzaak van een betere technopreventie van ongevallen met stoomtuigen.

In 1868 verscheen de *Catéchisme des chauffeurs et des machinistes*.³⁵⁹ In de inleiding van dit boekje staat een interessante geschiedenis te lezen. Een aantal industriëlen van de provincie Luik waren onder impuls van het hoofd van de mijnadministratie samengekomen om zich te beraden over mogelijke praktische oplossingen om ongevallen met stoommachines te vermijden. Ze besloten om naar Engels voorbeeld een vereniging op te richten van eigenaars van stoomketels. In de statuten werd bepaald dat de leden een jaarlijkse bijdrage moesten betalen om het nodige gekwalificeerd personeel aan te werven dat de doelstellingen van de vereniging zou moeten nastreven. Concreet

³⁵⁷ De gegevens voor de grafiek werden gehaald uit: F. FRESSON, *Administration des mines et appareils à vapeur, Annales des Mines* 1963, 109. Met een 'stoomketel' wordt enkel het vat bedoeld waarin de stoom bewaard wordt. Een 'stoommotor' is de machine die voor de aandrijving zorgt. De generieke verzamelterm is 'stoomtuig'.

³⁵⁸ De *Association pour la surveillance des chaudières à vapeur* stelde in verband met de daling van het aantal stoomongevallen in 1885 het volgende: 'Dans les questions de surveillance, ce sont les explosions qui jugent en dernier ressort. Elles ont prononcé leur verdict sur l'ensemble de la situation qui s'est produite depuis les treize ans que l'Association travaille. Dans cette période, le nombre des explosions pour tout le pays a diminué de 60% (eigen onderlijning).' *Association pour la surveillance des chaudières à vapeur constituée le 30 décembre 1872. Rapport sur l'exercice 1885*, Brussel, Imprimerie veuve Monnom, 1886, 11.

³⁵⁹ X, *Catéchisme des chauffeurs et des machinistes: traitant du chauffage des chaudières à vapeur, des appareils de sûreté, du montage et de la conduite des machines*, Luik, Desoer, 1868.

zouden deze specialisten de volgende taken krijgen: de aangesloten stoomketels regelmatig inspecteren, de aandacht trekken van de eigenaars op de vastgestelde gebreken, raad geven bij de installatie van nieuwe machines, op zoek gaan naar middelen om te besparen op brandstof en ten slotte opleidingen organiseren voor de stokers en machinisten van de stoomtuigen. Ondanks de overduidelijke voordelen bleek het initiatief maar op weinig interesse te kunnen rekenen van de industriëlen, die ofwel onwetend waren over de gevaren van het gebruik van stoomtuigen, ofwel er onverschillig tegenover stonden.

Als reactie op het falen van dit initiatief besloten enkele ingenieurs van de Luikse technische school om een *stoomcatechismus* te schrijven, die via het gebruik van veel voorkomende vragen en antwoorden een overzicht zou geven van de belangrijkste weetjes in verband met de veiligheid van stoomtuigen. De afwezigheid van een gespecialiseerde vereniging die de nodige professionele inlichtingen en adviezen zou kunnen geven, maakte de noodzaak aan een dergelijke laagdrempelige informatieverstrekker in hun ogen des te urgenter. De auteurs richtten zich in eenvoudige taal rechtstreeks tot diegenen die dagelijks bezig waren met de stoomtuigen, namelijk de stokers en machinisten.³⁶⁰ De auteurs beseften dat een dergelijk eenvoudig boekje enkel een doekje voor het bloeden was. Toch hoopten zij de arbeiders iets bij te brengen over de stoomtuigen en hun vele gevaren. Daarnaast drukten zij de wens uit dat hun catechismus sommige industriëlen de ogen zou openen voor de noodzaak van een minutieus, professioneel toezicht op de stoommachines.

Enkele jaren later lukte het dan toch. Eind 1872 werd de *Association pour la surveillance des chaudières à vapeur* boven de doopvont gehouden.³⁶¹ Dankzij de propagandablaadjes van deze vereniging zijn wij goed geïnformeerd over haar werking en bestaansredenen. De *Association* stelde zich - onder andere - tot doel het exploderen van stoomketels te voorkomen.³⁶² Hiertoe had de vereniging een aantal gespecialiseerde technici in dienst, die de stoomketels van de aangesloten leden jaarlijks aan een minutieus intern en extern onderzoek onderwierpen.

In 1874 werd vastgesteld dat de stoomketels in België zich dankzij het toezicht van de overheid doorgaans in een aanvaardbare staat bevonden.³⁶³ Het aantal ontploffingen ten gevolge van een gebrek aan water of door overmatige druk bijvoorbeeld was in ons land, in tegenstelling tot Engeland, bijzonder klein.³⁶⁴ Toch gebeurden er geregeld stoomongevallen, waarbij vooral de afwezigheid van een wettelijke verplichting om de toestand van de stoomketel regelmatig te laten controleren door een expert met de vinger gewezen werd.

In de beginjaren kondigde de *Association* jaar na jaar een zegebulletin af. Geen enkele van de aangesloten - en dus door haar gecontroleerde - stoomketels was het voorwerp geworden van een

³⁶⁰ Deze 'catechismus' was niet het eerste handboek voor het bedienen van stoomketels. Louter illustratief kan verwezen worden naar het werk van Bureau, waarvan de eerste editie reeds in 1860 op de markt verscheen. T. BUREAU, *Manuel des chauffeurs et conducteurs de machines à vapeur*, Gent, Hoste, 1860.

³⁶¹ De vereniging werd opgericht op 30 december 1872, zoals blijkt uit de titels van haar rapporten.

³⁶² Artikel 1 van de statuten van de Association: 'Il est formé une association dont le siège est à Bruxelles, sous la désignation d'Association pour la Surveillance des Chaudières à vapeur. Cette association a pour but: 1° de prévenir les explosions des chaudières 2° de faire réaliser aux membres associés le plus d'économie possible dans l'emploi de la vapeur.' *Association pour la surveillance des chaudières à vapeur constituée le 30 décembre 1872. Rapport sur les exercices 1878 et 1879*, Brussel, Imprimerie Félix Callewaert père, 1880, 135.

³⁶³ *Association pour la surveillance des chaudières à vapeur constituée le 30 décembre 1872. Rapport sur l'exercice 1873*, Brussel, Imprimerie Félix Callewaert père, 1874, 46

³⁶⁴ *Association pour la surveillance des chaudières à vapeur constituée le 30 décembre 1872. Rapport sur l'exercice 1873*, Brussel, Imprimerie Félix Callewaert père, 1874, 46.

ongeval. Zo luidde het in het verslag van de werkzaamheden van het jaar 1876³⁶⁵: *'De même qu'à toutes vos réunions précédentes, nous avons la satisfaction de vous déclarer que cette année encore, nous n'avons eu aucune explosion à déplorer. Cet heureux résultat nous prouve de plus en plus qu'il suffit d'exercer une bonne surveillance pour prévenir le plus grand nombre des accidents.'* Het daaropvolgende jaar klonk het nog overmoediger³⁶⁶: *'Nous avons donc entièrement réalisé le but de l'Association et prouvé, par notre exemple, que l'on peut prévenir toutes les explosions par une surveillance relativement peu coûteuse.'*

O menselijke hybris. Twee ontploffingen met dodelijke afloop, in november 1878 en januari 1879, doorpriekten brutaal deze veiligheidsutopie en plaatsten de verantwoordelijken van de *Association* weer met de beide voeten op de grond.³⁶⁷ De toon werd milder en plots heette het dat het nu eenmaal onvermijdelijk was dat er op een dag een ketel zou ontploffen.³⁶⁸ Toch maakten zij zichzelf niet al te veel verwijten. Het ontploffen van de ketels bleek achteraf niet het gevolg van tekortkomingen in het technisch onderzoek, maar wel van een nalatigheid van de eigenaars, die de waarschuwingen en aanbevelingen van de technici van de *Association* in de wind geslagen hadden.³⁶⁹

Ondanks het overduidelijk nut van een jaarlijks nazicht, bleef het aantal door de *Association* nageziene stoomketels al bij al beperkt. Zo waren er bij haar opstart, op 1 januari 1873, 496 stoomketels aangesloten.³⁷⁰ En alhoewel er een gestage stijging was van het aantal aangesloten ketels (zie grafiek), erkende de vereniging in haar verslag van het werkingsjaar 1878 dat zij slechts een beperkt aantal stoomketels controleerde in vergelijking met het totale contingent en dat het toezicht van de overgrote meerderheid nog altijd sterk te wensen overliet.³⁷¹

³⁶⁵ *Association pour la surveillance des chaudières à vapeur constitué le 30 décembre 1872. Rapport sur l'exercice 1876*, Brussel, Imprimerie Félix Callewaert père, 1877, 3.

³⁶⁶ *Association pour la surveillance des chaudières à vapeur constituée le 30 décembre 1872. Rapport sur l'exercice 1873*, Brussel, Imprimerie Félix Callewaert père, 1874, 3.

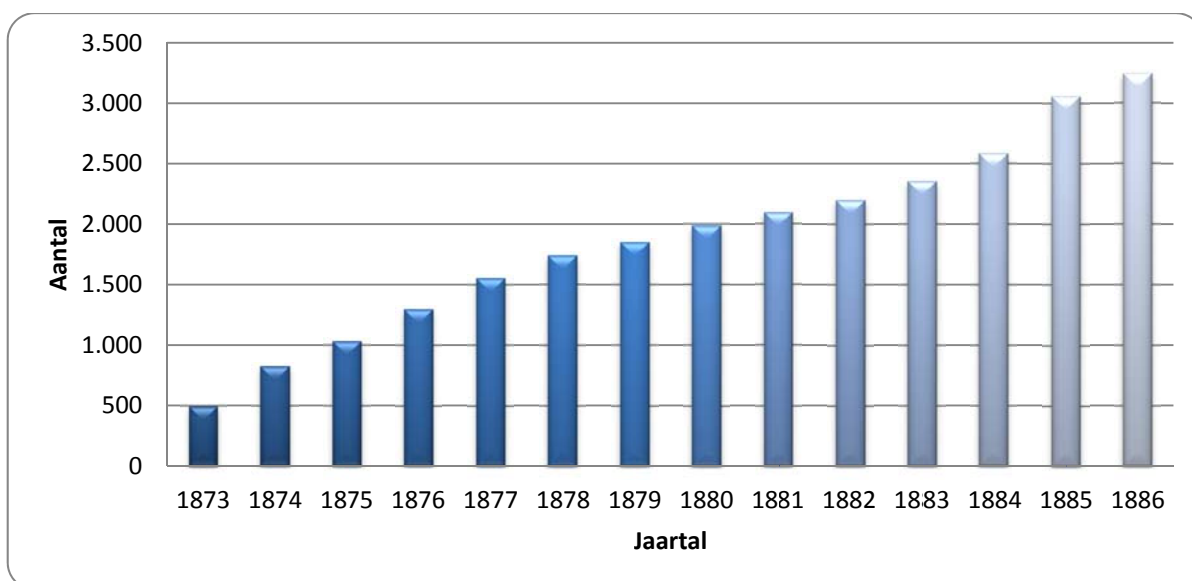
³⁶⁷ *Association pour la surveillance des chaudières à vapeur constitué le 30 décembre 1872. Rapport sur les exercices 1878 et 1879*, Brussel, Imprimerie Félix Callewaert père, 1880, 8.

³⁶⁸ *Association pour la surveillance des chaudières à vapeur constitué le 30 décembre 1872. Rapport sur les exercices 1878 et 1879*, Brussel, Imprimerie Félix Callewaert père, 1880, 8.

³⁶⁹ *Association pour la surveillance des chaudières à vapeur constitué le 30 décembre 1872. Rapport sur les exercices 1878 et 1879*, Brussel, Imprimerie Félix Callewaert père, 1880, 13.

³⁷⁰ Deze ketels zijn niet letterlijk 'aangesloten'. We bedoelen er enkel mee dat de eigenaars hun ketels lieten controleren door de *association*.

³⁷¹ *Association pour la surveillance des chaudières à vapeur constitué le 30 décembre 1872. Rapport sur les exercices 1878 et 1879*, Brussel, Imprimerie Félix Callewaert père, 1880, 3.

Grafiek 4 Aantal door de 'Association' gecontroleerde stoomketels (1873-1886)³⁷²

Zelfs in 1886, nadat de overheid door middel van het KB van 28 mei 1884³⁷³ het jaarlijks nazicht van stoomketels als technopreventie voor ongevallen voor alle ketels verplicht gemaakt had, was het aantal bij de *Association* aangesloten ketels beperkt tot slechts ongeveer 20% van de stoomketels in België.³⁷⁴ Dat deze wettelijke verplichting zich niet in een enorme toename van het ledenaantal vertaalde, lag volgens het bestuur enerzijds aan de economische crisis, die een aantal aangesloten leden over de kop had doen gaan en anderzijds aan het feit dat veel ondernemers – om financiële redenen – hun ketel liever lieten nazien door goedkope arbeiders, die vaak zelfs geen *chaudronniers* (ketellappers of -makers) waren.³⁷⁵ Deels uit eigenbelang, deels terecht legde zij de nadruk op het belang om de keuring te laten uitvoeren door een echte vakman, gespecialiseerd in het nazicht van stoomketels en met de nodige technische en praktische vakkennis. Wanneer de keuring slecht uitgevoerd was, gaf het officiële keuringsbewijs immers alleen maar een vals gevoel van veiligheid.

De meeste industriëlen hadden dus duidelijk geen besef van het gevaar dat hun stoomtuig opleverde of stonden er minstens fatalistisch en ongeïnteresseerd tegenover. Dit kunnen wij afleiden uit de al bij al geringe interesse om lid te worden van de vereniging. Toen dergelijke controle wettelijk verplicht werd, opteerde de grote meerderheid voor de goedkoopste formule, wat ook al niet onmiddellijk getuigt van een diepgaande bekommernis. We moeten er ons evenwel voor hoeden al te kritisch te staan tegenover deze nonchalante houding van veel eigenaars van stoomtuigen. Zoals we gezien hebben, was een ongeval met een stoommachine al bij al een uitzonderlijke gebeurtenis en de meeste industriëlen zullen er gemakshalve van uitgegaan zijn dat dergelijk ongeval hen wel niet zouden overkomen.

³⁷² *Association pour la surveillance des chaudières à vapeur constitué le 30 décembre 1872. Rapport sur l'exercice 1885*, Brussel, Imprimerie veuve Monnom, 1886, 10.

³⁷³ KB 28 mei 1884 concernant l'emploi et la surveillance des chaudières et machines à vapeur, BS 7 juni 1884, *Pasin.* 1884, 228-235, zie ook *Annales des travaux publics* 1885, 138-156; Instruction ministérielle pour l'exécution du règlement de police du 28 mai 1884, concernant l'emploi et la surveillance des appareils à vapeur, BS 7 juni 1884, 2245-2256; zie ook *Annales des travaux publics* 1885, 158-197; KB 26 juni 1886 police des machines à vapeur, BS 16 juli 1886, *Pasin.* 1886, 339, zie ook *Annales des travaux publics* 1889, 509.

³⁷⁴ Zijnde 3.243 aangesloten stoomketels. Zoals eerder weergegeven, bedroeg het aantal stoomketels eind 1887 in België 17.038. *Annales des travaux publics* 1889, Récapitulation des appareils à vapeur existant au 31 décembre 1887, 271.

³⁷⁵ *Association pour la surveillance des chaudières à vapeur constitué le 30 décembre 1872. Rapport sur l'exercice 1885*, Brussel, Imprimerie veuve Monnom, 1886, 4-6.

Toch blijkt uit de oprichting van de *Association pour la surveillance des chaudières à vapeur* dat bij een aantal mensen een welgemeende interesse en bekommernis leefde om de verschrikkingen van een stoomongeval te voorkomen. In dit verband rijst de vraag waarom precies rond de jaren 1870 een aanvang genomen werd met de private preventie van stoomongevallen. De internationale invloed is hier alvast een belangrijke factor, zoals blijkt uit de vermelding dat de Luikse industriëlen zich lieten inspireren door het Engelse voorbeeld om een eigen vereniging ter preventie van stoomongevallen uit de grond te stampen. Albion was niet enkel voor België het lichtend voorbeeld. De industriëlen die in 1867 in het – toen nog Franse – Mulhouse de *Association alsacienne des propriétaires d'appareils à vapeur* oprichtten, hadden eveneens de Engelse 'tegenvoeters' als voorbeeld.³⁷⁶ In het Duitse taalgebied had men reeds in 1866 in Mannheim in de staat Baden de *Gesellschaft zur Ueberwachung und Versicherung von Dampfkesseln* opgericht, de eerste private vereniging in Duitsland voor het toezicht op de stoomketels.³⁷⁷ Er zouden al snel veel andere volgen, zoals het *Verein zur Überwachung der Dampfkessel in den Kreisen Elberfeld und Barmen*, die volgend statutair doel had: de '*möglichste Verhütung von Dampfkesselexplosionen, Förderung eines rationellen Betriebes der Dampfkessel und Dampfmaschinen, insbesondere auch Herbeiführung und Weiterbildung der Kesselwärter*'.³⁷⁸ Deze doelstellingen, het vermijden van ongevallen en het efficiënter benutten van brandstof, waren overal dezelfde.³⁷⁹

Naast de internationale inspiratie lijkt ook de grotere aandacht van het gerecht voor de stoomongevallen een mogelijke drijfveer geweest te zijn voor een aantal eigenaars van stoomtuigen om preventief controles te laten uitvoeren. In het verslag over het werkingsjaar 1885 schreef de *Association pour la surveillance des chaudières à vapeur* hierover het volgende:³⁸⁰

'L'association était recherchée parce qu'on a confiance dans ses visites, parce qu'elle donne des conseils utiles dans toutes les questions de machines et de chaudières, et aussi, parce qu'en cas d'accident sa réputation couvrirait l'industriel que l'on ne pourrait plus accuser de ne pas avoir fait le nécessaire.'

Door zich aan te sluiten bij een private vereniging voor de preventie van stoomongevallen kon een eigenaar van een stoomketel zich indekken voor een mogelijke aansprakelijkheid wanneer zijn tuig de lucht in ging. De stoomketeigenaar had immers als een goede huisvader alles gedaan wat binnen zijn mogelijkheden lag om een ongeval te vermijden, wat hem vrij pleitte van enige schuld. Het loont dan ook de moeite om de sporen te volgen die stoomtuigen achtergelaten hebben in de rechtspraak.

2.1.5 Rechtspraak inzake stoomtuigen

De rechtspraak inzake stoomtuigen laat zich opdelen in drie grote categorieën. In de eerste plaats gaat het om procedures op basis van loutere overtredingen van de reglementering inzake stoommachines. Naar verluidt werden er reeds ondernemers veroordeeld op basis van de

³⁷⁶ J. FAYN, *Des appareils & procédés de conservation contre les atteintes des machines en mouvement*, Luik, Desoer, 1876, 23. Zie over deze vereniging ook nog: *Bulletin de la société industrielle de Mulhouse* 1868, 675 et seq.

³⁷⁷ N. VOM FELD, *Staatsentlastung im Technikrecht. Dampfkesselgesetzgebung und -überwachung in Preußen 1831-1914*, Frankfurt am Main, Klostermann, 2007, 103.

³⁷⁸ § 1 van de statuten van deze vereniging. N. VOM FELD, *Staatsentlastung im Technikrecht. Dampfkesselgesetzgebung und -überwachung in Preußen 1831-1914*, Frankfurt am Main, Klostermann, 2007, 163.

³⁷⁹ Zoals we gezien hebben, waren dit de doelstellingen van onze Belgische *Association pour la surveillance des chaudières à vapeur*. In Mulhouse luidde het doel van de vereniging als volgt in artikel 1 van de statuten: '*L'association a pour but de prévenir les accidents et les explosions de chaudières à vapeur, et de faire réaliser à ses membres des économies dans la production et dans l'emploi de la vapeur.*' *Bulletin de la société industrielle de Mulhouse* 1868, 698.

³⁸⁰ *Association pour la surveillance des chaudières à vapeur constitué le 30 décembre 1872. Rapport sur l'exercice 1885*, Brussel, Imprimerie veuve Monnom, 1886, 11.

koninklijke besluiten van 1839.³⁸¹ Bij de veroordeling van de eigenaar van een stoomketel in een suikerfabriek door de correctionele rechtbank van Doornik in 1866 oordeelde de rechter dat de wetgever in het openbaar belang bepaalde voorzorgsmaatregelen voorgeschreven had, waarvan het doel vanzelfsprekend was de veiligheid van de personen in de omgeving van de machine te beschermen.³⁸² Dit nam niet weg dat de rechtbanken de voorschriften in verband met stoommachines in bepaalde gevallen strikt interpreteerden, in het voordeel van de eigenaars, omdat zij de voorschriften beschouwden als een beperking op de vrijheid van industrie.³⁸³

De tweede categorie was deze van de eigenaars van stoomtuigen die strafrechtelijk vervolgd werden omwille van de dramatische gevolgen die een ongeval met een stoomtuig met zich mee gebracht had. Onze inleidende casus met het stoomongeval in Blankenberge in 1867 is hiervan een goede illustratie.

De derde categorie is evenwel de interessantste. Het gaat om burgerrechtelijke procedures, waarbij slachtoffers en/of nabestaanden de eigenaar van een stoomtuig voor de rechtbank daagden op basis van het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht. Het grootste verschil met de twee overige categorieën is dat hier niet de beteugeling van de fout van de eigenaar van het stoomtuig centraal staat, maar wel de schade die het slachtoffer van het ongeval geleden heeft. Met andere woorden staat hier het arbeidsongeval (of beter: de schadeverwekkende gevolgen ervan) centraal.³⁸⁴

Alles samen gaat het hierbij niet over grote aantallen – logisch want er ontploften nu eenmaal niet zoveel stoomtuigen. Maar in het recht is het vaak niet de kwantiteit, maar de kwaliteit die telt en in dat opzicht zijn de weinige stoomongevallen bijzonder interessant, omdat ze tot de eerste ‘arbeidsongevallen’ behoren die vanaf de jaren 1870 in de Belgische gepubliceerde rechtspraak opduiken.

2.1.5.1 Ravage in Sint-Gillis

Sint-Gillis, 14 april 1870, 4u55 in de namiddag. Met een verschrikkelijke knal ontplofte een van de stoomketels van de *Société linière*. In een fractie van een seconde werd een enorme ravage aangericht. Het gebouw waarin de ketels zich bevonden werd volledig verwoest.³⁸⁵ Vlijmscherpe

³⁸¹ *Annales des travaux publics* 1843, 351. We konden geen verdere sporen hiervan terugvinden.

³⁸² ‘Attendu que le législateur, en ce qui concerne les machines à vapeur, a prescrit, dans un intérêt public, certaines mesures de précaution dont le but est évidemment la sécurité des personnes qui approchent ces machines et que l’obligation de ces mesures incombe à tous ceux qui font établir des machines à vapeur pour un usage quelconque’ (eigen onderlijning). Dit vonnis werd in 1867 door het hof van beroep van Brussel bevestigd. Brussel 12 juli 1866, *BJ* 1866, 1564. Een gelijkaardig geval, ook in een suikerfabriek, betreft het arrest van 26 mei 1880 van het hof van beroep van Brussel. Brussel 26 mei 1880, *Pas.* 1880, II, 224-225.

³⁸³ ‘attendu toutefois que cet arrêté, n’étant qu’une restriction à la liberté de l’industrie et ne trouvant sa justification que dans les mesures réglementaires que le gouvernement est autorisé à prendre en vue de la sécurité publique, doit être interprété strictement dans ses termes (eigen onderlijning).’ Corr. Dendermonde 30 januari 1872, *Pas.* 1872, III, 281-282.

³⁸⁴ Voor de volledigheid vermelden wij hier dat de schadelijgende partij zich op dat ogenblik natuurlijk ook burgerlijke partij kon stellen tijdens het strafproces. Zie bijvoorbeeld F. HELIE, *Traité de l’action publique et de l’action civile, résultant des crimes, délits et contraventions, précédé de l’histoire de la procédure criminelle*, Brussel, Meline, 1853. Vanuit dit opzicht slaat VERVLIET overigens volledig de bal mis wanneer zij schrijft dat de burgerlijke partijstelling pas ingevoerd zou zijn in 1878. V. VERVLIET, *Buitencontractuele aansprakelijkheid bij professionele risico’s: betekenis en draagwijdte van de buitencontractuele aansprakelijkheid doorheen de evolutie van de professionele risicoverzekering*, Antwerpen, Intersentia, 2007, 35. Het verschil tussen burgerlijke partijstelling en de vordering voor de burgerlijke rechtbanken is evenwel dat – volgens ons – bij het strafproces de beteugeling van de dader van het misdrijf centraal staat en niet het slachtoffer of de vergoeding van diens schade. Dit in tegenstelling tot de burgerlijke procedure, waar wel de schade van het slachtoffer en de vergoeding ervan centraal staat, als rechtstreeks gevolg van de uitkomst van het aansprakelijkheidsvraagstuk.

³⁸⁵ *Annales des travaux publics* 1871, 208-209.

stukken gloeiend ijzer werden met onweerstaanbare kracht weggeslingerd. Een stuk werd teruggevonden voor de oven, een ander stuk 20 meter verder. De bolle zijde van de ketel werd weggekatapulteerd tot op de eerste verdieping van het tegenoverliggende gebouw, terwijl een ander stuk 13 meter verder op het gelijkvloers teruggevonden werd. Toen het stof was gaan liggen, werden niet minder dan vijf doden geteld en zeventien gewonden, waarvan zeven achteraf zouden bezwijken aan de brandwonden die zij opgelopen hadden door de hete stoom.³⁸⁶ Dit afschuwelijke ongeval veroorzaakte een spontane golf van sympathie bij het grote publiek en de giften voor de slachtoffers stroomden binnen.³⁸⁷ Op basis van zijn administratief onderzoek kwam conducteur van Bruggen en Wegen Richir tot de vaststelling dat het ongeval te wijten moest zijn aan de slechte kwaliteit van het plaatijzer.

Interessant voor ons is dat een aantal nabestaanden van slachtoffers de weg naar de burgerlijke rechtbank te Brussel gevonden hebben om schadevergoeding te eisen voor het verlies van hun naasten. In de gerechtelijke procedure opgestart door weduwe Adriaenssens kwamen de experts weliswaar tot enigszins andere technische vaststellingen dan Richir, maar ze waren het wel met hem eens dat de eigenares een fout of onvoorzichtigheid te verwijten viel ten aanzien van het onderhoud van de stoomketel. Ook substituut procureur des Konings Faider kwam in zijn omvangrijk requisitoir tot het besluit dat de vennootschap aansprakelijk was, op basis van de artikelen 1382 en 1384 van het Burgerlijk Wetboek. De rechtbank volgde hem hierin en de *Société linière* werd op 31 mei 1871 veroordeeld tot het betalen van een schadevergoeding.³⁸⁸

Het vonnis is juridisch interessant, omdat hier uit artikel 1384, eerste lid van het Burgerlijk Wetboek een vermoeden van fout afgeleid werd voor de bewaarder van de zaak (stoomketel) die de schade veroorzaakt had.³⁸⁹ *‘Attendu que du texte de l'article 1384 du Code civil il ressort clairement que le propriétaire d'une chose même inanimée qu'il a sous sa garde est responsable du dommage causé par le fait de cette chose’.*³⁹⁰ Later zou de doctrine dit nieuwe principe oppikken en verder uitbouwen, zoals François Laurent in België en Saleilles en Jotterand in Frankrijk.³⁹¹

Er werd beroep aangetekend tegen dit vonnis en op 16 april 1872 sprak het hof van beroep te Brussel een arrest uit waarin enerzijds deze nieuwe interpretatie van artikel 1384 eerste lid BW van tafel geveegd werd³⁹², maar anderzijds toch schadevergoeding toegekend werd aan de nabestaanden, op basis van artikel 1382 van het Burgerlijk Wetboek.³⁹³ Uit een arrest uitgesproken

³⁸⁶ Requisitoir van de substituut procureur des Konings Faider, *BJ* 1871, 758.

³⁸⁷ *‘La charité publique s’empressa de soulager les premières misères.’* Requisitoir van de procureur des Konings Faider, *BJ* 1871, 758 ; *‘Qu’en effet, la bienfaisance publique, par ses dons en cette circonstance, a entendu uniquement gratifier les victimes d’une déplorable catastrophe, sans nulle intention de payer la dette de la personne responsable envers elles’*, Brussel 4 mei 1874, *BJ* 1874, 630.

³⁸⁸ Rb. Brussel 31 mei 1871, *BJ* 1871, 758-764.

³⁸⁹ Zie hierover: L. CORNELIS, *De buitencontractuele aansprakelijkheid voor schade veroorzaakt door zaken. Rechtsvergelijkend onderzoek: België, Frankrijk, Nederland, Bondsrepubliek Duitsland en Engeland*, Antwerpen, Kluwer, 1982.

³⁹⁰ Rb. Brussel 31 mei 1871, *BJ* 1871, 762.

³⁹¹ Aanleiding voor de studies van Saleilles en Jotterand was overigens een uitspraak van het Franse Hof van Cassatie op 16 juni 1896 naar aanleiding van een dodelijk ongeval met een stoomketel. R. SALEILLES, *Les accidents du travail et la responsabilité civile. Essai d’une théorie objective de la responsabilité contractuelle*, Parijs, Rousseau, 1897 ; L. JOSSERAND, *La responsabilité du fait des choses inanimées*, Parijs, Rousseau, 1897 ; F. LAURENT, *Principes de droit civil*, XX, n° 639. In zijn voorontwerp ter herziening van het Burgerlijk Wetboek luidde artikel 1137 (dat artikel 1384 verving) als volgt: *‘On est responsable du dommage causé par le fait des choses que l’on a sous sa garde. Il en est ainsi d’une machine à vapeur qui fait explosion. Le propriétaire est présumé en faute, sauf preuve contraire.’* F. LAURENT, *Avant-projet de révision du Code civil*, Brussel, 1884, IV, 129.

³⁹² Het Hof van Cassatie zou pas in een arrest van 20 mei 1904 voor het eerst aanvaarden dat het gebrek aan een zaak volstaat als fout voor de bewaarder. M. BONHEURE, *Les grandes lignes de l’évolution du régime des accidents du travail*, *Journal des Tribunaux du Travail* 2005, 17-22.

³⁹³ In het arrest zoals gepubliceerd in de Belgique Judiciaire staat er 16 april 1871, maar dat is niet mogelijk, aangezien het vonnis in eerste aanleg pas van 31 mei 1871 dateert. Brussel 16 april 1872, *BJ* 1872, 1313.

op 4 mei 1874 door hetzelfde hof blijkt dat er minstens nog een andere burgerlijke procedure opgestart werd naar aanleiding van het ongeval van 14 april 1870: Catherina Paridaens, die zware brandwonden opgelopen had en hierdoor minstens drie maanden arbeidsongeschikt was, kreeg hiervoor uiteindelijk 500 frank toegekend.³⁹⁴

Afbeelding 4 *Société linière* te Sint-Gillis bij Brussel³⁹⁵

Terwijl deze gerechtelijke procedures nog lopende waren, sloeg het noodlot opnieuw toe in de *Société linière*. Op 26 maart 1872, minder dan twee jaar na het eerste incident, vloog er omstreeks 8u15 's morgens opnieuw een stoomketel in de lucht, met nog meer verwoestende gevolgen dan de eerste keer. Naast de aanzienlijke materiële vernielingen³⁹⁶ vielen nu niet minder dan twaalf doden te betreuren.³⁹⁷ Dit keer besloot het parket de koe bij de horens te vatten en werd een grondig strafrechtelijk onderzoek gevoerd, dat uitmondde in een veroordeling van de directeur van de *Société linière*, Braye, door de correctionele rechtbank van Brussel op 4 maart 1874 en

³⁹⁴ Brussel 4 mei 1874, BJ 1874, 630-631.

³⁹⁵ B. VAN DER HERTEN, M. ORIS en J. ROEGIERS (ed.), *Nijver België. Het industriële landschap omstreeks 1850*, Antwerpen-Brussel, Uitgeverij MIM en het Gemeentekrediet, 1995, 78.

³⁹⁶ 'La moitié de la tôle au-dessus de la grille a été découverte dans les décombres, sous le foyer ; le restant de la partie cylindrique antérieure a été projeté à 10 mètres environ de distance. Le fond tombé antérieur en était séparé. La partie postérieure de la chaudière, arrachée des tubes réchauffeurs, a été lancée en arrière contre la grande cheminée en briques de l'usine. Le fond tombé s'en trouvait détaché. La cheminée s'est écroulée et a écrasé une partie de l'atelier des mécaniciens. Les vitres de la cour intérieure ont été brisées et la toiture des ateliers faisant face aux chaudières et celle du petit bâtiment latéral à ses appareils fortement détériorées. Le séchoir au-dessus des chaudières complètement détruit.'

Annales des travaux publics 1873, 192-193.

³⁹⁷ Zeven van deze slachtoffers overleden ter plaatse, terwijl de andere vijf achteraf aan hun verwondingen bezweken. *Annales des travaux publics* 1873, 192-193.

bevestigd door het arrest van het hof van beroep van Brussel op 4 februari 1875.³⁹⁸ Waarschijnlijk geïnspireerd door de goede afloop van de procedures van het eerste ongeval, hadden ondertussen verscheidene slachtoffers en nabestaanden een burgerlijke vordering ingesteld, waarvan een op 21 juli 1875 gedateerd vonnis publicatie in *La Belgique Judiciaire* haalde.³⁹⁹

2.1.5.2 In het zog van de *Société linière*

De juridische vakliteratuur interesseerde zich op dat ogenblik blijkbaar bijzonder voor het fenomeen van de stoomongevallen, zoals mag blijken uit een aantal andere gepubliceerde vonnissen en arresten. Als eerste kan het arrest van het hof van beroep van Gent vermeld worden, waarbij Alphonse Bracq-Vercruysse, de eigenaar van de katoenweverij gelegen aan de Hundelgemsesteenweg te Ledeberg bij Gent, strafrechtelijk veroordeeld werd wegens doodslag en slagen en verwondingen ten gevolge van de explosie op 9 juli 1872 van zijn stoomketel.⁴⁰⁰ De ontploffing deed zich voor toen de stoker de pomp van de machine die de generator voedde, in gang zette. Stokershulp Alphonse De Vogelaere en metsersdiender Charles Donckers kwamen hierbij om het leven en metser Jean Baptiste De Meyer liep lichte verwondingen op.⁴⁰¹ De ketel in kwestie was een tweedehands exemplaar uit Marcinelle dat al verscheidene malen opgelapt was en zich in een bijzonder slechte staat bevond. Bovendien ontbrak het verslag van de bevoegde inspecteur. Het hof motiveerde zijn uitspraak als volgt⁴⁰²:

‘(...) le tout sans même y avoir été autorisé au vœu de l’arrêté royal du 21.4.1864, le prévenu a non-seulement contrevenu à l’art. 1er de ce règlement et encouru l’amende qui lui a été souverainement infligée par le tribunal de Gand, mais qu’il a, en outre, manqué de la prévoyance la plus élémentaire chez un homme de sa profession.’

Een volgende zaak betrof de ontploffing van de stoomketel van de suikerfabriek *Lamblot-Malliar* te Charleroi op 10 januari 1873, met 12 doden tot gevolg.⁴⁰³ In een poging om schadevergoeding te verkrijgen hadden de nabestaanden van enkele slachtoffers alle mogelijke verantwoordelijken van het ongeval voor de burgerlijke rechtbank gedaagd: de vennootschap die de suikerfabriek uitbaatte, de vennootschap die de stoomketels en de installatieplannen geleverd had en ten slotte de metselaars die de ketels ingemetseld hadden. De beide vennootschappen werden solidair

³⁹⁸ De informatie over de strafrechtelijke procedure in eerste aanleg vinden wij terug in het arrest van het hof van beroep te Brussel van 20 maart 1876: ‘Attendu que l’action intentée par les sieurs Vandenkerckhove et consorts contre la société la Linière trouve son fondement dans le jugement du tribunal correctionnel de Bruxelles, du 4 mars 1874, par lequel le sieur Braye, directeur de la Linière, a été condamné à six mois d’emprisonnement, comme auteur de l’accident, (...)’ Brussel 20 maart 1876, *Pas.* 1876, II, 242-243. De informatie over de uitspraak in beroep staat te lezen bij de inleidende tekst bij het vonnis van de burgerlijke rechtbank van Brussel van 21 juli 1875: ‘La cour d’appel de Bruxelles, par arrêt par défaut du 4 février 1875, passé en force de chose jugée, condamna un des préposés de la Linière du chef d’homicide par imprudence.’ Aangezien het om een arrest bij verstek gaat, zal dezelfde straf als in eerste aanleg weerhouden zijn. Inleidende tekst bij Rb. Brussel 21 juli 1875, *BJ* 1875, 1098-1099.

³⁹⁹ ‘Plusieurs actions furent intentées à la société Linière par les enfants ou parents des victimes’ Inleidende tekst bij Rb. Brussel 21 juli 1875, *BJ* 1875, 1098-1099.

⁴⁰⁰ Gent 26 februari 1873, *Pas.* 1873, II, 171-172.

⁴⁰¹ *Annales des travaux publics* 1873, 192-193.

⁴⁰² Al moet dit genuanceerd worden: Bracq-Vercruysse had wel de conducteur van Bruggen en Wegen bevoegd voor de regio Gent en omgeving laten komen om de stoomketel aan een druktest te onderwerpen. Naar aanleiding van dit bezoek had de conducteur een zegel « nr. 5 » aangebracht, dat de maximum druk van 5 bar aangaf. Op die manier had de inspecteur – volgens de verdediging – impliciet erkend dat de stoomketel in goede staat was. De rechtbank was niettemin van oordeel dat dit niet de door de wet vereiste toelating was, toch hield zij er rekening mee als verzachtende omstandigheid. Gent 26 februari 1873, *Pas.* 1873, II, 171-172.

⁴⁰³ Rb. Charleroi 26 februari 1876, *Pas.* 1876, III, 170-173.

veroordeeld op basis van artikel 1384 van het Burgerlijk Wetboek, terwijl de metselaars buiten zake gesteld werden omdat op hun werk niets aan te merken viel.

2.1.6 Besluit

Het aantal stoomongevallen nam geleidelijk toe vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw, omwille van de toename van het aantal stoomtuigen dat in gebruik was in de Belgische industrie. In een aantal gevallen leidde dit tot de strafrechtelijke vervolging van de eigenaars van gebrekkige of ontplofte stoomketels. Vanaf de jaren 1870 vonden bovendien een aantal arbeiders of hun nabestaanden de weg naar de burgerlijke rechtbanken om op basis van het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht schadevergoeding te eisen voor de schade die zij bij het ongeval geleden hadden. Deze procedures behoren tot de eerste echte 'arbeidsongevallenprocedures'. Op hetzelfde ogenblik werden een aantal initiatieven genomen door de eigenaars van stoomketels om te zorgen voor een betere private technopreventie, via het regelmatig toezicht door gespecialiseerde technici. Een van de voordelen van dergelijke private inspectie was dat de eigenaar van een stoomketel zich kon indekken tegen een mogelijke aansprakelijkheidsvordering. Indien de eigenaar kon aantonen dat hij er alles aan gedaan had om ongevallen te vermijden, onder andere door een professioneel nazicht door een neutrale buitenstaander, kon hij een eventuele veroordeling door de rechtbank vermijden. Door de toegenomen aandacht voor de veiligheid van de stoomtuigen nam het aantal ongevallen met stoomtuigen vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw af, ondanks een nog steeds spectaculaire groei van het totale aantal stoomtuigen.

De invalshoek van de stoomtuigen is een 'technische' benadering, omdat stoomtuigen niet gebonden zijn aan een welbepaalde industrietak. Het merendeel was evenwel in gebruik in de mijnbouw en bij de spoorwegen. Toevallig (of niet?) waren dit de twee sectoren waarvan de arbeidsongevallen als eerste de Belgische rechtspraak haalden.

‘La condition des ouvriers mineurs est exposé à plus d’accidents que toute autre profession industrielle.’⁴⁰⁴

2.2 Arbeidsongevallen in de mijnen

2.2.1 Inleiding

Zoals eerder aangegeven bestond de industrie in het negentiende-eeuwse België uit een bont allegaartje aan sterk uiteenlopende industriële activiteiten. De Gentse katoennijverheid en in mindere mate de Brusselse *petite industrie* omstreeks het midden van de negentiende eeuw passeerden hierbij reeds de revue. Tot nu werd met geen woord gerept over de mijnbouw, die nochtans een van de belangrijkste takken van de Belgische negentiende-eeuwse industriële nijverheid was. Het beroep van mijnwerker was bovendien een van de gevaarlijkste door de vele kleine en grote gevaren waaraan hij werd blootgesteld. Net omwille van dat grote veiligheidsrisico werd de mijnbouw gekenmerkt door eigen regulering, inspectie, gebruiken en vergoedingssystemen, waardoor men deze sector kan omschrijven als een ondergronds parallel universum, dat hierna bestudeerd zal worden.

2.2.2 Reglementair kader

De fundamenteën van het juridische raamwerk van de mijnbouw liggen, net als bij de stoomtuigen, in de Franse periode. In 1791 verscheen een eerste ‘revolutionaire’ wet in verband met de mijnen, die vanaf 1795 ook van toepassing was in onze gewesten.⁴⁰⁵ In deze wet werd met geen woord gerept over de arbeiders of over ongevallenpreventie. Er werd wel vermeld dat de mijnen onderworpen waren aan het toezicht van de overheid en aan een vergunningsplicht.⁴⁰⁶ Op het terrein ontstonden er al snel financiële conflicten tussen de oude cijsbezitters, de eigenaars van de grond en de eigenlijke uitbaters van de steenkoolwinning, die elk een stuk van de koek wilden.⁴⁰⁷ De wet van 21 april 1810, die de basis vormde voor de mijnwetgeving in de negentiende eeuw, maakte een einde aan deze onzekerheid.⁴⁰⁸ Interessant voor ons is dat deze wet enkele artikelen bevatte in verband met de mijninspectie, waarbij hun rol en functie kort omschreven werd. Zo bepaalde artikel 47 dat de mijninspecteurs het politietoezicht uitoefenden, om het behoud van de gebouwen (aan de oppervlakte) en de veiligheid van de ondergrond te verzekeren.⁴⁰⁹ Zij

⁴⁰⁴ X, Notice sur l’établissement, en Belgique, de caisses de prévoyance en faveur des ouvriers mineurs, *Annales des travaux publics* 1843, 47.

⁴⁰⁵ Wet 12-28 juli 1791 relative aux mines, *Pasin.*, reeks I, III, 105-109.

⁴⁰⁶ Artikel 1 Wet 12-28 juli 1791 relative aux mines, *Pasin.*, reeks I, III, 105-109.

⁴⁰⁷ N. CAULIER-MATHY, La persistance de l’Ancien Régime: le droit liégeois et la loi impériale de 1810 sur les mines, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 1983, 53-91.

⁴⁰⁸ Wet 21 april 1810 concernant les mines, les minières et les carrières, *Pasin.*, reeks I, XV, 83-92. In titel twee van deze wet wordt de eigendom van de mijnen geregeld. In artikel 5 wordt gesteld dat een mijn enkel uitgebaat kan worden na een concessievergunning die uitgereikt wordt door de Conseil d’Etat. In deze vergunningsakte wordt bepaald welke rechten de grondeigenaars hebben op de geproduceerde goederen (artikel 6). De mijn wordt verder voor eeuwig in eigendom gegeven en kan als dusdanig verhandeld worden zoals alle andere goederen (artikel 7). Er wordt hier dus een onderscheid gemaakt tussen de eigenaar van de mijn, de concessionaris, aan wie een eeuwig eigendomsrecht gegeven werd en de eigenaar van de grond die slechts een schadevergoeding kreeg (in de vorm van een vaste som of een aandeel van de producten in de mijn). Als dusdanig vormde het een ‘aanslag’ op de eigendom zoals gedefinieerd in het Burgerlijk Wetboek van 1804. J.-L. HALPÉRIN, *Histoire du droit privé français depuis 1804*, Parijs, PUF, 1996, 137.

⁴⁰⁹ Artikel 47 wet 21 april 1810 concernant les mines, les minières et les carrières, *Pasin.*, reeks I, XV, 83-92.

ressorteerden hierbij onder de prefecten⁴¹⁰ en de minister van binnenlandse zaken.⁴¹¹ In artikel 50 werd verduidelijkt dat de mijninspecteurs concreet moesten toezien op de openbare veiligheid, het in stand houden van de putten, de stevigheid van de ondergrondse werken, de veiligheid van de mijnwerkers en de gebouwen aan de oppervlakte.⁴¹²

Het was niet het eerste overheidstoezicht op de mijnen. Tot 1794 waren er in het Luikse zogenaamde *voirs-jurés* aan het werk, die als taak hadden toe te zien op de veiligheid van de mijnen. Zij hadden hierbij zowel administratieve, regelgevende als rechterlijke bevoegdheden.⁴¹³ Enkele jaren na de Franse invasie werden de eerste Franse mijninspecteurs uitgestuurd naar de nieuw verworven mijnregio's, zoals Baillet in Luik in 1798 en Miché in Henegouwen in 1802.⁴¹⁴ Deze inspecteurs hadden grote gebieden onder hun toezicht.⁴¹⁵ Zij hielden zich te velde vooral bezig met geschillen tussen eigenaars en concessiehouders. De facto had men noch de tijd noch de middelen om toe te zien op de veiligheid in de mijnen. Het veiligheidsvacuüm dat hierbij ontstond werd vooral opgevuld door de prefecten. Vanuit hun dagelijkse ervaringen met de mijnen en hun vele risico's drongen zij al vroeg aan op een gespecialiseerde en regelmatige inspectie.⁴¹⁶ In afwachting hiervan namen zij zelf de teugels in handen. Op 23 maart 1809 bijvoorbeeld vaardigde de prefect van het *Département de l'Ourthe*⁴¹⁷ een besluit uit waarbij zware mijnongevallen – met (potentieel) menselijke slachtoffers – binnen de 24 uur gemeld moesten worden.⁴¹⁸ Deze maatregel werd veralgemeend door een besluit van de minister van binnenlandse zaken van 3 maart 1812.⁴¹⁹

Enkele grote mijnrampen in het Luikse in 1812 maakten de noodzaak van een omvattende regeling inzake de preventie en afhandeling van mijnongevallen pijnlijk duidelijk. Op 10 januari 1812 gebeurde een grote mijngasontploffing te Horloz die niet minder dan 68 slachtoffers eiste. Deze ramp werd kort daarna gevolgd door de mijnramp van 28 februari 1812 te Beaujonc.⁴²⁰ Bij deze laatste catastrofe waren mijnwerkers, wegens een afwezigheid van plannen, op een ondergelopen

⁴¹⁰ De prefecten stonden aan het hoofd van de departementen, de nieuwe administratieve eenheden. De departementen vielen ruwweg samen met onze huidige provincies.

⁴¹¹ Artikel 47 wet 21 april 1810 concernant les mines, les minières et les carrières, *Pasin.*, reeks I, XV, 83-92.

⁴¹² Artikel 50 wet 21 april 1810 heeft het over de maatregelen die de prefect kan treffen wanneer de uitbating 'la sûreté publique, la conservation des puits, la solidité des travaux, la sûreté des ouvriers mineurs ou des habitations de la surface' in het gedrang brengt. Vanzelfsprekend gaat het hier ook over de zaken waar de mijninspecteurs voor bevoegd waren, want zij moesten verslag uitbrengen aan de prefect. Wet 21 april 1810 concernant les mines, les minières et les carrières, *Pasin.*, reeks I, XV, 83-92.

⁴¹³ N. CAULIER-MATHY, La persistance de l'Ancien Régime: le droit liégeois et la loi impériale de 1810 sur les mines, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 1983, 54.

⁴¹⁴ H. DELREE et A. LINARD DE GUERTECHIN, Esquisse historique de la législation et de l'Administration des mines, *Annales des Mines de Belgique* 1963, 51-52.

⁴¹⁵ Het eerste (mijn)arrondissement bijvoorbeeld omvatte maar liefst acht departementen. H. DELREE et A. LINARD DE GUERTECHIN, Esquisse historique de la législation et de l'Administration des mines, *Annales des Mines de Belgique* 1963, 51-52.

⁴¹⁶ In het Luikse bijvoorbeeld zorgden de instortingen van de galerijen voor problemen met de waterbevoorrading van de stad. Een degelijke inspectie zou dergelijke problemen kunnen oplossen. N. CAULIER-MATHY, La persistance de l'Ancien Régime: le droit liégeois et la loi impériale de 1810 sur les mines, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 1983, 61-62.

⁴¹⁷ Wat ongeveer samenvalt met de hedendaagse provincie Luik.

⁴¹⁸ L.-E. TROCLET, *La première expérience de sécurité sociale. Liège: Décret de Napoléon de 1813*, Brussel, Librairie encyclopédique, 1953, 26.

⁴¹⁹ Uit de preambule blijkt dat deze maatregelen uitgevaardigd werden op advies van de prefect van het Département van de Ourthe, naar aanleiding van het zware mijnongeval van Horloz dat jaar. L.-E. TROCLET, *La première expérience de sécurité sociale. Liège: Décret de Napoléon de 1813*, Librairie encyclopédique, Brussel, 1953, 27.

⁴²⁰ Er werd in 1812 een boekje gepubliceerd waarin uitvoerig verslag uitgebracht werd over de mijnramp, getiteld 'Relation des événements mémorables arrivés dans l'exploitation de houille de Beaujonc près de Liège, le 28 février 1812.' In 1979 werd dit boekje integraal opnieuw gepubliceerd: *Histoire des accidents du travail* 1979, 97-134.

verlaten mijngang gestoten waardoor tal van omliggende galerijen en putten onder water liepen.⁴²¹ De droeve mare van het ongeval verspreidde zich als een lopend vuur doorheen heel het Franse imperium en de liefdadige giften stroomden toe. Het verhaal zou tot lang daarna blijven verder leven in het publieke geheugen.⁴²²

Het was eenieder duidelijk dat de vage bepalingen van de wet van 1810 en de versnipperde lokale reglementen onvoldoende waren om een krachtdadig veiligheidsbeleid te voeren.⁴²³ Het antwoord op het probleem was het keizerlijk decreet van 3 januari 1813 '*contenant des dispositions relatives à l'exploitation des mines*'.⁴²⁴ Met dit decreet werden de grondslagen van het veiligheidskader in de mijnen gelegd en werd een duidelijke taakverdeling afgesproken tussen de belangrijkste betrokken partijen: de mijnexploitanten, de mijninspectie en de lokale administratieve en gerechtelijke overheden.

In titel II werden de maatregelen opgesomd die ertoe strekten mijnongevallen te vermijden. Er werd allereerst voorzien in de procedures die gevolgd moesten worden wanneer een dreigend gevaar vastgesteld werd in een mijn.⁴²⁵ Op elke mijnuitbating moest verder een register en een plan bijgehouden worden met de dagelijkse vorderingen ondergronds.⁴²⁶ In bepaalde gevallen kon beslist worden om de uitbating stil te leggen, om erger te voorkomen.⁴²⁷ De uitbatingen waar een ongeval voorgevallen was mochten naast het normale jaarlijkse bezoek bovendien rekenen op een verscherpt toezicht van de mijninspectie.⁴²⁸ Het decreet wees er op dat de mijnuitbaters hierbij te allen tijde hun volledige medewerking moesten verlenen aan de mijninspecteurs.⁴²⁹

In de volgende titel van het decreet werd opgesomd wat er moest gebeuren wanneer er zich een zwaar ongeval voorgedaan had, met de dood of zware verwondingen van een of meerdere

⁴²¹ H. DELREE et A. LINARD DE GUERTECHIN, *Esquisse historique de la législation et de l'Administration des mines, Annales des Mines de Belgique* 1963, 53.

⁴²² Nog in 1854 werd in de literatuur verwezen naar dit ongeval als 'l'une des catastrophes les plus terribles en ce genre, dont on ait conservé le souvenir, est celle qui eut lieu, le 28 février 1812, dans la mine de Beaujon, située à 16 kilomètres de Liège'. A. GUERARD, *Note sur les effets physiologiques et pathologiques de l'air comprimé, Annales d'hygiène publique et de médecine légale* 1854, 280. Meestal lag de nadruk in de literatuur op de heldenrol die Hubert Goffin en zijn zoon tijdens deze ramp gespeeld hadden, zoals blijkt uit de opname van het heldenverhaal in een historische verhalenbundel over de provincie Luik uit 1864. A. SIRET, *Mijn oom de tooveraar*, Gent, Rogghé, 1864, 35-40. Het verhaal was zelfs in het buitenland bekend, zoals blijkt uit de publicaties *Magazine for the Young*, Londen, Mozley, 1851, 131-137 en J. ERSKINE CLARKE, *Chatterbox*, Londen, 1868, 79, om er maar enkele op te sommen.

⁴²³ A. BURY, *Traité de la législation des mines, des minières, des usines et des carrières en Belgique et en France*, Brussel, Bruylant, 1877, 207.

⁴²⁴ Decreet 3 januari 1813 contenant les dispositions de police relatives à l'exploitation des mines, *Pasin.*, reeks I, XVI, 201-203 (verder: decreet 3 januari 1813); zie ook G.E. BRIXHE, *Essai d'un répertoire raisonné de législation et de jurisprudence, en matière de mines, minières, tourbières, carrières, etc.*, Luik, Dessain, 1833, II, 273. De link tussen deze rampen en het decreet van 3 januari 1813 valt duidelijk af te leiden uit de preambule: 'Les évènements survenus récemment dans l'exploitation des mines de quelques départemens de notre Empire, ayant excité, d'une manière particulière, notre sollicitude en faveur de nos sujets occupés journellement aux travaux de mines, (...)'

⁴²⁵ Artikel 3 decreet 3 januari 1813 bepaalde dat de lokale overheid en de mijninspectie verwittigd moesten worden telkens wanneer de veiligheid van de mijnexploitatie om de een of andere reden in het gedrang kwam. Na het horen van de betrokken partijen bepaalde de prefect dan wat er verder moest gebeuren (artikel 4). Artikel 5 voorzag dan weer in de procedure die gevolgd moest worden wanneer een mijninspecteur ambtshalve een mogelijk gevaar vaststelde tijdens een van zijn bezoeken aan de mijnen.

⁴²⁶ Artikel 6 decreet 3 januari 1813. De bedoeling was een overzicht te krijgen van alle gangen die gegraven waren. Verlaten gangen liepen immers vaak onder water of vulden zich met mijngas. Er waren al vaak ongelukken gebeurd wanneer dergelijke oude vergeten gangen aangeboord werden, met alle gevolgen van dien. Wij verwijzen in dit verband naar de reeds vermelde mijnramp van Beaujonc in 1812. Een bijkomend voordeel van een planmatig overzicht van de werkzaamheden, was dat dit van nut kon zijn bij eventuele reddingsoperaties, bijvoorbeeld om te zien langs welke (oude) gangen men het best bij ingesloten slachtoffers kon geraken.

⁴²⁷ Artikel 7 decreet 3 januari 1813.

⁴²⁸ Artikel 23 decreet 3 januari 1813.

⁴²⁹ Artikel 24 decreet 3 januari 1813.

arbeiders tot gevolg. Om te beginnen was er een meldingsplicht, waarbij de exploitanten, directeurs, meester-mijnwerkers of andere aangestelden onmiddellijk de burgemeester van de gemeente en de mijnningenieur op de hoogte moesten brengen van het ongeval.⁴³⁰ Ter plaatse werden vervolgens in onderling overleg en onder leiding van de mijnningenieur de nodige veiligheidsmaatregelen genomen om een verergering van de schade te voorkomen.⁴³¹ De mijnningenieur moest ook een proces-verbaal opstellen met de vermoedelijke oorzaken van het ongeval. Een kopie van dit proces-verbaal werd vervolgens naar de prefect en naar de procureurs gestuurd, voor verder gevolg.⁴³² Artikel 22 van het decreet herhaalde in dit verband expliciet de mogelijkheid tot strafrechtelijke vervolging op basis van de *Code pénal*.⁴³³

Het decreet bevatte verder ook enkele bepalingen over de medische behandeling van de slachtoffers: op de mijnuitbatingen moesten de nodige hulpmiddelen en medicatie ter beschikking gehouden worden en dit in verhouding tot het aantal arbeiders.⁴³⁴ De kosten vielen ten laste van de exploitanten.⁴³⁵ De grote ondernemingen waren bovendien verplicht een bedrijfsarts ter beschikking van de mijnwerkers te stellen.⁴³⁶ Een instructie van 9 februari 1813 van de minister van binnenlandse zaken vulde deze bepalingen verder aan.⁴³⁷ Het was een soort EHBO-handleiding met *things to do* bij de meest voorkomende mijnongevallen zoals verstikking, verdrinking, verbranding, breuken en vergiftiging.⁴³⁸

Het decreet van 1813 legde aldus de basis voor de veiligheidsvoorzieningen in de mijnen in de negentiende eeuw. Deze algemene veiligheidsbepalingen werden in eerste instantie aangevuld en uitgebreid met enkele provinciale reglementen in de jaren 1840 in Henegouwen⁴³⁹ en Luik⁴⁴⁰. Enkele jaren later werden ook een aantal specifieke koninklijke besluiten uitgevaardigd, zoals het KB van 1 maart 1850 in verband met de verluchting, verlichting en het gebruik van buskruit in de

⁴³⁰ Artikel 11 decreet 3 januari 1813.

⁴³¹ Artikel 14 decreet 3 januari 1813. Zij konden hierbij, indien nodig, de nodige werktuigen, paarden en mankracht opvorderen en de nodige instructies geven. Bij discussie had de mijnningenieur het laatste woord.

⁴³² Artikel 21 decreet 3 januari 1813.

⁴³³ Artikel 22 decreet 3 januari 1813.

⁴³⁴ Artikel 15 decreet 3 januari 1813.

⁴³⁵ Artikel 20 decreet 3 januari 1813.

⁴³⁶ Artikel 16 decreet 3 januari 1813.

⁴³⁷ Instructie 9 februari 1813 sur le caractère des accidens auxquels les ouvriers mineurs sont exposés, et sur la nature des secours qui doivent leur être administrés lorsque ces accidents ont lieu. G.E. BRIXHE, *Essai d'un répertoire raisonné de législation et de jurisprudence, en matière de mines, minières, tourbières, carrières, etc.*, Luik, Dessain, 1833, II, 280-287.

⁴³⁸ De instructie richtte zich vooral op de mijndirecteurs. Op basis van de instructie zouden zij in staat moeten zijn van in te schatten wanneer het nodig was om een arts in te schakelen en in afwachting van diens komst ondertussen zelf de eerste hulp toe te dienen.

⁴³⁹ Het ging meer bepaald om een 'règlement concernant la police des mines du Hainaut', aangenomen door de provincieraad van Henegouwen op 21 juli 1841. Dit reglement werd door de Koning bekrachtigd via KB van 11 augustus 1841 portant règlement sur la police des mines dans la province du Hainaut, BS 23 augustus 1841, *Pasin.* 1841, 652-654. In de aanhef van het reglement wijst de provincieraad er op dat de wet van 21 april 1810 en het decreet van 3 januari 1813 slechts algemene bepalingen bevatten in verband met de veiligheid van de arbeiders en van de werkzaamheden. Hierdoor was het noodzakelijk om nieuwe besluiten uit te vaardigen die in de praktijk hun nut bewezen hadden om het aantal mijnongevallen in de provincie te doen verminderen. In dit provinciaal reglement vinden wij bepalingen terug in verband met de plannen, de putten (en het afdekken ervan), het op en neer vervoeren van de arbeiders, de maatregelen die genomen moeten worden om 'coups d'eau' te vermijden, de verlichting en de verluchting. Wet 21 april 1810 concernant les mines, les minières et les carrières, *Pasin.*, reeks I, XV, 83-92 en decreet 3 januari 1813 contenant les dispositions de police relatives à l'exploitation des mines, *Pasin.*, reeks I, XVI, 201-203.

⁴⁴⁰ Op 19 juni 1844 had de bestendige deputatie van de provincie Luik een 'Ordonnance concernant la police des houillères renfermant du gaz hydrogène carboné' uitgevaardigd. Op 29 juni 1844 werd dit bekrachtigd door de Koning. BS 5 juli 1844, nr. 187. Dit reglement bevatte specifieke regulering voor de 'mines à grisou' in de provincie Luik. De bestendige deputatie wilde in de mate van het mogelijke de ongevallen met het ontvlammen van het mijngas (*gaz hydrogène carboné* ou *grisou*) vermijden. Dit hoopte zij vooral te doen door de mijninspectie te laten toezien op de lampen die er gebruikt werden.

mijnen.⁴⁴¹ Interessant in dit verband is de aanstelling van zogenaamde *surveillants*, mijnwerkers die speciaal aangeduid werden om het dagelijkse toezicht uit te oefenen.⁴⁴² In artikel 20 stonden de bevoegdheden van deze opzichters opgesomd. Zij moesten er op toezien dat er voldoende verluchting was en dat de veiligheidsvoorschriften door de arbeiders gerespecteerd werden, kortom dat het werk in veilige omstandigheden kon plaatsvinden.⁴⁴³ Een jaar later volgde het KB van 19 januari 1851 in verband met het gebruik van ladders in de mijnen.⁴⁴⁴ Hierin werd bepaald dat er in elke mijn een systeem van ladders moest geïnstalleerd worden, om bij een ongeval snelle reddingswerkzaamheden mogelijk te maken.⁴⁴⁵

Toen werd het voor lange tijd stil. Het was wachten op het KB van 28 april 1884 in verband met het '*règlement général de police pour l'exploitation des mines*' alvorens de regelgeving in verband met de veiligheid van de mijnen opgefrist werd.⁴⁴⁶ Een opvallende vernieuwing in dit KB was de verhoging van de minimumleeftijd voor de mijnwerkers van 10 jaar – zoals bepaald in het decreet van 1813⁴⁴⁷ – tot 12 jaar voor jongetjes en 14 jaar voor meisjes.⁴⁴⁸ Maar afgezien daarvan bevatte het KB van 1884 in wezen weinig vernieuwingen en was het in de eerste plaats een compilatie van vroegere reglementeringen, hier en daar aangepast aan de technische vooruitgang.

Het gebruik van veiligheidslampen in de *mines à grisou* vormt hiervan een goede illustratie. In het decreet van 3 januari 1813 bijvoorbeeld was hiervan nog geen sprake, in tegenstelling tot het provinciale reglement van Henegouwen van 21 juli 1841, waar er bij het onderdeel 'verlichting' wel al gesproken werd over het gebruik van veiligheidslampen in deze categorie van mijnen.⁴⁴⁹ In

⁴⁴¹ KB 1 maart 1850 portant règlement général concernant l'aérage, l'éclairage et l'emploi de la poudre dans les travaux d'exploitation, notamment dans les houillères à grisou, *BS* 19 maart 1850, *Pasin.* 1850, 54-56 (verder: KB 1 maart 1850). Dit KB werd gewijzigd en aangevuld door het KB 8 april 1858 portant des modifications au règlement général du 1er mars 1850, concernant l'aérage, l'éclairage et l'emploi de la poudre dans les mines, *BS* 14 april 1858, *Pasin.* 1858, 118-119. Dit KB richtte zich op het voorkomen van ongevallen ten gevolge van de ontploffing van het gevreesde mijngas, de '*grisou*'. De regelgeving in verband met de verlichting werd in 1876 opnieuw scherper gesteld. KB 17 juni 1876 concernant l'éclairage des mines à grisou, *BS* 23 juni 1876, *Pasin.* 1876, 353-356.

⁴⁴² Artikel 18 KB 1 maart 1850.

⁴⁴³ Om te beginnen moesten de opzichters met zorg de '*voies d'aérage*', de luchtverseringskanalen, onderzoeken en laten onderhouden, om de goede luchtdoorstroming en -verversing te garanderen. Zij moesten verder toezicht houden op het reglementaire gebruik van buskruit. De mijnwerkers mochten pas aan de slag wanneer de opzichters hiervoor groen licht gegeven hadden (artikel 20, A). Verder moesten zij een waakzaam oog hebben voor het gebruik van de lampen, de houten stuttingen, het deponeren van de steenkool en de deuren, kortom voor alles wat de doeltreffendheid van de verluchting en de veiligheid van de verlichting aanging (artikel 20, B). De opzichters moesten verder alle gevallen van insubordinatie of overtredingen van de reglementeringen melden, zoals het gebruik van een pijp, een aansteker of andere vuurdragers in de mijnen waar het gebruik van veiligheidslampen verplicht was (artikel 20, C).

⁴⁴⁴ KB 19 januari 1851 portant règlement général concernant l'établissement et l'emploi des échelles dans les mines, *BS* 24 januari 1851, *Pasin.* 1851, 2-3.

⁴⁴⁵ Wanneer er een ongeval was met de liften bijvoorbeeld, konden de mijnwerkers via deze ladders naar boven klauteren, richting vrijheid.

⁴⁴⁶ KB 28 april 1884 règlement sur l'exploitation des mines, *BS* 3 mei 1884, *Pasin.* 1884, 129-137.

⁴⁴⁷ Artikel 29 decreet 3 januari 1813

⁴⁴⁸ Artikel 69 KB 28 april 1884 règlement sur l'exploitation des mines, *BS* 3 mei 1884, *Pasin.* 1884, 129-137. Aan deze bepaling ging overigens een jarenlange parlementaire lijdensweg vooraf. De 'onmiddellijke' oorsprong van dit artikel lag in een wetsvoorstel dat volksvertegenwoordiger Vleminckx neerlegde op 23 januari 1872 in de Kamer en waarin deze artikel 29 van het decreet van 3 januari 1813 iets ruimer wilde maken. Decreet 3 januari 1813 contenant les dispositions de police relatives à l'exploitation des mines, *Pasin.*, reeks I, XVI, 201-203. De minimumleeftijd om in de mijnen te gaan werken lag hier op 14 jaar voor de jongens en 15 jaar voor de meisjes. *Hand. Kamer* 1871-72, 23 januari 1872. De behandeling van dit voorstel begon pas op 8 februari 1878, een paar dagen na het overlijden van Vleminckx. Het voorstel werd uiteindelijk geamendeerd gestemd in de Kamer, maar vervolgens verworpen in de Senaat. Het zou uiteindelijk alsnog gerealiseerd worden via het KB van 1884. G. DE BROECK et al., *150 jaar katholieke arbeidersbeweging in België (1789-1939)*, Brussel, De Arbeiderspers, 1963, 195-203.

⁴⁴⁹ In dit reglement staat te lezen dat er in de mijnen waar er mijngas voorkwam, uitsluitend gebruik gemaakt mocht worden van veiligheidslampen (artikel 18). Deze speciale lampen werden met een sleutel gesloten en in de onderneming bewaard. Er moest ook een arbeider aangesteld worden die als taak had de lampen elke dag na te zien, te reinigen en in

de aanhef van het Luikse provinciaal reglement van 1844, dat specifiek en uitsluitend gericht was op het voorkomen van ongevallen met mijngas, werd vermeld dat men in de meeste gevaarlijke uitbatingen gebruik maakte van de *Davy-veiligheidslamp*.⁴⁵⁰ Er werd echter aan toegevoegd dat deze veiligheidslamp ondertussen aanzienlijke verbeteringen ondergaan had en '*que toute nouvelle découverte apportant une amélioration au mode d'éclairage, adopté pour les mines, doit être propagée, dans l'intérêt général*'. Deze provinciale bepalingen ter voorkoming van ongevallen met het gevaarlijke mijngas werden hernomen en veralgemeend door het KB van 1 maart 1850.⁴⁵¹ Wanneer wij nu het KB van 1850 naast dat van 1844 leggen, vallen vooral de vele gelijkenissen op.⁴⁵² De weinige verschillen zijn vooral technisch van aard. Zo worden de *mines à grisou* in het KB van 1844 opgedeeld in drie categorieën, elk met hun specifieke veiligheidsvoorschriften.⁴⁵³ Bij de beschrijving van de veiligheidslampen duiken ook nieuwe namen op, zoals de lampen van het *Mueseler* en *Mueseler-Godintype*, die technisch beschreven worden.⁴⁵⁴

De grote recyclage van oude teksten valt ook op bij andere onderdelen. Het KB van 1844 moet dan ook niet gezien worden als een grote breuklijn met het verleden, maar eerder als een synthese en actualisering van de bestaande veiligheidsvoorschriften in de mijnen.

goede staat te houden (artikel 19). Op het ogenblik van het afdalen in de mijn kregen de arbeiders hun veiligheidslamp, reeds aangestoken, gevuld met olie en op slot (artikel 20). Het was de arbeiders ten strengste verboden hun lampen tijdens de werkzaamheden te openen, om welke reden ook. De lampen mochten enkel aan de oppervlakte aangestoken worden. Als een lamp uitdoofde, moest zij vervangen worden door een andere lamp, die in een afzonderlijke plaats van de mijn bewaard werd (artikel 21). Het was de mijnwerkers ook verboden te roken in de mijnen (artikel 22). Wanneer er een opeenstapeling was van mijngassen in een mijngang, moest het werk onmiddellijk gestaakt worden tot het gevaar geweken is (artikel 23).

⁴⁵⁰ In het reglement werd een lijst opgenomen van steenkoolmijnen waar het gebruik van veiligheidslampen verplicht gemaakt werd – of bleef (artikel 1). Het was de taak van de mijninspectie om te bepalen in welke delen van elke steenkoolmijn veiligheidslampen gebruikt moesten worden (artikel 2). De uitbaters van de steenkoolmijnen mochten hun eigen veiligheidslampen produceren, mits goedkeuring door de mijninspectie (artikel 3). In artikel 4 werd het verbod opgenomen voor de arbeiders om hun lampen te openen, andere middelen van verlichting te gebruiken of te roken. Een arbeider die getuige was van een overtreding en hierover zweeg, werd als medeplichtig beschouwd (artikel 4). Andere maatregelen die vermeld werden in dit reglement waren het verbod op het gebruik van buskruit wanneer de aanwezigheid van mijngas vastgesteld was (artikel 5) en het onmiddellijk stilleggen van de werkzaamheden bij grote concentraties aan mijngas (artikel 6). De overtredingen werden strafbaar gesteld met een boete van 25 tot 200 frank en een gevangenisstraf van 1 tot 8 dagen.

⁴⁵¹ Dit KB bevatte bijzondere bepalingen in verband met de verluchting en de verlichting en het gebruik van buskruit in de *mines à grisou*. Er werd ook voorzien in een bijzonder toezicht. In artikel 11 werd het gebruik van – door de mijninspectie goedgekeurde – veiligheidslampen algemeen verplicht gesteld voor de *houillères à grisou*. De andere bepalingen zijn gelijkaardig aan deze van de provinciale reglementen: de veiligheidslampen worden met een sleutel gesloten en bewaard in de onderneming, waar zij door speciaal daartoe aangestelde arbeiders nagezien, gereinigd en in goede staat gehouden worden (artikel 12). De lamp wordt pas overhandigd aan de arbeider op het ogenblik van het afdalen en deze moet controleren of de lamp gesloten is (artikel 13). Het is de arbeider verboden de lamp te openen tijdens de werkzaamheden. Wanneer een lamp uitdooft, moet zij gesloten teruggezonden worden naar de oppervlakte, of naar een daartoe aangewezen plek gestuurd worden, waar zij nagezien zal worden door bevoegd personeel, dat de lamp opnieuw zal aansteken en sluiten (artikel 14).

⁴⁵² Een aantal artikelen is bijna woordelijk hetzelfde. In artikel 43 werd de verplichting van het gebruik van veiligheidslampen in de *mines à grisou* opgenomen. In artikel 46 werd bepaald dat de veiligheidslampen met een sleutel gesloten werden en in de onderneming bewaard werden en dat er speciale arbeiders aangesteld werden om de lampen na te zien, te reinigen en in goede staat te onderhouden. In artikel 47 werd opgenomen dat de lampen overhandigd werden aan de arbeiders bij het afdalen en dat deze er moest op toezien dat de lampen gesloten en in goede staat bleven. In artikel 48 werd het verbod opgenomen de lampen ondergronds te openen. In artikel 50 werd verboden te roken of een pijp, aansteker, lucifer of gelijk welk voorwerp bij te hebben waarmee vuur gemaakt kon worden.

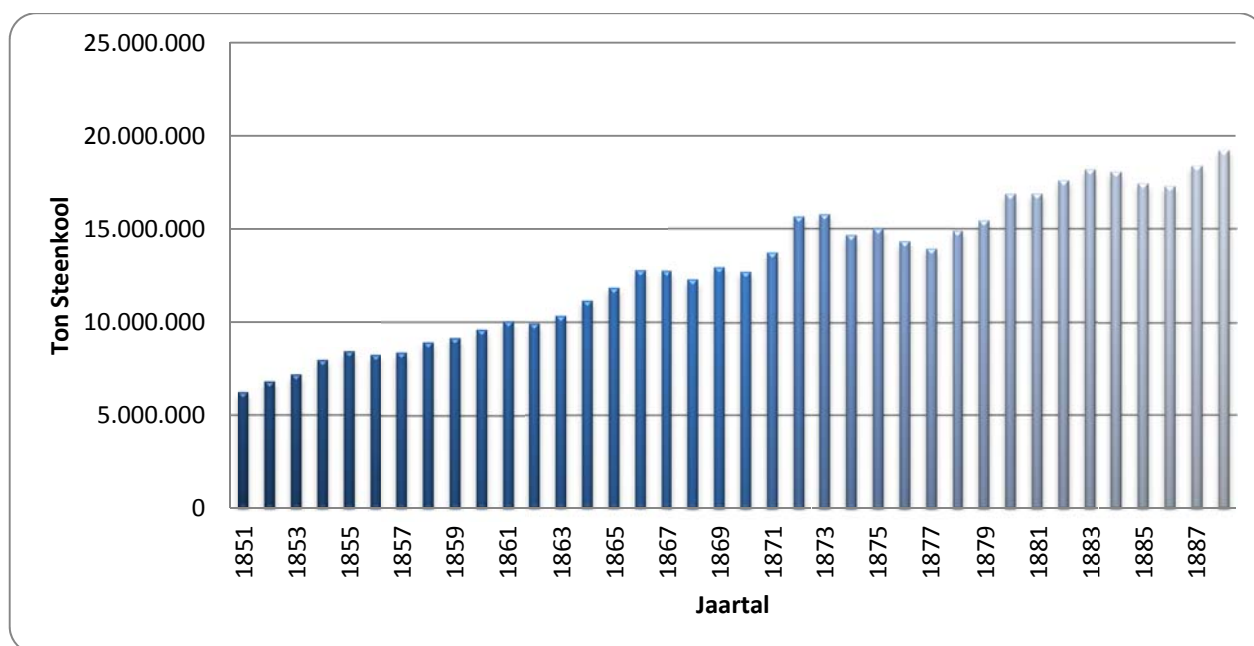
⁴⁵³ Het ging respectievelijk om de *mines peu grisouteuses*, de *mines grisouteuses* en de *mines à dégagement instantané de grisou* (artikel 24).

⁴⁵⁴ Bij wijze van voorbeeld staat in artikel 44 de volgende beschrijving te lezen van de Mueselerlamp: 'La lampe Mueseler, dite de porion, sans toile horizontale ni cheminée, et dont la coiffe cylindrique reposant sur le verre sera confectionnée avec une double toile en fils métalliques d'un tiers de millimètre de diamètre représentant 144 mailles au centimètre carré'. In bijlage van het KB bevindt zich bovendien een verdere technische uitwerking van de veiligheidslampen.

2.2.3 Prevalentie van mijnongevallen en hun slachtoffers

Bij het onderwerp *Accident dans les mines* in de *Pandectes belges* valt te lezen dat de regulering in verband met de mijnen er gekomen was door de gevaren in de mijnbouw en de ernst van de ongevallen die er gebeurden.⁴⁵⁵ Door deze ongevallen was de overheid ertoe gedwongen de mijnbouw onder een vorm van administratieve voogdij te plaatsen en een reeks specifieke voorzorgsmaatregelen uit te vaardigen. Dat de mijnbouw bijzonder gevaarlijk was (en is), staat buiten kijf. Van zodra mensen in de buik van de aarde kropen om de gegeerde brandstof op te delven, werden zij blootgesteld aan talrijke gevaren.⁴⁵⁶ In het begin was de ontginning van de steenkool nog beperkt van schaal en werd voornamelijk dicht bij de oppervlakte gewerkt, maar geleidelijk namen de ondernemingen in omvang toe en werd steeds dieper gegraven, wat de risico's en de schaal van de ongevallen deed toenemen. Hierboven werden reeds de grote mijnrampen van Horloz en Beaujonc vermeld, die de rechtstreekse aanleiding vormden voor het decreet van 3 januari 1813.⁴⁵⁷ Maar naast deze grote blikvangers gebeurden er dagelijks tal van kleine, individuele ongevallen, die de teller verder deden aantikken. Zo werden er tussen 1821 en 1840 maar liefst 1.352 ongevallen geregistreerd, waarbij in totaal 2.592 slachtoffers vielen (1.710 doden en 882 gewonden), op een gemiddeld contingent van ongeveer 28.000 mijnwerkers.⁴⁵⁸

Dankzij de mijnadministratie beschikken wij voor de tweede helft van de negentiende eeuw over cijfers van het jaarlijkse aantal mijnongevallen.⁴⁵⁹ Het loont de moeite deze cijfers te bestuderen, in samenhang met het aantal mijnarbeiders en de steenkoolproductie.⁴⁶⁰

Grafiek 5 Belgische steenkoolproductie in ton (1851-1888)⁴⁶⁰

⁴⁵⁵ *Pandectes Belges*, II, v^o accident dans les mines.

⁴⁵⁶ P.-J. HESSE, Accidents du travail et maladies professionnelles dans les mines (1300-1550), *Histoire des accidents du travail* 1976, 4-18.

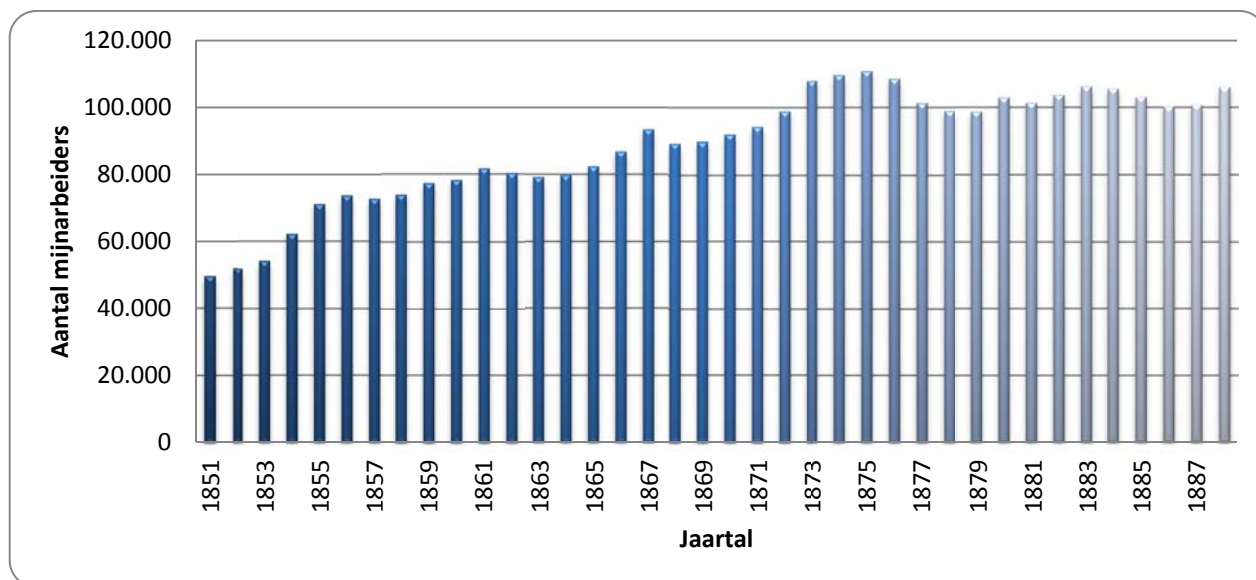
⁴⁵⁷ *Supra* 81.

⁴⁵⁸ *Annales des travaux publics* 1843, 55.

⁴⁵⁹ *Annales des travaux publics* 1890, 292-302. Het valt moeilijk in te schatten in hoever deze cijfers accuraat zijn. In bepaalde gevallen zullen de eigenaars nagelaten hebben ongevallen te melden. Louter bij wijze van illustratie kan verwezen worden naar het vonnis van de correctionele rechtbank van Luik 2 april 1874, waaruit duidelijk blijkt dat bepaalde mijnongevallen niet gemeld werden. Luik 3 juli 1874, *BJ* 1874, 906-907.

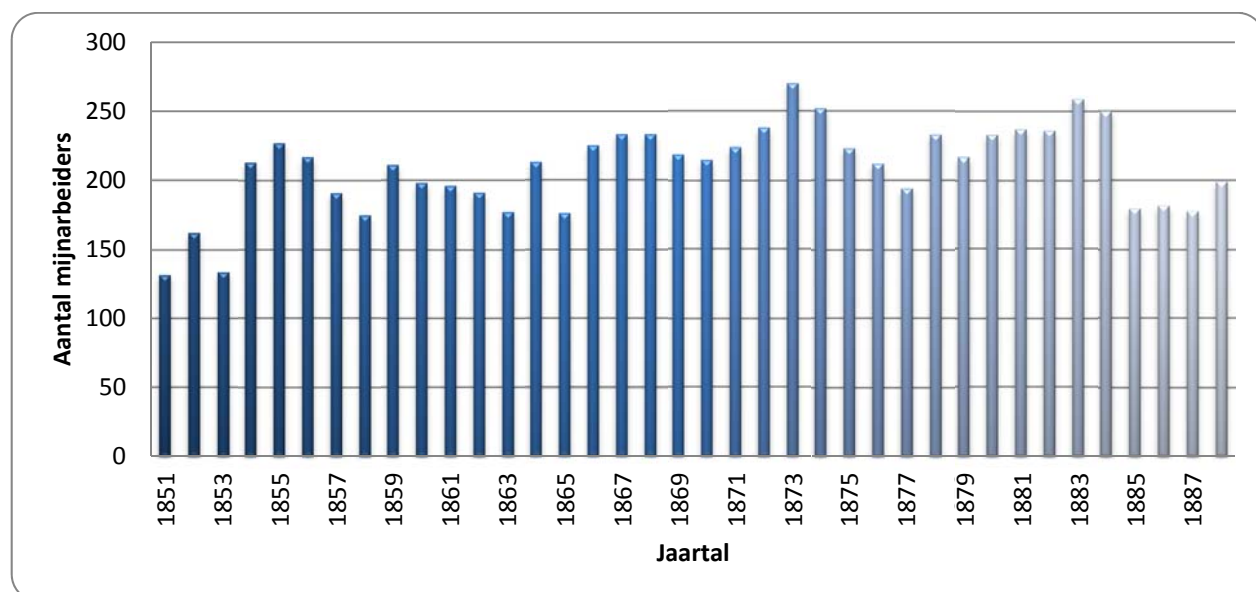
⁴⁶⁰ *Annales des travaux publics* 1890, 292-302

Deze eerste grafiek toont de Belgische steenkoolproductie in de periode 1851 tot 1888. Er valt een gestage toename van de productie te noteren, van 6.233.517 ton in 1851, tot maar liefst 15.778.401 ton in 1873. Daarna is er een lichte terugval, door de economische crisis, maar de productie trekt terug aan vanaf het einde van de jaren 1870 om tegen het einde van de jaren 1880 bijna 20 miljoen ton te bereiken.

Grafiek 6 Belgische mijnwerkers (1851-1888)⁴⁶¹

In de bovenstaande grafiek zien wij het aantal mijnwerkers in dezelfde periode.⁴⁶² Hun aantal verdubbelt van een kleine 50.000 in 1851 tot meer dan 100.000 in het begin van de jaren 1870. Ook hier zorgt de economische crisis voor een terugval, waarna het aantal mijnwerkers rond de 100.000 blijft schommelen. Grosso modo lopen de twee bovenstaande grafieken parallel.

Grafiek 7 Ongevallen in de Belgische mijnbouw (1851-1888)⁴⁶³

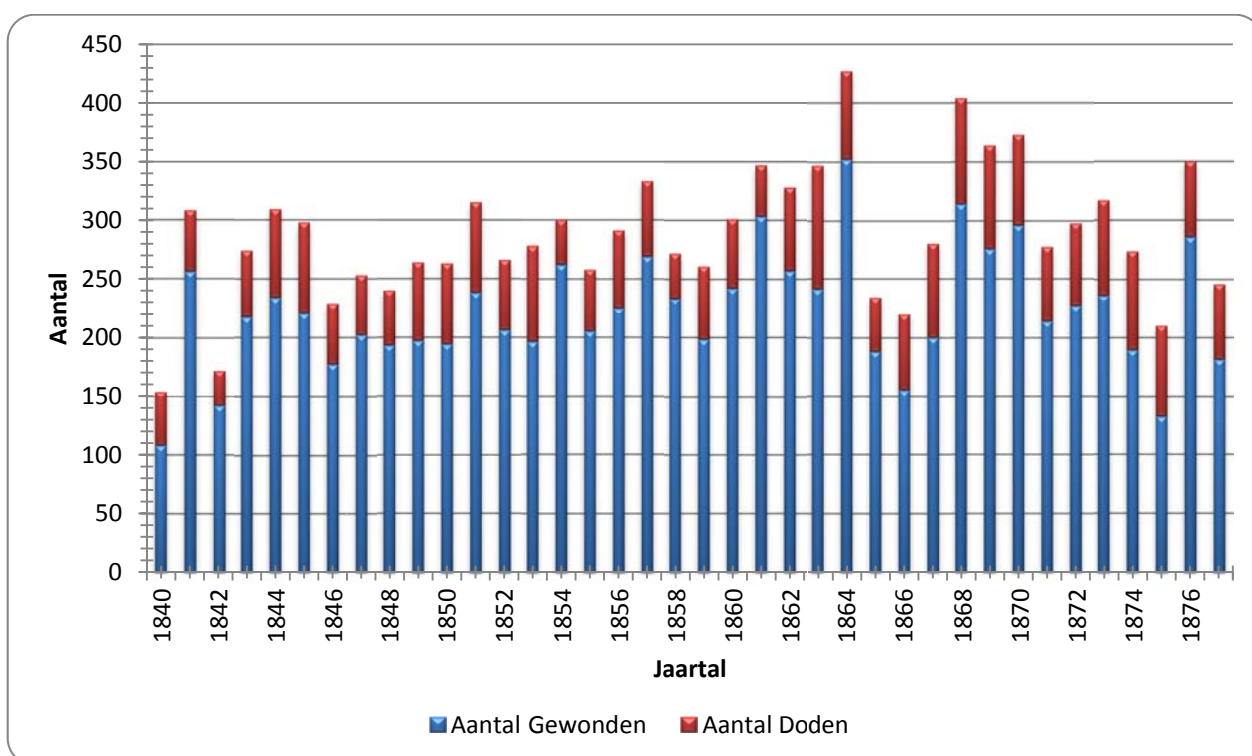
⁴⁶¹ *Annales des travaux publics* 1890, 294-295.

⁴⁶² *Annales des travaux publics* 1890, 292-302.

⁴⁶³ *Annales des travaux publics* 1890, 294-295.

Wanneer we nu naar het aantal mijnongevallen kijken, valt er niet onmiddellijk een duidelijk patroon te herkennen.⁴⁶⁴ Het aantal mijnongevallen schommelt vanaf het midden van de jaren 1850 rond de 200 per jaar, om licht te stijgen vanaf de tweede helft van de jaren 1860. In 1873 wordt een piek van 270 mijnongevallen genoteerd, waarna het aantal omwille van de verminderde activiteiten door de economische crisis weer wat daalt. Na 1884 is er een significante daling van het aantal ongevallen onder de 200 per jaar. In de literatuur wordt de invoering van het nieuwe KB van 1884 vermeld als mogelijke oorzaak hiervan, samen met een actieve medewerking van de bedrijfsleiding en het personeel.⁴⁶⁵

Het aantal doden en gewonden volgt ongeveer eenzelfde evolutie als het aantal mijnongevallen, zoals duidelijk wordt op de onderstaande grafiek.

Grafiek 8 Doden en gewonden in de Belgische mijnbouw (1840-1877)⁴⁶⁶

Het beroep van mijnwerker werd in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw dus steeds veiliger, of moeten we zeggen, iets minder gevaarlijk.⁴⁶⁷ Een belangrijke factor hierbij waren de technische verbeteringen die stukje bij beetje aangebracht werden in de mijnen.⁴⁶⁸ De techniek stond niet stil en de weerslag van deze evolutie werd weerspiegeld in de *Annales des travaux publics* waar jaarlijks verschillende bijdragen gepubliceerd werden, onder meer over technische aspecten

⁴⁶⁴ *Annales des travaux publics* 1890, 294-295.

⁴⁶⁵ Wij hebben deze stelling teruggevonden in de lezing van H. Gerard, divisiedirecteur van de mijnen, over de rol van het Korps der Mijningenieurs naar aanleiding van haar 150-jarig bestaan. *Annales des mines* 1963, 33. Persoonlijk stel ik mij hier vragen bij, omdat het KB van 1884 al bij al weinig vernieuwend was. Toch kan de aanzienlijke vermindering van het aantal ongevallen niet geloofwaardig worden.

⁴⁶⁶ *Annales des travaux publics* 1890, 294-295.

⁴⁶⁷ Dit was ook in het buitenland het geval, zoals bijvoorbeeld in Engeland. G. NEVILLE, *Accidents du travail, sécurité dans la mine, maladies professionnelles et indemnisation des accidents dans les régions minières du Yorkshire 1881-1926*, *Histoire des accidents du travail* 1979, 45-80.

⁴⁶⁸ Nochtans stonden de mijnwerkers in een aantal gevallen wantrouwig en zelfs ronduit vijandig tegenover de vernieuwingen, zoals bij de invoering van de veiligheidslamp Davy bijvoorbeeld. J. PUISSANT, *L'évolution du mouvement ouvrier socialiste dans le Borinage*, Brussel, Palais des Académies, 1982, 88-89 en 106-107

in het belang van de veiligheid. Om te beginnen werden diverse systemen ontwikkeld om de lucht ondergronds voldoende te verversen.⁴⁶⁹ Dit was belangrijk om te vermijden dat de mijnwerkers konden stikken wegens een gebrek aan zuurstof (*asphyxie*). Een goede verluchting in de *mines à grisou* was ook onontbeerlijk om een ophoping van mijngassen te vermijden, omwille van het ontplofingsgevaar dat daarmee gepaard ging. Er was verder ook behoefte aan een veilige verlichting, via het gebruik van speciale beveiligde lampen. Er werd in dit verband geëxperimenteerd met gasverlichting en later elektrische verlichting ondergronds. Een andere potentiële bron van ellende waren ongevallen met de liften.⁴⁷⁰ In dit verband kan de lift vermeld worden die mede ontwikkeld werd door een van de mijnbonzen, Warocqué en die zijn naam droeg.⁴⁷¹ De mijningenieurs hadden verder aandacht voor ondergrondse branden⁴⁷², veilige springtuigen⁴⁷³ en een degelijke ondersteuning van de mijngangen.

Veel van deze vernieuwingen kwamen voort uit de praktijk en werden ontwikkeld door de mijningenieurs, op basis van hun dagdagelijkse ervaringen.⁴⁷⁴ In dit opzicht is het eveneens van belang te vermelden dat in 1838 de *Ecole spéciale des arts et manufactures et des mines* opgericht werd te Luik, waar de toekomstige mijningenieurs een gedegen wetenschappelijke opleiding kregen.⁴⁷⁵ De professoren van deze school voerden zelf ook wetenschappelijk onderzoek uit met het oog op verbeteringen in de mijnen.⁴⁷⁶ Een andere grote inspiratiebron vormde het buitenland, waar men in de mijnen met gelijkaardige problemen geconfronteerd werd als in België en waarvan soms veel opgestoken kon worden.⁴⁷⁷ De ervaring van de mijninspecteurs vertaalde zich niet enkel in technische bijdragen in de *Annales des travaux publics*, maar ook in de specifieke mijnreglementering die zij mee hielpen opstellen, zoals de reeds vermelde provinciale besluiten van 1841 en 1844 en de koninklijke besluiten van 1850, 1851 en 1884.

2.2.4 Weerspiegeling van de mijnarbeidsongevallen in de rechtspraak

De arbeidsomstandigheden, arbeidsveiligheid en -ongevallen in de mijnen vonden niet alleen een weerslag in de specifieke reglementering en in de bijdragen van de mijningenieurs in de *Annales*

⁴⁶⁹ Het verversen van de lucht gebeurde aan de hand van grote ventilatoren. Naast de eigenlijke machinerie om de lucht te verversen werd ook aandacht besteed aan de apparatuur om de snelheid van de luchtstromen ondergronds te meten.

⁴⁷⁰ Men probeerde op verschillende manieren ongevallen met liften te vermijden. Een eerste manier was door steviger kabels te maken. De meeste aandacht werd evenwel besteed aan het ontwerpen van veiligheidsmechanismen in geval de kabels effectief knapten, onder andere door automatische blokkeringsmechanismen en parachutesystemen.

⁴⁷¹ Deze 'warocquère' werd ontwikkeld door Abel Warocqué in medewerking met ingenieur Bource, op basis van voorbeelden in de mijnen van het Hartzgebergte en Cornwall. De machine functioneerde als volgt: 'Het gaat om een soort over en weer bewegende dubbele ladder: aan twee lange stangen, parallel in de put geplaatst en verbonden met een zuiger aangedreven door stoom, worden platforms bevestigd op afstanden die gelijk zijn aan tweemaal de beweging van de aandrijvende machine, namelijk zes meter. Wanneer het platform P zich op het niveau van de grond bevindt, stapt de werkmán er op en de machinist laat het drie meter dalen; op hetzelfde moment gaat het platform P' dat bevestigd is aan de andere stang en dat zes meter lager stond, drie meter naar omhoog, beide platforms bevinden zich dan op dezelfde hoogte en de werkmán stapt van het ene op het andere over; de machine gaat opnieuw van start, P' gaat drie meter omlaag en bevindt zich dan ter hoogte van P'' waarop de werkmán dan overstapt en zo verder.' M. VAN DEN EYNDE, De Warocqués, in: X, *De Warocqués (1802-1917). Van integraal kapitalisme tot filantropie*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1995, 17.

⁴⁷² Het ging hierbij vooral om maatregelen om branden te bestrijden en arbeiders veilig te stellen.

⁴⁷³ In het begin werd hiervoor buskruit gebruikt, waarbij het belangrijk was om voldoende lange en veilige lonten te hebben. Later deed de moderne nitroglycerine zijn intrede.

⁴⁷⁴ In de *Annales des travaux publics* vinden wij talrijke verslagen terug over bepaalde mijnongevallen, met een uitgebreide technische bespreking.

⁴⁷⁵ Uit de lezing van H. Gerard, divisiedirecteur van de mijnen, naar aanleiding van de viering van het 150-jarig bestaan van het Mijncorps, *Annales des mines* 1963, 33.

⁴⁷⁶ Dit blijkt uit enkele bijdragen in de *Annales des travaux publics*.

⁴⁷⁷ Het valt op dat in een vroegste fase vooral veel inspiratie gehaald werd uit Engeland, waarna het accent zich verschoof naar andere landen zoals Frankrijk en Duitsland.

des travaux publics, maar ook in de gepubliceerde rechtspraak. De grote rechtsingangen waren dezelfde van de stoomtuigen, namelijk via overtreding van de specifieke (mijn)regulering, via strafrechtelijke aansprakelijkheid op basis van onvrijwillige doodslag en/of slagen en verwondingen en via de burgerrechtelijke buitencontractuele aansprakelijkheid.

2.2.4.1 Loutere overtredingen van de mijnregulering

Overtredingen op de mijnregulering konden vastgesteld, vervolgd en bestraft worden zonder dat er een mijnongeval plaatsgevonden had. Het stramien was hierbij stevast hetzelfde. Tijdens een routinecontrole werd een overtreding vastgesteld door de mijninspecteur, die hiervan een proces-verbaal opmaakte, dat naar het parket gestuurd werd voor verder gevolg. Wanneer daar beslist werd om tot vervolging over te gaan, werd de zaak voor de correctionele rechtbank gebracht.

In de gepubliceerde rechtspraak zijn verschillende voorbeelden terug te vinden van overtredingen op de bovenvermelde reglementeringen, met in de eerste plaats het decreet van 1813.⁴⁷⁸ Wat de provinciale reglementen betreft, werd door bepaalde verweerders ingeroepen dat de provincies niet bevoegd waren om dergelijke algemene mijnreglementering uit te vaardigen; een argumentatie die uiteindelijk door het Hof van Cassatie in 1845 verworpen werd.⁴⁷⁹ Ook de bijzondere besluiten die door de bestendige deputatie uitgevaardigd werden ten aanzien van individuele steenkoolmijnen waren perfect rechtsgeldig.⁴⁸⁰ Vanaf de jaren 1850 vinden wij ook rechtspraak terug in verband met loutere overtredingen van de koninklijke besluiten van 1850⁴⁸¹ of 1851⁴⁸² en soms van beide samen.⁴⁸³

⁴⁷⁸ Brussel 12 augustus 1876, *Pas.* 1877, II, 43.

⁴⁷⁹ Op 24 augustus 1844 werd door middel van een proces-verbaal van de mijninspectie vastgesteld dat een zekere Mallet een steenkoolmijn uitbaatte zonder het laddersysteem dat voorzien was in het mijnreglement van 21 juli 1844, dat uitgevaardigd was door de provincieraad van Henegouwen. Omwille hiervan werd hij voor de correctionele rechtbank van Charleroi gedaagd, die hem op 31 december 1844 veroordeelde tot een boete van 200 frank. Mallet tekende beroep aan tegen dit vonnis. Hij stelde dat de provincieraad geen bevoegdheid had om de mijnen te reguleren omdat dit enkel kon door middel van wetten en koninklijke besluiten. In concreto waren de mijnen al gereguleerd door de wet van 21 april 1810 en het decreet van 3 januari 1813. Ook in beroep werden zijn argumenten verworpen, waarop Mallet in cassatie ging, maar ook dit cassatieberoep werd verworpen. Cass. 28 mei 1845, *BJ* 1846, 1538-1541. Wet 21 april 1810 concernant les mines, les minières et les carrières, *Pasin.*, reeks I, XV, 83-92 en decreet 3 januari 1813 contenant les dispositions de police relatives à l'exploitation des mines, *Pasin.*, reeks I, XVI, 201-203.

⁴⁸⁰ De bestendige deputatie van Henegouwen verbood door middel van twee afzonderlijke besluiten van 25 november 1844 en 11 februari 1845 aan de *Société de Turlupu* om te graven onder de woningen van Quaregnon. Deze besluiten werden bekrachtigd door de minister van openbare werken. Op 18 april 1845 werd door de mijnconducteur Augustin Sadin bij proces-verbaal evenwel vastgesteld dat de provinciale besluiten geschonden werden. De correctionele rechtbank van Bergen veroordeelde de eigenaar, Louis Cavenaille, uiteindelijk tot een boete van 200 frank. Corr. Bergen 15 november 1845, *BJ* 1845, 1715-1718. In beroep werd deze beslissing bevestigd (Brussel 17 april 1846, *BJ* 1846, 836-838), net als in cassatie. Cass. 17 april 1846, *BJ* 1846, 1775-1778. In dezelfde zaak, zie ook Brussel (?) februari 1848, *BJ* 1848, 559-560 en Cass. 28 oktober 1846, *BJ* 1849, 106-109.

⁴⁸¹ Luik 1 augustus 1872, *BJ* 1872, 1133-1134.

⁴⁸² Op 19 februari 1853 werd een proces-verbaal opgesteld wegens overtreding van artikel 4 van het KB van 19 januari 1851 in de steenkoolmijn van Quinet in Gilly. KB 19 januari 1851 portant règlement général concernant l'établissement et l'emploi des échelles dans les mines, *BS* 24 januari 1851, *Pasin.* 1851, 2-3. Er bevonden zich in deze mijn namelijk geen ladders, hoewel dit wettelijk verplicht was. Volgens het KB had men tot 2 jaar na de uitvaardiging tijd om zich hiervan te voorzien en deze termijn was ondertussen verstreken. Quinet werd dan ook veroordeeld door de correctionele rechtbank van Charleroi tot een boete van 100 frank. Het door Quinet ingestelde beroep werd verworpen. Brussel 26 januari 1856, *BJ* 1856, 735-736.

⁴⁸³ De directeur-beheerder van de steenkoolmijn van Hasard werd gedagvaard voor de correctionele rechtbank van Namen wegens overtreding van zowel het KB van 19 januari 1851 als dat van 1 maart 1850. KB 1 maart 1850 portant règlement général concernant l'aérage, l'éclairage et l'emploi de la poudre dans les travaux d'exploitation, notamment dans les houillères à grisou, *BS* 19 maart 1850, *Pasin.* 1850, 54-56 en KB 19 januari 1851 portant règlement général concernant l'établissement et l'emploi des échelles dans les mines, *BS* 24 januari 1851, *Pasin.* 1851, 2-3. In eerste aanleg werd hij vrijgesproken voor de eerste tenlastelegging (in verband met het KB van 19 januari 1851), maar veroordeeld

In een arrest van 31 januari 1856 wees het hof van beroep van Luik erop dat het KB van 1 maart 1850 voorzorgsmaatregelen bevatte in het belang van de veiligheid van de mijnwerkers en dat deze maatregelen zich respectievelijk tot de mijninspectie, tot de opzichters, tot de *boute-feu* (de arbeiders die verantwoordelijk waren voor de ontploffingen met buskruit) en ten slotte tot de eenvoudige arbeiders zelf richtten.⁴⁸⁴ In een aantal gevallen werden arbeiders gevisieerd door de mijninspectie.⁴⁸⁵ Zo werd een zekere Bertiaux vervolgd voor de correctionele rechtbank van Bergen omdat hij op 26 juni 1875 zijn pijp ondergronds aangestoken had. In eerste aanleg werd hij voor deze feiten vrijgesproken, maar in beroep toch veroordeeld wegens overtreding van de artikelen 20, C en 23 van het KB van 1 maart 1850.⁴⁸⁶ Op 12 augustus 1876 werd een andere mijnwerker veroordeeld door het hof van beroep te Brussel wegens ongehoorzaamheid ten aanzien van de werkleider.⁴⁸⁷ Tegen de gegeven orders in had hij een bepaalde luchttoevoer afgesloten en zo de veiligheid van de mijnwerkers in het gedrang gebracht. Ook het hogere arbeiderskader werd voor de rechtbank gedaagd, zoals een *chef mineur* in Luik in 1880.⁴⁸⁸ In het merendeel van de gepubliceerde casussen waren het evenwel niet de arbeiders, maar wel de mijnneigenaars of directie die voor de rechtbank gedaagd werden wegens inbreuken op de mijnreglementering. Dit hoeft niet te verwonderen gezien het merendeel van de reglementaire bepalingen zich rechtstreeks of onrechtstreeks tot hen richtte. Als leidinggevend waren zij immers verantwoordelijk voor de structurele gebreken in de mijnen.

Hoewel het moeilijk is op basis van een beperkt aantal gepubliceerde casussen algemene uitspraken te doen, zijn er aanwijzingen dat de mijninspecties slechts in uitzonderlijke omstandigheden voor de rechtbank gedaagd werden voor loutere overtredingen op de mijnreglementering. Enkele voorbeelden kunnen dit illustreren. Op 29 december 1871 stelde mijnningénieur Firket een probleem vast met de verluchting van de steenkoolmijn *du Paradis*. De luchtstroom verliep namelijk op een bepaalde plaats in neerwaartse richting, wat in overtreding was met de artikelen 3 en 7 § 2 van het KB van 1 maart 1850.⁴⁸⁹ Zijn overste, hoofdinspecteur Hamal, stuurde op 5 januari 1872 een brief naar de mijninspectie waarin hij de onmiddellijke stopzetting van de activiteiten beval tot dit probleem opgelost was. De mijninspectie legde dit verzoek evenwel naast zich neer. Zij zou hier waarschijnlijk nog mee weggekomen zijn, ware het niet dat er kort nadien een instorting gebeurde in de mijn, waardoor er mijngas vrijkwam, dat naar een lager gelegen mijngang gezogen werd waar op dat ogenblik mijnarbeiders aan het werk waren. Wat de gevolgen hiervan waren voor deze mijnwerkers weten wij niet, maar in ieder geval werd de uitbater, Boverie, voor de correctionele rechtbank gedagvaard, waar hij vrijgesproken werd. Het parket ging in beroep en Boverie werd uiteindelijk veroordeeld tot twee boetes van elk 100 frank. In een andere zaak uit 1866 werden door de mijninspectie verschillende overtredingen op de KB's

voor de drie andere (in verband met het KB van 1 mei 1850). In beroep werd dit vonnis bevestigd. Luik 18 december 1867, *BJ* 1868, 717-720.

⁴⁸⁴ Luik 31 januari 1856, *BJ* 1857, 328-329.

⁴⁸⁵ Vandaag worden in principe enkel de werkgever, zijn aangestelden of lasthebbers vervolgd voor inbreuken van de werknemers op de veiligheidsvoorschriften. De werknemer is wel verplicht overeenkomstig artikel 17, 4° van de arbeidsovereenkomstenwet zich te onthouden van al wat schade kan berokkenen, hetzij aan zijn eigen veiligheid, hetzij aan die van zijn medearbeiders, van zijn werkgever of van derden. Zie W. VAN EECKHOUTTE, *Sociaal compendium '09-'10. Arbeidsrecht met fiscale notities*, Mechelen, Kluwer, 2009, 959 en 1075.

⁴⁸⁶ Brussel 6 november 1875, *Pas.* 1876, II, 17-18.

⁴⁸⁷ Brussel 12 augustus 1876, *Pas.* 1877, II, 43.

⁴⁸⁸ De taak van deze 'chef mineur' was om toe te zien op de toestand van de verluchting. Luik 21 februari 1880, *Pas.* 1880, II, 144.

⁴⁸⁹ Luik 1 augustus 1872, *BJ* 1872, 1133-1134. In een gelijkaardige zaak werd door het hof van beroep van Brussel op het doel van de bepalingen van het KB van 1850 gewezen: 'de prévenir ou d'écarter les dangers ou les accidents pouvant résulter de tous travaux faits dans une mine où l'on aurait reconnu la présence du gaz hydrogène carboné ou grisou'. Omwille van die reden was er een administratieve toelating nodig voor een neergaande luchtstroom, waarin de voorwaarden en voorzorgsmaatregelen opgesomd werden die genomen moesten worden om het gevaar te verminderen. Brussel 13 maart 1869, *Pas.* 1869, II, 204-205.

van 1850 en 1851 vastgesteld in de steenkoolmijn van Hasard.⁴⁹⁰ Er werd beslist om over te gaan tot vervolging, waarschijnlijk omwille van de bijzondere voorgeschiedenis van deze mijn. Zo waren er reeds in 1844, 1859, 1861 en 1866 zware mijngasexplosies geweest, waarbij verschillende arbeiders gewond en/of gedood werden. Na de ontploffing van 7 maart 1859 had de mijninspectie de werkzaamheden verboden en pas op 15 april 1859 opnieuw toegelaten, onder de voorwaarde dat de mijnreglementen minutieus gerespecteerd moesten worden, meer bepaald de snelheid van de ventilatoren en het gebruik van veiligheidslampen. Tijdens een inspectie in 1866 moest de mijninspectie echter tot haar verbijstering vaststellen dat de verluchting er al even gebrekkig aan toe was als ten tijde van het ongeval van 1859. Hiermee was voor haar de maat vol en werd beslist tot vervolging over te gaan.

Alhoewel in de bovenstaande twee gevallen tot vervolging overgegaan werd louter op basis van overtredingen op de mijnregulering, is het duidelijk dat er hier bijzondere, verzwarende omstandigheden waren die deze vervolging verklaarden. De mijninspectie had tevoren reeds herhaalde opmerkingen en waarschuwingen gegeven, die de directies in de wind geslagen hadden. Maar, nog belangrijker, in beide gevallen hadden zich ongevallen voorgedaan. Dit is niet toevallig. Het gros van de overtredingen op de mijnregulering kwam namelijk aan het licht tijdens het onderzoek dat gevoerd werd naar aanleiding van een mijnongeval. De feiten die aan de oorsprong lagen van het ongeval waren meestal tezelfdertijd inbreuken op de mijnreglementering. In de praktijk zien we dan ook dat de meeste vervolgingen en bestraffingen van overtredingen op de mijnreglementering gebeurden in de schaduw van strafrechtelijke procedures op basis van onvrijwillige doodslag en/of verwondingen.

2.2.4.2 Strafrechtelijke vervolging

Op 22 maart 1847 vielen er bij een vuurzee (*coup de feu*) in de steenkoolmijn van *la Grande-Veine du bois de Saint-Ghislain* te Dour maar liefst 27 doden en 30 gewonden.⁴⁹¹ De mijninspectie had zich tevoren herhaaldelijk beklagd over de gebrekkige verluchting van deze steenkoolmijn. In het proces-verbaal van dit ongeval werden een hele reeks tekortkomingen beschreven, op basis waarvan het parket overging tot de vervolging van de directeur voor de correctionele rechtbank van Bergen.⁴⁹² De achtste tenlastelegging luidde: '*d'avoir par imprudence, négligence ou inobservation des règlements, occasionné involontairement la mort de vingt-sept personnes, et les blessures dont furent atteints trente autre ouvriers travaillant tous au prédit charbonnage*'. De correctionele rechtbank stelde uiteindelijk overtredingen vast op het decreet van 1813 en op het provinciale reglement van 21 juli 1841 en veroordeelde hiervoor tot 6 keer 100 frank. Voor de onvrijwillige doodslag en slagen en verwondingen kreeg de directeur vier maanden gevangenisstraf en 100 frank boete. In beroep werd dit vonnis grotendeels bevestigd.⁴⁹³

Bij arrest van het hof van beroep van Luik van 31 januari 1856 werd het vonnis bevestigd waarbij een mijndirecteur veroordeeld werd omwille van de onvrijwillige doodslag van drie kompels en

⁴⁹⁰ Luik 18 december 1867, *Pas.* 1868, II, 68-72.

⁴⁹¹ Brussel 29 februari 1848, *BJ* 1848, 587-590.

⁴⁹² Hij werd vervolgd omdat hij geen register en plan van de dagelijkse werkzaamheden bijgehouden had. Er was ook geen juiste en dagelijkse controle van de arbeiders die binnen en buiten de mijn werkten. Er werden ondergronds geen reservelampen voorzien en de lampen werden ondergronds opnieuw aangestoken. Er was geen *porion* (soort meestergast) belast met het toezicht op de verlichting en verluchting. Minstens was de naam ervan niet doorgegeven. Men had verder het werk niet onmiddellijk gestaakt tot het gevaar geweken was. De mijn was niet voldoende verlucht. Het besluit van de bestendige deputatie was niet gerespecteerd.

⁴⁹³ Het hof achtte de derde tenlastelegging niet bewezen. De gevangenisstraf werd behouden op 4 maanden, maar de boetes werden herleid tot 6 frank.

het zwaar verbrand raken van twee andere.⁴⁹⁴ In overtreding van het KB van 1 maart 1850 had men hier buskruit gebruikt in een *mine à grisou* zonder expliciete toestemming van de provincie of de mijninspectie en dat was in dit geval dus fout afgelopen. Als verweer werd vergeefs ingeroepen dat het gebruik van dergelijk buskruit algemeen verspreid was in de Luikse mijnen en dat deze praktijk bovendien gedoogd werd door de mijnadministratie!⁴⁹⁵ Deze toch wel zware aantijging werd overigens ontkend door de bevoegde inspecteur die als getuige opgeroepen was.⁴⁹⁶ Naast de mijndirecteur werd een zekere Jeusette vervolgd, die als *mineur surveillant* verantwoordelijk was om er op toe te zien dat er geen gevaar was voor de arbeiders. Uit het onderzoek was gebleken dat hij verschillende waarschuwingen van de arbeiders in de wind geslagen had en het bevel gegeven had de lont te ontsteken met het fatale ongeval tot gevolg.⁴⁹⁷

Op 14 augustus 1856 werden Quinet, de directeur van de *Charbonnage de la Réunion* te Gilly en zijn *porion* (=meestergast, opzichter in de mijnen) Mahaux door de correctionele rechtbank van Charleroi veroordeeld tot geldboetes wegens overtreding van het KB van 1 maart 1850, maar vrijgesproken voor de tenlastelegging onvrijwillige doodslag en slagen en verwondingen.⁴⁹⁸ Een defecte veiligheidslamp had hier een mijngasontploffing uitgelokt die een mijnwerker gedood had en twee andere verwond. Dit vonnis werd hervormd door het hof van beroep van Brussel dat van oordeel was dat het KB van 1 maart 1850 er precies gekomen was om de talrijke jammerlijke ongevallen te vermijden die toe te schrijven waren aan het gebrek aan voorzorgsmaatregelen in de mijnbouw. Het ongeval had zich voorgedaan omdat de twee verdachten zich niet gehouden hadden aan de strikte bepalingen van dit KB. De aanwezigheid van het gevaarlijke mijngas was hen gemeld, maar zij hadden nagelaten om de nodige maatregelen te nemen, waardoor zij zich schuldig gemaakt hadden aan de misdrijven voorzien in de artikelen 319 en 320 van het Strafwetboek.⁴⁹⁹

In 1863 werd een arbeider, Claude genaamd, het slachtoffer van een instorting in een leisteengroeve. Tevoren waren er reeds verschillende instortingen gebeurd. Er bestond dus een permanent gevaar, dat gekend was door de betichten en waarop de mijninspectie verschillende keren gewezen had. Op 5 september 1863 had de mijninspecteur zelfs het expliciete advies gegeven de uitbating te stoppen, in afwachting van het bouwen van solide galerijen. De eigenaar had al deze adviezen in de wind geslagen en enkel de opdracht gegeven om puin te ruimen, om een muur te bouwen. Tijdens het ruimen van het puin had het ongeval zich voorgedaan. Bij arrest

⁴⁹⁴ Luik, 31 januari 1856, *BJ* 1857, 328-329.

⁴⁹⁵ Men spreekt over de 'tolérance de cette administration'.

⁴⁹⁶ Het hof voegde eraan toe: 'qu'existât-elle, elle serait contraire à une prescription légale, et ne pourrait constituer qu'un acte irrégulier qui ne peut, dans aucun cas, légitimer un fait défendu; qu'il en est de même de l'usage général et abusif de la poudre sans autorisation, qui a été établi par l'instruction.'

⁴⁹⁷ Mijnwerker Boulanger had hem gewaarschuwd dat zijn lamp twee keer gedoofd was (wat een duidelijke aanwijzing was van de aanwezigheid van mijngas). Een andere mijnwerker, Monseur, had gezegd dat hij bij het binnenkomen van de mijngang mijngas bemerkt had en dat zijn lamp ook gedoofd was. Zijn aansprakelijkheid was des te meer in het geding, omdat hij in tegenstelling tot de gebruikelijke gang van werken een dubbele lont geplaatst had, om zichzelf in veiligheid te kunnen brengen. Dit wees er namelijk op dat hij vermoedde dat er gevaar aanwezig was. Het feit dat er enkele weken tevoren reeds mijngas ontvlamd was, zonder schadelijke gevolgen evenwel, droeg bij tot deze vaststelling.

⁴⁹⁸ Brussel 5 december 1856, *BJ* 1858, 879-880.

⁴⁹⁹ Quinet en Mahaux werden veroordeeld tot een gevangenisstraf van 3 maanden en een boete van 50 frank voor de doodslag en slagen en verwondingen. Voor de overtreding van het KB van 1 maart 1850 werd Quinet bovendien veroordeeld tot 200 frank en Mahaux tot 100 frank boete. Er was nog een derde persoon in het geding. François Liedtz, 'chargeur', was in eerste aanleg volledig vrijgesproken. Deze sjouwer was bij de mijngasontploffing zelf gewond geraakt. Het was door zijn defecte lamp dat het ongeluk gebeurd was. Hij werd als mededader door het hof van beroep veroordeeld tot een gevangenisstraf van 6 dagen. KB 1 maart 1850 portant règlement général concernant l'aérage, l'éclairage et l'emploi de la poudre dans les travaux d'exploitation, notamment dans les houillères à grisou, *BS* 19 maart 1850, *Pasin.* 1850, 54-56.

van 14 januari 1864 van het hof van beroep van Luik werden zowel de eigenaar als de opzichter strafrechtelijk aansprakelijk gesteld voor de dood van Claude.⁵⁰⁰

Op 24 juli 1873 deed zich een ongeval voor in de put *Petite Garde de Dieu* van de steenkoolmijn van Crachet-Picquary, waarbij 6 doden en 8 gewonden vielen.⁵⁰¹ Uit het onderzoek bleek dat dit ongeval te wijten was aan het bestaan van een clandestiene mijngang (*montage*) en het gebruik van buskruit, wat in deze mijn niet toegelaten was. Vooral de mijndirectie had hier boter op het hoofd. Als eerste was er César Plumet, die als directeur-beheerder belast was met het dagelijkse toezicht.⁵⁰² In die hoedanigheid had hij al het mogelijke moeten doen om de veiligheid van het personeel te verzekeren, de wettelijke bepalingen na te leven en de instructies van de mijnadministratie uit te voeren.⁵⁰³ Maar wat bleek: ondergronds ontbraken zowel de *chef-porion*,⁵⁰⁴ de *boute-feu*⁵⁰⁵ als de mijnwerker-opzichters.⁵⁰⁶ Deze verschillende functies werden allemaal gecumuleerd door een man, Urbain Urbain (*sic*), de *directeur des travaux*, die hiervoor zelfs niet over de nodige ervaring beschikte. Het hof van beroep van Brussel was dan ook van mening dat *cette désorganisation du service de surveillance a eu une influence directe sur l'explosion du 24 juillet*. Urbain had bovendien geprobeerd de concrete omstandigheden van het ongeval te verdoezelen: hij had het bestaan van de *montage* verzwegen en de lijken van de vier arbeiders die hier omgekomen waren naar een andere plek laten verslepen. Beide heren werden veroordeeld tot acht maanden gevangenisstraf en 200 frank boete.⁵⁰⁷

De bovenstaande casussen zijn stuk voor stuk illustraties van de nauwe samenhang tussen overtredingen op de mijnreglementering en de strafrechtelijke aansprakelijkheid wegens onvrijwillige doodslag en/of slagen en verwondingen. Deels is dit logisch. Het was vooral naar aanleiding van de grondige administratieve en strafrechtelijke onderzoeken dat de overtredingen aan het licht kwamen. Wanneer mijndirecties een loopje namen met de mijnregulering en er een ongeval gebeurde, dan moesten zij daarvoor de rekening betalen. Omgekeerd, wanneer er geen overtredingen op de mijnreglementering vastgesteld konden worden tijdens de onderzoeken naar de oorzaak van het ongeval, kon de directie weinig verweten worden en was er ook geen aanleiding om over te gaan tot strafrechtelijke vervolging. Vandaar waarschijnlijk dat wij er geen sporen van teruggevonden hebben in de gepubliceerde rechtspraak.

⁵⁰⁰ De opzichter probeerde zich aan zijn aansprakelijkheid te onttrekken, maar dit werd door het hof van tafel geveegd. De opzichter, die zich voortdurend ter plaatse bevond, had immers een dubbele taak: allereerst zijn werkgever verwittigen van het gevaar en aandringen op de onmiddellijke en volledige stopzetting van de werken en ten tweede de arbeiders beschermen, door hen te verbieden om in dergelijke levensgevaarlijke omstandigheden te werken. Het hof wees bovendien op artikel 5 van het KB van 29 februari 1852 in verband met de ondergrondse steengroeven, waar de opzichter en aangestelden dezelfde verplichtingen hebben als de eigenaar. Luik 14 januari 1864, *Pas.* 1864, II, 135-136.

⁵⁰¹ Brussel 8 januari 1875, *Pas.* 1875, II, 255-261.

⁵⁰² Deze taak werd hem toewezen door de statuten van 4 november 1857 van de *Société anonyme des charbonnages de Crachet-Picquary*.

⁵⁰³ Uit het strafdossier bleek ook dat hij afdoende op de hoogte was van de gang van zaken ondergronds, dankzij de verslagen die de '*directeur des travaux*' hem van tijd tot tijd bezorgde. Via zijn inzage in de plannen was hij op de hoogte van de neergaande beweging van de verluchting, in overtreding van de voorschriften van de bestendige deputatie. Hij wist eveneens dat men buskruit gebruikte in een gang waarvan bekend stond dat er veel mijngas was en waar bijzondere voorzorgen nodig waren.

⁵⁰⁴ De vorige, Robert, had reeds meer dan twee maanden tevoren zijn ontslag ingediend en was nog niet vervangen.

⁵⁰⁵ Een mijnwerker gespecialiseerd in springtuigen.

⁵⁰⁶ De aanwezigheid van de '*boute-feu*' was vereist door de artikelen 17 en 19 van het KB van 8 april 1858 die het KB van 1 maart 1850 wijzigden. KB 8 april 1858 portant des modifications au règlement général du 1er mars 1850, concernant l'aérage, l'éclairage et l'emploi de la poudre dans les mines, *BS* 14 april 1858, *Pasin.* 1858, 118-119. De '*mineurs-surveillants*' werden – zoals wij reeds gezien hebben – voorzien door het KB van 1 maart 1850 portant règlement général concernant l'aérage, l'éclairage et l'emploi de la poudre dans les travaux d'exploitation, notamment dans les houillères à grisou, *BS* 19 maart 1850, *Pasin.* 1850, 54-56.

⁵⁰⁷ Brussel 8 januari 1875, *Pas.* 1875, II, 255-261.

In ieder geval moest er zich al een echte *catastrophe* voordoen, met vele doden en gewonden als gevolg, alvorens de mistoestanden aan het licht kwamen en de mijndirecties de kans liepen bestraft te worden. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat de mijninspectie geen zicht had op wat er zich beneden afspeelde, waardoor zij de overtredingen niet kon vaststellen. Steenkoolmijnen waren immers grote, complexe ondernemingen en het was onmogelijk voor de (weinig) mijninspecteurs om nauwgezet te controleren wat er zich ondergronds allemaal afspeelde. Een andere plausibele verklaring is dat de mijninspecteurs tijdens hun inspecties wel degelijk overtredingen vaststelden, maar niet onmiddellijk teruggrepen naar het strafrechtelijke wapen. Liever probeerden zij de veiligheidstoestand in de mijnen te verbeteren aan de hand van aanwijzingen, waarschuwingen en aanmaningen.⁵⁰⁸ Pas wanneer er daadwerkelijk een ramp gebeurde, werden de overtredingen de mijndirectie cash aangerekend.

2.2.4.3 Burgerrechtelijke aansprakelijkheid

Net zoals bij de stoomongevallen vinden wij vanaf de jaren 1870 de eerste procedures terug op basis van het buitencontractuele aansprakelijkheidsrecht. Er kan hierbij een opsplitsing gemaakt worden tussen burgerlijke partijstellingen bij de strafrechter en de eigenlijke burgerrechtelijke procedures.

In de nacht van 27 op 28 september 1871 deed er zich een explosie van mijn gas voor in put nr. 3 van de steenkoolmijn van *Hornu et Wasmes*, op een diepte van 480 meter, nadat een springtuig tot ontploffing gebracht was.⁵⁰⁹ In de daaropvolgende vuurzee werden 27 mijnwerkers levend verzwolgen. De dikke rook werd naar boven gezogen tot de mijngalerij van 396 meter, waar nog eens 8 arbeiders om het leven kwamen door verstikking en 9 andere gewond raakten.⁵¹⁰ Het uitgebreide vonnis van de correctionele rechtbank van Bergen van 12 februari 1872 is bijzonder interessant omdat we voor het eerst een combinatie terugvinden van overtreding van de mijnregulering, strafrechtelijke aansprakelijkheid en burgerlijke vorderingen tot schadevergoeding. In deze zaak ging het niet zozeer om de 27 doden ten gevolge van de mijn gasontploffing – die werden beschouwd als *collateral damage* van het mijn gebeuren, jammer maar onvermijdelijk – maar wel om de doden en gewonden die gevallen waren door de luchtcirculatie tussen de twee mijngalerijen. Deze luchtcirculatie had perfect vermeden kunnen worden en vormde bovendien een overtreding op het KB van 1 maart 1850. Omwille van deze fout werden twee aangestelden van de mijn, Henri Liénard en Eugène Maton, door de raadkamer verwezen naar de correctionele rechtbank van Bergen, waar zij schuldig bevonden werden.⁵¹¹ Voor de strafrechter had Célénie Cornet, de weduwe van Pierre-Philippe Dascotte zich burgerlijke partij gesteld omdat haar dochter Aimée Dascotte omgekomen was bij de mijn gasontploffing in de mijngalerij ter hoogte van 480 meter. Aangezien evenwel niemand veroordeeld was voor de feiten die zich daar afgespeeld hadden, verklaarde de rechtbank zich onbevoegd om zich hierover uit te spreken. Mijnwerker Jean-Baptiste Lau en zijn echtgenote Thomasinne Durieu hadden meer geluk,

⁵⁰⁸ Deze praktijk loopt vooruit op artikel 9 van de Welzijnswet dat, in afwijking van de algemene regel van artikel 29 van het Wetboek van Strafvordering, sociaal inspecteurs expliciet het recht geeft waarschuwingen te geven, eerder dan te verbaliseren. Zie W. VAN EECKHOUTTE, *Sociaal compendium '09-'10. Arbeidsrecht met fiscale notities*, Mechelen, Kluwer, 2009, 2634.

⁵⁰⁹ Corr. Bergen 12 februari 1873, *BJ* 1873, 365-368 en *Pas.* 1873, III, 68-73.

⁵¹⁰ Het vuur veroorzaakte 'l'incendie d'une porte, de paille, de foin et de charbon ainsi que la production et l'accumulation de gaz délétères et irrespirables'. Het was deze rookwolk die naar boven getransporteerd werd.

⁵¹¹ Voor het misdrijf van onvrijwillige doodslag/slagen en verwondingen werden zij veroordeeld tot een gevangenisstraf van 15 dagen en een geldboete van 500 frank. Zij ontvingen daarnaast ook nog een boete van 200 frank omwille van de overtreding op het mijnreglement van het KB van 1 maart 1850 portant règlement général concernant l'aérage, l'éclairage et l'emploi de la poudre dans les travaux d'exploitation, notamment dans les houillères à grisou, *BS* 19 maart 1850, *Pasin.* 1850, 54-56.

of misschien beter, minder ongeluk. Hun zoon was immers een van de doden in de mijngalerij van 396 meter, waarvoor de rechtbank wel veroordelingen uitgesproken had, waardoor hij dus wel bevoegd was om te oordelen over de burgerlijke vordering.

Op 9 november 1882 deed het hof van beroep van Luik uitspraak in een zaak waarbij twee arbeiders van een leisteengroeven veroordeeld werden omwille van onvrijwillige doodslag op een collega.⁵¹² De nabestaanden van het slachtoffer hadden zich burgerlijke partij gesteld en een bepaalde schadevergoeding verkregen. Naar hun zin was die niet hoog genoeg en zij gingen in beroep. Tevergeefs, want het hof oordeelde dat de toegekende schadevergoeding hoog genoeg was, omwille van de onvoorzichtigheid van het slachtoffer die bijgedragen had tot het ongeval dat hem het leven kostte.

Het gros van de burgerlijke vorderingen werd evenwel niet ingesteld voor de strafrechter, maar via een afzonderlijke procedure voor de burgerlijke rechter. De oudste gepubliceerde burgerlijke procedure die wij terugvonden was deze voor de rechtbank van eerste aanleg te Charleroi naar aanleiding van een *coup d'eau* op 19 oktober 1869 in de mijnader *au Clou* in de put nr. 7 van de steenkoolmijn *du Gouffre* bij Châtelineau.⁵¹³ Hier had zich in oude verlaten mijngangen gedurende decennia water verzameld dat op de dag des onheils doorgebroken was en de mijngang op een diepte van 176 meter onder water gezet had. Er werd onmiddellijk een gerechtelijk en administratief onderzoek gestart om de oorzaken van de ramp te achterhalen en de aansprakelijkheid van de aangestelden van de steenkoolmijn na te gaan. De mijningenieurs stelden zichzelf hierbij de vraag waar het water vandaan kwam, hoe het doorgebroken was en of men wel de nodige voorzorgsregels in acht genomen had. Mijningenieur Malisoux ondervroeg meer dan 50 getuigen en kwam in zijn omvangrijk verslag van 13 december 1869 tot verschillende belangrijke vaststellingen. In het strafrechtelijk onderzoek werd hierop verder geborduurd door de experts, die hun eindverslag neerlegden op 7 maart 1870 met als conclusie:

'Nous ne croyons pas que l'on puisse conclure que l'accident soit le résultat d'une imprudence bien marquée de la part de la direction du charbonnage, pas plus que de l'inobservation des règlements, attendu que dans le doute l'on doit, nous semble-t-il, s'en rapporter aux premières déclarations des témoins Génot et frère, corroborées par nos calculs.'

Het strafrechtelijk onderzoek werd dan ook afgesloten met een beschikking tot buitenvervolginstelling van de raadkamer. Normaal eindigt het verhaal hier, maar deze keer niet. Op 29 december 1869 had een weduwe van een van de slachtoffers de vennootschap immers gedagvaard voor de burgerlijke rechtbank van Charleroi tot het betalen van schadevergoeding. Op 19 oktober 1872 sprak de rechtbank een vonnis uit waarbij de vennootschap veroordeeld werd tot het betalen van schadevergoeding aan de eiseres.⁵¹⁴

De meeste burgerlijke procedures liepen helaas niet zo goed af voor de rechtzoekende nabestaanden. Zo werd op 25 juli 1874 naar aanleiding van het hierboven vermelde ongeval een burgerlijke procedure ingesteld door de weduwe van een ander slachtoffer, Xavier Hubaut.⁵¹⁵ Zij vorderde een schadevergoeding van 25.000 frank, waarvan 10.000 voor zichzelf en 15.000 voor haar minderjarige kinderen. In deze procedure werd door de verwerende vennootschap de verjaring van de burgerlijke vordering opgeworpen. In eerste aanleg werd deze grond van

⁵¹² Luik 9 november 1882, *Pas.* 1883, II, 54-55.

⁵¹³ Charleroi 8 februari 1872, *BJ* 1873, 1271-1279.

⁵¹⁴ De precieze omvang van de schadevergoeding is niet bekend, aangezien dit het voorwerp uitmaakte van een ander, niet gepubliceerd vonnis.

⁵¹⁵ Deze gegevens werden geput uit het cassatiearrest hieromtrent. Cass. 1 februari 1877, *Pas.* 1877, I, 92-99.

onontvankelijkheid niet gevolgd, maar in beroep werd dit argument door het hof wel aanvaard. De verjaring werd ook ingeroepen in een burgerlijke procedure voor de rechtbank van eerste aanleg te Bergen in 1875.⁵¹⁶ Het argument hier was dat de burgerlijke vordering samen met de strafvordering uitgedoofd was, zijnde drie jaar na het definitief afsluiten van het strafonderzoek – in casu door middel van de beschikking buitenvervolginstelling van de raadkamer op 7 augustus 1869. Ook hier werd het argument van de verjaring in eerste aanleg verworpen, maar in beroep aanvaard.⁵¹⁷ De discussie werd uiteindelijk definitief beslecht door het arrest van het Hof van Cassatie van 1 februari 1877, in het nadeel van de nabestaanden.⁵¹⁸

Op 5 november 1872 gebeurde een zwaar ongeval met een van de liften van de *Charbonnages réunis de Charleroi*, waarbij alle 21 inzittenden het leven verloren. Een van de slachtoffers was de minderjarige dochter van een zekere Salm. Volgens hem was het ongeval te wijten aan de onvoorzichtigheid van de vennootschap of van haar aangestelden en hij stelde een burgerlijke vordering in voor de rechtbank van eerste aanleg te Charleroi, waarbij hij een aantal argumenten opsomde om zijn stelling te bewijzen. In het vonnis van 16 juli 1875 werd zijn vordering verworpen, net als in beroep.⁵¹⁹

Eenzelfde verhaal met het arrest van het hof van beroep te Brussel van 9 juni 1879.⁵²⁰ Hier sprak het hof zich uit over het beroep ingesteld tegen een ander vonnis van de rechtbank van eerste aanleg te Charleroi, uit 1878. Ook hier was de aanleiding een ongeval met de liften, op 1 mei 1876, waarbij Charles Moreau het leven gelaten had. Uit de voorgelegde feiten leidde het hof af dat het ongeval aan niemand anders te wijten was dan aan het slachtoffer zelf.

2.2.5 Besluit

Wanneer we de arbeidsongevallen in de mijnen vergelijken met deze ten gevolge van stoomongevallen, vallen in de eerste plaats de vele gelijkenissen op. In beide gevallen is er sprake van een vroegtijdig reglementair kader, van een bijzondere inspectiedienst en van een aantal *catastrophes* die in de tweede helft van de negentiende eeuw leidden tot strafprocedures voor de rechtbanken en hoven. Belangrijk is dat we ook hier vanaf de jaren 1870 als neveneffect van de mijnongevallen een aantal burgerlijke vorderingen zien opduiken waarbij nabestaanden van slachtoffers een schadevergoeding proberen te verkrijgen op basis van het buitencontractuele aansprakelijkheidsrecht. Terzelfdertijd zien wij in de tweede helft van de negentiende eeuw enerzijds het aantal mijnwerkers en de mijnproductie gestaag stijgen, terwijl anderzijds het aantal mijnongevallen en slachtoffers stabiel bleef en zelfs afnam. De oorzaken hiervoor zijn divers. Om te beginnen was er sprake van een voortdurende technologische vooruitgang die het risico op ongevallen ondergronds langzaam maar zeker teruggedreef. Een andere mogelijke verklaring is dat een verhoogde activiteit van de mijninspectie en/of van de strafrechtsinstanties de mijndirecties aanzette tot een grotere waakzaamheid en zelfdiscipline bij het naleven van de mijnreguleringen. Een derde categorie arbeidsongevallen die relatief vroeg voor de Belgische rechters opdoken, zijn de treinongevallen.

⁵¹⁶ Rb. Bergen 25 april 1875, *Pas.* 1876, III, 125-127.

⁵¹⁷ Brussel 9 mei 1876, *Pas.* 1877, II, 160-161.

⁵¹⁸ Cassatie was van oordeel dat de strafvordering en de burgerlijke vordering samen uitdoofden. Zij voegde eraan toe 'qu'il n'y a pas lieu également de distinguer si cette action a été exercée en même temps que l'action publique ou séparément, ni si elle a été dirigée contre le maître, civilement responsable; que, dans ce dernier cas, en effet, l'action en réparation du préjudice souffert ne peut survivre à la prescription de l'action directe, puisque la personne soumise à la responsabilité civile se trouvait déchue de tout recours contre le principal obligé.' Cass. 1 februari 1877, *Pas.* 1877, I, 99. Over de verjaring: zie deel II, hoofdstuk 5.

⁵¹⁹ Brussel 3 februari 1877, *Pas.* 1877, II, 291-294.

⁵²⁰ Brussel 9 juni 1879, *Pas.* 1879, II, 294-296.

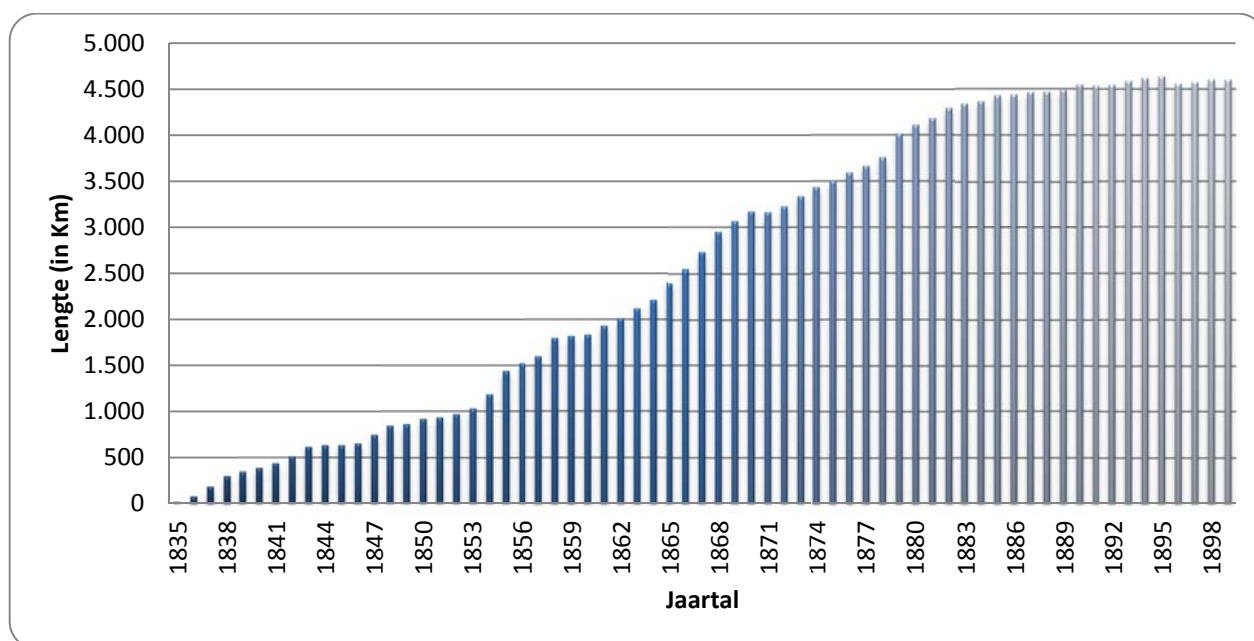
‘C’est ce qui nous a décidé,
contrairement à ce qui c’est fait jusqu’ici
à consacrer un article séparé
aux Accidents de chemin de fer.’⁵²¹

2.3 Arbeidsongevallen bij ‘den ijzeren weg’

2.3.1 Inleiding

Na de arbeidsongevallen met stoomtuigen en in de mijnen bespreken wij nu kort de arbeidsongevallen bij de spoorwegen. De reden daarvoor ligt voor de hand. Het is de derde grote groep arbeidsongevallen die een vroege reflectie gekregen hebben in de gepubliceerde rechtspraak.

In 1835 werd de spoorlijn tussen Brussel en Mechelen in gebruik genomen.⁵²² Deze spiksplinternieuwe ‘ijzeren weg’ was de eerste openbare spoorlijn in België en op het Europese vasteland.⁵²³ Hiermee was het startschot gegeven voor een snelle ontwikkeling van het Belgische (en Europese) spoorwegennet. Letterlijk uit het niets verrezen doorheen het hele land nieuwe spoorlijnen die de grote steden met elkaar verbonden in een dicht netwerk van sporen. De stormachtige ontwikkeling kan eenvoudig afgelezen worden op de onderstaande grafiek.

Grafiek 9 Lengte van de Belgische spoorwegen (1835-1900)⁵²⁴

⁵²¹ *Pandectes Belges*, II, v° accident de chemin de fer.

⁵²² B. VAN DER HERTEN (ed.), *Sporen in België: 175 jaar spoorwegen, 75 jaar NMBS*, Leuven, Universitaire pers, 2001, 476

⁵²³ Er waren tevoren reeds beperkte industriële spoorwegen zoals in Henegouwen, die gebruikt werden om de steenkolen van de mijnen naar de kanalen te transporteren. De tractie werd hier evenwel niet geleverd door stoomlocomotieven, maar door paarden.

⁵²⁴ B. VAN DER HERTEN, *België onder stoom. Transport en communicatie tijdens de 19de eeuw*, Leuven, Universitaire pers, 2004, 493-494.

Bij de start in 1835 lag er slechts een twintigtal kilometer spoor. In de jaren 1850 overschreed men reeds de magische drempel van 1000 kilometer. Tien jaar later was de totale lengte spoorwegen alweer verdubbeld. Een groot deel van deze spoorwegen werd aangelegd door private, bij de aanvang vooral Britse, spoorwegmaatschappijen die hiervoor een concessie gekregen hadden van de overheid.⁵²⁵ De aanleg en uitbating van spoorwegen werd gezien als een aantrekkelijke investering met hoge opbrengsten. Het resultaat van deze evolutie was dat ons land tegen het einde van de negentiende eeuw bedekt was met een fijnmazig spoorwegennet, waarvan het belang niet onderschat mag worden. Dankzij de spoorwegen werden afgelegen gebieden definitief ontsloten, verbeterden de transportmogelijkheden in binnen- en buitenland aanzienlijk en werd de economische ontwikkeling enorm 'aangespoord'.

2.3.2 Reglementair kader⁵²⁶

In de onmiddellijke aanloop naar de ingebruikname van de spoorwegen werd de wet van 12 april 1835 gestemd, '*concernant les péages et les règlements de police sur les chemins de fer*'.⁵²⁷ In het tweede artikel van deze wet werd bepaald dat de koning de nodige reglementen voor de uitbating en het toezicht op de *nouvelle voie* kon uitvaardigen. Op de dag van de feestelijke opening van de spoorweg tussen Brussel en Mechelen, op 5 mei 1835, werd een koninklijk besluit uitgevaardigd, waarin onder andere opgenomen werd dat enkel locomotieven en dienstwagens op de spoorweg mochten rijden (artikel 1) en dat het spoorverkeer op geen enkele manier gehinderd mocht worden (artikel 3).⁵²⁸ Enkele jaren later, in 1843, vaardigde de wetgever bij wijze van algemene veiligheidsmaatregel een aantal bepalingen af in verband met de onmiddellijke omgeving van het spoor.⁵²⁹ Deze wet vormde tevens de wettelijke basis voor de bijzondere spoorwegpolitie, die verantwoordelijk was voor de opsporing en verbalisering van de overtredingen op de spoorwegreguleringen.⁵³⁰ Een ander op het eerste gezicht interessant koninklijk besluit is dat van 10 februari 1857 '*portant règlement pour la police des chemins de fer*'.⁵³¹ Men zou kunnen verwachten hier de bepalingen terug te vinden in verband met de veiligheid van het spoorpersoneel, maar dit KB richtte zich uitsluitend op de reizigers en de manier waarop zij zich moesten gedragen.⁵³²

⁵²⁵ De overheid begon vanaf de jaren 1870 met het opkopen van de private concessies, waardoor het spoorwegennet tegen de Eerste Wereldoorlog bijna volledig in staatshanden was.

⁵²⁶ Voor een volledig overzicht van de vroege reglementering, zie I. L'HOEST, *Législation de police des chemins de fer belges, des postes et des télégraphes*, Luik, De Thier, 1873 en *Pandectes Belges*, XVIII, v° chemins de fer (police des).

⁵²⁷ Wet 12 april 1835 concernant les péages et les règlements de police sur les chemins de fer, BS 17 april 1835, *Pasin.* 1835, 187-188.

⁵²⁸ 'Toute dégradation de la route, toute entrave apportée à la circulation, toute entreprise sur le corps de la route ou sur les terrains qui en dépendent sera réprimée, à la diligence des gardes-barrières, des ingénieurs ou des conducteurs.' Artikel 3 KB 5 mei 1835, *Pasin.* 1835, 187.

⁵²⁹ Het ging hier over de bomen en andere aanplantingen langs het spoor (memorie van toelichting van de wet), over de gebouwen die hinder zouden kunnen opleveren (artikel 1), over de groeven en mijnen die het spoor zouden kunnen doen verzakken (artikel 2) en over de opslag van brandbare stoffen binnen een afstand van 20 meter van de spoorbermen (artikel 3). BS 18 april 1843.

⁵³⁰ In titel II van de wet van 15 april 1843 wordt namelijk gesproken over de politieofficiëren en -agenten van de staatsspoorwegen. In artikel 8 wordt bepaald dat de overheid bijzondere opzichters ('*garde-voyers*'), politie-inspecteurs en hoofdpolitie-inspecteurs kan aanstellen. Artikel 10 legt hun bevoegdheden vast: zij moesten de overtredingen op de reglementen in verband met het spoor onderzoeken en vastleggen in processen-verbaal, die vervolgens aan het parket bezorgd moesten worden.

⁵³¹ KB van 10 februari 1857 portant règlement pour la police des chemins de fer, BS 14 februari 1857, *Pasin.* 1857, 30.

⁵³² Het gaat om zwartrijden (artikel 1, 1°), het plaatsnemen in een coupé van een hogere klasse dan het aangekochte ticket (artikel 1, 2°), het uitstappen via het portier aan de verkeerde kant (artikel 1, 3°), het afstijgen vooraleer de trein volledig tot stilstand gekomen is (artikel 1, 4°), het roken in de wachtzaal en in de rookvrije wagons van de eerste klassen (artikel 1, 5°), het plaatsnemen in de wagon met een geladen wapen of andere zaken die de reizigers kunnen schaden (artikel 1, 6°), het openen van de ramen van de wagons, tenzij met de toestemming van alle aanwezige reizigers (artikel 1, 7°), het binnendringen in goederenwagons (artikel 1, 8°). KB van 10 februari 1857 portant règlement pour la police des chemins de fer, BS 14 februari 1857, *Pasin.* 1857, 30.

De veiligheid van het spoorpersoneel werd geregeld door de interne reglementen van zowel de staatsspoorwegen als de private spoorwegmaatschappijen, de zogenaamde *règlements de service*. In de jaren 1850 ontstond een discussie over de vraag in hoeverre de overheid, en meer bepaald haar spoorwegadministratie, zich kon bemoeien met de gang van zaken bij de private spoorwegmaatschappijen. Cassatie hakte deze knoop door in 1859. De wet van 12 april 1835 had aan de overheid de bevoegdheid gegeven om toe te zien op de *nouvelle voie* en hieronder werden alle spoorwegen begrepen, ook deze van de private maatschappijen.⁵³³ Om alle mogelijke twijfel weg te nemen werden de private concessies door middel van het KB van 16 mei 1862 expliciet onderworpen aan het hierboven reeds vermelde KB van 10 februari 1857.⁵³⁴ Bij het ministerie van openbare werken bestond een bijzondere afdeling die belast was met het toezicht op de private maatschappijen en meer specifiek op de veiligheid van de uitbating.⁵³⁵

Een kleine caveat is hier wel op zijn plaats. In de *Pandectes belges* staat bijvoorbeeld het volgende te lezen over de administratie van de staatsspoorwegen:⁵³⁶

‘L’administration, quand survient un sinistre, fait procéder presque toujours à une enquête administrative que l’on produit ensuite dans les débats devant les tribunaux ordinaires. Nous ne pensons pas, qu’en principe, on puisse y attacher une bien grande importance; elle émane, en effet, de l’une des parties intéressées. Elle se fait aussi presque toujours avec la préoccupation d’innocenter le personnel de l’administration.’

De administratie van de staatsspoorwegen was terzelfdertijd rechter en partij. Enerzijds moest zij toezien op het spoorgebeuren, anderzijds was zij zelf verantwoordelijk voor de uitbating van een groot deel ervan. Het is goed mogelijk dat zij in bepaalde gevallen weigerde de hand in eigen boezem te steken en liever een positief gekleurd verslag afleverde. Toch blijkt uit het bovenstaande citaat evenzeer dat bij grote treinrampen *presque toujours* een administratief onderzoek gevoerd werd dat *ensuite* aangewend werd in de debatten in rechte, wat het verband tussen het administratief onderzoek en de gerechtelijke activiteiten dik in de verf zet.

2.3.3 Prevalentie van arbeidsongevallen bij het spoor

In uitvoering van artikel 6 van de wet van 1 mei 1834 moest de administratie van de staatsspoorwegen elk jaar een verslag opmaken dat door de minister van openbare werken overgemaakt werd aan het parlement om daar bediscussieerd te worden. Deze jaarverslagen bevatten talrijke cijfergegevens die een reconstructie van de ontwikkeling van de Belgische spoorwegen mogelijk maken. Zij vormen voor ons eveneens een rijke bron omwille van de gegevens in verband met de veiligheid van het spoor en de ongevallen die er zich voordeden.

In het verslag van het werkingsjaar 1860 bijvoorbeeld werd opgemerkt dat de Belgische staatsspoorwegen het in vergelijking met het buitenland nog niet zo slecht deden op veiligheidsvlak.⁵³⁷ Uit de statistische gegevens bleek in ieder geval dat zij veiliger waren dan de Franse, Engelse en Zwitserse spoorwegen. Enkel bij de Pruisische spoorwegen waren er minder

⁵³³ Cass. 23 mei 1859, *Pas.* 1859, I, 202.

⁵³⁴ KB 16 mei 1862 qui rend applicable aux chemins de fer concédés, le règlement de police du 10 février 1857, *BS* 21 mei 1862, *Pasin.* 1862, 195-196. Ook de wettigheid van dit KB werd aangevochten, maar Cassatie bleef bij haar eerder oordeel dat de private concessies onder het toezicht van de overheid vielen. *Pandectes belges*, XVIII, v° chemin de fer (police des).

⁵³⁵ *Chemin de fer. Compte rendu des opérations pendant l'exercice 1860. Rapport présenté aux chambres législatives, par le ministre des travaux publics*, Brussel, Devroye, 1861, 140. Verder afgekort als: *Compte rendu*.

⁵³⁶ *Pandectes Belges*, II, v° accident de chemin de fer.

⁵³⁷ *Compte rendu 1860*, 140.

slachtoffers gevallen bij de passagiers. Een mogelijke verklaring hiervoor was de iets lagere snelheid van de treinen op het Belgische spoorwegennet.⁵³⁸ Ook de uitbating door de private spoormaatschappijen in België was veilig te noemen: in de periode tot en met 1860 waren er slechts twee grote treinrampen gebeurd.⁵³⁹ In het verslag van 1862 werd opnieuw opgemerkt dat zware spoorongevallen erg zeldzaam waren in de uitbating van de staatsspoorwegen.⁵⁴⁰ Eenzelfde zegebulletin werd uitgevaardigd over het werkingsjaar 1866: *'Aucun événement n'est venu, en 1866, compromettre la bonne réputation dont jouit l'exploitation du chemin de fer de l'État belge, sous le rapport de la sécurité des transports et de la sûreté des voyageurs'*.⁵⁴¹ In totaal hadden zich dat jaar 166 geïsoleerde incidenten voorgedaan, maar geen enkel ervan kon omschreven worden als een *catastrophe*. Een en ander hing natuurlijk af van de criteria die men hanteerde. Zo was er dat jaar wel een locomotief met wagon ontspoord in een station, wat de dood van de machinist veroorzaakt had. In een ander geval was de stoomketel van een locomotief ontploft met de dood van de treinbestuurder tot gevolg. In 1867 luidde het: *'Les rencontres des trains, les déraillements ayant des suites graves, les chocs violents, etc., sont pour ainsi dire inconnus de l'administration du railway de l'État'*.⁵⁴²

Aan deze idylle kwam een einde in 1868. Op 27 januari van dat jaar werd een reizigerstrein uit Bergen in het station van Boussu geramd door een locomotief uit de richting van Quiévrain. Bij de zware botsing verloren twee personen het leven: een bejaarde vrouw en de machinist van de alleen rijdende locomotief. Zestien anderen raakten gewond, waaronder acht reizigers en acht spoorlui. De gebeurtenis veroorzaakte heel wat commotie bij het grote publiek. De spooradministratie verklaarde deze ophef door de grote zeldzaamheid van dergelijke zware ongevallen bij de staatsspoorwegen.⁵⁴³

De spooradministratie kon er in ieder geval niet van beschuldigd worden zich in slaap te hebben laten wiegen door de verraderlijke rust die uitging van het ontbreken van grote ongevallen bij haar uitbating. Integendeel, reeds in 1866 stelde zij te blijven investeren in het onderzoek naar en het gebruik van alle mogelijke middelen die ertoe bijdroegen *'à lui conserver la position privilégiée que le passé lui a faite, au point de vue des événements épouvantables ou douloureux dont les chemins de fer ont été trop souvent le théâtre'*.⁵⁴⁴

Een van de manieren om ongevallen te bestrijden bestond erin de inbreuken op de politiereglementen rigoureus te vervolgen.⁵⁴⁵ De rechtbanken traden op vraag van de spooradministratie regelmatig op tegen spooragenten en derden. Bij wijze van algemene preventie werd op het einde van elk trimester in alle stations een affiche opgehangen met een overzicht van alle veroordelingen, als publieke getuigenis van de ijver waarmee dergelijke misdrijven opgespoord, vervolgd en in rechte bestraft werden.⁵⁴⁶ In 1882 bijvoorbeeld werden 324 personen vervolgd wegens het illegaal betreden van de sporen of het hinderen van het treinverkeer.⁵⁴⁷ Het

⁵³⁸ *Compte rendu* 1860, 139.

⁵³⁹ Het eerste ongeval gebeurde op 17 augustus 1856 op de spoorlijn van Antwerpen naar Gent, toen een kalf op het spoor geraakt was en een reizigerstrein had doen ontsporen. Het tweede ongeval gebeurde op 31 mei 1858 op de lijn van Bergen naar Manage: twee wagons geladen met steenkool donderden er van een steile helling en botsten tegen een reizigerstrein. *Compte rendu* 1860, 140.

⁵⁴⁰ *Compte rendu* 1863, hoofdstuk VII.

⁵⁴¹ *Compte rendu* 1868, 83.

⁵⁴² *Compte rendu* 1867, 77.

⁵⁴³ *Compte rendu* 1868, 69.

⁵⁴⁴ *Compte rendu* 1866, 84.

⁵⁴⁵ *Compte rendu* 1869, 81.

⁵⁴⁶ Ter illustratie: In het jaar 1869 werden 28 gevangenisstraffen uitgesproken en meer dan 175 boetes. *Compte rendu* 1869, 82.

⁵⁴⁷ *Compte rendu* 1882, 33.

ging hierbij meestal om overtredingen door derden. Zo werden in 1882 351 reizigers betrapt zonder geldig vervoersbewijs, hadden er zes plaatsgenomen in een verkeerde coupé en waren er 75 uitgestapt langs de verkeerde kant van de trein of vooraleer de trein tot stilstand gekomen was.⁵⁴⁸

Een belangrijkere manier om de veiligheid te garanderen was het gebruik van technopreventie. In 1871 meldde de administratie aan het parlement dat zij er alles aan deed om de veiligheid van de dienst te verzekeren.⁵⁴⁹ Zij bestudeerde hiertoe met zorg de veiligheidsmaatregelen die door de buitenlandse spoorwegen genomen werden. Indien deze een merkelijke meerwaarde boden en binnen het beschikbare budget vielen, werden zij vervolgens in België geïmplementeerd. In het verslag van 1882 wordt de invoering van een aantal van die technische verbeteringen vermeld.⁵⁵⁰ Zo werden vanaf 1879 heel wat signaalapparaten van het type *Saxby-Farmer* geïnstalleerd. Verder werd het 'bloksysteem' ingevoerd op de meeste grote lijnen. Hierbij wordt de spoorlijn onderverdeeld in secties van veranderlijke lengte, waarin zich, per sectie, geen twee treinen tegelijkertijd mogen bevinden in dezelfde richting. Aan het begin van elke sectie was een zogenaamde 'blokpost', waar zich een seinpost bevond. In haar verslag vermeldt de administratie het gebruik van *Siemens-Halke* of *Hodgson*-toestellen. Al deze ontwikkelingen werden mogelijk gemaakt dankzij het gebruik van elektriciteit. Niet enkel het spoor, maar ook het rollend materieel onderging technische verbeteringen. Zo werden een groot aantal treinen uitgerust met remmen van het *Westinghouse*-type.

Alle preventiemaatregelen ten spijt gebeurden er onvermijdelijk toch veel arbeidsongevallen bij het spoor. Al snel werden gegevens gepubliceerd over de spoorarbeiders die (al dan niet dodelijk) gewond raakten tijdens de uitoefening van hun dienst.⁵⁵¹ In het begin, toen de spoorwegen nog in hun kinderenschoenen stonden, gebeurden er maar weinig ongevallen. In 1860 bijvoorbeeld werden slechts 33 ongevallen geregistreerd bij de staatsspoorwegen, waarvan vijf dodelijk. Op 17 mei 1860 werd een grondwerker (*piocheur*) omver gereden door een trein in Tubeke. Hetzelfde gebeurde op 23 augustus in Leuze. De andere drie slachtoffers waren arbeiders die geplet werden tussen twee wagons. Omwille van het al bij al beperkte aantal arbeidsongevallen kon de spooradministratie van de jaren 1860 tot halverwege de jaren 1870 in bijlage van het jaarverslag een gedetailleerd overzicht geven van alle arbeidsongevallen die haar werknemers overkomen waren, met aanduiding van de functie van het slachtoffer, de oorzaken en gevolgen van het ongeval en de datum en plaats waar het gebeurd was.

Bij de bespreking van de spoorongevallen werd door de spooradministratie een onderscheid gemaakt tussen de 'eigenlijke' spoorongevallen en de andere. Met de '*accidents de chemin de fer*' doelde de spooradministratie op deze ongevallen die voortkwamen uit het voortbewegen van de treinen, zoals botsingen en ontsporingen (*collisions et déraillements*).⁵⁵² Deze ongevallen waren eerder zeldzaam. In 1860 bijvoorbeeld waren er twee. Op 15 januari raakte een *garde-convoi* licht gewond bij de botsing van een Belgische goederentrein met een Franse goederentrein te Marcinelle en op 9 maart van hetzelfde jaar werd een machinist het water ingeslingerd toen zijn locomotief ontspoorde in Schellebelle. Hij liep hierbij slechts lichte verwondingen op. Uit een statistisch onderzoek van de spoorongevallen in 1879 bleek overigens dat deze ongevallen weliswaar grote

⁵⁴⁸ *Compte rendu* 1882, 33.

⁵⁴⁹ *Compte rendu* 1871, 37.

⁵⁵⁰ *Compte rendu* 1882, 30.

⁵⁵¹ Het is mogelijk dat dit reeds het geval was vanaf het einde van de jaren 1850. Het verslag van 1854 bevatte in ieder geval nog geen gegevens. Het eerste verslag waarin wij dergelijke gegevens terugvonden was het verslag van het jaar 1860.

⁵⁵² *Compte rendu* 1871, 36.

materiële schade met zich meebrachten, maar meestal relatief weinig menselijke schade.⁵⁵³ Ter illustratie: in 1886 waren er 113 van die 'spoorongevallen', waarvan slechts 14 met lichamelijke schade.⁵⁵⁴ In dat jaar werd ook een overzicht opgenomen van alle ongevallen in deze categorie in de periode 1879 tot en met 1886.⁵⁵⁵ Gezien het ondertussen aanzienlijke aantal ongevallen kon een verdere opdeling gemaakt worden op basis van de oorzaak. Hierbij werden drie grote categorieën onderscheiden - problemen met het spoor, met het rollend materieel en met de dienst - die op hun beurt verder opgedeeld konden worden.

De meest spectaculaire spoorongevallen waren dus niet de gevaarlijkste. Het grootste gevaar schuilde in de kleine hoekjes, in de ongelijke strijd van het zware, massieve spoormaterieel tegen de zwakke, kwetsbare mens.⁵⁵⁶ In 1871 werden deze ongevallen als volgt opgedeeld⁵⁵⁷:

- personen die zich op of rond de sporen bevonden of in de stations en daar geraakt werden door een trein: 32 doden en 13 gewonden
- personen die geplet werden tussen twee wagons: 3 doden en 6 gewonden
- personen die van een trein gevallen waren: 3 doden en 15 gewonden
- andere oorzaken, zoals zelfmoord en dronkenschap: 1 dode en 9 gewonden

In 1877 werd een verdere opdeling gemaakt naar maar liefst 33 verschillende oorzaken.⁵⁵⁸ Deze differentiatie kan verklaard worden door de geleidelijke toename van het aantal ongevallen, waardoor ook een uitgebreide statistische verwerking van de ongevallen mogelijk werd.⁵⁵⁹ Zo vielen er in 1882 bij 'gewone ongevallen' maar liefst 109 doden en 572 gewonden.⁵⁶⁰ Het grootste aantal slachtoffers viel bij het manoeuvreren met wagons (14 doden en 59 gewonden) en dit ondanks duidelijke instructies over hoe deze gevaarlijke werkzaamheden uitgevoerd moesten worden om ongevallen te vermijden. Deze instructies werden bovendien dikwijls herhaald voor het personeel. Volgens de spooradministratie was het nu eenmaal onmogelijk te verwachten dat de spoorarbeiders zich te allen tijde rigoureuus aan de instructies zouden houden. Dat ze nochtans het grootste belang hadden deze na te leven mag blijken uit het feit dat het leven van de *accrocheur* vaak afhing van de voorzichtigheid van zijn medewerkers bij de formatie van de treinen.⁵⁶¹

Eenzelfde nogal fatalistische, of moeten we zeggen realistische, houding vinden we terug in 1885 met betrekking tot de ongevallen in stations en ateliers.⁵⁶² De administratie weet deze vooral aan toevallige omstandigheden - '*des circonstances tout à fait fortuites*' - waartegen weinig gedaan kon worden om het personeel ervoor te behoeden, behalve dan het blijven geven van goede raad. In hetzelfde jaar was er wel slechts een gewonde gevallen bij het samenstellen van de treinen, wat volgens de administratie te danken was aan het meer verspreide gebruik van zogenaamde *bâtons*.⁵⁶³ De administratie had echter te vroeg gejuicht. In 1886 vielen er hierbij alweer vijf slachtoffers en in 1887 maar liefst negen.⁵⁶⁴

⁵⁵³ *Compte rendu* 1879, 62.

⁵⁵⁴ *Compte rendu* 1886, 53.

⁵⁵⁵ *Compte rendu* 1886., 52.

⁵⁵⁶ *Compte rendu* 1882, 32.

⁵⁵⁷ *Compte rendu* 1871, 36.

⁵⁵⁸ *Compte rendu* 1877, 202.

⁵⁵⁹ Zie hiervoor de bijlagen van het verslag van 1879. *Compte rendu* 1879.

⁵⁶⁰ *Compte rendu* 1882, 32.

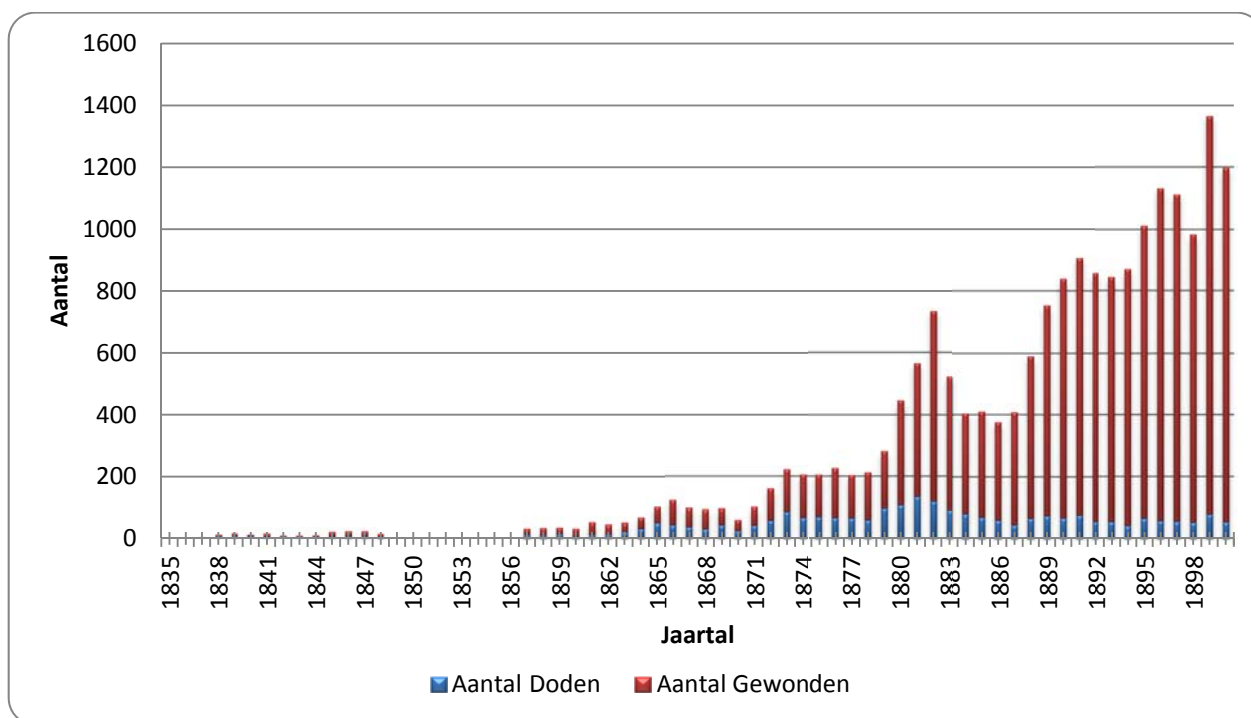
⁵⁶¹ Een '*accrocheur*' is een spoorarbeider die treinstellen moet samenstellen.

⁵⁶² *Compte rendu* 1885, 51.

⁵⁶³ Dankzij het gebruik van deze 'stokken' moest het personeel zich niet meer zelf tussen de wagons in begeven. In 1885 was er slechts een gewonde gevallen, tegenover acht doden en acht gewonden in 1882, vier doden en acht gewonden in 1883 en een dode en zes gewonden in 1884. *Compte rendu* 1885, 51.

⁵⁶⁴ *Compte rendu* 1887, 57.

Wanneer we nu de cijfers in verband met de slachtoffers van arbeidsongevallen bij de Belgische staatsspoorwegen in een grafiek gieten, krijgen we het volgende overzicht.⁵⁶⁵

Grafiek 10 Aantal omgekomen en gewonde arbeiders bij de Belgische staatsspoorwegen (1835-1900)⁵⁶⁶

De bovenstaande grafiek toont een aantal duidelijke evoluties. Om te beginnen valt het geringe aantal arbeidsongevallen op in de beginjaren, toen de spoorwegen nog bescheiden waren in omvang. Verder zijn er een aantal versnellingsmomenten vast te stellen: eerst rond het midden van de jaren 1860, dan in het begin van de jaren 1870, en verder een spectaculaire stijging rond 1880. Vanaf de tweede helft van de jaren 1880 is er opnieuw een grote stijging van het aantal slachtoffers van arbeidsongevallen bij het spoor, maar dit keer gaat het vooral om gewonden, terwijl het aantal doden stabiel blijft rond de 50 à 60 per jaar.

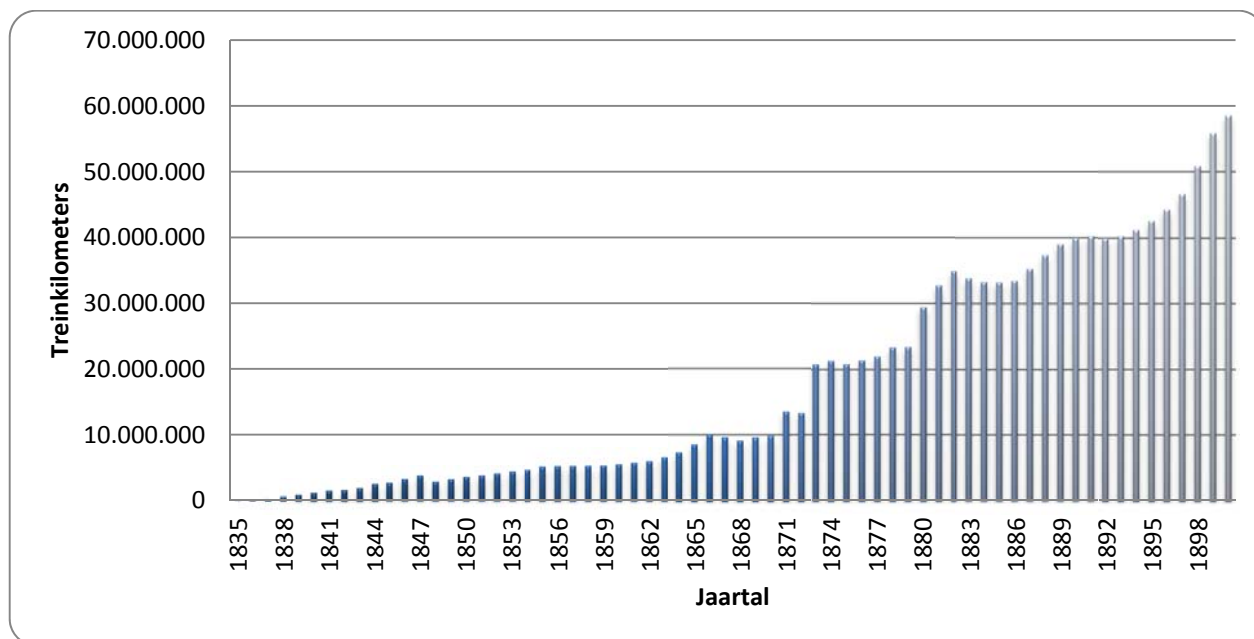
Deels zitten er toevalsfactoren in deze grafiek verwerkt, zoals de weersomstandigheden. In 1879 bijvoorbeeld zorgde een uitzonderlijke en voortdurende vorst voor grote moeilijkheden bij de spoorwegen, niet alleen omdat het spoorverkeer aanzienlijke hinder ondervond door de wintertoestand, maar ook door de tijdelijke toename van het aantal goederen ten gevolge van de langdurige verlamming van de binnenscheepvaart. De gevolgen van deze uitzonderlijk strenge winter lieten zich aflezen in het aantal spoorongevallen: in de laatste 3 maanden van het jaar deed zich maar liefst 49% van het totale aantal ongevallen voor.⁵⁶⁷

Deze vorm van eenmalige gebeurtenissen heeft natuurlijk haar invloed, maar toch is er een onderliggende structurele factor die de grote evoluties in het aantal arbeidsongevallen kan verklaren, namelijk het aantal afgelegde spoorkilometers. Logisch, want hoe groter de activiteit van de spoorwegen, hoe groter de kans dat hierbij doden of gewonden vielen. Hieronder wordt in een grafiek een overzicht gegeven van het aantal afgelegde treinkilometers bij de Belgische staatsspoorwegen.

⁵⁶⁵ Voor de periode 1849-1856 ontbreken de cijfers – er zijn enkel gemiddelden.

⁵⁶⁶ *Compte rendu 1900*, 168-169.

⁵⁶⁷ *Compte rendu 1879*, 62.

Grafiek 11 Afgelegde treinkilometers bij de Belgische staatsspoorwegen (1835-1900)⁵⁶⁸

Zoals blijkt uit de grafiek vallen de groeimomenten van het aantal arbeidsongevallen grosso modo samen met de stijgingen van het aantal afgelegde spoorkilometers en dus met de intensiteit van het spoorgebeuren. We zien een versnelde stijging rond het midden van de jaren 1860, dan een fikse toename in de eerste helft van de jaren 1870 en het begin van de jaren 1880. De bruuske stijgingen van het aantal afgelegde kilometers zijn te verklaren door de overname van een aantal private maatschappijen door de staatsspoorwegen. Omgekeerd kan vastgesteld worden dat de relatieve tijdelijke afname van het aantal kilometers vanaf 1883 samenvalt met een aanzienlijke daling van het aantal arbeidsongevallen.

Voor al deze laatste daling bleef niet onopgemerkt, ook al werden er andere verklaringen aan gegeven. In het verslag van 1883 bijvoorbeeld werd over de daling van het aantal slachtoffers dat jaar geschreven:⁵⁶⁹

‘On peut en conclure que les résultats très satisfaisants que l’on constate, doivent être attribués, en grande partie, à une meilleure exécution du service, obtenue par une surveillance plus étroite du personnel en général et par la répression rigoureuse des infractions, même peu graves, aux règlements intéressant la sécurité.’

In het verslag van het jaar 1885 stelde men dan weer een aanzienlijke daling van het aantal botsingen en ontsporingen vast, wat voornamelijk verklaard werd door de maatregelen die genomen waren om de regelmatigheid en veiligheid van de treinen te garanderen.⁵⁷⁰ In 1887 werd samengevat: *‘On voit que le nombre d’agents tués diminue d’année en année, et que la situation s’est également améliorée, quant au nombre des blessés et des contusionnés’.*⁵⁷¹ Maar de verbetering was slechts tijdelijk en vooral in de jaren negentig steeg het aantal gewonden spectaculair.⁵⁷²

⁵⁶⁸ *Compte rendu 1900*, 168-169.

⁵⁶⁹ *Compte rendu 1883*, 43.

⁵⁷⁰ *Compte rendu 1885*, 49.

⁵⁷¹ *Compte rendu 1887*, 57.

⁵⁷² Zie hiervoor de bovenstaande grafiek met het aantal slachtoffers van arbeidsongevallen bij het spoor.

2.3.4 Rechtspraak inzake spoorarbeidsongevallen

In het jaarverslag van 1867 vermeldde de administratie van de spoorwegen dat uit de details van de ongevallen duidelijk af te leiden viel dat zij *incontestablement* gerechtigd was om de aansprakelijkheid van het overgrote deel van de geregistreerde ongevallen af te wijzen.⁵⁷³ Ondanks het feit dat de schatkist daar eigenlijk niet toe gehouden was, had het grootste deel van de slachtoffers een geldelijke tegemoetkoming gekregen. Men zou uit deze getuigenis kunnen afleiden dat er weinig behoefte bestond voor de slachtoffers van spoorongevallen om over te gaan tot het procederen voor de rechtbank, omdat de overheid in de meeste gevallen toch al spontaan overging tot het uitkeren van vergoedingen.

Uit de gepubliceerde rechtspraak blijkt desalniettemin dat er wel degelijk geprocedeerd werd. Het 'arbeidsongevallenrecht inzake het spoor', als wij het zo mogen uitdrukken, ving aan naar aanleiding van een ongeval op 20 december 1864.⁵⁷⁴ Op die bewuste dag reed Lammertyn, machinist bij de staatsspoorwegen, met de eerste trein van Doornik naar Moeskroen. Daar aangekomen gaf hij de reglementair voorgeschreven stoomfluitsignalen om zijn komst te melden. Er kwam geen enkele reactie. Na een poosje gewacht te hebben ging Lammertyn ervan uit dat het spoor vrij was en hij reed verder. Het spoor was echter niet vrij en Lammertyn botste met een andere trein, waarbij hij uit zijn locomotief geslingerd werd en dodelijk ten val kwam. Naar aanleiding van dit ongeval werd *garde-convoi* Henri De Vos op 29 maart 1865 veroordeeld tot een maand gevangenisstraf door de correctionele rechtbank te Kortrijk, wegens overtreding van de toepasselijke reglementen en onvrijwillige doodslag. Bijna twee jaar later, op 21 februari 1867 stelde de weduwe van Lammertyn in eigen naam en in naam van haar kinderen een vordering tot schadevergoeding in voor de burgerlijke rechtbank, waarbij de Belgische Staat als burgerlijk aansprakelijke partij mee gedagvaard werd. In eerste aanleg werd haar op 2 februari 1868 een schadevergoeding toegekend, hetgeen bevestigd werd in het arrest van 18 mei 1868 door het hof van beroep te Brussel. De daaropvolgende voorziening in cassatie werd verworpen op 7 mei 1869.

Op 15 juni 1872 werd door de rechtbank van eerste aanleg te Luik uitspraak gedaan in een gelijkaardige zaak.⁵⁷⁵ Op 28 december 1870 had zich een jammerlijk ongeval voorgedaan in de tunnel van Nessonvaux waarbij verschillende personen het leven hadden gelaten. Ook hier probeerde de overheid vruchteloos in te roepen dat zij niet gehouden was om een schadevergoeding uit te betalen aan de weduwe van een van de machinisten, François Henroteau. De raadsman van de overheid argumenteerde hierbij dat het risico inbegrepen was in het hoge loon van de machinisten van de staatsspoorwegen en dat zij bovendien konden rekenen op een aanzienlijk pensioen, dat net als doel had dergelijke risico's te dekken. De rechtbank kende de weduwe desondanks 10.000 frank schadevergoeding toe voor zichzelf en 2.000 frank voor elk van haar vijf kinderen.

In beide bovenstaande gevallen ging het om 'eigenlijke spoorongevallen', met telkens een machinist van de staatsspoorwegen als slachtoffer. In de nacht van 21 op 22 maart 1877 werd een treinbestuurder van een private spoorwegmaatschappij, de *Compagnie du Grand Central Belge*, het slachtoffer van een dodelijk arbeidsongeval. Hij was op weg met de trein van Silenrieux naar Cerfontaine, toen plots de koppeling van de eerste wagon brak. Hij stopte de trein en wilde uitstappen om de mecaniciens te gaan helpen, zoals reglementair voorgeschreven. De trein was

⁵⁷³ *Compte rendu* 1867, 78.

⁵⁷⁴ Cass. 7 mei 1869, *Pas.* 1869, I, 330-338. In de *Belgique Judiciaire* staat bij het arrest van het hof van beroep van Brussel 18 mei 1869 - dat de aanleiding vormde voor het cassatiearrest 7 mei 1869 - volledig foutief daar het ongeval zich voorgedaan had op 27 december 1867. Brussel 18 mei 1868, *BJ* 1868, 694-695. Ons feitelijk relaas is gebaseerd op de beide bronnen.

⁵⁷⁵ Rb. Luik 15 juni 1872, *BJ* 1873, 62.

echter midden op een brug gestopt en bij het uitstappen sukkelde de arme bestuurder in het ijskoude water, waarna hij verdronk. In beroep oordeelde het hof van beroep op 11 december 1879 dat de spoorwegmaatschappij aansprakelijk was voor het ongeval omdat er geen reling bevestigd was aan de brug.⁵⁷⁶

Met enige goede wil kan ook de bovenstaande casus nog beschouwd worden als een 'echt spoorongeval'. Het is wachten tot de jaren 1880 om voor de eerste keer een arbeidsongeval in de gepubliceerde rechtspraak terug te vinden waarbij een eenvoudige arbeider van de spoorwegen gewond raakte naar aanleiding van de uitvoering van zijn dienst. Op 22 januari 1879 liet François Vandebunderie het leven in het station van Moeskroen toen hij geplet werd tussen twee wagons.⁵⁷⁷ In eerste aanleg werden de staatsspoorwegen aansprakelijk gesteld door de burgerlijke rechtbank van Kortrijk, maar in beroep werd dit vonnis hervormd.⁵⁷⁸ Het hof was van mening dat het manoeuvre waarbij de wagons gekoppeld werden correct uitgevoerd was, in overeenstemming met de reglementaire voorschriften: '*au commandement du cornet et après un coup de sifflet donné par le machiniste*'. Het was integendeel het slachtoffer zelf dat een zware fout begaan had. In het bijzonder reglement voor de werknemers die verantwoordelijk waren voor het koppelen en ontkoppelen van de wagons was het ten strengste verboden om de sporen over te steken tussen twee wagons die zich dicht bij elkaar bevonden.⁵⁷⁹ Uit de getuigenissen bleek bovendien dat het slachtoffer er een gewoonte van gemaakt had deze regel aan zijn laars te lappen (*devenu coutumier du fait*). Op 22 januari 1879 kreeg hij hiervoor de rekening gepresenteerd. Het was het eerste arrest in een lange reeks vonnissen en arresten waarbij werknemers van de spoorwegmaatschappijen of hun nabestaanden burgerlijke vorderingen instelden tot schadevergoeding naar aanleiding van een spoorarbeidsongeval.⁵⁸⁰

2.3.5 Besluit

Vooraleer over te gaan tot een gezamenlijke analyse van de vroegste arbeidsongevallen in het recht kunnen nog een paar besluitende woorden geformuleerd worden over de arbeidsongevallen bij het spoor. Om te beginnen hebben we een voortdurende uitbreiding vastgesteld van het spoorwegennet en bijhorende activiteiten vanaf het prille begin in 1833 tot het einde van de negentiende eeuw. Het aantal arbeidsongevallen evolueerde mee, van een handvol per jaar tot meerdere honderden vanaf de jaren 1880. Toch was rond het midden van de jaren 1880 een zekere kentering merkbaar. Het aantal arbeidsongevallen bleef wel stijgen, maar het aantal dodelijke ongevallen bleef relatief stabiel. Als mogelijke verklaring hiervoor kunnen de betere technische veiligheidsmaatregelen gegeven worden die op dat ogenblik in het spoorwezen ingevoerd werden. Een andere vaststelling is dat een aantal nabestaanden van slachtoffers van arbeidsongevallen bij het spoor vanaf de jaren 1870 de weg naar de rechtbank vonden. In het begin ging het hierbij stevast om ongevallen met botsingen en ontsporingen van treinen, de zogenaamde 'echte' spoorongevallen. De meeste arbeidsongevallen gebeurden evenwel met gewone spoorarbeiders, die tijdens de uitoefening van hun dagdagelijkse taak gewond raakten. Vanaf de jaren 1880 zien wij ook deze 'gewone' arbeidsongevallen opduiken in de gepubliceerde rechtspraak.

⁵⁷⁶ Brussel 11 december 1879, *Pas.* 1880, II, 60.

⁵⁷⁷ Gent 22 februari 1881, *Pas.* 1883, II, 391-392.

⁵⁷⁸ Het vonnis in eerste aanleg werd op 7 augustus 1880 gevelde.

⁵⁷⁹ Gent 22 februari 1881, *Pas.* 1883, II, 391-392.

⁵⁸⁰ Enkel voor 1884-1885 kunnen wij wijzen op de volgende vonnissen en arresten: Rb. Brussel 3 mei 1884, *Pas.* 1884, III, 251-252 en het daarbijhorende arrest Brussel 7 augustus 1884, *Pas.* 1884, II, 374-376; Brussel 3 december 1884, *Pas.* 1885, II, 85-86; Luik 18 december 1884, *Pas.* 1885, II, 94-95; Luik 24 december 1884, *Pas.* 1885, II, 260-261; Rb. Brussel 20 december 1884, *Pas.* 1885, III, 179-180.

2.4 Analyse van de vroegste arbeidsongevallen in het recht

Hierboven hebben wij de eerste arbeidsongevallen besproken die opgedoken zijn in de Belgische gepubliceerde rechtspraak. We zijn hierbij vertrokken van de specifieke context waarin deze ongevallen voorgevallen zijn. Het is namelijk geen toeval dat het net de ongevallen met stoomtuigen, in de mijnbouw of bij het spoor zijn die als eerste een juridische beoordeling gekregen hebben door de Belgische rechters. We moeten op zoek gaan naar de structurele elementen in de drie categorieën van ongevallen, of anders gesteld, naar de rode draden die zij gemeenschappelijk hebben, omdat hier de sleutel ligt voor het raadsel van de vroege juridisering van deze arbeidsongevallen. Er moet hierbij een onderscheid gemaakt worden tussen enerzijds de extern-juridische, contextuele factoren en anderzijds de intern-juridische elementen. We beginnen met de contextuele factoren.

2.4.1 Contextuele factoren

2.4.1.1 Gevaarlijke economische spitssectoren ‘onder stoom’

Het gebruik van stoom speelde een essentiële rol in de vorming en ontwikkeling van de moderne grootindustrie.⁵⁸¹ De stoommachine was de onmisbare motor die toestond om op een regelmatige en voortdurende manier meer, complexere en zwaardere machines aan het werk te zetten om de industriële productie te laten toenemen. Zij werd eerst ingezet in de verschillende operaties van de mijnbouw, waarna zij uitwaaierte over de andere economische spitssectoren van het moment, zoals de gemechaniseerde textielnijverheid en het spoorwegennet.

Stoom stond allereerst synoniem voor kapitaal. Een stoommachine kocht je niet zomaar *en passant*. Om te beginnen was de kostprijs van de aanschaf en installatie van dergelijk toestel geen klein bier. De aankoop was evenwel nog maar het topje van de ijsberg. In een fabriek moest ook een ingewikkeld, ‘volautomatisch’ aandrijfsysteem ontwikkeld worden en moest nieuwe machinerie aangekocht worden om daarop aangesloten te worden. Dan waren er verder nog de operationele kosten. Een stoommachine verslond massale hoeveelheden brandstof en vereiste gekwalificeerd personeel om de machine te bedienen en te onderhouden. Eenzelfde verhaal bij de mijnen en de spoorwegen, waarmee eveneens gigantische kapitalen gemoeid waren om steenkoolmijnputten te graven en in te richten, spoorwegen aan te leggen en rollend materieel aan te schaffen.

Stoom stond daarnaast synoniem voor gevaar. Stoomketels vlogen namelijk van tijd tot tijd de lucht in, waarbij niet alleen de dure machine verloren ging, maar alles wat zich in de onmiddellijke omgeving bevond. In sommige gevallen vloog zelfs de hele fabriek de lucht in. Bij de mijnen kon een mijngasontploffing leiden tot het instorten van gangen en uitbranden van hele galerijen, waarbij in bepaalde gevallen de hele put verloren ging. Bij de spoorwegen was het niet anders. De botsing van twee treinen betekende dat het dure rollend materieel herleid werd tot een onbruikbare berg verwrongen ijzer en staal. Het hoeft weinig betoog dat al deze catastrofes grote financiële verliezen met zich meebrachten. Er was nog een ander jammerlijk neveneffect. Dergelijke grote ongevallen eisten namelijk stevast een hoge tol aan mensenlevens, meestal arbeiders.

⁵⁸¹ A. VAN NECK, *Les débuts de la machine à vapeur dans l'industrie belge 1800-1850*, Brussel, Académie Royale de Belgique, 1979, 17.

2.4.1.2 Een vroege *Bürokratisierung*

Omwillen van de bovenstaande redenen, kapitaal in combinatie met gevaar, greep de overheid reeds vroeg in om de risico's te minimaliseren, via het uitvaardigen van veiligheidsmaatregelen en het installeren van het toezicht door middel van bijzondere inspectiediensten. De grondslagen hiervan liggen bij de stoomtuigen en mijnen in het begin van de negentiende eeuw. De spoorwegen kwamen iets later, maar ook daar zien wij al heel vroeg een eigen reglementering en inspectie opduiken.

Deze veiligheidsreglementeringen kenden doorheen de negentiende eeuw een gestage ontwikkeling. Bij de stoomtuigen bijvoorbeeld werd er elk decennium een nieuw KB uitgevaardigd dat grotendeels het vorige hernam, maar steeds omvangrijker en technischer werd. Doorheen de negentiende eeuw werd de overheid op die manier steeds veeleisender en werden er steeds strengere eisen gesteld aan de eigenaars van dergelijk gevaarlijk tuig. Een en ander stond hierbij in verband met de technologische vooruitgang en met de toename van het aantal stoomtuigen door de economische ontwikkeling van ons land. Meer stoomtuigen betekende meer ongevallen en deze vormden op hun beurt een aansporing voor de overheid om strenger op te treden.

Deze uitbreiding van de veiligheidsreglementeringen hing samen met een toenemende professionalisering van de inspectiediensten. Bij de aanvang van de eeuw bestonden de inspectiediensten slechts uit een handvol ambtenaren, die noch de tijd noch de middelen hadden om een grondig toezicht uit te oefenen. Met de jaren groeiden de administraties evenwel langzaam in omvang en dankzij hun gespecialiseerde opdracht en praktijkervaring ontstond een grote expertise in hun respectievelijke materies.

Wanneer wij dit alles binnen ons theoretisch kader plaatsen, kunnen wij spreken van een vroege en voortschrijdende *Bürokratisierung* van deze specifieke sectoren, die het voorwerp uitmaakten van een groeiende overheidsinterventie.⁵⁸² In deze vooruitstrevende sectoren was de liberale huiver tegen elke vorm van overheidsinterventie minder sterk. De overheidsinmenging werd immers verantwoord door de evidente risico's die verbonden waren aan het gebruik van stoomtuigen, het ontginnen van mijnen en de uitbating van spoorwegen.

Wanneer wij de Belgische toestand met het buitenland vergelijken, kunnen een paar interessante vaststellingen gemaakt worden. Om te beginnen zien wij dat de bovenvermelde sectoren ook in het buitenland al vroeg het voorwerp uitmaakten van specifieke reglementering en inspectie.⁵⁸³ Een en ander hing natuurlijk af van de nationale situatie en van de verschillende ogenblikken waarop de landen industrialiseerden. Het was in Pruisen bijvoorbeeld wachten tot 1831 vooraleer

⁵⁸² 'In dem Maße, wie sich die Industriegesellschaft unter dem Einfluß neuer Techniken entwickelte, verloren liberale Prinzipien an Überzeugungskraft und büßten im letzten Drittel des 19. Jahrhunderts ihre staatsprägende Leitfunktion zugunsten der älteren wohlfahrtstaatlichen Traditionslinien allmählich (wieder) ein: die Industriegesellschaft hatte in der Praxis den Interventionsstaat hervorgebracht.' M. KLOEPFER, *Technik und Recht im wechselseitigen Werden*, Berlin, Duncker & Humblot, 2002, 28.

⁵⁸³ Het zou ons al te ver voeren om hier een exhaustief overzicht te geven van de ontwikkelingen in de verschillende landen. Het volstaat te verwijzen naar de reeds in de probleemstelling vermelde rechtshistorische studies waarin dit aspect telkens in min of meerdere mate aan bod komt. Uit de analyse van deze studies blijkt dat het steevast de stoomtuigen, spoorwegen, mijnbouw en fabrieksarbeid waren die in de loop van de negentiende eeuw het voorwerp uitmaakten van reglementering en inspectie. De Belgische situatie was dus geen toeval of uitzondering.

een *Dampfkesselüberwachung* door overheidsfunctionarissen ingevoerd werd om toe te zien op de stoomtuigen.⁵⁸⁴

Het grootste verschilpunt tussen België en de andere industrialiserende landen was de reglementering en de inspectie van de fabrieksarbeid. Zoals wij eerder al aangegeven hebben, liepen de werkzaamheden van de onderzoekscommissie 1843-1848 op niets uit.⁵⁸⁵ Dit stond in schril contrast met het buitenland, waar wel al vroeg maatregelen genomen werden om toe te zien op de gemechaniseerde fabrieksarbeid.⁵⁸⁶

2.4.1.3 Een vroege *Justizialisierung*

De spectaculaire stoom-, mijn- en treinongevallen met groot verlies aan menselijk en ander kapitaal, de zogenaamde *catastrophes* of *sinistres*, lagen niet enkel aan de basis van een vroege *Bürokratisierung*, maar ook aan de grondslag van een vroege *Justizialisierung*. Dergelijke spectaculaire gebeurtenissen waren echte aandachtstrekkers die ruime publiciteit kregen in de media en zodoende inspeelden op het gemoed van het grote publiek.⁵⁸⁷ Dit bleek reeds bij de mijnrampen te Beaujonc en Horloz in 1812, toen giften uit heel het Franse imperium naar de getroffen gebieden stroomden.⁵⁸⁸ Ook na de ramp met de stoommachine in de *Société linière* te Sint-Gillis in 1870 reageerde het publiek met een golf van spontane hulpbetuigingen.⁵⁸⁹ Deze ongevallen konden niet zomaar onder de mat geveegd worden. De omvang en gruwel van deze rampen vormden integendeel een aansporing voor de bevoegde instanties om een grondig onderzoek te voeren.

In de eerste plaats waren het de bevoegde administraties - de *administration des mines*, de *administration des chemins de fer de l'Etat* en de *administration des ponts et des chaussées* - die op zoek gingen naar de oorzaken van de gebeurtenis, waarbij concreet nagegaan werd of er geen fouten of overtredingen begaan waren die aan de oorzaak lagen van de ramp. In de toepasselijke reglementering werd overigens voorzien in de verplichting om bij zware ongevallen proces-verbaal op te stellen dat aan de bevoegde instanties overgemaakt moest worden. Artikel 21 van het decreet van 3 januari 1813 op de veiligheid in de mijnen bijvoorbeeld voorzag in het opsturen van het proces-verbaal naar de prefect en de procureur.

De strafrechtsinstanties waren evenwel niet afhankelijk van de bijzondere inspectiediensten om een strafonderzoek te openen. Zoals we gezien hebben bij het ongeval met de stoomketel van Montangie te Blankenberge kwam de lokale politiecommissaris onmiddellijk na het ongeval zelf

⁵⁸⁴ Nina vom Feld gaf als motieven hiervoor de verspreiding van stoomkracht in dat land, het gevaar voor explosies en de reacties op het gevaar voor explosies. N. VOM FELD, *Staatsentlastung im Technikrecht. Dampfkesselgesetzgebung und -überwachung in Preußen 1831-1914*, Frankfurt am Main, Klostermann, 2007, 25.

⁵⁸⁵ *Supra* 48 et seq.

⁵⁸⁶ We zullen ook hier geen exhaustief overzicht geven van de situatie in de verschillende landen, omdat dit ons al te ver zou leiden. We kunnen bijvoorbeeld wel verwijzen naar de studie van Van Overbergh uit 1893 waarin hij de historische ontwikkeling van de fabrieksreglementering en arbeidsinspectie bespreekt in Engeland, Frankrijk, Duitsland, Zwitserland en Oostenrijk. C. VAN OVERBERGH, *Les inspecteurs du travail dans les fabriques et les ateliers*, Leuven, Uystspruyt, 1893; voor een vergelijking van de fabrieksreglementering tussen Engeland en Duitsland, zie E.P. HENNOCK, *The origin of the welfare state in England and Germany, 1850-1914. Social policies compared*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, 73-85.

⁵⁸⁷ In het buitenland was het niet anders. Regina Ogorek wees er bijvoorbeeld op dat een reeks zware spoor- en mijnongevallen in de jaren 1860 hevige reacties uitlokten in de Duitse pers omwille van het vaak hoge aantal dodelijke slachtoffers. Deze gebeurtenissen vormden de onmiddellijke aanleiding voor een algemene roep tot hervorming van het ongevallenrecht. R. OGOREK, *Untersuchungen zur Entwicklung der Gefährdungshaftung im 19. Jahrhundert*, Keulen, Böhlau, 1975, 100.

⁵⁸⁸ *Supra* 81.

⁵⁸⁹ *Supra* 76.

ter plaatse om een proces-verbaal op te stellen dat het startschot vormde voor het strafrechtelijk onderzoek. De strafrechtsinstanties werden immers, net als het grote publiek en de gespecialiseerde administraties, gealarmeerd door de omvang van de rampen. Om te weten wat er bij dergelijk strafrechtelijk onderzoek gebeurde, kunnen wij opnieuw verwijzen naar het ongeval met de stoomketel van Montangie. Er werd een onderzoeksrechter aangesteld, die vervolgens op zoek ging naar de concrete omstandigheden van het ongeval. Hiervoor werden getuigen verhoord en experts aangesteld om een technisch onderzoek te voeren. Vanzelfsprekend speelde de bevoegde administratie bij het strafrechtelijk onderzoek een belangrijke rol, omwille van haar expertise. Doel van het onderzoek was op zoek te gaan naar bepaalde fouten die een strafrechtelijke aansprakelijkheid met zich mee brachten. De aanwezigheid van specifieke reglementering was hierbij niet zonder belang, omdat het niet naleven ervan geïnterpreteerd kon worden als een fout die aan de oorsprong lag van de ramp. Meestal eindigde het strafrechtelijk onderzoek met een buitenvervolginstelling, omdat dergelijke grote ongevallen uiterst complexe gebeurtenissen waren waarvan het moeilijk, zometijde onmogelijk, was om de oorzaken met zekerheid te achterhalen en een strafrechtelijke aansprakelijkheid te weerhouden. Slechts in een beperkt aantal gevallen werd beslist om tot een strafrechtelijke vervolging over te gaan.

Toch konden ook strafonderzoeken die op niets uitliepen een zeker nut hebben. Vanaf het einde van de jaren 1860, begin van de jaren 1870 zien we namelijk in de nasleep van de strafrechtelijke juridisering van stoom-, mijn- en spoorongevallen burgerrechtelijke procedures opduiken, op basis van het buitencontractuele aansprakelijkheidsrecht. Zij kunnen aanzien worden als een bijzonder neveneffect van de voorgaande juridisering van de milieus waarbinnen deze ongevallen zich afspeelden. Al bij al gaat het maar om een beperkt aantal casussen, maar het feit dat deze burgerlijke procedures überhaupt opgestart werden, is een fascinerend verschijnsel om verschillende redenen.

Om te beginnen stond – in tegenstelling tot de administratieve onderzoeken of strafprocedures – voor het eerst het ‘arbeidsongeval’ centraal. Slachtoffers of hun nabestaanden procedeerden om een vergoeding te bekomen voor de schade die zij door het arbeidsongeval geleden hadden. Het feit dat de burgerlijke procedure volgde na een strafrechtelijk onderzoek en/of procedure voor de correctionele rechtbank had een aantal voordelen. Als er een strafrechtelijke aansprakelijkheid in rechte vastgesteld was, had dit vrijwel automatisch een burgerrechtelijke aansprakelijkheid tot gevolg. De strafrechtelijke fout is in principe namelijk zwaarder dan de burgerrechtelijke. Zelfs wanneer geen strafrechtelijke fout vastgesteld was, konden het strafonderzoek en haar materiële neerslag, het strafdossier, dienst doen als ‘munitie’ om een eventuele burgerlijke aansprakelijkheid te bewijzen. De slachtoffers konden hierbij gebruik maken van de vaststellingen van de administraties, die soms een ruime verspreiding kregen. In het geval van ontplofte stoomtuigen bleven de processen-verbaal van de administratieve onderzoeken niet binnenskamers, maar werden de meest essentiële gegevens gepubliceerd in het *Belgisch Staatsblad* en de *Annales des travaux publics*, waar ze geconsulteerd konden worden door wie het beliefdde en desnoods aangewend in rechte. In het arrest van 16 april 1872 van het hof van beroep te Brussel in de zaak van de *Société linière* staat bijvoorbeeld te lezen:⁵⁹⁰ ‘*Attendu que, d’après l’administration des ponts et chaussées, l’accident doit être attribué à la qualité défectueuse de la tôle du fond bombé de la chaudière qui a été arrachée (ainsi que l’a publié le Moniteur du 2 mars 1871)*’ (eigen onderlijning).

De hierboven besproken contextuele factoren waren evenwel niet zaligmakend. Zij gingen hand in hand met bepaalde ontwikkelingen in het juridisch denken, die het procederen voor de rechtbanken mogelijk maakten.

⁵⁹⁰ Brussel 16 april 1872, *BJ* 1872, 1314.

2.4.2 Juridische factoren

2.4.2.1 Een versoepeling van de rechtspraak

De eerste (gepubliceerde) burgerlijke procedures inzake arbeidsongevallen zijn interessant omdat het principiële uitspraken betreft die het procederen voor werknemers mogelijk maakten. Een goed voorbeeld is de reeds vermelde burgerlijke procedure naar aanleiding van het overlijden van machinist Lammertyn in het station van Moeskroen, die geleid heeft tot het arrest van 7 mei 1869 van het Hof van Cassatie.⁵⁹¹ De twee tegenstrijdige stellingen die hier verdedigd werden, kunnen als volgt samengevat worden. De eerste, van de werkgever, ging uit van een zeker 'samenloopverbod' tussen de contractuele arbeidsverhouding en de buitencontractuele aansprakelijkheid.⁵⁹² Met het in dienst treden – *'en s'engageant à remplir l'emploi de machiniste au chemin de fer de l'Etat'* – en door het aanvaarden van het loon en bijhorende voordelen, zoals de pensioenrechten en de rechten op de hulpkas, deed de arbeider vrijwillig afstand van het recht om op basis van het buitencontractuele aansprakelijkheidsrecht te procederen tegen zijn werkgever of een medewerknemer.⁵⁹³ De werknemer aanvaardde het beroepsrisico en nam het te zijnen laste in ruil voor de genoemde voordelen.⁵⁹⁴ Het loon en de andere materiële voordelen bevatten aldus een soort risicopremie, waardoor de werkgever tot niets meer gehouden was eens een ongeval zich voordeed.⁵⁹⁵ De rechters volgden deze redenering niet, maar sloten aan bij de stelling van de eiseres. Zij hingen immers de – toen overigens algemeen gangbare – liberale opvatting aan dat de arbeidsverhouding niets meer inhield dan de uitwisseling van werk tegen loon: *'en leur payant le salaire, il ne fait qu'acquitter le prix du travail, et la pension n'a pas pour objet la réparation d'un dommage imprévu'*.⁵⁹⁶ De arbeid was een product dat vrij verhandeld kon worden. De contractuele arbeidsverhouding had geen enkele invloed op mogelijke buitencontractuele vorderingen die ontstonden door de fout, nalatigheid of onvoorzichtigheid van een van de aangestelden van de werkgever. De rechtbank van eerste aanleg te Brussel vatte het samen als volgt: *'(...) si en acceptant l'emploi pénible et dangereux de machiniste au chemin de fer, l'auteur des demandeurs s'est soumis par avance aux dangers inséparables de cet emploi, il ne s'est nullement soumis à supporter sans indemnité pour lui ou ses représentants, le dommage qui pourrait leur occasionner la faute, l'imprudence ou la négligence d'autres employés de la même administration'*.⁵⁹⁷

⁵⁹¹ Cass. 7 mei 1869, *Pas.* 1869, I, 330-338 ; voor het voorafgaande vonnis en arrest, zie Brussel 18 mei 1868, *BJ* 1868, 694-695; *supra* 107.

⁵⁹² Elke Belgische jurist is vertrouwd met het begrip samenloopverbod. Dit verbod houdt in dat tussen contractanten geen buitencontractuele vordering ingesteld kan worden, tenzij zowel de fout als de schade vreemd zijn aan de uitvoering van het contract. Dit principe werd gehuldigd door het Hof van Cassatie in het beroemde stuwadoorsarrest uit 1973. Cass. 7 december 1973, *Arr. Cass.* 1974, 395; *RW* 1973-74, 1597.

⁵⁹³ In het vonnis van de rechtbank van eerste aanleg te Brussel staat te lezen dat de verweerders ten onrechte beweerden dat de artikelen 1382 en 1384 BW niet toepasselijk waren, 'par le motif que l'auteur des demandeurs était lui-même employé de l'Etat et qu'en cette qualité ses droits auraient été nettement définis et restreints au traitement de son emploi, à la pension de retraite, à la pension pour cause d'infirmités accidentelles et à la participation aux caisses de secours'. Rb. Brussel 18 mei 1868, *BJ* 1868, 695.

⁵⁹⁴ Wat betreft het aanvaarden van het beroepsrisico: *'(...) en acceptant l'emploi pénible et dangereux de machiniste au chemin de fer, l'auteur des demandeurs s'est soumis par avance aux dangers inséparables de cet emploi'* Uit het vonnis 8 februari 1868 van de rechtbank van eerste aanleg te Brussel, *BJ* 1898, 695.

⁵⁹⁵ 'Ils trouvent dans leurs salaires et dans la pension, le cas échéant, une compensation du dommage qu'ils pourraient éprouver'. Cass. 7 mei 1869, *Pas.* 1869, I, 333. In een andere, gelijkaardige procedure, voor de burgerlijke rechtbank te Luik, werd een gelijkaardige stelling ingenomen: 'L'Etat objectait en outre que le salaire extraordinaire attribué aux machinistes du chemin de fer, les pensions relativement considérables assurées à leurs familles, avaient précisément pour but de compenser les chances qu'ils courent et mettaient la responsabilité de l'Etat à couvert'. Rb. Luik 15 juni 1872, *BJ* 1873, 63.

⁵⁹⁶ Cass. 7 mei 1869, *Pas.* 1869, I, 338.

⁵⁹⁷ Citaat uit het vonnis 8 februari 1868 van de rechtbank van eerste aanleg te Brussel, *BJ* 1898, 695.

Naar verluidt was het de eerste keer dat de nabestaanden van een spoorarbeider de weg naar de rechtbank vonden om schadevergoeding te eisen van de werkgever.⁵⁹⁸ Een niet onbelangrijk detail in dit verhaal is dat de werkgever hier de overheid was. Bij haar verweer riep zij in dat zij niet veroordeeld kon worden door de rechtbanken of hoven op basis van het principe van de scheiding der machten. Dit argument was al eerder ingeroepen bij rechtszaken waarbij reizigers geprocedeerd hadden op basis van een fout van aangestelden van de staatsspoorwegen. Aanvankelijk succesvol, maar ondertussen was het vaste rechtspraak geworden dat de overheid in dergelijke zaken wel degelijk aansprakelijk gesteld kon worden.⁵⁹⁹

Essentieel aan dit arrest is dat de rechtspraak duidelijk het principe poneerde dat een werknemer steeds kon procederen tegen zijn werkgever en/of een collega op basis van de artikelen 1382 en 1384 van het Burgerlijk Wetboek. Van zodra een fout bewezen kon worden van de werkgever of een aangestelde ervan, kon er een schadevergoeding toegekend worden om de schade te vergoeden die het arbeidsongeval veroorzaakt had aan het slachtoffer en/of zijn nabestaanden. Hiermee werden bepaalde juridische obstakels weggewerkt wat de weg vrijmaakte voor werknemers om te procederen tegen hun werkgever.

België kwam hiermee overigens enkele decennia achter op haar grote zuiderbuur. In Frankrijk oordeelden het hof van beroep van Lyon in 1836 en het hof van beroep van Toulouse in 1839 dat een werknemer niet kon procederen tegen zijn werkgever om schadevergoeding te vragen voor de gevolgen van een arbeidsongeval, op grond van aanvaarding van het arbeidsrisico.⁶⁰⁰ In beide gevallen ging het om een arbeider die tijdens zijn arbeid verwond werd door een andere arbeider en hiervoor vergoeding vroeg aan zijn werkgever. De hoven waren van oordeel dat de gewonde arbeider niet gerechtigd was vergoeding te vragen. Door erin toe te stemmen te werken voor een zeker loon had de arbeider het gevaar aanvaard dat hiermee gepaard ging. Het Franse Hof van Cassatie zette evenwel reeds op 21 juni 1841 de puntjes op de i. De werkgever was wel degelijk aansprakelijk voor de veroorzaakte schade, niet op basis van de onderliggende overeenkomst, maar wel op basis van het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht.⁶⁰¹ Ten gevolge hiervan werd de nadruk gelegd op de fout van de werkgever, wat de facto de volle last van het bewijs op de arbeider liet vallen, met alle problemen van dien.

Een tweede voorbeeld van de soepelere houding van de Belgische magistratuur ten aanzien van slachtoffers van arbeidsongevallen op dat ogenblik is de procedure in verband met de (eerste) ontplofte stoomketel van de *Société linière de Saint Gilles*. In zijn requisitoir voor de rechtbank van eerste aanleg te Brussel kwam substituut procureur des Konings Faider via een exegetische analyse van de artikelen 1384, 1385 en 1386 van het Burgerlijk Wetboek tot de vaststelling dat men in bepaalde gevallen verantwoordelijk is voor de mensen of zaken die men onder zijn hoede heeft, volgens het principe '*rien de ce qui appartient à quelqu'un ne peut nuire impunément à autrui*'.⁶⁰² In casu

⁵⁹⁸ In het arrest van het Hof van Cassatie wordt de vraag opgeworpen of artikel 1384 van het Burgerlijk Wetboek de overheid verplicht om de weduwe en minderjarige kinderen te vergoeden van een werknemer van de staatsspoorwegen die gedood werd door de fout, tijdens de dienst, van een andere werknemer (ambtenaar) van dezelfde administratie. Het arrest vermeldt vervolgens vroegere rechtspraak waarin reizigers geprocedeerd hadden tegen de overheid naar aanleiding van de schade die zij geleden hadden. Uit deze gegevens kunnen wij afleiden dat de besproken casus normaliter de eerste (in de rechtsleer gekende) procedure van een werknemer van de staatsspoorwegen tegen zijn werkgever is. *Pas.* 1869, I, 331-332.

⁵⁹⁹ Zie in dit verband: *Pandectes belges*, II, v° accident de chemin de fer en de aldaar vermelde rechtspraak.

⁶⁰⁰ F. EWALD, *L'État providence*, Parijs, Grasset, 1986, 98; zie ook S. SIMITIS, The case of the employment relationship. Elements of a comparison, in: W. STEINMETZ (ed.), *Private law and social inequality in the industrial age. Comparing legal cultures in Britain, France, Germany and the United States*, Oxford, Oxford University Press, 2000, 181-182.

⁶⁰¹ J.-L. HALPÉRIN, *Histoire du droit privé français depuis 1804*, Parijs, PUF, 1996, 111.

⁶⁰² In Frankrijk hadden de rechters reeds eerder een aansprakelijkheid voor zaken ingeroepen voor ondernemers van industriële ondernemingen, zoals blijkt uit een uitspraak van het hof van beroep van Lyon van 13 december 1854. Het

was een stoomketel ontploft waardoor de eisers schade geleden hadden. Faider ging er van uit dat de fout van de eigenaar van de zaak vermoed moest worden, omdat hij het toezicht en de controle had over deze gevaarlijke machine. De eigenaar kon zich enkel van dit vermoeden – en bijhorende aansprakelijkheid – bevrijden door toeval (*cas fortuit*), overmacht (*force majeure*) of een fout van het slachtoffer te bewijzen. In de voorliggende procedure leverde de eigenaar dit bewijs niet. De rechtbank van eerste aanleg te Brussel volgde de redenering van substituut procureur des Konings Faider en veroordeelde de *Société linière de Saint Gilles* tot het betalen van een schadevergoeding. Dit was de wereld op zijn kop. Normaliter waren het de eisers die het bewijs van een fout moesten leveren van de eigenaar van de stoomketel. Door deze nieuwe interpretatie van artikel 1384 van het Burgerlijk Wetboek werd de bewijslast voor de eisers enorm verlicht. Zij moesten enkel bewijzen dat zij schade geleden hadden ten gevolge van de ontplofte stoomketel, niets meer. Omgekeerd betekende de visie van Faider een aanzienlijke verstrenging ten aanzien van de eigenaar van de stoomketel.

Deze twee procedures vormden een voorsmaakje van wat er de komende drie decennia geserveerd zou worden in de Belgische rechtspraak. Inhoudelijk zouden de Belgische rechters de rigide regels van het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht steeds soepeler beginnen te interpreteren in het voordeel van de rechtzoekenden. Verder zou het aantal procedures in verband met arbeidsongevallen exponentieel toenemen. De hierboven besproken procedures waren slechts de eerste druppels die erin slaagden om zich doorheen de justitiële dam te persen. Dankzij hun publicatie in de rechtspraakoverzichten kregen zij een zekere ruchtbaarheid en vormden zij een bron van inspiratie voor nieuwe, gelijkaardige procedures. Theoretisch was het vroeger ook reeds mogelijk om procedures op te starten naar aanleiding van arbeidsongevallen op basis van het buitencontractuele aansprakelijkheidsrecht, maar zolang niemand het goede voorbeeld gaf, was het niet zo evident om dat in de praktijk ook daadwerkelijk te doen. Omgekeerd was het des te gemakkelijker om een succesvol voorbeeld te imiteren. De eerste arbeidsongevallenprocedures kunnen dan ook beschouwd worden als mijlpalen, die fungeerden als bakens voor nieuwe, gelijkaardige procedures. Het aantal procedures inzake arbeidsongevallen zou de daaropvolgende jaren traag maar gestaag uitgroeien tot een klein stroompje en vervolgens, eens het hek van de dam was, tegen het einde van de eeuw aanwellen tot een onoverzichtelijke stroom van honderden procedures waarbij slachtoffers van arbeidsongevallen of hun nabestaanden procedeerden op basis van het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht om vergoeding te bekomen voor de schade die zij opgelopen hadden ten gevolge van een arbeidsongeval.

In België en Frankrijk was het de rechtspraak zelf die de arbeiders de mogelijkheid bood om te procederen tegen hun werkgever. In andere landen was hiervoor een wetgevend ingrijpen nodig. In Engeland en de Verenigde Staten bijvoorbeeld werd het procederen van een werknemer tegen zijn werkgever in de negentiende eeuw bijzonder bemoeilijkt door de zogenaamde *unholy trinity*.⁶⁰³ De *fellow servant rule*, ten eerste, bepaalde dat het slachtoffer van een arbeidsongeval geen vordering kon instellen tegen zijn werkgever wanneer het ongeval te wijten was aan een fout van een collega-werknemer. In voorkomend geval kon het slachtoffer zich enkel tot zijn (onvermogen) collega richten, wat in de praktijk neerkwam op een slag in het water. Een tweede obstakel vormde de *assumption of risk*, waarbij men ervan uitging dat een werknemer het risico

Franse Hof van Cassatie wees er – net als het hof van beroep van Brussel – evenwel op dat het bestaan van een fout, die bewezen moest worden door de eiser – een noodzakelijke voorwaarde was voor de aansprakelijkheidsvordering. J.-L. HALPÉRIN, *Histoire du droit privé français depuis 1804*, Parijs, PUF, 1996, 149.

⁶⁰³ J.F. WITT, The transformation of work and the law of workplace accidents, 1842-1910, *Yale Law Journal* 1997-98, 1467-1502; voor een grondige bespreking van deze drie 'defenses', zie ook J.L. BRONSTEIN, *Caught in the machinery: workplace accident and injured workers in nineteenth-century Britain*, Stanford, Stanford, 2008, 19-32.

aanvaardde dat gepaard ging met het werk⁶⁰⁴ – te vergelijken met wat hierboven door de Belgische Staat als verweer voor het Hof van Cassatie in 1869 opgeroepen werd.⁶⁰⁵ Als laatste was er de *contributory negligence*, waarbij het ongeval (nogal snel) aan de onvoorzichtigheid van het slachtoffer geweten werd.⁶⁰⁶ Deze belemmeringen in de *common law* werden in Engeland via de *Employer's Liability Act* van 1880 deels de wereld uitgeholpen.⁶⁰⁷

In de gebieden die begin 1871 zouden samensmelten tot het Duitse Keizerrijk hadden de arbeiders het in het midden van de negentiende eeuw ook niet gemakkelijk om te procederen tegen hun werkgever. De arbeider moest hier net als in de andere landen het moeilijke bewijs leveren van een fout van zijn werkgever, waarbij hij ernstig gehinderd werd door de objectieve bewijstheorie die in de meeste Duitse staten van kracht was. De rechter moest hierbij niet op zoek gaan naar de materiële waarheid, maar enkel een schriftelijke procedure afhandelen waarbinnen hij nauwelijks bewegingsruimte had door de strenge spelregels die eraan verbonden waren. Het vonnis was daarbij niets meer dan een strikte, objectieve afweging van de bewijselementen.⁶⁰⁸ Binnen de Duitse rechtswereld klonk de roep steeds luider om de rechter meer handelingsvrijheid te geven. In 1869 bijvoorbeeld publiceerde Dr. Gustav Lehmann zijn '*Körpervverletzungen und Tötungen auf deutschen Eisenbahnen und die Anzulänglichkeits des Rechtsschutzes*', waarin hij het bestaande systeem zwaar op de korrel nam.⁶⁰⁹ Als antwoord hierop werd het de arbeiders (iets) gemakkelijker gemaakt om te procederen met de *Reichshaftpflichtgesetz* van 1871.⁶¹⁰ De wet verruimde de aansprakelijkheid van de werkgever in een aantal gevaarlijke bedrijfstakken, waardoor het procederen in de praktijk mogelijk gemaakt werd. De juridische uitgangspositie van werknemers die door een arbeidsongeval werden getroffen bleef evenwel verre van optimaal, doordat zij nog steeds het moeilijke bewijs van een fout van de werkgever moesten leveren en de rechtbank nog vaak een eigen fout van de werknemer bleef aanvaarden als reden om geen vergoeding toe te kennen.⁶¹¹ Het bleek al snel dat de hoge verwachtingen die men in deze wet gesteld had, niet ingelost konden worden.⁶¹²

⁶⁰⁴ De oorsprong van deze rechtspraak lag in een beroemde zaak, *Priestley v. Fowler* uit 1837. Priestley was de knecht van Fowler, een slager. Fowler ging samen met zijn knecht op stap met een kar die overladen was met vlees. In de loop van de dag brak de kar en Priestley, die boven op de kar zat, viel, raakte gewond en vervolgde Fowler voor nalatigheid. Voor een korte bespreking van deze *case*, zie S. JACK en A. JACK, *Nineteenth-century lawyers and railway capitalism: historians and the use of legal cases*, *Legal History* 2003, 77-79; J. MUNKMAN, *Employer's liability at common law*, Londen, Butterworths, 1985, 6-9. In de Verenigde Staten was de belangrijkste zaak *Farwell v. Boston & Worcester Railroad*. J.F. WITT, *Rethinking the nineteenth-century employment contract, again*, *Law and History Review* 2000, 634.

⁶⁰⁵ In het latijn heet het: '*volenti non fit injuria*'. J. BENSON, *L'indemnisation pour accidents du travail accordée aux mineurs anglais et à leur ayants-droits (1860-1897)*, *Histoire des accidents du travail* 1979, 1-44.

⁶⁰⁶ Een voorbeeldje kan dit illustreren. Wanneer een werknemer gewond raakte terwijl hij het bevel van zijn werkgever of een arbeidsvoorschrift overtrad, was hij schuldig aan '*contributory negligence*' en kon hij geen schadevergoeding meer vorderen van zijn werkgever.

⁶⁰⁷ Deze wet bood slechts een gedeeltelijke en onvolledige oplossing voor de arbeider: hij kon slechts vergoeding krijgen als hij kon bewijzen dat het ongeval voortkwam uit een defect in de '*ways, works, machinery or plant*' of van de nalatigheid van iemand met gezag. J. MUNKMAN, *Employer's liability at common law*, Londen, Butterworths, 1985, 13-15; over de wet, zie ook P.W.J. BARTRIP en S.B. BURMAN, *The wounded soldiers of industry. Industrial compensation policy 1833-1897*, Oxford, Clarendon, 1983, 126-157; zie ook M. LOBBAN, *Tort, IV, Workplace injuries*, in: J. BAKER (ed.), *The Oxford history of the laws of England, XII, 1820-1914, Private law*, Oxford, Oxford University Press, 2010, 1012-1017.

⁶⁰⁸ R. OGOREK, *Untersuchungen zur Entwicklung der Gefährdungshaftung im 19. Jahrhundert*, Keulen, Böhlau, 1975, 87-97.

⁶⁰⁹ Lehmann schreef dat de veroorzaker van schade met een gerust hart het proces kon afwachten, omdat hij toch wist dat dergelijk proces meestal zonder gevolgen bleef. G. LEHMANN, *Körpervverletzungen und Tötungen auf deutschen Eisenbahnen und die Unzulänglichkeits des Rechtsschutzes*, Erlangen, Ente, 1869, 6.

⁶¹⁰ Voluit het '*Gesetz betreffend der Verbindlichkeit zum Schadenersatz für die beim Betrieb von Eisenbahnen, Bergwerken usw. herbeigeführten Tötungen und Körpervverletzungen vom 7 juni 1871*'. M. KLOEPFER, *Technik und Recht im wechselseitigen Werden*, Berlijn, Duncker & Humblot, 2002, 37; zie ook R. SCHWITTERS, *De risico's van de arbeid. Het ontstaan van de Ongevallenwet 1901 in sociologisch perspectief*, Groningen, Wolters, 247.

⁶¹¹ B. BARENTSEN, *Arbeidsongeschiktheid. Aansprakelijkheid, bescherming en compensatie*, Deventer, Kluwer, 2003, 136.

⁶¹² R. OGOREK, *Untersuchungen zur Entwicklung der Gefährdungshaftung im 19. Jahrhundert*, Keulen, Böhlau, 1975, 113.

2.4.2.2 Ontwikkeling in de rechtsleer

Het is allereerst belangrijk op te merken dat de eerste burgerrechtelijke arbeidsongevallen-procedures door de rechtsleer niet onmiddellijk als procedures inzake 'arbeidsongevallen' aanzien werden. Zij werden oorspronkelijk juridisch ook niet als dusdanig gecatalogiseerd.⁶¹³ Integendeel, het ging om gewone burgerrechtelijke procedures op basis van het buitencontractuele aansprakelijkheidsrecht, die toegepast werden op nieuwe gevallen, zijnde arbeiders die tijdens de uitoefening van hun dienst schade geleden hadden ten gevolge van een ongeval. In de gepubliceerde rechtspraak en rechtsleer vinden wij deze vroege procedures terug onder trefwoorden op basis van hun feitelijke, contextuele invalshoek, zoals '*accidents de chemin de fer*' of '*accidents de mines*' of op basis van een juridische invalshoek, zoals '*responsabilité*'. Hier kwamen de 'arbeidsongevallen' in samenloop met andere ongevallen. Onder de categorie 'spoorongevallen' bijvoorbeeld werden niet alleen arbeidsongevallen begrepen, maar ook ongevallen met spoorreizigers of ongevallen met loutere materiële schade bij het spoor.

Door de toename van het aantal procedures kon/moest de doctrine evenwel steeds verder differentiëren. Dit kan eenvoudig geïllustreerd worden aan de hand van de topic '*accident de chemin de fer*' in het tweede deel van de *Pandectes Belges* uit 1879.⁶¹⁴ In de inleiding wordt omstandig uitgelegd waarom een afzonderlijk lemma gecreëerd werd voor dit specifieke onderwerp. Bij het begin van de ontwikkeling van de spoorwegen waren er niet zoveel gerechtelijke procedures, waardoor de weinige spoorongevallen net zoals de andere ongevallen geklasseerd konden worden onder de vertrouwde trefwoorden zoals 'schadevergoeding' en 'aansprakelijkheid'. Door de constante toename van het aantal procedures begonnen deze categorieën echter op den duur uit te bulken, waardoor het bijzonder omslachtig werd om iets op te zoeken. Deze voortdurende uitbreiding en differentiatie waren een echo van de complexiteit van de wereld van alledag:

'C'est que la vie judiciaire, qui n'est qu'un écho de la vie sociale, participe à la variété chaque jour croissante de celle-ci. Les cas nouveaux s'affirment, se multiplient, amènent petit à petit des groupes de plus en plus importants, qui se détachent de l'ensemble et en arrivent, par une sorte de scissiparité juridique, à se constituer en famille à part, réclamant un examen particulier.'

Door deze 'juridisering' van de spoorongevallen was het volgens de auteurs verantwoord geworden om er een afzonderlijk artikel aan te wijden.⁶¹⁵ Zij hoopten op die manier niet enkel de opzoeken te vergemakkelijken, maar vooral ook '*à donner à toute la matière cette vive couleur et ce relief puissant qui s'obtiennent si facilement quand on accumule les faits et qu'on les renforce les uns par les autres*'.⁶¹⁶

Hoewel de vroegste 'arbeidsongevallenprocedures' op dat ogenblik nog niet als dusdanig herkend werden en zich onder verschillende categorieën bevonden, hadden zij wel een aantal zaken gemeenschappelijk. Bij de studie van de gepubliceerde rechtspraak en vooral de bijhorende noten in *La Belgique Judiciaire* zien wij dan ook een aantal kruisverwijzingen opduiken. Enkele voorbeelden kunnen dit illustreren. In de procedure naar aanleiding van het spoorongeval van Henroteau wierp de overheid (opnieuw) op dat zij niet gehouden was om de schade te vergoeden die veroorzaakt was door een van haar werknemers, als het slachtoffer zelf ook werknemer van

⁶¹³ In deel II van de *Pandectes Belges* uit 1879 vinden wij bijvoorbeeld als trefwoorden terug: '*accident*', '*accident de chemin de fer*' en '*accident dans les mines*', maar (nog) geen '*accident du travail*'. In 1921 verscheen in deel 113 wel een trefwoord '*travail* (accident du)'. *Pandectes Belges*, II.

⁶¹⁴ *Pandectes Belges*, II v° accidents de chemin de fer.

⁶¹⁵ Juridisering is hier onze eigen term, niet deze van de geciteerde auteurs.

⁶¹⁶ *Pandectes Belges*, II v° accidents de chemin de fer.

haar was.⁶¹⁷ Zij maakte de vergelijking met de steenkoolmijnen: *‘Il faudrait aller jusqu’à dire que, par exemple, dans les accidents de houillères, où périssent parfois un nombre considérable d’ouvriers, l’exploitant serait responsable vis-à-vis de toutes les familles de ces ouvriers si l’accident était dû à une imprudence de l’une d’eux’*. In de bijgevoegde noot werd door de redacteurs van *La Belgique Judiciaire* bovendien verwezen naar het vonnis van de rechtbank van Brussel van 31 mei 1871 in de zaak van de *Société linière*, dat ook bij enkele andere procedures vermeld werd.⁶¹⁸ Onze drie categorieën werden hier dus aan elkaar gekoppeld.

Daarnaast zien wij tal van referenties opduiken naar buitenlandse (lees: Franse) rechtspraak en rechtsleer. Er kan gewezen worden op de vroege publicatie in *La Belgique Judiciaire* van een paar Franse arresten die specifiek over arbeidsongevallen handelden⁶¹⁹ en op de talrijke verwijzingen in de diverse noten bij de door ons besproken vonnissen en arresten naar Franse rechtspraak en rechtsleer, zoals de verzamelingen van Sirey en Dalloz.⁶²⁰ Dit hoeft allerm minst te verwonderen. Zoals we hierboven gezien hebben liep men in Frankrijk enkele decennia voor op België.⁶²¹ Meer in het algemeen kan de Belgische rechtspraak en rechtsleer uit het midden van de negentiende eeuw als een achterlijk filiaal van het Franse recht beschouwd worden. Als het regende in Parijs, dan druppelde het in Brussel. De meeste wetboeken in voege in België waren van Franse oorsprong, de juridische voertaal was Frans, men gebruikte gretig Franse rechtspraakoverzichten en doctrine, kortom, het Belgisch recht was op veel vlakken een afkooksel van het Franse.⁶²²

Dat het evenwel niet altijd eenrichtingsverkeer was, bewijst de studie van Charles-Xavier Saintelette uit 1884 getiteld *‘De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)’*.⁶²³ In dit boek ontwikkelde deze veelzijdige figuur een nieuwe theorie in verband met de vergoeding van schade bij vervoersongevallen en, belangrijker voor ons, bij arbeidsongevallen. Zijn studie verscheen op een scharniermoment in het proces van de juridisering van arbeidsongevallen, omdat op dat ogenblik het arbeidsongeval voor het eerst als nieuwe, afzonderlijke juridische categorie begon (h)erkend te worden. De studie van Saintelette moet op zichzelf als een mijlpaal beschouwd worden, door de vernieuwende inzichten en bijhorende grote invloed die zij uitgeoefend heeft op de houding ten aanzien van arbeidsongevallen. In een onderzoek naar de juridisering van arbeidsongevallen in België zijn Saintelette en zijn studie uit 1884 dan ook *incontournable*.

⁶¹⁷ Rb. Luik, 15 juni 1872, *BJ* 1873, 63.

⁶¹⁸ Brussel 21 januari 1873, *BJ* 1873, 454 en Rb. Antwerpen 9 april 1874, *BJ* 1875, 1531-1534.

⁶¹⁹ Cour impériale de Lyon 26 november 1863, *BJ* 1864, 430-431 en Cour impériale de Metz 26 mei 1864, *BJ* 1864, 986-988.

⁶²⁰ Zie bij wijze van voorbeeld de noten onder Rb. Luik 15 juni 1872, *BJ* 1873, 64; Brussel 21 januari 1873, *BJ* 1873, 454; Brussel 4 mei 1874, *BJ* 1874, 632; Rb. Antwerpen 9 april 1874, *BJ* 1875, 1534.

⁶²¹ Het Franse Hof van Cassatie stelde, zoals we gezien hebben, reeds in 1841 dat een werknemer kon procederen tegen zijn werkgever op basis van het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht. Bij ons was dit pas in 1869, toch 38 jaar later.

⁶²² D. HEIRBAUT, Napoleons trouwste onderdanen, of waarom de Code civil na tweehonderd jaar nog steeds overeind blijft in België, in: D. HEIRBAUT en G. MARTYN, *Napoleons nalatenschap. Tweehonderd jaar Burgerlijk Wetboek in België/ Un héritage napoléonien. Bicentenaire du Code civil en Belgique*, Mechelen, Kluwer, 2005, 77-95; D. HEIRBAUT, L’émancipation tardive d’une pupille de la nation Française. L’histoire du droit belge au 19ème et 20ème siècles, in: A. WIJFFELS (ed.), *Le Code civil entre ius commune et droit civil européen*, Brussel, Bruylant, 2005, 611-642; D. HEIRBAUT en M.E. STORME, The Belgian legal tradition: from a long quest for legal independence to a longing for independence, in: E. DIRIX en Y.-H. LELEU (ed.), *The Belgian reports at the congress of Utrecht of the International Academy of Comparative Law*, Brussel, Bruylant, 2006, 3-43 (ook verschenen in: *European Review of Private Law* 2006, 645-683). D. HEIRBAUT en M.E. STORME, De Belgische rechtstraditie: van een lang zoeken naar onafhankelijkheid naar een verlangen van afhankelijkheid?, *TPR* 2008, 979-1041; D. HEIRBAUT, *Hebben/hadden onze ministers van justitie een ‘civiel’ beleid?* (Gandiaus Thorbecke college XXVII), Mechelen, Kluwer, 2005.

⁶²³ C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884. Zie volgend hoofdstuk.

*Peu à peu le brouillard s'élèvera.
On commence à nous écouter;
On finira par nous lire!*

C. Saintelette, 1885 ⁶²⁴

Hoofdstuk III Saintelette en de genese van het 'juridisch arbeidsongeval' in België

Afbeelding 5 Charles-Xavier Saintelette (1825-1898) ⁶²⁵

⁶²⁴ 'Peu à peu le brouillard s'élèvera' is de laatste zin van de noot onder Brussel 7 augustus 1884, *BJ* 1885, 6. 'On commence à nous écouter, on finira par nous lire' zijn de laatste woorden van de noot onder Brussel 2 november 1885, *BJ* 1885, 1544.

⁶²⁵ Gravure in privébezit B. DEBAENST.

3.1 Inleiding

De meesten ‘kennen’ Charles-Xavier Saintelette van de gelijknamige tunnel op de Brusselse kleine ring onder het plein in Sint-Jans-Molenbeek dat uit eerbetoon naar hem vernoemd werd. Persoonlijk kwam ik hem voor het eerst tegen bij mijn onderzoek naar de strafrechtelijke repressie van stakers in de negentiende eeuw in België.⁶²⁶ In de aanloop van de discussie over de hervorming van het Strafwetboek – die uiteindelijk zou uitmonden in de nieuwe editie van 1867 – werden de kamers van koophandel in 1858-59 bevraagd naar hun mening in verband met de al dan niet afschaffing van het beruchte coalitieverbod. De kamer van koophandel van Bergen voerde hier een opmerkelijk pleidooi voor de afschaffing van de strafbaarstelling. Vedervoerder van het helder en goed geargumenteerde advies was de secretaris van de kamer, Charles-Xavier Saintelette.

In de loop van dit onderzoek kwam ik hem opnieuw tegen. Het bleek dat hij in 1884 een studie publiceerde die niet alleen op een cruciaal ogenblik kwam in het proces van juridisering van arbeidsongevallen, maar er ook wezenlijk aan bijdroeg. Gezien het grote belang van zijn studie zal ik er hier uitgebreid op ingaan. Eerst wordt een beknopt beeld geschetst van de figuur Saintelette, die een bevoorrechte getuige was van het fenomeen van de arbeidsongevallen. Daarna wordt zijn studie aan een grondig onderzoek onderworpen, met aandacht voor de nieuwe theorie die hij erin ontwikkelde, zijn inspiratiebronnen en zijn visie op het arbeidscontract en -ongeval. Het is de bedoeling zijn inzichten vervolgens te kaderen binnen het grotere proces van de juridisering van arbeidsongevallen.

3.2 Charles-Xavier Saintelette als bevoorrechte getuige⁶²⁷

Charles-Xavier Saintelette werd op 7 januari 1825 geboren in Brussel. Hij was een vlotte student, die in 1847 met grote onderscheiding afstudeerde als jurist aan de Katholieke Universiteit Leuven, waarna hij onmiddellijk zijn stage begon aan de balie van Bergen. De jonge advocaat werd al snel actief in de industriële middens van de regio, wat niet hoeft te verwonderen aangezien zijn vader

⁶²⁶ B. DEBAENST, *Stakers gekraakt. Een analyse van de strafrechtelijke repressie van stakers in de lange negentiende eeuw in België*, (niet gepubliceerde) verhandeling tot het behalen van de graad van licentiaat in de criminologie, Gent, UGent, 2006. Zie ook B. DEBAENST, *Stakers gekraakt! Een uiterst beknopte rechtshistorische analyse van de strafrechtelijke repressie van stakers in de 19de eeuw in België*, in: D. HEIRBAUT, X. ROUSSEAUX en A. WIJFFELS (ed.), *Histoire du droit et de la justice. Une nouvelle génération de recherches / Justitie- en rechtsgeschiedenis. Een nieuwe onderzoeksgeneratie*, Louvain-la-Neuve, UCL, 2010, 483-498.

⁶²⁷ Wij maakten voor de biografische gegevens over Saintelette vooral gebruik van de tekst van Ernest Discailles in de *Biographie Nationale* van 1913. E. DISCAILLES, Saintelette (Charles-Xavier), *Biographie Nationale*, XXI, Brussel, Académie Royale des Lettres et des Beaux Arts, 1911-13, 51-86. De overige biografische beschrijvingen die wij terugvonden zijn minder interessant, omdat zij erg beperkt zijn in omvang en/of zelf teruggrijpen naar de tekst van Discailles. G. LEBROCQUY, *Types et profils parlementaires*, Parijs, Lachaud et Burdin, 1873, 269-271; R. DEWAELEHENS, Saintelette (Charles-Xavier), *Biographie Coloniale Belge/Belgische Koloniale Biografie*, Brussel, Koninklijk Belgisch Koloniaal Instituut, V, 1958, 723-725; J.-L. DE PAEPE en C. RAINDORF-GERARD (ed.), *Le parlement belge 1831-1894. Données biographiques*, Brussel, Académie royale de Belgique, 1996, 499. P. LEFEVRE, Charles-Xavier Saintelette, in: G. KURGAN-VAN HENTENRYK en J. PUISSANT, *Dictionnaire des patrons en Belgique. Les hommes, les entreprises, les réseaux*, Brussel, De Boeck Université, 1996, 541. F. BUELENS en J. VANDENBROECK, *Financieel-institutionele analyse van de Belgische beursgenoteerde spoorwegsector 1836-1957*, Antwerpen, Garant, 2004, 164, noot 183. Wij kunnen verder verwijzen naar het vierde hoofdstuk getiteld ‘Het expansionisme van Charles Saintelette en de Société belge de Géographie (1869-1873)’ uit het recent gepubliceerd proefschrift van Jan Vandersmissen (129-156). Hierin beschrijft Vandersmissen de belangrijke rol van Saintelette in het ontstaan van de geografische beweging in België. Voor ons is dit aspect als dusdanig evenwel minder van belang. J. VANDERSMISSEN, *Koningen van de wereld. Leopold II en de aardrijkskundige beweging*, Leuven, Acco, 2009. Het hoofdstuk waarvan sprake werd afzonderlijk eerder gepubliceerd: J. VANDERSMISSEN, Charles-Xavier Saintelette, de eerste Société belge de Géographie en de opkomst van het expansionisme in België (1869-1873), *Belgeo (Belgisch tijdschrift voor geografie)* 2008, 5-25.

voor de *Société du Levant du Flénu* werkte en zijn schoonvader voor de *Société d'Hornu et Wasmes*, twee grote vennootschappen actief in de mijnbouw. In 1854 trad Saintelette in de voetsporen van zijn zopas overleden vader en nam hij diens plaats in als secretaris van de kamer van koophandel van Bergen. Daar ontpopte hij zich als een groot pleitbezorger van de ontwikkeling van de lokale economie, via de aanleg van nieuwe transportwegen (kanalen en spoorwegen) en de zoektocht naar buitenlandse markten om de geproduceerde steenkool af te zetten.⁶²⁸ Wat dit laatste betreft, kan opgemerkt worden dat Saintelette actief betrokken was bij de uitbouw van de geografische beweging in België aan het einde van de jaren 1860. Hij stond hierbij allerm minst afkerig ten aanzien van het verwerven van kolonies om de Belgische nijverheid te verzekeren van grote afzetmarkten voor haar producten. Uit recent wetenschappelijk onderzoek blijkt dat hij hiermee nauw aansloot bij de inzichten van koning Leopold II en dat er tussen hen een intensieve samenwerking bestond.⁶²⁹

De liberaal Saintelette had verder een lange en rijk gevulde politieke carrière. Hij was provincieraadslid van Henegouwen van 1852 tot 1869, schepen van Bergen van 1866 tot 1878, volksvertegenwoordiger van 1869 tot 1894 en minister van openbare werken van 1878 tot 1882. Vooral die laatste functie is niet zonder belang voor ons verhaal. Als minister van openbare werken stond hij gedurende enkele cruciale jaren aan het hoofd van de *administration des mines*, de *administration des ponts et des chaussées* en de *administration des chemins de fer de l'Etat belge*, niet toevallig net deze administraties die verantwoordelijk waren voor de sectoren waarin de arbeidsongevallen het verst gejuridiseerd waren. Als verantwoordelijke minister moet hij een goed beeld gekregen hebben van de omvang en finesses van het probleem van de arbeidsongevallen, onder andere via de verslagen en statistieken die door zijn administraties opgesteld werden.

Arbeidsongevallen waren voor hem overigens niet alleen cijfertjes op papier. Saintelette was een man van de praktijk en als advocaat te Bergen had hij een rijke ervaring met processen inzake arbeidsongevallen. We vinden zijn naam bijvoorbeeld terug bij een vonnis van de correctionele rechtbank van Bergen van 12 februari 1872, dat gepubliceerd werd in *La Belgique Judiciaire*.⁶³⁰ Saintelette trad hier (vermoedelijk) op ter verdediging van Liénard en Maton, twee aangestelden van de *Charbonnage d'Hornu et Wasmes*, de vennootschap waarvoor zijn schoonvader nog gewerkt had. Een ander voorbeeld is het arrest van het hof van beroep te Brussel van 18 november 1875.⁶³¹ Twee werknemers van de glasfabriek van Mariemont werden hier vervolgd omwille van de dood van een zekere Léonard. Saintelette zal ook hier wel opgetreden zijn op vraag van de werkgever. Hij behoorde nu eenmaal tot het industriële establishment van de regio, van wie hij de belangen binnen en buiten de rechtbank behartigde. Deze vaststelling doet niets af aan het feit dat hij als ervaren advocaat op de eerste rij zat om de schrijnende toestanden te aanschouwen die de procedures inzake arbeidsongevallen met zich meebrachten.

In de *Biographie nationale* schetst de Gentse professor Ernest Discailles een uitvoerig portret van Charles-Xavier Saintelette.⁶³² Zijn beschrijving doet nogal hagiografisch aan, waardoor bij de kritische lezer spontaan de neiging ontstaat om een en ander met een korreltje zout te nemen. Toch ontstaat tussen de lijnen door het beeld van een onvermoeibare en gedreven duizendpoot met een scherp verstand en het hart op de goede plaats. Over zijn jaren in het ministerie van openbare werken wordt gezegd dat hij omzeggens geen rust nam. Vanuit een overdreven gevoel voor verantwoordelijkheid hield hij zijn dossiers bij tot in het kleinste detail. Hierbij was hij niet alleen

⁶²⁸ Zoals het kanaal van Jemappes naar Aalst en de spoorweg van Aalst naar Ath.

⁶²⁹ J. VANDERSMISSEN, Charles-Xavier Saintelette, de eerste Société belge de Géographie en de opkomst van het expansionisme in België (1869-1873), *Belgeo (Belgisch tijdschrift voor geografie)* 2008, 5-25.

⁶³⁰ Corr. Bergen 12 februari 1872, *BJ* 1873, 365-368.

⁶³¹ Brussel 18 november 1875, *BJ* 1876, 266.

⁶³² *Supra* 121, noot 627.

veeleisend voor zijn personeel, maar nog veel harder voor zichzelf. Als men bedenkt dat hij naast zijn ministeriële verantwoordelijkheden, die hij heel ernstig opnam, ook nog een bloeiende advocatenpraktijk in Bergen draaiende te houden had, dan valt het niet te verwonderen dat deze afmattende levensstijl na drie en een half jaar hard labeur haar tol begon te eisen. Hoewel hij toen pas begin de vijftig was, moest hij zijn ministerieel ambt eerst tijdelijk en vervolgens definitief laten schieten om zijn lichaam de kans te geven te herstellen van uitputting en ziekte. In de jaren 1881-1882 trok hij zich grotendeels terug uit het publieke leven om noodgedwongen te gaan kuren in Italië en Zwitserland.

De rust en kalmte tijdens zijn langdurige verblijven in de bergen en in de zon moeten in groot contrast gestaan hebben met de hectische momenten op zijn ministerie. Discailles' biografie indachtig lijkt Saintelette er niet het type naar geweest te zijn om zich onvoorwaardelijk te hebben overgegeven aan een *dolce far niente*. Hij moet van de nood een deugd gemaakt hebben en zijn gedwongen retraite aangegrepen hebben om bij te lezen en lang en diep na te denken over bepaalde problemen die hem getroffen hadden in zijn verschillende beroepshoedanigheden. Een van de zaken waarover hij zich tijdens het kuren bezonnen moet hebben is het probleem van de 'moderne ongevallen', de ongevallen die voortvloeiden uit de technologische vooruitgang waardoor zijn tijdperk zo gekenmerkt werd.

Dit blijkt allereerst uit een lange tussenkomst in de zitting van de Kamer van 5 december 1883 naar aanleiding van de bespreking van een wetsontwerp om nieuwe bepalingen in verband met het transportrecht in het Wetboek van Koophandel in te lassen.⁶³³ Saintelette stelde hier dat er in de nieuwe wet een hoofdstuk opgenomen moest worden in verband met het transport van personen, dat de verplichting moest bevatten voor de vervoerder om aan de reiziger een volledige veiligheid te garanderen, '*parce que, selon les conditions modernes du transport, le voyageur ne peut ni se faire protéger par les pouvoirs publics ni se défendre*'.⁶³⁴ Het aantal ongevallen, bijvoorbeeld bij de spoorwegen, nam altijd maar toe. De weerloze reizigers die het slachtoffer werden van een spoorongeval stonden machteloos omdat er slechts zelden een schuldige gevonden kon worden voor het ongeval.⁶³⁵ Het leek hem nuttig om in de wet een verplichting op te nemen voor de vervoersmaatschappijen '*d'organiser et d'entretenir un service complet de secours pour les voyageurs blessés ou tombés gravement malades au cours du voyage*'.⁶³⁶

Saintelette kwam tijdens dit debat niet onbeslagen op het ijs. Op 29 maart 1883 had hij reeds een artikel gepubliceerd in *La Belgique Judiciaire* waarin hij zijn opvattingen uiteenzette over de vervoersovereenkomst en de verplichtingen van de vervoerder die hieruit voortvloeiden.⁶³⁷ Bij lezing van dit artikel wordt onmiddellijk duidelijk dat Saintelette geen ad hoc maatregelen naar voren schoof, maar dat zijn voorstellen deel uitmaakten van een ruimere visie op ongevallen, die in casu toegepast werd op de wereld van het transport. Deze visie zette hij ook uiteen tijdens de zitting van de Kamer van 12 december 1883.⁶³⁸

⁶³³ *Hand. Kamer* 1883-84, 5 december 1883, 158-167.

⁶³⁴ *Hand. Kamer* 1883-84, 5 december 1883, 164.

⁶³⁵ 'Les attentats commis contre les voyageurs dans les trains deviennent très fréquents. Cela s'explique. Le voyageur endormi, en tout cas surpris, isolé, est dans la presque impossibilité de se défendre contre des assaillants armés qui choisissent un temps et un lieu cois. Il est dans une situation pire qu'à l'auberge. Aussi, de fait, succombe-t-il presque toujours sans que, jamais, on ait saisi un coupable.' *Hand. Kamer* 1883-84, 5 december 1883, 164.

⁶³⁶ *Hand. Kamer* 1883-84, 5 december 1883, 164.

⁶³⁷ C. SAINCTELETTÉ, *Droit commercial. Du contrat de transport. Transport des choses. Obligations du voiturier. Difficultés principales*, *BJ* 1883, 385-389.

⁶³⁸ *Hand. Kamer* 1883-84, 12 december 1883, 198-199. Hij verwijst trouwens in deze tussenkomst naar zijn artikel in de *Belgique Judiciaire*: 'J'ai développé toutes ces considérations dans un journal juridique.'

De definitieve neerslag van zijn inzichten kwam er in 1884 met zijn studie *'De la responsabilité et de la garantie'*, waarin hij een goeddoordachte juridische en feitelijke analyse maakte van het probleem van de moderne ongevallen en een oplossing aanreikte via een nieuwe rechtstheorie.⁶³⁹ Deze studie is enerzijds een tijdsdocument, dat ontstaan is in een bijzondere context en een specifieke voor- en nageschiedenis heeft, maar tegelijkertijd is het ook een tijdloos monument van juridisch denken, dat vandaag nog steeds de aandacht kan opwekken van juristen.⁶⁴⁰

3.3 De nieuwe theorie van Sainctelette uit 1884

Sainctelette vertrok vanuit de fundamentele tweedeling tussen de verbintenissen *ex contractu* en deze *ex delictu*, waarbij hij wel een licht afwijkende terminologie gebruikte. Zo had hij het over de verbintenissen die voortvloeiden uit de private overeenkomsten enerzijds en deze die voortvloeiden uit de samenleving en de wetten anderzijds. Hiermee samenhangend kon schade op twee manieren ontstaan: door het niet (goed) uitvoeren van een private overeenkomst of door het overtreden van de wet. Om deze schade te vermijden en desgevallend te vergoeden, laste men bij overeenkomsten soms een *garantie*, waarborgclausule in, terwijl bij wetsovertredingen gebruik gemaakt werd van het concept '*responsabilité*', aansprakelijkheid. In zijn artikel uit 1883 had hij het samengevat als volgt: '*La garantie naît du contrat; la responsabilité, de la loi d'ordre public*'.⁶⁴¹ De functie van de waarborg was dan om de overeenkomsten correct te doen naleven, terwijl de aansprakelijkheid diende om de wetten te doen respecteren. Helaas was de wetgever volgens Sainctelette niet altijd even accuraat geweest bij het gebruik van deze termen. Hier en daar had hij ze foutief door elkaar geflanst. Het was daar niet bij gebleven: '*De la loi, la confusion a passé dans la jurisprudence et dans la littérature*'.⁶⁴² Nochtans was er volgens hem een fundamenteel onderscheid tussen beide categorieën. In het ene geval was er sprake van wilsovereenstemming tussen partijen, terwijl in het andere geval eenvoudigweg niets overeengekomen was.

Na de bovenstaande inzichten uitgewerkt te hebben in de eerste twee inleidende hoofdstukken, paste Sainctelette deze vervolgens toe op een aantal bijzondere overeenkomsten in verband met het goederenvervoer (hoofdstuk 3), het personenvervoer (hoofdstuk 4), de huur van diensten (hoofdstuk 5) en een aantal minder belangrijke overeenkomsten zoals de bewaargeving (hoofdstuk 6). In het zevende en laatste hoofdstuk wijdde hij, bij wijze van uitsmijter, nog een aantal pagina's aan het gebruik van verzekeringen. De rode draad doorheen al deze hoofdstukken was duidelijk. Volgens Sainctelette ging het keer op keer om (private) overeenkomsten waarbij de contractuele 'garantieverplichting' ingeroepen moest worden wanneer er zich schade voordeed en niet de buitencontractuele aansprakelijkheid.

Bij het toepassen van zijn nieuwe inzichten op de schade die voortkwam uit de overeenkomst van huur van diensten (= de 'arbeidsongevallen') kwam Sainctelette tot het besluit dat de werkgever een contractuele garantieverplichting had om deze schade te vergoeden. Anders gesteld, de werkgever moest de veiligheid van zijn werknemer(s) waarborgen. Als de arbeiders een ongeval overkwam, moest de werkgever opdraaien voor de schade die zij geleden hadden. Dat de rechtspraak iedere dag de regels van de buitencontractuele aansprakelijkheid toepaste op arbeidsongevallen was volgens hem dan ook volledig fout.

⁶³⁹ C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884.

⁶⁴⁰ Het volstaat hier te verwijzen naar de volgende studie: S. CARVAL, *La construction de la responsabilité civile. Controverses doctrinales*, Parijs, PUF, 2001, waarin de theorie van Sainctelette vermeld wordt op de pagina's 312 tot 315.

⁶⁴¹ C. SAINCTELETTE, *Droit commercial. Du contrat de transport. Transport des choses. Obligations du voiturier. Difficultés principales*, BJ 1883, 386.

⁶⁴² C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 10.

De facto kwam zijn contractuele benadering van de arbeidsongevallen neer op een omkering van de bewijslast. De werkgever kon zijn ‘contractuele garantieverplichting’ immers enkel ontlopen als hij kon aantonen dat de schade het gevolg was van toeval, overmacht of een fout van het slachtoffer zelf: *‘car de quoi pourrait provenir un accident de travail, qui ne serait le résultat ni d’un cas fortuit, ni d’une force majeure, ni de la faute de l’ouvrier, si ce n’est de quelque faute du patron’*.⁶⁴³ Omwille van die fout moest hij dan het slachtoffer van het ongeval of zijn nabestaanden vergoeden. Dit was een heel ander uitgangspunt dan bij de buitencontractuele aansprakelijkheid, waar de werknemer het moeilijke bewijs moest leveren dat zijn schade veroorzaakt werd door een fout van de werkgever of van een van zijn aangestelden.

Het is altijd moeilijk om met zekerheid te achterhalen hoe iemand tot nieuwe inzichten gekomen is, maar in het geval van Saintelette lijkt het er op dat hij zijn onmiddellijke inspiratie gehaald heeft bij de recente ontwikkelingen in de rechtspraak inzake het spoorvervoer.

3.3.1 Van spoorongeval naar arbeidsongeval

In de nacht van 20 op 21 juni 1880 werd sergeant-majoor Thibaut het slachtoffer van een stom ongeval: in de trein had hij tegen een portier geduwd dat helaas niet gesloten was. Het portier had zich geopend en Thibaut was op de sporen gevallen, met de nodige verwondingen tot gevolg. Thibaut startte hierop een procedure tegen de administratie van de Belgische staatsspoorwegen. Op 20 november 1881 leidde deze procedure tot een principearrest van het hof van beroep van Brussel.⁶⁴⁴ In dit arrest kwam het hof tot de vaststelling dat het ongeval te wijten was aan een nalatigheid van de spoorbedienden die er zich van verzekerd moesten hebben dat het portier gesloten was, zoals reglementair voorgeschreven. Tot daar niet veel spectaculaires. Belangwekkend was wel dat het hof de schadevergoeding niet toekende op basis van een buitencontractuele aansprakelijkheid, zoals tot dan gebruikelijk, maar wel op grond van een contractuele aansprakelijkheid. Het hof stelde immers dat de administratie van de staatsspoorwegen een overeenkomst gesloten had met Thibaut om hem te vervoeren met al de zorg die nodig was om de veiligheid te garanderen. In casu had men duidelijk niet de nodige zorg aan de dag gelegd, waardoor het ongeval was kunnen gebeuren. Volgens het hof moest de schade dan ook vergoed worden op basis van de artikelen 1147 en 1149 van het Burgerlijk Wetboek.⁶⁴⁵ In een aantal daarop volgende arresten⁶⁴⁶ werkte het hof van beroep deze ‘contractuele garantieverplichting’ voor het

⁶⁴³ C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 159.

⁶⁴⁴ Brussel 20 november 1881, *Pas.* 1882, II, 136.

⁶⁴⁵ Artikel 1147 BW: ‘De schuldenaar wordt, indien daartoe grond bestaat, veroordeeld tot het betalen van schadevergoeding, hetzij wegens niet uitvoering van de verbintenissen, hetzij wegens vertraging in de uitvoering, wanneer hij niet bewijst dat het niet nakomen het gevolg is van een vreemde oorzaak die hem niet kan worden toegerekend, en hoewel er zijnerzijds geen kwade trouw is.’

Artikel 1149 BW: ‘De aan de schuldeiser verschuldigde schadevergoeding bestaat, in het algemeen, in het verlies dat hij heeft geleden en in de winst die hij heeft moeten derven, behoudens de hierna gestelde uitzonderingen en beperkingen’.

D. HEIRBAUT en G. BAETEMAN (ed.), *Cumulatieve editie van het Burgerlijk Wetboek*, Mechelen, Kluwer, 2004, 1116-1117.

⁶⁴⁶ Saintelette vermeldt in dit verband een onuitgegeven arrest van het hof van beroep van 14 mei 1883 en vier arresten van hetzelfde hof van 23 januari 1884. C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 96-97.

spoorvervoer verder uit, waarbij zij zich ook nog op artikel 1784 van het Burgerlijk Wetboek⁶⁴⁷ en artikel 103 van het Wetboek van Koophandel baseerde.⁶⁴⁸

Als minister van openbare werken moet Saintelette zeker op de hoogte geweest zijn van het arrest van 20 november 1881. De procedure werd immers tegen de administratie van de Belgische staatsspoorwegen gevoerd, waarvoor hij de verantwoordelijke minister was. Dit arrest moet hem aan het denken gezet hebben. Hoe kwam het hof tot deze contractuele garantieverplichting? Waarom baseerde het zich niet op de buitencontractuele aansprakelijkheid, zoals voorheen? En als deze contractuele garantieverplichting gold voor het spoorvervoer, was het dan ook van toepassing op andere contracten, zoals deze van de *'louage de services'* of de lastgeving? Het antwoord vinden we terug in het reeds vermelde artikel uit 1883 waarin hij voor de eerste keer zijn nieuwe theorie over de *garantie* en de *responsabilité* uiteenzette en toepaste op het goederenvervoer.⁶⁴⁹ Hij beëindigde dit artikel met de profetische woorden: *'Peut-être, quelque jour, reviendrons-nous sur ce sujet pour traiter de quelques points secondaires'*.⁶⁵⁰

Hij hield woord, met zijn studie uit 1884, waar een van die zogenaamde secundaire punten de problematiek van de arbeidsongevallen betrof. Saintelette kwam overigens bijna automatisch van de spoorongevallen bij de arbeidsongevallen terecht. Ook nu wees de rechtspraak de weg. Naar aanleiding van een zwaar spoorongeval te Bas-Silly werden een aantal procedures ingespannen tegen de Belgische Staat door slachtoffers en/of hun nabestaanden.⁶⁵¹ Onder deze slachtoffers bevonden zich een aantal reizigers, maar ook de machinist. De reizigers baseerden hun vordering op de vervoersovereenkomst, terwijl de machinist zich noodgedwongen op de buitencontractuele aansprakelijkheid moest beroepen, wat onder andere inhield dat hij het foutbewijs moest leveren aan de hand van expertises. De centrale vraag was natuurlijk waarom de machinist een zoveel zwaardere bewijslast had in vergelijking met de reizigers.

Deze duidelijke discriminatie haalde zelfs de Kamer van Volksvertegenwoordigers, in de reeds vermelde discussie naar aanleiding van de hervorming van het Wetboek van Koophandel.⁶⁵² Tijdens de zitting van 12 december 1883 waren Saintelette en Charles Woeste van oordeel dat het spoorpersoneel ook moest kunnen genieten van de soepeler bewijsregels van de reizigers.⁶⁵³ Pirmez, de voorzitter van de commissie tot herziening van het Wetboek van Koophandel, was het daar niet mee eens. Hij merkte op dat het hier enkel ging over de vervoersovereenkomsten en dat het spoorpersoneel daar geen deel van uitmaakte. De slachtoffers van arbeidsongevallen bij het

⁶⁴⁷ Artikel 1784 BW: 'Zij (= de ondernemers van vervoer te land en te water) zijn aansprakelijk voor het verlies en de beschadiging van de zaken die hun zijn toevertrouwd, tenzij zij bewijzen dat deze zijn verloren gegaan of beschadigd door toeval of overmacht.' D. HEIRBAUT en G. BAETEMAN, (ed.), *Cumulatieve editie van het Burgerlijk Wetboek. De huidige en de originele tekst met alle wijzigingen in België van 1804 tot 2004*, Mechelen, Kluwer, 2004, 1767.

⁶⁴⁸ Artikel 103 W. Kh.: 'Le voiturier est garant de la perte des objets à transporter, hors le cas de force majeure. Il est garant des avaries autres que celles qui proviennent du vice propre de la chose ou de la force majeure.' Zie *Hand. Kamer* 1883-84, 5 december 1883, 159.

⁶⁴⁹ C. SAINTELETTE, *Droit commercial. Du contrat de transport. Transport des choses. Obligations du voiturier. Difficultés principales*, BJ 1883, 385-389.

⁶⁵⁰ C. SAINTELETTE, *Droit commercial. Du contrat de transport. Transport des choses. Obligations du voiturier. Difficultés principales*, BJ 1883, 389.

⁶⁵¹ Zie de vier reeds vermelde arresten van hof van beroep van Brussel van 23 januari 1884. C. SAINTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 97.

⁶⁵² Zie daaromtrent de debatten van de Kamer in december 1883, vooral de debatten van 6 en 12 december. *Hand. Kamer* 1883-84, 6 en 12 december 1883.

⁶⁵³ In het ontwerp van de minister stond vermeld 'reizigers' (voyageurs). Woeste stelde voor om deze term te vervangen door de term 'personnes'. Hij gaf hierbij het volgende voorbeeld: 'Je suppose qu'un accident se produise sur une ligne de chemin de fer; que la cause n'en soit pas établie, mais qu'il puisse être le résultat d'une mauvaise construction ou d'un mauvais entretien de la voie. Des agents de l'Etat sont blessés ou tués dans cet accident. Impossible de les qualifier de voyageurs. Cependant, est-ce que l'Etat ne sera pas responsable vis-à-vis d'eux de plein droit, à moins qu'il ne puisse prouver le cas fortuit, absolument comme il l'est vis-à-vis des voyageurs'. *Hand. Kamer* 1883-84, 12 december 1883, 202.

spoor moesten op dezelfde manier behandeld worden als deze van ongevallen in de mijnen en de fabrieken.⁶⁵⁴ Het ging niet op van een uitzondering te maken op het gemeen recht voor de ene categorie van arbeiders en niet voor de andere. Pirmez besloot met de woorden⁶⁵⁵:

'Je crois que l'on devra faire une loi sur la responsabilité des chefs d'industrie vis-à-vis de ceux qu'ils emploient. Je signale à la Chambre qu'en Angleterre, une loi spéciale a été faite à cet égard et il serait convenable d'étudier ici cette grave matière. On déterminera dans cette loi, les principes de la responsabilité incombant à tout entrepreneur d'industrie. Ces principes seront appliqués aux entrepreneurs de transport comme aux autres industriels.'

Het probleem van de 'arbeidsongevallen' kwam dus reeds op 12 december 1883 expliciet aan bod in de Kamer. Het zou nog iets meer dan 20 jaar duren vooraleer deze problematiek haar definitief beslag zou vinden, met de wet op de arbeidsongevallen van 24 december 1903.⁶⁵⁶ Ondertussen probeerde Saintelette alvast zijn steentje bij te dragen door een afzonderlijk hoofdstuk te wijden aan de arbeidsongevallen in zijn studie van 1884.

3.3.2 De 'uitvinding' van de moderne arbeidsovereenkomst

Saintelette vertrok vanuit de vaststelling dat de moderne industriële ondernemingen in niets meer te vergelijken waren met de ambachtelijke ateliers van vroeger. Daar stond de mens nog centraal en waren het zijn kracht, handigheid, smaak en persoonlijkheid die de uitkomst van zijn handenarbeid bepaalden.⁶⁵⁷ Deze antropocentrische positie gaf de arbeider een grote vrijheid om de zaken te beredderen zoals hij ze het best achtte. In de moderne ondernemingen daarentegen stonden de machines centraal. De arbeid was tot in het uiterste verdeeld en elke arbeider had in het complexe raderwerk een welbepaalde, gespecialiseerde taak te vervullen. *'L'ouvrier est devenu un soldat, que dis-je, presque un automate.'*⁶⁵⁸ Saintelette gaf hierbij het voorbeeld van de spoorwegen om aan te tonen dat alles tot in de grootste details geregeld en op elkaar afgestemd moest zijn om het complexe spoorbedrijf veilig te laten functioneren.⁶⁵⁹ Van zodra van het vooropgestelde masterplan afgeweken werd, kon dit immers leiden tot de grootste *malheurs*. Daarom moest de arbeider vooral gehoorzaam zijn en goed luisteren naar wat hem opgedragen werd. *'En somme, l'examen du fait nous montre le patron acquérant par le contrat, exerçant, de plus en plus impérieusement, le droit de surveiller, de diriger, de commander l'ouvrier.'*⁶⁶⁰

In zijn studie gebruikte Saintelette af en toe de woorden *contrat de travail* om de bovenstaande overeenkomst tussen de werkgever en werknemer aan te duiden.⁶⁶¹ Er moet echter niet al te veel

⁶⁵⁴ Zie de tussenkomst van Pirmez: 'Il arrive des accidents fort malheureux, non seulement sur les chemins de fer et les bateaux à vapeur, mais partout, et notamment dans les mines et les usines. Ainsi, pour citer un exemple: une explosion qui s'est produite il y a quelque temps près de Verviers a blessé ou tué plusieurs personnes dans l'usine et au dehors'. *Hand. Kamer* 1883-84, 12 december 1883, 202.

⁶⁵⁵ *Hand. Kamer* 1883-84, 12 december 1883, 202. Dit citaat werd ook letterlijk overgenomen door Saintelette. C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 138.

⁶⁵⁶ Wet 24 december 1903 sur la réparation des dommages résultant des accidents du travail, *BS* 28-29 december 1903, *Pasin.* 1903, 286-324.

⁶⁵⁷ C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 120-121.

⁶⁵⁸ C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 122.

⁶⁵⁹ 'Le maître doit régler jusque les moindres détails avec une précision et une suite irréprochables'. C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 122.

⁶⁶⁰ C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 122.

⁶⁶¹ Bij wijze van voorbeeld: 'Je ferai, dans le cours de cet Essai, l'application, aux actions nées du contrat de transport et du contrat de travail (...)' C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 39.

belang gehecht worden aan dit woordgebruik. Meestal gebruikte hij de gangbare juridische terminologie zoals het *contrat de louage de services* of omschrijvingen zoals de *rappports entre patron et ouvrier*. Van groter belang is de invulling die hij gaf aan de onderliggende overeenkomst tussen werkgever en -nemer. Alhoewel hij in zijn studie stelde dat hij geen algemene theorie wilde opstellen over de verhoudingen tussen beide partijen en dat hij enkel een antwoord wilde geven op het specifieke probleem van de arbeidsongevallen, vinden wij in zijn geschriften een duidelijk invulling van de arbeidsovereenkomst terug.⁶⁶² In zijn ogen was deze overeenkomst immers veel meer dan de loutere uitwisseling van arbeid tegen loon. Het gezag (*surveillance, autorité*) van de werkgever en daarmee samenhangend de ondergeschiktheid (*subordination, dépendance directe*) van de werknemer maakten er evenzeer deel van uit.⁶⁶³

Onder gezag verstond hij verschillende zaken, zoals het recht om duidelijke en specifieke bevelen te geven, om de werkplaats naar believen in te richten en om het geheel van de werkzaamheden te leiden.⁶⁶⁴ De werkgever werd op basis hiervan omschreven als hij die leiding en bevelen gaf, de fabriek gebouwd had, de machines geïnstalleerd had, de werktuigen gemaakt had, het productieproces georganiseerd had, het personeel aangeworven had en de materialen aangekocht had, zoals het hem belieft.⁶⁶⁵ De arbeider was dan diegene die zijn diensten ter beschikking stelde van een ander, die opgehouden was zijn eigen meester te zijn, wat inhield dat hij in een vreemd milieu werkte, dat door een ander georganiseerd was en geleid werd. De opbrengsten van zijn arbeid waren niet voor zijn, maar wel voor andermans rekening, waartegenover wel stond dat alle kosten, risico's en gevaren ook ten laste van die ander waren.⁶⁶⁶

Volgens Saintelette vloeide uit het gezag van de werkgever en de ondergeschiktheid van de werknemer logischerwijze voort dat de werkgever gehouden was tot een contractuele veiligheidsverplichting ten aanzien van zijn werknemers. Als de werkgever deze wilde inperken, moest hij navenant ook maar zijn gezag verminderen.⁶⁶⁷ Saintelette gaf hierbij kort aan wat hij onder deze veiligheidsverplichting verstond, namelijk het '*guider, protéger et défendre contre les risques*'.⁶⁶⁸ Hij merkte op dat de veiligheidsverplichting deels al ingevuld was door de rechtspraak, die bijvoorbeeld veroordelingen uitgesproken had omwille van het inzetten van onervaren kinderen, die bepaalde gevaarlijke taken opgelegd gekregen hadden die niet in verhouding stonden tot hun leeftijd, wat tot ongevallen geleid had.⁶⁶⁹ Een werkgever moest rekening houden met de capaciteiten van zijn werknemer bij het geven van zijn instructies. Een ander voorbeeld was de verplichting van de werkgevers om technopreventieve maatregelen te nemen om de arbeiders

⁶⁶² C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 115.

⁶⁶³ Voor een uitgebreide analyse van het begrip 'gezag' en aanverwante begrippen zoals 'ondergeschiktheid' verwijzen wij naar de volgende grondige studie: P. HUMBLET, *De gezagsuitoefening door de werkgever. Een juridische analyse*, Antwerpen, Kluwer, 2004.

⁶⁶⁴ De letterlijke woorden van Saintelette zijn: '(...) que l'autorité ne résulte pas seulement du droit de donner des ordres précis et particuliers, elle est prouvée tout aussi bien par le droit de disposer l'ensemble du milieu où le fait le travail et de diriger l'ensemble de l'œuvre'. C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 153 ; Elders wordt het ook omschreven als 'd'après ses ordres, sous sa direction et sous son contrôle'. C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 116.

⁶⁶⁵ C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 158.

⁶⁶⁶ Saintelette stelt deze afhankelijke arbeider tegenover de 'onafhankelijke' arbeider. Een onafhankelijke arbeider is zijn eigen meester gebleven, heeft geen vreemde meester, werkt thuis, in zijn eigen milieu, op eigen kosten, risico, gevaren en met zijn eigen geld. C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 152.

⁶⁶⁷ 'Limitez contractuellement votre autorité et, du même coup, vous réduirez votre garantie'. C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 152.

⁶⁶⁸ C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 140.

⁶⁶⁹ C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 140.

te beschermen tegen hun eigen onhandigheid en onvoorzichtigheid, bijvoorbeeld via het aanbrengen van beschermkappen over de bewegende delen van bepaalde machinerie.

De bovenstaande inzichten van Saintelette ogen bijzonder modern. Een hedendaags jurist kan er onmiddellijk de grondslagen van het arbeidsrecht en meer specifiek de arbeidsovereenkomst in herkennen. Artikel 2 van de wet van 3 juli 1978 betreffende de arbeidsovereenkomsten omschrijft de arbeidsovereenkomst voor werklieden immers als *'de overeenkomst waarbij een werknemer, de werkman, zich verbindt, tegen loon, onder gezag van een werkgever in hoofdzaak handarbeid te verrichten'*.⁶⁷⁰ Overeenkomst, werkgever, werknemer, loon, arbeid én gezag. Alle elementen waren reeds aanwezig bij de arbeidsovereenkomst van Saintelette. Hierdoor ontstaat het gevaar dat men retrospectief zijn inzichten als vanzelfsprekend en evident zou beschouwen. Deze fout mag niet gemaakt worden. In 1884 waren de ideeën van Saintelette wel degelijk visionair en vernieuwend.

In 2002 verscheen een artikel van de hand van de Franse historicus Alain Cottureau in een rechtshistorisch themanummer van de vermaarde *Annales*.⁶⁷¹ Het artikel begint met de volgende zin: *'En 1886, Ernest D. Glasson publiait un texte de rupture avec l'ancienne jurisprudence du travail, promis à une grande notoriété: 'Le Code civil et la question ouvrière' osait critiquer le Code pour demander sa mise à jour législative'*.⁶⁷² Ernest Désiré Glasson was een bekende Franse civilist en rechtshistoricus, verbonden als professor aan de rechtsfaculteit te Parijs. Hij begon zijn tekst met de vraag waarom de opstellers van het Burgerlijk Wetboek de arbeiders in de grootindustrie vergeten waren. Zij hadden namelijk slechts twee miezerige artikeltjes hieromtrent opgenomen in het Burgerlijk Wetboek, met name de artikelen 1780 en 1781. Glasson stelde voor om deze lacune via een wetgevend optreden op te vullen. Hierna introduceerde Glasson – volgens Cottureau – als eerste een nieuw concept in het juridische taalgebruik in Frankrijk, namelijk dat van het *'contrat de travail'*. Naar verluidt had Glasson deze terminologie ontleend aan een zekere Emile Delecroix, een advocaat uit Rijsel, die hierover in 1885 een artikeltje geschreven had in de *Revue de la législation des mines*.⁶⁷³

Cottureau spreekt in dit verband over de *'coup de force dogmatique de Glasson'*.⁶⁷⁴ Hij legt uit dat de arbeidsverhoudingen in het Burgerlijk Wetboek opgedeeld worden in twee categorieën, het *'contrat de louage d'ouvrage'* en het *'contrat de louage de services'*. In de negentiende eeuw viel het merendeel van de arbeidsprestaties onder de *'louage d'ouvrage'*. Slechts een beperkt aantal werd onder de *'louage de services'* begrepen, zoals de arbeidsverhouding van de dienstbodes. Het essentiële verschil tussen beide was dat bij de huur van diensten een duidelijke *'ondergeschiktheid'* gold, terwijl bij de huur van werk de onafhankelijkheid van de arbeider

⁶⁷⁰ Artikel 2 Wet 3 juli 1978 betreffende de arbeidsovereenkomsten, BS 22 augustus 1978, *Pasin.* 1978, 799-906. Deze wet gaat terug op de arbeidsovereenkomstenwet van 10 maart 1900. Wet 10 maart 1900 sur le contrat de travail, BS 14 maart 1900, *Pasin.* 1900, 76-130. Voor een grondige analyse van (de uitoefening van) het gezag, zie: P. HUMBLET, *De gezagsuitoefening door de werkgever. Een juridische analyse*, Antwerpen, Kluwer, 2004, 111. Bemerkt overigens dat in de wettelijke definitie enkel sprake is van gezag en niet van ondergeschiktheid. Dit is wel het geval in de volgende definitie waarin de arbeidsovereenkomst omschreven wordt als de *'overeenkomst tot het verrichten van arbeid waarbij de ene partij, de werknemer, zich jegens de andere partij, de werkgever, verbindt om in een verhouding van ondergeschiktheid aan of onder het gezag van een werkgever, tegen loon arbeid te verrichten'*. W. VAN EECKHOUTTE, *Sociaal compendium '09-'10. Arbeidsrecht met fiscale notities*, Mechelen, Kluwer, 2009, 558.

⁶⁷¹ A. COTTEREAU, *Droit et bon droit. Un droit des ouvriers instauré, puis évincé par le droit du travail* (France, XIXe siècle), *Annales HSS* 2002, 1521-1557.

⁶⁷² E. GLASSON, *Le Code civil et la question ouvrière*, Parijs, Pichon, 1886.

⁶⁷³ E. DELECROIX, *Le contrat de travail. Etude des propositions de lois concernant les ouvriers mineurs*, *Revue de la législation des mines* 1885, 65-124.

⁶⁷⁴ A. COTTEREAU, *Droit et bon droit. Un droit des ouvriers instauré, puis évincé par le droit du travail* (France, XIXe siècle), *Annales HSS* 2002, 1524.

centraal stond.⁶⁷⁵ Door het nieuwe concept ‘*contrat de travail*’ te enten op het ‘*contrat de louage de services*’ kon de ondergeschiktheid haar (juridische) intrede doen in het merendeel van de arbeidsverhoudingen.⁶⁷⁶

‘Et c’est là que résidait l’innovation du ‘contrat de travail’, au-delà du changement de vocable: sous couvert de l’équation présumée contrat de travail = louage de services, tous les contrats de salariat étaient rabattus au rang du louage de services; il s’ensuivait alors l’admission de la subordination comme catégorie juridique inhérente au contrat de travail.’

Dit betekende een fundamentele breuk met het verleden, waar net de afwezigheid van ondergeschiktheid centraal stond in de meeste arbeidsverhoudingen. In zijn artikel toont Cottureau dit overtuigend aan, aan de hand van een analyse van de toenmalige rechtspraktijk. De vrijheid en onafhankelijkheid behoorden immers tot de grote verworvenheden van de revolutie en omgekeerd werd ondergeschiktheid gelinkt aan de horigheid van het Ancien Régime. De arbeiders gingen aan het begin van de negentiende eeuw dan ook prat op hun nieuw verworven vrijheid en onafhankelijkheid ten aanzien van hun werkgever(s), wat zich onder andere uitte in de procedures voor de rechtbanken.

Er valt weinig in te brengen tegen deze analyse van Cottureau, behalve dat de ‘krachttoer’ waarvan hij spreekt niet bepaald een originele vinding was van Glasson, noch van Delecroix, maar grotendeels teruggaat op Charles-Xavier Saintelette. De chronologie liegt er niet om: Saintelette publiceerde zijn inzichten reeds in 1883-’84, terwijl de andere bijdragen dateren van respectievelijk 1885 en 1886. Inhoudelijk zijn er teveel frappante gelijkenissen om zomaar onder het tapijt te vegen. Het belangrijkste hierbij is de zogenaamde ‘*coup de force dogmatique*’ die Saintelette reeds in 1884 toepaste. Hij klasseerde de moderne arbeidsrelaties onder de ‘*contrats de louage de services*’, waarbij de ondergeschiktheid een essentieel element was, als tegenhanger van het gezag van de werkgever. Hierboven hebben wij duidelijk aangetoond welke specifieke weg Saintelette bewandeld heeft om tot zijn ideeën te komen. Via (toen) recente Belgische rechtspraak inzake spoorongevallen is hij tot zijn theorie gekomen over ‘*garantie*’ en ‘*responsabilité*’, die hij vervolgens toegepast heeft op de arbeidsverhoudingen en -ongevallen. Voor zover de bovenstaande argumenten niet overtuigend genoeg zouden zijn, kan er ten slotte nog op gewezen worden dat Saintelette in de eigentijdse rechtsleer de erkenning kreeg die hij terecht verdiende.⁶⁷⁷

Persoonlijk hechten wij niet al te veel belang aan deze ‘lapsus’ van Cottureau, als men daarvan al kan spreken. De essentie van zijn artikel blijft overeind. De ideeën die ontstonden in de rechtsleer in de jaren 1880 vormden inderdaad een flagrante breuk met het verleden. En in zijn voordeel spreekt dat Delecroix Saintelette niet zomaar gekopieerd heeft, maar integendeel voortgebouwd heeft op diens inzichten. Zo vertrok Delecroix expliciet vanuit het *contrat de travail* – zoals de titel van zijn artikel bewijst – daar waar het bij Saintelette eerder zijdelings aan bod kwam.⁶⁷⁸ Een

⁶⁷⁵ Zie in dit verband ook: K. NEVENS, De transformatie van het rechtsbegrip ‘ouvrier’: van het Burgerlijk Wetboek naar de eerste arbeidswetgeving (1804-1900), *Brood en Rozen* 2009, 43-57.

⁶⁷⁶ A. COTTEREAU, Droit et bon droit. Un droit des ouvriers instauré, puis évincé par le droit du travail (France, XIXe siècle), *Annales HSS* 2002, 1524. Voor de verdere ontwikkeling van het begrip ‘*contrat du travail*’ in de jaren onmiddellijk na de invoering ervan in de Franse rechtsleer, zie O. THOLOZAN, L’apparition de la notion de contrat de travail dans les thèses des facultés de droit (1890-1901), in: J.-P. LE CROM (ed.), *Les acteurs de l’histoire du droit du travail*, Rennes, PUR, 2004, 59-68.

⁶⁷⁷ Joseph Blanc bijvoorbeeld verklaarde in zijn proefschrift uit 1888 in dit verband: ‘M. Saintelette, ancien ministre de Belgique, à qui revient la mérite d’avoir le premier développé cette idée et de s’en être fait l’apôtre convaincu (...)’ J. BLANC, *Des délits des esclaves en droit romain – De la responsabilité des patrons en matière d’accidents en droit français*, Digne, Chaspoul, 1888, 178.

⁶⁷⁸ E. DELECROIX, Le contrat de travail. Etude des propositions de lois concernant les ouvriers mineurs, *Revue de la législation des mines* 1885, 65-124.

andere verdienste van Delecroix is dat hij in zijn artikel ook het concept van het beroepsrisico, *le risque professionnel* uitwerkte.⁶⁷⁹ Glasson daarentegen was duidelijk de kopiist van dienst.

Deze studies moeten beschouwd worden als tijdsdocumenten die deel uitmaakten van een vernieuwende stroming in de Belgisch-Franse juridische wereld.⁶⁸⁰ Bepaalde zaken waren al eerder opgepikt, zoals de opvatting dat men de arbeiders in het Burgerlijk Wetboek vergeten was, waarover Glasson het had bij het begin van zijn artikel. Volgens Saintelette kwam dit omdat de opstellers van het Burgerlijk Wetboek zich vooral beziggehouden hadden met andere, belangrijkere zaken en zich daarom beperkt hadden tot het vastleggen van het grote principe van de vrijheid van arbeid.⁶⁸¹ Er waren nog antecedenten. Op 20 mei 1880 bijvoorbeeld verscheen in Frankrijk een artikel in *Le Droit* van een zekere Vavasseur, getiteld *De la responsabilité des accidents de fabrique*.⁶⁸² Vavasseur had de processuele moeilijkheden opgemerkt waarmee de slachtoffers van arbeidsongevallen geconfronteerd werden bij hun zoektocht naar een schadevergoeding. Net als Saintelette had hij weinig aanknopingspunten teruggevonden in het Burgerlijk Wetboek, waarop hij voorstelde om aan artikel 1780 een bepaling te laten toevoegen die luidde als volgt: '*Celui qui emploie les services d'un autre doit garantie des accidents résultant du travail, à moins qu'il ne prouve que les accidents sont dus à la faute de la victime*'. Vavasseur werd op zijn wenken bediend, want enkele dagen later, op 29 mei 1880 legde Martin Nadaud een wetsvoorstel neer in de Franse Kamer, met het volgende enige artikel: '*Lorsqu'un homme, louant son travail à un autre homme, s'est blessé ou tué à son service, l'employeur sera de plein droit responsable, à moins qu'il prouve que l'accident a été le résultat d'une faute commise par la victime*'.⁶⁸³ Dit wetsvoorstel vormde het startschot voor een jarenlang aanslepend parlementair debat dat uiteindelijk zou uitmonden in de Franse wet van 1898 op de arbeidsongevallen.⁶⁸⁴

Een ander kind van die bijzondere juridische *Zeitgeist* was Marc Sauzet, met zijn theorie die hij uiteenzette in twee artikelen in 1883.⁶⁸⁵ Geïnspireerd door de wetsvoorstellen van Nadaud en Faure, stelde hij zich de volgende vraag⁶⁸⁶:

⁶⁷⁹ E. DELECROIX, *Le contrat de travail. Etude des propositions de lois concernant les ouvriers mineurs*, *Revue de la législation des mines* 1885, 89.

⁶⁸⁰ Deze ontwikkelingen waren overigens niet beperkt tot België of Frankrijk, maar vonden ook elders plaats. Voor een overzicht van de ontwikkeling van de arbeidsovereenkomst en -verhoudingen in Duitsland bijvoorbeeld, zie M. BECKER, *Arbeitsvertrag und Arbeitsverhältnis in Deutschland: vom Beginn der Industrialisierung bis zum Ende des Kaiserreichs*, Frankfurt am Main, Klostermann, 1995. We kunnen hier overigens opnieuw verwijzen naar: B. VENEZIANI, *The Evolution of the Contract of Employment*, in: B. HEPPLER (ed.), *The making of labour law in Europe. A comparative study of nine countries up to 1945*, Londen, Mansell, 1986, 31-72.

⁶⁸¹ 'Les législateurs de la Révolution étaient si frappés de l'importance du changement qu'ils voulaient consacrer, si préoccupés d'assurer la liberté du travail contre tout recours de la fortune politique, si désireux de la faire pénétrer dans les mœurs, qu'ils n'ont point songé aux questions de second ordre.' C. SAINTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 112.

⁶⁸² Geciteerd door Saintelette in zijn wetsvoorstel uit 1887. COMMISSION DU TRAVAIL, *Rapports. Propositions des sections et conclusions*, Brussel, Lesigne, 1887, 260.

⁶⁸³ Martin Nadaud (° 17 november 1815) was een voormalige arbeider, die zelf ooit het slachtoffer was geweest van een arbeidsongeval. Op 4 mei 1831 maakte hij als metsershulpje een zware val op een bouwwerf ergens in Parijs, waarbij hij vanop de derde verdieping tot in de kelder viel en zijn beide armen brak. Hij was drie maanden buiten strijd en zou er een blijvende arbeidsongeschiktheid aan overhouden. In de jaren 1840 voerde hij herstellingen uit aan beerputten. Dit was een gevaarlijk werkje, omwille van het verstikkingsgevaar. Op zekere dag kreeg hij opdracht ergens een put te gaan herstellen. Omwille van omstandigheden raakte hij er niet. 's Anderendaags vernam hij dat een van zijn beste vrienden hierbij om het leven gekomen was. Nadaud wist dus waarover hij sprak toen hij zijn wetsvoorstel neerlegde. J.P. AMINOT, *Martin Nadaud et les accidents du travail, Histoire des accidents du travail* 1978, 109-127.

⁶⁸⁴ Voor een grondige analyse van het parlementaire proces, zie Y. LE GALL, *Les comportements politiques face à la loi du 9 avril 1898 sur les accidents du travail, Histoire des accidents du travail* 1981, 1-233.

⁶⁸⁵ M. SAUZET, *De la responsabilité des patrons envers les ouvriers*, *Revue critique de législation et de jurisprudence* 1883, 596-640 en 677-704.

⁶⁸⁶ M. SAUZET, *De la responsabilité des patrons envers les ouvriers*, *Revue critique de législation et de jurisprudence* 1883, 601.

'Quand un patron a fait un contrat de louage d'ouvrage avec un ouvrier pour l'exploitation d'une industrie dangereuse ou malsaine – et que l'ouvrier est victime d'un accident, ou atteint d'une maladie provoquée par son travail, – quelle est la responsabilité du patron?'

Volgens Sauzet was het antwoord op deze vraag te vinden in de recente (Franse) rechtspraak, die als principe stelde dat de werkgevers alle maatregelen moesten nemen om de veiligheid van de arbeiders te waarborgen. In het huidige systeem moest het slachtoffer van een arbeidsongeval (of zijn nabestaanden) een fout van de werkgever bewijzen. Volgens Sauzet was dit niet correct. Het was aan de werkgever om te bewijzen dat hij alle mogelijke preventiemaatregelen genomen had om het ongeval te vermijden, anders gesteld, dat het ongeval te wijten was aan toeval of aan een fout van de arbeider.⁶⁸⁷ Sauzet ontwikkelde dus gelijktijdig met, maar onafhankelijk van, Saintelette eenzelfde theorie van bewijslastomkering.

Dit alles doet niets af aan de verdienste van Saintelette. Zijn theorie was afgewerkt en uitgebalanceerd en bood een uitstekend juridisch alternatief voor bepaalde processuele moeilijkheden van de slachtoffers van arbeidsongevallen. Zijn ideeën werden dan ook met enthousiasme onthaald in de rechtsleer. Eminente Franse rechtsgeleerden van dat ogenblik zoals Labbé, Planiol, Pont, Pascaud en Demangeat, die zich over zijn theorie gebogen hadden, spraken zich er positief over uit.⁶⁸⁸ Anderen, zoals Delecroix en Glasson, lieten zich er in ruime mate door inspireren en bouwden er op verder.

Een groot stuk van de wervende kracht van Saintelette lag in zijn realistische benadering van de zaken. Hij vertrok van de werkelijkheid zoals hij ze zag. *'L'examen du fait.'* Saintelette was in de eerste plaats een man van de praktijk, die stevige kritiek had op de wereldvreemde kamergeleerden die hun ivoren bibliotheektoeren niet uitkwamen.⁶⁸⁹ Niet zonder humor probeerde hij zich voor te stellen wat de reactie zou zijn van de arbeiders als men hen zou zeggen dat in de rechtsscholen gedoceerd werd dat de werkgever geen gezag kon uitoefenen over zijn arbeiders: *'En leur disant que, à l'école de droit, c'est un axiome que la surveillance de l'ouvrier par le patron est presque toujours impossible. Ils demanderaient, en souriant, de quelle fée la baguette magique leur aurait donc fait faire fortune.'*⁶⁹⁰ Hij had trouwens meer in het algemeen kritiek op de juristen die hij als

⁶⁸⁷ M. SAUZET, De la responsabilité des patrons envers les ouvriers, *Revue critique de législation et de jurisprudence* 1883, 626-627.

⁶⁸⁸ We kunnen hiervoor in de eerste plaats verwijzen naar Saintelette die hier zelf over spreekt in zijn wetsvoorstel van 1887. COMMISSION DU TRAVAIL, *Rapports. Propositions des sections et conclusions*, Brussel, Lesigne, 1887, 261 ; zie ook J.-L. HALPERIN, *Histoire du droit privé français depuis 1804*, Parijs, PUF, 2001, 271 en R. SALEILLES, *Les accidents du travail et la responsabilité civile*, Parijs, Rousseau, 1897, 13. De theorie van Saintelette werd zelfs in de Duitse rechtsleer besproken, zoals door Bölderndorff, die van mening was dat de studie voor kenners van het Franse recht bijzonder interessant was, 'obwohl auch andere Juristen das Studium derselben nicht betreuen werden'. BÖLDERNDORFF, Ch. Saintelette (avocat, représentant, ancien ministre), De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail), Bruxelles et Paris 1884, 8°. 258 p., *Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* 1885, 434-440. Meer in het algemeen leidde de contractuele theorie tot een groot doctrinair debat, vooral in Frankrijk. P.J. HESSE, *Les accidents du travail et l'idée de responsabilité civile au XIXe siècle*, *Histoire des accidents du travail* 1979, 23.

⁶⁸⁹ Of hoe moeten wij de volgende zin anders interpreteren: 'Voilà ce que c'est d'écrire des livres de droit sans sortir de sa bibliothèque. A force de lire, on désapprend d'observer. Si sensé et si savant que l'on soit, on est exposé, par l'ignorance volontaire où l'on se tient du fait, à professer des choses invraisemblables'. C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 125. Saintelette geeft hier kritiek op Demolombe, een van de grote Franse figuren van de exegetische school.

⁶⁹⁰ C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 126.

conservatieven bestempelde.⁶⁹¹ Vooral de exegetische school, waarnaar hij verwees als '*la fâcheuse école du texte*' moest het ontgelden.⁶⁹² Het volgende citaat laat niets aan de verbeelding over⁶⁹³:

'J'entends l'objection: "pas de texte, point de droit". Elle n'a ni crédit ni valeur. C'est l'outrance de cette pensée qu'il ne faut pas éluder la lettre sous le prétexte de pénétrer l'esprit. Quand un texte est clair, c'est violer la loi de l'appliquer dans un sens différent de celui qu'il exprime. Mais par réaction contre quelques fantaisistes dont Troplong, faut-il ne discuter que le code à la main et la bouche pleine de numéros d'articles ?'

Saintelette zag zichzelf dus niet als een exegeet, nochtans de dominante stroming binnen de rechtsleer op dat ogenblik.⁶⁹⁴ De exegeten vertrokken vanuit de wet als primaire rechtsbron en hielden zich vooral bezig met het schrijven van uitgebreide commentaren op de wetboeken, met het Burgerlijk Wetboek op kop, zonder zich al te veel zorgen te maken over de (wijzigende) maatschappelijke realiteit.⁶⁹⁵ De maatschappij moest zich aanpassen aan de wet en niet omgekeerd. Deze gehechtheid aan de wet, die volgens Saintelette eigen was aan de *mœurs latines*, kwam ook duidelijk tot uiting wanneer zich nieuwe problemen voordeden. In plaats van eerst een grondige analyse te maken van het probleem, werd onmiddellijk op zoek gegaan naar een passende wettekst. Als deze niet onmiddellijk voor handen bleek te zijn, moest een nieuwe wet gestemd worden om het probleem op te lossen.⁶⁹⁶

Bij de Britten was het net omgekeerd, dixit Saintelette. Wanneer daar een nieuw probleem opdook, werd eerst gekeken naar de onderliggende rechtsverhouding, die op alle mogelijke manieren bestudeerd en geïnterpreteerd werd om alsnog tot een oplossing te komen. Enkel als er echt geen praktische uitweg gevonden kon worden, werd een beroep gedaan op de wetgever.⁶⁹⁷ Het is deze 'Britse' manier van werken die Saintelette toegepast heeft in zijn studie van 1884. Hij vertrok vanuit de maatschappij en de socio-economische problemen die hij daar aantrof, om vervolgens via het recht een oplossing voor deze problemen te vinden. Hij stelde bijvoorbeeld vast dat de arbeiders die het slachtoffer waren van een arbeidsongeval zich in een penibele rechtspositie bevonden door de zware bewijslast die op hen rustte om een schadevergoeding te bekomen. Wanneer hij op zoek ging naar de onderliggende rechtsverhouding, stelde hij vast dat er

⁶⁹¹ '(...) de tempérament et d'habitude, les juristes sont conservateurs'. C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 49.

⁶⁹² C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 91. Er kan in dit verband verwezen worden naar het standaardwerk over de exegetische school: B. BOUCKAERT, *De exegetische school: een kritische studie van de rechtsbronnen- en interpretatieleer bij de 19de eeuwse commentatoren van de Code civil*, Antwerpen, Kluwer, 1981. Zie ook D. HEIRBAUT, *Privaatrechtsgeschiedenis van de Romeinen tot heden*, Gent, Academia Press, 2002, 152-154. De exegetische school moet beschouwd worden als een manier van denken die men als 'klassiek' kan betitelen. Deze stroming doofde langzaam uit tegen het einde van de negentiende eeuw, omdat niemand nog de legitimiteit van het Burgerlijk Wetboek betwistte. P.-Y. VERKINDT en L. BONNARD-PLANCKE, *La réception de la 'question sociale' par la doctrine juridique civiliste au tournant du siècle*, in: J.-P. LE CROM (ed.), *Les acteurs de l'histoire du droit du travail*, Rennes, PUR, 2004, 19-28.

⁶⁹³ C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 114. Troplong was geen professor, maar gedurende een aantal jaren de voorzitter van het Hof van Cassatie van Frankrijk. Hij werd beschouwd als de filosoof van de exegetische school, die zijn rechtsdogmatische geschriften doorspekte met bloemrijke taal en filosofische uitweidingen. B. BOUCKAERT, *De exegetische school: een kritische studie van de rechtsbronnen- en interpretatieleer bij de 19de eeuwse commentatoren van de Code civil*, Antwerpen, Kluwer, 1981, 54-55.

⁶⁹⁴ Alhoewel deze stroming vanaf de jaren 1880 meer en meer kritiek kreeg te verduren en er meer en meer dissidente auteurs opdoken. B. BOUCKAERT, *De exegetische school: een kritische studie van de rechtsbronnen- en interpretatieleer bij de 19de eeuwse commentatoren van de Code civil*, Antwerpen, Kluwer, 1981, 49-50.

⁶⁹⁵ B. BOUCKAERT, *De exegetische school: een kritische studie van de rechtsbronnen- en interpretatieleer bij de 19de eeuwse commentatoren van de Code civil*, Antwerpen, Kluwer, 1981, 37.

⁶⁹⁶ C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 47.

⁶⁹⁷ C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 47.

tussen de werkgever en de werknemer een ‘arbeidsovereenkomst’ bestond, die een specifieke invulling had, namelijk arbeid tegen loon onder gezag. Als compensatie voor het gezag dat de werkgever kon uitoefenen over zijn werknemer, rustte op hem een vrijwaringsverplichting. Dit hield in dat hij eventuele schade moest vergoeden, tenzij hij kon bewijzen dat er sprake was van toeval, overmacht of eigen schuld van het slachtoffer. Op die manier kwam Saintelette tot een elegante juridische oplossing voor de processuele moeilijkheden van de slachtoffers van arbeidsongevallen.

Saintelette volgde hierbij de geest en niet de letter van de wet.⁶⁹⁸ Voor hem was het bijvoorbeeld geen probleem dat er niet veel te vinden was in het Burgerlijk Wetboek over het arbeidscontract. Dat moest dan maar aangevuld worden met het natuurrecht. Wij vinden bij Saintelette dan ook veel verwijzingen naar binnen- en buitenlandse rechtspraak, rechtsleer en wetgeving. Dit betekende niet dat hij per definitie buiten het Burgerlijk Wetboek kleurde, wel integendeel. Zijn nieuwe theorie kan aanzien worden als een doorwrochte analyse van bestaande concepten die in het Burgerlijk Wetboek terug te vinden zijn. Saintelette beseftte evenwel als geen ander dat het wetboek alleen niet zaligmakend was. Het was enkel een instrument om maatschappelijke problemen op te lossen. Wanneer dit instrument niet afdoende was, kon geput worden uit het recht buiten het wetboek. Hij gaf aldus blijk van een instrumentalistische visie op het recht: het recht als middel om bepaalde maatschappelijke problemen op te lossen. Saintelette kan daarom beschouwd worden als een vroege vertegenwoordiger van de zogenaamde *École de la libre recherche scientifique*, die in François Géný haar belangrijkste exponent zou kennen.⁶⁹⁹

Tussen de lijnen van zijn studie komt een oprechte bekommernis voor de slachtoffers van arbeidsongevallen naar voor. Als advocaat was hij meermaals getuige geweest van de processuele moeilijkheden die zij ondervonden om een schadevergoeding te bekomen. Zijn nieuwe theorie was er in de eerste plaats om de arbeiders te helpen, zoals hier en daar te lezen valt: ‘*A laisser des familles entières dans la détresse, il y a un mal social autre que ce prétendu scandale*’.⁷⁰⁰ Elders heeft hij het over de miserie waarin een arbeider gestort wordt wanneer hij het slachtoffer wordt van een arbeidsongeval.⁷⁰¹ Hij verliest zijn salaris net op het ogenblik dat hij over voldoende financiële middelen moet kunnen beschikken om te voorzien in medicijnen, geneeskundige zorgen en krachtig voedsel om terug de oude te kunnen worden. Zodra hij ook maar een beetje hersteld is, moet hij opnieuw aan de slag, om geld te verdienen, waardoor hij geen tijd meer heeft om een dossier samen te stellen en een raadsman in de arm te nemen. Om nog maar te zwijgen over al die gevallen waarin de arbeider op slag gedood wordt zonder zijn naasten nog gezien te hebben. De toepassing van zijn theorie zou veel van de bovenstaande problemen oplossen. De arbeiders zouden gemakkelijker de weg naar de rechtbank vinden en met veel minder moeite een schadevergoeding kunnen verkrijgen. Hoe mooi ook de theorie, zij kon enkel van nut zijn indien de rechtspraak haar ook in rechte zou toepassen.

3.4 De neerslag van de theorie van Saintelette in de rechtspraak

De eerste procedure waarbij de nieuwe theorie op haar merites getoetst kon worden, betrof het dodelijk ongeval van een zekere Jules Masy, conducteur (*garde-convoi*) bij de Belgische

⁶⁹⁸ C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 114.

⁶⁹⁹ Over deze stroming, zie B. COPPEIN, *Edmond Picard (1836-1924), actor en getuige van een veranderend Belgisch rechtsdenken in Europees perspectief aan het einde van de negentiende eeuw*, Leuven, 2010, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, 136-140 en de verwijzingen aldaar.

⁷⁰⁰ C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 41.

⁷⁰¹ C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 165.

staatsspoorwegen.⁷⁰² Op 13 november 1883 was Masy bezig met het controleren van de vervoersbewijzen op de trein van Manage naar Bergen, toen hij, om onduidelijke redenen, vanuit de rijdende trein op de sporen viel en het leven liet. Ondanks de schimmige omstandigheden van het ongeval startten de nabestaanden een procedure voor de rechtbank van eerste aanleg te Brussel om schadevergoeding te krijgen van de werkgever van Masy, de Belgische Staat. Voor de rechtbank voerden zij aan dat de werkgever een contractuele verplichting had om te waken over de veiligheid van zijn werknemers bij de uitvoering van hun dienst.⁷⁰³ Om zich te bevrijden van deze verplichting, moest de werkgever conform artikel 1147 van het Burgerlijk Wetboek bewijzen dat hem niets ten laste gelegd kon worden en dat het ongeval voortkwam uit een oorzaak die hem niet aangewreven kon worden. Bij gebreke aan dit bewijs moest de Belgische Staat de schade vergoeden.

Op 3 mei 1884 deed de rechtbank uitspraak. Zij erkende dat de werkgever op basis van het *contrat de louage de services* het recht had de werknemer te controleren, leiden en bevelen en dat hiertegenover de verplichting van de werkgever stond om te waken over de veiligheid van de arbeider bij de uitvoering van zijn arbeid. Maar volgens haar was er enkel sprake van een niet-uitvoering van deze verplichting als bewezen kon worden dat de werkgever niet alle noodzakelijke maatregelen genomen had om de arbeider te beschermen tegen de gevaren die eigen waren aan het opgelegde werk. Het was vanuit deze invalshoek dat de rechtspraak vroeger reeds werkgevers aansprakelijk gesteld had, zoals wanneer de werkgever onvoorzichtige bevelen gegeven had, wanneer hij de arbeider een werk opgedragen had waarvoor deze niet geschikt was of wanneer hij werktuigen en/of materialen aan de arbeider gegeven had die niet in goede staat waren. Om hieruit af te leiden dat elk ongeval dat voortvloeide uit de overeenkomst van huur van diensten en waarbij geen oorzaak gekend was, automatisch de aansprakelijkheid van de werkgever met zich mee bracht, was evenwel een brug te ver voor de rechtbank. De overeenkomst van huur van diensten bracht geen dergelijke zware gevolgen met zich mee, tenzij anders bedongen door de partijen. Bovendien was de arbeider bij de uitvoering van zijn dienst onafhankelijk, in de zin dat hij kon werken zoals het hem belieft, op zijn eigen risico en in volle kennis van de bijzondere gevaren die hij liep. In de voorliggende zaak was Masy goed op de hoogte van het toepasselijke reglement, waarin opgeroepen werd tot een grote voorzichtigheid en hij had er zich stilzwijgend mee akkoord verklaard. Masy kende dus de gevaren die hij liep en hij had deze risico's aanvaard. De rechtbank kon wel begrip opbrengen voor de hoogstaande menselijke overwegingen die aan de grondslag lagen van de stelling van de eisers en zij was van mening dat deze overwegingen een grote waarde konden hebben bij de hervorming van de wetgeving in verband met de huur van diensten, maar zij volstonden niet om de huidige bestaande wettelijke bepalingen *contra legem* te interpreteren, anders gesteld, '*à faire admettre par les tribunaux des présomptions que ni l'esprit, ni le texte de la loi ne consacrent*'.⁷⁰⁴

De nabestaanden van Masy tekenden beroep aan tegen dit vonnis en op 7 augustus 1884 werd een arrest uitgesproken door het hof van beroep te Brussel.⁷⁰⁵ Het hof volgde in grote lijnen het vonnis in eerste aanleg. Wel sprak zij niet over de *louage de services*, maar over de *louage d'ouvrage*. Volgens de definitie van de wet was dit de overeenkomst waarbij een van de partijen zich verbond om iets

⁷⁰² Brussel 7 augustus 1884, *BJ* 1885, 1-6 ; zie ook Cass. 8 januari 1886, *BJ* 1886, 129-135.

⁷⁰³ De eisers beperkten zich tot volgend betoog: 'Plaise dire pour droit que l'obligation du patron de veiller à la sûreté de l'ouvrier pendant l'ouvrage et du chef de l'ouvrage est d'origine et de nature contractuelles ; qu'en conséquence, et par application de la règle générale de l'art. 1147, c'est au maître de justifier, à peine de dommages-intérêts, que le défaut de sûreté provient d'une cause étrangère qui ne peut lui être imputée ; et faisant aux faits de la cause l'application des principes ci-dessus rappelés, donner acte aux héritiers de Masy de ce que l'Etat n'offre pas de prouver que la mort de celui-ci provient d'une cause qui lui soit étrangère'. Brussel 7 augustus 1884, *BJ* 1885, 1-2.

⁷⁰⁴ Brussel 7 augustus 1884, *BJ* 1885, 3.

⁷⁰⁵ Brussel 7 augustus 1884, *BJ* 1885, 1-6.

te doen voor de ander in ruil voor de prijs die tussen hen overeengekomen was. De werkgever had hierbij maar twee verplichtingen: de werknemer het werk laten doen en hem hiervoor het afgesproken loon betalen. Als het werk gevaarlijk was, zoals bij een machinist, een mijnwerker of een matroos, dan was het net om dat gevaarlijke werk te doen dat de persoon in kwestie aangeworven was. De arbeider was hierbij perfect op de hoogte van de gevaren en stelde zich er vrijwillig aan bloot. Als de werkgever het recht had om de arbeider te leiden en te bevelen, dan onderwierp de arbeider zich hier vrijwillig aan. Ondertussen behield deze arbeider alle initiatief en onafhankelijkheid bij het uitvoeren van de ontvangen bevelen. De werkgever had bijgevolg helemaal geen waarborgverplichting ten aanzien van de werknemer: *'Une pareille garantie, qui ne peut être dans l'intention commune des parties contractantes, n'est pas de l'essence du contrat de louage, et aucune disposition de la loi sur la matière ne l'impose au maître'*.⁷⁰⁶

Tegen dit arrest werd cassatieberoep aangetekend door de nabestaanden van Masy.⁷⁰⁷ Eerste advocaat-generaal Mestdach de ter Kiele had het bij het rechte eind wanneer hij beweerde dat zij eerst en vooral een principe-uitspraak wilden in verband met de theorie van Sainctelette⁷⁰⁸:

'Ce qu'ils veulent, ce qu'ils sollicitent de votre justice, c'est une déclaration de principe, absolue, générale, réglant une fois pour toutes, ce dont la loi s'est discrètement abstenue, les rapports de patron à subordonné, en ce qui concerne l'imputabilité des accidents.'

In zijn arrest stelde Cassatie dat de garantieverplichting niet tot de essentie van het *contrat de louage* behoorde. Er was hiervan immers niets terug te vinden in de wet. De werkgever was dan ook niet gehouden de arbeider een absolute bescherming te geven. In de bovenstaande procedure volgde de rechtspraak de theorie van Sainctelette dus niet. De rechters bleven integendeel strak op de lijn staan die men tot dan toe gevolgd had. Indien de nabestaanden schadevergoeding wensten te krijgen van de Belgische Staat, moesten zij een fout bewijzen van de werkgever op basis van het buitencontractuele aansprakelijkheidsrecht. In de gepubliceerde rechtspraak zijn een aantal gelijkaardige uitspraken terug te vinden, waarbij de nieuwe theorie van Sainctelette naar de prullenmand verwezen werd.⁷⁰⁹

Voor zover daar na 1886 nog twijfel over bestond, droeg het Hof van Cassatie op 16 mei 1889 de theorie van Sainctelette definitief ten grave met haar keuze voor een wetsgetrouwe interpretatie van het Burgerlijk Wetboek.⁷¹⁰ Cassatie deed zijn uitspraak in de procedure naar aanleiding van het overlijden van André Desitter op 27 juli 1884. Op die bewuste julidag in 1884 werd Desitter, arbeider bij de Belgische staatsspoorwegen, het slachtoffer van een jammerlijk arbeidsongeval. Tijdens het manoeuvreren met een kraan was deze gebroken, waarna hij een hendel (*manivelle*) tegen het hoofd gekregen had.⁷¹¹ Desitter werd met spoed overgebracht naar het hospitaal, waar hij enkele dagen later bezweek aan zijn verwondingen. Zijn echtgenote startte hierna een procedure op voor de rechtbank van eerste aanleg van Antwerpen. In hoofddorde was eiseres van oordeel dat de werkgever van haar echtgenoot zaliger een schadevergoeding moest betalen op basis van de arbeidsovereenkomst. Wanneer de Belgische Staat zich hiervan wilde bevrijden, moest deze het bewijs leveren dat Desitter gestorven was door een vreemde oorzaak die de

⁷⁰⁶ Brussel 7 augustus 1884, *BJ* 1885, 1-6.

⁷⁰⁷ Cass. 8 januari 1886, *BJ* 1886, 129-135.

⁷⁰⁸ Cass. 8 januari 1886, *BJ* 1886, 130.

⁷⁰⁹ Er kan voor het jaar 1885 alleen al verwezen worden naar de volgende uitspraken: Kh. Bergen 29 april 1885, *BJ* 1885, 572-573, noot C. SAINCTELETTE; Luik 18 juni 1885, *BJ* 1885, 998-999, noot C. SAINCTELETTE; Brussel 2 november 1885, *BJ* 1885, 1544-1546, noot C. SAINCTELETTE; Brussel 12 november 1885, *BJ* 1885, 1553-1554; Rb. Bergen 14 november 1885, *BJ* 1885, 1554-1556; Rb. Charleroi 29 november 1885, *Pas.* 1886, III, 117.

⁷¹⁰ Cass. 28 maart 1889, *BJ* 1889, 934-940.

⁷¹¹ Brussel 1 juni 1887, *BJ* 1887, 850.

werkgever niet aangewreven kon worden. Subsidiair vorderde de weduwe schadevergoeding op basis van artikel 1384, 1ste lid, omdat de Belgische Staat eigenaar en bewaker was van een gebrekkige zaak, die de schade veroorzaakt had. Op 17 juli 1885 velde de rechtbank een tussenvonnis, waarin zij de verweerster opriep het bewijs te leveren dat de zaak in kwestie niet gebrekkig was en dat de Belgische Staat geen fout te verwijten viel.⁷¹² De Belgische Staat tekende beroep aan tegen dit tussenvonnis en een kleine twee jaar later, op 1 juni 1887 deed het hof van beroep te Brussel uitspraak.⁷¹³ Het hof stelde dat de werkgever geen garantieverplichting had ten aanzien van zijn werknemer. Hierna kreeg het Hof van Cassatie de zaak voorgeschiedeld.⁷¹⁴ In zijn arrest van 28 maart 1889 herhaalde het Hof zijn eerder standpunt dat de garantieverplichting niet in de wet stond.⁷¹⁵ De werkgever had weliswaar een verplichting tot zorgvuldigheid, maar deze was niet contractueel, maar buitencontractueel van aard.⁷¹⁶ De werkgever was dan ook niet gehouden om de gevolgen van het professioneel risico automatisch te vergoeden.⁷¹⁷

Toch waren er in de jaren 1884 en 1885 ook een aantal, vooral lagere rechters die wel wat zagen in de nieuwe ideeën. Zij kenden wel een schadevergoeding toe op basis van de onderliggende contractuele arbeidsverhouding en de rechtsgevolgen die er volgens hen uit voortvloeiden.⁷¹⁸ We zullen hier niet al deze vonnissen en arresten bespreken, dat zou ons te ver voeren. Het is interessanter om een uitspraak van dichterbij te bekijken en vervolgens een functionele analyse te maken van de argumenten die aan beide zijden ingeroepen werden.

Voor onze uitspraak ten gunste van de theorie van Saintelette maken wij een kleine uitstap naar het buitenland.⁷¹⁹ Op 27 november 1884 deed het *Cour supérieure de justice* van het Groothertogdom Luxemburg namelijk een uitspraak waarbij het in wezen volledig de ideeën van Saintelette overnam.⁷²⁰ In de voorliggende zaak was een arbeider van de *Société des hauts-fourneaux d'Esch-sur-l'Alzette* zwaar gewond geraakt terwijl hij aan de slag was bij een van de hoogovens. Een oude, versleten waterbuis was beginnen lekken, het water was op het gloeiende metaal terecht gekomen en de gensters en stoom hadden de arme arbeider verwond. In eerste aanleg riep de verwerende vennootschap in dat het ongeval inherent was aan de arbeid die het slachtoffer moest uitvoeren en dat er in de huidige stand van de wetenschap eenvoudigweg geen mogelijkheid bestond om dergelijke ongevallen te verhinderen. Er was dus sprake van overmacht. Tijdens de persoonlijke verschijning op 3 februari 1883 had de directeur, Léon Metz, wel verklaard dat het slachtoffer geen

⁷¹² Rb. Antwerpen 17 juli 1885, *BJ* 1885, 1004-1005 noot C. SAINTELETTE.

⁷¹³ Brussel 1 juni 1887, *BJ* 1887, 857-859. In de uitleg in de *Belgique Judiciaire* bij het cassatiearrest wordt vermeld dat er een dubbel beroep aangetekend werd.

⁷¹⁴ Cass. 28 maart 1889, *BJ* 1889, 934.

⁷¹⁵ Cass. 28 maart 1889, *BJ* 1889, 934.

⁷¹⁶ 'Attendu que, quand le maître fait exécuter par l'ouvrier un travail périlleux ou lui met en main des outils dont le maniement est délicat et dangereux, l'usage, l'équité et l'article 1382 combiné avec l'article 1135 du code civil, lui font un devoir de prendre toutes les précautions que commande la prudence, et que, s'il les néglige, il assume l'obligation de réparer les conséquences de sa faute (eigen onderlijning).' Cass. 28 maart 1889, *BJ* 1889, 934.

⁷¹⁷ 'Attendu que cette responsabilité ainsi définie n'étant qu'une conséquence accidentelle et indirecte du contrat de louage, le maître ne peut être rendu responsable du risque professionnel que dans le cas où il est démontré qu'il a omis de prendre quelqu'une des précautions qui lui étaient imposées par la science ou par l'expérience'. Cass. 28 maart 1889, *BJ* 1889, 934.

⁷¹⁸ Kh. Brussel 28 april 1885, *BJ* 1885, 571-572; Cour Supérieure de Justice du Grand-Duché de Luxembourg 27 november 1884, *BJ* 1885, 1537-1539; Kh. Antwerpen 21 september 1885, *BJ* 1885, 1556-1557; Rb. Brussel 20 december 1884, *BJ* 1885, 8; Rb. Namen 24 december 1884, *BJ* 1885, 14; Rb. Brussel 25 april 1885, *BJ* 1885, 569. Volledigheidshalve verwijzen wij hier ook naar de uitspraak van de rechtbank van eerste aanleg van Antwerpen van 17 juli 1885. In dit vonnis lijkt de rechtbank immers bepaalde 'contractuele' gevolgen te trekken. Niettemin geeft zij ook een beperkte invulling van het gezag van de werkgever en hiermee samenhangend, van zijn aansprakelijkheid. Rb. Antwerpen 17 juli 1885, *BJ* 1885, 1004-1005, noot C. SAINTELETTE.

⁷¹⁹ Wij hadden ook een Belgisch voorbeeld kunnen nemen, maar in het arrest van het Luxemburgse Hof kwam de neerslag en aanvaarding van de theorie van Saintelette het meest volledig en duidelijk tot uiting.

⁷²⁰ Cour Supérieure de Justice du Grand-Duché de Luxembourg 27 november 1884, *BJ* 1885, 1537-1539.

enkele fout ten laste gelegd kon worden en dat het een goede arbeider was. Metz had ook moeten toegeven dat de vennootschap niet gezorgd had voor een veiligheidsbril of een ander middel om de arbeider te beschermen tegen dergelijke ongevallen.

Na analyse van de zaak kwam het hof tot de vaststelling dat het onderliggende *contrat de louage de services* niet enkel bestond uit wat formeel overeengekomen was, maar dat ook rekening moest gehouden worden met de specifieke aard van de overeenkomst en de respectievelijke positie en hoedanigheid van de partijen. Het verduidelijkte dat de overeenkomst tussen werkgever en –nemer niet alleen uit het beloofde loon bestond, maar dat er ook gewaakt moest worden over de veiligheid van de arbeider, die beschermd moest worden tegen alle gevaren die eigen waren aan de arbeid die hem opgelegd was. Deze verplichting was des te belangrijker in de grootindustrie, waarbij de arbeider risicovol werk moest doen. Het alomtegenwoordige gevaar waaraan hij voortdurend blootgesteld was, stond hier totaal niet in verhouding met het schamele loon dat hij kreeg. De arbeider kon bovendien onmogelijk de vele gevaren inschatten.⁷²¹ De werkgever had op basis van de onderliggende overeenkomst een garantieverplichting ten aanzien van de arbeider om niet alleen de gebruikelijke, maar ook alle mogelijke oorzaken van ongevallen te vermijden, bijvoorbeeld door veiligheidsapparaten te installeren. Enkel op die manier handelde de werkgever als een goede huisvader. In wezen werd het loutere gevaar waaraan de arbeider blootgesteld werd, door het hof als een zware fout bestempeld:

‘Que, là, non seulement la moindre négligence ou imprudence compromettant la vie de l’ouvrier, mais encore l’emploi d’engins dangereux quoique non défectueux, dont ni lui ni l’ouvrier ne peuvent régler la marche, ni éviter les dangers, doivent être considérés comme constituant une faute grave ; que c’est là une conséquence nécessaire des rapport juridiques qui se forment entre le patron et l’ouvrier.’

Wanneer zich in deze omstandigheden een ongeval voordeed, moest de *patron industriel* beschouwd worden als de contractuele schuldeiser van de arbeider, die hij had moeten beschermen tegen het gevaar waarin hij deze geplaatsd had en dit op basis van de artikelen 1147, 1148, 1302 en 1315 van het Burgerlijk Wetboek. De enige manier om zich te bevrijden van deze verplichting was door de fout van het slachtoffer zelf of overmacht te bewijzen.

3.5 Een jurisprudentieel schisma

Bij de analyse van de gepubliceerde rechtspraak vallen een aantal frappante uitspraken en stellingen op, die getuigen van een fundamenteel verschillende kijk op de zaken. Zo waren alle rechters het er wel over eens dat er een overeenkomst aan de grondslag van de arbeidsverhoudingen lag, maar de interpretatie van deze overeenkomst verschilde aanzienlijk. In de ‘traditionele’ visie ging het om een zuivere *louage d’ouvrage*, waarbij loon tegen werk uitgewisseld werd.⁷²² Hier bouwde men verder op de bestaande rechtspraak, wat neerkwam op een letterlijke, exegetische lezing van het Burgerlijk Wetboek en een minimalistische invulling van

⁷²¹ ‘(...) sans que l’ouvrier ait conscience de l’étendue des dangers qu’il court, ni l’intelligence et les connaissances nécessaires pour en apprécier l’imminence et l’intensité.’ Cour Supérieure de Justice du Grand-Duché de Luxembourg 27 november 1884, *BJ* 1885, 1537-1539.

⁷²² Men is overigens niet altijd even consequent in het gebruik van de termen. Soms wordt er gesproken over een ‘louage de services’, maar dan wordt deze gewoon beschouwd als een bijzondere vorm van de ‘louage d’ouvrage’ en bijgevolg beperkt ingevuld. ‘Attendu qu’aux termes des articles 1711 et 1779 du code civil, le contrat de louage de services n’est qu’une des espèces du louage d’ouvrage défini par l’article 1710.’ Cass. 6 januari 1886, *BJ* 1886, 134. In de procedure die leidde tot het arrest van het hof van beroep van Brussel 2 november 1885 spraken de eisers over het ‘contrat de louage d’ouvrage’, maar zij gaven hier de ruimere invulling van het ‘contrat de louage de services’ aan. Brussel 2 november 1885, *BJ* 1885, 1544-1546.

de *louage d'ouvrage* als de uitwisseling van loon voor werk.⁷²³ Niets minder, maar vooral niets meer. In de andere opvatting ging het om een specifieke *louage de services*, waaraan een ruimere invulling gegeven werd en waarbij rekening gehouden werd met de concrete arbeidsomstandigheden.⁷²⁴ Al naar gelang de invalshoek krijgen we zo een diametraal tegenovergestelde invulling van de arbeidsovereenkomst.

Volgens de 'conservatieven' nam de arbeider bij het aangaan van de overeenkomst kennis van de concrete invulling van het werk. Hij wist waarvoor hij aangeworven werd. Met het aanvaarden van het werk ging hij akkoord met de risico's die gepaard gingen met de specifieke arbeid waarvoor hij aangeworven werd.⁷²⁵ Er was met andere woorden sprake van een aanvaarding van het beroepsrisico door de werknemer.⁷²⁶ De beroepsrisico's maakten overigens deel uit van het loon, dat deels uit een risicopremie bestond. Volgens de 'progressieven' daarentegen kon de arbeider onmogelijk alle risico's op voorhand inschatten. Hij werd immers in een milieu geplaatst dat hem vreemd was en dat door een ander georganiseerd was. Hij kon deze onbekende risico's dan ook niet op voorhand aanvaarden.

Er was verder een verschillende visie ten aanzien van het gezag van de werkgever. In de traditionele visie had de werkgever wel gezag ten aanzien van de werknemer, maar dit gezag was beperkt. Het gezag steunde op de vrijwillige aanvaarding van de werknemer, die bij het uitvoeren van zijn dagelijkse taken over een volledige vrijheid beschikte.⁷²⁷ Het was immers onmogelijk voor de werkgever om zijn werknemers voortdurend te controleren.⁷²⁸ Saintelette en zijn adepten hadden een andere visie op gezag. In de moderne industrie bezat de arbeider de facto totaal geen vrijheid. Zijn arbeidstaak was nauwkeurig omschreven en maakte deel uit van een complex productieproces, waarbinnen bitter weinig bewegingsruimte was.

De bovenstaande uiteenlopende houdingen ten aanzien van de arbeidsovereenkomst, de al dan niet aanvaarding van de beroepsrisico's en het gezag hadden een rechtstreekse weerslag op het vraagstuk van de garantieverplichting. Voor de enen had de werkgever geen enkele

⁷²³ 'Attendu que le louage d'ouvrage qui s'est, en effet, conclu entre Masy et l'Etat, est, suivant la définition de la loi, un contrat par lequel l'une des parties s'engage à faire quelque chose pour l'autre moyennant un prix convenu entre elles. Que les seules obligations du maître sont donc de mettre l'ouvrier à même de faire l'ouvrage dans les conditions prévues par le contrat et de lui payer le salaire stipulé.' Brussel 7 augustus 1884, *BJ* 1885, 3. 'Attendu qu'aucune disposition de loi ne définit ni ne précise la garantie que peut devoir le maître à l'ouvrier quant à de semblables dangers.' Cass. 6 januari 1886, *BJ* 1886, 134.

⁷²⁴ 'Attendu que l'action en responsabilité dirigée par un ouvrier contre son patron, à raison d'un accident de travail (sic), n'est pas fondée sur les articles 1382 et 1383 du code civil, lesquels règlent les conséquences d'un fait dommageable entre personnes que n'unit aucun lien contractuel; mais que cette action prend sa source dans la convention de louage de services qui lie les parties; que le contrat bilatéral de louage de service impose aux deux contractants des obligations; que le maître doit non seulement prêter son salaire à l'ouvrier, mais aussi, en vertu des principes généraux du droit, garantir sa sécurité et, à moins de cas fortuit, lui remettre à l'expiration du contrat sa personne indemne de tout accident.' Rb. Brussel 28 april 1885, *BJ* 1885, 571.

⁷²⁵ 'Que si le travail est dangereux, comme celui d'un garde-convoi, d'un machiniste, d'un ouvrier mineur, d'un marin, c'est précisément pour le faire que l'ouvrier s'engage, qu'il en connaît les périls et consent librement à s'y exposer.' Brussel 7 augustus 1884, *BJ* 1885, 3; 'Que celui-ci (= de arbeider) a accepté en connaissance de cause le travail qu'on lui a proposé et s'est soumis de son plein gré, en vue des avantages qu'il stipulait, aux dangers inhérents à ce genre d'ouvrage.' Brussel 2 november 1885, *BJ* 1885, 1545.

⁷²⁶ 'La victime a parfaitement connu tous les dangers de l'emploi qu'elle avait sollicité et elle en a retenu pour elle tous les risques.' Requisitoir van eerste advocaat-generaal Mesdach de ter Kiele. Cass. 6 januari 1886, *BJ* 1886, 130.

⁷²⁷ 'Que si le maître se réserve le droit de commander et de diriger l'ouvrier, celui-ci, qui se soumet volontairement à cette subordination, conserve tout son initiative et son indépendance dans l'exécution des ordres qu'il reçoit.' Brussel 7 augustus 1884, *BJ* 1885, 3.

⁷²⁸ 'Qu'on soutient vainement que le maître, ayant le pouvoir de commander, doit être tenu de toutes les suites de ses ordres; qu'en effet, l'autorité dont il est revêtu est toute relative, qu'elle n'a d'autre fondement que le consentement libre de l'ouvrier.' Brussel 2 november 1885, *BJ* 1885, 1545.

garantieplichting. Om te beginnen had deze verplichting totaal geen wettelijke basis.⁷²⁹ De werkgever moest weliswaar een aantal voorzorgsmaatregelen nemen, maar deze waren gewoon een toepassing van het gemeen recht, waarbij elkeen ertoe gehouden was zich te gedragen als een goed huisvader om te vermijden dat een ander door zijn fout schade leed. Het waren met andere woorden de gewone, extracontractuele gedragsregels die van toepassing waren. Voor de anderen vloeide de garantieplichting rechtstreeks voort uit de moderne arbeidsovereenkomst. Het was de logische tegenhanger van de beroepsrisico's waaraan de arbeider blootgesteld werd.

We kunnen besluiten dat er sprake was van een schisma tussen twee stromingen binnen de rechtspraak, waarbij twee verschillende zienswijzen met elkaar in botsing kwamen. Aan de ene kant waren er de 'conservatieven', die de traditionele, exegetische rechtspraak verder zetten. Zij opteerden voor een abstract juridische, acontextuele benadering van de arbeidsverhoudingen. Recht spreken ging bij hen om het louter toepassen van de wet op concrete casussen, zonder hierbij rekening te (willen) houden met de achterliggende realiteit. *Dura lex, sed lex*. Dit betekent niet dat deze rechters wereldvreemde mensen waren, maar wel dat zij binnen de traditionele lijntjes bleven kleuren, omdat zij ervan uitgingen dat dit zo hoorde. Zij waren met andere woorden echte legisten.⁷³⁰ Dit blijkt duidelijk uit de woorden van de rechters van de rechtbank van eerste aanleg te Brussel in de zaak Masy. De taak van de rechter is het recht toe te passen zoals de wetgever het omschreven heeft, niet om zelf, *contra legem*, nieuwe interpretaties te maken, welke humane en edelmoedige overwegingen hieraan ook ten grondslag mogen liggen.⁷³¹

Aan de andere kant stonden de 'progressieven'. Zij stonden wel open voor nieuwe ideeën en opteerden voor een pragmatisch-juridische, contextuele aanpak. Zij voelden zich minder gebonden door de letterlijke tekst van het Burgerlijk Wetboek en hadden ook aandacht voor de achterliggende maatschappelijke realiteit. Zij begrepen, net zoals Saintelette, dat een aantal heersende juridische opvattingen ten aanzien van de arbeidsrelaties verouderd waren en dat er behoefte was aan een nieuwe invulling van de arbeidsovereenkomst en de rechtsgevolgen die hier uit voortvloeiden. In het bestaande systeem bleven de slachtoffers van arbeidsongevallen namelijk in al te veel gevallen in de kou staan door de zware bewijslast die op hen rustte om een fout van de werkgever aan te tonen.

3.6 Besluit

Wanneer we de studie van Saintelette in een langetermijnperspectief plaatsen, zien wij dat zij een prisma vormt, dat enerzijds bepaalde tendensen uit het verleden samenbalt en anderzijds een voorafspiegeling biedt van de ontwikkelingen in de toekomst.

De studie van Saintelette vormt ondubbelzinnig de vrucht van de ontwikkelingen in de Belgische rechtspraak, op verschillende vlakken. Om te beginnen waren er in de voorafgaande periode reeds een aantal specifieke arbeidsongevallen in de Belgische rechtspraak opgedoken.⁷³² Het ging hierbij

⁷²⁹ 'Qu'une pareille garantie, qui ne peut être dans l'intention commune des parties contractantes, n'est pas de l'essence du contrat de louage, et qu'aucune disposition de la loi sur la matière ne l'impose au maître.' Brussel 7 augustus 1884, *BJ* 1885, 3; 'Attendu que la garantie absolue de sécurité invoquée par l'appelante contre le maître n'est pas inscrite dans les articles du code qui régissent le louage d'ouvrage.' Brussel 2 november 1885, *BJ* 1885, 1545.

⁷³⁰ Er is sprake van legisme wanneer de rechters niets meer doen dan de wet toepassen. A.P.C.P. JASPERS, *Rechtspreken in de maatschappij*, Den Haag, Universitaire Pers Leiden, 1980, 190 *et seq.*; zie ook P.C. KOP, *Legisme en privaatrechtswetenschap. Legisme in de Nederlandse privaatrechtswetenschap in de negentiende eeuw*, Deventer, Kluwer, 1982.; G.C.J.J. VAN DEN BERGH, *Geleerd recht: een geschiedenis van de Europese rechtswetenschap in vogelvlucht*, Deventer, Kluwer, 2007, 128-138.

⁷³¹ *Supra* 134 *et seq.*

⁷³² *Supra* deel I, hoofdstuk II.

eigenlijk nog niet echt om ‘arbeidsongevallen’ als dusdanig, maar wel om stoom-, spoor- mijn- en (in mindere mate ook) fabrieksongevallen waarvan arbeiders het slachtoffer geworden waren.⁷³³ Vanuit zijn positie was Saintelette als geen ander op de hoogte van deze procedures. Als advocaat aan de balie van het industriële Bergen had hij praktijkervaring met gerechtelijke procedures naar aanleiding van grote mijnongevallen en als minister van openbare werken stond hij aan het hoofd van de belangrijkste bijzondere inspectiediensten op dat ogenblik. Hij had dus meerdere vingers aan de pols. Op die manier werd hij bijvoorbeeld geconfronteerd met verschillende procedures die ingespannen werden tegen de administratie van de Belgische staatsspoorwegen. Zoals we hierboven gezien hebben, vormde een principearrest van het hof van beroep te Brussel uit 1881 in een procedure tegen de Belgische staatsspoorwegen de onmiddellijke aanzet voor zijn nieuwe inzichten.

Deze resulteerden in een nieuwe juridische theorie, waarin Saintelette de bestaande feiten in een nieuw daglicht stelde. Zo oversteeg hij de bijzondere categorieën van ongevallen via de introductie van het nieuwe concept ‘arbeidsongeval’, dat nauw verbonden was met het eveneens (feitelijk) nieuw ingevulde begrip ‘arbeidsovereenkomst’. Het ging hier om een accentverschuiving waarbij niet langer de specifieke economische context waarin het ongeval voorgevallen was centraal stond, maar wel de arbeider die er het slachtoffer van geworden was. Saintelette ‘ontdekte’ in de verschillende categorieën van ongevallen het ‘arbeidsongeval’ als rode draad, als abstracte, nieuwe categorie. Hij maakte duidelijk dat arbeiders die het slachtoffer werden van een ongeval in de mijnen, bij het spoor of ten gevolge van een ontplofte stoomketel, allemaal gemeenschappelijk hadden dat hen een arbeidsongeval overkomen was, zijnde een ongeval naar aanleiding van de uitvoering van de arbeidsovereenkomst. Saintelette was dus de uitvinder van het moderne juridische arbeidsongeval in België.

Op korte termijn hadden zijn ‘moderne’ inzichten een zekere neerslag in de rechtspraak. Dit blijkt allereerst uit de grote verspreiding die zijn ideeën daar kregen. We vinden er sporen van terug in vonnissen en arresten uit Bergen, Charleroi, Brussel, Antwerpen, Luik en zelfs het naburige Luxemburg. Alhoewel zijn theorie slechts in een beperkt aantal gevallen gevolgd werd, had zij ook elders haar nut, aangezien de rechters verplicht waren zich uit te spreken over de theorie en op die manier kleur te bekennen. Dit bood de mogelijkheid aan de doctrine om de vonnissen en arresten inhoudelijk te bediscussiëren en de zwakke plekken van de bestaande rechtspraktijk bloot te leggen. Saintelette maakte hier zelf uitvoerig gebruik van, zoals blijkt uit de vijf noten die hij publiceerde in *La Belgique Judiciaire*.⁷³⁴ Op die manier kwam het probleem van de arbeidsongevallen in het middelpunt van het juridische debat te staan, om er niet meer uit te verdwijnen.

In 1886 brak de discussie over het sociale vraagstuk pas goed los in België. Het thema van de arbeidsongevallen vormde hierbij een symbooldossier, een soort vortex waarbinnen de hele arbeidersproblematiek op het einde van de negentiende eeuw zich juridisch kristalliseerde. Ondanks het feit dat het om een internationaal fenomeen ging, is het niet overdreven te stellen dat Saintelette met zijn studie het startschot gaf voor de grote, blijvende aandacht voor arbeidsongevallen in België.⁷³⁵ De commentator van de uitspraak van het hoogste gerechtsorgaan van Luxemburg in 1884 sprak daarbij volgende profetische woorden:⁷³⁶

⁷³³ We vermelden hier fabrieksongevallen louter voor de volledigheid. Deels horen stoomongevallen hieronder thuis (zoals in het geval van de Société linière de Saint Gilles). Deels zijn er ook in de rechtspraak voor 1884 voorbeelden te geven van procedures inzake fabrieksongevallen, maar dit zijn buitenlandse voorbeelden.

⁷³⁴ Respectievelijk onder Brussel 7 augustus 1884, *BJ* 1885, 1-6; Kh. Bergen 29 april 1885, *BJ* 1885, 572-575; Luik 18 juni 1885, *BJ* 1885, 998-1001; Brussel 2 november 1885, *BJ* 1885, 1544-1553; Rb. Antwerpen 17 juli 1885, *BJ* 1885, 1004-1008.

⁷³⁵ In een recent artikel wees Julia Moses op het belang van de bewustwording door de overheid van de arbeidsongevallenproblematiek. Pas wanneer arbeidsongevallen als een ‘public issue’, een probleem van algemeen

'Qu'on le remarque bien, n'était l'importante question de la preuve à fournir, le débat se réduirait souvent en pratique à une querelle de mots. En réalité, c'est une querelle d'idées, et une querelle féconde dans ses conséquences, à raison du mystère qui entoure fréquemment les accidents du travail. Spectateurs de cette lutte juridique dans laquelle la cour de Luxembourg a pris si énergiquement parti, nous aimons à marquer les étapes de la jurisprudence vers une solution définitive. Cette solution, nous l'attendons avec confiance du temps qui fait justice à tous, aux idées, comme aux hommes.'

belang, geïnterpreteerd werden - en niet als een individueel, privaat probleem - groeide bij de overheid (administratie en parlement) de noodzaak om het probleem te onderzoeken en er een oplossing voor aan te reiken. J. MOSES, Accidents at work, security and compensation in industrialising Europe: The cases of Britain, Germany and Italy, 1870-1925, *Annual Review of Law and Ethics* 2009, 237-258.

⁷³⁶ Noot onder Cour supérieure de justice du Grand-Duché de Luxembourg 27 november 1884, *BJ* 1885, 1542.

*'De toutes les questions soulevées
par le progrès de l'industrie contemporaine
la plus importante est, incontestablement,
celle des accidents professionnels.'*⁷³⁷

Hoofdstuk IV Op weg naar 1903...

4.1 Inleiding

In het vorige hoofdstuk hebben wij het scharnierogenblik beschreven in de geschiedenis van de juridisering van arbeidsongevallen in België, waarbij de juridische wereld zich, dankzij Charles-Xavier Sainctelette, bewust geworden is van wat wij het 'juridisch arbeidsongeval' genoemd hebben. Een groot stuk van de inspiratie van Sainctelette lag daarbij in de ontwikkelingen in de Belgische rechtspraak (= *Justizialisierung*), waar een aantal procedures opgedoken waren in verband met (arbeids)ongevallen bij het spoor en in de mijnen, niet toevallig sectoren waar de juridisering in de vorm van reglementering en inspectie (= *Bürokratisierung*) reeds ver gevorderd was.

Van daaruit vertrekken er een aantal divergente verhaallijnen. Om het overzicht te bewaren zullen wij opnieuw gebruik maken van ons empirisch onderzoeksmodel met de horizontale differentiatie. We zullen allereerst inzoomen op de economische context van de arbeidsongevallen, om de veelheid aan vergoedingssystemen te analyseren die er bestonden halverwege de jaren 1880 en die zich de daaropvolgende decennia verder zouden ontwikkelen. Daarna zullen wij de parlementaire ontwikkelingen inzake arbeidsongevallen analyseren die in gang geschoten zijn met de onlusten van 1886 en de daaropvolgende werkzaamheden van de *Commission du travail* (= *Parlementarisierung*). Diezelfde commissie vormde ook het beginpunt van een verdere ontwikkeling van de arbeidsongevallenpreventie, waarbij vooral het ontstaan van de arbeidsinspectie vermeld kan worden (= *Bürokratisierung*). Als laatste zijn er dan de verdere ontwikkelingen van de rechtspraak en rechtsleer inzake arbeidsongevallen, die met de wet van 1903 abrupt van spoor zullen veranderen (= *Justizialisierung*).

⁷³⁷ J. BENCAZAR, *Les accidents du travail manuel*, Bordeaux, Cadoret, 1890, 1.

4.2 E pluribus

4.2.1 Inleiding

In deze afdeling bespreken wij de verschillende vergoedingssystemen voor arbeidsongevallen in de negentiende eeuw in België. Het gaat om een uitgebreid onderzoeksdomein met tal van interessante aspecten voor de geschiedenis van de juridisering van arbeidsongevallen. Wij zullen ons hier evenwel beperken tot een functionele analyse van de vergoedingssystemen inzake arbeidsongevallen en hun rol in het proces van juridisering van arbeidsongevallen.

4.2.2 Een veelheid aan vergoedingssystemen

De negentiende eeuw werd gekenmerkt door een veelvoud aan systemen om de negatieve gevolgen van een arbeidsongeval op te vangen.⁷³⁸ Om te beginnen was er de traditionele onderlinge solidariteit van familie, vrienden en burens die paraat stonden om bij tegenslag de nodige hulp te verschaffen. Gewonde arbeiders of hun nabestaanden konden verder ook terugvallen op het sociale vangnet van de armenzorg, in de vorm van private liefdadigheid, vaak ingericht door religieuze ordes, en de openbare onderstand.⁷³⁹ Het maakte hierbij geen verschil of de behoefte voortvloeide uit een arbeidsongeval, dan wel door een andere oorzaak zoals ziekte, overlijden of werkloosheid.

De arbeider die het slachtoffer werd van een arbeidsongeval kon in een aantal gevallen ook een beroep doen op hulp van zijn werkgever. De onderzoekscommissie van 1843-1848 vermeldt bijvoorbeeld dat de werkgevers *généralement* de medische kosten voor hun rekening namen en *parfois* een deel van het loon (meestal de helft) tijdens de periode van arbeidsongeschiktheid bleven uitbetalen.⁷⁴⁰

In bepaalde economische sectoren werden bijstandskassen georganiseerd, die aan hun leden een zekere financiële ondersteuning boden in geval van ziekte, ongeval of overlijden. Het ging hierbij in een aantal gevallen om corporatistische tradities die het Ancien Régime overleefd hadden,⁷⁴¹ maar ook onder fabrieksarbeiders in de grootindustrie werden bepaalde vormen van onderlinge

⁷³⁸ Zoals eerder opgemerkt zijn arbeidsongevallen van alle tijden, wat impliceert dat er ook van oudsher mechanismen bestaan hebben om de negatieve gevolgen van het arbeidsongeval voor het slachtoffer en/of zijn nabestaanden op te vangen. Hoe die oplossing er uiteindelijk praktisch uit zal zien, hangt af van de maatschappij waarin het arbeidsongeval zich voordoet. Veel van die oude systemen zijn tot op vandaag blijven voortwerken en kunnen herleid worden tot bepaalde historische periodes: 'Alle Formen sozialer Risikovorsorge und Nachsorge, die wir kennen und parallel praktizieren, lassen sich bestimmten Zeitstufen zuordnen: Von der Familien- und Nachbarschaftshilfe zur genossenschaftlichen Selbsthilfe, zur Ausbildung von Stiftungen als Träger helfender Einrichtungen, zur Entstehung von Kassen, die typischen Risiken absichern sollen – bis hin zu den nahezu die ganze Bevölkerung umfassenden modernen Sicherungssystemen.' M. STOLLEIS, *Geschichte des Sozialrechts in Deutschland. Ein Grundriss*, Stuttgart, Lucius & Lucius, 3.

⁷³⁹ B.-S. CHLEPNER, *Cent ans d'histoire sociale en Belgique*, Brussel, Editions de l'Université de Bruxelles, 1958, 50.

⁷⁴⁰ MINISTÈRE DE L'INTÉRIEURE, *Enquête sur la condition des classes ouvrières et sur le travail des enfants*, Brussel, Lesigne, 1846-1848, I, xxvii.

⁷⁴¹ L. VAN DER VALK, *Gilden, gildenbussen en vrijwillige contracten. De ontwikkeling van de verzekeringsmarkt 1780-1850*, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 2001, 175-200.

bijstandskassen ontwikkeld.⁷⁴² In het verslag van de reeds vermelde onderzoekscommissie van 1843-1848 wordt bijvoorbeeld vermeld dat in een weverij in Gent een *fonds de réserve* opgericht was voor de zieke arbeiders.⁷⁴³ Elke arbeider droeg hier elke week 50 centimes bij aan de kas en bij ziekte had hij recht op een uitkering van 12 frank per week. Men moet zich evenwel niet teveel illusies maken omtrent de omvang en doeltreffendheid van dergelijke onderlinge bijstandskassen. Zij werden gespijsd door kleine bijdragen van de arbeiders zelf en vormden al bij al slechts een pleister op een houten been. Bovendien waren het vaak geen blijvende initiatieven. In het voorbeeld van de bovenvermelde kas in de weverij werden eventuele overschotten op het ogenblik van de kermis of een ander feest onder de aangesloten leden verdeeld.

Wanneer een dergelijk initiatief een georganiseerd karakter verwierf, ging het om een mutualiteit, zijnde *'een vereniging van voorzorg, zonder winstoogmerken, bestaande uit solidaire personen die zich onderling, mits een periodieke bijdrage, tegen onvoorzienbare en kostelijke gebeurtenissen verzekeren.'*⁷⁴⁴ Mutualiteiten werden georganiseerd door werkgevers, door werknemers of door beiden gezamenlijk. In 1851 werd een wet gestemd die aan de verenigingen van onderlinge mutualiteit die erkend werden door de overheid rechtspersoonlijkheid toekende, maar deze kende weinig succes door de strenge regels die eraan verbonden waren.⁷⁴⁵ Met de wet van 23 juni 1894 werden de regels versoepeld en nam het aantal mutualiteiten spectaculair toe.⁷⁴⁶

Het hoeft weinig betoog dat er tussen de diverse sectoren grote verschillen bestonden en dat zelfs binnen eenzelfde sector ook individuele verschillen bestonden tussen de ondernemingen. Eerder dan hier alle sectoren te bespreken, loont het de moeite de twee sectoren van naderbij te bekijken waarvan de arbeidsongevallen als eerste voor de rechter gebracht werden, namelijk de mijnbouw en de spoorwegen.⁷⁴⁷

4.2.2.1 De sociale zekerheid bij de mijnbouw

Na de reeds vermelde mijnrampen van Horloz en Beaujonc in 1812, werden de getroffen regio's overspoeld door sympathiebetuigingen vanuit heel het Franse Rijk, waar overal grote sommen geld ingezameld werden voor de slachtoffers van deze rampen. Aangezien met de regelmaat van de klok mijnongevallen voorvielen, rees bij de autoriteiten het plan om een permanente hulpkas op te richten, wat gebeurde met de ondertekening door Napoléon op 26 mei 1813 van het *'Décret Impérial qui autorise en faveur des ouvriers houilleurs du Département de l'Ourthe, la formation d'une société de prévoyance, dont l'administration sera établie à Liège'*.⁷⁴⁸ In een bijzonder boeiende bijdrage

⁷⁴² De overheid stond wantrouwig tegenover deze bijstandskassen van fabrieksarbeiders, omdat zij ook konden fungeren als stakingskas. K. PITOMVILS, *De Gentse maatschappijen van onderlinge bijstand in de eerste helft van de negentiende eeuw. Solidariteit, staking en/of segmentering*, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 1994-95, 433-479.

⁷⁴³ MINISTÈRE DE L'INTÉRIEURE, *Enquête sur la condition des classes ouvrières et sur le travail des enfants*, Brussel, Lesigne, 1846-1848, I, xxvi.

⁷⁴⁴ R. REZSOHAZY, *Geschiedenis van de kristelijke mutualistische beweging in België*, Antwerpen, Standaard, 1957, 18.

⁷⁴⁵ De bedoeling van deze strenge regels was om te vermijden dat de kassen gebruikt zouden worden als stakingskassen in de sociale conflicten met de werkgevers. J. VAN LANGENDONCK, *Social security law. Belgium*, Den Haag, Kluwer Law International, 1998, 17. Ter illustratie van het beperkte succes: In 1871 waren er welgeteld 98 verenigingen erkend, die 3.106 ereleden telden, 13.384 effectieve mannelijke leden en 290 vrouwen. Op 31 mei 1886 was het aantal verenigingen gestegen tot 212, met in totaal ongeveer 54.000 leden. DE CAMPS, *L'évolution sociale en Belgique*, Brussel, Bruylant, 1890, 67; Wet 3 april 1851 sur les sociétés de secours mutuels, BS 10 april 1851, *Pasin.* 1851, 73-79.

⁷⁴⁶ Op 1 januari 1896 waren er 759 verenigingen van onderlinge bijstand; op 1 januari 1900 reeds 2958. Op dat ogenblik waren er 300.000 effectieve leden en meer dan 1.000.000 vrouwen en kinderen genoten rechtstreeks of onrechtstreeks van de voordelen ervan. C. DEJACE, *Albert Nyssens*, Leuven, 1901, 26; Voor de wet van 23 juni 1894, zie *Pasin.* 1894, 407 et seq.

⁷⁴⁷ De stoomtuigen laten we hier even gemakshalve buiten beschouwing, omdat het geen 'sector' betreft.

⁷⁴⁸ *Pasin.*, reeks I, XVI, 314-315.

uit 1953 heeft voormalig minister van arbeid Léon-Eli Troclet de ontstaansgeschiedenis gereconstrueerd van wat hij de eerste ervaring van sociale zekerheid noemde.⁷⁴⁹ De omschrijving is in zoverre correct dat het ging om een initiatief van de overheid om automatisch een zekere vergoeding te bezorgen aan de slachtoffers van mijnongevallen en hun nabestaanden.⁷⁵⁰ Daarnaast bestonden op dat ogenblik bij veel individuele ondernemingen reeds kleine bijstandskassen om een zekere hulp te bieden bij arbeidsongevallen, maar het is duidelijk dat deze hulp bijlange niet afdoende was, wat mede de tussenkomst van de overheid verklaart.⁷⁵¹

Met de inval van de geallieerde troepen kwam helaas een vroegtijdig einde aan dit experiment, maar het idee werd weer opgepikt in de jaren 1830. Naar aanleiding van een grote ramp in de mijn van *l'Espérance* te Seraing – er vielen hier maar liefst 72 dodelijke slachtoffers – schreef Auguste Visschers, de directeur van de mijnadministratie, in 1838 een artikel '*De l'établissement de caisses de prévoyance en faveur des ouvriers mineurs*'.⁷⁵² Visschers pleitte in dit artikel op basis van zijn ervaringen in het buitenland voor de oprichting van regionaal georganiseerde voorzorgskassen voor de mijnwerkers. Hij werd gesteund door de minister van openbare werken, Nothomb, die verschillende overdrukjes van het artikel naar de mijnbonzen liet sturen. Visschers ging ook actief zijn zaak bepleiten bij de verenigingen van mijnexploitanten. Zijn inspanningen hadden succes. Op 1 december 1839 werd per KB de eerste voorzorgskas opgericht te Luik. In de daaropvolgende vijf jaar zouden de andere grote mijnbouwregio's dit voorbeeld volgen.⁷⁵³

Het lidmaatschap van de gemeenschappelijke voorzorgskassen verving de individuele hulpkassen bij de ondernemingen niet. Omgekeerd vereiste het lidmaatschap van de gemeenschappelijke voorzorgskas statutair wel het bestaan van een eigen voorzorgskas bestemd voor de hulp van de gewonde arbeiders.⁷⁵⁴ Hiermee werden de artsen en geneesmiddelen betaald en werd tijdelijke materiële hulp verstrekt aan gewonde arbeiders en hun familie. De gemeenschappelijke kas was enkel bedoeld als aanvulling, om de zwaarste ongevallen op te vangen. Dit waren in de eerste plaats de mijnwerkers die ten gevolge van een arbeidsongeval een blijvende volledige arbeidsongeschiktheid opgelopen hadden. Daarnaast kwamen de dichtste familieleden in

⁷⁴⁹ L.-E. TROCLET, *La première expérience de sécurité sociale. Liège: Décret de Napoléon de 1813*, Brussel, Librairie encyclopédique, 1953.

⁷⁵⁰ Daarnaast bestonden van oudsher beperkte hulpkassen bij de individuele ondernemingen voor de zieken en gewonden. Deze kassen hadden wel hun beperkingen: zo ontving een weduwe van een mijnwerker die omgekomen was bij een ongeval slechts gedurende enkele weken hulp. A. VISSCHERS, *De l'état actuel et de l'avenir des caisses de prévoyance en faveur des ouvriers mineurs, en Belgique*, Brussel, Vandooren, 1847, 7.

⁷⁵¹ De bijzondere hulpkassen werden pas vanaf het begin van de negentiende eeuw gevormd. In het steenkoolbekken van Bergen werd hierbij 1 Brabantse schelling (9 centimes) ingehouden op het loon van de mijnwerkers, om de gewonden te verzorgen. Een chirurgijn werd hiermee belast. De kas betaalde een half loon aan de gewonden en een volledig loon aan diegene die verbrand waren. In sommige ondernemingen gaf men een bepaalde som of een klein pensioen aan de weduwen van de overleden mijnwerkers. In de provincie Luik was de situatie minder rooskleurig: daar was de hulp aan gewonde of zieke arbeiders bijna nul. In enkele grote ondernemingen haalde men elke zaterdag een extra lading steenkolen op om met de opbrengst geneesmiddelen te kopen, de honoraria van de artsen te betalen en soms kleine sommen uit te reiken aan de gewonden. A. VISSCHERS, *Notice sur l'établissement, en Belgique, de caisses de prévoyance en faveur des ouvriers mineurs*, *Annales des travaux publics* 1843, 52.

⁷⁵² Dit artikel verscheen in 1838 in de *Revue Belge* en een jaar later in de *Revue universelle*. A. VISSCHERS, *Institutions de prévoyance*, in: E. VAN BEMMEL, *Patria belgica*, Brussel, Bruylant, 1873, 162.

⁷⁵³ Respectievelijk met het KB 24 juni 1839, BS 30 juni 1839 (Luik), KB 1 december 1839 BS 14 december 1839 (Namen), KB 30 december 1840, BS 1 januari 1841 (Bergen), KB 31 december 1840, BS 9 januari 1841 (Charleroi), KB 30 september 1841, BS 6 oktober 1841 (Centre) en KB 27 januari 1844, BS 31 januari 1844 (Luxemburg). De grote steenkoolondernemingen gingen overigens pas akkoord toe te treden na lang onderhandelen en op de uitdrukkelijke voorwaarde dat de overheid de werkmansboekjes opnieuw zou invoeren. J. PUISSANT, *L'évolution du mouvement ouvrier socialiste dans le Borinage*, Brussel, Palais des Académies, 1982, 152.

⁷⁵⁴ Bij wijze van voorbeeld artikel 7 van het KB 30 december 1840 dat de voorzorgskas voor het eerste miyndistrict oprichtte: 'Il y aura, près de chaque exploitation associée, une caisse particulière de secours destinée à subvenir aux besoins des ouvriers blessés. Les exploitants associés s'engagent expressément à conserver ou à créer, dans leur établissement, une semblable caisse de secours.' KB 30 december 1840, BS 1 januari 1841, 1.

aanmerking, van wie de kostwinner het slachtoffer geworden was van een dodelijk arbeidsongeval. Het ging hierbij om de weduwen en de (groot-)ouders, die een levenslange uitkering ontvingen en de kinderen, die een uitkering kregen tot de leeftijd van twaalf jaar. De gemeenschappelijke kassen werden gespijsd met bijdragen van werkgevers en -nemers (elk ter hoogte van een half procent van het loon), aangevuld met subsidies van de overheden (nationaal en provinciaal) en particuliere giften.

Er bestond aanvankelijk geen wettelijke verplichting voor de mijnondernemingen om zich aan te sluiten bij deze nieuwe gemeenschappelijke voorzorgskassen. In het eerste mijndistrict (Bergen) bijvoorbeeld waren er in 1847 vier grote ondernemingen niet aangesloten.⁷⁵⁵ In het geval van de concessionaris van de *Grande Machine à feu de Dour* rees hier wel een juridisch probleem, omdat hij op basis van zijn lastenkohier gehouden was lid te worden van de gemeenschappelijke voorzorgskas. Toch kenden de hulpkassen in het algemeen een groot succes. Op 1 januari 1847 waren er op de 48.318 mijnwerkers maar liefst 43.871 of 91% aangesloten.⁷⁵⁶

In zijn geschriften legde de grote bezieler van deze gemeenschappelijke voorzorgskassen, Auguste Visscher, de redenering bloot die aan de grondslag lag van zijn initiatief. Op basis van de cijfers van de mijnadministratie kwam hij tot de vaststelling dat de mijnindustrie de sector was die het grootste aantal ongevallen met zich meebracht. Op tien jaar tijd waren er 1259 ongevallen geregistreerd, waarbij 1175 arbeiders 'gesneuveld' waren en 860 anderen verwondingen opgelopen hadden.⁷⁵⁷ Het aantal ongevallen was geleidelijk verminderd, wat volgens hem te danken was aan de ervaring van de mijnwerkers en de waakzaamheid van de mijningenieurs.⁷⁵⁸ Maar ondanks alle voorzorgen zouden er altijd ongevallen zijn.⁷⁵⁹

'L'autre vérité, c'est qu'il y a des dangers inhérents à la profession du mineur, que tous les efforts de l'administration, des exploitants, des ouvriers eux-mêmes ne parviendront pas à éviter' (eigen onderlijning).

In feite ging Visschers hier uit van het principe van het beroepsrisico, dat bij de mijnwerkers bijzonder groot was. Rond 1847 stierven elk jaar ongeveer 120 mijnwerkers, waarvan vrouw en kinderen zonder middelen van bestaan achterbleven. Wanneer het om grote rampen ging, werd dit meestal (deels) verholpen door giften uit liefdadigheid. Maar ook de schadelijke gevolgen van

⁷⁵⁵ Het ging om de société de la Grande Machine à feu de Dour, de société des Vingt Quatre Actions, de société de Belle-et-Bonne en de société de la Grande-Veine du Bois de Saint-Ghislain.

⁷⁵⁶ A. VISSCHERS, *De l'état actuel et de l'avenir des caisses de prévoyance en faveur des ouvriers mineurs, en Belgique*, Brussel, Vandooren, 1847, 8.

⁷⁵⁷ A. VISSCHERS, *De l'état actuel et de l'avenir des caisses de prévoyance en faveur des ouvriers mineurs, en Belgique*, Brussel, Vandooren, 1847, 1; In zijn tekst uit 1843 luidde het: 'Les tableaux publiés par le ministère des travaux publics, des accidents arrivés dans les mines du royaume, attestent qu'aucune industrie n'est aussi meurtrière.' A. VISSCHERS, *Notice sur l'établissement, en Belgique, de caisses de prévoyance en faveur des ouvriers mineurs, Annales des travaux publics* 1843, 47.

⁷⁵⁸ Hij had het hier dan vooral over de grote mijnrampen: 'La vigilance des ingénieurs des mines, leurs soins incessants pour assurer surtout l'aérage dans les mines dangereuses, ont notablement diminué le nombre des grands accidents pendant ces dernières années.' A. VISSCHERS, *De l'état actuel et de l'avenir des caisses de prévoyance en faveur des ouvriers mineurs, en Belgique*, Brussel, Vandooren, 1847, 4.

⁷⁵⁹ A. VISSCHERS, *De l'état actuel et de l'avenir des caisses de prévoyance en faveur des ouvriers mineurs, en Belgique*, Brussel, Vandooren, 1847, 6. Twee decennia later klonk het als volgt: 'Ces accidents, il faut le reconnaître, sont inhérents à la profession d'ouvrier mineur. Quelle que soit la surveillance, quelques perfectionnements que l'on apporte dans l'exploitation des mines et dans l'emploi des appareils de sûreté, il sera malheureusement impossible d'éviter que chaque année n'amène un contingent à peu près égal de victimes. Outre un nombre à peu près constant d'ouvriers mutilés et incapables de travailler, il y aura toujours des veuves sans ressources et surchargées d'enfants; des orphelins; de vieux parents, de jeunes frères et sœurs, dont le défunt était le principal soutien.' A. VISSCHERS, *Coup d'œil sur la situation et les besoins des caisses de prévoyance en faveur des ouvriers mineurs. Examen des comptes des années 1861-1865*, Brussel, Van Dooren, 1867, 82.

de vele kleine ongevallen, waarbij vaak slechts een mijnwerker betrokken was, moesten verholpen worden. De inrichting van gemeenschappelijke voorzorgkassen vormde een structurele oplossing voor dit probleem.

Desalniettemin werd er ook kritiek geleverd op deze hulpkassen. Een eerste kritiek was dat de uitkeringen die de hulpkassen verleenden veel te laag waren, wat onder andere veroorzaakt werd door het feit dat zij niet aangepast werden aan de levensduurte, of zelfs verminderd werden.⁷⁶⁰ Bepaalde hulpbehoevenden ontvingen helemaal niets of hun uitkering werd plots zonder enige waarschuwing stopgezet. Er was overigens geen vaste regel om de hoogte van de uitkering te bepalen, behalve de mogelijkheden die de budgettaire toestand boden. Dit bracht Alfred Defuisseaux ertoe om over liefdadigheid te spreken.⁷⁶¹ Een andere kritiek was dat de hulpkassen door de werkgevers georganiseerd werden en dat de arbeiders er slechts een marginale, passieve rol in speelden.⁷⁶²

4.2.2.2 De sociale zekerheid bij de staatsspoorwegen

Kort na het openstellen van de eerste spoorlijnen werd bij KB van 1 september 1838 een pensioen- en hulpkas opgericht voor het personeel van de staatsspoorwegen.⁷⁶³ Om de hulpkas te spijzen werd voorzien in een afhouding van 1% van het loon van de spoorarbeiders.⁷⁶⁴ De bijstandskas voorzag hiervoor in vergoedingen voor de slachtoffers van arbeidongevallen bij het spoor of hun nabestaanden.⁷⁶⁵ Al snel bleek de bijdrage van 1% niet afdoende te zijn, waarna de bijdrage verhoogd werd naar 2 % in 1845, 2,5 % in 1851 en 3 à 4% in 1859.⁷⁶⁶ De bijstandskas kende dan ook een voortdurende evolutie. Door het KB van 21 juni 1845 werd zij omgevormd tot de *Caisse de retraite et de secours pour les ouvriers du chemin de fer*.⁷⁶⁷ Bij het toekennen van de bijstand maakte

⁷⁶⁰ De jaarlijkse uitkering voor een arbeidsongeschikte mijnwerker in Charleroi steeg van gemiddeld 185 frank in 1845 tot 220 frank in 1870, terwijl de jaarlijkse lonen in dezelfde periode stegen van 500 naar 850 frank. In Bergen daalde het zelfs van 312 frank in 1844 naar 200 frank in 1870. L. HENNEAUX-DEPOORTER, *Misères et luttes sociales dans le Hainaut. 1860-1869*, Brussel, ULB (Solvay), 1959, 97.

⁷⁶¹ F. ALEXANDER, M. CORNIL, M.-L. ERNST-HORION en F. MARCELIS, *Genèse du droit social au cours du XIXe siècle*, Brussel, ULB, 1963, 61.

⁷⁶² L. HENNEAUX-DEPOORTER, *Misères et luttes sociales dans le Hainaut. 1860-1869*, Brussel, ULB (Solvay), 1959, 98.

⁷⁶³ Het KB voorzag eigenlijk een hybride constructie. In artikel 2 valt te lezen: 'La caisse de secours est établie en faveur des ouvriers employés par l'administration dans les différents services du chemin de fer'. Maar daarnaast werd in het KB ook voorzien in een pensioen- en bijstandskas voor bepaalde ambtenaren en bedienden van de centrale administratie van het departement van openbare werken. KB 1 september 1838 qui institue une caisse de pensions et une caisse de secours pour le personnel des chemins de fer et du département des travaux publics, BS 26 september 1838, *Pasin.* 1838, 550-554. Deze laatste werd door middel van een nieuw KB van 29 december 1844 eruit gelicht, waarna een KB op 24 juni 1845 het gedeelte met de spoorarbeiders hervormde. KB 29 december 1844, BS 31 december 1844 en KB 24 juni 1845 instituant une caisse de retraite et de secours en faveur des ouvriers du chemin de fer, BS 27 juni 1845, *Pasin.* 1845, 431-438.

⁷⁶⁴ Artikel 38 KB 1 september 1838 qui institue une caisse de pensions et une caisse de secours pour le personnel des chemins de fer et du département des travaux publics, BS 26 september 1838, *Pasin.* 1838, 550-554.

⁷⁶⁵ Artikel 40 KB 1 september 1838 qui institue une caisse de pensions et une caisse de secours pour le personnel des chemins de fer et du département des travaux publics, BS 26 september 1838, *Pasin.* 1838, 550-554.

⁷⁶⁶ Respectievelijk door middel van artikel 4 KB 24 juni 1845 instituant une caisse de retraite et de secours en faveur des ouvriers du chemin de fer, BS 27 juni 1845, *Pasin.* 1845, 431-438, artikel 4 KB 30 oktober 1851 portant des modifications aux statuts de la caisse de retraite et de secours des ouvriers de l'administration des chemins de fer, postes et télégraphes, BS 5 november 1851, *Pasin.* 1851, 333-337 en artikel 45 KB 16 december 1859 portant révision et complément des statuts de la caisse de retraite et de secours des ouvriers de l'administration des chemins de fer, postes et télégraphes, BS 7 februari 1859, *Pasin.* 1859, 419-431; Laatstgenoemd artikel 45 voorzag in een afhouding van 3% voor de lonen tot 2,40 frank per dag en 4% voor de hogere lonen; zie ook *Pandectes Belges*, XV, v° caisse des ouvriers des chemins de fer. De inkomsten van de bijstandskas werden verder aangevuld met subsidies van de overheid, particuliere giften, inkomsten van boetes, de intresten van de reserves en specifieke andere inkomsten (zoals het zegelrecht op affiches in de stations).

⁷⁶⁷ KB 21 juni 1845 instituant une caisse de retraite et de secours en faveur des ouvriers du chemin de fer – statuts, *Pasin.* 1845, 431-438.

men hier een onderscheid tussen de uitkering die aan de arbeider persoonlijk toegekend werd en deze aan zijn weduwe of familie.⁷⁶⁸ In het KB werd verder netjes omschreven welke vormen van hulp er allemaal toegekend werden, met telkens een maximumbedrag.⁷⁶⁹ Naast een geldelijke vergoeding voorzag de bijstandskas ook in de betaling van medische en farmaceutische onkosten.⁷⁷⁰ In het KB van 16 december 1859 werden tarieven vastgelegd met betrekking tot de honoraria van de aangesloten artsen. Een huisbezoek (0,75 frank) en vooral een nachtbezoek (1,50 frank) waren hierbij aanzienlijk duurder dan een gewone visite bij de dokter thuis (0,50 frank).⁷⁷¹ Ook de overige vergoedingen werden verder opgesplitst in steeds meer gedetailleerde categorieën.⁷⁷² Met de stijging van het aantal arbeidsongevallen kreeg de kas steeds meer aanvragen tot uitkering te verwerken. In 1882 bijvoorbeeld werd voor 1.356.664,18 frank aan vergoedingen uitgekeerd, terwijl dit enkele jaren later, in 1890, alweer gestegen was naar 1.723.122,45 frank.⁷⁷³

4.2.3 Rationalisering van de aansprakelijkheid

De beide bovenvermelde sectoren, de mijnbouw en het spoorwezen, werden dus al vroeg in de negentiende eeuw gekenmerkt door specifieke, relatief goed ontwikkelde, sociale-zekerheidssystemen. Bij de mijnbouw liet de noodzaak hiervoor zich goed voelen omwille van de grote rampen die hier van tijd tot tijd gebeurden (= aandachtstrekkers), naast het grote aantal 'kleine' ongevallen die frequent voorvielen. Dankzij de inspanningen van een man, Auguste Visschers, werd hieraan deels verholpen door de invoering van specifieke hulpkassen. Bij de staatsspoorwegen was er nog een andere logica aan het werk. De overheid is voor haar eigen personeel altijd al een voorloper geweest op het vlak van de sociale voorzieningen en voor haar personeel bij het spoor was dit niet anders.⁷⁷⁴

Maar ook in andere sectoren doken in de negentiende eeuw complexe systemen op om de negatieve gevolgen van arbeidsongevallen op te vangen. In zijn proefschrift is de Nederlandse socioloog Rob Schwitters uitgebreid ingegaan op de verschillende vergoedingssystemen en hun

⁷⁶⁸ Respectievelijk sectie 1 en 2 van Hoofdstuk III van het KB van 21 juni 1845.

⁷⁶⁹ Artikel 20 bijvoorbeeld beschreef de vergoeding die een arbeider kon krijgen voor een tijdelijke arbeidsongeschiktheid (van minstens 4 dagen): De dagvergoeding mocht maximum $\frac{3}{4}$ van zijn dagelijks loon bedragen. In bijzondere omstandigheden kon dit hoger liggen, maar het mocht in ieder geval niet het volledige dagloon overschrijden; ook mocht het niet minder dan 1 frank per dag bedragen. Bij blijvende arbeidsongeschiktheid werd een vergoeding toegekend à rato van een bedrag dat maximum 40% van het dagelijks loon mocht bedragen, met een minimum van 70 centimes (artikel 25).

⁷⁷⁰ Artikel 15-19 KB 21 juni 1845, *Pasin.* 1845, 434-435.

⁷⁷¹ Andere prestaties die becijferd werden waren bijvoorbeeld voor het verbinden van wonden, zetten van een breuk of een aderlating. Het duurste waren amputaties of andere operaties die het leven van de patiënt in het gedrang konden brengen: 15 frank voor de behandelende arts en 5 frank voor een assisterende arts. Artikel 20 KB 16 december 1859 portant révision et complément des statuts de la caisse de retraite et de secours des ouvriers de l'administration des chemins de fer, postes et télégraphes, *BS* 7 februari 1859, *Pasin.* 1859, 419-431.

⁷⁷² Een voorbeeldje kan dit illustreren. De vergoedingen die toegekend werden voor een arbeidsongeschiktheid die voortvloeide uit ziekte werden opgesplitst als volgt: een vrijgezel of gehuwde arbeider zonder kinderen: 50% van het loon; met een kind beneden de 13 jaar: 55 % van het loon; met twee kinderen onder de 13 jaar: 60 %, enzovoort. Artikel 52 KB 16 december 1859 portant révision et complément des statuts de la caisse de retraite et de secours des ouvriers de l'administration des chemins de fer, postes et télégraphes, *BS* 7 februari 1859, *Pasin.* 1859, 419-431.

⁷⁷³ *Compte rendu* 1882, 34 en *Compte rendu* 1890, 16.

⁷⁷⁴ Er waren nog andere sectoren waarin de overheid op dat ogenblik actief tussenbeide kwam. Te vermelden zijn de hulpkassen van de loodsen, van de vissers van Blankenberge, Heist, Adinkerke, Oostende en Nieuwpoort, van de zeelieden varende onder Belgische vlag, van de onderwijzers en leraars en van de kunstenaars. A. VISSCHERS, *Institutions de prévoyance*, in: E. VAN BEMMEL, *Patria belgica*, Brussel, Bruylant, 1873, 151-194. Zie ook R. REZSOHAZY, *Geschiedenis van de kristelijke mutualistische beweging in België*, Antwerpen, Standaard, 1957, 66.

evolutie in Nederland tot aan de Ongevallenwet van 1901.⁷⁷⁵ Hij stelde doorheen de negentiende eeuw een rationalisering van de 'aanspreekbaarheid' vast. Hij bedoelde hiermee allereerst een 'formalisering', waarbij de vergoedingssystemen voor arbeidsongevallen steeds ingewikkelder, technischer, abstracter en formeler werden. Een tweede kenmerk was een 'instrumentalisering', waarbij de oorspronkelijke doelstelling van onderlinge solidariteit plaats maakte voor andere doelstellingen, zoals winst maken.

Een voorbeeld van deze evolutie vormen de arbeidsongevallenverzekeringen die vanaf de jaren 1860 ingang vonden in België.⁷⁷⁶ In 1867 bijvoorbeeld verscheen de *Royale Belge* op de markt van de collectieve verzekeringen tegen arbeidsongevallen.⁷⁷⁷ In 1875 verzekerde deze maatschappij 51.000 arbeiders ten belope van 1.000 frank per persoon in geval van overlijden of 'onherstelbare arbeidsongeschiktheid'. In 1876 werd daarnaast de *Belgique Industrielle* opgericht door een zestigtal industriëlen uit de regio Samber en Maas. Volgens de socialist Louis Bertrand verzekerden deze maatschappijen in de periode 1887-1889 respectievelijk 96.450 en 21.600 arbeiders.⁷⁷⁸ In die periode werd het merendeel van de markt overigens ingepalmd door de buitenlandse maatschappijen, die een omzet van 16.000.000 frank realiseerden, tegenover slechts 5.000.000 voor de Belgische.⁷⁷⁹ Volgens Van Cleemputte waren er in 1896 ongeveer 300.000 arbeiders verzekerd tegen arbeidsongevallen, wat al bij al een beperkt aantal van het totale contingent vertegenwoordigde.⁷⁸⁰

Bij aanvang werden individuele verzekeringen afgesloten tussen de maatschappij enerzijds en de (individuele) arbeider of werkgever anderzijds, maar deze werden al snel verdrongen door collectieve arbeidsongevallenverzekeringen.⁷⁸¹ Er bestonden hierbij twee soorten. Als eerste kon een werkgever een polis afsluiten om in een keer al zijn werknemers te verzekeren tegen een mogelijk arbeidsongeval. Het principe was eenvoudig. De werkgever betaalde een premie die in verhouding stond tot het aantal werknemers. Wanneer zich een arbeidsongeval voordeed dat onder de toepassing van de polis viel, keerde de verzekeringsmaatschappij een uitkering uit aan het slachtoffer of zijn nabestaanden. De uitgekeerde bedragen waren overigens niet om over naar huis te schrijven. Meestal waren deze beperkt tot 400 à 600 keer het dagloon, wat neerkwam op een som van 2.000 à 3.000 frank bij een overlijden.⁷⁸² Als tweede waren er de polissen burgerlijke aansprakelijkheid waarmee de werkgevers zich konden verzekeren tegen het eventueel procederen van slachtoffers van arbeidsongevallen of hun nabestaanden. Meestal werd de

⁷⁷⁵ R. SCHWITTERS, *De risico's van de arbeid. Het ontstaan van de Ongevallenwet 1901 in sociologisch perspectief*, Groningen, Wolters, 1991.

⁷⁷⁶ In 1860 werden in Brussel *La Sécurité* en *La Prévoyance* opgericht; in 1861 volgde *La Préservatrice* en in 1863 *Secours du travailleur*. Deze verzekeringsmaatschappijen leidden evenwel een efemer bestaan en verdwenen zonder veel sporen achter te laten. L. BERTRAND, *Les accidents du travail*, Brussel, Messageries de la Presse, 1890, 7; voor een juridische analyse van de arbeidsongevallenverzekeringen op het einde van de jaren 1880 in Frankrijk, zie E. TARBOURIECH, *Des assurances contre les accidents du travail*, Besançon, Millot, 1889.

⁷⁷⁷ R. BRION en J.-L. MOREAU, *Van AG tot FORTIS, 175 jaar verzekering in België*, Antwerpen, Mercatorfonds, 1999, 290.

⁷⁷⁸ Het ging om de *Royale Belge* met 96.450 aangesloten arbeiders, de *Belgique Industrielle* met 21.600 aangesloten arbeiders en *Les Patrons Réunis* met 3.250 aangesloten arbeiders. L. BERTRAND, *Les accidents du travail*, Brussel, Messageries de la Presse, 1890, 7. Volgens Albert Chaufton daarentegen verzekerde de *Royale Belge* op het einde van 1880 reeds 268.268 arbeiders. A. CHAUFTON, *Les assurances*, Parijs, Marescq, 1884, 411.

⁷⁷⁹ COMMISSION DU TRAVAIL, *Comptes rendus des séances plénières*, Brussel, Lesigne, 1888, 205.

⁷⁸⁰ J. VAN CLEEMPUTTE, *Projet de loi sur la réparation des dommages résultant des accidents du travail. Rapport fait au nom de la section centrale*, Parl. St. Kamer 1900-01, nr. 302, 3.

⁷⁸¹ In het eerste geval, wanneer een arbeider een polis onderschreef, verbond de maatschappij zich ertoe om een bepaalde vergoeding uit te keren wanneer zich een arbeidsongeval voordeed. In het tweede geval ging het om een polis buitencontractuele aansprakelijkheid. Hierin werd overeengekomen dat de maatschappij voor een bepaalde som zou tussenkomen wanneer een werkgever veroordeeld zou worden op basis van de artikelen 1382 *et seq.* van het Burgerlijk Wetboek. J. BLANC, *Des délits des esclaves en droit romain – De la responsabilité des patrons en matière d'accidents en droit français*, Digne, Chaspoul, 1888, 228.

⁷⁸² Aldus Harzé tijdens de discussie van 9 mei 1887 van de Commission du travail. COMMISSION DU TRAVAIL, *Comptes rendus des séances plénières*, Brussel, Lesigne, 1888, 203.

combinatie aangeboden.⁷⁸³ In Frankrijk werd bij aanvang in bepaalde gevallen slechts een premie betaald voor de beide verzekeringen samen. Aangezien deze premie deels betaald werd via afhoudingen van het loon, droegen de arbeiders op die manier financieel bij tot de honoraria van de raadsman van de tegenpartij. Wanneer een arbeider de stap zette naar de rechtbank op basis van het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht, vond hij een verzekeringsmaatschappij tegenover zich waarvoor hij zelf betaald had.⁷⁸⁴

Hiermee zijn we aanbeland bij nog een andere manier om vergoeding te verkrijgen na een arbeidsongeval, namelijk via een gerechtelijke procedure op basis van het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht. De procedures die opgestart werden voor de burgerlijke rechtbanken kunnen eveneens beschouwd worden als een uiting van de voortschrijdende 'rationalisering van de aanspreekbaarheid'. De werkgever werd niet langer vriendelijk verzocht om een vergoeding te betalen, integendeel, deze werd geëist, op basis van een fout die hem aangewreven werd. Nu zijn er, zoals we gezien hebben bij de discussies in de *Commission du travail*, wel een aantal problemen met het procederen op basis van het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht. Er is de moeilijke bewijslast, de lange procedure en het gevoel dat de machtige werkgever 'aangevallen' wordt, waardoor elke vorm van informele afhandeling onmogelijk gemaakt wordt. De titel van een boek van de Engelse jurist Atiyah, '*The damages lottery*', is eigenlijk niet slecht gekozen.⁷⁸⁵ Het burgerlijk aansprakelijkheidsrecht kan immers vergeleken worden met de lotto. Als je wint, is het *jackpot*, maar helaas win je meestal niet. Idem met de burgerlijke procedures inzake arbeidsongevallen op het einde van de negentiende eeuw in België. In de meeste gevallen liep een dergelijke procedure op een sisser af voor de slachtoffers van een arbeidsongeval of hun nabestaanden.

Een belangrijke vaststelling is dat al de hierboven besproken vergoedingssystemen, zoals mutualiteiten, arbeidsongevallenverzekeringen en procedures op basis van buitencontractuele aansprakelijkheid op het einde van de negentiende eeuw allemaal naast elkaar bestonden en verder bleven evolueren. John Fabian Witt, die de situatie in de Verenigde Staten bestudeerd heeft, omschreef het einde van de negentiende eeuw als een periode waarin volop geëxperimenteerd werd met verschillende systemen van vergoeding van arbeidsongevallen, zonder dat op voorhand duidelijk was welk systeem het uiteindelijk zou halen.⁷⁸⁶ Ook in België lagen de meningen ver uiteen over wat nu de beste oplossing was voor het probleem van de (moderne) arbeidsongevallen. De troebelen van 1886 dwongen de Belgische parlementairen om zich over dit probleem te buigen en op zoek te gaan naar een definitieve oplossing. Hierna gaan we dieper in op deze parlementaire *search for justice*.

⁷⁸³ Ewald zegt dat de combinatie in Frankrijk door een zekere Marestaing uitgevonden werd. F. EWALD, *L'État providence*, Parijs, Grasset, 1986, 257.

⁷⁸⁴ H. HATZFELD, *Du paupérisme à la sécurité sociale 1850-1940: essai sur les origines de la sécurité sociale en France*, Nancy, Presses universitaires de Nancy, 1989, 39.

⁷⁸⁵ P. S. ATIYAH, *The damages lottery*, Oxford, Hart, 1997.

⁷⁸⁶ J.F. WITT, *The accidental republic: crippled workingmen, destitute widows, and the remaking of American law*, Cambridge, Harvard University Press, 2004.

*'Partout, on l'a vu, la question
des accidents du travail et
des assurances ouvrières
est à l'ordre du jour
des Parlements
de l'Europe.'*⁷⁸⁷

4.3 De parlementaire lijdensweg (*Parlementarisierung*)

4.3.1 Inleiding

Het parlementair proces inzake arbeidsongevallen is van fundamenteel belang geweest voor het proces van juridisering van arbeidsongevallen. De uitkomst van dit proces was immers de wet op de arbeidsongevallen van 24 december 1903, die aan iedere arbeider die het slachtoffer werd van een arbeidsongeval een zekere vergoeding toekende.⁷⁸⁸ Arbeidsongevallen werden op die manier echte 'rechtsfeiten', waaraan een recht op vergoeding verbonden was. Er was hier wel een prijskaartje aan verbonden. In ruil voor een automatische vergoeding werd aan de werkgevers een immuniteit verleend, waardoor het niet langer mogelijk was voor de arbeiders om te procederen op basis van het buitencontractuele aansprakelijkheidsrecht. Dit betekende de facto dat de florissante tak van het buitencontractuele aansprakelijkheidsrecht inzake arbeidsongevallen prematuur doodgenepen werd, om plaats te maken voor een nieuw, sociaal recht inzake arbeidsongevallen. Het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht inzake arbeidsongevallen zou pas na lange tijd weer opduiken in een beperkt aantal gevallen.⁷⁸⁹

De wet van 1903 is in vele opzichten een monument, waarop door veel hedendaagse juristen met bewondering teruggekeken wordt, omwille van haar moderniteit.⁷⁹⁰ Het is wel belangrijk te beseffen dat deze wet niet uit de hemel kwam vallen, maar integendeel het resultaat was van een lang rijpingsproces. In deze afdeling maken wij een functionele analyse van deze *Parlementarisierung* inzake arbeidsongevallen.⁷⁹¹ We beginnen met de *Commission du travail*, omdat

⁷⁸⁷ C. DEJACE, Rapport sur les assurances ouvrières contre les accidents du travail, COMMISSION DU TRAVAIL, *Rapports. Propositions des sections et conclusions*, Brussel, Lesigne, 1887, 234.

⁷⁸⁸ Wet 24 december 1903 sur la réparation des dommages résultant des accidents du travail, BS 28-29 december 1903, *Pasin.* 1903, 286-324. Voor een grondige eigentijdse analyse van de wet op de arbeidsongevallen zie M. DEMEUR, *Réparation et assurance des accidents du travail*, Tamines, Duculot-Roulin, 1905, 2 delen.

⁷⁸⁹ Zoals in geval van opzet, schade aan goederen, arbeidswegongevallen, arbeidsongevallen in het verkeer en gekwalificeerde overtreding van de welzijnsreglementering. V. VERVLIET, *Buitencontractuele aansprakelijkheid bij professionele risico's: betekenis en draagwijdte van de buitencontractuele aansprakelijkheid doorheen de evolutie van de professionele risicoverzekering*, Antwerpen, Intersentia, 2007, 1.

⁷⁹⁰ 'Le 24 décembre 2003, nous fêtons le centenaire de la loi du 24 décembre 1903 instituant un régime spécial de réparation des dommages résultant des accidents du travail. Cette loi constitue une étape capitale dans l'évolution du droit de la réparation'. Zo begint het hoofdstuk 'Un régime nécessaire et exemplaire de réparation des atteintes à l'intégrité physique. Rapport de synthèse', in: J.-L. FAGNART, 1903-2003. *Accidents du travail: cent ans d'indemnisation. Colloque organisé le 5 décembre 2003 par la Faculté de droit de l'ULB*, Brussel, Bruylant, 2003, 307.

⁷⁹¹ Voor de volledigheid herhalen wij hier dat wij er in ons proefschrift voor geopteerd hebben om de parlementaire ontwikkeling van het probleem van de arbeidsongevallen slechts summier te behandelen. Hiervoor zijn een paar goede redenen te geven. Om te beginnen is dit werk voor een groot stuk reeds gedaan, waarbij wij in de eerste plaats kunnen verwijzen naar het mooie proefschrift van Jo Deferme, met als titel 'Uit de ketens van de vrijheid. Het debat over de sociale politiek in België. 1886-1914'. In deze studie heeft Deferme de ontstaansgeschiedenis van de sociale wetgeving in België bestudeerd, vanuit de invalshoek van de sociale politiek. Hij had hierbij vooral aandacht voor de politiek-maatschappelijke context van de *Belle Epoque*, met de wijzigende opvattingen van de politieke hoofdrolspelers, die goed

hier een interessante discussie gevoerd werd inzake arbeidsongevallenverzekeringen, die een inkijk biedt in de opvattingen ten aanzien van de problematiek op dat ogenblik. Vervolgens ontwikkelen wij een analytisch verklaringsmodel, waarbinnen de belangrijkste parlementaire voorstellen inzake arbeidsongevallen gekaderd zullen worden, alsook de wet op de werkplaatsreglementen van 1896 en de wet op de arbeidsovereenkomst van 1900.

4.3.2 1886

Het jaar 1886 is zonder enige twijfel een scharniermoment in de Belgische sociale geschiedenis.⁷⁹² De bloedig neergeslagen arbeidersopstanden in de lente van dat jaar zorgden ervoor dat de oogkleppen van de machthebbers in Brussel eindelijk afvielen en dat hun aandacht gevestigd werd op de schrijnende ellende waarin de arbeiders – en vooral de mijnwerkers – verkeerden door de reeds jarenlang aanslepende economische crisis.⁷⁹³ Op 15 april 1886 ondertekende koning Leopold II een besluit waarin een commissie belast werd met de taak zich te laten inlichten over de toestand van de industriële arbeid in het Koninkrijk en om de maatregelen te bestuderen die deze konden verbeteren.⁷⁹⁴ Deze onderzoekscommissie moest zich met andere woorden concentreren op het sociale vraagstuk, het geheel van de problemen waarmee de arbeidersklasse te maken had. Het ging om een breed gamma aan uiteenlopende zaken. Aandachtspunten waren onder andere de collectieve⁷⁹⁵ en individuele⁷⁹⁶ arbeidsverhoudingen, de woon- en leefomstandigheden van de arbeiders⁷⁹⁷ en hun morele verbetering.⁷⁹⁸ Om de arbeiders een beter sociaal statuut te geven, werd nagedacht over het oprichten van spaarkassen en onderlinge bijstandskassen.⁷⁹⁹ Interessant voor ons onderzoek is dat de *Commission du travail* ook uitvoerig aandacht besteedde aan de verzekeringen inzake arbeidsongevallen. We gaan er hierna dieper op in.

tot uiting kwamen in de discussies naar aanleiding van het ontstaan van de sociale wetgeving. Zie ook J. DEFERME, De schuld van het toeval. De Belgische wet op de arbeidsongevallen als een breekpunt in het parlementaire sociale denken, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 2001, 57-76. Meer juridisch kan verwezen worden naar het historisch chronologisch overzicht dat Valerie Vervliet geeft in haar recente proefschrift over de buitencontractuele aansprakelijkheid bij professionele risico's. Wij zouden dus platgetreden paden bewandelen, die ons bovendien te ver van onze uitgangspositie zouden leiden. Zoals wij reeds aangegeven hebben, zijn wij niet zozeer geïnteresseerd in de visie van de parlementairen op de arbeidsongevallen, maar wel in de reflectie van de arbeidsongevallen in de rechtspraak. V. VERVLIET, *Buitencontractuele aansprakelijkheid bij professionele risico's: betekenis en draagwijdte van de buitencontractuele aansprakelijkheid doorheen de evolutie van de professionele risicoverzekering*, Antwerpen, Intersentia, 2007.

⁷⁹² 'Depuis 1831 jusqu'à 1914, la Belgique n'a pas connu d'année plus dramatique que 1886.' F. VAN KALKEN, *Commotions populaires en Belgique (1834-1902)*, Brussel, Lebegue, 1936, 75. Uit de overvloedige historiografische literatuur waar 1886 uitgebreid aan bod kwam vermelden wij: M. BRUWIER (ed.), 1886: *La Wallonie née de la grève?*, Brussel, Labor, 1990 ; J. DEFERME, Geen woorden maar daden. Politieke cultuur en sociale verantwoordelijkheid in het België van 1886, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 2000, 131-171; G. DENECKERE, *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België (1831-1918)*, Antwerpen, Hadewijch, 1997; J. PUISSANT, 1886 – la contre-réforme social?, in: P. VAN DER VORST (ed.), 1886/1887 – 1986/1987. *Honderd jaar Belgisch sociaal recht*, Brussel, Bruylant, 1988, 67-100.

⁷⁹³ De stakingsgolf van 1886 kwam dus zeker niet uit de lucht vallen. Er woedde reeds langer een economische crisis, die een toenemende onrust met zich meebracht in de Belgische industriële wereld. Maar de sociale aangelegenheden bereikten slechts zelden het parlement. J. DEFERME, Geen woorden maar daden. Politieke cultuur en sociale verantwoordelijkheid in het België van 1886, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 2000, 135-136.

⁷⁹⁴ Artikel 1 KB 15 april 1886, BS 17 april 1886.

⁷⁹⁵ Zoals de '*conseils de conciliation*' die zouden moeten bemiddelen tussen werkgevers en werknemers en de beroepsverenigingen.

⁷⁹⁶ Zoals de noodzaak voor arbeidsreglementering, regulering in verband met de modaliteiten van de loonuitbetaling en de werkrechtshraden.

⁷⁹⁷ Zoals de noodzaak om arbeiderswoningen te bouwen en coöperatieve verenigingen op te richten.

⁷⁹⁸ De aandacht ging hier vooral naar de strijd tegen het alcoholisme.

⁷⁹⁹ Door het oprichten van zogenaamde '*caisses de secours, de prévoyance et de retraite en faveur des ouvriers industriels*'.

4.3.3 Arbeidsongevallen voor de *Commission du travail*

Ter voorbereiding van de discussie in de plenaire zitting schreven Charles Dejace en Charles-Xavier Saintelette elk een nota waarin zij een grondige analyse maakten van het probleem van de arbeidsongevallen.⁸⁰⁰ In hun onderscheiden nota's gaven beiden een overzicht van de wetgevende ontwikkelingen in zes West-Europese landen, Engeland, Frankrijk, Italië, Zwitserland, Oostenrijk en Duitsland. Dit internationale aspect is belangrijk, omdat het wetgevend proces in 1886-87 in België nog nergens stond, terwijl er in het buitenland reeds van alles gebeurd was. In Frankrijk bijvoorbeeld waren er sinds 1880 verschillende wetsvoorstellen ingediend, waarover uitgebreid gedebatteerd werd in het parlement. In de andere vijf landen had het wetgevend proces zelfs al tot nieuwe wetten geleid, die alle in min of meerdere mate de rechtspositie van de slachtoffers van arbeidsongevallen verbeterd hadden. Vooral de Duitse wet op de arbeidsongevallenverzekeringen was in dit opzicht bepaald revolutionair te noemen.⁸⁰¹ Het voordeel was dat de Belgische commissieleden hier veel inspiratie konden opdoen om een voorstel uit te werken tot regeling van de arbeidsongevallen in België.⁸⁰²

Zowel Dejace als Saintelette waren het er over eens dat de arbeidsongevallenkwestie een ernstig probleem vormde, dat smeekte om een oplossing. Niet dat er in het verleden geen initiatieven genomen waren om het leed van de slachtoffers van arbeidsongevallen te verzachten, maar deze inspanningen waren bijlange niet voldoende.⁸⁰³ Vooral het bestaande systeem van het Burgerlijk Wetboek moest het ontgelden, omwille van de grote moeilijkheden die de slachtoffers van arbeidsongevallen ondervonden om het bewijs van een fout te leveren dat noodzakelijk was om een schadevergoeding te verkrijgen.⁸⁰⁴ Door deze processuele moeilijkheden bleven talloze arme arbeiders en hun familieleden in de kou staan.

Saintelette was van oordeel dat zijn nieuwe theorie met de contractuele garantieverplichting de beste oplossing bracht. Om het probleem van de arbeidsongevallen echt op te lossen, moest allereerst het aantal ongevallen naar omlaag. Hoe minder ongevallen, hoe minder slachtoffers en hoe kleiner het probleem. De garantieverplichting zou de werkgevers de nodige *incentives* geven om het aantal ongevallen te doen verminderen. Bij een arbeidsongeval zouden zij immers voor de rechtbank gedaagd kunnen worden, waar zij het bewijs zouden moeten leveren dat hun niets te verwijten viel. Zijn nieuwe theorie zou niet enkel het aantal ongevallen doen verminderen, zij zou

⁸⁰⁰ De nota van Dejace werd becommentarieerd in aanvullende nota's door Charles Morisseaux, Montefiore Levi en Charles-Xavier Saintelette. Dejace zelf repliceerde hierop in een aanvullende, samenvattende nota. Charles Dejace was een Luiks professor politieke economie. Hij was een van de volgelingen van de Franse econoom en socioloog Le Play in België en stichtte in 1881 samen met Victor Brants de *Société Belge des Etudes Pratiques d'Economie Sociale*. Vanaf 1897 publiceerde dit genootschap de *Revue sociale catholique*. J. DEFERME, *Uit de ketens van de vrijheid. Het debat over de sociale politiek in België. 1886-1914*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2007 en de referenties aldaar; E. GERARD (ed.), *De Christelijke arbeidersbeweging in België*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 1991, II, 66.

⁸⁰¹ Unfallversicherungsgesetz vom 6. Juli 1884; zie hiervoor o.a. M. ECKARDT, *Technischer Wandel und Rechtsevolution. Ein Beitrag zur ökonomischen Theorie der Rechtsentwicklung am Beispiel des deutschen Unfallschadensrecht im 19. Jahrhundert*, Tübingen, Mohr, 2001, 272-304; E. WICKENHAGEN, *Geschichte der gewerblichen Unfallversicherung. Wesen und Wirken der gewerblichen Berufsgenossenschaften*, München, Oldenbourg, 1980, 29-54; E.P. HENNOCK, *The origin of the welfare state in England and Germany, 1850-1914. Social policies compared*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007, 86-100.

⁸⁰² Ook na afloop van de zittingen van de Commission du Travail bleef men de Duitse situatie op de voet volgen, zoals blijkt uit de hiernavolgende studie: C. MORISSEAUX, *Les résultats de l'assurance obligatoire contre les accidents (loi allemande du 6 juillet 1884)*, Parijs, Guillaumin, 1888. Zijn fascinatie voor Duitsland bleek ook uit een ander werk: C. MORISSEAUX, *La législation du travail*, Brussel, Weissenbruch, 1895.

⁸⁰³ Dejace vermeldde de maatschappijen van onderlinge bijstand, de voorzieningskassen van de mijnwerkers en de liefdadigheid. C. DEJACE, *Rapport sur les assurances ouvrières contre les accidents du travail*, COMMISSION DU TRAVAIL, *Rapports. Propositions des sections et conclusions*, Brussel, Lesigne, 1987, 212.

⁸⁰⁴ C. DEJACE, *Rapport sur les assurances ouvrières contre les accidents du travail*, COMMISSION DU TRAVAIL, *Rapports. Propositions des sections et conclusions*, Brussel, Lesigne, 1987, 215.

ook in het voordeel zijn van de slachtoffers van arbeidsongevallen, omdat zij gemakkelijker een vergoeding zouden kunnen verkrijgen voor de rechtbank.

Hij liet zijn nota volgen door een wetsvoorstel, dat meteen het eerste wetsvoorstel inzake arbeidsongevallen was in België.⁸⁰⁵ Het ijzer moest gesmeed worden terwijl het heet was. In het eerste artikel van dit voorstel werd opgenomen dat elkeen die de diensten huurde van een arbeider of bediende zich ertoe verplichtte de gevolgen van een arbeidsongeval te vergoeden, tenzij hij kon bewijzen dat het ongeval veroorzaakt werd door een vreemde oorzaak die hem niet ten laste gelegd kon worden.⁸⁰⁶ Dit betekende dat de bewijslast bij de werkgever gelegd werd, maar ook dat deze zich van zijn aansprakelijkheid kon bevrijden indien hij toeval, overmacht of een fout van het slachtoffer zelf kon bewijzen. Saintelette vond het maar normaal dat de werkgever niet moest opdraaien voor de schade ten gevolge van toeval of overmacht. '*C'est l'application de la règle générale de droit naturel, que chacun porte le poids de sa destinée*', stelde hij.⁸⁰⁷ Elders omschreef hij het als '*la règle de la vie*'. Dit betekende natuurlijk niet dat deze arme sukkelaars niet op een andere manier geholpen zouden kunnen worden, maar het zou onrechtvaardig zijn om de werkgever met de vergoeding van deze schade op te zadelen. De overige acht artikelen van het voorstel bevatten de praktische uitwerking van het principe.⁸⁰⁸

Charles Dejace was het grondig oneens met het voorstel van Saintelette omwille van twee redenen. De arbeidsongevallenprocessen zouden blijven bestaan en zij zouden zelfs nog in aantal toenemen omdat het aantrekkelijker werd voor de arbeiders om te procederen. Hierdoor zouden de tegenstellingen tussen werkgevers en -werknemers nog verder op de spits gedreven worden dan nu al het geval was. Een ander probleem was dat veel slachtoffers van arbeidsongevallen volgens het voorstel van Saintelette nog steeds in de kou zouden blijven staan.⁸⁰⁹ De enige

⁸⁰⁵ C. SAINCTELETTE, *Accidents de travail. Projet d'une proposition de loi*, COMMISSION DU TRAVAIL, *Rapports. Propositions des sections et conclusions*, Brussel, Lesigne, 1887, 254-283.

⁸⁰⁶ 'Quiconque loue les services d'un domestique ou d'un ouvrier, s'oblige à le tenir indemné des suites de tout accident de travail qu'il ne justifie pas provenir d'une cause étrangère qui ne peut lui être imputée.', C. SAINCTELETTE, *Accidents de travail. Projet d'une proposition de loi*, COMMISSION DU TRAVAIL, *Rapports. Propositions des sections et conclusions*, Brussel, Lesigne, 1887, 283.

⁸⁰⁷ C. SAINCTELETTE, *Accidents de travail. Projet d'une proposition de loi*, COMMISSION DU TRAVAIL, *Rapports. Propositions des sections et conclusions*, Brussel, Lesigne, 1887, 275.

⁸⁰⁸ Artikel 2 bepaalde dat elk ongeval dat het overlijden of een arbeidsongeschiktheid van drie dagen of meer met zich meegebracht had binnen de twee dagen schriftelijk gemeld moest worden aan de burgemeester van de gemeente waar het voorgevallen was, door diegene die op dat ogenblik de diensten van het slachtoffer gehuurd had. Artikel 3 stelde dat de gemeentelijke autoriteiten zo snel mogelijk een onderzoek moesten uitvoeren naar de aard en oorzaken van het ongeval, de vermoedelijke gevolgen en de voorzorgsmaatregelen die genomen zouden kunnen worden om een herhaling te voorkomen. De vaststellingen en besluiten van dit onderzoek moesten vervolgens overgemaakt worden aan de gerechtelijke autoriteiten als daar noodzaak toe was. Artikel 4 hield de burgerlijke vordering onafhankelijk van de strafrechtelijke vordering. Zij was enkel ontvankelijk indien ingesteld binnen de 6 maanden na het ongeval bij verwondingen en binnen de twaalf maanden bij doodslag (artikel 5) en zij verjaarde respectievelijk binnen de vijf en tien jaar (artikel 6). Het procederen zou gratis zijn (artikel 7). De vergoeding zou vastgesteld worden overeenkomstig de algemene regels van schadevergoeding van het overeenkomstenrecht (artikel 8). Het laatste artikel 9 bepaalde dat men zich niet kon exoneren voor de betaling tot schadevergoeding. Ook dadingen werden uitgesloten. C. SAINCTELETTE, *Accidents de travail. Projet d'une proposition de loi*, COMMISSION DU TRAVAIL, *Rapports. Propositions des sections et conclusions*, Brussel, Lesigne, 1887, 275.

⁸⁰⁹ Er rees overigens nog een ander mogelijk juridisch probleem dat evenwel niet vermeld werd in de discussies van de commissie: wanneer men de theorie van de contractuele waarborgverplichting zou volgen, zou het in principe mogelijk zijn om in de arbeidsovereenkomst een exonatiebeding op te nemen, waardoor de arbeider die het slachtoffer van een arbeidsongeval werd, alsnog in de kou zou blijven staan. R. SALEILLES, *Les accidents du travail et la responsabilité civile. Essai d'une théorie objective de la responsabilité délictuelle*, Parijs, Arthur Rousseau, 1897, 20. Saintelette zelf probeerde dit argument weg te wimpelen door te stellen dat dergelijke clause tegen de openbare orde zou zijn, wanneer het ging om een '*mal fait à la personne*' en dit op basis van het Strafwetboek. Joseph Blanc was door dit argument evenwel niet overtuigd. J. BLANC, *Des délits des esclaves en droit romain - De la responsabilité des patrons en matière d'accidents en droit français*, Digne, Chaspoul, 1888, 199-202.

degelijke oplossing was volgens Charles Dejace het verplicht instellen van arbeidsongevallenverzekeringen. Met het systeem van de verzekeringen zouden die vervelende processen eindelijk uit de wereld geholpen worden, wat zou bijdragen tot de pacificering van de arbeidsverhoudingen. Bovendien zouden op die manier alle slachtoffers van arbeidsongevallen geholpen worden, ongeacht de oorzaak van het ongeval.

De *Commission du travail* wijdde maar liefst vier plenaire zittingen aan de problematiek van de arbeidsongevallenverzekeringen, respectievelijk op 2, 9, 16 en 20 mei 1887.⁸¹⁰ Tijdens deze vergaderingen werden de voorstellen van Saintelette en Dejace uitvoerig besproken en geanalyseerd. Allen waren het er over eens dat de huidige situatie onbevredigend was en dat er een oplossing moest komen.⁸¹¹ Niet zomaar een oplossing, maar wel de meest efficiënte, die een einde zou maken aan alle problemen.⁸¹² Hier knelde het schoentje bij Saintelette. Zoals Dejace reeds opgemerkt had verdwenen de processuele moeilijkheden niet in diens voorstel. Zelfs in het geval van een omkering van bewijslast zouden veel arbeiders nooit de weg naar de rechtbank vinden. Deze die wel de moed zouden hebben een procedure op te starten, zouden geconfronteerd worden met lang aanslepende processen en ondertussen in de kou blijven staan. Adolphe Prins sloot zich hierbij aan.⁸¹³ Volgens hem moest de commissie een driedubbel doel nastreven. Er moest een zekere en snelle vergoeding komen van de schade die veroorzaakt was aan de arbeider, er moest komaf gemaakt worden met alle chicanes, processen, betwistingen en talrijke vertragingen waardoor de huidige situatie gekenmerkt werd en in het geval van een verzekering mochten de premies niet te hoog zijn, wat kon bereikt worden door op voldoende grote schaal te werken.

Het was duidelijk: het voorstel van Saintelette kreeg opnieuw de wind van voren, deze keer niet omdat het te radicaal vernieuwend was, zoals de rechtspraak geoordeeld had, maar wel omdat het ondertussen alweer volledig achterhaald was. Zijn theorie – en in extenso Saintelette zelf – was een zuiver product van de klassieke, liberale negentiende eeuw en die begon langzaam maar zeker op haar laatste benen te lopen. Ondanks de tegenwind bleef Saintelette stug zijn standpunt verdedigen. Vooral op de zitting van 16 mei 1887 vlogen de gensters eraf. Hij ergerde zich duidelijk aan wat volgens hem hopeloos idealistische voorstellen waren. De ideeën die hij hoorde waren weliswaar goed bedoeld, maar tezelfdertijd volstrekt utopisch. Alsof men zomaar van de samenleving een grote mutualiteit zou kunnen maken. *‘Pareille révolution sociale ne s’improvise pas.’*⁸¹⁴ Alsof men met het nieuwe systeem van de arbeidsongevallenverzekeringen processen zou kunnen vermijden.⁸¹⁵ *‘Utopie!’* In plaats van wilde ideeën te spuien zouden de leden van de commissie zich beter toeleggen op het uitwerken van concrete rechtsregels. Het systeem van arbeidsongevallenverzekeringen dat op tafel lag was overigens een uitzonderingsrecht voor de arbeiders, in flagrante strijd met de principes van de Franse revolutie. Het ging hem allemaal veel te ver en het was trouwens onwerkbaar: *‘Il est certain que c’est un changement profond que vous voulez introduire dans nos mœurs. (...) C’est un pas considérable vers la confusion du secours, de l’assistance publique et de la dette’.*

⁸¹⁰ COMMISSION DU TRAVAIL, *Comptes rendus des séances plénières*, Brussel, Lesigne, 1888, 175-229.

⁸¹¹ De leden van de commissie spraken deels uit eigen ervaring, deels op basis van de ervaringen tijdens de voorafgaande onderzoeksrondes en deels op basis van de ervaringen uit het buitenland. Frappant was dat niemand goed wist hoe groot het probleem was. Hiervoor ontbraken de nodige statistieken, niet alleen in België, maar ook in het buitenland. Voor België bijvoorbeeld waren enkel cijfers ter beschikking voor de mijnbouw. Men kon er in ieder geval uit afleiden dat ieder jaar een aanzienlijk aantal arbeiders het slachtoffer werd van een arbeidsongeval.

⁸¹² COMMISSION DU TRAVAIL, *Comptes rendus des séances plénières*, Brussel, Lesigne, 1888, 189.

⁸¹³ COMMISSION DU TRAVAIL, *Comptes rendus des séances plénières*, Brussel, Lesigne, 1888, 190.

⁸¹⁴ COMMISSION DU TRAVAIL, *Comptes rendus des séances plénières*, Brussel, Lesigne, 1888, 212.

⁸¹⁵ COMMISSION DU TRAVAIL, *Comptes rendus des séances plénières*, Brussel, Lesigne, 1888, 213.

Volgens Hector Denis spraken de commissieleden gewoon niet allemaal dezelfde taal.⁸¹⁶ De enen, zoals Saintelette, vertrokken vanuit de traditionele invalshoek van het privaatrecht. Zij probeerden het bestaande recht aan te passen aan de nieuwe noden, in casu door te sleutelen aan het aansprakelijkheidsrecht. Dit terwijl de anderen '*se placent au point de vue du droit public et réclament des institutions nouvelles dans l'établissement desquelles un intérêt social de premier ordre se confond avec l'intérêt particulier de l'ouvrier*'.⁸¹⁷ Zij betraden nieuwe paden en ontwikkelden een nieuw, 'sociaal' recht. Twee verschillende werelden kwamen hier in botsing.⁸¹⁸ De aanhangers van het 'nieuwe' recht zouden het halen in de commissie, zoals blijkt uit hun aanbevelingen.⁸¹⁹ Kort en krachtig luidde de vierde aanbeveling: '*L'ouvrier sera assuré*'.⁸²⁰ Deze verzekering zou de beroepsrisico's tot voorwerp hebben.⁸²¹ De premies zouden betaald moeten worden door de werkgevers.⁸²² Er zouden per industrietak syndicaten moeten opgericht worden, onder toezicht van de staat, die zouden optreden als verzekeraar.⁸²³ Om de verzekeringen goed te kunnen organiseren was er behoefte aan goede statistieken, die verkregen konden worden via de verplichte aangifte van arbeidsongevallen.⁸²⁴

4.3.4 Na de *Commission du travail*

De besluiten van de *Commission du travail* waren helaas slechts aanbevelingen. Bovendien namen de ietwat ongelukkige beslissing de regering te vragen om deze kwestie te verwijzen naar de commissie die belast was met de hervorming van het Burgerlijk Wetboek.⁸²⁵ Deze beslissing komt een beetje bevreemdend over, want was nu net niet uit de beraadslagingen naar voor gekomen dat het hier niet langer om het traditionele privaatrecht ging? Waarom wilde men deze materie dan nog binnen het Burgerlijk Wetboek, die toch als de tempel van het privaatrecht beschouwd kan worden, houden? Misschien ligt het antwoord op deze vraag wel bij de voorzitter van de *Commission du travail*, Eudore Pirmez, die tegelijkertijd deel uitmaakte van de Commissie ter herziening van het Burgerlijk Wetboek.

In 1888, een jaar na het beëindigen van de werkzaamheden van de *Commission du travail*, verscheen namelijk een studie van zijn hand met als titel '*De la responsabilité. Projet de révision des articles 1382 à 1386 du Code civil*'.⁸²⁶ Hierin ontwikkelde Pirmez een theorie met betrekking tot de omkering van bewijslast die nauw aansloot bij deze van Saintelette. Het grote verschil tussen beide was dat Pirmez niet sprak over een contractuele garantieverplichting voor de werkgever, maar wel over een wettelijke garantieverplichting – *obligation légale*. Pirmez vertrok hierbij vanuit het principe dat elkeen gehouden is zich te gedragen op een zodanige manier dat hij geen schade berokkent aan een ander, een principe dat volgens hem impliciet vervat zat in artikel 1382 van het Burgerlijk Wetboek. Wanneer een arbeider het slachtoffer werd van een arbeidsongeval, kon hij in bepaalde gevallen deze 'wettelijke verplichting' invoeren. Hij moest enkel het bewijs leveren dat zijn

⁸¹⁶ COMMISSION DU TRAVAIL, *Comptes rendus des séances plénières*, Brussel, Lesigne, 1888, 208.

⁸¹⁷ COMMISSION DU TRAVAIL, *Comptes rendus des séances plénières*, Brussel, Lesigne, 1888, 208.

⁸¹⁸ F. Tanghe sprak in dit verband over minimalisten en maximalisten. F. TANGHE, Het arbeidsongeval: Aansprakelijkheid als sociale constructie, in: E.A. HUPPES-CLUYSENAER en N.F. VAN MANEN (ed.), *De werkelijkheid van recht en orde*, Den Haag, Vuga, 1993, 61-74.

⁸¹⁹ COMMISSION DU TRAVAIL, *Comptes rendus des séances plénières*, Brussel, Lesigne, 1888, 609-610.

⁸²⁰ COMMISSION DU TRAVAIL, *Comptes rendus des séances plénières*, Brussel, Lesigne, 1888, 609.

⁸²¹ Vijfde aanbeveling, COMMISSION DU TRAVAIL, *Comptes rendus des séances plénières*, Brussel, Lesigne, 1888, 609.

⁸²² Twaalfde aanbeveling, COMMISSION DU TRAVAIL, *Comptes rendus des séances plénières*, Brussel, Lesigne, 1888, 609.

⁸²³ Vijftiende aanbeveling, COMMISSION DU TRAVAIL, *Comptes rendus des séances plénières*, Brussel, Lesigne, 1888, 610.

⁸²⁴ Eerste en tweede aanbeveling, COMMISSION DU TRAVAIL, *Comptes rendus des séances plénières*, Brussel, Lesigne, 1888, 609.

⁸²⁵ Achttiende aanbeveling, COMMISSION DU TRAVAIL, *Comptes rendus des séances plénières*, Brussel, Lesigne, 1888, 610.

⁸²⁶ E. PIRMEZ, *De la responsabilité. Projet de révision des articles 1382 à 1386 du Code civil*, Brussel, Hayez, 1888.

werkgever hiertegen een inbreuk gepleegd had, waardoor zijn rechten geschonden waren en hij schade geleden had. De verweerder kon enkel aan zijn aansprakelijkheid ontsnappen door te bewijzen dat hij niet de dader was van het schadeverwekkend feit, dat hij de rechten van de eiser niet geschonden had of dat deze geen schade geleden had. Hij kon zich ook bevrijden door het bewijs te leveren van toeval of overmacht.

De hamvraag was welke handelingen omschreven konden worden als 'inbreuken op de wettelijke verplichting'. Pirmez maakte hierbij een onderscheid tussen twee categorieën van handelingen. In het ene geval vloeide de schade rechtstreeks voort uit de daad of de zaak van de verweerder (= 'fouten'), met als voorbeeld de arbeider die gewond raakte door de ontploffing van een stoomketel. De arbeider had hierbij rechtstreeks schade geleden door de zaak van de werkgever en dit was bijgevolg een inbreuk op de wettelijke verplichting dat men ervoor moest zorgen dat niemand schade wordt toegebracht, waardoor de werkgever deze schade moest vergoeden.

In het andere geval was er op zich niets fout met de handelingen van de werkgever, maar hadden zij enkel onrechtstreeks bijgedragen tot de schade. Als voorbeeld gaf hij de arbeider die gewond geraakt was doordat hij gegrepen werd door de machinerie. De werking van de machine was op zich niet onwettig, dus kon de werkgever op het eerste zicht niets verweten worden. De arbeider moest hier het bijkomende bewijs leveren dat de werkgever een inbreuk gemaakt had op de wettelijke verplichting om niemand te schaden, omdat hij de machine bijvoorbeeld niet voorzien had van een passende veiligheidskap.⁸²⁷

Zonder ons verder uit te putten in de details van deze toch wel omslachtige theorie, kunnen wij vaststellen dat de theorie van Pirmez in wezen niets meer was dan een variante op de theorie van Saintelette. Pirmez 'bricoleerde' immers verder met de oude, vertrouwde elementen van het aansprakelijkheidsrecht. Net als Saintelette behoorde hij tot de liberale *old school*, die van mening was dat het probleem van de arbeidsongevallen best opgelost kon worden via het burgerlijk recht. In de zitting van 23 maart 1889 van de commissie tot herziening van het Burgerlijk Wetboek zette Pirmez zijn theorie uiteen, maar zonder succes. De commissie kwam tot het besluit dat het opportuun was om een bijzondere wetgeving in verband met arbeidsongevallen te maken, buiten het Burgerlijk Wetboek.⁸²⁸ Terug naar af dus.

Op 16 mei 1889 meldde minister van landbouw, industrie en openbare werken De Bruyn tijdens de bespreking van het budget van zijn departement als antwoord op een vraag van Charles Woeste dat de regering bezig was met een wetsontwerp in verband met de arbeidsongevallen, maar dat het om een moeilijk probleem ging en dat zij er nog niet helemaal uit was.⁸²⁹ Saintelette maakte van de gelegenheid gebruik om er de dag nadien opnieuw op in te pikken, waarbij hij nogmaals verwees naar zijn theorie en de nadruk legde op het belang van goede, betrouwbare cijfergegevens. Dag op dag een jaar later, op 17 mei 1890, legden Janson, Casse, Hanssens en Houzeau-de Lehay een wetsvoorstel inzake arbeidsongevallen neer.⁸³⁰ In het eerste artikel van dit wetsvoorstel was de verplichting opgenomen voor de ondernemers om hun arbeiders te verzekeren tegen de risico's van de arbeidsongevallen die voorvielen tijdens de uitoefening van de

⁸²⁷ Pirmez vatte het samen als volgt: 'Si le fait a directement lésé le droit d'autrui, la réparation est due, à moins que son auteur ne prouve que le dommage provient d'une force majeure ou d'un cas fortuit. Si le fait n'a pas de soi lésé le droit d'autrui, ou s'il s'agit d'une omission, la réparation n'est due que s'il est établi qu'une faute a été commise par l'auteur du fait', E. PIRMEZ, *De la responsabilité. Projet de révision des articles 1382 à 1386 du Code civil*, Brussel, Hayez, 41.

⁸²⁸ J. LEGRAND, *Le contrat de louage de services et la question des accidents du travail en Belgique et à l'étranger*, Namen, Doux fils, 1895, 82-83. Het onderdeel over de huur (*louage*), afgewerkt op 24 februari 1894, bevatte dan ook niets over de huur van arbeiders en dienstboden.

⁸²⁹ *Hand. Kamer* 1889-90, 16 mei 1889.

⁸³⁰ *Hand. Kamer* 1889-90, 15 juli 1890, 41-47. Proposition de loi sur les assurances contre les accidents du travail, *Bulletin du comité permanent* 1891, 563-587.

dienst. Het parlementair proces inzake arbeidsongevallen in België was hiermee definitief van start gegaan.

4.3.5 Analytisch verklaringsmodel inzake de *Parlementarisierung* van arbeidsongevallen

De *Commission du travail* concludeerde in 1887 na een grondige discussie dat het probleem van de arbeidsongevallen het best kon opgelost worden via een algemene verzekering. Toch zou het nog tot 24 december 1903 duren, meer dan zestien jaar later, alvorens de wet op de arbeidsongevallen eindelijk afgekondigd zou worden.⁸³¹ Zonder enige twijfel was de politieke context in België hiervoor verantwoordelijk en meer bepaald de 'liberale' weerstand tegen elke vorm van staatsinterventie in de individuele arbeidsverhoudingen. Daar komt bij dat het probleem van de vergoeding van arbeidsongevallen niet het enige of belangrijkste agendapunt was op dat ogenblik. Uit het onderzoek van de *Commission du travail* vloeiden een hele resem aanbevelingen voort op verschillende domeinen. Men opteerde ervoor om de ergste misbruiken eerst aan te pakken, of misschien beter, deze misbruiken waarvan de oplossing het minst botste met de toenmalige politieke opvattingen.

Jean-Pierre Nandrin heeft er in dit verband op gewezen dat de vroegste 'sociale' wetgeving deze naam eigenlijk niet waard is, onder andere omdat zij nog duidelijk de stempel draagt van de liberale opvattingen van dat ogenblik.⁸³² In zijn proefschrift heeft Jo Deforme de ontwikkeling van de sociale wetgeving verklaard als een proces van 'atomisme' naar 'holisme'.⁸³³ Het ging hier om een geleidelijke evolutie, waarbij de geesten langzaam maar zeker rijpten in de richting van een aanvaarding van staatsinterventie in de individuele arbeidsrelaties. Saintelette had er tijdens de discussies van de *Commission du travail* trouwens reeds op gewezen dat de voorstellen die op tafel lagen misschien wel goed bedoeld waren, maar tezelfdertijd volstrekt utopisch. Hij begreep dat er een wereld van verschil lag tussen het smeden van wilde plannen in de beslotenheid van een klein gezelschap en het omzetten ervan in de praktijk. De geesten van de politieke elite waren op dat ogenblik nog niet rijp om een wet op de arbeidsongevallenverzekeringen te stemmen. Charles Dejace, een van de hoofdrolspelers, gaf in 1899 de volgende uitleg⁸³⁴: '*Le problème était trop neuf, il paraissait trop vaste et trop difficile à résoudre pour occuper utilement l'activité d'un parlement qui faisait ses premiers pas dans la voie de la législation sociale*'.

Zoals Dejace terecht opmerkte, ging het hier wel degelijk om een ingewikkeld vraagstuk, waarvoor niet zomaar een kant en klare oplossing gevonden kon worden. Ogenschojnlijk ging het om een eenvoudige substitutie van het systeem van foutaansprakelijkheid door een systeem van automatische schadevergoeding van de slachtoffers van arbeidsongevallen, maar schijn bedriegt, omdat er tal van mengvormen mogelijk waren. Om de verschillende systemen te situeren die

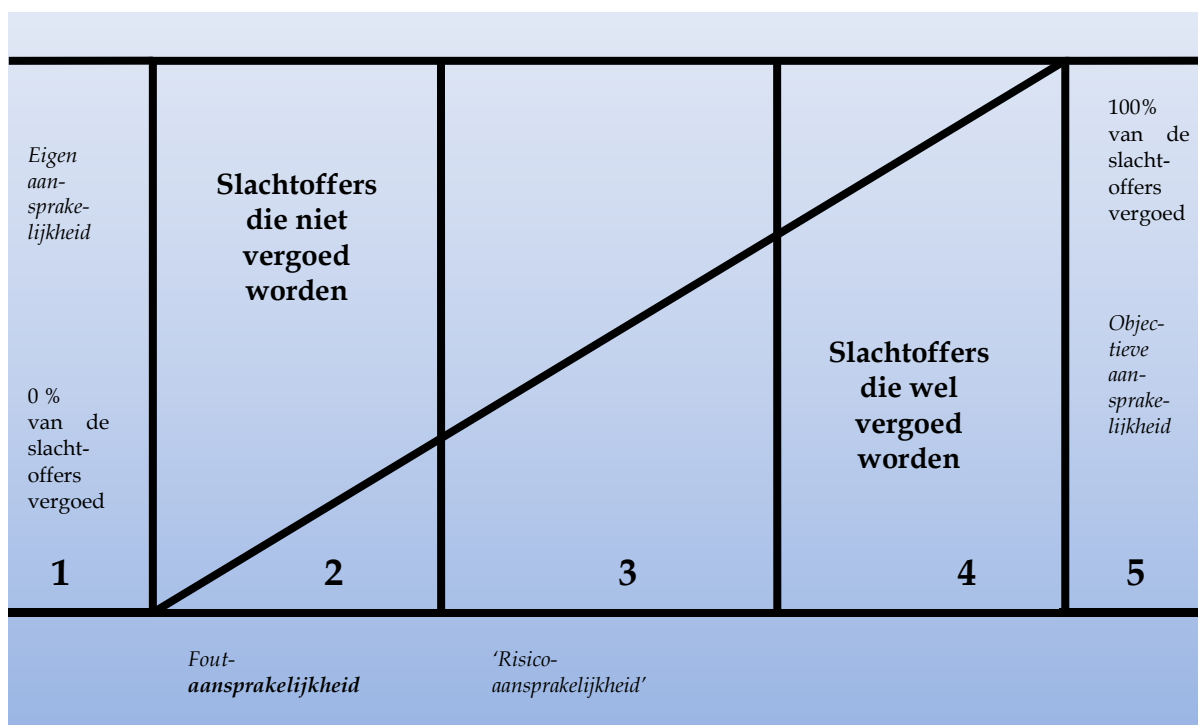
⁸³¹ Wet 24 december 1903 sur la réparation des dommages résultant des accidents du travail, BS 28-29 december 1903, *Pasin.* 1903, 286-324.

⁸³² J.-P. NANDRIN, La genèse du droit du travail en Belgique. Plaidoyer pour la chronologie, in: S. DAUCHY, J. MONBALLYU en A. WIJFFELS (ed.), *Auctoritates Xenia R.C. Van Caenegem oblata*, Brussel, KAWLSKB, 1997, 256-288 ; J.-P. NANDRIN, La laborieuse genèse du droit social belge: une utopie récupérée?, in: G. KURGAN-VAN HENTENRYK (ed.), *La question sociale en Belgique et au Canada XIXe-XXe siècle*, Brussel, ULB, 1988, 123-138 ; Vermeersch en Müller wezen er reeds in 1909 op dat alle wetgeving in wezen sociaal is, maar wanneer het gaat om een 'question sociale', een maatschappelijk probleem dat moet opgelost worden, een sociale malaise die de wereld uitgeholpen moet worden, dan is er sprake van 'sociale wetten'. A. VERMEERSCH en A. MÜLLER, *Manuel social. La législation et les oeuvres en Belgique*, Leuven, Uystpruyst, 1909, 13.

⁸³³ J. DEFERME, *Uit de ketens van de vrijheid. Het debat over de sociale politiek in België. 1886-1914*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2007.

⁸³⁴ *Bulletin du comité permanent* 1899, 50.

tussen 1887 en 1903 uitgedokterd werden, kunnen we vertrekken van het onderstaande vereenvoudigde schema van transitie van aansprakelijkheden.

Afbeelding 6 Vereenvoudigd schema van de transitie van aansprakelijkheden

Een woordje uitleg bij dit schema is op zijn plaats. We vertrekken links (1) vanuit de situatie waarbij de slachtoffers van arbeidsongevallen over geen enkele juridische mogelijkheid beschikken om een vergoeding te krijgen van hun werkgevers naar aanleiding van een arbeidsongeval. Feitelijk kunnen we zo vaststellen dat er in het grootste deel van de negentiende eeuw geen arbeidsongevallenprocedures gevoerd werden in België op basis van het aansprakelijkheidsrecht. Het ging met andere woorden om een systeem van **eigen aansprakelijkheid**, waarbij elkeen zijn eigen schade droeg.

De klassieke toepassing van het buitencontractuele **foutaansprakelijkheidsrecht**, waarbij een werknemer enkel schadevergoeding kon krijgen wanneer hij een fout kon bewijzen van zijn werkgever als oorzaak van zijn schade, hoort onder (2). Dit was de regel in België gedurende ruwweg het laatste kwart van de negentiende eeuw, tot de invoering van de wet van 1903. Slechts een beperkt aantal arbeiders kon op die manier een schadevergoeding krijgen, omdat er eerst een fout van de werkgever moest zijn, die bovendien nog bewezen moest kunnen worden ook.

Onder (3) vinden we het *risque professionnel*, het beroepsrisico terug.⁸³⁵ Onderzoek van arbeidsongevallen had geleerd dat niet alle ongevallen herleid konden worden tot een fout van de werkgever of -nemer, maar dat er een aantal te wijten waren aan het toeval, overmacht of een

⁸³⁵ Hesse geeft twee definities voor het beroepsrisico. Statistisch gezien is het beroepsrisico het coëfficiënt aan ongevallen per industrietak (met andere woorden: hoe gevaarlijk is een bepaalde industrietak). Juridisch gezien is het beroepsrisico volgens hem 'l'indemnisation des victimes de ces accidents sans que soit pris en compte le problème de la faute, mais en se fondant seulement sur la constatation du dommage'. Ik ben het met deze definitie helemaal niet eens, aangezien zij een (mogelijk) juridisch gevolg van het beroepsrisico omschrijft en niet het beroepsrisico zelf. P.J. HESSE, *Les accidents du travail et l'idée de responsabilité civile au XIXe siècle, Histoire des accidents du travail* 1979, 34-35.

onbekende oorzaak.⁸³⁶ In wezen ging het hier om een risico dat eigen was aan de arbeid.⁸³⁷ Onder het systeem van de foutaansprakelijkheid viel deze categorie van ongevallen ten laste van het slachtoffer zelf, wat bijzonder onbillijk was. Wanneer bepaalde arbeidsongevallen ten gevolge van het beroepsrisico ten laste van de werkgever gelegd worden, kan men spreken van **risicoaansprakelijkheid**. Dit was reeds het geval met de *Eisenbahngesetz* uit 1838 in Pruisen.⁸³⁸ Ook bij de Franse wet op de arbeidsongevallen van 1898 werd dit principe gevaloriseerd. Aan de slachtoffers van arbeidsongevallen werd een vergoeding toegekend, behalve in het geval van een zware fout van de werknemer zelf. Deze wet voorzag aldus in een oplossing voor alle gevallen onder (2), (3) en een stuk van (4). De werkgever droeg hierbij dan de last van het (beroeps)risico dat hij in leven geroepen had en waarvan hij de vruchten droeg (*'ubi emolumentum, ibi onus'*).

Als laatste categorie hebben we (5), waarbij niet langer gezocht wordt naar een eventuele fout, maar automatisch en voor alle gevallen een schadevergoeding toegekend wordt bij een arbeidsongeval. Hier is met andere woorden sprake van **objectieve aansprakelijkheid**. Dit was de situatie in Duitsland vanaf 1884 en in België na de invoering van de wet van 1903 (in werking vanaf 1 januari 1905).⁸³⁹

Het bovenstaande theoretisch schema beperkt zich tot de aansprakelijkheden binnen de arbeidsrelatie en houdt bijvoorbeeld geen rekening met schade door derden vreemd aan de arbeidsrelatie of met 'buitenjuridische' oplossingen zoals de vrijwillig aangeboden hulp van de werkgever. Daarenboven is ons bovenstaand theoretisch schema buitengewoon simplistisch, niet in het minst omdat een aantal 'variabelen' er niet in opgenomen zijn.

Een **eerste variabele** gaat schuil in de omschrijving, definiëring en invulling van de begrippen 'fout' van respectievelijk werkgever en -nemer en 'beroepsrisico' (*risque professionnel*). Een beroemd Duits voorbeeld uit 1887 geeft de volgende percentages weer als verdeling tussen de verschillende categorieën⁸⁴⁰:

⁸³⁶ In een boek uit 1890, waarvan de conclusies overgenomen werden in het Bulletin du comité permanent, omschreef De Ramaix het professioneel risico als volgt: 'La théorie du risque professionnel, qui fait supporter par le patron l'aléa du cas fortuit, de la force majeure et de la cause inconnue n'est pas nouvelle ; elle est née de l'accroissement de l'industrie et de la transformation des conditions du travail (...) Les ouvriers sont donc victimes non pas de leur faute, ni de celle du patron, mais du risque inhérent au travail même.' M. DE RAMAIX, Les accidents du travail, *Bulletin du comité permanent* 1890, 377. Over het professioneel risico, zie ook P. VAN DER VORST, Esquisse d'une théorie générale du « Risque professionnel » et du « Risque juridique », *JT* 1975, 373-377 en 389-394.

⁸³⁷ Ter illustratie nog een laatste definitie van het beroepsrisico, van Cheysson: 'le risque professionnel, c'est le risque afférent à une profession déterminée, indépendamment de la faute des ouvriers ou des patrons.' Geciteerd door P.J. HESSE, Les accidents du travail et l'idée de responsabilité civile au XIXe siècle, *Histoire des accidents du travail* 1979, 6.

⁸³⁸ M. ECKARDT, *Technischer Wandel und Rechtsevolution. Ein Beitrag zur ökonomischen Theorie der Rechtsentwicklung am Beispiel des deutschen Unfallschadensrecht im 19. Jahrhundert*, Tübingen, Mohr, 2001, 213-238; D. ZIEGLER, *Eisenbahnen und Staat im Zeitalter der Industrialisierung*, Stuttgart, Steiner, 37-44.

⁸³⁹ M. VEC, Gefährdungshaftung, in: A. CORDES, H. LÜCK, D. WERKMÜLLER en R. SCHMIDT-WIEGAND (ed.), *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte*, VIII, Berlin, ESV, 2009, 1982-1985; A. BÜRGE, Die entstehung und Begründung der Gefährdungshaftung im 19. Jahrhundert und ihr Verhältnis zur Verschuldenshaftung. Eine Skizze, in: A. HELDRICH, J. PRÖLSS en I. KOLLER (ed.), *Festschrift für Claus-Wilhelm Canaris zum 70. Geburtstag*, München, Beck, 2007, 59-81; M. STOLLEIS, Industrielle Revolution und Sozialversicherung, in: F. RULAND, B. BARON VON MAYDELL en H.-J. PAPIER (ed.), *Verfassung, Theorie und Praxis des Sozialstaats. Festschrift für Hans F. Zacher zum 70. Geburtstag*, Heidelberg, Müller, 1998, 1085; J.M. KLEEBERG, From strict liability to workers' compensation: the Prussian railroad law, the German liability act, and the introduction of Bismarck's accident insurance in Germany, 1838-1884, *Journal of International Law and Politics*, 2003, 53-132.

⁸⁴⁰ C. DEJACE, La question des accidents du travail en Belgique, *Bulletin du comité permanent* 1896, 509.

- fout werkgever: 20 %
- *risque professionnelle*: 47 %
- fout werknemer: 25 %
- fout derden: 8%

Door deze categorieën ruimer of enger te interpreteren komen er automatisch variaties in het schema. De rechtspraak in België en Frankrijk bijvoorbeeld werd op het einde van de negentiende eeuw steeds soepeler in het 'vinden' van een fout van de werkgever. Dit betekende concreet dat een steeds groter stuk van het 'beroepsrisico' ingevuld werd als 'fout van de werkgever', waardoor we een interne verschuiving zien van (3) in de richting van (2). Hierbij vielen steeds meer gevallen onder de foutaansprakelijkheid en kwamen zij op die manier in aanmerking voor een schadevergoeding. De fout kon ook verder opgesplitst worden tussen de lichte en zware fout. We hebben hierboven reeds het voorbeeld gegeven van de Franse wet van 1898 waarbij de zware fout van de werknemer expliciet uitgesloten werd van vergoeding. De lichte fout van de werknemer daarentegen viel volgens de Franse wet wel onder het *risque professionnel*.

Een **tweede variabele** betreft de processuele moeilijkheden in de praktijk, waarbij eerst en vooral gewezen kan worden op de bewijsproblematiek. Het was bijvoorbeeld niet voldoende dat er een fout was van de werkgever, deze moest ook in rechte bewezen kunnen worden. Enkele theorieën, zoals deze van Sainctelette, pasten hier een mouw aan via de omkering van de bewijslast. Deze variabele hangt dus samen met de keuze voor procederen versus automatische vergoeding. In het volgende deel gaan we dieper in op deze processuele moeilijkheden.

Een **derde variabele** betreft de omvang van de schadevergoeding. Het gaat er immers niet alleen om welk percentage van de arbeiders geholpen wordt, maar ook hoe groot de vergoeding is die zij ontvangen. In het geval van de buitencontractuele aansprakelijkheid wordt in principe alle schade vergoed, ook de morele. Bij toepassing van de theorie van Sainctelette werd enkel de contractuele schade vergoed, waaronder de morele schadevergoeding bijvoorbeeld niet begrepen was. Er kan ten slotte bij het toekennen van schadevergoeding gekozen worden voor forfaitaire bedragen (% van het loon), waarbij verder opgesplitst kan worden naargelang van tijdelijke of blijvende arbeidsongeschiktheid en overlijden.

Alsof deze variabelen het geheel nog niet ingewikkeld genoeg maken, kan er nog verder gediscussieerd worden over de modaliteiten van de praktische implementatie. Een aantal van deze discussiepunten kwamen reeds aan bod tijdens de besprekingen binnen de *Commission du travail* in verband met de algemene verzekering voor arbeidsongevallen. Over welke verzekeringen gaat het? Worden zij georganiseerd door de staat of privé? Is de verzekering verplicht of vrijwillig? Op wie is ze van toepassing? In welke mate? Wie betaalt de premie?

We kunnen nu aan de hand van het bovenstaande overzicht de verschillende voorstellen in België overlopen vanaf 1890, waarbij wij - zoals gezegd - niet de politieke context zullen bestuderen, maar enkel een aantal inhoudelijke elementen:

1. Het wetsvoorstel Janson, Casse, Hanssens en Houzeau de Lehaie⁸⁴¹ – 15.7.1890
2. Het wetsontwerp over de huur van diensten van arbeiders en bedienden van de Commissie van Berchem⁸⁴² (bestaande uit van Berchem, Adan, Dejace, Harzé en Prins) – 13.8.1891
3. Het wetsontwerp Nyssens⁸⁴³ – 26.4.1898
4. Het wetsontwerp Surmont de Volsberghe en de Smet de Naeyer⁸⁴⁴ – 12.3.1901

4.3.5.1 Wetsvoorstel Janson, Casse, Hanssens en Houzeau de Lehaie⁸⁴⁵ – 15 juli 1890

Dit wetsvoorstel voorzag in de verplichting voor de werkgevers om alle arbeiders te verzekeren tegen de risico's van de arbeidsongevallen die hen konden overkomen tijdens de uitoefening van hun arbeid.⁸⁴⁶ We vinden hier met andere woorden een toepassing van de risicoaansprakelijkheid naar aanleiding van het beroepsrisico, met verplichte verzekering.⁸⁴⁷ In artikel 7 werd opgenomen dat de arbeider geen recht heeft op een vergoeding als het ongeval uitsluitend te wijten is aan zijn eigen zware fout of nalatigheid. Het toepassingsgebied is in dit voorstel dus hetzelfde als bij de Franse wet op de arbeidsongevallen van 1898. In het geval dat het ongeval veroorzaakt zou worden door een zware fout of nalatigheid van de werkgever, zou de toegekende schadevergoeding van hem teruggevorderd kunnen worden. In artikel 25 werd ten slotte voorzien in een immuniteit van de werkgevers voor een eventuele vordering op basis van het buitencontractuele aansprakelijkheidsrecht.⁸⁴⁸ De premies moesten voor 70% gedragen worden door de werkgevers, voor 20% door de werknemers en voor 10% door de overheid. Bij de bespreking in de Kamer naar aanleiding van het neerleggen van dit wetsvoorstel had Charles Woeste drie punten van kritiek, waarvan twee het vermelden waard zijn.⁸⁴⁹ Volgens hem zou het element van de zware fout aanleiding blijven geven tot talrijke processen. Hij was het er ook niet mee eens dat de werknemers 20% van de premie moesten betalen. Volgens hem moest de premie integendeel volledig door de industrie zelf betaald worden.

4.3.5.2 Wetsontwerp van Berchem⁸⁵⁰ – 13 augustus 1891

Dit wetsontwerp koppelde de vergoeding voor arbeidsongevallen rechtstreeks aan (de wetgeving in verband met) de arbeidsovereenkomst.⁸⁵¹ In artikel 13 werd opgenomen dat de werkgever zich er via de arbeidsovereenkomst toe verbond om de arbeider of zijn nabestaanden te vergoeden bij een arbeidsongeval. De werkgevers konden zich soms van deze verplichting onttrekken, met name

⁸⁴¹ *Hand. Kamer* 1889-90, 15 juli 1890, 41-47. Proposition de loi sur les assurances contre les accidents du travail, *Bulletin du comité permanent* 1891, 563-587.

⁸⁴² *Projet de loi sur le louage de services des ouvriers et des domestiques*, *Bulletin du comité permanent* 1891, 588-608.

⁸⁴³ *Hand. Kamer* 1897-98, 26 april 1898, 1248. *Projet de loi sur la réparation des dommages résultant des accidents du travail*, *Bulletin du comité permanent* 1898, 157-176.

⁸⁴⁴ *Hand. Kamer* 1900-01, 12 maart 1901, 717; *Projet de loi sur la réparation des dommages résultant des accidents du travail*, *Bulletin du comité permanent* 1901, 1-22.

⁸⁴⁵ *Hand. Kamer* 1889-90, 15 juli 1890, 41-47; Proposition de loi sur les assurances contre les accidents du travail, *Bulletin du comité permanent* 1891, 563-587.

⁸⁴⁶ 'Les chefs d'industrie ou patrons sont tenus d'assurer leurs ouvriers de deux sexes contre les risques d'accidents professionnels auxquels ils sont exposés pendant l'exercice de leur travail'. Artikel 1 van het wetsvoorstel.

⁸⁴⁷ Op de zitting van 15 juli 1890 zei Janson dat de arbeiders in de moderne industrie onderworpen waren aan 'risques professionnels pour ainsi dire inévitables'.

⁸⁴⁸ 'Les patrons dont les ouvriers sont assurés conformément au régime de la présente loi sont affranchis de toute autre responsabilité envers leurs ouvriers victimes d'accident du travail'.

⁸⁴⁹ *Hand. Kamer* 1889-90, 15 juli 1890, 46-47.

⁸⁵⁰ *Projet de loi sur le louage de services des ouvriers et des domestiques*, *Bulletin du comité permanent* 1891, 588-608.

⁸⁵¹ Het merendeel van de 110 artikelen van dit wetsontwerp was gewijd aan de arbeidsongevallen.

door het bewijs te leveren van een fout van het slachtoffer zelf.⁸⁵² Artikel 15 verduidelijkte dat bepaalde lichte fouten hier niet onder vielen: *‘Les maladresses légères et accidentelles qui peuvent être amenées par l’âge ou par les conditions dans lesquelles le travail ou le service doit être exécuté’*. De vergoedingsverplichting vormde hier de tegenhanger van de verplichting van de werkgever om er alles aan te doen om arbeidsongevallen te vermijden, zoals opgenomen in artikel 10,3°:

‘(...) de prendre, avec la diligence d’un bon père de famille, toutes les mesures propres à empêcher, autant que possible, que la sécurité de l’ouvrier ou du domestique ne soit compromise pendant l’exécution du travail ou des services, en proportionnant ces mesures aux dangers plus ou moins grands que celle-ci peut présenter, ainsi qu’à l’âge ou au degré d’apprentissage de l’ouvrier ou du domestique.’

Het bovenstaande ontwerp is volgens mij schatplichtig aan de contractuele theorie van Saintelette. In essentie vormt zij niets meer of minder dan een omzetting in wetgeving van zijn ideeën. In het ontwerp wordt ook aandacht besteed aan de verzekering als middel voor de werkgever om aan zijn garantieverplichting te voldoen. Het ontwerp stelde hieromtrent een aantal voorwaarden en als de werkgever daaraan voldeed, was hij bevrijd van zijn verbintenissen en beschikte hij over een immuniteit tegen eventuele vorderingen van het slachtoffer.⁸⁵³ Er was geen verplichting voor de werkgever om een verzekering te sluiten, behalve in een aantal gevaarlijke nijverheden zoals de mijnen, spoorwegen en fabrieken waar gebruik gemaakt werd van stoomkracht.⁸⁵⁴

4.3.5.3 Wetsontwerp Nyssens⁸⁵⁵ – 26 april 1898

Het wetsontwerp zoals neergelegd door minister van arbeid Nyssens huldigde als eerste het principe dat alle slachtoffers van arbeidsongevallen vergoed moesten worden: *‘L’équité et l’humanité exigent que l’ouvrier victime de l’accident du travail soit indemnisé dans tous les cas et que l’indemnité constitue pour lui un droit’*.⁸⁵⁶ Nyssens wierp op dat elke mogelijke betwisting in verband met het principe van de aansprakelijkheid zo uit de wereld geholpen werd. De vergoeding was evenwel beperkt tot 50% van het gemiddeld loon. De kosten van het systeem vielen volledig ten laste van de werkgever. Nyssens voorzag geen verplichte verzekering, omdat deze in de Hoge Arbeidsraad voor veel tegenkanting gezorgd had. Voor hem was dit een kwestie van ondergeschikte orde. Hij hechtte er meer belang aan dat er eindelijk een wet zou komen.

4.3.5.4 Wetsontwerp Surmont de Volsberghe en de Smet de Naeyer⁸⁵⁷ – 12 maart 1901

Zoals aangegeven in de memorie van toelichting berustte dit wetsontwerp op dezelfde principes als dat van Nyssens uit 1898, zelfs in die mate dat zijn woorden letterlijk hernomen konden

⁸⁵² Artikel 13. Men was ook bevrijd van de aansprakelijkheid in de volgende gevallen: wanneer het ongeval veroorzaakt werd door een oorzaak vreemd aan de arbeid, wanneer het veroorzaakt werd door personen waarvoor hij niet verantwoordelijk was of wanneer het ongeval veroorzaakt was door een feit dat niet tot het takenpakket van de arbeiders behoorde.

⁸⁵³ Artikel 22 wetsontwerp van Berchem.

⁸⁵⁴ Artikel 52 wetsontwerp van Berchem.

⁸⁵⁵ *Hand. Kamer 1897-98*, 26 april 1898, 1248. *Projet de loi sur la réparation des dommages résultant des accidents du travail*, *Bulletin du comité permanent* 1898, 157-176.

⁸⁵⁶ *Bulletin du comité permanent* 1898, 158.

⁸⁵⁷ *Hand. Kamer 1900-01*, 12 maart 1901, 717; *Projet de loi sur la réparation des dommages résultant des accidents du travail*, *Bulletin du comité permanent* 1901, 1-22.

worden. Ook hier hoedde men zich voor het invoeren van een verplichte verzekering. Dit wetsontwerp zou uiteindelijk uitmonden in de wet van 24 december 1903 op de arbeidsongevallen.⁸⁵⁸ Voor een analyse van deze wet kunnen wij opnieuw naar het proefschrift van Valerie Vervliet verwijzen.⁸⁵⁹

4.3.5.5 Analyse

Wanneer we op zoek gaan naar rode draden doorheen deze vier wetteksten vallen een paar zaken op. Om te beginnen had de theorie van het beroepsrisico (*risque professionnel*) duidelijk ingang gevonden.⁸⁶⁰ Er werd bovendien een relatief ruime invulling aan gegeven, doordat de lichte fout van de werknemers (en werkgevers) er steeds in min of meerdere mate onder begrepen werd. Daar stond tegenover dat de werkgevers de processen duidelijk spuugzat waren. In alle voorstellen werd daarom voorzien in een immuniteit tegen eventuele vorderingen van werknemers. De zware fout van de werknemer zorgde hier evenwel voor een valse noot, omdat zij, zoals Charles Woeste in 1890 terecht opmerkte, de deur op een kier hield voor nieuwe processen. De huldiging van de risicoaansprakelijkheid ging met andere woorden niet ver genoeg om aan alle verzuchtingen te voldoen. De Belgen waren dermate verdeeld over het vraagstuk van de zware fout, dat zij dit probleem in 1897 voorlegden op het internationale congres in verband met de arbeidsongevallen, dat toen in Brussel georganiseerd werd.⁸⁶¹ Ook hier waren de meningen verdeeld. In 1898 zou Frankrijk ervoor kiezen om de zware fout niet op te nemen in het toepassingsgebied van de wet op de arbeidsongevallen. België besliste in 1903 uiteindelijk om de zware fout van de werknemer wel onder het toepassingsgebied van de wet op de arbeidsongevallen te laten vallen, hierin gesterkt door de negatieve ervaringen in Frankrijk.⁸⁶² De prijs die de werknemers betaalden om ook de arbeidsongevallen die veroorzaakt werden door hun eigen fout onder de toepassing van de wet te laten vallen, bestond erin dat aan de slachtoffers van arbeidsongevallen slechts een beperkte vergoeding uitbetaald werd, wat in 1903 op 50% van het gemiddeld loon vastgesteld werd.

Voor de volledigheid dienen hier nog de wet van 15 juni 1896 op het werkplaatsreglement en de wet van 10 maart 1900 op de arbeidsovereenkomst vermeld te worden.⁸⁶³ Deze twee wetten gingen de wet op de arbeidsongevallen vooraf en droegen er wezenlijk toe bij. We hebben reeds gezien hoe Saintelette in 1884 een nieuwe invulling gaf aan de 'arbeidsovereenkomst'. Deze nieuwe invulling strookte evenwel niet met de bestaande definities in het Burgerlijk Wetboek, zodat de noodzaak bestond om de nieuwe arbeidsovereenkomst een wettelijke basis te verlenen. In het reeds vermelde wetsontwerp van Berchem (van de hand van Charles Dejace) uit 1891 werd de regeling van de arbeidsongevallen aan deze van de arbeidsovereenkomst gekoppeld. Het verband

⁸⁵⁸ Wet 24 december 1903 sur la réparation des dommages résultant des accidents du travail, *BS* 28-29 december 1903, *Pasin.* 1903, 286-324.

⁸⁵⁹ V. VERVLiet, *Buitencontractuele aansprakelijkheid bij professionele risico's: betekenis en draagwijdte van de buitencontractuele aansprakelijkheid doorheen de evolutie van de professionele risicoverzekering*, Antwerpen, Intersentia, 2007.

⁸⁶⁰ 'Ainsi la théorie des risques, l'idée d'une responsabilité sans faute, est-elle née de la négation de la faute, pour justifier une technique nouvelle destinée à pallier les insuffisances de la responsabilité civile devant les conséquences de l'industrialisation, du machinisme et a-t-elle permis une meilleure protection contre les accidents du travail.' P. VAN DER VORST, *A l'enseignement du droit social belge*, Brussel, ULB, 1978, 22.

⁸⁶¹ M. DEMEUR, Le projet de loi sur les accidents du travail. La faute grave, la faute inexcusable et le risque professionnel, *Revue des accidents du travail* 1903, 12.

⁸⁶² Volledigheidshalve kan vermeld worden dat de opzettelijke fout wel niet onder de wet begrepen werd. Natuurlijk kan men zich de vraag stellen in hoeverre het bij een opzettelijke fout nog om een 'ongeval' gaat, omdat aan de voorwaarde van een 'toevallige gebeurtenis' niet voldaan is.

⁸⁶³ Wet 15 juni 1896 sur les règlements d'atelier, *BS* 25 juni 1896, *Pasin.* 1896, 184-203 en Wet 10 maart 1900 sur le contrat de travail, *BS* 14 maart 1900, *Pasin.* 1900, 76-130.

tussen beide lag en ligt nu eenmaal voor de hand. Het arbeidsongeval is niets meer of minder dan de schadeverwekkende gebeurtenis binnen de arbeidsovereenkomst.

Om praktische redenen van haalbaarheid werden beide echter al vlug van elkaar losgekoppeld. Het ging zelfs nog verder. In 1895 haakte minister van arbeid Nyssens de kwestie van de arbeidsreglementen los van de arbeidsovereenkomst, wat leidde tot de wet van 15 juni 1896.⁸⁶⁴ Deze wet bepaalde dat er in de werkplaatsen een aanplakbiljet moest worden opgehangen waarop bepaalde arbeidsvoorwaarden werden weergegeven, zoals het begin en einde van de werkdag.⁸⁶⁵ Het voordeel was dat de arbeidsvoorwaarden duidelijk geafficheerd werden voor de arbeiders, maar daar stond tegenover dat deze voorwaarden eenzijdig opgesteld werden door de werkgever, zonder inspraak van de arbeiders.⁸⁶⁶ Enkele jaren later volgde dan toch de wet op de arbeidsovereenkomst van 10 maart 1900.⁸⁶⁷ In het eerste artikel van de wet werd de (moderne) arbeidsovereenkomst omschreven als volgt:

'Le contrat par lequel un ouvrier s'engage à travailler sous l'autorité, la direction et la surveillance d'un chef d'entreprise, moyennant une rémunération à fournir par celui-ci et calculée, soit à raison de la durée du travail, soit à la proportion de la quantité, de la qualité ou de la valeur de l'ouvrage accompli, soit d'après toute autre base arrêtée entre parties.'

Arbeid, loon en gezag. De fundamenteën waarop de wet op de arbeidsongevallen gebouwd kon worden.

4.4 De geboorte van de arbeidsinspectie in België (Bürokratisierung)

4.4.1 Inleiding

Zoals we hierboven gezien hebben vormden de discussies in de *Commission du travail* omtrent het vraagstuk van de vergoeding van arbeidsongevallen het begin van het parlementaire proces dat uiteindelijk tot de wet van 1903 zou leiden. In de commissie werden daarnaast tal van andere

⁸⁶⁴ Wet 15 juni 1896 sur les règlements d'atelier, *BS* 25 juni 1896, *Pasin.* 1896, 184-203 ; zie ook *Arbeidsblad* 1896, 782-787. In de literatuur wordt gesteld dat deze wet niet meer was dan 'het embryo van een wet op de arbeidsovereenkomsten die op dat moment ter studie lag. Zij bedoelde eigenlijk meer de arbeiders te informeren dan hen zekere rechten toe te kennen.' M. DE GOLS, V. RICHEL, C. CORNELIS en Y. ROGER, Honderd jaar sociaal recht in België. De arbeidsreglementering en de regulering van de individuele arbeidsbetrekkingen, *Arbeidsblad* 1987, 628. Het feit dat er pas een wet kwam in 1896 betekent overigens niet dat werkplaatsreglementen niet al eerder bestonden. De wet legde gewoon een verplichting op voor bepaalde ondernemingen om dergelijke reglementen uit te hangen. A. MELUCCI, Action patronale, pouvoir, organisation. Règlements d'usine et contrôle de la main-d'oeuvre au XIXe siècle, *Le mouvement social* 1976, 139-159. Het was vooral in de grote ondernemingen dat er reeds vroeg werkplaatsreglementen bestonden. J. SAGNIER, *De la réglementation du travail en Belgique*, Parijs, Fontemoing, 1900, 145 ; zie ook M. BODEUX, *Etudes sur les contrats de travail*, Leuven, Uystpruyt, 1896, 482-499.

⁸⁶⁵ Artikel 2 Wet 15 juni 1896 sur les règlements d'atelier, *BS* 25 juni 1896, *Pasin.* 1896, 184-203.

⁸⁶⁶ Het feit dat de regels op papier stonden betekende een objectieve, het zij beperkte, inperking van de almacht van de industrieel in zijn onderneming. A. MELUCCI, Action patronale, pouvoir, organisation. Règlements d'usine et contrôle de la main-d'oeuvre au XIXe siècle, *Le mouvement social* 1976, 139-159.

⁸⁶⁷ Wet 10 maart 1900 sur le contrat de travail, *BS* 14 maart 1900, *Pasin.* 1900, 76-130; over deze wet, zie M. STROOBANT en O. VANACHTER (ed.), *Honderd jaar arbeidsovereenkomstenwet*, Antwerpen, Intersentia, 2001 en in het bijzonder de historische evolutie beschreven door Michel Magits; zie ook J.-P. NANDRIN, l'Histoire du contrat de travail et la problématique de l'entreprise avant 1914, *Revue interdisciplinaire d'études juridiques* 1985, 41-88.

aspecten van het sociale vraagstuk behandeld, waarvan een aantal van belang zijn voor ons onderwerp, vooral wat de regelgeving in verband met de preventie van arbeidsongevallen en de daarbij horende inspectie betreft. We gaan er in deze afdeling dieper op in.⁸⁶⁸

4.4.2 In de nasleep van de *Commission du travail*

Vanaf 1887 werden de eerste voorstellen van de commissie omgezet in wetteksten. Bij aanvang werden vooral de ergste wantoestanden de wereld uit geholpen. Een van de zaken die vaak aanleiding gaf tot misbruiken was het loon. Op 16 augustus 1887 werd daarom de wet in verband met de betaling van het loongeld aan de werklieden uitgevaardigd.⁸⁶⁹ In het eerste artikel van deze wet werd het beruchte 'trucksysteem' aangepakt, waarbij de arbeider in natura uitbetaald werd in plaats van in klinkende munt.⁸⁷⁰ Vanaf nu mocht het loon enkel nog uitbetaald worden in geld.⁸⁷¹ Artikel 4 van de wet van 1887 bepaalde dat het loon niet uitbetaald mocht worden in herbergen, slijterijen van dranken, magazijnen, winkels of aanpalende vertrekken.⁸⁷²

Een andere rechtstreekse uitloper van de *Commission du travail* was de wet op de vrouwen- en kinderarbeid die op 13 december 1889 gestemd werd in het parlement.⁸⁷³ Zoals we gezien hebben werd reeds ten tijde van de onderzoekscommissie van 1843 gesproken over een beperking van de kinderarbeid in de nijverheid, maar had dit nergens toe geleid. Pas in 1884 werd voor het eerst, na een lange lijdensweg, een beperkte reglementering uitgevaardigd voor de mijnen.⁸⁷⁴ Nu was het eindelijk dan toch zover. De wet van 1889 verbood de tewerkstelling in de nijverheid van kinderen beneden de leeftijd van 12 jaar.⁸⁷⁵ Voor de kinderen tussen de 12 en 16 jaar (voor meisjes tot 21 jaar) werd voorzien dat binnen de drie jaar specifieke beperkingen uitgevaardigd zouden worden.⁸⁷⁶

⁸⁶⁸ Voor een ietwat 'gekleurde' geschiedenis van de arbeidsinspectie in België, zie deel III (Historische ontwikkeling van de arbeidsinspectie), in: P. PONSAERS en R. DE CUYPER, *Arbeidsinspectie: overheidszaak of privé-aangelegenheid*, Antwerpen, Kluwer, 1980.

⁸⁶⁹ Wet 16 augustus 1887 relative à l'incessibilité et à l'insaisissabilité des salaires des ouvriers, *BS* 21 oktober 1887, *Pas.* 1887, 375-377; KB 5 december 1887 d'exécution de la loi du 16 août 1887, portant réglementation du paiement des salaires aux ouvriers, *BS* 16 december 1887, *Pas.* 1887, 531.

⁸⁷⁰ Men zou kunnen stellen dat hier op zich niets fout mee is. Het probleem is dat deze uitbetaling in natura vaak gepaard ging met misbruiken. De arbeiders kregen bijvoorbeeld minderwaardige of te hoog geprijsde producten uitbetaald. Deze manier van uitbetalen zorgde ook voor een grotere afhankelijkheid van de arbeiders.

⁸⁷¹ Artikel 1. De artikelen 2 en 3 voorzagen wel in een aantal beperkte uitzonderingen. Artikel 2 stelde dat de werkgever de volgende kosten van het dagloon mocht aftrekken: 1° de huisvesting, 2° het genot van een stuk grond, 3° het gereedschap of de werktuigen nodig voor de arbeid en het onderhoud ervan, 4° de stoffen of materialen die nodig zijn voor het werk en die volgens de gewoonte of afspraak ten laste vallen van de arbeider, 5° de werkkledij. De laatste drie mochten enkel aan inkooprij in mindering gebracht worden.

⁸⁷² De ratio legis hier was dat de arbeider bij uitbetaling van het loon op deze plaatsen geneigd was om een groot stuk van het loon ter plaatse te besteden. Zeker wanneer het om uitbatingen van de werkgever zelf ging, was de arbeider moreel verplicht om zijn loon ter plekke te verteren.

⁸⁷³ Wet 13 december 1889 concernant le travail des femmes, des adolescents et des enfants dans les établissements industriels, *BS* 22 december 1889, *Pasin.* 1889, 596-599.

⁸⁷⁴ Artikel 69 KB 28 april 1884 règlement sur l'exploitation des mines, *BS* 3 mei 1884, *Pasin.* 1884, 129-137. In de literatuur wordt vermeld dat de liberale regering deze reglementering invoerde op een ogenblik van economische recessie, met als bedoeling om het aantal potentiële overtallige arbeidskrachten te verminderen. X, *Honderd jaar sociaal recht in België. De vrouwenarbeid*, *Arbeidsblad* 1987, 5.

⁸⁷⁵ Artikel 2 Wet 13 december 1889 concernant le travail des femmes, des adolescents et des enfants dans les établissements industriels, *BS* 22 december 1889, *Pasin.* 1889, 596-599 (verder: Wet 13 december 1889). Deze wet was van toepassing op 1° de mijnen, groeven en werven, 2° de werkplaatsen, manufacturen en fabrieken, 3° de ongezone, hinderlijke en gevaarlijke ondernemingen en in deze ondernemingen waar stoomkracht gebruikt werd, 4° de havens, losplaatsen en stations, 5° het vervoer te land of te water (artikel 1). Een uitzondering werd gemaakt voor de nijverheden waar enkel familieleden werkten onder het gezag van vader, moeder of voogd, voor zoverre deze niet vielen onder de toepassing van artikel 1, 3°.

⁸⁷⁶ Dit gebeurde aan de hand van een aantal koninklijke besluiten op datum van 26 december 1892, die allemaal gepubliceerd werden in het Belgisch Staatsblad. *BS* 14 januari 1893.

Andere bepalingen waren het verbod op arbeid voor vrouwen binnen de vier weken na hun bevalling⁸⁷⁷, het verbod op nachtarbeid voor jongelingen⁸⁷⁸, een verplichte wekelijkse rustdag⁸⁷⁹, de invoering van een werkboekje voor jongelingen⁸⁸⁰ en de verplichte aanplakking van de toepasselijke reglementen.⁸⁸¹

Artikel 12 van de wet van 1889 voorzag verder dat ambtenaren aangeduid zouden worden om toezicht te houden op de uitvoering van de wet. Zij zouden vrije toegang tot de ondernemingen krijgen, mochten de overhandiging eisen van de werkboekjes en moesten proces-verbaal opmaken van eventuele overtredingen.⁸⁸² Twee jaar later, met het KB van 6 november 1891, werden zij daadwerkelijk aangeduid.⁸⁸³ Er werden drie categorieën van inspecteurs voorzien. Voor de mijnen ging het om de mijninspecteurs, voor de gevaarlijke, ongezonde of hinderlijke inrichtingen waren het de inspecteurs die reeds belast waren met het toezicht op deze ondernemingen en voor alle andere ondernemingen die onder de toepassing van de wet van 1889 vielen waren de inspecteurs van de nijverheid en het beroepsonderwijs verantwoordelijk.⁸⁸⁴ Het ging in alle drie de gevallen om bijkomende bevoegdheden, waarbij inspecteurs naast hun gebruikelijke takenpakket de opdracht kregen om de naleving van de wetgeving inzake de kinder- en vrouwenarbeid te controleren.

4.4.3 Verdere ontwikkeling van de reglementering op de geklasseerde inrichtingen

Naast deze vroege 'sociale wetgeving', was er ook een verdere ontwikkeling op het vlak van de reglementering op de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen, wat vooral via administratieve weg verliep.⁸⁸⁵ Zo verscheen op 27 december 1886 een KB in aanvulling op dat van 29 januari 1863.⁸⁸⁶ Hierin werd aangegeven dat de ervaring geleerd had dat er een noodzaak bestond om de gezondheid en het leven van de arbeiders in de gevaarlijke of ongezonde ondernemingen beter te beschermen. Het KB bepaalde dat de industrieel bij de aanvraag van de

⁸⁷⁷ Artikel 5 Wet 13 december 1889.

⁸⁷⁸ Artikel 6 Wet 13 december 1889: Jongens beneden de 16 en meisjes beneden de 21 jaar mochten niet tewerkgesteld worden na 9 uur 's avonds en voor 5 uur 's morgens.

⁸⁷⁹ Artikel 7 Wet 13 december 1889: Jongens beneden de 16 en meisjes beneden de 21 jaar mochten niet meer dan 6 dagen per week werken.

⁸⁸⁰ Artikel 10 Wet 13 december 1889 stelt dat kinderen beneden de 16 jaar en meisjes tussen de 16 en 21 jaar in het bezit moeten zijn van een werkboekje.

⁸⁸¹ Artikel 11 Wet 13 december 1889.

⁸⁸² Artikel 13 Wet 13 december 1889. De artikelen 14 tot en met 19 Wet 13 december 1889 bevatten strafbepalingen.

⁸⁸³ KB 6 november 1891 relatif à la désignation des fonctionnaires spécialement chargés de surveiller l'exécution de la loi du 13 décembre 1889 concernant le travail des femmes, des adolescents et des enfants dans les établissements industriels, BS 8 november 1891, *Pasin.* 1891, 425-427.

⁸⁸⁴ Artikel 1 KB 6 november 1891 relatif à la désignation des fonctionnaires spécialement chargés de surveiller l'exécution de la loi du 13 décembre 1889 concernant le travail des femmes, des adolescents et des enfants dans les établissements industriels, BS 8 november 1891, *Pasin.* 1891, 425-427.

⁸⁸⁵ 'La première mesure de police a été la transformation du système réglementaire des établissements dangereux, insalubres et incommodes. Ce système reposait jadis sur l'intérêt des voisins. Il a aujourd'hui un nouvel objet, la sécurité des ouvriers et la salubrité des ateliers. Cette réforme s'est faite par la voie purement administrative' (eigen onderlijning). Uit het voorwoord van E. VANDERSMISSEN in: L. VARLEZ, *Rapport général. Économie sociale, Exposition universelle internationale de Paris - 1900*, Brussel, Vromant, 1901, xiii.

⁸⁸⁶ KB 27 december 1886 modifiant et complétant par des dispositions nouvelles l'arrêté royal du 29 janvier 1863, concernant la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, BS 28 december 1886, *Pasin.* 1886, 581-583.

vergunning voor bepaalde ondernemingen⁸⁸⁷ een document moest opmaken waarin opgesomd moest worden welke maatregelen hij zou nemen om de ongemakken voor de arbeiders tot een minimum te beperken.⁸⁸⁸ In bijlage bevond zich een model met een aantal vragen, zoals welke medische of farmaceutische zorgen men zou verstrekken bij ongeval of welke voorzorgen men van plan was te nemen om de arbeiders te beschermen tegen de gevaren van ontploffing of brand, tegen het ontsnappen van stoom, gas of stof en tegen de gevaren van machines en bewegende onderdelen.⁸⁸⁹ Dit document zou vervolgens bestudeerd worden door specifiek daarvoor aangeduide ambtenaren die hierover een verslag zouden opstellen.⁸⁹⁰ Artikel 7 van het KB somde de diverse ambtenaren en technische comités op die het advies zouden moeten verstrekken.⁸⁹¹ In de vergunning zouden vervolgens op een expliciete manier de voorwaarden opgesomd worden waaraan de ondernemer moest voldoen.⁸⁹²

Op 31 mei 1887 volgde in uitvoering van het KB van 1886 een aanpassing van de indeling van de geklasseerde ondernemingen.⁸⁹³ Er werden hierbij twee nieuwe categorieën ingevoerd: een voor de ondernemingen die door de gevaren voor de gezondheid en veiligheid van de arbeiders onderworpen waren aan een strenger regime van toelating en toezicht en een voor alle andere.⁸⁹⁴

Eigenlijk stond er niet zoveel nieuws in deze Koninklijke besluiten. Zij lagen rechtstreeks in de lijn van de vroegere reglementering. Zij stelden ook niet zoveel voor. De nieuwe voorwaarden waren slechts van toepassing op een beperkt aantal ondernemingen en sloegen bovendien enkel op de vergunningsaanvraag. Over de bestaande inrichtingen of een inspectie hiervan werd met geen woord gerept.

⁸⁸⁷ Artikel 3 bepaalde dat later per KB een lijst zou opgesteld worden van de ondernemingen waarvoor deze verplichting zou bestaan. Het ging hierbij om het KB 31 mei 1887 portant classement des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, *BS* 15 juni 1887, *Pasin.* 1887, 152-166.

⁸⁸⁸ Artikel 1 KB 27 december 1886 modifiant et complétant par des dispositions nouvelles l'arrêté royal du 29 janvier 1863, concernant la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, *BS* 28 december 1886, *Pasin.* 1886, 581-583.

⁸⁸⁹ Andere vragen gingen over de manier van verwarming, verlichting en verluchting van de lokalen, over de maatregelen die genomen zouden worden om de lokalen proper en net te houden, over de maatregelen om de arbeiders schoon te houden, over welke maatregelen er genomen zouden worden om de interne hygiëne te waarborgen (zoals rustpauzes, badkamers, toiletten en ontsmettingsmiddelen).

⁸⁹⁰ Artikel 2 KB 27 december 1886: 'Chaque arrêté d'autorisation sera appuyé d'un rapport spécial fait par un fonctionnaire ou un comité technique compétent, sur les mesures proposées en vertu de l'article précédent.' KB 27 december 1886 modifiant et complétant par des dispositions nouvelles l'arrêté royal du 29 janvier 1863, concernant la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, *BS* 28 december 1886, *Pasin.* 1886, 581-583.

⁸⁹¹ Het ging om het volgende bont allegaartje: 1° de 'Conseil supérieur d'hygiène publique', 2° de inspecteur van de gevaarlijke, ongezonde of hinderlijke ondernemingen en de inspecteur van hygiëne verbonden aan het ministerie van binnenlandse zaken en openbaar onderwijs, 3° de ambtenaren van de algemene inspectie van de buurtwegen en de niet-bevaarbare waterlopen, 4° de provinciale medische commissies, de lokale comité van openbare hygiëne en de corresponderende leden, 5° de ambtenaren van de provinciale technische diensten, 6° de mijninspecteurs en 7° de ingenieurs van bruggen en wegen.

⁸⁹² Artikel 2 KB 27 december 1886 modifiant et complétant par des dispositions nouvelles l'arrêté royal du 29 janvier 1863, concernant la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, *BS* 28 december 1886, *Pasin.* 1886, 581-583.

⁸⁹³ Artikel 3 KB 27 december 1886 modifiant et complétant par des dispositions nouvelles l'arrêté royal du 29 janvier 1863, concernant la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, *BS* 28 december 1886, *Pasin.* 1886, 581-583 ; KB 31 mei 1887 portant classement des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, *BS* 15 juni 1887, *Pasin.* 1887, 152-166.

⁸⁹⁴ Zie het verslag aan de Koning 30 mei 1887 van de minister van binnenlandse zaken en openbaar onderwijs Thonissen. *Bulletin usuel*, VI, 1886-1890, 900. Voor de volledigheid wordt ook gewezen op het KB 31 mei 1887 modifiant les articles 2 à 7 de l'arrêté royal du 29 janvier 1863, relativement aux demandes en autorisation concernant certains établissements dangereux, insalubres ou incommodes, *BS* 15 juni 1887, *Pasin.* 1887, 166-167. Dit KB regelde de vereenvoudigde procedure voor een aantal ondernemingen van de tweede klasse.

Deze lacune werd deels opgevuld door de wet van 5 mei 1888 in verband met de inspectie van de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen.⁸⁹⁵ Er werd hier voorzien in de vrije toegang voor de bevoegde inspecteurs in de inrichtingen waarover zij het toezicht moesten uitoefenen.⁸⁹⁶ Wanneer zij inbreuken vaststelden op de wetten en reglementen moesten zij hiervan proces-verbaal opstellen.⁸⁹⁷ Van dit proces-verbaal moest binnen de 24 uur een kopie overhandigd worden aan de overtreder en een andere kopie opgestuurd worden naar de procureur des Konings. In de daaropvolgende artikelen werden de strafbaarstellingen opgenomen voor de overtredingen.⁸⁹⁸ De wet viseerde bijvoorbeeld de ondernemer die in strijd met zijn toelatingsvergunning een atelier ingericht had boven een stoomketel of die de bewegende onderdelen van zijn machines niet afgeschermd had, ondanks de expliciete verplichting daartoe in zijn vergunning.⁸⁹⁹

In de praktijk bleven deze regels meestal dode letter, omdat er gewoon geen ambtenaren waren om de ondernemingen te inspecteren. In 1889 gaf de bevoegde minister De Bruyn dan ook toe dat de centrale inspectiedienst helemaal niet uitgerust was om de inrichtingen actief te gaan controleren.⁹⁰⁰ De facto deed zij niets anders dan nieuwe vergunningsaanvragen beoordelen. Op 10 juli 1889 werd daarom een nieuw KB uitgevaardigd waarin de bevoegdheden van de inspecteurs nog eens netjes opgesomd werden. Zo moesten de inspecteurs zich gaan bezighouden met de actieve inspectie van de geklasseerde inrichtingen, waarbij zij moesten nagaan of de voorwaarden in de vergunning afdoende waren en of er eventueel geen nood was aan nieuwe voorwaarden. Verder hadden zij nog steeds hun adviserende functie, zoals voor vergunningsaanvragen van ondernemingen in oprichting.⁹⁰¹ In 1891 kregen deze inspecteurs zoals reeds vermeld ook de bevoegdheid om de reglementering van de vrouwen- en kinderarbeid te controleren in de geklasseerde inrichtingen.⁹⁰²

⁸⁹⁵ Wet 5 mei 1888 relative à l'inspection des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, et à la surveillance des machines et chaudières à vapeur, *BS* 13 mei 1888, *Pasin.* 1888, 101-115.

⁸⁹⁶ 'Les délégués du gouvernement chargés de l'inspection des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, de même que les fonctionnaires chargés de la visite des machines et chaudières à vapeur, ont la libre entrée des fabriques, usines, ateliers, dépôts et locaux divers soumis à leur surveillance (...)'. Artikel 1 Wet 5 mei 1888 relative à l'inspection des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, et à la surveillance des machines et chaudières à vapeur, *BS* 13 mei 1888, *Pasin.* 1888, 101-115.

⁸⁹⁷ Artikel 1 Wet 5 mei 1888 relative à l'inspection des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, et à la surveillance des machines et chaudières à vapeur, *BS* 13 mei 1888, *Pasin.* 1888, 101-115.

⁸⁹⁸ Artikel 2 sprak over boetes van 26 tot 100 frank voor overtredingen op de toepasselijke reglementeringen. Artikel 3 voorzag in dezelfde boetes voor het verhinderen van de toegang. In artikel 4 werd een zwaardere boete voorzien ingeval van herhaling. Artikels 2 en 4 Wet 5 mei 1888 relative à l'inspection des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, et à la surveillance des machines et chaudières à vapeur, *BS* 13 mei 1888, *Pasin.* 1888, 101-115.

⁸⁹⁹ Omzendbrief 29 september 1894 van de minister van landbouw, industrie en openbare werken De Bruyn aan de provinciegouverneurs, *Bulletin spécial de l'inspection du travail* 1894, 29.

⁹⁰⁰ KB 10 juli 1889 organisant la surveillance et instituant un comité technique pour les établissements dangereux, insalubres ou incommodes, *BS* 14 juli 1889, *Pasin.* 1889, 306-307.

⁹⁰¹ Het KB was ook van toepassing op de algemene gezondheidsinspectie (artikel 2), voor ondernemingen in verband met voeding, dierlijke grondstoffen, landbouweconomie en gemeentelijke hygiëne.

⁹⁰² Artikel 1, 2° KB 6 november 1891 relatif à la désignation des fonctionnaires spécialement chargés de surveiller l'exécution de la loi du 13 décembre 1889 concernant le travail des femmes, des adolescents et des enfants dans les établissements industriels, *BS* 8 november 1891, *Pasin.* 1891, 425-427. De achterliggende motivatie hiervoor was eenvoudig: men wilde geen nieuwe, specifieke inspectiediensten oprichten (zoals in het buitenland). Deze motivatie was terug te vinden in het verslag aan de Kamer in verband met de wet van 13 december 1889 in verband met de vrouwen- en kinderarbeid: 'Le Gouvernement n'aura pas, comme en Angleterre, en France ou en Allemagne, à créer des inspecteurs nouveaux; il trouvera les agents nécessaires parmi ceux chargés dès aujourd'hui de la surveillance de l'industrie.' Wet 13 december 1889 concernant le travail des femmes, des adolescents et des enfants dans les établissements industriels, *BS* 22 december 1889, *Pasin.* 1889, 596-599.

4.4.4 De 'geboorte' van de eigenlijke arbeidsinspectie – 21 september 1894⁹⁰³

Ondanks alle bijschavingen verliep het arbeidstoezicht nog steeds niet naar wens.⁹⁰⁴ Op 21 september 1894 verscheen daarom het KB '*portant réorganisation de l'inspection du travail et du service du surveillance des établissements dangereux, insalubres ou incommodes*'.⁹⁰⁵ De belangrijkste vernieuwing hier was de aanstelling van een aantal nieuwe inspecteurs en afgevaardigden met standplaats in de provincies, om toe te zien op de praktische naleving van de reglementen op de vrouwen- en kinderarbeid en op de reglementen van de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen.⁹⁰⁶ De inspecteurs in de provincies zouden de titel 'arbeidsinspecteur' dragen; zij werden bijgestaan door *délégués*, afgevaardigden.⁹⁰⁷ Tezelfdertijd werden ook de mijn- en voedseladministraties gereorganiseerd.⁹⁰⁸

Zoals op de kaart te zien valt, werd het land ingedeeld in 12 districten.⁹⁰⁹ Deze districten werden grotendeels omschreven op basis van de bestaande administratieve⁹¹⁰ en gerechtelijke⁹¹¹ arrondissementen, met uitzondering van het vierde en vijfde district, waar de indeling afhankelijk gemaakt werd van de achterliggende economische realiteit. Het vijfde district werd gevormd door de textielnijverheid van Gent en onmiddellijke omgeving (Ledeberg, Gentbrugge en Sint-Amandsberg). Oorspronkelijk behoorden de textielondernemingen ten westen van Gent en in de

⁹⁰³ In rechtsvergelijkend perspectief was België bijzonder laat om een actieve arbeidsinspectiedienst op poten te zetten. In Frankrijk bijvoorbeeld ging de geschiedenis van de arbeidsinspectie terug tot 1841. E. DURAND, *L'inspection du travail en France de 1841 à 1902*, Parijs, Rousseau, 1902 ; A. COLMART, *De l'inspection du travail en France*, Parijs, Rousseau, 1899 ; V. VIET, *Les voltigeurs de la république. L'inspection du travail en France jusqu'en 1914*, Parijs, CNRS, 1994.

⁹⁰⁴ Lees in dit verband de reeds vermelde omzendbrief van minister De Bruyn. Omzendbrief 29 september 1894 van de minister van landbouw, industrie en openbare werken De Bruyn aan de provinciegouverneurs, *Bulletin spécial de l'inspection du travail* 1894, 25-29.

⁹⁰⁵ KB 21 september 1894 portant réorganisation de l'inspection du travail et du service du surveillance des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, BS 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 544-547. Dit KB is de rechtstreekse voorloper van het Algemeen Reglement voor de arbeidsbescherming (ARAB) en de Wet van 4 augustus 1996 betreffende het welzijn van de werknemers bij de uitvoering van hun werk. W. VAN EECKHOUTTE, *Sociaal compendium '09-'10. Arbeidsrecht met fiscale notities*, Mechelen, Kluwer, 2009, 958 en volgende. Zie ook R. NUYTS, Honderd jaar sociaal recht in België. De arbeidsveiligheid en het arbeidsmilieu, *Arbeidsblad* 1987, 1100.

⁹⁰⁶ 'Considérant que, pour les autres industries, l'expérience a démontré la nécessité de fusionner le service de surveillance organisé par l'arrêté royal du 10 juillet 1889 avec celui qui a été réglé par l'arrêté royal du 6 novembre 1891 et que le personnel de l'inspection centrale des établissements dangereux, insalubres ou incommodes sera mieux en situation si on renforce par la désignation d'un certain nombre d'inspecteurs et de délégués de la loi sur le travail des femmes, des adolescents et des enfants'. KB 21 september 1894 portant réorganisation de l'inspection du travail et du service du surveillance des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, BS 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 544-547. In het verslag aan de Koning van 18 september 1894 luidde het: 'L'inspection du travail comprendra, indépendamment du service d'inspection déjà organisé auprès de l'Administration centrale, des inspecteurs du travail en province, qui seront secondés par un certain nombre de délégués à titre permanent ou pour un temps limité et ayant pour mission de surveiller soit une circonscription déterminée, soit certaines industries spéciales.' *Bulletin spécial de l'inspection du travail* 1894, 1.

⁹⁰⁷ 'par des fonctionnaires de l'Etat, portant le titre d'inspecteurs du travail et ayant leur résidence en province'. De inspecteurs op het centraal niveau bleven betiteld als 'inspecteurs des établissements dangereux, insalubres ou incommodes'. Artikel 3, 2° KB 21 september 1894 portant réorganisation de l'inspection du travail et du service du surveillance des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, BS 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 544-547.

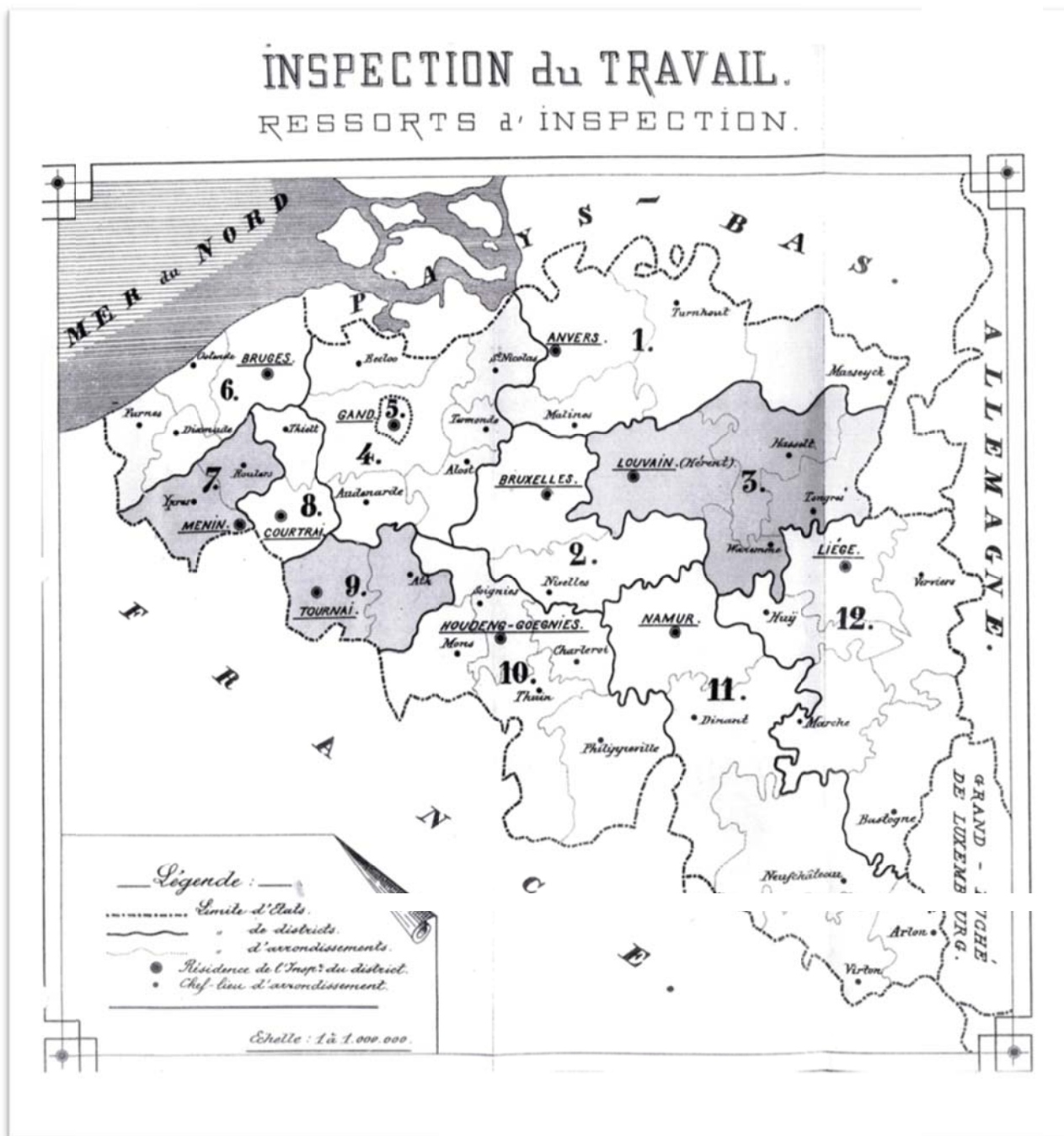
⁹⁰⁸ Artikel 1 en 2 KB 21 september 1894 portant réorganisation de l'inspection du travail et du service du surveillance des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, BS 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 544-547. Zie ook het KB 21 september 1894 portant organisation du service et du corps des ingénieurs des mines, BS 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 550-555 en het KB 21 september 1894 qui organise le service en province de la fabrication et du commerce des denrées alimentaires, BS 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 549-550. De bedoeling was dat deze beide administraties verantwoordelijk gesteld werden voor de arbeidsinspectie in de ondernemingen die tot hun bevoegdheid behoorden.

⁹⁰⁹ De kaart is afkomstig uit de *Rapports annuels de l'inspection du travail* (1895) 1896, deel I.

⁹¹⁰ Zoals te zien valt op de kaart werden de meeste districten samengesteld uit verschillende administratieve arrondissementen. Het eerste district bestond uit de provincie Antwerpen en het administratief arrondissement Maaseik, het tweede uit de administratieve arrondissementen Brussel en Nijvel, enzovoort.

⁹¹¹ Het 9de district viel bijvoorbeeld samen met het gerechtelijk arrondissement Doornik.

arrondissements Sint-Niklaas, Dendermonde en Aalst ook tot dit district, maar omwille van gezondheidsredenen van afgevaardigd inspecteur Hannet waren deze in augustus 1895 overgeheveld naar het vierde district, dat verantwoordelijk was voor het toezicht op de rest van Oost-Vlaanderen.⁹¹² Hannet had vanaf dan nog altijd 115 grote ondernemingen onder zijn bevoegdheid, die in totaal 25.500 arbeiders te werk stelden.⁹¹³

Afbeelding 7 Indeling van België in arbeidsinspectiedistricten anno 1895⁹¹⁴

Op dezelfde 21 september 1894 ondertekende de koning eveneens een KB in verband met de hygiëne van de werkplaatsen en de bescherming van arbeiders tegen arbeidsongevallen.⁹¹⁵ De

⁹¹² *Rapports annuels de l'inspection du travail* (1895) 1896, 130.

⁹¹³ *Rapports annuels de l'inspection du travail* (1895) 1896, 179.

⁹¹⁴ *Rapports annuels de l'inspection du travail* (1895) 1896, 20.

eerste sectie van dit besluit bevatte een aantal bepalingen in verband met de algemene gezondheidstoestand van de ateliers. Zij moesten bijvoorbeeld proper en goed verlucht zijn en over voldoende toiletten beschikken.⁹¹⁶ Vooral de tweede sectie is interessant voor ons omdat deze handelt over de maatregelen die genomen moesten worden ter bescherming tegen ongevallen. Het gaat om een opsomming van technopreventieve maatregelen, die de werkplaats veiliger moesten maken voor de arbeiders. Zo moesten de werkgevers vermijden dat arbeiders in aanraking konden komen met bewegende onderdelen⁹¹⁷, moesten liften en putten afgeschermd worden en moesten de nodige maatregelen genomen worden in verband met brand en verlichting.⁹¹⁸ Deze maatregelen waren niet nieuw. Zij bestonden reeds geruime tijd en kwamen onder andere voor bij de voorwaarden die de provinciale autoriteiten oplegden bij de vergunning van bepaalde geklasseerde inrichtingen.⁹¹⁹ De minister had niet meer gedaan dan deze te verzamelen, te ordenen en een algemene toepassing te verlenen.⁹²⁰

Eveneens interessant is het artikel 22 van het KB van 1894 dat een algemene verplichting invoerde voor de werkgever om zware arbeidsongevallen binnen de 48 uur te melden aan de bevoegde arbeidsinspecteur. Men doelde hier concreet op de ongevallen die geleid hadden tot de dood van een arbeider of tot een arbeidsongeschiktheid van minstens 8 dagen. In de aangifte moesten de namen en adressen van de getuigen opgenomen worden. In geval van overlijden moest de bevoegde inspecteur een onderzoek voeren naar de oorzaken van het ongeval.

In een omzendbrief van 12 december 1894 aan de provinciegouverneurs stipte minister De Bruyn aan dat hij er het grootst mogelijke belang aan hechtte dat de ondernemers op een regelmatige manier aangifte van arbeidsongevallen zouden doen bij de arbeidsinspectie.⁹²¹ De arbeidsinspecteurs zouden immers veel hieruit kunnen leren en zo betere tips kunnen geven om nieuwe arbeidsongevallen in de toekomst te vermijden. Als bijkomend voordeel zouden goede statistieken opgemaakt kunnen worden van de arbeidsongevallen. Om er zeker van te zijn dat alle

⁹¹⁵ KB 21 september 1894 *règlement relatif à la salubrité des ateliers et la protection des ouvriers*, BS 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 547-549. Dit KB vormt aldus een rechtstreekse voorvader van het huidige Algemeen reglement voor de arbeidsbescherming (ARAB).

⁹¹⁶ De aandachtige lezer zal hier een aantal zaken herkennen die reeds voorkwamen in het model van 'notice' dat de aanvragers van een vergunning voor welbepaalde ongezonde ondernemingen vanaf 1889 moesten invullen. Artikel 2 stelde dat de ateliers voldoende proper moesten zijn. De muren moesten regelmatig herkalkt of opnieuw beschilderd worden. Artikel 5 voorzag in minstens een toilet per 25 personen, dat niet in onmiddellijke verbinding met de arbeidsplaats mocht staan. De lokalen moesten verder voldoende verlucht worden. KB 21 september 1894 *règlement relatif à la salubrité des ateliers et la protection des ouvriers*, BS 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 547-549.

⁹¹⁷ Artikel 10 stelt dat motoren ('machines motrices') afgeschermd moeten worden met een beschermkap en dat enkel de stokers toegang krijgen tot het lokaal waar deze motoren zich bevinden. Er moeten bijzondere maatregelen genomen worden ten aanzien van de transmissieonderdelen en bewegende onderdelen van de machines, om te vermijden dat zij aanleiding zouden geven tot ongevallen (artikel 11). De werktuigen met snel bewegende onderdelen moeten een noodknop hebben waarmee ze zo snel mogelijk uitgeschakeld kunnen worden zonder de motor stil te leggen (artikel 12). Machines met snijdende of hakkende onderdelen moeten zo gemaakt worden dat de arbeiders er niet toevallig mee in aanraking kunnen komen (artikel 13). In de omgeving van vliegwielen of andere snel bewegende machines mogen geen arbeiders tewerkgesteld worden (artikel 14). Er moeten afschermingen geplaatst worden om de arbeiders te beschermen tegen wegvliegende deeltjes of splinters (artikel 15). De arbeiders moeten voldoende plaats hebben om zich vrij en veilig te kunnen wegen tussen de machines (artikel 16). KB 21 september 1894 *règlement relatif à la salubrité des ateliers et la protection des ouvriers*, BS 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 547-549.

⁹¹⁸ Respectievelijk de artikelen 20 en 21 KB 21 september 1894 *règlement relatif à la salubrité des ateliers et la protection des ouvriers*, BS 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 547-549.

⁹¹⁹ Zie de voorafgaande opmerkingen bij het algemeen verslag van de toepassing van het KB van 21 september 1894 tijdens het jaar 1895, *Rapports annuels de l'inspection du travail* (1895) 1896, I, 118.

⁹²⁰ Het vermelde KB van 21 september 1894 bevatte op die manier de algemene regels in verband met de gezondheid en veiligheid van de industriearbeiders, terwijl de provinciale besluiten specifieke regels konden bevatten. KB 21 september 1894 *règlement relatif à la salubrité des ateliers et la protection des ouvriers*, BS 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 547-549.

⁹²¹ Omzendbrief 12 december 1894 van minister De Bruyn aan de provinciegouverneurs, *Bulletin spécial de l'inspection du travail* 1894, 62-63.

industriële kennis zouden hebben van de verplichting die vanaf 1 januari 1895 op hen rustte, had de minister speciaal affiches laten drukken met de wettelijke bepaling en de naam en het adres van de bevoegde inspecteur. Hij vroeg aan de gouverneurs om deze affiches via de gemeenten te laten verspreiden in alle gevaarlijke, ongezonde of hinderlijke inrichtingen van hun provincie.⁹²² Enkele maanden later herhaalde hij zijn vraag omdat hij de indruk had dat de aangifte van arbeidsongevallen zoals voorzien in het KB van 21 september 1894 hem nog steeds erg onvolledig leek.⁹²³ Het kon gebeuren dat de arbeidsinspecteurs via de parketten, kranten of het openbaar gerucht kennis kregen van bepaalde ongevallen.⁹²⁴ In dat geval moesten zij zich verzekeren van de ernst van de gebeurtenis en indien nodig proces-verbaal opstellen over de industriële die niet te goeder trouw gehandeld zouden hebben.

Uiteindelijk zouden er in de loop van het jaar 1895 welgeteld 1.061 arbeidsongevallen geregistreerd worden door de arbeidsinspectie. In zijn verslag hierover gaf de centrale inspectiedienst toe dat men zonder enige twijfel kon stellen dat dit cijfer een grote onderschatting vormde van het totale aantal ongevallen.⁹²⁵ Het was zelfs waarschijnlijk dat het grootste aantal arbeidsongevallen niet gemeld was geworden, zeker als men de Belgische cijfers vergeleek met deze uit het buitenland waar al langer een verplichting bestond om arbeidsongevallen te melden. Eenzelfde teneur weerklonk bij de individuele inspecteurs. De reeds vermelde arbeidsinspecteur Fabri bijvoorbeeld was ervan overtuigd dat veel ondernemers geen enkele rekening hielden met dit voorschrift.⁹²⁶ Een uitzondering hierop vormde volgens hem Gent, waar de regel wel goed opgevolgd werd. Als er in Gent al eens geen aangifte gedaan werd, kwam de arbeidsinspectie hier al snel achter, omdat er over de ongevallen uitvoerig bericht werd in de lokale kranten. Een jaar later meldde dezelfde inspecteur dat de aangiftes regelmatig gebeurden, maar helaas nog steeds al te laconiek, waarmee hij bedoelde dat de ondernemers zich er meestal toe beperkten om enkel het ongeval te melden, zonder al te veel details.⁹²⁷ Hij was daarnaast opnieuw op het spoor gekomen van enkele niet aangegeven ongevallen, via de kranten en het openbaar gerucht. Volgens hem was er dat jaar nog steeds een groot aantal ongevallen dat niet aangegeven werd, waarbij hij het voorbeeld gaf van een welbepaalde industriële regio van waaruit gewoon nooit een aangifte van ongeval kwam.

Toch kwam de centrale inspectiedienst in 1896 reeds tot het verrassende besluit dat de aangifte van arbeidsongevallen blijkbaar beter opgevolgd werd dan tot dan toe aangenomen en dit op basis van een vergelijking met Oostenrijkse cijfers uit de periode 1890-1894.⁹²⁸ Dit zou kunnen kloppen,

⁹²² De tekst van dit document luidde als volgt: 'Avis concernant la déclaration obligatoire des accidents du travail. Les industriels exploitant des établissements dangereux, insalubres ou incommodes sont tenus, à partir du 1er janvier 1895, de déclarer, dans les quarante-huit heures, à l'inspecteur compétent, tout accident ayant causé la mort d'un ouvrier ou occasionné à un travailleur une blessure capitale de causer une incapacité de travail de huit jours au moins (art. 22 de l'arrêté royal du 21 septembre 1894 concernant la salubrité des ateliers et la protection contre les accidents). La déclaration contiendra le nom et l'adresse des témoins de l'accident. L'industriel qui néglige de faire la déclaration ci-dessus est passible des peines comminées par la loi du 5 mai 1888 relative à l'inspection des établissements dangereux, insalubres ou incommodes.'

⁹²³ Omzendbrief 22 april 1895 van minister De Bruyn aan de provinciegouverneurs, *Bulletin spécial de l'inspection du travail* 1895, 126. Mogelijk waren een aantal industriële nog niet op de hoogte van de reglementaire bepalingen omdat een aantal gemeenten de 'avis' nog niet rondgedeeld hadden of dit niet goed gedaan hadden. De Bruyn vroeg de provinciegouverneurs hier aandacht aan te willen besteden.

⁹²⁴ Omzendbrief 26 februari 1895 van minister De Bruyn aan de ambtenaren belast met de arbeidsinspectie, *Bulletin spécial de l'inspection du travail* 1895, 63.

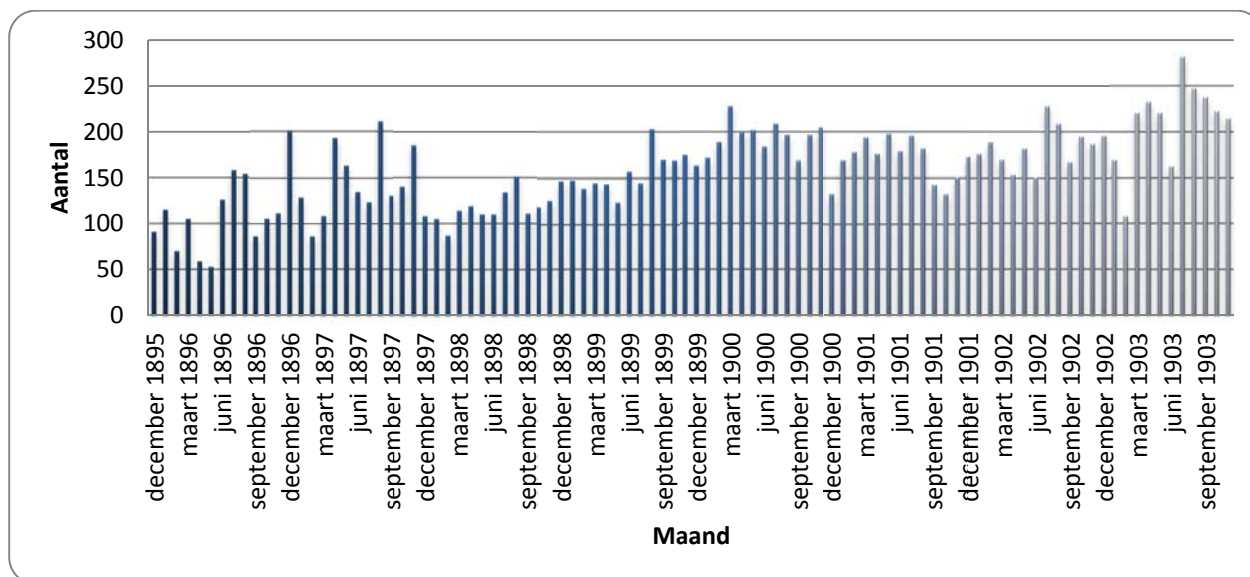
⁹²⁵ *Rapports annuels de l'inspection du travail* (1895) 1896, I, 129.

⁹²⁶ *Rapports annuels de l'inspection du travail* (1895) 1896, II, 163.

⁹²⁷ Zo ontbraken vaak de namen van de getuigen. De ondernemers hadden ook de neiging om de gevolgen van het ongeval te verbloemen. Zij beperkten er zich ook meestal toe te zeggen dat er een ongeval gebeurd was, zonder enige aanwijzing te geven over de omstandigheden waarin het ongeval gebeurd was. *Rapports annuels de l'inspection du travail* (1896) 1897, 85.

⁹²⁸ *Rapports annuels de l'inspection du travail* (1896) 1897, 328.

zoals blijkt uit de onderstaande grafiek van de aangifte van arbeidsongevallen in België in de periode van december 1895 tot en met december 1903.⁹²⁹

Grafiek 12 Arbeidsongevallen geregistreerd door de Belgische arbeidsinspectie (1895-1903)⁹³⁰

Uit de grafiek blijkt namelijk dat het aantal aangiftes van arbeidsongevallen in het begin weliswaar iets lager ligt dan de daaropvolgende jaren, maar niet zoveel. De centrale inspectie hechte overigens niet bijster veel belang aan de cijfers. Veel belangrijker was dat zij op die manier de nodige inlichtingen kon verzamelen over de oorzaken van de meeste arbeidsongevallen en op zoek kon gaan naar efficiënte manieren om het aantal arbeidsongevallen te verminderen.

Op 9 februari 1895 vroeg De Bruyn daarom aan zijn ambtenaren om bepaalde modellen te gebruiken voor het opstellen van de verslagen in verband met de arbeidsongevallen en om hem deze verslagen elke twee weken toe te sturen, samen met de brieven van de industriëlen waarin melding gedaan werd van het ongeval.⁹³¹ Uit het uitvoerige model in bijlage blijkt duidelijk het grote belang dat gehecht werd aan het verzamelen van tal van gegevens voor de opmaak van goede, gedetailleerde statistieken.⁹³² Deze verregaande informatiehonger duikt ook op bij de verslagen die opgesteld moesten worden naar aanleiding van de inspecties van de geklasseerde inrichtingen. De minister vroeg hier dat de inspecteurs na inspectie van de onderneming twee afzonderlijke verslagen zouden opstellen: een in verband met de vrouwen- en kinderarbeid en een

⁹²⁹ De cijfers zijn afkomstig van de maandelijks overzichten in het *Arbeidsblad* uit deze periode.

⁹³⁰ *Arbeidsblad* 1896-1903 (de gegevens werden per maand gepubliceerd).

⁹³¹ Omzendbrief 9 februari 1895 van minister De Bruyn aan de 'fonctionnaires participant à l'inspection du travail', *Bulletin de l'inspection du travail* 1895, 60-62.

⁹³² De gegevens die gevraagd werden waren: De aard en ligging van de inrichting; Datum en uur van het ongeval; Naam, voornamen en leeftijd van het slachtoffer – In geval van ernstig ongeval moest ook aangegeven worden of het slachtoffer getrouwd was, hoeveel kinderen hij had en wat zijn woonplaats was; Aard van de verwondingen en ledematen die geraakt waren (schedel, hoofd, rechter en/of linker voorarm, rechter en/of linker arm, enzovoort); De gevolgen van het ongeval: overlijden, tijdelijke of blijvende volledige arbeidsongeschiktheid; Ingeval van tijdelijke: hoe lang; Is het slachtoffer lid van een vereniging van onderlinge bijstand; Is hij/zij verzekerd door een voorzieningskas of verzekering; Indien ja, wie betaalt de premie?; Waren de geneeskundige en farmaceutische kosten gratis?; Precieze aanduiding van het mechanisme of de handeling die het ongeval veroorzaakt heeft (motoren, mechanieken, bewegende onderdelen etc.); Werkte het slachtoffer doorgaans aan de machine die het ongeval veroorzaakt heeft? Wat was zijn normale tewerkstelling?; Beschrijving van de omstandigheden van het ongeval; Was er overtreding van de bepalingen van het KB van 21 september 1894 in verband met de hygiëne en de preventie van arbeidsongevallen?; Waren er andere overtredingen?; Als U geen proces-verbaal opgesteld hebt van de feiten, waarom niet?

in verband met de maatregelen die voorgeschreven waren om de gezondheid en veiligheid van de arbeiders te verzekeren.⁹³³ Opnieuw zat in bijlage een bijzonder gedetailleerd model van verslag dat de inspecteurs moesten volgen bij de opmaak ervan.⁹³⁴

De minister had nog een andere motivatie om de arbeidsinspecteurs dergelijke gedetailleerde richtlijnen te bezorgen bij de opmaak van hun verslagen. Hij wilde ten alle prijze vermijden dat zij hierin informatie zouden opnemen die in rechte aangewend zou kunnen worden en de neutraliteit van de arbeidsinspectie in het gedrang zou kunnen brengen. Er moest in ieder geval vermeden worden in de verslagen een mening te uiten over de vraag naar de aansprakelijkheid van de werkgever of -nemers.⁹³⁵

'Ceux-ci pouvant être produits en justice, à la demande des parquets, vous veillerez à ne pas sortir de la mission qui vous est dévolue de manière à ne pas être entraîné à jouer, à votre insu, le rôle très délicate d'expert dans les procès civils intentés à la suite d'accidents. Ainsi notamment, à part le cas où vous auriez constaté des contraventions aux lois et arrêtés généraux ou particuliers concernant l'établissement, vous devez éviter d'émettre une opinion sur la question de la responsabilité du patron ou des ouvriers.'

De inspecteurs moesten de procureurs naar zijn departement verwijzen wanneer deze vroegen om hen het verslag inzake een bepaald arbeidsongeval te bezorgen. Op 18 juni 1895 volgden bijkomende instructies.⁹³⁶ De minister had vastgesteld dat er in de verslagen vaak gebruik gemaakt werd van de uitspraak dat het ongeval te wijten was aan de onvoorzichtigheid van het slachtoffer. Hij vroeg in het vervolg te willen afzien van deze of analoge uitdrukkingen die vatbaar waren om een zekere invloed uit te oefenen in geval van een gerechtelijke betwisting.⁹³⁷

Omgekeerd had de minister afgesproken met zijn collega-minister van justitie dat de parketten zouden laten weten welk gevolg zij zouden geven aan de vastgestelde overtredingen.⁹³⁸ Om de taak van het parket te vereenvoudigen had hij hiervoor speciale bulletins laten drukken. De arbeidsinspecteurs kregen de opdracht om voorafgaand een aantal gegevens op deze bulletins in te vullen, zodat het parket enkel nog de tussengekomen beslissing zou moeten invullen.⁹³⁹ Deze ingevulde bulletins moesten vervolgens samen met een exemplaar van het proces-verbaal waarin de overtreding(en) vastgesteld werden naar het parket opgestuurd worden. Op 29 juni 1895 vroeg de minister aan zijn inspecteurs om goed op te volgen welk gevolg er door de parketten gegeven werd aan de overtredingen.⁹⁴⁰ De inspecteurs moesten verder ook eventuele gerechtelijke

⁹³³ Omzendbrief 18 maart 1895 van minister De Bruyn aan de ambtenaren van de arbeidsinspectie, *Bulletin de l'inspection du travail* 1895, 93-99.

⁹³⁴ Het verslag in verband met de veiligheidsmaatregelen viel uiteen in twee delen. Eén deel betrof de algemene maatregelen zoals voorzien door het KB van 21 september 1894, waar per artikel moest nagegaan worden of de onderneming in orde was. Het tweede deel sloeg op de bijzondere voorwaarden die opgenomen waren in het vergunningsbesluit. KB 21 september 1894 règlement relatif à la salubrité des ateliers et la protection des ouvriers, BS 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 547-549.

⁹³⁵ Omzendbrief 26 februari 1895 van minister De Bruyn aan de ambtenaren belast met de arbeidsinspectie, *Bulletin spécial de l'inspection du travail* 1895, 63.

⁹³⁶ 'Dépêche ministérielle' 18 juni 1895, *Bulletin spécial de l'inspection du travail* 1895, 176-177.

⁹³⁷ Hij herhaalde nogmaals expliciet: 'Il convient surtout d'éviter d'émettre une opinion sur la question de la responsabilité des patrons et des ouvriers, lorsque vous n'avez constaté aucune contravention aux lois et arrêtés généraux ou spéciaux concernant l'établissement.'

⁹³⁸ Omzendbrief 7 maart 1895 van minister De Bruyn aan de arbeidsinspectie, *Bulletin spécial de l'inspection du travail* 1895, 112-113.

⁹³⁹ De inspecteurs moesten met name de volgende gegevens vooraf invullen: de naam van de belanghebbende, het nummer en de datum van het proces-verbaal en de naam van de verbaliserende agent.

⁹⁴⁰ Omzendbrief 29 juni 1895 van minister Nyssens aan de arbeidsinspectie, *Bulletin spécial de l'inspection du travail* 1895, 208.

beslissingen waarvan zij kennis hadden zo snel als mogelijk doorsturen naar het ministerie en aangeven of er volgens hen noodzaak was om beroep aan te tekenen. Gezien de beroepstermijn beperkt was, vroeg de minister om dit zo snel mogelijk te doen.

Het is fascinerend om te zien hoe de uitvaardiging van de koninklijke besluiten van 21 september 1894 gepaard ging met een explosie aan activiteiten. Gelijktijdig met de aanstelling van de nieuwe arbeidsinspecteurs en de uitvaardiging van de nieuwe regulering verscheen het *Bulletin spécial de l'inspection du travail*, waarin maandelijks bericht werd over allerlei aspecten van de arbeidsinspectie. Op 12 november 1894 werd het *Office du travail* opgericht, dat fungeerde als intellectueel zenuwcentrum van de arbeidsadministratie. Een van haar belangrijkste taken was de statistische verwerking van de massa gegevens die door de nieuwe inspecteurs van over heel het land naar Brussel gestuurd werden.⁹⁴¹ Het arbeidsbureau moest statistieken opmaken met het aantal arbeidsongevallen, per beroep, met aanduiding van de aard van de verwondingen, de duur van de arbeidsongeschiktheid, de leeftijd en burgerlijke stand van de slachtoffers en de oorzaken van de ongevallen.⁹⁴² Het arbeidsbureau was verder ook verantwoordelijk voor de uitgave van een aantal publicaties, zoals het *Arbeidsblad* en de verslagen van de arbeidsinspectie vanaf 1895 en de *Annuaire de la législation du travail* vanaf 1897.⁹⁴³ Een andere verwezenlijking was de oprichting van een afzonderlijk ministerie van nijverheid en arbeid door middel van het KB van 25 mei 1895, waarbij Albert Nyssens benoemd werd als nieuwe minister.⁹⁴⁴ Op 22 oktober 1895 volgde hierdoor een nieuwe reorganisatie van de arbeidsinspectie en de inspectie van de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen.⁹⁴⁵ Er werd hierbij wel in grote mate verder gebouwd op de bestaande structuren.

4.4.5 Analyse

Wanneer we de bovenstaande ontwikkelingen in de *longue durée* plaatsen, zien we dat er sprake is van een soort inhaalbeweging, waarbij de voorstellen van de onderzoekscommissie van 1843-1848 eindelijk een voor een in de praktijk omgezet werden. Alles is aanwezig: beschermingsmaatregelen voor het loon, de reglementering van de kinderarbeid, de reglementering van de veiligheidsvoorwaarden in de fabrieken en de aanstelling van provinciale inspecteurs. Met een beetje goede wil vinden we er zelfs het voorstel van Mareska en Heyman in terug om een enkele inspecteur aan te stellen voor de gemechaniseerde textielnijverheid (inspecteur Hannet van het vijfde district).

De bovenstaande evolutie kan beschreven worden als een razendsnelle en grondige kolonisering van de (rest van de) grootindustrie, na de mijnen en de spoorwegen. Aan de basis hiervan ligt een beperkte *Parlementarisierung*, in de vorm van de sociale wetgeving, maar nadere analyse leert dat de verovering toch vooral het werk is van de administratie – *Bürokratisierung*. Het is immers pas met het doortastende optreden van de minister van landbouw, industrie en openbare werken De Bruyn dat er vanaf eind 1894 (eindelijk) werk gemaakt werd van een gedetailleerde

⁹⁴¹ Verslag aan de Koning bij het KB 12 april 1895 instituant un Office du travail, au Ministère de l'Agriculture, de l'Industrie, du Travail et des Travaux Publics, *Bulletin spécial de l'inspection du travail* 1895, 115.

⁹⁴² Artikel 2 KB 12 april 1895, *Bulletin spécial de l'inspection du travail* 1895, 117-121.

⁹⁴³ Deze verplichting vinden wij terug in artikel 6 van het KB van 12 april 1895.

⁹⁴⁴ KB 25 mei 1895 Ministère de l'industrie et du travail, BS 26 mei 1895, *Pasin.* 1895, 175-176, zie ook *Bulletin spécial de l'inspection du travail* 1895, 144-145; zie ook *Bulletin spécial de l'inspection du travail* 1895, 144-145; voor een verdere geschiedenis van dit ministerie, zie A.R. PEETERS, De administratieve structuren, *Arbeidsblad* 1987, 1132-1176; over de figuur van Nyssens, zie C. DEJACE, *Albert Nyssens*, Leuven, 1901; over zijn werk, zie A. NAYER, *Les inspections sociales en Belgique*, Brussel, Vie ouvrière, 1980, 45-49.

⁹⁴⁵ KB 22 oktober 1895 concernant l'inspection du travail et des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, BS 6 november 1895, *Pasin.* 1895, 417-419, zie ook *Bulletin spécial de l'inspection du travail* 1895, 342.

reglementering op de veiligheid en hygiëne van de werkplaatsen en een goed georganiseerde, actieve inspectiedienst om de naleving van deze reglementeringen effectief te controleren.

In een lange omzendbrief van 29 september 1894 aan de provinciegouverneurs zette De Bruyn zijn opvattingen hieromtrent uiteen.⁹⁴⁶ Hij moest hierbij laveren tussen twee enigszins tegenstrijdige uitgangspunten. Enerzijds wilde hij aantonen dat de overheid reeds van oudsher en op wettelijke basis tussenkwam in de industriële arbeidsrelaties, meer bepaald in de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen. Dit was noodzakelijk om de eventuele kritiek te pareren dat de overheid – in casu de administratie van het ministerie van landbouw, industrie en openbare werken – ‘onwettig’ zou tussenkomen in de industriële arbeidsrelaties. Anderzijds moest hij tegelijkertijd rechtvaardigen dat er wel degelijk nood was aan dergelijke ingrijpende maatregelen, wat een duidelijke negatie van de effectiviteit van de vroegere reglementeringen impliceerde. Als verklaring waarom de wetgever niet reeds vroeger en ingrijpender tussengekomen was om de veiligheid van de arbeiders te verzekeren, verwees De Bruyn naar de toenmalige tijdsgeest:⁹⁴⁷

‘Si, dans cette double circonstance, le législateur, encore sous l’empire des idées qu’avaient fait naître les événements de 1886 et les yeux fixés sur l’enquête qui résumait les revendications légitimes du monde industriel, n’a pas cru devoir se préoccuper de la sécurité et de la santé de l’ouvrier dans les ateliers, l’on ne peut expliquer cette réserve qu’en admettant de sa part la conviction que la législation existante suffisait pleinement à sauvegarder ces intérêts supérieurs.’

De Bruyn probeerde hiermee uit te leggen hoe het kwam dat er noch in de wet op de vrouwen- en kinderarbeid, noch in de wet van 5 mei 1888 in verband met de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen specifieke maatregelen opgenomen waren om de volwassen arbeiders te beschermen. Toendertijd was men van mening dat de bestaande reglementering meer dan voldoende was om de veiligheid en gezondheid van deze categorie van arbeiders te waarborgen.⁹⁴⁸

In het begin van de jaren 1890 bewoog er nog niet veel, maar van zodra in 1894 de principiële beslissing genomen was om een gedetailleerde reglementering uit te vaardigen en een nieuwe inspectie aan te stellen, zien wij dat er al snel een eigen dynamiek op gang kwam. Overal te lande drongen arbeidsinspecteurs binnen in de industriële ondernemingen, stelden er overtredingen vast en maakten processen-verbaal en verslagen op van wat zij daar aantroffen. Op die manier kreeg men op het centrale niveau een goed zicht op de belangrijkste pijnpunten en kon men voortdurend bijsturen. De arbeidsinspectie leverde daarnaast ook een overvloed aan statistische gegevens die de centrale administratie eindelijk in staat stelde zicht te krijgen op bijvoorbeeld de prevalentie van arbeidsongevallen in een aantal belangrijke industrieën in het land.

Een andere vaststelling is dat het in eerste instantie de wereld van de grootindustrie was die ten prooi viel aan de *Interventionsstaat* en niet de *petite industrie*. De reden hiervoor ligt voor de hand. Men moest aanvankelijk – noodgedwongen – de bestaande administratieve weg van de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen volgen. Deze ondernemingen stelden trouwens

⁹⁴⁶ Omzendbrief 29 december 1894 aan de provinciegouverneurs, *Bulletin spécial de l’inspection du travail* 1894, 25-29.

⁹⁴⁷ Omzendbrief 29 december 1894 aan de provinciegouverneurs, *Bulletin spécial de l’inspection du travail* 1894, 27.

⁹⁴⁸ In de memorie van toelichting van de wet van 13 december 1889 werd aangegeven dat de industrie reeds onder het driedubbel toezicht stond van de gemeente, de provincie en de staat en dat deze allemaal de nodige maatregelen konden nemen om het leven en de gezondheid van de arbeiders te beschermen. Ze konden het werk doen stilleggen en zelfs verbieden en de sluiting bevelen van de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen waar de bedrijfsleiders de wettelijke voorschriften niet volgden. Wet 13 december 1889 concernant le travail des femmes, des adolescents et des enfants dans les établissements industriels, *BS* 22 december 1889, *Pasin.* 1889, 596-599.

ook het gros van de vrouwen en kinderen in de industrie te werk, zoals Van Cleemputte opmerkte in zijn verslag bij de voorbereiding van de wet op de vrouwen- en kinderarbeid.⁹⁴⁹

Een andere mogelijke verklaring ligt in het bijzonder krachtige beeld van het 'industriële ongeval', waarmee men het ongeval voor ogen had dat veroorzaakt werd door de mechanische, door stoomkracht aangedreven, machinerie.⁹⁵⁰ In de tweede helft van de negentiende eeuw ontstond zo de mythe van '*la machine mangeuse d'hommes*'.⁹⁵¹ Ongevallen waren van alle tijden, maar de industrialisering had gezorgd voor een toename van het aantal ongevallen. Zoals we gezien hebben plaatste ook Saintelette het 'artisanale' arbeidsongeval tegenover het 'moderne' arbeidsongeval.⁹⁵² In het ene geval had de arbeider zijn lot in eigen handen, in het andere was hij slechts een radertje in een ingewikkelde machinerie. De complexiteit van de grootindustrie maakte het overigens ook veel moeilijker om een individuele fout vast te stellen.⁹⁵³

Een populaire beeldspraak was om industriearbeiders met soldaten te vergelijken, en de werkplaats met het slagveld.⁹⁵⁴ De stoomtuigen werden hierbij omschreven als 'vredeskanonnen', die evenwel niet zo vredig waren als hun naam liet vermoeden:⁹⁵⁵

'Les moteurs modernes, qu'on a si justement qualifiés de canons de la paix, font, comme ceux de la guerre, des victimes et des invalides ; mais, comme les soldats de nos armées, les soldats de l'industrie ne sont point payés de leurs périls que par de la gloire et des pensions ; aussi est-il du devoir du gouvernement de veiller à leur épargner ce danger.'

Het gaat hier om een oud beeld, dat we reeds terugvinden in de studie van Ducpétiaux uit 1843 over de Engelse en Belgische mijnbouw.⁹⁵⁶ In de Verenigde Staten werden de slachtoffers van

⁹⁴⁹ 'Il n'est pour ainsi dire pas d'industrie, il est peu de métiers qui ne soient depuis longtemps classés comme dangereux ou insalubres ; de fait, c'est la durée du travail des enfants et des femmes dans les établissements dangereux ou insalubres qu'il s'agit de régler. (...) Lorsqu'on fait le recensement des enfants, adolescents et femmes employés dans l'industrie, on constate que l'immense majorité travaille dans des établissements dangereux ou insalubres, et même dans des établissements de la première classe (...)'. Omzendbrief 29 december 1894 van de minister van arbeid aan de provinciegouverneurs, *Bulletin spécial de l'inspection du travail* 1894, 26-27.

⁹⁵⁰ ENGEL DOLLFUS, Rapport présenté par M. Engel Dollfus, au nom du comité d'utilité publique, sur la question des accidents produits par les appareils recevant l'impulsion de la vapeur, *Bulletin de la société industrielle de Mulhouse* 1867, 341. We kunnen ook verwijzen naar LHOSTE, GREAU et PIGEOTTE, Rapports sur les accidents auxquels sont exposés les ouvriers employés dans les filatures de laine et de coton, présenté au Conseil de Salubrité de la ville de Troyes le 28 août 1833, *Annales d'hygiène publique et de médecine légale*, XII, première partie, 1834, 1-25. Recenter sprak Joris Van Elsen over 'Het slagveld van den arbeid'. De term zelf was afkomstig van de Nederlandse dokwerker Hein Mol die zijn memoires publiceerde in 1980. J. VAN ELSSEN, 'Het slagveld van den arbeid'. Arbeidsrisico in de haven van Antwerpen, *Brood en Rozen* 2005, 7-23.

⁹⁵¹ P.J. HESSE, Les accidents du travail et l'idée de responsabilité civile au XIXe siècle, *Histoire des accidents du travail* 1979, 6.

⁹⁵² C. SAINCTELETTE, *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884, 120 et seq.

⁹⁵³ M. STOLLEIS, Industrielle Revolution und Sozialversicherung, in: F. RULAND, B. VON MAYDELL en H.-J. PAPIER (ed.), *Verfassung, Theorie und Praxis des Sozialstaats. Festschrift für Hans F. Zacher zum 70. Geburtstag*, Heidelberg, Müller, 1998, 1085.

⁹⁵⁴ Vandaar dat Bartrip en Burman de toepasselijke titel 'The wounded soldiers of industry' hanteerden. P.W.J. BARTRIP en S. B. BURMAN, *The wounded soldiers of industry: industrial compensation policy, 1833-1897*, Oxford, 1984.

⁹⁵⁵ J. VILAIN, *Traité théorique et pratique de la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes*, Brussel, Flatau, 1857, 236.

⁹⁵⁶ 'C'est un champ de bataille, dit un autre témoin, où nous avançons qu'à travers les blessés et les morts' ; 'L'industrie houillère, en Belgique comme ailleurs, n'en reste pas moins un vrai champ de bataille, où le mineur expose sa vie, comme naguère le soldat, pour un modique salaire. E. DUCPETIAUX, *De la condition des ouvriers mineurs dans la Grande Bretagne et en Belgique*, Brussel, Vandooren, 1843, 23 en 59.

industriële arbeidsongevallen vergeleken met deze van de Burgeroorlog.⁹⁵⁷ De vergelijking van de industriële arbeidsomstandigheden met oorlogsomstandigheden leidde ertoe dat de arbeidsongevallen gezien werden als jammerlijke, maar onvermijdelijke offers van de moderne tijd.⁹⁵⁸ Zoals er geen oorlog gevoerd kon worden zonder bloed te laten vloeien, kon de moderne industrie evenmin functioneren zonder van tijd tot tijd een arbeider te verminken of verslinden.⁹⁵⁹

'En dépit de toutes les précautions, l'industrie restera un champ de bataille, ayant ses victimes comme la guerre, les unes mortellement atteintes, les autres plus ou moins grièvement blessées et mises dans l'impossibilité temporaire ou permanente de subvenir à leurs besoins.'

Toch was er ook een tegenstroming. Bij de discussies in de onderzoekscommissie van 1886-'87 verzette het hoofd van de mijnadministratie, Harzé, zich tegen het populaire beeld dat arbeidsongevallen inherent waren aan de moderne grootindustrie: *'La grande industrie n'est pas le Minotaure toujours plus dévorant qui nous est représenté'*.⁹⁶⁰ Ook Sauzet merkte in 1883 reeds op dat de mechanische arbeid niet de enige, noch voornaamste oorzaak was van arbeidsongevallen.⁹⁶¹ Andere, meer traditionele sectoren zoals de bouwnijverheid of de havenarbeid waren veel gevaarlijker.⁹⁶² Wel erkende hij dat door de ontwikkeling van de arbeid, het gebruik van stoomtuigen en van krachtige mechanische apparatuur het aantal ongevallen in de industrie toegenomen was.

Wat er ook van zij, het kan niet ontkend worden dat de arbeidsongevallen in de zware industrie tot de meest zichtbare, spectaculaire en tot de verbeelding sprekende behoorden. Dat was reeds zo ten tijde van Mareska en Heyman. Het hoeft dan ook niet te verbazen dat deze ongevallen als eerste aangepakt werden door het 'muilkorven' van de machines. Dit mag gerust letterlijk genomen worden, in het geval van het aanbrengen van beschermkappen over de bewegende onderdelen van de machines. In de tweede helft van de negentiende eeuw kwam een beweging op gang om de arbeidsongevallen met de gevaarlijke machinerie in de grootindustrie te voorkomen. Op 12 mei 1867 werd bijvoorbeeld in Frankrijk onder impuls van Engel Dollfus de *Association pour prévenir les accidents de machines, fondée sous les auspices de la Société industrielle de Mulhouse* opgericht.⁹⁶³ In 1876 deed ingenieur Fayn een oproep om in de grote Belgische textielcentra Gent en Verviers een gelijkaardige vereniging op te richten: *'Le spectacle navrant des accidents ou des mutilations qui surviennent chaque année dans nos manufactures est là pour nous appuyer.'*⁹⁶⁴

⁹⁵⁷ J.F. WITT, *The accidental republic: crippled workingmen, destitute widows, and the remaking of American law*, Cambridge, Harvard University Press, 2004.

⁹⁵⁸ In de beschrijvingen over de reddingswerkzaamheden bij grote mijnongevallen bijvoorbeeld werden de reddingswerkers omschreven als oorlogshelden en werd het heroïsme van de arbeiders dik in de verf gezet. J.L. BRONSTEIN, *Caught in the machinery: workplace accident and injured workers in nineteenth-century Britain*, Stanford, Stanford, 2008, 73.

⁹⁵⁹ Uit de toespraak van algemeen mijninspecteur Linder op de algemene vergadering van 9 september 1889 van het eerste internationaal congres inzake arbeidsongevallen in Parijs. E. GRUNER, *Congrès international des accidents du travail, II, Comptes rendus des séances et visites du congrès*, Parijs, Baudry, 1890, 12.

⁹⁶⁰ COMMISSION DU TRAVAIL, *Rapports. Propositions des sections et conclusions*, Brussel, Lesigne, 1888, 175.

⁹⁶¹ M. SAUZET, De la responsabilité des patrons envers les ouvriers, *Revue critique de législation et de jurisprudence* 1883, 528.

⁹⁶² In verband met de haven, zie J. VAN ELSEN, 'Het slagveld van den arbeid'. Arbeidsrisico in de haven van Antwerpen rond 1900, *Brood en Rozen* 2005, 7-23.

⁹⁶³ J. FAYN, *Des appareils & procédés de conservation contre les atteintes des machines en mouvement*, Luik, Desoer, 1876, 5. De Elzas werd soms ook wel het 'patrie de la prévention' genoemd. R. TRIBY, L'assurance obligatoire contre les accidents du travail en Alsace et dans le département de la Moselle, *Histoire des accidents du travail* 1985, 10-15.

⁹⁶⁴ J. FAYN, *Des appareils & procédés de conservation contre les atteintes des machines en mouvement*, Luik, Desoer, 1876, 3.

Ondanks deze aansporing was het in België wachten tot april 1890, toen op initiatief van baron de Macar, voorzitter van de raad van bestuur van Cockerill, de *Association des industriels de Belgique pour l'étude et la propagation des engins et mesures propres à préserver les ouvriers des accidents du travail* opgericht werd.⁹⁶⁵ De vereniging stelde zich een dubbel doel. Zij wilde het aantal slachtoffers van arbeidsongevallen doen dalen door de kans op ongevallen te verminderen. Daarnaast wilde zij aan de industriëlen een middel aanreiken om hun aansprakelijkheid in geval van ongeval te verminderen, door aan te tonen dat zij er spontaan alles aan gedaan hadden wat binnen hun macht lag om ongevallen te vermijden.⁹⁶⁶ Als deze doelstellingen ons vertrouwd voorkomen, dan is het omdat zij eveneens voorkwamen bij de verenigingen ter preventie van ongevallen met stoomtuigen, die trouwens als voorbeeld fungeerden voor de nieuwe vereniging.

Het ging hier om een initiatief van liberale ondernemers, die in 1890 hoopten om dankzij een eigen optreden een interventie van de overheid in hun zaken te kunnen vermijden. Het feit dat zij zich ondertussen ook indekten tegen een mogelijke aansprakelijkheid was natuurlijk mooi meegenomen. Toch waren het niet louter egoïstische motieven die meespeelden: uit de vele buitenlandse voorbeelden blijkt de aandacht voor de veiligheid in de fabrieken aan het eind van de negentiende eeuw wijd verbreid te zijn geweest in bepaalde industriële middens.⁹⁶⁷ Het feit dat er in 1897 – na de invoering van de arbeidsreglementering en –inspectie in 1894 – meer dan 200 ondernemingen aangesloten waren, met in totaal 60.000 arbeiders, kan hiervan getuigen.⁹⁶⁸ Hieronder waren de meeste grote Gentse industriële ondernemingen begrepen, zoals La Lys, Phoenix en Lousberg.⁹⁶⁹

Deze kleine uitweiding dient vooral om aan te tonen dat er op het einde van de negentiende eeuw grote aandacht bestond voor de preventie van arbeidsongevallen die veroorzaakt werden door de machinerie. Aangezien deze moderne, krachtige machines vooral aangewend werden in de grootindustrie is het ergens logisch dat deze als eerste het voorwerp uitmaakte van specifieke reglementering en toezicht. Zoals we gezien hebben was de grootindustrie overigens niet de eerste sector om een dergelijke ‘juridisering’ inzake de preventie van arbeidsongevallen te ondergaan. De mijnbouw, de spoorwegen en de stoomtuigen gingen haar vooraf. De gelijkenissen zijn overigens frappant: in alle gevallen leidde ‘het gevaar’ tot aangepaste reglementering en toezicht, die steeds performanter werd.

Voorlopig bleven andere sectoren, zoals de kleine industrie, het transportwezen en de landbouw, nog grotendeels buiten schot, maar uit de verslagen van de arbeidsinspecteurs blijkt dat zij al snel om een uitbreiding vroegen van de toepassing van de reglementeringen naar de andere, niet-geklasseerde industriële inrichtingen. Hiervoor waren een paar goede redenen. Om te beginnen was het onderscheid tussen de geklasseerde en niet-geklasseerde inrichtingen niet altijd even duidelijk. De arbeidsinspecteurs ontvingen bijvoorbeeld om de haverklap aangiften van

⁹⁶⁵ X, *Association des industriels de Belgique pour l'étude de la propagation des engins et mesures propres à préserver les ouvriers des accidents du travail*, Brussel, Lesigne, 1899, 10.

⁹⁶⁶ ‘C’est à diminuer cette responsabilité de l’industriel que tendent les efforts de l’Association. L’accident n’est pas toujours possible à éviter, mais n’est-ce pas un argument sérieux que de pouvoir dire: J’ai fait pour l’éviter tout ce qui est humainement possible, j’ai pris conseil de spécialistes particulièrement compétents et j’ai suivi leurs avis. Que pouvais-je faire de plus? X, *Association des industriels de Belgique pour l'étude de la propagation des engins et mesures propres à préserver les ouvriers des accidents du travail*, Brussel, Lesigne, 1899, 14.

⁹⁶⁷ Zoals blijkt uit de verenigingen die hiervoor opgericht werden, alsook de internationale tentoonstellingen zoals deze van Berlijn (1889) en Amsterdam (1890). F. JOTTRAND, *La prévention des accidents du travail dans les usines et manufactures*, Brussel, Librairie Européenne, 1893, 4.

⁹⁶⁸ X, *Association des industriels de Belgique pour l'étude de la propagation des engins et mesures propres à préserver les ouvriers des accidents du travail*, Brussel, Lesigne, 1899, 20.

⁹⁶⁹ X, *Association des industriels de Belgique pour l'étude de la propagation des engins et mesures propres à préserver les ouvriers des accidents du travail*, Brussel, Lesigne, 1902, 16.

arbeidsongevallen die voorgevallen waren in inrichtingen die niet geklasseerd waren en dus niet onder de toepassing van het KB van 1894 vielen.⁹⁷⁰ Het onderscheid was trouwens in bepaalde gevallen echt arbitrair te noemen. Arbeidsinspecteur Fabri gaf het voorbeeld van arbeidsongevallen bij bouwwerkzaamheden. Wanneer het ging om bouwwerkzaamheden bij geklasseerde inrichtingen moest het ongeval gemeld worden, in alle andere gevallen niet.⁹⁷¹ Ook de centrale administratie van de arbeidsinspectie wees er op dat de arbeidsomstandigheden in de kleine ondernemingen – die niet onder de toepassing van het KB van 1894 vielen – vaak te wensen over liet, in tegenstelling tot de grootindustrie, waar de zaken betrekkelijk goed geregeld waren. Zij drukte in 1896 reeds de wens uit dat een wet gestemd zou worden waarin de administratie de mogelijkheid zou geboden worden om veiligheidsmaatregelen voor te schrijven die van toepassing zouden zijn voor alle fabrieken, groot en klein, waar de gezondheid en veiligheid van de arbeiders in het gedrang zouden kunnen komen.

Hun smeekbeden werden verhoord. Op 23 november 1898 legde minister van arbeid Nyssens een wetsontwerp neer in de Kamer waarin de administratie toelating verleend werd om bijzondere maatregelen voor te schrijven in verband met de veiligheid en gezondheid van de arbeiders in de industriële en commerciële ondernemingen.⁹⁷² In de memorie van toelichting merkte hij op dat de bestaande reglementering uitstekende resultaten opleverde en dat de industriëlen ze steeds beter in acht namen. Er bleef evenwel nog steeds een aanzienlijke lacune bestaan. In het bestaande systeem kon een nijverheid pas als gevaarlijk, ongezond of hinderlijk geklasseerd worden als zij de openbare veiligheid, gezondheid of rust in het gedrang bracht, waarbij vooral aan de omwonenden gedacht werd. Nochtans waren er veel niet-geklasseerde ondernemingen die ook belangrijke gevaren met zich meebrachten voor de arbeiders die zij tewerk stelden, zoals bouwwerken, grond- of schilderswerken. Een ander probleem was dat sommigen nog steeds de wettelijkheid betwistten van de interventie van de overheid in de industriële aangelegenheden. Er was dan ook nood aan een wet om de veiligheidsreglementeringen in de nijverheid te bekrachtigen en veralgemenen. Het ontwerp van Nyssens werd gunstig onthaald in Kamer en Senaat. Het wetsontwerp werd op 2, 6, 7, 8 en 13 juni 1899 bediscussieerd in de Kamer en het aangepaste ontwerp werd op 28 juni 1899 unaniem en zonder discussie gestemd in de Senaat.⁹⁷³ Dit hoeft niet te verwonderen. Men was een bepaalde weg ingeslagen en de uitbreiding van de veiligheidsreglementeringen naar de niet-geklasseerde ondernemingen was de logische volgende stap op die weg.⁹⁷⁴ Toch zou het nog zes jaar duren alvorens het eerste uitvoeringsbesluit genomen werd.⁹⁷⁵

⁹⁷⁰ Het ging hier onder andere om ongevallen in de bouw en bij het laden en lossen van schepen.

⁹⁷¹ *Rapports annuels de l'inspection du travail* (1895), II, 1896, 163.

⁹⁷² Memorie van toelichting op het wetsontwerp 'relatif à la sécurité et la santé des ouvriers occupés dans les entreprises industrielles et commerciales', *Bulletin du comité permanent* 1898, 393.

⁹⁷³ Wet 2 juli 1899 concernant la sécurité et la santé des ouvriers employés dans les entreprises industrielles et commerciales, BS 12 juli 1899, *Pasin.* 1899, 175-178.

⁹⁷⁴ De wet machtigde de regering om alle maatregelen voor te schrijven die de gezondheid van de werkplaatsen en het werk verzekeerden, alsook de veiligheid van de arbeiders. Onder de wet vielen alle ondernemingen, zowel industrieel als commercieel en niet langer louter de geklasseerde inrichtingen.

⁹⁷⁵ Voor de voornaamste uitvoeringsbesluiten, zie J.-M. DEGREVE, A. VAN DER SYPT, G. LAMONT, G. VAN DEN BOSSCHE, F. VAN QUATEM et al., *Honderd jaar sociaal recht in België. De arbeidshygiëne en -geneeskunde*, *Arbeidsblad* 1987, 889-890 en R. NUJTS, *Honderd jaar sociaal recht in België. De arbeidsveiligheid en het arbeidsmilieu*, *Arbeidsblad* 1987, 1101-1102.

4.5 Verdere ontwikkelingen in de Belgische rechtsleer en rechtspraak (*Justizialisierung*)

4.5.1 Inleiding

In deze afdeling zullen wij de verdere ontwikkeling bestuderen van de Belgische rechtspraak en rechtsleer vanaf Saintelette tot en met de invoering van de wet op de arbeidsongevallen van 1903. Een aantal auteurs heeft reeds bepaalde aspecten hiervan bestudeerd, waarbij wij in de eerste plaats kunnen verwijzen naar François Ewald en zijn reeds vermelde *'L'Etat providence'*, dat een standaardwerk is en blijft over de evolutie van het recht inzake arbeidsongevallen.⁹⁷⁶ Ewald schrijft weliswaar over Frankrijk, maar wij hebben reeds aangegeven dat het Franse en Belgische recht op dat ogenblik grotendeels analoog waren. Verder is er Valerie Vervliet die in haar uitgebreide historische inleiding eveneens inging op de jurisprudentiële evolutie op basis van het buitencontractuele aansprakelijkheidsrecht en op de nieuwe doctrinale theorieën.⁹⁷⁷ Liever dan platgetreden paden te bewandelen, hebben wij ervoor geopteerd om origineel (archief)onderzoek te voeren. Toch zijn er een aantal krachtlijnen in verband met de ontwikkelingen in de rechtsleer en de rechtspraak die wij hierna willen weergeven. Voor een diepgaandere analyse verwijzen wij naar (onder andere) de bovenvermelde auteurs.

4.5.2 De verdere ontwikkeling in de rechtsleer

Zoals wij gezien hebben, werden arbeidsongevallen dankzij Charles-Xavier Saintelette vanaf het midden van de jaren 1880 een bijzonder *hot topic* in België.⁹⁷⁸ Dit weerspiegelde zich in de rechtsleer, waar de stroom doctrinebijdragen met betrekking tot diverse aspecten van arbeidsongevallen steeds verder aanzwol. Een illustratie hiervan vormt de bibliografie inzake de vergoeding van arbeidsongevallen die in 1895 samengesteld werd door Léon Losseau.⁹⁷⁹ Deze bibliografie was oorspronkelijk bedoeld als appendix bij een studie over arbeidsongevallen. Bij aanvang had Losseau zich voorgenomen om enkel de oudere bibliografieën van Grüner en Saintelette te actualiseren, maar door de enorme omvang die de bibliografie al snel gekregen had, was het noodzakelijk om deze afzonderlijk te publiceren.⁹⁸⁰ De bibliografie bevatte enkel Franstalige rechtsleer in verband met de vergoeding van arbeidsongevallen (aansprakelijkheid, garantie en verzekering). Rechtspraak werd niet opgenomen, omdat hiervoor afzonderlijke gepubliceerde repertoria bestonden. Ondanks deze beperkingen was de bibliografie gigantisch, met maar liefst 1357 nummers, vooral van Franse origine. Wij hebben de werken uit de bibliografie chronologisch uitgezet in grafiek, waarbij wij onderstaand resultaat verkregen.

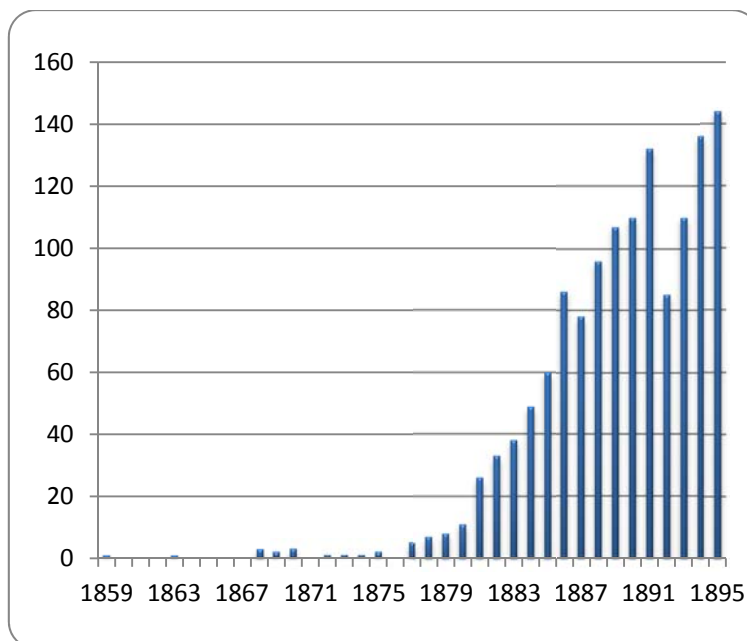
⁹⁷⁶ F. EWALD, *L'État providence*, Parijs, Grasset, 1986.

⁹⁷⁷ V. VERVLiet, *Buitencontractuele aansprakelijkheid bij professionele risico's: betekenis en draagwijdte van de buitencontractuele aansprakelijkheid doorheen de evolutie van de professionele risicoverzekering*, Antwerpen, Intersentia, 2007, 37-68.

⁹⁷⁸ *Supra* deel I, hoofdstuk III.

⁹⁷⁹ L. LOSSEAU, De la réparation des accidents du travail (responsabilité, garantie, assurance). Bibliographie des travaux en langue française, *BJ* 1896, 610-704 en 1330-1444.

⁹⁸⁰ C. SAINTLETELLE, Bibliographie, *BJ* 1890, 385-407; E. GRUNER, Bibliographie générale relative à la question des accidents du travail, *Bulletin du comité central* 1890, 170-177.

Grafiek 13 Chronologische weergave van de bijdragen uit de bibliografie van Losseau

De grafiek toont een duidelijke en voortdurende toename van het aantal doctrinebijdragen over arbeidsongevallen vanaf het einde van de jaren 1870. We zien hier met andere woorden het kwantitatieve aspect van de neerslag van de juridisering van arbeidsongevallen in de rechtsleer. Wel dient opgemerkt te worden dat het hier ging om een heterogene massa aan sterk uiteenlopende geschriften die niet zomaar over een kam geschoren kunnen worden. Een differentiatie dringt zich dan ook op.

4.5.2.1 Arbeidsongevallen als internationaal fenomeen

Arbeidsongevallen waren een universeel probleem, waarvoor in alle westerse landen op het einde van de negentiende eeuw gepaste oplossingen gezocht werden in verband met preventie en vergoeding. Wij hebben reeds verhaald hoe in sommige landen al vroeg een drastische oplossing bereikt werd. In Duitsland bijvoorbeeld vatte Bismarck in 1884 de koe bij de horens: hij liet de wet op de arbeidsongevallenverzekeringen stemmen om op die manier het gras van voor de voeten van de socialisten te maaien. In andere landen, zoals België en Frankrijk, verliep het wetgevend proces niet zo vlotjes, waardoor er meer ruimte was voor de rechtsgeleerden om (een of meerdere aspecten van) het probleem van de arbeidsongevallen te helpen oplossen, of op zijn minst te verzachten.

De rechtsgeleerden lieten zich hierbij in ruime mate inspireren door de buitenlandse ontwikkelingen. Voorstanders van de invoering van een verplichte arbeidsongevallenverzekering verwezen bijvoorbeeld naar Duitsland als lichtend voorbeeld van een systeem waarbij de overheid ervoor zorgde dat alle slachtoffers van arbeidsongevallen geholpen werden in tijden van nood. De tegenstanders verwezen overigens ook naar Duitsland, maar dan om hun aversie voor een verplichte verzekering uit te drukken, waarbij zij het autoritaire karakter van het *Kaiserreich* benadrukten dat niet te verzoenen viel met de 'vrijheid blijheid' van Frankrijk en België.

Deze internationale kruisbestuiving komt vooral tot uiting in de internationale congressen in verband met arbeidsongevallen, in Parijs (1889), Bern (1891), Milaan (1894), Brussel (1897), opnieuw Parijs (1900) en Wenen (1905). De congresverslagen werden integraal uitgegeven. Op het congres van Parijs in 1889 had men ook beslist om een *Comité permanent international* op te richten.

Dit comité diende allereerst als tussenschakel voor alle personen die zich interesseerden voor arbeidsongevallen.⁹⁸¹ Het comité moest verder ook instaan voor de verzameling en publicatie van technische, wetgevende en statistische informatie in verband met arbeidsongevallen. Ten slotte was het comité verantwoordelijk voor de organisatie van de congressen. Ter uitvoering van deze opdrachten werd vanaf 1890 een *Bulletin du comité permanent* uitgegeven.

In dit *Bulletin* en in de handelingen van de internationale congressen valt een schat aan informatie te rapen over de aanpak van arbeidsongevallen in de verschillende landen op dat ogenblik. Hieronder waren ook een aantal bijdragen van Belgen, die berichtten over de situatie in hun land. We vinden er bijvoorbeeld besprekingen terug van de diverse wetsvoorstellen en -ontwerpen in verband met arbeidsongevallen of van de oprichting van de arbeidsinspectie. Wanneer we kijken naar de namen van de auteurs van deze bijdragen, zien we de Belgische 'specialisten inzake arbeidsongevallen' opduiken zoals De Jace, De Ramaix, Morisseaux en Montefiore Lévi. In de Belgische juridische tijdschriften werden daarnaast regelmatig kolommen gevuld met bijdragen en analyses over de buitenlandse ontwikkelingen, waarbij vooral Frankrijk zich in een grote belangstelling kon verheugen. Het ging hierbij zowel om gepubliceerde rechtspraak, rechtsleer als wetgevende initiatieven.

4.5.2.2 Doctrine in verband met nationale wetgeving

Een volgende grote groep doctrinebijdragen betrof de nationale ontwikkelingen van de wetgeving inzake arbeidsongevallen. Het ging hierbij allereerst om de bijdragen van de auteurs die zelf hun steentje wilden bijdragen aan het wetgevend proces, zoals Saintelette en Pirmez. Daarnaast verschenen tal van bijdragen waarbij de voorstellen, parlementaire debatten of wetten hevig bediscussieerd werden. Het volstaat om er bijvoorbeeld het *Bulletin du comité central du travail industriel* bij te nemen, om te zien hoe sommige werkgeversorganisaties zich krachtig verzetten tegen bepaalde voorstellen die op tafel lagen.⁹⁸² Er kan in dit verband overigens ook gewezen worden op de nieuwe overheidspublicaties, zoals het *Arbeidsblad*, waarin eveneens ruimte vrijgemaakt werd voor de publicatie van wetgeving en rechtspraak inzake arbeidsongevallen.

Deze vorm van rechtsleer staat in rechtstreeks verband met de parlementaire ontwikkeling inzake arbeidsongevallen en zou vooral met het creëren van een specifiek, sluitend wettelijk kader in 1903 een enorme vlucht voorwaarts nemen. De wet op de arbeidsongevallen was immers erg omvangrijk en bevatte tal van deelaspecten die behoefte hadden aan commentaar. We kunnen in dit verband bijvoorbeeld de studie van Maurice Demeur uit 1905 vermelden.⁹⁸³ In dit omvangrijk tweedelig werk (605+556 pagina's) maakte Demeur een grondige theoretische en praktische analyse van de vergoeding en verzekering van arbeidsongevallen, volgens de nieuwe wet van 1903.

4.5.2.3 Doctrine in verband met nationale rechtspraak

We zijn in dit proefschrift reeds uitvoerig ingegaan op de vroegste gepubliceerde rechtspraak inzake arbeidsongevallen. We hebben erop gewezen dat de eerste vonnissen en arresten met betrekking tot arbeidsongevallen niet als dusdanig gepercipieerd werden, maar enkel een toepassing vormden van het bestaande strafrecht of buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht.

⁹⁸¹ *Bulletin du Comité permanent* 1890, 39.

⁹⁸² *Bulletin du Comité central du travail industriel* 1895-1903.

⁹⁸³ M. DEMEUR, *Réparation et assurance des accidents du travail*, Tamines, Duculot-Roulin, 1905, 2 dln.

Soms gingen deze vonnissen en arresten gepaard met beknopte noten waarbij onderlinge verbanden gelegd werden of verwezen werd naar buitenlandse voorbeelden.

Pas vanaf de jaren 1880 groeide het inzicht dat het hier om iets ‘nieuws’ ging, waarna soms een afzonderlijk lemma ‘*accident du travail*’ verscheen in de rechtspraakoverzichten.⁹⁸⁴ Het ging evenwel om een gradueel proces en tot het einde van de door ons bestudeerde periode bleven arbeidsongevallenprocedures onder de traditionele categorieën van bijvoorbeeld het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht geplaatst worden.

Er kan wel vastgesteld worden dat de rechtsleer in verband met arbeidsongevallen met het verstrijken van de tijd steeds professioneler werd. De toename van het aantal arbeidsongevallenprocedures was hier niet vreemd aan. Er was hierdoor een steeds groter reservoir aan uitspraken waaruit de rechtsgeleerden konden putten om bepaalde aspecten grondig te bestuderen. Deze evolutie kan geïllustreerd worden aan de hand van een artikel uit 1899 over oogletsels.⁹⁸⁵ In dit artikel wilden de socialistische advocaten Jules Destrée en Auguste Biernaux van de balie van Charleroi de rechten en plichten van werkgevers en arbeiders onderzoeken in verband met de oogbescherming, ‘*à l’usage du monde judiciaire et du monde industriel*’. Dit artikel is een voorbeeld van wat wij ‘*geïntegreerde rechtsleer*’ zouden willen noemen. Hiermee bedoelen wij een vorm van rechtsleer die niet louter een bespreking geeft van rechtspraak, maar het besproken probleem bovendien in zijn ruimere context plaatst.

Dit blijkt allereerst uit het materiaal dat gebruikt werd. In hun inleiding maakten de auteurs bijvoorbeeld gebruik van overheidsstatistieken die zij uit het *Arbeidsblad* gelicht hadden, om de omvang van het fenomeen te schetsen. Op basis van cijfers uit 1897 en 1898 kwamen zij tot de vaststelling dat oogletsels ongeveer 5% van de Belgische arbeidsongevallen uitmaakten. Het ging bovendien om ernstige letsels – ‘*un ouvrier borgne est considérablement déprécié; un ouvrier aveugle n’est plus un ouvrier, mais un malheureux dont la subsistance est désormais une charge pour les siens et pour la bienfaisance publique*’.⁹⁸⁶ Daarna werd een overzicht gegeven van de bestaande binnen- én buitenlandse wetgeving en reglementering. De auteurs maakten in hun artikel verder gebruik van 68 gerechtelijke uitspraken, waarvan 11 (16%) van Franse origine.⁹⁸⁷

Bij de inhoud van het artikel valt het hybride karakter van de materie op. Enerzijds is er de economische context, met een aantal technische indicaties, waarbij de auteurs (opnieuw) dankbaar gebruik maakten van overheidspublicaties zoals de verslagen van de arbeidsinspecteurs of een enquête van het Arbeidsbureau uit 1899.⁹⁸⁸ Anderzijds is er de weerspiegeling van deze specifieke categorie van arbeidsongevallen in de rechtspraak, vooral dan bij de burgerlijke rechtbanken.⁹⁸⁹

⁹⁸⁴ Een enkel voorbeeldje kan hier volstaan: in het overzicht van de rechtspraak uit de periode 1880-1889 in de *Répertoire générale de la jurisprudence belge* is een lemma ‘*accidents du travail*’ opgenomen, dat doorverwijst naar het lemma ‘*ouvriers*’. L. JAMAR, *Répertoire générale de la jurisprudence belge*, Brussel, Bruylant, I, 24.

⁹⁸⁵ J. DESTREE en A. BIernaux, De la protection des yeux dans l’industrie, *Revue des questions du droit industriel* 1899, 401-481.

⁹⁸⁶ J. DESTREE en A. BIernaux, De la protection des yeux dans l’industrie, *Revue des questions du droit industriel* 1899, 401.

⁹⁸⁷ J. DESTREE en A. BIernaux, De la protection des yeux dans l’industrie, *Revue des questions du droit industriel* 1899, 477-479.

⁹⁸⁸ Zij verwezen bijvoorbeeld naar het verslag van Vereecke, arbeidsinspecteur van de provincie Antwerpen uit 1897 en naar het verslag van Brughmans, arbeidsinspecteur te Brabant uit 1898. J. DESTREE en A. BIernaux, De la protection des yeux dans l’industrie, *Revue des questions du droit industriel* 1899, 414 en 417.

⁹⁸⁹ J. DESTREE en A. BIernaux, De la protection des yeux dans l’industrie, *Revue des questions du droit industriel* 1899, 426.

'Ce que nous désirons examiner, ce sont ces accidents du travail dont l'examen est plutôt réservé aux tribunaux civils, - car, si, en droit strict, il n'y a plus de distinction entre la faute civile et la faute pénale, les tribunaux ont souvent condamné dans des cas où la justice répressive n'avait pas poursuivi.'

Terecht, volgens de auteurs, want het bestaan van de arbeidsovereenkomst liet toe om zich strenger op te stellen bij de beoordeling van de fout. Het was niet zo dat er een absolute veiligheidsverplichting was, zoals Charles-Xavier Sainctelette ooit beweerd had, maar toch had de werkgever een zekere verantwoordelijkheid in dit verband.⁹⁹⁰ Opdat deze aansprakelijk gesteld kon worden, moesten drie voorwaarden vervuld zijn:

- 1° Het gevaar moest inherent zijn aan het werk;
- 2° Er moest een gekende, of minstens gebruikelijke voorzorgsmaatregel zijn tegen het gevaar;
- 3° De werkgever had nagelaten deze voorzorgsmaatregel te nemen

Na een uitdieping van deze voorwaarden gaven de auteurs een overzicht van de rechtspraak in verband met oogletsels, opgedeeld volgens de economische oorsprong, waarbij verschillende beroepscategorieën, waar frequent oogletsels voorvielen, de revue passeerden.⁹⁹¹ Als laatste volgde er nog een overzicht van de schadebegroting inzake oogletsels.

Het artikel van Destrée en Biernaux is een echt tijdsdocument, wat blijkt uit het voorwerp, de vraagstelling, de methode en de bronnen. Het werd geschreven op een ogenblik dat de doctrine inzake de buitencontractuele aansprakelijkheid van arbeidsongevallen tot haar volle wasdom kwam. Het artikel verscheen niet toevallig in de *Revue des questions du droit industriel*, een gespecialiseerd tijdschrift dat in 1898 het levenslicht zag. Enkele jaren later, in 1903, werd de naam omgevormd naar *Revue des accidents du travail et des questions de droit industriel*, 'consacrant ainsi les modifications considérables qu'une législation prochaine va apporter en matière d'accidents'.⁹⁹² De redacteurs van dit tijdschrift anticipeerden hiermee dus op de grote veranderingen die de wet op de arbeidsongevallen van 1903 zou teweegbrengen. De naamswijziging was daarenboven relevant, aangezien van bij de aanvang reeds talrijke bijdragen en rechtspraak verschenen waren in verband met arbeidsongevallen. Het toont in ieder geval aan dat de wet van 1903 niet in een vacuüm verscheen, maar dat zij dankbaar kon terugvallen op een rijke rechtstraditie inzake arbeidsongevallen die zich reeds gedurende enkele decennia had kunnen ontwikkelen.

Interessant ook is dat het artikel van Destrée en Biernaux een scherpe reactie uitlokte van een zekere Robert De Fontaine, eveneens advocaat bij de balie van Charleroi.⁹⁹³ Volgens De Fontaine was het artikel van Destrée en Biernaux niets meer of minder dan tendentiekus:

⁹⁹⁰ 'Entre particuliers qu'aucun lien de droit ne lie, les règles de prudence et de précaution n'ont évidemment pas la même rigueur qu'entre ceux que rapproche un contrat. Si ce contrat de travail ne va pas jusqu'à comporter comme cela fut soutenu par M. Sainctelette, une garantie absolue de sécurité, toujours est-il qu'il comporte pour le maître, un devoir de tutelle, et l'obligation d'être, dans l'intérêt de ceux qu'il commande, vigilant et attentif comme un bon père de famille.' J. DESTRÉE en A. BIERNAUX, De la protection des yeux dans l'industrie, *Revue des questions du droit industriel* 1899, 426-427.

⁹⁹¹ Het ging respectievelijk om de *burineurs, chaudronniers, riveurs, métallurgistes, ajusteurs, traineurs de barre, machinistes, lamineurs, concasseurs de minettes, mineurs, carriers en tisserands*.

⁹⁹² *Revue des accidents du travail et des questions du droit industriel* 1903, 5.

⁹⁹³ R. DE FONTAINE, A propos de l'article: 'De la Protection des Yeux dans l'industrie', *Revue des questions du droit industriel* 1900, 97-112.

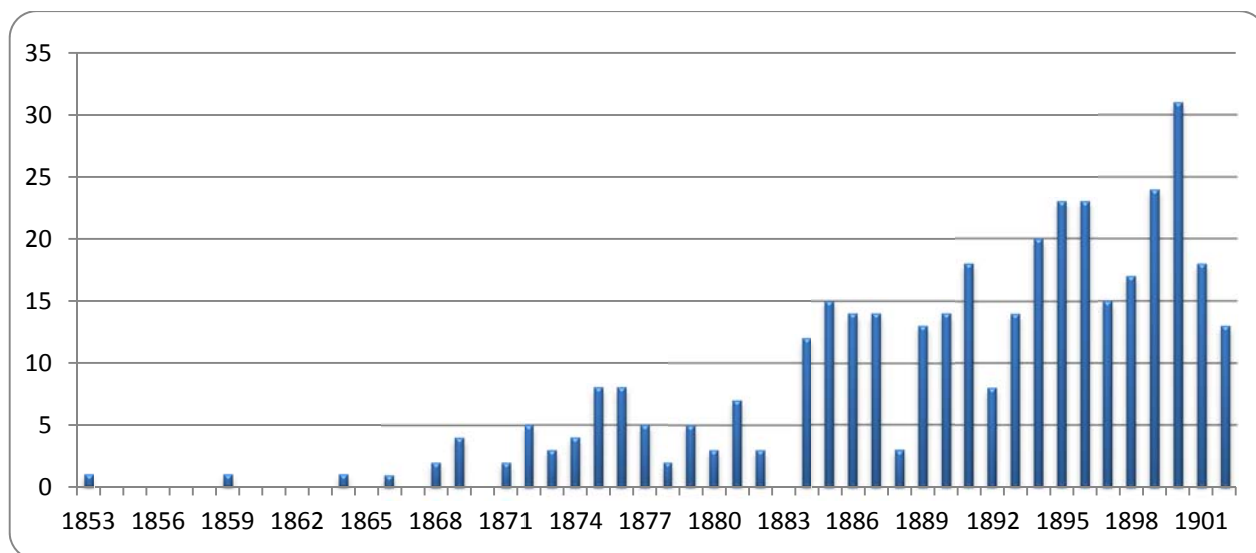
‘Selon nous, leur étude est peut-être un peu trop destinée à faciliter les travaux d’une seule catégorie de conseils: ceux des victimes d’accidents et à former une jurisprudence dont l’esprit n’échappera à personne et n’a surtout pas échappé aux lecteurs spéciaux de cette Revue.’

We zullen hier niet ingaan op de technische details van de discussie, dat zou ons al te ver voeren. Wel blijkt uit zijn repliek duidelijk dat De Fontaine een advocaat was die optrad als spreekbuis van de werkgevers. In zijn bijdrage weerklonk de holle retoriek dat hij op zich niets had tegen de inspanningen om arbeidsongevallen de wereld uit te helpen. Niets was immers triester dan de aanblik van een slachtoffer van een arbeidsongeval.⁹⁹⁴ Hij getuigde: *‘Il nous est arrivé, dans notre carrière, d’avoir le cœur serré en devant refuser à un pauvre mutilé, de la part de nos clients, le pain pour lui et ses enfants, de devoir aider à faire débouter ces tristes victimes de la vie industrielle’*, waarop hij begon te fulmineren tegen het ministerie van arbeid en tegen de arbeidsinspecteurs, die altijd de werkgever viseerden en nooit de arbeiders.

Door het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht inzake arbeidsongevallen stonden werkgevers en -nemers met getrokken messen tegenover elkaar en waren er enkel winnaars en verliezers. Deze dichotomie werd doorgetrokken in de doctrine, waar het standpunt van de arbeiders vertolkt werd door socialistische advocaten zoals Jules Destrée, die het recht interpreteerden in het voordeel van hun noodlijdende cliënten. Dit lokte op zijn beurt een reactie uit van de advocaten van de ondernemers, zoals de bovenvermelde De Fontaine. Het brengt ons in herinnering dat recht zelden neutraal is, zeker niet in arbeidsaangelegenheden.

4.5.3 De verdere ontwikkeling in de rechtspraak in beeld

Wij hebben de gepubliceerde rechtspraak inzake arbeidsongevallen die wij teruggevonden hebben in twee tijdschriften, *La Belgique Judiciaire* en de *Pasicrisie*, in grafiek uitgezet voor de periode 1852 tot 1903.⁹⁹⁵

Grafiek 14 Gepubliceerde uitspraken inzake arbeidsongevallen in de *Pasicrisie* en *La Belgique Judiciaire*

⁹⁹⁴ ‘Rien n’est plus triste que l’existence de ces malheureux boiteux, estropiés, aveugles, victimes du travail, pauvres, sans pain, sans avenir, sans un rayon de soleil dans leur sombre vie.’ R. DE FONTAINE, A propos de l’article: ‘De la Protection des Yeux dans l’industrie’, *Revue des questions du droit industriel* 1900, 110.

⁹⁹⁵ Voor een lijst: zie bijlage. Wij hebben er de vonnissen en arresten in opgenomen die in rechtstreeks verband stonden met arbeidsongevallen. Hiervoor hebben wij systematisch de inhoudstafels met trefwoorden doorgenomen.

Na enkele eendagsvliegen in de jaren 1850 en 1860 zien wij een eerste opflakking in de jaren 1870. Hier bevinden zich de eerste procedures inzake arbeidsongevallen in de mijnbouw, bij de spoorwegen en met stoomtuigen die wij hierboven reeds uitgebreid besproken hebben. Een tweede grote groep arbeidsongevallenprocedures zien wij in het midden van de jaren 1880 opduiken. Deze keer gaat het (vooral) om de neerslag van de nieuwe theorie van Charles-Xavier Saintelette in de Belgische rechtspraak. De jaren 1890 worden gekenmerkt door een aangehouden en toenemend aantal arbeidsongevallenprocedures in de Belgische gepubliceerde rechtspraak. De belangrijkste oorzaak hiervan is dat er meer arbeidsongevallenprocedures opgestart werden, zodat er ook meer interessant materiaal was om te publiceren.

Juridisch gezien ging het om een verderzetting van het toepassen van de buitencontractuele aansprakelijkheid op arbeidsongevallen, waarbij de rechters blijkbaar steeds veeleisender werden ten aanzien van de werkgevers. In zijn verslag ter voorbereiding van de wet op de arbeidsongevallen van 1903 schreef Van Cleemputte hieromtrent in 1901:⁹⁹⁶

‘Les tribunaux et les Cours marquent plus fortement chaque jour, s’ils ne l’étendent pas, l’obligation du chef d’entreprise de prendre toutes les précautions possibles pour assurer la sécurité des ouvriers ; - la jurisprudence admet très facilement qu’il y a quelque faute dans le chef du patron, tout au moins qu’il y a une faute commune au patron et à l’ouvrier.’

Deze strengere houding is in directe overeenstemming met de toenemende aandacht van de wetgever en de diverse administraties, zoals de arbeidsinspectie, voor de veiligheidsmaatregelen in de nijverheid. Maar zoals gezegd zullen wij in het tweede deel exhaustief ingaan op de aard en de inhoud van de gerechtelijke procedures inzake arbeidsongevallen, zodat het weinig zin heeft hier nog veel inkt aan te verspillen.

4.5.4 Besluit

Uit de hierboven weergegeven grafieken blijkt een duidelijke kwantitatieve toename van zowel rechtspraak als rechtsleer, wat wijst op een voortschrijdende juridisering van arbeidsongevallen op het einde van de negentiende eeuw in België. Deze vaststelling vormt het kader waarbinnen wij in het tweede deel op zoek zullen gaan naar een aantal inhoudelijke aspecten van het proces van juridisering van arbeidsongevallen.

⁹⁹⁶ Verslag Van Cleemputte, *Parl. St.* Kamer 1901-02, n° 302, 4.

Besluit Deel I

In dit eerste deel hebben wij chronologisch een aantal aspecten geanalyseerd van het proces van juridisering van arbeidsongevallen in België, waarbij wij vertrokken zijn vanuit ons theoretisch schema van juridisering met horizontale differentiatie (= macroniveau). Concreet hebben wij afwisselend aandacht besteed aan de ontwikkelingen in de economie, de overheidsadministraties, de rechtspraak, de rechtsleer en het parlement, om het proces van juridisering in al zijn complexiteit te kunnen vatten.

We zijn vertrokken vanuit de vaststelling dat de Belgische economie in het begin van de negentiende eeuw uit een bonte lappendeken aan uiteenlopende activiteiten bestond, waarbij sommige sectoren kleinschalig en artisanaal waren, terwijl andere sectoren gekenmerkt werden door schaalvergroting en mechanisering, wat later geboekstaafd zou worden als de industriële revolutie. In het prille begin, tijdens de Franse periode, werd een beperkt aantal reglementeringen uitgevaardigd voor een aantal industriële sectoren zoals de mijnbouw en de zogenaamde gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen. De overheid probeerde hiermee een antwoord te formuleren op het gevaar en de hinder die gepaard gingen met deze industriële uitbatingen. In de praktijk stelden deze reglementeringen niet veel voor en genoot de industrie een grote autonomie. De overheid hield zich, onder invloed van de klassieke liberale ideologie, bijvoorbeeld niet bezig met de interne arbeidsverhoudingen of met de arbeidsomstandigheden, omdat deze zaken tot de privésfeer behoorden van werkgever en werknemers, waarbij de overheid als pottenkijker niet geduld werd.

De industriële revolutie had evenwel een prijskaartje en aan het begin van de jaren 1840 rees in verschillende middens protest tegen de abominabele leef- en arbeidsomstandigheden van de arbeiders in de industriële sectoren, waarbij vooral het lot van de kindarbeidertjes op de nodige sympathie kon rekenen. Als antwoord hierop werd in 1843 een onderzoekscommissie in het leven geroepen waarin verlichte geesten, zoals Ducpétiaux en Visschers, zetelden. Het was in opdracht van deze commissie dat twee artsen, Mareska en Heyman, een grondig onderzoek voerden naar het lot van de arbeiders in de Gentse gemechaniseerde katoennijverheid. Bij dit onderzoek kwamen de ongezonde arbeidsomstandigheden aan het licht, alsook de hoge tol aan arbeidsongevallen die de gemechaniseerde nijverheid met zich meebracht. In 1848 kwam de onderzoekscommissie dan ook met een aantal voorstellen op de proppen waarmee zij de ergste uitwassen wilde aanpakken. Op tafel lagen onder andere een reglementering van de kinderarbeid en de oprichting van een bijzondere fabrieksinspectie, maar de voorstellen lokten grote tegenstand uit in de industriële middens, die zich verzetten tegen elke vorm van inmenging van de overheid in hun *affaires*, waardoor het geheel op een sisser afliep. De ministers van binnenlandse zaken probeerden hierna nog een en ander bij te sturen via de bestaande reglementering inzake de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen, maar zonder al te veel succes.

Dit neemt niet weg dat doorheen de negentiende eeuw een langzame, maar gestage ontwikkeling vast te stellen was van de reglementering en inspectie in een aantal andere sectoren, meer bepaald in deze van de stoomtuigen, de mijnbouw en de spoorwegen (= *Bürokratisierung*). Deze ontwikkeling verliep parallel met de stormachtige industriële vooruitgang van het land. Door de exponentiële toename van het aantal stoomtuigen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw bijvoorbeeld nam het aantal stoomongevallen recht evenredig toe, waardoor de overheid steeds strenger en veeleisender ging optreden ten aanzien van de eigenaars van stoomtuigen. Eenzelfde ontwikkeling viel vast te stellen bij de mijnbouw en de spoorwegen.

De vraag rijst waarom de overheid net in deze sectoren tussenbeide kwam, daar waar zij zich elders afzijdig hield. Het antwoord ligt voor de hand. In alle drie de gevallen was er namelijk sprake van aanzienlijke risico's die konden leiden tot een groot kapitaalverlies. Deze risico's gaven de overheid de nodige legitimatie om te interveniëren op een ogenblik dat het liberale dogma van de non-interventie in de industrie op haar hoogtepunt stond. Een belangrijke bedenking in dit verband is dat bijna niemand geïnteresseerd was in het lot van de arbeiders. Arbeidsongevallen werden in de eerste plaats aanzien als *collateral damage* van het industriële gebeuren, jammer maar onvermijdelijk. Een arbeidsongeval in een Gentse gemechaniseerde katoenfabriek bijvoorbeeld was een individuele tragedie voor het slachtoffer en zijn of haar familie, maar al bij al betekende dit geen kapitaalverlies. De lege plaats werd gewoon opgevuld door een verse kracht en na een kort oponthoud konden de machines alweer verder ratelen alsof er niets gebeurd was. Dag en nacht verschil met een ontplofte stoomketel, een ingestorte mijngang of een gecrashte trein, waarbij in een oogwenk niet alleen een groot kapitaal verloren ging, maar vaak ook vele doden te betreuren vielen. Omwille van de omvang van dergelijke catastrofes gingen zij niet zomaar ongemerkt voorbij en trokken zij niet alleen de aandacht van de publieke opinie, maar ook van de overheid.

In een aantal gevallen leidden deze rampen tot een strafrechtelijke vervolging, waarbij de vermoedelijke schuldigen voor de strafrechter gedaagd werden. De bevoegde administraties en de toepasselijke reglementeringen speelden hierbij een aanzienlijke, zij het niet exclusieve rol. Het was in de nasleep van de strafrechtelijke vervolging naar aanleiding van grote rampen met stoomtuigen, in de mijnbouw of bij het spoor dat de eerste slachtoffers van arbeidsongevallen vanaf de jaren 1870 hun weg vonden naar de rechtbanken om schadevergoeding te eisen op basis van het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht (= *Justizialisierung*). Deze eerste procedures waren van cruciaal belang in het proces van juridisering van arbeidsongevallen, allereerst omdat zij bepaalde juridische obstakels uit de weg ruimden en zo de weg vrijmaakten voor het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht inzake 'arbeidsongevallen'. Een tweede belangrijk gevolg was dat de tijdsgenoten deze specifieke mijn-, stoom- en spoorongevallen langzaam maar zeker als 'arbeidsongevallen' begonnen te (h)erkennen, namelijk als ongevallen die arbeiders overkwamen tijdens het werk. De aandacht verschoof hierbij van het ongeval, zijn context en zijn oorzaken naar het 'lijdend voorwerp', de arbeider die er het slachtoffer van werd. Hiermee samenhangend groeide het inzicht dat 'arbeidsongevallen' een specifiek probleem vormden, waarvoor een geëigende oplossing noodzakelijk was. Veel arbeiders en/of hun nabestaanden bleven namelijk in de kou staan na een arbeidsongeval. De weinige procedures op basis van het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht die succesvol afliepen waren daarbij slechts de spreekwoordelijke druppeltjes op een hete plaat.

De bovenvermelde evoluties kristalliseerden zich in de baanbrekende studie van Charles-Xavier Saintelette uit 1884, waarmee hij in zijn eentje de arbeidsongevallen in het centrum van de juridische belangstelling plaatste, van waaruit zij de daaropvolgende decennia niet meer zouden verdwijnen. Saintelette legde namelijk bloot hoe de moderne arbeidsongevallen en arbeidsovereenkomsten niet langer in overeenstemming waren met de verouderde juridische opvattingen die erover heersten. De moderne grootindustrie was in niets meer te vergelijken met het artisanat ten tijde van Napoléon. Toen oefende een arbeider zijn werk nog in volle vrijheid uit, zonder al te veel bemoeiing van zijn werkgever. In de moderne industrie daarentegen bestond bitter weinig bewegingsruimte voor de arbeiders, die in een ondergeschikte positie onder het gezag van hun werkgever welbepaalde opdrachten moesten uitvoeren teneinde de complexe machinerie draaiende te houden. Wanneer zich een arbeidsongeval voordeed, was dit slechts in een beperkt aantal gevallen te wijten aan de arbeider zelf. Meestal lag de oorzaak ergens verscholen in het complexe productiesysteem, waar een cascade van toevallige factoren tot het

ongeval geleid had. Dit maakte het bewijs van een fout van de werkgever of een collega in veel gevallen bijzonder moeilijk, om niet te zeggen onmogelijk.

Saintelette reikte een mogelijke oplossing aan voor dit probleem door middel van een nieuwe theorie die hij ontwikkeld had op basis van inzichten die hij verkregen had door recente Belgische rechtspraak inzake spoorongevallen. Hij definieerde de rechtsverhouding tussen werkgever en werknemer als een (arbeids)overeenkomst waarvan niet alleen loon en arbeid, maar ook gezag een constitutief bestanddeel vormde. In ruil voor de macht die de werkgever verkreeg ten aanzien van de arbeider, moest hij diens veiligheid waarborgen. Dit betekende concreet dat een werkgever de schade moest vergoeden die geleden werd door een arbeider bij een arbeidsongeval, tenzij de werkgever kon bewijzen dat hem niets te verwijten viel, wat de facto neerkwam op een omkering van bewijslast. Deze toch wel originele nieuwe theorie vond enige weerslag in de lagere rechtspraak, maar werd uiteindelijk niet gevolgd door de hogere rechtspraak.

Dankzij de bloedige gebeurtenissen van 1886 kreeg Saintelette echter een herkansing. In de *Commission du travail* kon hij zijn nieuwe theorie bediscussiëren, om vervolgens in wettelijke vorm te laten gieten. Het werd helaas voor hem opnieuw een teleurstelling. Doordat Saintelette in het oud burgerlijk recht was blijven steken, bleven een aantal fundamentele problemen bestaan. Om te beginnen werd het procederen niet de wereld uitgebannen, wel integendeel. Een ander probleem was dat hij slechts een gedeeltelijke oplossing aanreikte, omdat niet alle arbeiders automatisch konden genieten van een vergoeding na arbeidsongeval. Vanuit dit opzicht bood het alternatief van de arbeidsongevallenverzekeringen veel betere perspectieven. De oplossing van de verzekering kwam dan ook als overwinnaar uit deze strijd. Er zou evenwel nog een lange en moeizame parlementaire lijdensweg afgelegd moeten worden alvorens de wet op de arbeidsongevallen van 1903 eindelijk gestemd zou worden.

Een ander aspect van de arbeidsongevallenproblematiek betrof de preventie van arbeidsongevallen, in de vorm van arbeidsreglementering en -inspectie. Zoals we gezien hebben, bestond er een grote weerstand in de industriële middens tegen een overheidsinterventie in dit verband. In de nasleep van de *Commission du travail* volgden evenwel een aantal wettelijke ingrepen, zoals de wet op de vrouwen- en kinderarbeid, die deze weerstand langzaam maar zeker systematisch begonnen te ondergraven. Parallel groeide het besef dat een overheidsoptreden niet alleen wenselijk, maar zelfs noodzakelijk was om het probleem van de arbeidsongevallen bij de wortels aan te pakken. Met de inrichting van een actieve arbeidsinspectie in 1894 begon wat gerust een kolonisering van de grootindustrie genoemd kan worden. Op korte tijd werd de prevalentie van arbeidsongevallen in de diverse sectoren vastgesteld en werd werk gemaakt van een stormvloed aan specifieke reglementeringen om de vermaledijde arbeidsongevallen de wereld uit te helpen.

Hiermee zijn we aan het einde gekomen van het eerste deel, waarin de juridisering van arbeidsongevallen in België op macroniveau bestudeerd werd. In het tweede deel gooien wij het over een heel andere boeg. De nadruk ligt hier op de rechtspraktijk (*law in action*), waarbij wij inzoomen op het gerechtelijk arrondissement van Bergen op het einde van de negentiende eeuw, toen de juridisering van arbeidsongevallen in een stroomversnelling kwam.

DEEL II. Mesoniveau. Een empirisch onderzoek naar de juridisering van arbeidsongevallen. Casus Bergen.

Inleiding

In het eerste deel van dit proefschrift hebben wij de grote lijnen van het proces van juridisering van arbeidsongevallen in de negentiende eeuw in België geschetst, wat samenvalt met het macroniveau in ons empirisch onderzoeksmodel. In dit tweede deel dalen wij nu af naar het mesoniveau, dat bij ons samenvalt met de lokale rechtspraak. Beide delen zijn complementair, aangezien het eerste deel fungeert als algemeen contextueel kader voor de lokale ontwikkelingen, terwijl omgekeerd in het tweede deel bepaalde aspecten van het proces van juridisering meer in detail bestudeerd worden.

In het tweede deel streven wij er naar om bepaalde van onze oorspronkelijke doelstellingen zoals een *bottom up* benadering, een invulling vanuit de invalshoek van de arbeiders en een nadruk op de rechtspraak te realiseren. Hiervoor hebben wij uitgebreid gebruik gemaakt van ongepubliceerd bronnenmateriaal uit de archieven van het gerechtelijk arrondissement Bergen. In het eerste methodologische hoofdstuk wordt het hoe en waarom van deze beslissing uit de doeken gedaan. De keuze voor het arrondissement Bergen was namelijk niet *random*, maar de uitkomst van een wetenschappelijk verantwoord zoekproces.

De rest van het tweede deel hebben wij chronologisch-thematisch opgevat. We beginnen in het tweede hoofdstuk met een analyse van de arbeidsongevallen zelf en de context waarin deze zich hebben afgespeeld, de zogenaamde 'werkvloer'. In het derde hoofdstuk staat de dagdagelijkse werking van de bijzondere inspectiediensten (de mijnadministratie, de administratie van de Belgische staatsspoorwegen en de arbeidsinspectie) centraal. Het vierde hoofdstuk bevat een analyse van het strafrechtelijk onderzoek inzake arbeidsongevallen. In het vijfde hoofdstuk wordt ten slotte de rechtspraak inzake arbeidsongevallen voor de burgerlijke rechter bestudeerd.

Hoofdstuk I Methodologisch opzet

1.1 Inleiding

Zoals wij reeds aangehaald hebben in de inleiding van dit proefschrift werd het proces van juridisering van arbeidsongevallen tot op heden vooral op macroniveau bestudeerd, met aandacht voor de grote evoluties en op basis van gepubliceerd bronnenmateriaal zoals parlementaire debatten, rechtsleer en gepubliceerde rechtspraak. Op enkele spreekwoordelijke uitzonderingen na heeft men de archieven van de gerechtelijke instanties links laten liggen. Dit hoeft op zich niet te verwonderen: de studie van de juridische aspecten van arbeidsongevallen in het verleden betreft sowieso een gigantisch onderzoeksdomein met tal van invalshoeken en het ligt dan ook voor de hand dat eerst en vooral gewerkt werd met het materiaal dat het gemakkelijkst voor handen was.

Het probleem is dat dit macroniveau slechts een deel van het verhaal omvat. Om het proces van juridisering van arbeidsongevallen goed te kunnen vatten, dient ook rekening gehouden te worden met de lokale rechtspraak. Hierbij rijzen twee concrete vragen. Welke lokale praktijk moet er bestudeerd worden en aan de hand van welke bronnen? Het is immers niet mogelijk om alles te bestuderen, waardoor een selectie zich opdringt.

Uit het eerste deel is naar voor gekomen dat het proces van juridisering van arbeidsongevallen in België eerst en vooral een kwestie was van de zogenaamde moderne grootindustrie. In de negentiende eeuw was deze voornamelijk geconcentreerd in het zuiden van het land en was Vlaanderen, op enkele industriële kernen zoals Gent, Brussel en de Antwerpse haven na, relatief onderontwikkeld. Vanuit deze uitgangspositie leek het logisch om ons te concentreren op een arrondissement in het zuiden van het land om het proces van juridisering van arbeidsongevallen op lokaal niveau te bestuderen.

Toch zijn wij in Vlaanderen begonnen, om twee redenen. Wij wilden allereerst de bovenstaande veronderstelling verifiëren, om zo de keuze voor een arrondissement in het zuiden als casus te versterken. Een tweede reden was dat wij ons aan de hand van de Vlaamse archieven vertrouwd konden maken met de verschillende archiefbestanden. Een goed inzicht in de gerechtelijke bronnen was immers onontbeerlijk bij de selectie van de bronnenreeksen die finaal bestudeerd zouden worden.

1.2 Arm Vlaanderen

1.2.1 De archieven van de werkrechtshraden

In het eerste deel kwamen we tot de vaststelling dat de werkrechtshraden zich volgens de literatuur blijkbaar niet bezig hielden met arbeidsongevallen. Voor de volledigheid hebben wij desalniettemin een blik geworpen op het archief van de werkrechtshraad van Gent.⁹⁹⁷ De

⁹⁹⁷ In het Rijksarchief van Beveren-Waas-Waas (verder: RABW) zijn wat onze periode betreft archieven bewaard van de werkrechtshraden van Antwerpen, Brugge, Gent, Lokeren, Oudenaarde en Tielt.

archieffreeksen hier betreffen processen-verbaal van verzoening, verslagen van de zittingen, vonnissen en zittingsbladen, nijverheidsmodellen en -tekeningen en werkplaatsreglementen. Bij wijze van steekproef werden allereerst de verslagen van de zittingen van de werkrechtssraad van Gent geconsulteerd.⁹⁹⁸ De zaken die de revue passeerden betroffen discussies in verband met het ontslag, de opzegtermijnen, de werkmansboekjes en het loon. Zoals verwacht vonden wij geen arbeidsongevallen terug. Daarnaast werd de archieffreeks 'werkhuisreglementen' ingezien, om na te gaan of hier geen bruikbaar materiaal te vinden was in verband met de preventie van arbeidsongevallen.⁹⁹⁹ Het ging hier om enkele tientallen affiches met de werkplaatsreglementen van fabrieken van verschillende sectoren, zoals de sigarenproductie, de machinebouw en de textielnijverheid. Veel interessante informatie in verband met arbeidsongevallen werd hier niet aangetroffen en we hebben deze bron dan ook niet verder bestudeerd.¹⁰⁰⁰

1.2.2 De archieven van de strafinstanties

We zijn hier eerst nagegaan welke archieven van strafinstanties er bewaard gebleven zijn uit de negentiende eeuw en vervolgens of deze archieven voor ons onderzoek interessante informatie bevatten. Van Dendermonde, Ieper, Kortrijk en Oudenaarde zijn er geen correctionele archieven bewaard uit deze periode. Van Turnhout en Veurne wel, maar deze bevatten geen interessante informatie. De archieven van Antwerpen, Brugge, Gent en Mechelen verdienen wel een nadere beschouwing. We bestudeerden eerst de archieven op het niveau van het parket en vervolgens deze op het niveau van de correctionele rechtbanken.

1.2.2.1 De archieven op het niveau van het parket

Bij de documenten van het parket hebben wij de notitieregisters bestudeerd. In deze registers vindt men chronologisch een optekening van de binnenkomende processen-verbaal, met telkens een korte beschrijving van de betichtingen en vervolgens welk gevolg er aan gegeven werd. Dit zou interessant kunnen zijn om de prevalentie te bestuderen van de arbeidsongevallen die binnenkwamen op het parket en na te gaan welk gevolg er aan gegeven werd (zoals sepot, verder onderzoek en vonnis). Bij wijze van steekproef hebben wij een notitieregister van het parket van Mechelen onderzocht om de bruikbaarheid ervan na te gaan, meer bepaald het notitieregister van het eerste semester van 1898.¹⁰⁰¹ Het probleem hier is dat 'arbeidsongevallen' onder de ruimere noemer van 'slagen en verwondingen' of 'doodslag' vallen en dat het bijgevolg niet uit te maken valt of het bijvoorbeeld over een arbeidsongeval, dan wel over een ordinaire vechtpartij gaat.¹⁰⁰² Deze bron was dus niet bruikbaar voor ons.

⁹⁹⁸ RABW, Werkrechtssraad Gent (R5), nrs. 261-266. Het betreft dikke zittingsboeken met verslagen van de zittingen van 1872 tot 1904, getiteld '*Audiences du Conseil de Prud'hommes de Gand*'.

⁹⁹⁹ Eerst werd de inventaris ingezien van de fabrieksreglementen, maar dit bleek enkel een namenregister te zijn. RABW, Werkrechtssraad Gent (R5), nr. 2047. Daarna werd de reeks met fabrieksreglementen zelf geconsulteerd. RABW, Werkrechtssraad Gent (R5), nr. 2061-2065. Nummer 2061 bijvoorbeeld bevatte twaalf affiches uit de periode 1853-1871.

¹⁰⁰⁰ Het fabrieksreglement van de fabriek '*Le Phoenix*' uit 1871 bijvoorbeeld bevatte bepalingen in verband met de 'ziekebeurs'. RABW, Werkrechtssraad Gent (R5), nr. 2061.

¹⁰⁰¹ RABW, PK Mech (R128), 1023, notitieregister 80, '*régistre des Notices du Premier semestre de l'année 1898*'.

¹⁰⁰² Omwille van dezelfde argumentatie is het overigens zinloos om de gerechtelijke statistieken uit de negentiende eeuw te consulteren. De 'arbeidsongevallen' vallen immers zowel straf- als burgerrechtelijk onder ruimere categorieën en kunnen niet zomaar afgezonderd worden van andere ongevallen.

1.2.2.2 De archieven op het niveau van de correctionele rechtbanken

Op het niveau van de correctionele rechtbanken kwamen twee reeksen naar voor die interessant konden zijn, namelijk de vonnisboeken en de strafdossiers. Bij wijze van steekproef werden de vonnisboeken van de correctionele rechtbank van Brugge doorgenomen van 1869 tot en met 1880.¹⁰⁰³ Achteraan deze vonnisboeken bevond zich een alfabetische lijst van de daders, met een korte omschrijving van het misdrijf, zoals bijvoorbeeld *vol, sévices* en *délits maritimes*, zodat relatief snel op zoek gegaan kon worden naar de vonnissen met de kwalificatie '(onvrijwillige) slagen en verwondingen / doodslag'. We troffen een breed gamma aan van gebeurtenissen, waaronder veel verkeersongevallen.¹⁰⁰⁴ Een mogelijk arbeidsongeval vonden we terug in het vonnis uit 1880 waarbij een aannemer en een metser veroordeeld werden voor onvrijwillige slagen en verwondingen aan een metselaar en een timmerman.¹⁰⁰⁵ Het alfabetisch register maakte een snelle zoektocht mogelijk, maar daartegenover stond dat deze bron relatief weinig relevante informatie bevatte, zodat wij haar niet verder onderzocht hebben.

De bundels met strafdossiers bleken immers veel interessanter. In het Rijksarchief te Beveren-Waas zijn negentiende-eeuwse strafdossiers van de gerechtelijke arrondissementen Gent, Antwerpen, Brugge en Mechelen bewaard. Allereerst wat Gent betreft, zijn slechts weinig bundels bewaard, uit de periode 1891-1901, maar het voordeel hier was dat er een handgeschreven overzichtslijst voor handen was, zodat de arbeidsgerelateerde zaken er snel uitgehaald konden worden. We troffen op die manier een aantal dossiers aan in verband met het coalitieverbod en de vroege sociale wetgeving (vrouwen- en kinderarbeid, loonbescherming), maar ook een negental dossiers die rechtstreeks interessant zijn voor ons onderwerp.¹⁰⁰⁶ Bij de strafdossiers van de correctionele rechtbank van Antwerpen troffen we een gelijkaardige situatie aan.¹⁰⁰⁷ Brugge was een ander verhaal. Hier waren twee reeksen dossierbundels terug te vinden: een met gevonnisde zaken en een met niet-gevonnisde zaken.¹⁰⁰⁸ Voor beide reeksen was er helaas geen nadere toegang

¹⁰⁰³ RABW, EA Brugge (R 27), vonnisboeken 1869-1880.

¹⁰⁰⁴ Zonder exhaustief te zijn, kunnen volgende voorbeelden gegeven worden: een opzichter die iemand in het hervormingsgesticht van Ruiselede onvrijwillig gedood heeft (1869 boek 1), een veearts die onvrijwillige verwondingen veroorzaakt heeft aan een herbergier (1869 boek 1), een koetsier die twee Engelsen verwond heeft en een andere koetsier die een smid verwond heeft (1869 boek 2), een man die de hond van een landbouwer verwond heeft (1870 boek 1), onvrijwillige doodslag door een messteek (1871 boek 1), een spoorongeval met zeven doden (1872 boek 1) en een dokter die iemand gedood heeft uit onvoorzichtigheid (1872 boek 2).

¹⁰⁰⁵ Vonnisboek 1880, deel 2.

¹⁰⁰⁶ RABW, EA Gent (R36), Correctionele strafdossiers. Het gaat respectievelijk om de dossiers nr. 93415 d.d. 5 november 1896 (Jacques Semey, onvrijwillige verwondingen en inbreuk op het toezicht van de stoomketels) en nr. 93580 d.d. 19 oktober 1896 (August Getteman: inbreuk op het reglement betreffende de bescherming van arbeiders tegen ongevallen) uit bundel 9; nr. 93872 d.d. 24 november 1896 (Leopold Fassin: stoomketel zonder toelating van de overheid, bundel 10; nr. 95463 d.d. 3 juni 1897 (Frans Wittouck: onwettig gebruik van stoommachines) en nr. 95826 d.d. 14 mei 1897 (Alfons Getteman; onvrijwillige verwondingen en inbreuk op het reglement betreffende de bescherming van arbeiders tegen ongevallen) – beide bundel 12; nr. 96645 d.d. 9 juli 1897 (Edmond Goethals, onvrijwillige slagen en verwondingen) – bundel 13; nr. 97376 d.d. 1 december 1897 (Ernest De Porre, onvrijwillige verwondingen) – bundel 14; nr. 3550 d.d. 2 oktober 1899 (Camille Minne: onvoldoende afscherming van machines die gevaar opleveren voor werklieden en niet kenbaar maken van een ongeval) – bundel 21 en nr. 6087 d.d. 3 april 1900: ontploffing van stoomtuig – bundel 25.

¹⁰⁰⁷ RABW, EA Antwerpen (R 19), Correctionele strafdossiers. Hier zijn er een beperkt aantal bundels uit de periode 1890-1895, met een handgeschreven inventaris. Er werden slechts twee arbeidsongevallen teruggevonden: nr. 372 d.d. 3 februari 1890 (bundel 3) en nr. 3909 d.d. 29 december 1890 (bundel 28). In de bundels 30, 41, 42, 45, 46 en 49 bevinden zich dossiers in verband met inbreuken op de arbeidswetgeving en sociale wetgeving.

¹⁰⁰⁸ RABW, EA Brugge (R27), Correctionele strafdossiers. In de reeks gevonnisde zaken bevinden zich deze dossiers waarbij de correctionele rechtbank uitspraak gedaan heeft (veroordeling of vrijspraak). In de reeks niet-gevonnisde zaken daarentegen, bevinden zich deze zaken waar de raadkamer beslist heeft tot buitenvervolginstelling.

beschikbaar, zodat er geen andere optie was dan alle bundels systematisch door te nemen op zoek naar arbeidsongevallen. In totaal werden hier 21 arbeidsongevallendossiers gevonden.¹⁰⁰⁹

Als laatste waren er de correctionele archieven van het arrondissement Mechelen.¹⁰¹⁰ Deze archieven behoren tot de best bewaarde Vlaamse correctionele archieven uit de negentiende eeuw, wat zich ook weerspiegelt in het grote aantal bewaarde strafdossiers.¹⁰¹¹ Ook hier was (nog) geen inventaris aanwezig, waardoor de bundels manueel doorgenomen moesten worden. In totaal werden 1.647 dossiers bestudeerd, waarbij slechts een arbeidsongeval teruggevonden werd, ten gevolge van een ontplofte stoomketel.¹⁰¹²

1.2.3 De archieven van de burgerlijke rechtbanken

Naast de correctionele archieven boden de archieven van de burgerlijke rechtbanken goede hoop om arbeidsongevallen op het spoor te komen. Het waren echter geen katjes om zonder handschoenen aan te pakken. In tegenstelling tot de strafdossiers bestonden er hier namelijk (meestal) geen dossiers waarin alle documenten van de burgerlijke procedure samengebald zaten. Guy Gadeyne merkte hieromtrent reeds op dat er tot de invoering van het Gerechtelijk Wetboek van 1967 geen algemene regels bestonden voor de ordening van het griffieearchief.¹⁰¹³ De documenten van de dossiers van rechtspleging werden na de definitieve uitspraak verspreid over verschillende reeksen, of teruggegeven aan de partijen. Dit maakte het ofwel onmogelijk, ofwel bijzonder omslachtig om een burgerlijk dossier in verband met bijvoorbeeld een arbeidsongeval, opnieuw samen te stellen. Dit heeft ons er niet van weerhouden om een aantal reeksen die er voor ons onderzoek interessant uitzagen, te bestuderen, zoals de zittingsbladen of *plumitifs*, de expertiseverslagen, de processen-verbaal van getuigenverhoren, de conclusies en de kwaliteiten of *qualités*.

Als eerste zijn er de zittingsbladen of *plumitifs*, die de processen-verbaal van de verrichtingen op de terechtzitting bevatten. Zij zijn vooral interessant omdat zij de volledige en definitieve minuut van de vonnissen bevatten. Wij hebben bij wijze van steekproef een vonnisboek ingekeken van Brugge uit het jaar 1900 en van Mechelen uit 1884.¹⁰¹⁴ In beide gevallen ging het om dikke boeken met slechts een alfabetische klapper, waardoor de boeken blad per blad geconsulteerd moesten worden op zoek naar vonnissen in verband met arbeidsongevallen, wat bijzonder arbeidsintensief

¹⁰⁰⁹ Reeks gevonniste zaken: in de bundels 1868/1, 1882/3, 1883/2, 1891/2, 1893/1, 1893/2, 1895/1, 1899/1, 1901/2. Reeks niet-gevoniste zaken: 1882/1, 1884/1, 1888/1, 1889/2, 1894/1, 1894/4 (2 dossiers), 1895/2, 1898/1, 1901/1, 1902/1, 1903/2 (2 dossiers).

¹⁰¹⁰ RABW, EA Mechelen (R55), correctionele dossiers.

¹⁰¹¹ Deze uitspraak slaat slechts op de gerechtelijke archieven in het Rijksarchief van Beveren-Waas. Concreet doen wij geen uitspraak over Limburg of Brussel.

¹⁰¹² De bundels met nrs. 878-936 werden doorgenomen. Het dossier met het arbeidsongeval vonden wij terug in bundel 899. Het ging hierbij om een ongeval met een stoomketel, dat bovendien niet ter kennis van de bevoegde ambtenaar gebracht was. Er werden verder een aantal dossiers teruggevonden in verband met de sociale wetgeving, zoals de bescherming van het loon (in de bundels 921, 922, 926, 928, 932 en 936), de kinderarbeid (in de bundels 914 en 922) en de arbeidsreglementering (in de bundels 923 en 932).

¹⁰¹³ Zie in dit verband: G. GADEYNE, *De rechtbank van eerste aanleg (en voorlopers): organisatie, taken, bevoegdheid en archiefvorming*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1997, Deel I: De rechtbank van eerste aanleg (algemeen) en de burgerlijke rechtbanken (1794-1992), 182.

¹⁰¹⁴ RABW, EA Brugge (R 24), nr. 276 (jaar 1900). Hier werd bij wijze van voorbeeld de procedure met algemeen rolnummer 2220 gedetecteerd, Chapel versus Dely, in verband met een verkeersongeval met een kar, waarbij een kind omgekomen was. De eiser kon hier geen fout bewijzen, zodat de verweerder vrijuit ging. RABW, EA Mechelen (R54), nr. 94 (jaar 1884).

was. Voor Brugge werd ook een staal genomen uit de reeks ‘vonnissen op verzoekschrift’, die evenwel niet interessant bleken voor ons onderwerp.¹⁰¹⁵

Een tweede mogelijk interessante reeks betrof de verslagen van deskundigen die aangesteld werden door de rechtbank om zich uit te spreken over een bepaalde technische vraag. Voor Brugge hebben wij een aantal bundels doorgenomen, zonder evenwel expertises in verband met arbeidsongevallen aan te treffen.¹⁰¹⁶

De derde bestudeerde reeks bestond uit de processen-verbaal van verhoor van getuigen door de rechtbank in bepaalde procedures. Studie van een bundel uit Brugge uit 1900 leerde dat het vooral om getuigenverhoren ging naar aanleiding van echtscheiding, maar ook enkele verkeersongevallen kwamen aan bod.¹⁰¹⁷ Verhoren naar aanleiding van arbeidsongevallen werden hier niet aangetroffen.¹⁰¹⁸ We maakten eenzelfde oefening voor Mechelen, waar alle getuigenverhoren uit de periode 1889-1901 onderzocht werden. Hierbij kwamen wel enkele getuigenverhoren aan het licht naar aanleiding van een arbeidsongeval.¹⁰¹⁹

De laatste twee bestudeerde reeksen documenten waren de conclusies, die de feitelijke en juridische argumenten van eiser of verweerder bevatten en de kwaliteiten of *qualités*. Die laatste zijn volgens Gadeyne ‘akten waardoor de pleitbezorgers van de partijen (bij eigenlijke rechtspraak, dus niet bij vonnissen of bevelschriften op verzoekschrift), die een uitgifte van het vonnis wensen, aan de pleitbezorgers van de andere partijen de namen, beroepen en woonplaatsen van de partijen, de namen van de pleitbezorgers, alsook de besluiten en de rechtspunten en feitelijke punten betekenen’.¹⁰²⁰ We hebben een paar bundels van deze reeksen doorploegd voor wat betreft de burgerlijke rechtbank van Gent, waarbij een aantal stukken aan het licht gekomen zijn in verband met procedures inzake

¹⁰¹⁵ RABW, EA Brugge (R24). Bij wijze van steekproef werd bundel nr. 428 doorgenomen. Het ging hier vooral over verzoeken tot toelating voor openbare verkoop, familierechtelijke aangelegenheden in verband met minderjarigen, ‘onnozelen’ en afwezigen en verbetering van akten.

¹⁰¹⁶ RABW, EA Brugge (R24), nrs. 1056-1069. Deze bundels bevatten de expertiseverslagen van ruwweg de laatste twee decennia van de negentiende eeuw. Veel verslagen betroffen expertises in verband met waardeschattingen van onroerend goed na onteigening, zoals bundel 1062 (onteiingen in Heist). We vonden verder ter illustratie deskundigenverslagen in verband met de schade aan een huis door een onderneming, vereffening van een nalatenschap, het onderzoek door veeartsen van een paard (alle drie bundel 1068), de onkosten van een expertise van een explosie in Ruddervoorde (bundel nr. 1065), een ongeval met een boot (bundel nr. 1063), de grondwatervervuiling door een mestput (bundel nr. 1060) en het technisch onderzoek van een stoommachine (bundel nr. 1056). We vonden wel een spoorongeval terug. Bundel 1070 uit 1903. De deskundige had hier als opdracht te onderzoeken: ‘la nature et gravité des contusions et des blessures qu’elle a reçues lors de l’accident dont il s’agit et donneront leur avis sur les conséquences que ces blessures ont eues et pourront avoir dans la suite, spécialement en ce qui concerne leur capacité absolue et relative de travail subie ou à subir par la demanderesse’. Het verslag beschrijft concreet de familiale toestand, het ziektebeeld, de huidige toestand, het ongeval en zijn omstandigheden, de verklaringen van de eiseres en het fysieke onderzoek (bundel 1070 uit 1903).

¹⁰¹⁷ Zoals op 18 januari 1900 en 1 februari 1900 de getuigenverhoren naar aanleiding van het treinongeval van een jong meisje in Roeselare of op 16 februari een wegongeval met een wagen geladen met arduin. RABW, EA Brugge (R24), nr. 788.

¹⁰¹⁸ Voor de volledigheid kan vermeld worden dat ook de reeks processen-verbaal van getuigenverhoren buiten de zitting wij wijze van steekproef ingekeken werd. Deze bleek vooral verhoren van geesteszieken te betreffen, maar geen verhoren inzake arbeidsongevallen. Dit was ook het geval in enkele andere bundels zoals 826. RABW, EA Brugge (R24), nrs. 826-828.

¹⁰¹⁹ Zoals een arbeidsongeval in een steenbakkerij waarbij een wagen omgekanteld was op een arbeider (nr. 622 - 1889-1893), een arbeidsongeval in een zagerij (nr. 623 - 1893-1898), een arbeidsongeval in het arsenaal van de Belgische staatsspoorwegen te Mechelen bij het demonteren van een reservoir en een arbeidsongeval met oogletsel tot gevolg (beide nr. 624 - 1898-1901). RABW, EA Mechelen (R54), nrs. 622-624.

¹⁰²⁰ G. GADEYNE, *De rechtbank van eerste aanleg (en voorlopers): organisatie, taken, bevoegdheid en archiefoorming*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1997, Deel I: De rechtbank van eerste aanleg (algemeen) en de burgerlijke rechtbanken (1794-1992), 205.

arbeidsongevallen.¹⁰²¹ Deze documenten bezitten een zekere waarde omwille van de informatie die zij verstrekken over de procedures inzake arbeidsongevallen, maar hun waarde is toch beperkt aangezien het slechts gaat om fragmenten uit de burgerlijke procedure.

1.2.4 Besluit: schrale oogst in het Rijksarchief van Beveren-Waas

Samengevat hebben de gerechtelijke archieven van het Rijksarchief van Beveren-Waas ons al bij al slechts een schrale oogst aan arbeidsongevallen opgeleverd. Een exhaustieve zoektocht in de archieven van de correctionele rechtbanken leverde bijvoorbeeld alles samen slechts een dertigtal strafdossiers op. Een stuk van de verklaring hiervoor schuilt in het feit dat relatief weinig van de Vlaamse strafdossiers uit de negentiende eeuw bewaard gebleven zijn. Deze uitleg alleen is niet zaligmakend. Uit de toch wel rijke archieven van de Mechelse correctionele rechtbank kon slechts een schamel strafdossiërtje gedistilleerd worden. De verklaring is vooral dat arbeidsongevallen gewoon niet zo vaak voor de rechter gebracht werden in Vlaanderen. Dit vermoeden wordt bevestigd door de steekproeven in de diverse reeksen burgerlijke documenten, waaruit wij menen te mogen afleiden dat ook de burgerlijke procedures inzake arbeidsongevallen dun gezaaid waren in de bestudeerde Vlaamse arrondissementen.

Zoals wij in onze inleiding reeds zeiden, hoeft deze interessante vaststelling op zich niet te verwonderen. Het noorden van het land was op dat ogenblik slechts oppervlakkig geïndustrialiseerd, zeker in vergelijking met het zuiden van het land, waar de zware industrie overheerste. Toch was de zoektocht in Beveren-Waas bijzonder nuttig, omdat wij er kennis gemaakt hebben met het beschikbare archiefmateriaal, waarbij vooral de strafdossiers en de reeks zittingsbladen, met de minuten van de vonnissen, interessante perspectieven boden voor verder onderzoek inzake de juridisering van arbeidsongevallen op lokaal niveau. Met deze kennis in het achterhoofd kon de steven gewend worden naar het rijke zuiden van het land.

1.3 Rijk Wallonië

Bij de keuze van ons volgend archief kwamen wij bij het Rijksarchief van Bergen terecht, omdat hier de archieven van het gerechtelijk arrondissement Charleroi bewaard worden. Onze interesse voor Charleroi heeft te maken met Jules Destrée. Uit de rechtsleer, meer bepaald de *Revue des questions de droit industriel* (later *Revue des accidents du travail et du droit industriel* genoemd) bleek namelijk dat deze bekende socialistische advocaat en politicus op het einde van de negentiende eeuw bijzonder actief was inzake arbeidsongevallenprocedures in het gerechtelijk arrondissement Charleroi. Het leek dan ook interessant om precies de archieven van dit arrondissement als eerste van dichterbij te bekijken.

1.3.1 Het gerechtelijk arrondissement Charleroi

Uit de inventaris van het gerechtelijk arrondissement Charleroi bleek dat de minuten van de vonnissen aanwezig waren voor de periode 1849-1949 en dat er ook correctionele vonnisboeken aanwezig waren voor de periode 1889-1955.¹⁰²² Strafdossiers leken evenwel op het eerste gezicht te ontbreken. Dit was een tegenvaller, aangezien dit betekende dat wij enkel de burgerlijke vonnissen van Charleroi zouden kunnen bestuderen. Pas later bleek dat er nog veel meer materiaal aanwezig

¹⁰²¹ RABW, EA GENT B 1998, nrs. 116-118 (kwaliteiten) en EA GENT B 1998, nrs. 18, 36 en 37 (conclusies)

¹⁰²² L. HONNORÉ, *Guide des fonds et collections des Archives de l'État à Mons*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2006, 205-206.

was voor Charleroi dan eerst gedacht, maar helaas bleek dit materiaal nog niet geïnventariseerd. Wij hebben hier wel enkele proefboringen uitgevoerd, waarbij wij veel strafdossiers terugvonden, naast documenten van de burgerlijke rechtbank, zoals conclusies en kwaliteiten.¹⁰²³ Het zou echter een titanenwerk zijn deze bundels stuk voor stuk te overlopen en te inventariseren – een werk dat evident buiten het opzet van dit proefschrift valt. Vanuit dit opzicht bleken de archieven van het gerechtelijk arrondissement Bergen veel interessanter te zijn.

1.3.2 Het gerechtelijk arrondissement Bergen

De archieven van het gerechtelijk arrondissement Bergen waren niet alleen geïnventariseerd, maar bovendien erg rijk. Interessant voor ons was dat er zich hier niet alleen een doorlopende reeks zittingsbladen van de rechtbank van eerste aanleg van Bergen bevond¹⁰²⁴, maar daarenboven ook twee uitgebreide reeksen strafdossiers.¹⁰²⁵ De aanwezigheid van zowel burgerlijke als strafrechtelijke bronnen, impliceerde dat zij aan elkaar gelinkt zouden kunnen worden. Wanneer na een strafprocedure (waarvan het strafdossier bewaard is) een burgerlijke procedure opgestart werd, zouden wij de gegevens van het strafdossier kunnen vergelijken met deze in het burgerlijk vonnis en omgekeerd. Er was nog een tweede reden waarom het arrondissement Bergen een streepje voor had op Charleroi. In het Rijksarchief van Bergen worden namelijk ook de rijke archieven bewaard van *Le Grand Hornu*, een belangrijke industriële site in het arrondissement Bergen. In deze archieven bevinden zich 20 arbeidsongevallendossiers uit de periode 1877-1906.¹⁰²⁶

1.3.2.1 De strafdossiers van Bergen

De strafdossiers van Bergen zijn, net als in Brugge, opgedeeld in twee reeksen, een reeks ‘gevonnisse zaken’ en een reeks ‘*non lieu*’, met de strafprocedures die door de raadkamer buiten vervolging gesteld werden. Alhoewel beide reeksen ongeveer even groot waren in omvang, werden er in de reeks ‘*non lieu*’ veel meer dossiers inzake arbeidsongevallen aangetroffen dan in de reeks gevonnisse zaken: voor de periode 1880-1903 respectievelijk 335 strafdossiers in de reeks ‘*non lieu*’, tegenover 15 in de reeks ‘gevonnisse zaken’.¹⁰²⁷ Dit is een aanduiding dat arbeidsongevallen weliswaar strafrechtelijk onderzocht werden, maar in het merendeel van de gevallen niet voor de correctionele rechter gebracht werden. Anders gesteld, een niet-vervolgging was de regel, vervolging de uitzondering.

Wat de selectie van de strafdossiers betreft, dient in herinnering gebracht te worden dat ‘arbeidsongevallen’ geen afzonderlijke strafrechtelijke categorie vormden, maar thuishoorden onder de strafbaarstellingen ‘onvrijwillige slagen en verwondingen’ en ‘onvrijwillige doodslag’ (art. 418-420 Strafwetboek). Onder deze noemer vonden wij een hele resem aan ongevallen terug in

¹⁰²³ Wij hebben het hier meer concreet over de documenten die te vinden zijn in de archiefrekken met als nummer 44.289 tot en met 44.294.

¹⁰²⁴ De zittingsbladen zijn bewaard van 1807 tot 1936 en tellen in totaal 221 stuks. L. HONNORÉ, *Guide des fonds et collections des Archives de l'État à Mons*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2006, 211.

¹⁰²⁵ Respectievelijk een reeks strafdossiers met gevonnisse zaken van 1811 tot 1945 en een reeks ‘*non lieu*’ (= buitenvervolginstellingen door de raadkamer) van 1813 tot 1947. L. HONNORÉ, *Guide des fonds et collections des Archives de l'État à Mons*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2006, 214-215.

¹⁰²⁶ H. WATELET, *Inventaire des archives des sociétés et de la société civile des usines et mines de houille du Grand-Hornu*, Inventarissen Archives de l'État à Mons 38, 1964, nrs. 1583-1609.

¹⁰²⁷ Eén dossier was verkeerd ondergebracht in de reeks ‘*non lieu*’, terwijl het om een gevonnisse zaak ging. De verhouding was dus eigenlijk 334-16.

Bergen, zoals verkeersongevallen¹⁰²⁸, ongevallen in de privésfeer¹⁰²⁹ en ongevallen in de industriële sfeer die evenwel niet als arbeidsongevallen in de eigenlijke zin van het woord geïnterpreteerd konden worden, omdat het slachtoffer geen arbeider was.¹⁰³⁰ Een voorbeeld vormen ongevallen met kinderen.¹⁰³¹ De 10-jarige Maurice Hiolle bijvoorbeeld was op 14 juni 1899 in Saint Ghislain aan het spelen op een werf, toen hij met zijn hand in een steenbreker verzeild raakte, waarbij zijn duim en wijsvinger verbrijzeld werden.¹⁰³² Op 5 augustus 1898 gebeurde een bijzonder ongeval bij de aluminiumoxidefabriek van Hyon.¹⁰³³ De 12-jarige Joseph Delhayé was daar samen met enkele vriendjes aan het spelen, toen de pet van zijn kameraad Jules Adam in het aquaduct viel. Toen Adam die ging halen, viel hij in het water en kon hij niet meer opstaan. Joseph kwam hem te hulp, maar voelde zich plots onwel worden en viel eveneens in zwijm. Wat er daarna gebeurd was, wist hij niet meer. Klaarblijkelijk waren de kinderen ziek geworden van de schadelijke afvalwaterlozingen van de fabriek. Een anonieme getuigenis meldde: *'affaire Hyon Enfant emmoisonné (sic) par fabrique Interrogez les fils RAYNAUD Inventeurs du système'*.

Afbeelding 8 Anonieme brief 'Affaire Hyon'¹⁰³⁴

¹⁰²⁸ Het ging bijvoorbeeld om een treinongeval in 's Gravenbrakel op 1 juli 1900 met meerdere slachtoffers, om de 54-jarige Lucie D'Ergot, weduwe van Jean-Baptiste Forges, die op 4 april 1900 overleden was na een val van de 'marche de la voiture' en om het treinongeval waarbij François Degrace om het leven kwam in Frameries op 13 juni 1898.

¹⁰²⁹ In september 1899 waren Emile en Désirée Vilain, twee zuigelingen van drie weken oud, overleden, wat mogelijks verdachte overlijdens waren; Jean-Joseph Rousseau, een 59-jarige mijnwerker, was in zijn bed overleden door koolmonoxidevergiftiging en op 21 juni 1900 was Alice Lejeune, een meisje van 4 jaar en 8 maanden oud, verdronken in Dour.

¹⁰³⁰ Zoals mijnwerkersvrouwen die steenkool kwamen rapen op de terrils. *Infra* 218 *et seq.*

¹⁰³¹ Op 30 juni 1898 bijvoorbeeld verdronk een kind in een put van een steenbakkerij in Frameries. Frameries, 30 juni 1898.

¹⁰³² Saint Ghislain 14 juni 1899. Een gelijkaardig voorval overkwam Emile Descamps, die zijn vingers in een verlaten betonmixer stak. Wasmes 19 oktober 1897.

¹⁰³³ Hyon 5 augustus 1898.

¹⁰³⁴ Hyon 5 augustus 1898.

Voor ons onderzoek hebben wij enkel de strafdossiers bestudeerd van deze zaken die als ‘eigenlijke arbeidsongevallen’ beschouwd kunnen worden, zijnde ongevallen die arbeiders overkwamen op hun werkplek. Wij hebben dus *post factum* een eigen selectie toegepast op de strafdossiers, maar menen deze te kunnen verantwoorden omdat onze studie nu eenmaal gaat over de juridisering van arbeidsongevallen, zodat het bijvoorbeeld weinig zin heeft de juridisering (via het strafrecht) van andere aspecten van het maatschappelijk bestaan te bestuderen. Dit zou ons al te ver leiden. Bovendien, als er al bepaalde relevante tendensen zouden zijn binnen de werking van de strafrechtinstanties, zouden deze evident (ook) tot uiting moeten komen in onze selectie.

1.3.2.2 De burgerlijke archieven van Bergen

Wat de burgerlijke archieven van Bergen betreft, hebben we de zittingsbladen bestudeerd, waarin de minuten van de vonnissen terug te vinden waren uit de periode 1869-1904. We hebben zo in totaal 287 procedures teruggevonden. We gaan er in hoofdstuk 5 dieper op in.

1.3.3 De archieven van *Le Grand Hornu*

In het Rijksarchief van Bergen bevinden zich, zoals eerder aangegeven, ook de archieven van *Le Grand Hornu*, een groot industrieel conglomeraat dat actief was in de negentiende en twintigste eeuw. Deze archieven waren vooral interessant omdat er een twintigtal dossiers in verband met arbeidsongevallen uit onze periode bewaard worden, wat een mooie aanvulling vormt op de burgerlijke en strafrechtelijke bronnen. De dossiers bevatten bijvoorbeeld briefwisseling tussen de directie van *Le Grand Hornu* en hun advocaten, wat een zeldzame inkijk biedt in de interne keuken van dergelijke steenkoolmijn en haar houding ten aanzien van de slachtoffers van arbeidsongevallen.

1.4 Besluit

Onze speurtocht naar een geschikt gerechtelijk arrondissement om de ontwikkelingen inzake de juridisering van arbeidsongevallen op lokaal niveau te kunnen bestuderen heeft ons uiteindelijk naar Bergen geleid. Dit arrondissement lag in het industriële zuiden van het land, waar relatief veel arbeidsongevallen al vroeg een juridische interpretatie kregen, dit in tegenstelling tot de Vlaamse arrondissementen. Bovendien waren hier verschillende rijke archiefbestanden aanwezig, die een grondig en representatief onderzoek mogelijk maakten.

Een paar kritische bemerkingen zijn hier op hun plaats. De studie van een gerechtelijk arrondissement houdt voor sommigen misschien per definitie in dat de specifieke bevindingen slechts gelden voor dat ene arrondissement en dus niet representatief zijn voor de andere 26 gerechtelijke arrondissementen. Dit is correct, voor zover vanuit het macroniveau geredeneerd wordt. In dit tweede deel staat evenwel niet het macroniveau, maar wel het mesoniveau centraal, waarbij de juridisering van arbeidsongevallen op lokaal niveau bestudeerd wordt.

In haar bronnengids voor de industriële geschiedenis van Oost-Vlaanderen merkt Nele Bracke op dat de macro-economische studie op het niveau van de natie-staat niet de meest aangewezen manier is om de industrialisatie in al haar diversiteit te bestuderen, doordat regionale, lokale en

sectorale variaties onzichtbaar blijven zolang geen micro-economische analyse gemaakt wordt.¹⁰³⁵ Mutatis mutandis gaat dit ook op voor het proces van de juridisering van arbeidsongevallen. In dit deel gaan wij met andere woorden op zoek naar bepaalde lokale processen inzake de juridisering van arbeidsongevallen, waarvan wij sporen hopen terug te vinden in de rechtspraktijk binnen het arrondissement Bergen. 'Bergen' moet hierbij eerder als een 'onderzoeksinstrument' beschouwd worden dan als een 'onderzoeksubject an sich'. We zijn met andere woorden niet zozeer geïnteresseerd in wat er zich precies in Bergen afgespeeld heeft om een beter begrip te krijgen van Bergen, maar wel om een beter begrip te krijgen van het proces van juridisering van arbeidsongevallen op lokaal niveau.

Het zou natuurlijk interessant zijn om meer arrondissementen te bestuderen en met elkaar te vergelijken om te zien hoe het proces inzake juridisering van arbeidsongevallen zich in de verschillende arrondissementen (al dan niet anders) ontwikkeld heeft. Dit zou ons echter al te ver gevoerd hebben en was eenvoudig niet mogelijk binnen het beperkte bestek van dit proefschrift.

¹⁰³⁵ N. BRACKE, *Bronnen voor de industriële geschiedenis. Gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1945)*, Gent, Academia Press, 2000, 10.

Hoofdstuk II De slagvelden van de arbeid¹⁰³⁶

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staan het arbeidsongeval en ‘de werkvloer’ centraal. We beginnen met de arbeidsongevallen te bespreken die wij aangetroffen hebben in de archieven van het arrondissement Bergen en dit aan de hand van grote categorieën op basis van hun economische oorsprong. Wij hopen zo een pointillistisch panorama te schetsen van de diverse soorten arbeidsongevallen die zich voorgedaan hebben op het einde van de negentiende eeuw in Bergen.

In aansluiting daarmee besteden wij in een tweede afdeling aandacht aan de specifieke context van het arbeidsongeval, die wij omschrijven als ‘de werkvloer’. Het belang van de werkvloer mag niet onderschat worden. Arbeidsongevallen speelden zich niet in een vacuüm af, maar wel in een specifieke werkomgeving, die van grote invloed was op het arbeidsongeval en de afhandeling ervan. Iedere sector had zijn eigen kenmerken en gebruiken. Een groeve was geen fabriek en die was op haar beurt geen steenkoolmijn. Tussen de verschillende sectoren onderling bestonden grote verschillen inzake juridisering (regulering, inspectie, arbeidsverhoudingen en afhandelingmechanismen) hetgeen zich weerspiegelt in de afhandeling van de arbeidsongevallen.

2.2 Een typologie van de arbeidsongevallen in Bergen

In de hiernavolgende typologie categoriseren wij de arbeidsongevallen op basis van hun economische oorsprong. In Bergen deden zich respectievelijk arbeidsongevallen voor in de steenkoolmijnen (boven- en ondergronds), de groeven, de fabrieksnijverheid, bij het spoor, in de voedselnijverheid en in de bouw. Binnen deze grote categorieën kunnen de arbeidsongevallen verder gedifferentieerd worden.

2.2.1 De mijnongevallen

De mijnongevallen vormen de grootste groep arbeidsongevallen die wij aangetroffen hebben in de gerechtelijke archieven van het arrondissement Bergen. Logisch, want de ontginning van steenkool vormde hier de belangrijkste economische activiteit, geconcentreerd in de regio's van de *Borinage*¹⁰³⁷ en het *Centre*.¹⁰³⁸ Deze ongevallen kunnen opgesplitst worden in twee grote categorieën, namelijk de ongevallen bovengronds en deze ondergronds. In het eerste deel hebben wij de mijnen omschreven als een parallel universum. Deze omschrijving is geenszins overdreven, zeker voor wat de ondergrondse wereld betreft. Het delven van steenkool in de negentiende eeuw

¹⁰³⁶ We hebben de titel van dit hoofdstuk ontleend aan de titel van een artikel van Joris Van Elsen. J. VAN ELSSEN, ‘Het slagveld van den arbeid’. Arbeidsrisico in de haven van Antwerpen, *Brood en Rozen* 2005, 24-45.

¹⁰³⁷ De Borinage is de streek ten westen en zuidwesten van Bergen. De belangrijkste gemeenten zijn: Quaregnon, Wasmuël, Wasmes, Pâturages, Warquignies, Eugies, Boussu, Hornu, Frameries, La Bouverie, Saint-Ghislain en Dour.

¹⁰³⁸ Ruwweg te omschrijven als de streek rond La Louvière, tussen Bergen en Charleroi.

was nu eenmaal een bijzonder complexe onderneming, met tal van uiteenlopende werkzaamheden, uitgevoerd door een legertje mijnwerkers. Sommigen groeven en verstevigden mijngangen, anderen ontgonnen de steenkool en nog anderen stonden in voor diverse onderdelen van het ondergronds transport. Als leek is het niet zo eenvoudig om er een goed zicht op te krijgen, mede gezien het specifieke mijnwerkersjargon.

Een aangename manier om er enigszins mee vertrouwd te raken is via de lectuur van *Germinal*, de bekende naturalistische roman van Emile Zola uit 1885.¹⁰³⁹ Dit verhaal speelt zich af in de jaren 1860 in het plaatsje Montsou in de steenkoolmijnstreek van Noord-Frankrijk. Op zoek naar werk belandt het hoofdpersonage Étienne Lantier in de plaatselijke steenkoolput van *Le Voreux*, waar hij aan de slag gaat. Doorheen het boek wordt op die manier kennis gemaakt met de verschillende productiestadia in de mijn en ook met de gevaren die ermee verbonden zijn. Op een bepaald ogenblik vraagt Étienne bijvoorbeeld aan een slaperige mijnwerker of de put diep is. '554 meter', antwoordt de man, 'maar met vier verdiepingen ertussen, de eerste op 320 meter'. Beiden staren voor zich uit, met de ogen op de stalen liftkabel gericht, waarop Étienne vraagt: 'Et quand ça casse?' 'Ah, quand ça casse...', de mijnwerker haalt zijn schouders op en verdwijnt in de duisternis.

2.2.1.1 De arbeidsongevallen in de mijnen ondergronds

De lift- en putongevallen

Wat er gebeurde wanneer de kabel brak, kunnen wij lezen in het strafdossier naar aanleiding van de catastrofe op 21 januari 1898 in de put *Bonne Esperance* van de *Charbonnages Belges* te Wasmes.¹⁰⁴⁰ Rond drie uur twintig zat de werkdag er op voor een zeventiental mijnwerkers. Toen de lift die hen terug naar boven bracht op het niveau van 280 meter gekomen was, brak de kabel, waarna de lift met de mijnwerkers het lot van de zwaartekracht onderging en naar beneden stortte, tot een diepte van maar liefst 710 meter. Het hoeft geen betoog dat er hier geen overlevenden waren. Op 2 juli 1890 knapte een kabel in Quaregnon, waarbij de lift met twee mijnwerkers in de diepte verdween.¹⁰⁴¹ Het ongeval dat in de nacht van 16 op 17 december 1890 in Hornu gebeurde had eveneens desastreuze gevolgen.¹⁰⁴² Een lege lift stortte hier neer op een andere lift met 14 mijnwerkers, die allen geplet werden. In Ciply brak op 9 januari 1884 een lier, waarna de kabel waaraan de liftkooi bevestigd was zich helemaal afrolde waarbij drie mijnwerkers mee naar beneden gesleurd werden en twee van hen om het leven kwamen.¹⁰⁴³

Bij het afdalen in de put *Saint Emmanuel* in de vroege morgen van de 28ste april 1894 bevonden zich zestien mijnwerkers in vier compartimenten in de liftkooi.¹⁰⁴⁴ Op een diepte van 350 meter werd hun liftkooi gewelddadig door elkaar geschud, waarschijnlijk omdat een klep niet ingetrokken was. Door de klap werden 9 arbeiders uit de liftkooi geslingerd, terwijl de overige zeven zich slechts met veel moeite ter plaatse konden houden. Eenzelfde ongeval was enkele jaren eerder, op 22 oktober 1889, reeds voorgevallen in de *Charbonnage du Bois de Boussu*.¹⁰⁴⁵ Toen waren er geen doden gevallen, maar de twaalf inzittenden hadden wel allen verwondingen opgelopen. Bij Victor

¹⁰³⁹ E. ZOLA, *Germinal*, Parijs, Charpentier, 1885; zie ook H. RATIER, Conditions de vie sociale, maladies professionnelles et accidents du travail au XIXe siècle – Le témoignage d'un romancier populiste: Emile Zola, *Histoire des accidents du travail* 1983, 1-102.

¹⁰⁴⁰ Wasmes 21 januari 1898.

¹⁰⁴¹ Quaregnon 2 juli 1890.

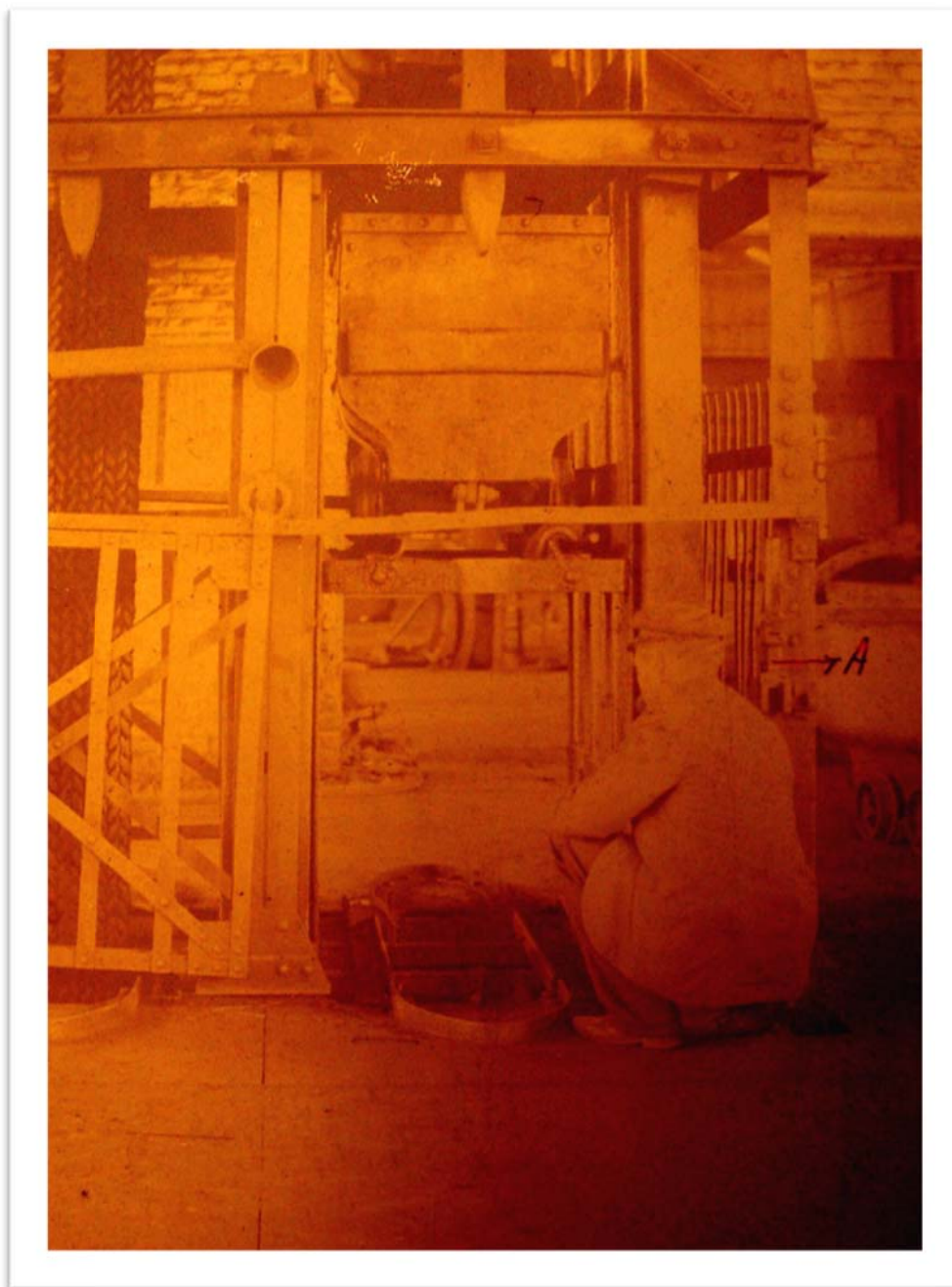
¹⁰⁴² Hornu 16 december 1890.

¹⁰⁴³ Ciply 9 januari 1884.

¹⁰⁴⁴ Houdeng-Aimeries 28 april 1894.

¹⁰⁴⁵ Boussu 22 oktober 1889.

Hance uit Boussu moest zelfs de arm geamputeerd worden.¹⁰⁴⁶ Op 19 januari 1893 ontspoorde een lift in de put *Saint Florent*.¹⁰⁴⁷ Om deze opnieuw in de rails te krijgen liet men de 55-jarige Désiré Légat en de 63-jarige Hilaire Lecomte in een mand aan een stevige touw afzakken in de put, toen plotseling de arm van de kraan brak. De twee ongelukkigen belandden op de bodem van de put, *'où les malheureux victimes durent rester de longues heures où ils finirent par mourir par asphyxie par le froid.'*¹⁰⁴⁸

Afbeelding 9 Foto van een mijnlift met arbeider¹⁰⁴⁹

¹⁰⁴⁶ Een nog ouder voorbeeld is het ongeval met de lift in de put *Sainte Marie* van de *Charbonnage de La Louvière et La Paix*. Hier kwam de lift bij het afdalen bruusk tot stilstand. Van de twaalf inzittenden raakten er vijf licht gewond. La Louvière 7 september 1883.

¹⁰⁴⁷ Quaregnon 19 februari 1893.

¹⁰⁴⁸ Uit de brief d.d. 19 januari 1893 van de politiecommissaris van Quaregnon aan de procureur.

¹⁰⁴⁹ Hornu 24 juni 1903.

Een andere reeks van ongevallen met de liften stond in verband met de signalering. De liften werden van op de oppervlakte bediend. Om daar te weten wanneer het veilig was om de lift te laten vertrekken, werd gebruik gemaakt van een systeem met signalen. In *Germinal* geeft Emile Zola de volgende code: een signaal om te stoppen, twee om af te dalen en drie om te stijgen. Op 3 oktober 1882 overleed *chef-porion* Jean Baptiste Estiévenart omwille van een verwarring met de signalen bij de liften in de eerste put van de *Charbonnage du Grand Buisson*.¹⁰⁵⁰ De mijnadministratie poneerde drie mogelijke hypothesen. Ofwel had men beneden geen signaal gegeven, ofwel was het signaal niet gehoord aan de oppervlakte, ofwel had men de signalen verkeerd doorgegeven. Een gelijkaardig ongeval overkwam Gustave Wattiau op 24 november 1885.¹⁰⁵¹ Toen hij wilde instappen in de lift, ging deze onverwachts naar boven.¹⁰⁵² Het ongeval was ofwel te wijten aan een verwarring omtrent het signaal dat naar boven gegeven werd, ofwel aan de haast en spoed waarmee het signaal gegeven was. De mijnadministratie merkte op dat, zoals in het merendeel van dit soort ongevallen, tegenstrijdige verklaringen afgelegd werden. De mijnwerkers ondergronds beweerden dat zij geen signaal gegeven hadden, terwijl de arbeiders aan de oppervlakte naar eigen zeggen wel een signaal gehoord hadden.

De slachtoffers van dit soort ongevallen hadden vaak zelf een fout gemaakt. Adolphe Gallez bijvoorbeeld gaf op 2 februari 1887 het signaal dat de lift kon vertrekken, alvorens er zelf in gekropen te zijn.¹⁰⁵³ Idem met Nicolas Gillet op 19 september 1899. Al zijn werkmakkers bevonden zich reeds in de lift toen hij het *take off* signaal gaf. In plaats van op de volgende lift te wachten, wilde Gillet nog vlug in de vertrekkende lift springen, maar dit kostte hem letterlijk de kop: '*Au moment qu'il a en passé sa tête, la cage a été mis en mouvement et Gillet a été décapité*'.¹⁰⁵⁴ De mijninspectie was van oordeel dat hier geen gerechtelijke stappen nodig waren, '*d'autant plus que l'imprudence commise par M. Gillet est manifeste. J'ajouterai que celui-ci était connu pour ses allures de casse-cou et qu'on lui aurait prédit qu'il serait un jour la victime de son insouciance du danger*'.¹⁰⁵⁵

De mijnputten met hun grote diepte vormden een gevaar op zich. Ondanks alle voorzorgsmaatregelen om te vermijden dat mijnwerkers er in zouden vallen, gebeurden er van tijd tot tijd dodelijke valpartijen. François Empain uit La Louvière bijvoorbeeld was op 17 juli 1881 hout aan het verzamelen op het dak van een liftkooi.¹⁰⁵⁶ Toen enkele bakstenen naar beneden vielen, wilde hij deze ontwijken, waarbij hij een *faux-pas* maakte en van het dak van de liftkooi gleed. Op zich hoefde dit nog niet dramatisch te zijn, omdat hij bevestigd was aan een veiligheidskoord. Helaas was deze in slechte staat en kon zij de schok van het vallende lichaam niet opvangen, waardoor François in de diepte verdween.¹⁰⁵⁷ Jean Baptiste de Bailly was op 8 september 1881 lege wagons in de lift aan het plaatsen, toen hij om de een of andere reden in de 430 meter diepe put tuimelde.¹⁰⁵⁸ Dokter Gillion van Strépy-Bracquegnies die erbij geroepen werd verklaarde dat het lichaam volledig vermorzeld (*broyé*) was en dat hij op slag dood geweest moest zijn. Het bleef een open vraag hoe de Bailly in de put gesukkeld was. De gapende diepte was omgeven door een sterk ijzerwerk, met slechts vier poorten om de wagons door te laten. Op het ogenblik dat men de afwezigheid van het slachtoffer vaststelde, waren alle poorten, op een na,

¹⁰⁵⁰ Hornu 3 oktober 1882. Een porion was een meestergast in de mijnen.

¹⁰⁵¹ Maurage 24 november 1885.

¹⁰⁵² Maurage 24 november 1885.

¹⁰⁵³ Hornu 2 februari 1887.

¹⁰⁵⁴ Quaregnon 19 september 1899.

¹⁰⁵⁵ Schrijven d.d. 11 oktober 1898 van de *administration des mines* aan de procureur des Konings. Andere voorbeelden van dergelijke soort ongevallen: Péronnes-lez-Binche 20 maart 1895 en Ghlin 21 juni 1895.

¹⁰⁵⁶ La Louvière 17 juli 1881.

¹⁰⁵⁷ Een ander voorbeeld van veiligheidsgordels die hun werk niet deden vinden we terug in Quaregnon 20 september 1887.

¹⁰⁵⁸ Maurage 8 september 1881.

gesloten. Aanvankelijk sloot men zelfmoord niet uit, maar uit het onderzoek kwam naar voor dat er mogelijks nalatigheid was van de werkmakkers van de Bailly, die de poort aan de noordzijde niet goed gesloten hadden. In het onderzoek naar het ongelukkig overlijden van Charles Hayez uit Wasmes op 20 juli 1891 in de mijn nr. 12 van *Le Grand Hornu* was er op het eerste gezicht sprake van een dergelijke bizarre samenloop van omstandigheden dat er ook hier reden was om te geloven dat het om zelfmoord ging.¹⁰⁵⁹ Uit het onderzoek bleek evenwel dat Hayez teveel gedronken had en waarschijnlijk daarom in de put gesukkeld was.

Een bijzonder risico vormden de *puits aux échelles*, de putten met ladders om naar boven of beneden te gaan. De 58-jarige mecanicien Sylvain Legat moest deze ladders gebruiken om af te dalen naar de machines die hij moest onderhouden.¹⁰⁶⁰ Op 19 april 1892 werd hij omstreeks 6 uur 's morgens dood aangetroffen door zijn collega Adelson Huart, die maar niet kon begrijpen hoe het ongeval kon gebeurd zijn, omdat de put overal goed afgeschermd was en de ladders voorzien waren van stevige *garde-corps*. Op 11 januari 1894 was de 17-jarige Jacques Philippe Capouillez aan het afdalen langs de ladders, toen hij op een van de laatste ladders uitgleed en een 20-tal meter naar beneden viel.¹⁰⁶¹ Door de val was hij blind geworden aan zijn linker oog en ook zijn rechter oog functioneerde niet meer naar behoren. Volgens zijn vader had de vennootschap een fout begaan door geen stellingen te installeren om dergelijke valpartijen te vermijden. Een ander, bizar ongeval, waarbij drie doden en een gewonde vielen, gebeurde te Elouges op 1 oktober 1897.¹⁰⁶² De uitlaatpijp van een stoompomp op een diepte van 80 meter kwam hier uit in de mijnschacht met de ladders. De vier mijnwerkers in kwestie waren beginnen klimmen van op een diepte van 192 meter, waar de hitte van de stoom nog draagbaar was, maar '*ignorants des lois de la physique*', hadden zij er geen rekening mee gehouden dat de warmte steeds zou toenemen, tot op een punt dat deze hen fataal zou worden, wat dus ook gebeurde.

De ongevallen met mijngas, explosies en verstikking

De volgende groep van ondergrondse mijnongevallen houdt verband met het beruchte mijngas, de zogenaamde *grisou*. Deze ongevallen behoorden tot de zwaarste in de mijnen: een mijngasontploffing of *coup de grisou* kon in een klap talloze mensenlevens eisen. In de nacht van 18 op 19 november 1880 bijvoorbeeld vielen bij een mijngasontploffing in de eerste put van de *Charbonnage du Grand Buisson* 15 doden en 15 gewonden.¹⁰⁶³ Op 4 januari 1887 was de mijn van *l'Escouffiaux* te Dour aan de beurt. De dodentol liep hier op tot maar liefst 35.¹⁰⁶⁴ Op 1 september 1892 ontsnapte een grote hoeveelheid mijngas op 610 meter diepte te Frameries waarbij 26 mijnwerkers om het leven kwamen door verstikking, terwijl zeven anderen gewond raakten.¹⁰⁶⁵ Tegen 17u30 waren alle doden en gewonden naar boven gehaald en na identificatie naar huis gevoerd met de ambulancewagens van de *Charbonnages Belges* en de *Charbonnage du Levant du Flénu*.¹⁰⁶⁶ Later bleek er nog een achtste gewonde te zijn, de 46-jarige Emile Dupont, die gered was door zijn 18-jarige zoon Oscar.¹⁰⁶⁷

Deze rampen gaven soms aanleiding tot heldendaden. Op 25 mei 1898 om 11 uur 's morgens was de 38-jarige Vital Dubois aan het werk aan de voet van een hellende mijngang (*cayat*) op een diepte

¹⁰⁵⁹ Hornu 20 juli 1891.

¹⁰⁶⁰ Wasmes 20 april 1892.

¹⁰⁶¹ Dour 11 januari 1894.

¹⁰⁶² Elouges 1 oktober 1897.

¹⁰⁶³ Warquignies 18 november 1880.

¹⁰⁶⁴ 33 mijnwerkers bleven dood achter in de mijn. Vier mijnwerkers werden levend bovengehaald, waarvan er twee kort daarna bezweken. Escouffiaux 4 januari 1887.

¹⁰⁶⁵ Frameries 1 september 1892.

¹⁰⁶⁶ Proces-verbaal d.d. 1 september 1892 van de politie van Frameries.

¹⁰⁶⁷ Proces-verbaal d.d. 2 september 1892 van de politie van Frameries.

van 680 meter, toen hij een luide knal hoorde.¹⁰⁶⁸ Onmiddellijk hierna rook hij een sterke gasgeur en alle lampen gingen uit. Hij liep snel naar de galerij (*costresse*) om frisse lucht te halen. Na een half uurtje, toen hij het opnieuw veilig vond, keerde Dubois terug naar zijn werkplaats en riep hij naar Joachim Faucon die op een afstand van een meter of zeven, acht van hem gewerkt had. Toen hij geen antwoord kreeg, ging hij naar de tweede helling, waar twee andere *sclauneurs* (steenkooltransporteurs) aan de slag geweest waren, de broers Emile en Jules Letot uit Engies. Bij hen aangekomen vroeg hij wat er gebeurd was, waarop zij jammerend antwoordden: '*Nous n'en savons rien, nous allons mourir*'. Dubois nam hierop de jongste, de 15-jarige Jules Letot, op zijn schouders en droeg hem tot bij de *accrochage*, ongeveer 1500 meter verder.¹⁰⁶⁹ De oudste, Emile, kon hem slechts met veel moeite bijbenen. Omwille van de duisternis die overal heerste, deden zij zeker een half uur tot drie kwartier over dit traject. Aangekomen bij de *accrochage* bevond zich daar toevallig net een lift, waarmee zij onmiddellijk naar de oppervlakte getransporteerd konden worden. Vital Dubois had slechts lichte brandwonden opgelopen aan zijn linkerbeen, maar de gebroeders Letot waren erg zwaar verbrand en er was weinig hoop dat zij het zouden halen. De reeds vermelde Joachim Faucon had het in ieder geval niet gehaald. Volgens dokter Pourbaix was Faucon doorzeefd door de vele stukjes steen en hout die weggeslingerd waren bij de explosie.¹⁰⁷⁰

Omwille van hun spectaculair karakter werden de mijngasexplosies ijverig besproken in de kranten. In de *Tribune de Mons* van 22 juli 1882 bijvoorbeeld werd een *coup de grisou* vermeld in Frameries, waarbij een *porion* en twee arbeiders zwaar verbrand werden.¹⁰⁷¹ De journalist riep hierbij op om een onderzoek te voeren om na te gaan of er geen onvoorzichtigheid of nalatigheid begaan was. In het administratief onderzoek dat geopend werd door de mijninspectie kon de oorzaak van de gasontploffing niet gevonden worden. Het was immers onmogelijk om terug te keren naar de plaats waar het vuur gewoed had. De brand had trouwens toch alle nuttige sporen vernietigd.

Het mijngas maakte vooral het gebruik van explosieven bijzonder gevaarlijk. Bij de mijngasontploffing in de *Charbonnage du Grand Buisson* in de nacht van 18 op 19 november 1880 werd *porion* Victor Debaix met de vinger gewezen.¹⁰⁷² Als *porion* was hij immers verantwoordelijk voor het toezicht op de ontsteking van de explosieven. Aangezien Debaix zelf omgekomen was bij het ongeval en er geen andere schuldigen gevonden konden worden, doofde de strafvordering uit. Op 4 april 1881 wilde men in dezelfde steenkoolmijn gebruik maken van de rustdag op maandag om een aantal ondergrondse transportwegen te verbreden met behulp van explosieven.¹⁰⁷³ Opnieuw ontplofte er mijngas waarbij drie doden en een aantal gewonden vielen.

Op 19 april 1883 gebeurde er een *coup de grisou* in de put *Saint Désiré* van de *Charbonnage des 24 actions* te Quaregnon, waarbij 8 doden vielen en slechts een persoon, Jules Michel, het kon navertellen.¹⁰⁷⁴ Volgens hem was er op de dag van het ongeval mijngas aanwezig in de mijngangen. Zijn vader zou hierop gezegd hebben tegen *porion* Furet dat hij geen explosieven tot ontploffing mocht brengen. Tegen de andere mijnwerkers zou hij zelfs geroepen hebben dat zij diens bevelen niet mochten opvolgen. Insubordinatie! Maar volgens de andere mijnwerkers was Furet een voorzichtig man. Zij achtten het daarom meer waarschijnlijk dat het mijngas ontsnapt was tijdens de ontploffing van de mijn. De mijnningenieur die het administratief onderzoek gevoerd had, achtte het niettemin plausibel dat Furet, die zich met een achterstand geconfronteerd

¹⁰⁶⁸ Proces-verbaal d.d. 25 mei 1898 van de politie van Frameries. Frameries 25 mei 1898.

¹⁰⁶⁹ De 'accrochage' is de plaats waar de galerij uitkomt op de put.

¹⁰⁷⁰ Proces-verbaal van afstapping ter plaatse d.d. 25 mei 1898.

¹⁰⁷¹ Frameries 21 juli 1882.

¹⁰⁷² Warquignies 18 november 1880.

¹⁰⁷³ Warguignies 4 april 1881.

¹⁰⁷⁴ Quaregnon 19 april 1883.

zag, besloten had om toch maar tot ontsteking over te laten gaan, ondanks het feit dat er een beetje mijngas aanwezig was, dat hij evenwel als ongevaarlijk beschouwde.

Op 29 december 1883 liet men in de tweede put van de *Charbonnage du Couchant du Flénu* te Quaregnon twee explosieven kort na elkaar tot ontploffing brengen.¹⁰⁷⁵ Bij de eerste ontploffing kwam er mijngas vrij, dat samen met de tweede ontploffing de lucht invloog. Hierbij vielen een dode en vier gewonden.

Bij de ontploffing in de *Charbonnage Bonne Espérance* te Wasmes op 6 januari ging het niet om mijngas, maar wel om steenkoolgruis dat ten gevolge van de explosies in brand vloog.¹⁰⁷⁶ De vijf mijnwerkers die bij dit ongeval betrokken waren slaagden er nog in levend de oppervlakte te bereiken, maar enkel *porion* Désiré Liénard zou het inferno overleven, de andere vier bezweken al snel aan hun verwondingen. Zij konden wel nog gehoord worden. Uit hun getuigenissen bleek dat Liénard alle voorzorgsmaatregelen genomen had om zich te verzekeren van de afwezigheid van mijngas. Lheureux en Wilmart hadden zich zelfs nog vrolijk zitten maken om diens nauwgezetheid. Alle getuigen waren het er over eens dat zij geen mijngas opgemerkt hadden. Volgens de mijnadministratie hing er waarschijnlijk een beetje mijngas in de lucht, maar onvoldoende om opgemerkt te zijn door de Davy-lamp van de *porion*. In ieder geval kon hem niets ten laste gelegd worden.

Soms liep er iets fout met het gebruik van explosieven zonder dat er mijngas bij betrokken was. Op 13 februari 1886 bijvoorbeeld raakten twee arbeiders van de *Société du Couchant du Flénu* zwaargewond toen een mijn voortijdig tot ontploffing kwam.¹⁰⁷⁷ Uit het administratief onderzoek kwam naar voor dat mijnwerker Caupriez met een hamer op de cartouche met de ontsteking zitten kloppen had, waarbij deze ontploft was. Bij de explosie van een mijn op 1 juli 1893 in de put Saint Patrice van de *Charbonnage du Bois du Luc* kwam een zware steen los uit het plafond, die Fernand Cambier zwaar verwondde.¹⁰⁷⁸

Het mijngas kon ook een *silent killer* zijn, wanneer een kleine hoeveelheid mijngas een individuele mijnwerker deed stikken. Pierre Culis uit La Bouverie bijvoorbeeld werd om 8 uur 's morgens op de 15de oktober 1889 dood aangetroffen op zijn werkplaats op een diepte van 640 meter in de derde put van de *Charbonnages Belges* te Frameries.¹⁰⁷⁹ Uit het onderzoek bleek dat hij gestikt was door een kleine hoeveelheid mijngas. Zijn dorpsgenoot Jean Joseph Honorez werd op 31 oktober 1893 het slachtoffer van een gelijkaardig ongeval in de 25ste put van de *Charbonnage des Produits*.¹⁰⁸⁰ De mijnadministratie vroeg hier om een autopsie te laten uitvoeren om de doodsoorzaak vast te stellen.

De 17-jarige Jean-Baptiste Thomas werd op 30 januari 1896 levenloos aangetroffen in de put Saint Antoine van de *Société des charbonnages de l'Ouest de Mons*.¹⁰⁸¹ Op het ogenblik dat de *porion* zijn lijk aantrof moest hij nog maar net gestorven zijn, want zijn lichaam voelde nog warm aan. Thomas lag op zijn linker zijde, met zijn buik tegen het laatste wagonnetje van vier en met zijn hoofd tegen de wand van de galerij. Zijn paard had halt gehouden en was nog aan de eerste wagon vastgebonden. Op zijn lichaam waren geen verwondingen te zien. Er waren ook geen getuigen aanwezig. Volgens mijnningenieur Dejaer was Thomas met zijn bretellen blijven haperen aan de

¹⁰⁷⁵ Quaregnon 29 december 1883.

¹⁰⁷⁶ Wasmes 6 februari 1890.

¹⁰⁷⁷ Quaregnon 13 februari 1886.

¹⁰⁷⁸ Trivières 1 juli 1893.

¹⁰⁷⁹ Frameries 15 oktober 1889.

¹⁰⁸⁰ Flénu 31 oktober 1893.

¹⁰⁸¹ Boussu 30 januari 1896.

wagon (zijn bretellen waren erg uitgerekt), waardoor hij een stevige snok gekregen had. Hij had hierbij verwondingen opgelopen aan zijn ruggenmerg die zijn dood veroorzaakt hadden. De vader van het slachtoffer was het hier niet mee eens. Het feit dat er geen uiterlijke verwondingen waren sterkte hem in de overtuiging dat zijn zoon gestikt was ten gevolge van mijngas. De mijnadministratie achtte het evenwel niet nodig om een autopsie te laten uitvoeren. Het was pas toen advocaat Edmond Preumont op 7 februari 1895 een brief schreef aan de procureur des Konings dat twee artsen aangesteld werden om een autopsie te laten uitvoeren op het lijk van de jonge Thomas. Uit de autopsie bleek dat de dood te wijten was aan een bloeding in de longen (*congestion pulmonaire*). Om de oorzaak van de bloeding te achterhalen diende een bloedanalyse uitgevoerd te worden. Het gerecht ondernam hiervoor enige stappen, maar om onduidelijke redenen kwam er uiteindelijk nooit een bloedanalyse. Integendeel, het strafonderzoek werd op 8 november 1896 afgesloten met een beschikking buitenvervolginstelling van de raadkamer van Bergen. Toen Preumont kennis nam van het strafdossier stelde hij tot zijn grote verbazing vast dat het onderzoek zomaar afgesloten was zonder expertise.¹⁰⁸² Hierna had hij het dossier voorgelegd aan dokter Caty uit Bergen, die na studie van het autopsieverslag tot de vaststelling kwam dat Thomas overleden was door koolmonoxidevergiftiging.¹⁰⁸³ De arts betreurde dat er geen analyse van het bloed gebeurd was, want enkel op die manier kon met zekerheid de ware oorzaak van de dood achterhaald worden. Voor Preumont was dit voldoende reden om het onderzoek te heropenen, maar het parket oordeelde er blijkbaar anders over, want in het dossier zijn geen sporen van verdere onderzoeksdaden terug te vinden.

Het was niet de enige zaak waarbij er twijfel rees over de doodsoorzaak. Op 2 april 1900 bijvoorbeeld werd mecanicien Louis Delpature dood aangetroffen niet ver van de stoompomp op 80 meter diepte waarop hij moest toezien.¹⁰⁸⁴ Volgens de dokter die het lijk onderzocht ging het hier om een natuurlijk overlijden waarbij een bloedvat in de buik gesprongen was. Er was immers geen enkel spoor van letsel aan de buitenkant van het lichaam. In haar verslag opperde de mijnadministratie evenwel dat het goed mogelijk was dat Delpature gestikt was, want hij werd aangetroffen in een galerij waar lucht doorheen stroomde die veel mijngas bevatte. Deze keer deed justitie haar werk wel ten gronde. Er werd een autopsie verricht en een bloedonderzoek uitgevoerd, waarbij men niettemin tot de vaststelling kwam dat het bloed geen sporen van gas bevatte, zodat Delpature inderdaad een natuurlijke dood gestorven moest zijn.

In andere dossiers bleek verstikking ten gevolge van gas wel duidelijk de doodsoorzaak geweest te zijn, zoals bij Auguste Occre uit Wasmes, die op 15 december 1899 zijn laatste, vergiftigde adem uitblies.¹⁰⁸⁵ Occre was een kloeke vrijgezel die op kamers woonde bij een zekere Gilmant. Zijn huisbewaarster verklaarde dat Occre in de vijf jaar dat hij bij haar woonde nooit ziek geweest was en bijgevolg nooit een arts had moeten consulteren. Volgens de dokter die het lijk onderzocht was het overlijden te wijten aan een hersenbloeding. Deze feiten in combinatie met het feit dat Occre de dood gevonden had in een galerij waarvan de lucht zwanger was van mijngas, noopten de mijnadministratie ertoe te adviseren om een autopsie te laten uitvoeren op het lijk van Occre, met bijhorende bloedanalyse. Voor de drie personen die op 29 januari 1902 dood aangetroffen werden in de verluchtingsputten van de 5de steenkoolmijn van de *Charbonnage du Couchant du Flénu* was de mijnadministratie zelfs van mening dat een autopsie overbodig zou zijn.¹⁰⁸⁶ Het ging hier immers overduidelijk om een '*dégagement instantané de grisou bien caractérisé*'.

¹⁰⁸² Schrijven d.d. 12 februari 1897 van advocaat Edmond Preumont aan de procureur des Konings te Bergen.

¹⁰⁸³ Schrijven d.d. 9 februari 1897 van dokter Louis Caty aan Edmond Preumont.

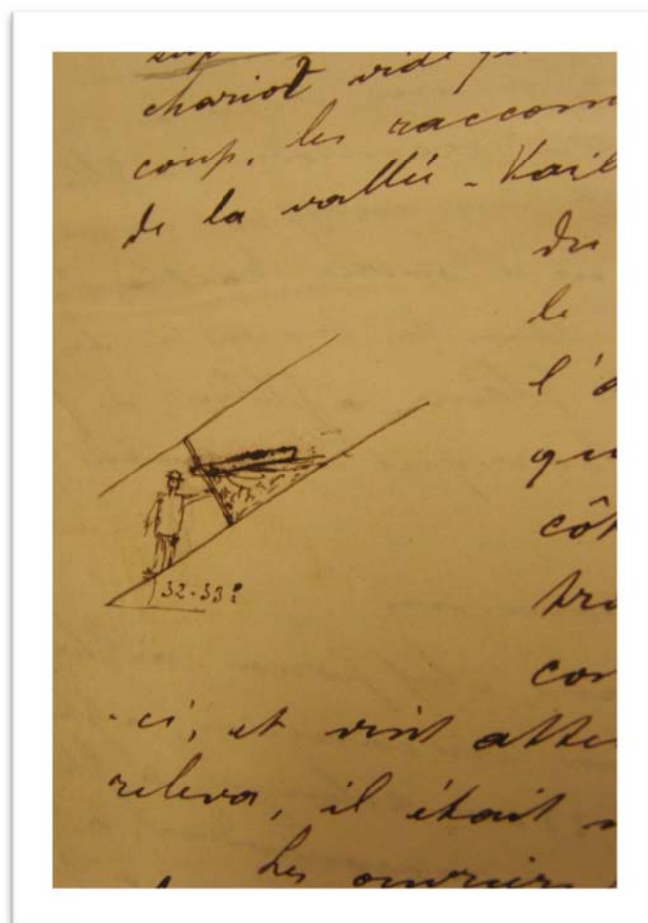
¹⁰⁸⁴ Élouges 2 april 1900.

¹⁰⁸⁵ Wasmes 15 december 1899.

¹⁰⁸⁶ Quaregnon 29 januari 1902.

De ongevallen ten gevolge van mijninstortingen en vallende voorwerpen

Een groot aantal ongevallen werd veroorzaakt door instortingen en vallende voorwerpen allerhande. Op 16 maart 1892 bijvoorbeeld was de 37-jarige Jean-Baptiste Lion aan de slag in een mijngang in put nr. 17 van de *Charbonnage du Levant du Flénu*, samen met zijn broer Victor, zijn neef Erculisse Gustave, Joseph Beghin en Jean-Baptiste Duez, toen zich rond de middag een instorting voordeed, waarbij drie van zijn werkmakkers bedolven werden.¹⁰⁸⁷ Er had zich een breuk voorgedaan in het plafond van de mijngang, waarbij een steen van 5 op 4 op 2 meter was losgekomen en bovenop de mijnwerkers terecht kwam. Lion sloeg alarm en men was er als de kippen bij om de arme drommels te ontzetten, maar het duurde nog twee uur vooraleer men de lijken kon terugvinden, *'qui étaient pour ainsi dire aplatis'*. Er kon niemand iets verweten worden, want er was meer dan genoeg houten stutwerk (*boisage*) geplaatst, zoveel zelfs dat de mijnwerkers erdoor gehinderd werden in hun werk.¹⁰⁸⁸ Zelfs het stevigste stutwerk kon een dergelijk ongeval evenwel niet verhinderen. Hetzelfde kon niet gezegd worden van het ongeval waarbij Henri Widiez om het leven kwam op 30 mei 1883 in *Le Grand Hornu*. De *boisage* was hier onvolledig en onaangepast aan de moeilijke omstandigheden.¹⁰⁸⁹ De mijnadministratie was van mening dat *'un boisage complet avec bois arc boutés, était nécessaire en présence de la nature peu consistante du terrain de mur, dont la forte pente augmentait le danger'*.

Afbeelding 10 Tekening van een ondergronds mijnongeval in wording¹⁰⁹⁰

¹⁰⁸⁷ Cuesmes 16 maart 1892.

¹⁰⁸⁸ Lion Victor verklaarde hieromtrent: 'Rien n'aurait pu faire prévoir ce malheur, il y avait même trop de bois puisque nous étions gênés pour travailler.' Proces-verbaal d.d. 16 maart 1892 van de politie van Cuesmes.

¹⁰⁸⁹ Hornu 30 mei 1883.

¹⁰⁹⁰ Ghlin 12 augustus 1898.

Het zijn slechts twee voorbeelden uit een lange rij van gelijkaardige voorvallen waarbij de ondergrond verantwoordelijk was voor ongevallen. Mijnwerkers werden bedolven onder bergen steenkool¹⁰⁹¹ of aarde¹⁰⁹² of kregen stenen¹⁰⁹³ of andere voorwerpen¹⁰⁹⁴ op het hoofd. Een goede kennis van de ondergrond en voldoende zorgvuldige preventieve maatregelen, zoals een degelijk stutwerk, konden het verschil maken tussen leven en dood, maar zelfs de meest secure voorbereiding kon niet vermijden dat er soms toch een ongeluk gebeurde, zoals het voorbeeld met de grote rots hierboven aantoont. Volledigheidshalve kan hier ook nog de zogenaamde *coup d'eau* vermeld worden, waarvan we in de correctionele archieven van Bergen slechts een dossier terugvonden, namelijk op 9 augustus 1885 in put nr. 10 van de *Charbonnage de l'Agrappe* te Pâturages.¹⁰⁹⁵ Ten gevolge van de '*irruption subite des eaux*' kwamen hier drie arbeiders om het leven. De mijninspectie was op de hoogte van de aanwezigheid van een ondergronds waterreservoir (*bain d'eau*) en had alle nodige voorzorgsmaatregelen genomen.¹⁰⁹⁶ Dat het ongeval toch was kunnen gebeuren en dat er hierbij slachtoffers gevallen waren, kwam volgens de mijnadministratie door een bijzonder jammerlijke samenloop van omstandigheden, temeer daar op de organisatie van de reddingswerkzaamheden niets aan te merken viel.

De ongevallen bij het ondergronds transport

De hierboven besproken arbeidsongevallen komen allemaal spontaan voor de geest wanneer men aan mijnongevallen denkt. Desalniettemin zijn het de ongevallen met het ondergronds transport die de numeriek grootste groep mijnongevallen uitmaakten, zoals blijkt uit het onderstaande cirkeldiagram.

Grafiek 15 Verdeling mijnongevallen ondergronds

¹⁰⁹¹ Pâturages 22 juni 1881, Pâturages 28 juni 1895.

¹⁰⁹² Frameries 3 september 1898, Dour 17 juli 1899, Dour 27 juni 1901.

¹⁰⁹³ Wasmes 11 januari 1885, Hornu 20 augustus 1887, Dour 19 mei 1890, Élouges 9 oktober 1895, Hornu 13 juni 1896, Quaregnon 3 mei 1901.

¹⁰⁹⁴ Zoals een vat met water (Haine-Saint-Paul 29 januari 1889), een plank/balk (Jemappes 24 december 1893 en Ghlin 13 augustus 1898).

¹⁰⁹⁵ Pâturages 8 augustus 1885.

¹⁰⁹⁶ Men was gestopt op 70 meter afstand van het 'waterbad' (op basis van de gegevens van oude plannen), het werk werd uitgevoerd door erg ervaren mijnwerkers en er werden regelmatig *sondages* uitgevoerd. In verband met dit soort ongevallen: zie deel 1.

De steenkoolmijnen bestonden uit een complex geheel van diverse soorten schachten, gangen en tunnels en tegen het einde van de negentiende eeuw had zich een ingenieus systeem ontwikkeld van intern transport op rails om de steenkool en het restafval snel en efficiënt naar boven te kunnen brengen. Men maakte hierbij handig gebruik van zogenaamde *plans inclinés*, hellende vlakken, om de wagonnetjes steeds bergaf te kunnen laten rijden. We zullen hier niet verder uitweiden over de concrete interne organisatie van de steenkoolmijnen. We kunnen ons beperken tot de vaststelling dat het transportsysteem in de mijnen verantwoordelijk was voor een groot aantal arbeidsongevallen. Op zich hoeft dit niet te verwonderen wanneer men weet dat een vol mijnwagonnetje (*chariot*) al gauw 700 kg woog.¹⁰⁹⁷ Wanneer een dergelijk wagonnetje op hol sloeg¹⁰⁹⁸, omdat de koord brak¹⁰⁹⁹, de rem niet goed functioneerde¹¹⁰⁰ of een mijnwerker het onvoorzichtig had losgelaten¹¹⁰¹, behoeft het niet al te veel verbeelding om zich voor te stellen dat dit desastreuze gevolgen kon hebben. Zelfs gewoon gekneld raken tussen een wagonnetje en de mijnwand¹¹⁰² of er toevallig onder sukkelen¹¹⁰³, bijvoorbeeld omdat een karretje ontspoorde¹¹⁰⁴, kon reeds de dood tot gevolg hebben. Het zijn allemaal slechts variaties op de ijzeren regel dat het zachte vlees in de ongelijke strijd met het harde staal stevast het onderspit moest delven.¹¹⁰⁵

2.2.1.2 De arbeidsongevallen bij de mijnbouw bovengronds

Het ondergrondse spoor van vernieling zette zich bovengronds gewoon verder. Op 23 december 1897 raakte de jonge Henri Pilatte gewond toen een lading kolen boven kwam bij put nr. 4 van de *Charbonnage d'Hornu et Wasmes*.¹¹⁰⁶ Feit is dat hij hier helemaal niets te zoeken had. Normaal gezien moest hij de paardenmenners helpen met het transport van de wagons naar de weegschaal. De bengel had evenwel gebruik gemaakt van de afwezigheid van de opzichter om *moulineur* te spelen, '*pour s'amuser*', maar doordat Pilatte niet vertrouwd was met de signalen die een lading uit de ondergrond aankondigden, werd hij hierdoor pijnlijk verrast.¹¹⁰⁷

Eens bovengronds, werden de wagons met steenkool naar de *trriage* gevoerd, waar de steenkool gesorteerd en gezuiverd werd van allerlei stenen en ander restafval. Het sorteeratelier (*atelier de triage*) werd voornamelijk bevolkt door vrouwen en jongeren, die eveneens niet gespaard bleven voor het noodlot. Op 16 oktober 1895 bijvoorbeeld werd de linkerhand van de twaalfjarige Josephine Carpentier geplet tussen de lopende band en de aandrijfcilinder van de *trriage* van put nr. 7 van *Le Grand Hornu*.¹¹⁰⁸ Enkele maanden later, op 2 januari 1896, werd Flavie Empain het slachtoffer van een dodelijk arbeidsongeval, toen haar sjaal gegrepen werd door een transmissieboom.¹¹⁰⁹ Deze stenenraapster (*ramasseuse de pierres*) was, ondanks een uitdrukkelijk

¹⁰⁹⁷ Bij wijze van voorbeeld Péronnes-lez-Binche 21 juli 1894. 'Cet ouvrier tirait à l'avant avec ses bretelles pendant qu'un hiercheur poussait à l'arrière un chariot plein de charbon pesant en tout 720 kg, (...)'. Schrijven van de administration des mines d.d. 8 augustus 1894 aan de procureur des Konings.

¹⁰⁹⁸ Flénu 11 juni 1884, Wasmes 14 januari 1893.

¹⁰⁹⁹ Boussu 5 april 1881, Flénu 12 november 1881, Frameries 29 maart 1888, Wasmes 12 juli 1889, Quaregnon 3 november 1890.

¹¹⁰⁰ Enghien 12 november 1884 (de rem werkte wel, maar de mijnwerker was vergeten deze te gebruiken).

¹¹⁰¹ La Louvière 30 januari 1888.

¹¹⁰² Boussu 9 november 1881.

¹¹⁰³ Dour 26 augustus 1881, Dour 16 maart 1882, Strépy 29 september 1885, Dour 4 februari 1886, Frameries 4 juli 1886, Hornu 9 augustus 1891, Strépy 30 december 1890, Strépy 14 januari 1892.

¹¹⁰⁴ Hornu 17 september 1881, La Louvière 10 maart 1883.

¹¹⁰⁵ De ongevallen in de bovenstaande voetnoten zijn niet exhaustief, maar slechts illustratief.

¹¹⁰⁶ Hornu 23 december 1897.

¹¹⁰⁷ Guchez en Dufrasne, twee '*moulineurs*' die daar aan de slag waren, hadden hem moeten weggagen. Zij lieten hem evenwel doen, waardoor zij volgens de mijninspectie aansprakelijk waren voor het ongeval en er volgens hen noodzaak bestond aan correctievolle vervolging.

¹¹⁰⁸ Hornu 16 oktober 1895.

¹¹⁰⁹ La Louvière 2 januari 1896.

verbod daartoe, in de bak met stenen gekropen om deze te herschikken omdat hij vol lag. De 16-jarige mecanicien Léon Massart was op 14 september 1898 om 17u45 bezig aan de sorteermachine van de *Charbonnage Saint Albert* te Péronnes.¹¹¹⁰ De beschermkap had zich verplaatst en er was stof binnengedrongen. Toen Massart dit stof wilde verwijderen, verloor hij zijn evenwicht, waarna zijn rechterhand geplet werd tussen de bewegende onderdelen.

Jules Deprez, 14 en een half jaar oud, werd op 21 november 1899 omvergeworpen door een wagon van 5 ton tijdens het laden onder de *trriage*, ten gevolge van een schok van een rij wagons die ertegen geduwd werd door een locomotief.¹¹¹¹ Hij liep hierbij zware verwondingen op, maar kon het tenminste nog navertellen. Jules Corduant had minder geluk. Hij viel op 16 maart 1886 van een wagon onder de *grille* van de put Sainte Julie van de *Charbonnage des 16 actions* en raakte hierbij dodelijk geplet tussen de muur en de wagon.¹¹¹² Ook stenenraapster Antoinette Urbain kwam om het leven toen zij op 3 november 1894 geplet werd door een wagon.¹¹¹³ Het was de meisjes verboden om op de wagons te blijven wanneer men deze liet vertrekken van onder de *grilles* (tijdens het laden mochten zij er wel op), maar Antoinette had dit verbod aan haar laars gelapt. Tijdens het verhoor door de mijningenieur moest hulpbestuurder Adam Albert toegeven dat hij meisjes gezien had op de wagon, maar in plaats van hen te doen afstijgen had hij zich beperkt tot een waarschuwing - '*Attention!*'. Toen hij een wagon langs de glooiende helling naar beneden liet rollen, werd Antoinette Urbain, die in een nabijgelegen wagon stenen aan het verzamelen was, hierdoor dodelijk verwond.

De bovenstaande voorbeelden zijn een indicatie van het feit dat mijnsites bijzonder gevaarlijk waren omwille van het zware transport, zeker voor jonge kinderen. Stenenraper Victor Delhelle, amper 12 jaar oud, vroeg en kreeg op 13 september 1895 toestemming om een natuurlijke behoefte te gaan vervullen.¹¹¹⁴ Bij het terugkeren stond hij eventjes stil achter een wagon om zijn pijp te ontsteken - naar verluidt was de jonge Delhelle al een heuse kettingroker en had een zekere Legrand hem bij het verlaten van de triage zijn pijp zien stoppen - toen van achter zijn rug een andere wagon aangerold kwam en Delhelle tussen de twee wagons geplet werd. Hij was niet de enige die dit trieste lot te beurt viel. Op 30 augustus 1892 werd de jonge Alix Bouillon op die manier gedood¹¹¹⁵ en op 27 december 1899 de 11-jarige Yvon Herman¹¹¹⁶.

Een ander soort ongeluk overkwam de 13-jarige Edmond Fievez. Hij was op 24 januari 1899 stenen aan het rapen op een wagon die volgeladen was met steenkool, toen hij het bevel kreeg te komen helpen bij het manoeuvreren van de wagons omdat een arbeider niet was komen opdagen.¹¹¹⁷ Hij kreeg de opdracht om een volgeladen wagon los te maken en naar de weegschaal te brengen. De wagon rolde evenwel voorbij de weegschaal en Fievez, die deze wilde stoppen maar niet goed wist hoe, stak een houten balk in de wielen, waarna de balk gewelddadig tegen zijn been sloeg, met een open beenbreuk tot gevolg.¹¹¹⁸

¹¹¹⁰ Péronnes-lez-Binche 14 september 1898.

¹¹¹¹ Boussu 21 november 1899.

¹¹¹² Quaregnon 16 maart 1886.

¹¹¹³ Quaregnon 3 november 1894.

¹¹¹⁴ La Louvière 13 september 1895.

¹¹¹⁵ La Louvière 30 augustus 1892.

¹¹¹⁶ La Louvière 27 december 1899.

¹¹¹⁷ La Louvière 24 januari 1899.

¹¹¹⁸ De negentienjarige Emile Manteau overkwam een gelijkaardig ongeval. Hij wilde een '*levier*' in de wielen steken om een wagon te doen vertrekken, toen zijn kameraden de wagon vooruit duwden. Hierdoor werd Emile omver geworpen en brak hij zijn arm, die nadien geamputeerd moest worden. Ghlin 17 september 1898. Op 15 oktober 1898 raakte Charles Richardin gewond toen hij een wagon in beweging probeerde te doen stoppen. Boussu 15 oktober 1898 (A)

Het waren niet alleen kinderen die het slachtoffer werden van ongevallen met het zwaar transport op het mijnterrein. Op 8 augustus 1893 om 4 uur 's morgens bijvoorbeeld zag men de vijftigjarige Auguste Brico buiten adem komen aanpuffen – Brico was te laat omdat hij zich overslapen had.¹¹¹⁹ Omdat de trap naar de lift vol arbeiders stond, kwam Auguste op het lumineuze idee om een alternatieve route te nemen via de sporen, maar helaas had hij de lege wagons niet zien aankomen die op dat ogenblik terugraasden van de terril. Men hoorde hem nog *'Mon Dieu Seigneur'* uitroepen, waarna hij overreden werd. De machinist, de 29-jarige Florent Hallot, verklaarde achteraf:

'Je conduisais la machine qui ramenait cinq wagons du terril, mais la machine étant en queue je me suis seulement aperçu de l'accident alors que Brico n'était plus qu'un cadavre, la rame de wagons et la machine lui avaient passé sur le corps. Le corps se trouvait entre les deux rails et la tête était séparée du tronc.'

Het is slechts een voorbeeld uit een lange reeks arbeidsongevallen waarbij mijnwerkers bovengronds geplet¹¹²⁰, omvergereden¹¹²¹ of op andere manieren gewond raakten bij het transport.¹¹²²

Een toch wel specifieke categorie van ongevallen bovengronds waren deze die zich afspeelden op de terrils, de grote hopen met mijnafval die zo karakteristiek zijn voor de mijnstreken. Adolphe Godart, die verantwoordelijk was voor het vastmaken van de wagonnetjes beneden aan het hellend vlak van de terril van de *Charbonnage du Grand Buisson*, werd op 4 november 1890 dodelijk verwond door een van de wagonnetjes dat op hem viel door materiaalbreuk.¹¹²³ Het ongeval deed zich rond middernacht voor. Men had nog geroepen *'à magne!'*, maar Gobert had deze waarschuwing niet gehoord omwille van de stevige wind die er die nacht stond. Hij zou overigens waarschijnlijk toch niet de tijd gehad hebben om zich uit de voeten te maken. In het strafdossier naar aanleiding van het accidenteel overlijden van Cleomire Dussewoir op 12 december 1898 krijgen we meer uitleg over de praktische werking van dit transportsysteem.¹¹²⁴ Op de terrils bevond zich een dubbel spoor op een steile helling. Via het ene spoor werden de volle wagentjes naar boven getrokken, terwijl via het andere de lege terug naar beneden gelaten werden. In beide gevallen werden zij vastgehecht aan een zogenaamde *chaîne sans fin*. Bovenop de terril was een platform met twee arbeiders die de wagentjes moesten leeggieten en daarna terug aan de ketting bevestigen. Bij dit ongeval liep hiermee iets fout en donderde een leeg wagentje naar beneden. Cleomire, die zich onderaan de helling bevond, probeerde zich nog uit de voeten te maken, maar na vijf of zes meter struikelde zij, waarbij zij zwaar gewond raakte aan het hoofd en kwam te overlijden.

¹¹¹⁹ Jemappes 8 augustus 1893 (A).

¹¹²⁰ Op 3 maart 1898 werd Alexandre Legat geplet tussen een wagon en een muur. La Louvière 3 maart 1898. Hetzelfde overkwam treinbegeleider Jules Urbain, die geplet werd tussen een wagon en een ijzeren kolom. Frameries 28 september 1898.

¹¹²¹ Op 21 november 1888 werd Théophile Jacques omver gereden door een locomotief op de binnenkoer van de put Sint Emmanuel van de *Charbonnages du Bois du Luc*. Houdeng-Aimeries 21 november 1888. Op 31 augustus 1892 werd Modeste Vanlul (ook Vanellulle geschreven) geraakt door een wagon die losgeraakt was van een trein die aan het manoeuvreren was. Trivières 31 augustus 1892.

¹¹²² Op 16 november 1897 raakte Victoria Bailly gewond toen een wagon viel op de *'balance'*. Haine-Saint-Paul 16 november 1897. Garde-frein Félix Vandenbenden bevond zich op de laatste wagon met aarde toen de laatste twee wagons ontspoorde en Félix onzacht ten val kwam. Houdeng-Aimeries 7 juli 1898. Een beetje een buitenbeentje, maar ook het vermelden waard: François Huet, een mijnwerker uit Elouges, raakte op 8 februari 1884 dodelijk gewond toen hij bij het transport van zware houten balken (om naar beneden in de mijn te brengen) een balk in de maag gesplitst kreeg. Het bloed kwam er via de mond, neus en oren uit en hij was op slag dood. Élouges 8 februari 1884.

¹¹²³ Wasmes 4 november 1890.

¹¹²⁴ Haine-Saint-Paul 12 december 1898.

Afbeelding 11 Tekening van het transportsysteem bij de terrils ('chaîne sans fin')¹¹²⁵

In de nacht van 17 op 18 augustus 1893 werd konvooibegeleider Florimond Rousseau gegrepen door een rij wagons op een terril van *Le Grand Hornu*, waarbij hem een arm en een been afgerukt werden.¹¹²⁶ Hij werd zieltogend aangetroffen door de opzichter van de terril, Léopold Homerin, die hem deed vervoeren naar het ziekenhuis te Hornu, waar hij enkele uren later overleed. Homerin getuigde dat Rousseau ondanks zijn zware verwondingen steeds het hoofd koel gehouden had.

In de archieven van de correctionele rechtbank van Bergen bevinden zich nog een aantal ongevallen op de terrils die niet als 'arbeidsongevallen' in de eigenlijke zin van het woord begrepen kunnen worden of minstens de betekenis ervan danig op de proef stellen.¹¹²⁷ Het gaat hierbij om ongevallen met arme mijnwerkersvrouwen die brokjes steenkool kwamen rapen op de terrils.¹¹²⁸ Alhoewel deze praktijk door de directies van de steenkoolmijnen formeel verboden was¹¹²⁹, kon zij niet gestopt worden en werd zij dan maar oogluikend toegestaan. Om toch een beetje greep te krijgen op de situatie probeerde men het rapen van steenkool op de terrils op bepaalde plaatsen of ogenblikken te verbieden. Op de terril van de eerste put van de *Charbonnage des 24 actions* te Quaregnon bijvoorbeeld was het steenkoolrapen in 1885 pas na tien uur 's morgens toegestaan.¹¹³⁰ Ook deze regel werd door de dames doorgaans liederlijk aan hun laars gelapt.¹¹³¹ Zo ook op 4 november 1885, toen de wachtende arbeidersvrouwen om half acht 's morgens al besloten de terril te betreden.¹¹³² Toen mijnwerker Lecomte de *ramasseuses* voortijdig de terril zag beklimmen, schoot hem dat in het verkeerde keelgat: hij bedreigde de vrouwen met een grote

¹¹²⁵ Haine-Saint-Paul 12 december 1898.

¹¹²⁶ Saint Ghislain 17 augustus 1893.

¹¹²⁷ Quaregnon 4 november 1885, Jemappes 2 april 1887, Flénu 8 september 1887 en Jemappes 15 februari 1896.

¹¹²⁸ 'On remonte ordinairement les terres la nuit et de pauvres femmes attendent l'arrivée du train qui transporte ces terres, afin de faire une petite provision de charbon en prenant les quelques gaillets qui s'y trouvent'. Getuigenis machinist Léon Anciau in het proces-verbaal d.d. 8 april 1887 van de afstapping ter plaatse. Jemappes 2 april 1887.

¹¹²⁹ In het proces-verbaal van de politiecommissaris van Flénu d.d. 9 augustus 1887 staat bijvoorbeeld tussen haakjes vermeld: 'ramassage charbon interdit'. Flénu 8 september 1887.

¹¹³⁰ Dit is althans de versie van terrilarbeider Jules Lecomte tijdens zijn verhoor door de onderzoeksrechter op 17 december 1885: 'Il était interdit de ramasser du charbon sur le terril avant dix heures du matin.' Een van de steenkoolverzamelaars, Charlotte Huart, sprak van 8u30. Proces-verbaal d.d. 6 november 1885 met verhoor door de onderzoeksrechter tijdens de afstapping ter plaatse. Quaregnon 4 november 1885.

¹¹³¹ 'J'avais entendu dire différentes fois par les agents du charbonnage qu'il était interdit de ramasser du charbon sur le terril avant huit heures du matin mais on n'a jamais tenu compte de cette défense.' Proces-verbaal d.d. 17 december 1885 met ondervraging door de onderzoeksrechter van Amandine Huart.

¹¹³² Proces-verbaal d.d. 17 december 1885 met ondervraging door de onderzoeksrechter van Louisa Delmay.

steen, waarna zij op de vlucht sloegen. Zij hadden hun angst evenwel snel overwonnen en al gauw stonden ze zoals iedere dag steenkoolbrokjes te rapen op de terril.¹¹³³ De *colère* van Lecomte was blijkbaar nog niet bekoeld. Toen hij met een wagon aan het manoeuvreren was, zou hij naar enkele kolenraapsters gesnauwd hebben: '*Je vais te jeter le chariot dans ta gueule*'.¹¹³⁴ Volgens Josephine Cornet moest hieraan niet teveel belang gehecht worden, want dergelijke uitspraken werden nu eenmaal voortdurend gedaan door de arbeiders op de terril.¹¹³⁵ Voor de zekerheid sloeg Louise Delmay na het horen van de dreigementen toch maar eventjes haar ogen op, maar toen ze zag dat het wagentje niet in haar richting kantelde vervolgde ze haar werk.¹¹³⁶ Enkele ogenblikken later hoorde zij een kreet en toen zij opkeek zag zij haar vriendin Célestine Dufrasne uitgestrekt op de terril liggen, met het wagentje enkele meters lager. Zij voegde er nog aan toe dat Lecomte hierop gewoon wegging zonder een woord te zeggen.

Of Jules Lecomte inderdaad moedwillig en koudbloedig de daad bij het woord gevoegd heeft, zullen we nooit te weten komen, maar tijdens het verhoor ontkende hij in ieder geval formeel en met klem alle hierboven vermelde aantijgingen. Zijn getuigenis werd bevestigd door de 29-jarige Charlotte Huart. Volgens haar had Lecomte geen bedreigingen geuit, enkel herhaaldelijk gezegd dat ze moesten ophoepelen toen ze voortijdig op de terril verschenen. En hij had ook niet gedreigd om de wagon op hen te laten vallen, hij had hen integendeel tot voorzichtigheid aangemaand. In plaats daarvan waren het slachtoffer en enkele vriendinnen tot op een afstand van drie, vier meter genaderd om als eersten de kolen uit de inhoud van het wagentje te kunnen rapen. Toen Lecomte en zijn jonge werkmakker Rivière, die hij ter hulp geroepen had, het wagentje aan het kantelen waren, konden zij het gewicht niet meer houden en lieten zij het wagentje los, omdat zij anders mee de diepte in gesleurd zouden worden. Volgens Charlotte Huart kwam het trouwens veelvuldig voor dat de arbeiders bij het kantelen de wagentjes moesten lossen. Zijzelf was twee dagen voor het ongeval nog gegrepen door een vallend wagentje in dezelfde omstandigheden en op bijna dezelfde plek, gelukkig zonder erg.

Deze versie werd bevestigd door Rivière¹¹³⁷ en ook de directeur van de steenkoolmijn erkende dat het geregeld voorkwam dat de mijnwerkers de wagentjes niet meer konden tegenhouden, vooral als er zware stenen – tot honderd kilogram – op de bodem lagen.¹¹³⁸ Omwille van die zware stenen alleen al was het bijzonder gevaarlijk voor de kolenraapsters om dichtbij beneden te staan wachten op de lading van de wagentjes.

Een laatste belangrijke categorie van ongevallen waren deze met de stoommachines (die de liften aandreven). Op 4 januari 1879 ontplofte de stoomketel van put nr. 12 van de *Charbonnage de l'Agrappe* te Noirchain, met vijf doden tot gevolg.¹¹³⁹ Het was een verschrikkelijk ongeval, zoals blijkt uit het verslag van de afstapping ter plaatse door de onderzoeksrechter. Bij een nabijgelegen huisje had een stuk plaatijzer eerst de rolluiken (*persiennes*) doorboord, vervolgens in de voorplaats een zware acajou tafel vernield, om ten slotte dwars door de muur in de keuken te belanden. Op de buitenmuur, de ramen en het dak waren nog talrijke sporen van vernieling te zien. In een aanpalend huisje bevonden zich in de voorplaats twee kisten met de lijken van vader en zoon

¹¹³³ Proces-verbaal d.d. 17 december 1885 met ondervraging door de onderzoeksrechter van Louisa Delmay.

¹¹³⁴ Aldus Josephine Cornet tijdens haar ondervraging door de onderzoeksrechter op 17 december 1885. Quaregnon 4 november 1885. Andere getuigen legden tijdens hetzelfde verhoor gelijkaardige verklaringen af. Désirée Mathieu had gehoord: '*Tu vas l'avoir dans ta gueule*.', Louisa Delmay: '*Regarde, je vais leur cliquer le wagon dans la gueule*.' en Elisa Delmay: '*Prend garde je vais te jeter un chariot dans ta gueule*.' Laatstgenoemde in het inleidend proces-verbaal d.d. 5 november 1885 van de politiecommissaris van Quaregnon.

¹¹³⁵ Proces-verbaal d.d. 17 december 1885 met ondervraging door de onderzoeksrechter van Josephine Cornet.

¹¹³⁶ Proces-verbaal d.d. 17 december 1885 met ondervraging door de onderzoeksrechter van Louisa Delmay.

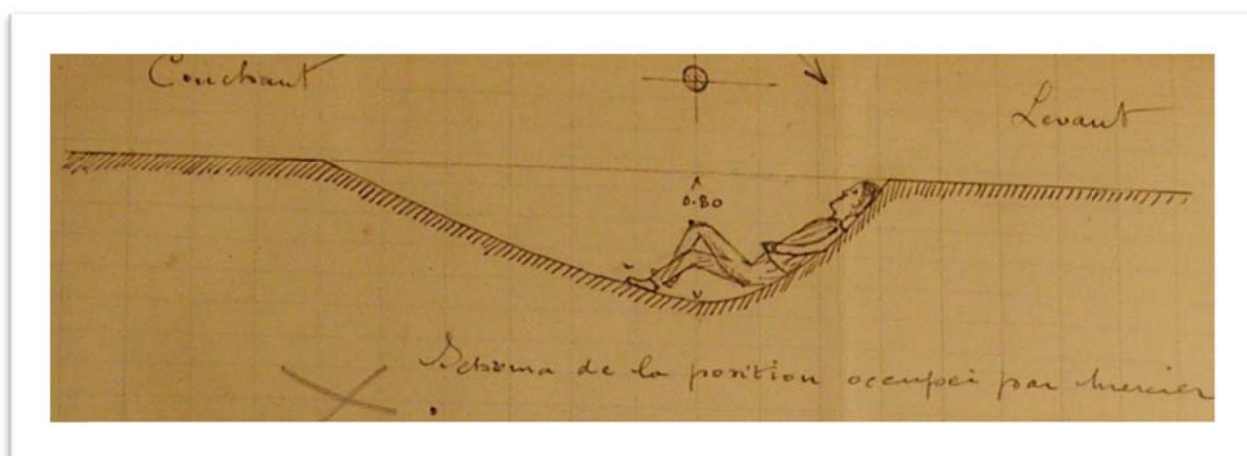
¹¹³⁷ Proces-verbaal d.d. 6 november 1885 met verhoor door de onderzoeksrechter van François Rivière.

¹¹³⁸ Proces-verbaal d.d. 16 januari 1886 van de directeur-ingenieur van de steenkoolmijn Augustin Tillier.

¹¹³⁹ Noirchain 4 januari 1879.

Quintet. Rondom de kisten stonden een tiental mensen overvloedig te wenen. In de achterplaats lag de 22-jarige Gustavine Quintet in bed met brandwonden in het gezicht. Ze vertelde dat zij *lampiste* was en in die hoedanigheid op het ogenblik van de ontploffing in de *lamperie* bezig was, dicht bij de stoomketel. Ze had niets gehoord, enkel de grond onder haar voeten voelen wegschuiven, waarna de tafel en het venster van de *lamperie* op haar terecht kwamen. Vervolgens werd zij verschrikkelijk verbrand aan armen, benen en lijf door het warme water en de stoomwolken, waartegen zij zich tevergeefs had proberen te beschermen met een plankje. Een andere ontploffing gebeurde bij put nr. 11 van de *Charbonnages de Crochet Picquery* in de nacht van 20 op 21 november 1889, waarbij een dode viel.¹¹⁴⁰

Naast deze spectaculaire ongevallen gaven de stoomtuigen ook aanleiding tot meer alledaagse ongevallen. Josephine Delcroix bijvoorbeeld viel op 5 februari 1892 tijdens het schoonmaken in het warmwaterreservoir van de machine van de eerste put van de *Charbonnage du Grand Buisson*.¹¹⁴¹ Bij een aantal andere ongevallen werd de *graisseur*, die verantwoordelijk was voor het invetten en schoonhouden van de machine, gegrepen door de bewegende onderdelen van de machine.¹¹⁴² Arthur Mercier bijvoorbeeld werd op 18 september 1898 op die manier gedood door het vliegwiel van de machine.¹¹⁴³ Volgens het medisch attest was zijn schedel volledig vermorzeld. De 29-jarige machinist Fernand Dumont getuigde dat Mercier hem was komen zeggen dat hij buikpijn had en dat hij ging afdalen om te '*faire cuire des pommes de terres*'. Dumont had Mercier hierop gewaarschuwd dat hij moest opletten met het eten van aardappelen als hij pijn aan de buik had (sic!). Mercier was hierop vertrokken en Dumont zag hem niet meer terug. Een tijdje later kreeg Dumont het signaal om de lift te doen stijgen. Na drie keer vergeefs '*Attention Arthur*' geroepen te hebben, zette hij de machine in beweging, waarop hij iets hoorde vallen. Toen hij ging kijken, vond hij het lijk van Mercier.

Afbeelding 12 Tekening van slachtoffer Arthur Mercier († 18.9.1898)¹¹⁴⁴

Op 8 juli 1903 werd de politie van Wasmès verwittigd dat er een ongeluk gebeurd was in de *Charbonnage de Bonne Espérance*.¹¹⁴⁵ Zij begaven zich ter plaatse en stelden twee bloedvlekken vast

¹¹⁴⁰ Frameries 20 november 1889.

¹¹⁴¹ Hornu 5 februari 1892.

¹¹⁴² Op 11 maart 1899 werd hulpmachinist François Urbain gedood in de machinekamer van de tweede put van de *Société du Couchant du Flénu*. Blijkbaar was hij uitgegleden op een vette plek op de vloer en zo in de machine gesukkeld. Quaregnon 11 maart 1899. Fernand Hénaut werd op 5 oktober 1899 gedood door de bewegende onderdelen van de machine die de '*chaîne sans fin*' van de 14de put van de *Charbonnage du Levant du Flénu* aandreef. Cuesmes 5 oktober 1899.

¹¹⁴³ Hornu 18 september 1898.

¹¹⁴⁴ Hornu 18 september 1898.

¹¹⁴⁵ Wasmès 8 juli 1903.

op de plaats waar invetter Adolphe Gobert omgekomen was: een op de plankenvloer en een ander op de spoel (*bobine*). Naar verluidt was Gobert bezig met de machine in te vetten, toen de machinist de machine in beweging zette en Gobert door de machine gegrepen werd. Op 4 augustus werd een anonieme brief gestuurd naar de procureur des Konings om te melden dat het volgens het 'openbaar gerucht' de machinist zelf geweest was die opdracht gegeven had aan Gobert om de machine te gaan invetten. Toen het signaal kwam om de liftkooi naar de oppervlakte te brengen, was de machinist dit uit het oog verloren en het was pas toen de lift boven gekomen was dat hij het dodelijke gevolg van zijn vergetelheid bemerkte had.¹¹⁴⁶

2.2.2 De groeveongevallen

De meeste groeveongevallen deden zich voor in granietsteengroeven, maar er werden in het arrondissement Bergen ook kalk¹¹⁴⁷, klei (*terre plastique*)¹¹⁴⁸, mergel¹¹⁴⁹, fosfaten¹¹⁵⁰ en zand¹¹⁵¹ gedolven. Vier van deze groeven bevonden zich ondergronds.¹¹⁵² Deze vormen van ontginning kunnen beschouwd worden als de kleine broertjes van de ondergrondse mijnbouw. In beide gevallen gaat het om extractienijverheden, maar de ontginning in open lucht behoeft veel minder technische investeringen dan de ondergrondse. Er is bijvoorbeeld geen nood aan het construeren van diepe mijnschachten en er dienen minder preventieve maatregelen genomen te worden omdat het werken bovengronds minder gevaren met zich meebrengt. Toch zijn er veel gelijkenissen in het soort ongevallen dat hier gebeurde, zoals hieronder duidelijk zal worden.

Een eerste categorie van arbeidsongevallen waren de transportongevallen. Léon Dejean raakte op 25 april 1895 gewond in een groeve te Ecaussinnes-d'Enghien, uitgebaat door Charles Druart.¹¹⁵³ Een wagon met aarde was ontspoord en Dejean was hierbij geplet geraakt tussen de wagon en de muur, waardoor hij grote innerlijke pijnen had. Gelukkig waren zijn verwondingen niet bijster zwaar en na een zestal weken kon hij het werk hervatten. Jules Rousseaux had minder geluk toen hij op 14 juni 1899 geplet raakte tussen twee wagons en de rand van de groeve: na anderhalve dag lijden gaf hij de pijp aan Maarten.¹¹⁵⁴ Op 28 juni 1897 was de 66-jarige grondwerker Gustave Pardons wagons aan het laden in de put van de groeve *du Levant*, toen een reeks van drie wagons in volle snelheid terug naar beneden donderde.¹¹⁵⁵ De wagons ontspoorde en een ervan raakte Pardons, die hierbij verschillende breuken en verwondingen opliep. Bij het ongeval raakte Charles Hillemans, een andere arbeider, eveneens gewond. In Soignies waren 4 arbeiders in de nacht van 9 op 10 juni 1897 bezig met een wagon te manoeuvreren, toen deze plots kantelde op Jules Lucas, wiens ruggengraat gebroken werd, met de onmiddellijke dood tot gevolg.¹¹⁵⁶ De 67-jarige Jean-Baptiste Denis was op 7 november 1898 op stap met paard en kar met daarop een steen van ongeveer 3000 kg, toen hij plots het evenwicht verloor en onder het wiel van zijn kar sukkelde, waarbij zijn beide benen zo goed als afgerukt werden.¹¹⁵⁷

¹¹⁴⁶ Volgens een anonieme melding d.d. 4 augustus 1903 gericht aan de procureur des Konings.

¹¹⁴⁷ Obourg 23 oktober 1897.

¹¹⁴⁸ Hautrage 24 december 1895 en Hautrage 3 september 1894. In feite is '*terre plastique*' de algemene term voor allerlei grondstoffen waarmee geboetseerd kan worden. Wij veronderstellen dat het hier om klei gaat, voor de ceramische nijverheid.

¹¹⁴⁹ Quaregnon 19 maart 1892.

¹¹⁵⁰ Mesoin 5 januari 1888.

¹¹⁵¹ Enghien 12 november 1884.

¹¹⁵² Mesoin 5 januari 1888, Quaregnon 19 maart 1892, Hautrage 3 september 1894 en Hautrage 24 december 1895.

¹¹⁵³ Écaussinnes-d'Enghien 25 april 1895.

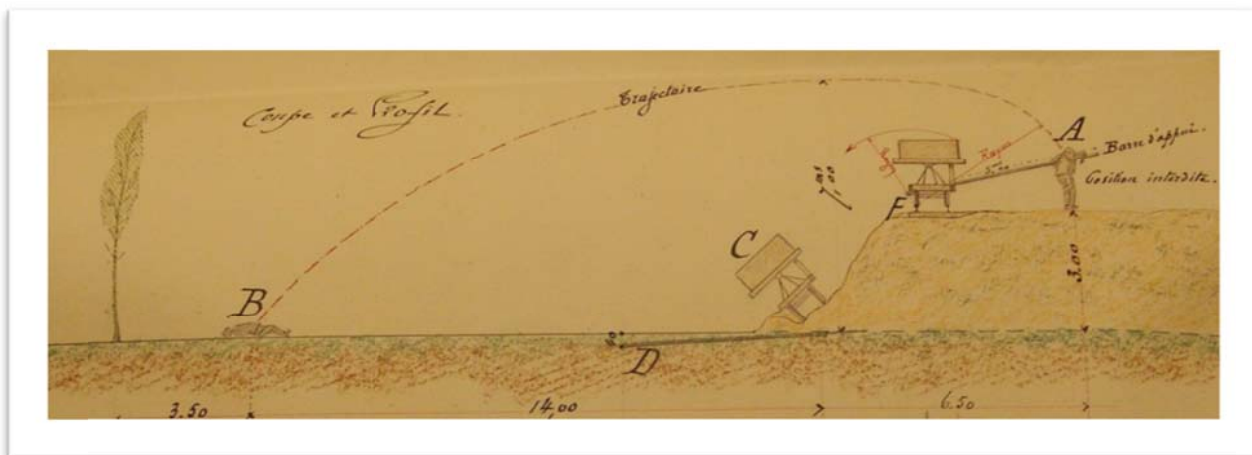
¹¹⁵⁴ Cuesmes d'Enghien 14 juni 1899.

¹¹⁵⁵ Écaussinnes-d'Enghien 28 juni 1897.

¹¹⁵⁶ Soignies 10 juni 1897.

¹¹⁵⁷ Écaussinnes-d'Enghien 7 november 1898.

Een toch wel origineel ongeval overkwam de 29-jarige Alois Van Landeghem uit Sint-Gillis-Waas.¹¹⁵⁸ Samen met een aantal andere Vlaamse arbeiders was hij bezig met grondwerken in de groeve van M. Riez te Ecaussinnes-d'Enghien. Ondanks het expliciete verbod daartoe probeerde Van Landeghem tegenwicht te bieden voor een wagon geladen met vochtige aarde. Wagon en inhoud donderden naar beneden, waardoor Van Landeghem een goede twintig meter weggeslingerd werd, zoals op de onderstaande tekening afgebeeld staat.

Afbeelding 13 Tekening van het arbeidsongeval van Alois Van Landeghem († 19.4.1899)¹¹⁵⁹

Een andere reeks arbeidsongevallen kwam voort uit het feit dat arbeiders bedolven raakten ten gevolge van instortingen en verzakkingen.¹¹⁶⁰ Léopold Blanpain bijvoorbeeld raakte op 12 november 1884 bedolven onder een berg zand en stikte.¹¹⁶¹ Op 27 december 1897 waren een aantal arbeiders bezig met grondwerken in een groeve in Saint Symphorien, toen een instorting plaatsvond.¹¹⁶² Men had alle mogelijke voorzorgsmaatregelen genomen, maar tegen de vorst bestond geen verhaal. Bij een ander ongeval raakte een arbeider bedolven onder een kubieke meter aarde toen een mijn ontplofte.¹¹⁶³ Soms kregen groevewerkers voorwerpen op het hoofd, zoals een kuip die van 12 meter hoogte naar beneden donderde¹¹⁶⁴, een paal¹¹⁶⁵ of een steen.¹¹⁶⁶ Een specifiek ongeval gebeurde op 5 januari 1888, toen Victor Monier verdronk in de ondergrondse groeve van de *Société anonyme des phosphates de Mesvin-Ciply*, die ondergelopen was ten gevolge van een dijkbreuk.¹¹⁶⁷

In de steengroeven bestond een groot gevaar om verpletterd te raken onder de zware stenen.¹¹⁶⁸ Op 26 maart 1885 bijvoorbeeld was een brigade van twaalf arbeiders begonnen met het lossen van een stenen blok die in schijven van 5 centimeter doorsnede gezaagd was. Het ging om ervaren arbeiders die dit soort werk gewoon waren en het gevaar kenden dat ermee gepaard ging. Desalniettemin liep er iets fout en vier arbeiders werden verpletterd onder de zware stenen. Op 30 januari 1895 was een aantal arbeiders bezig met stenen te versleuren in de zagerij van de groeve *Cornet, Jaumot et cie* te Ecaussinnes-d'Enghien, toen plots een drempelsteen op François Duray en

¹¹⁵⁸ Écaussinnes-d'Enghien 19 april 1899.

¹¹⁵⁹ Écaussinnes-d'Enghien 19 april 1899.

¹¹⁶⁰ Écaussinnes-d'Enghien 30 augustus 1899.

¹¹⁶¹ Enghien 12 november 1884.

¹¹⁶² Saint Symphorien 27 december 1897.

¹¹⁶³ Écaussinnes-d'Enghien 23 april 1895.

¹¹⁶⁴ Hautrage 3 september 1894.

¹¹⁶⁵ Hautrage 24 december 1895.

¹¹⁶⁶ Obourg 23 oktober 1897.

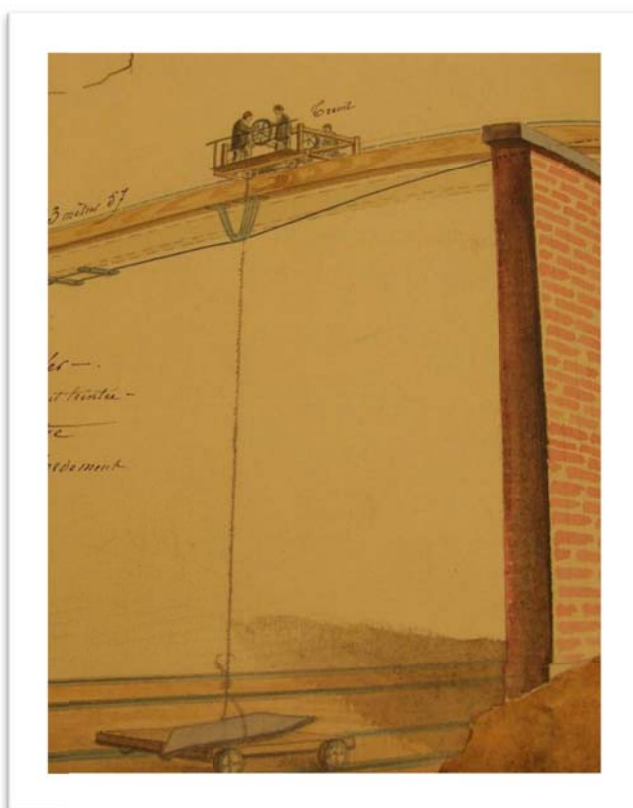
¹¹⁶⁷ Mesoin 5 januari 1888.

¹¹⁶⁸ Maffles 23 december 1897, Écaussinnes-d'Enghien 30 januari 1895, Soignies 26 maart 1885 en Soignies 30 juli 1885.

Adolphe Havaux viel.¹¹⁶⁹ De eerste brak slechts een been, maar voor de tweede kon geen hulp meer baten, aangezien de steen met volle kracht op zijn schedel terecht gekomen was.

In bepaalde gevallen was materiaalbreuk verantwoordelijk voor de ongevallen. Op 6 april 1893 was Clément Pardonce samen met Jules Legrand aan het werk in de groeve *Bultell* op een diepte van 35 meter.¹¹⁷⁰ Ze waren een rotsblok van maar liefst 27 ton aan het verslepen. Omwille van het grote gewicht had Jules Legrand een dubbele ketting bevestigd. Dit kon niet verhinderen dat een schakel van een van de kettingen knapte en Clément Pardonce dodelijk verwondde. Op 21 juni 1897 was de 44-jarige machinist Edmond Jauniaux in de groeve *Berckmans et cie* met de lift een rotsblok van 3 à 4.000 kg aan het tillen toen plots, zonder waarschuwing, een van de tandwielen van het raderwerk brak. Hierdoor viel de rots met grote snelheid terug naar beneden, waardoor heel het mechanisme in stukken uiteen vloog. De 46-jarige eigenaar Joseph Berckmans bevond zich in zijn bureau toen hij een gekraak hoorde in de groeve. Hij stoof onmiddellijk naar buiten om te zien wat er aan de hand was en toen hij aan de poort kwam, zag hij dat de cabine van de lift gedeeltelijk vernield was. Tezeldertijd zag hij zijn machinist via de trap naar beneden komen. Jauniaux liet zich op de grond vallen en zei tegen zijn baas dat hij gewond was aan zijn buik. Ondanks alle goede zorgen van de artsen Corbisier en Bureau wisselde hij om twee uur 's nachts het tijdelijke voor het eeuwige.

Een ander spectaculair voorbeeld van materiaalbreuk vinden wij terug in het strafdossier van het ongeval in Ecaussinnes-d'Enghien op 10 april 1889, waarbij Jean Baptiste Dutilleul overleed en twee andere arbeiders, Léon Baleux en Julien Fosse gewond raakten.¹¹⁷¹

Afbeelding 14 Transportsysteem in de steengroeve van *Léon Cousin et soeurs* ¹¹⁷²

¹¹⁶⁹ Écaussinnes-d'Enghien 30 januari 1895.

¹¹⁷⁰ Soignies 6 april 1893.

¹¹⁷¹ Écaussinnes-d'Enghien 10 april 1889.

¹¹⁷² Écaussinnes-d'Enghien 10 april 1889.

Zoals op de afbeelding te zien valt, werd hier gebruik gemaakt van een ingenieus bovengronds hefsysteem. Het ongeval werd veroorzaakt doordat een van de massieve eiken balken een verborgen gebrek (een knoop) had. Tijdens het verhoor door de gendarmes verklaarde Léon Baleux dat zij met zijn drieën stenen op de wagon aan het leggen waren, toen plots een van de balken die de kraan ondersteunde, brak, waarna deze samen met de arbeiders naar beneden viel. Als gevolg hiervan had Baleux een grote gapende wonde aan het hoofd, waaruit overvloedig bloed stroomde. De verbaliserende rijkswachter getuigde dat er een negen centimeter lange wond te zien was. Klaarblijkelijk was het ongeval niet zo erg, want na zes, zeven weken kon Léon alweer aan de slag.

2.2.3 De ongevallen in de fabrieksnijverheid

Hieronder gaan we dieper in op de fabrieksnijverheid op het einde van de negentiende eeuw in het arrondissement Bergen. Het gaat om een brede noemer die een heterogene lading dekt. Allereerst is er de metaalnijverheid, waarbij we de logica van het productieproces volgen, te beginnen met de cokesproductie, gevolgd door de ijzer- en staalproductie, om tenslotte te eindigen bij de metaalverwerkende nijverheid. In Bergen waren er verder nog fabrieken in de chemische sector, de glasnijverheid en nog enkele andere sectoren.

2.2.3.1 De cokesovens

Cokes werden gebruikt in hoogovens voor de productie van ijzer en staal. Deze brandstof werd geproduceerd door steenkool te verhitten in speciaal daartoe bestemde ovens, die zich doorgaans in de onmiddellijke omgeving van de steenkoolputten bevonden. De meeste grote steenkoolmaatschappijen stonden trouwens zelf in voor de productie van cokes. Het arbeidsongeval dat metsersknecht Alphonse Brogniez overkwam op 11 juli 1895 op de terreinen van de putten 5 en 6 van de *Charbonnage de Sars-Longchamps* te La Louvière bijvoorbeeld werd veroorzaakt door arbeiders die belast waren met het laden van cokes.¹¹⁷³ Toch waren de mijnbouw en de cokesproductie twee onderscheiden activiteiten en was de mijnadministratie bijvoorbeeld niet verantwoordelijk voor het toezicht op de cokesproductie.¹¹⁷⁴

Via het strafdossier naar aanleiding van het overlijden van Xavier Carrier op 27 december 1887 bij de cokesoven van Houssu krijgen we een eerste glimp van het productieproces van de cokes.¹¹⁷⁵ Xavier was *laveur de charbon*, wat inhield dat hij de steenkool moest wassen. Op de bewuste dag gaf opzichter Raimond Mertens hem omstreeks 9 uur 's morgens de opdracht om zijn wasbak te vullen met kolen, waarna hij verder ging. Kort daarna kwam de droeve mare dat er een ongeluk gebeurd was. De metalen grijparmen van de wasbak hadden de buik van Carrier geperforeerd en hem op slag gedood.¹¹⁷⁶

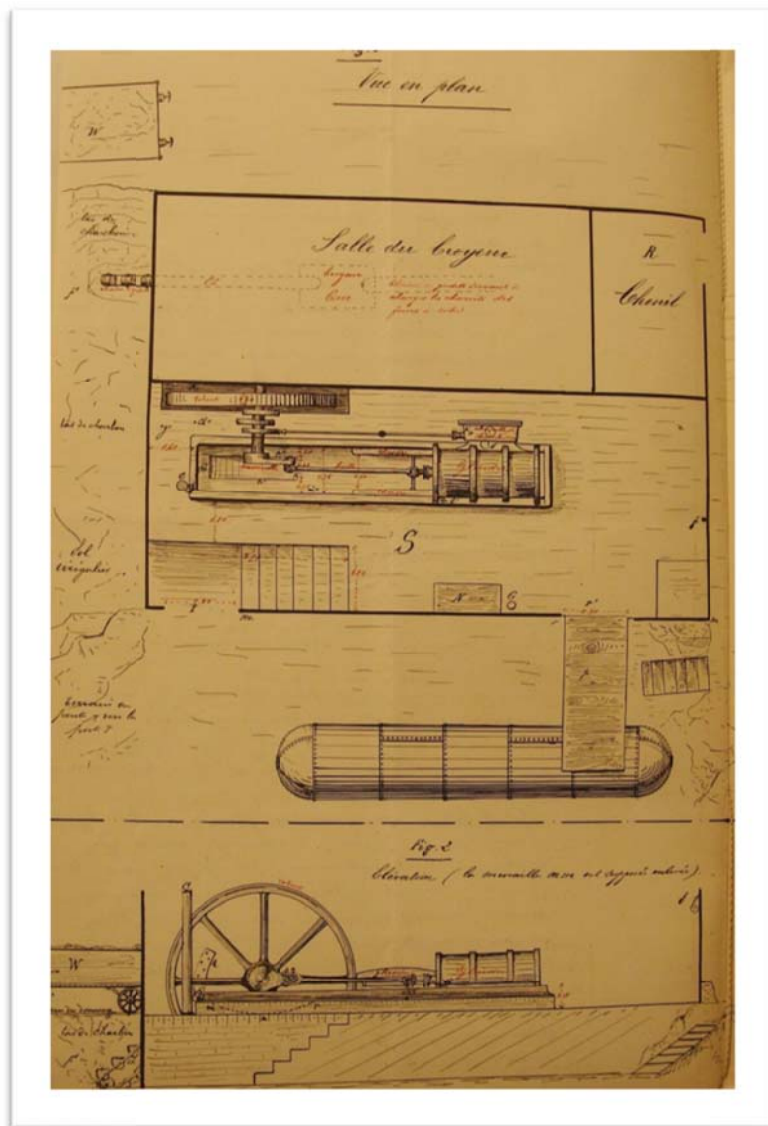
¹¹⁷³ La Louvière 11 juli 1895.

¹¹⁷⁴ Zie Havré 15 juni 1894: 'Les fabriques de coke sont soumises au régime des établissements dangereux, insalubres ou incommodes; elles ne rentrent pas dans les usines régies par la loi du 21 avril 1810 et surveillées par nous'. Uit een schrijven van de administration des mines naar aanleiding van het arbeidsongeval d.d. 15 juni 1894 in Havré dat leidde tot de dood van Augustin Carlot.

¹¹⁷⁵ La Louvière 27 december 1887.

¹¹⁷⁶ 'C'est en voulant remettre la planche de la 'tremouille', laquelle planche se trouvait à 40 centimètres du dit lavoir, qui devant se baisser, à cause de la route, au dessus du lavoir, que celui-ci, se composant d'un arbre de roue auquel sont attachées 5 ou 6 broches, le tout en fer, l'aura saisi par ses effets et d'où il n'aura plus su se retirer. Il faisait cette manœuvre journellement depuis deux mois'.

Na het wassen van de steenkool volgde het verbrijzelen, zoals blijkt uit het strafdossier naar aanleiding van het dodelijk arbeidsongeval van dagloner Antoine Alexandre bij de cokesovens van de put St. Emmanuel van de *Charbonnage du Bois du Luc* op het grondgebied van Houdeng-Aimeries.¹¹⁷⁷ Op de dag van het bewuste ongeval, zondag 21 maart 1897, kreeg Alexandre de opdracht om samen met twee andere leden van zijn brigade, Joseph en Léon Stradium, een wagon met steenkool te lossen in de daartoe bestemde put. Via een automatische band (*chaîne à godets*) werden de ruwe kolen naar de *broyeur* gebracht, waar zij tot gruis vermalen werden alvorens in de cokesoven te belanden.¹¹⁷⁸ Deze breker, van het type Carr, werd aangedreven door een stoommachine met horizontale ketel. Alexandre vond de dood toen hij tijdens het invetten door de machinerie gegrepen werd.¹¹⁷⁹

Afbeelding 15 Plan van het gebouw met de steenkoolverbrijzelaar¹¹⁸⁰

¹¹⁷⁷ Hoedeng-Aimeries 21 maart 1897.

¹¹⁷⁸ Het was bij het verwijderen van een dergelijke vergruizelaar dat Félicien Leurquin in de nacht van 7 juni 1898 gewond raakte toen er een houten balk op zijn hoofd terecht kwam. Haine-Saint-Paul 7 juni 1898.

¹¹⁷⁹ Een gelijkaardig ongeval overkwam de 18-jarige hulpmachinist Augustin Carlot op 15 juni 1894 toen hij een machine in beweging aan het invetten was bij de cokesoven van de *Société du Bois du Luc* te Havré. Havré 15 juni 1894.

¹¹⁸⁰ Hoedeng-Aimeries 21 maart 1897.

Voor een glimp van de volgende fase van het cokesproductieproces verplaatsen wij ons naar het arbeidsongeval van de 18-jarige Marie Wayembergh, die op 18 januari 1899 om het leven kwam in de cokesfabriek *Metz et Cie* te Haine-Saint-Paul.¹¹⁸¹ Marie werkte daar als *lutteuse*, wat inhield dat zij de deksels van de cokesovens moest dichtplakken met klei. Haar werkdag begon om 3 uur 's morgens en liep tot 3 uur 's middags. Tijdens haar middagpauze was Marie naar de binnenkoer van de fabriek gelopen, waar zich een grote hoop klei bevond. Marie wilde zich daarvan bevoorraden, alhoewel dit verboden was. De regel in de fabriek luidde dat de *lutteuses* hun klei moesten halen van de hoopjes die gereed lagen bij de ovens en die gebracht werden door de *ouvriers caleineurs*. Waarom Marie zelf om klei ging, zullen wij nooit achterhalen, maar feit is dat zij bedolven werd onder een kleihoop van slechts 1 meter 70 hoog.¹¹⁸² Marie werd binnen de twee minuten uit haar hachelijke positie bevrijd, maar alle hulp kwam te laat.

2.2.3.2 De hoogovens, gieterijen en walserijen

Een ander onderdeel van de metaalnijverheid waren de hoogovens, gieterijen en walserijen, waar het ruwe ijzererts tot bruikbaar ijzer en staal omgevormd werd. Enkele strafdossiers in de gerechtelijke archieven van Bergen getuigen van de aanwezigheid van deze vorm van zware industrie, voornamelijk te La Louvière, waar onder andere het industrieconglomeraat Boël gevestigd was.¹¹⁸³

Op 5 april 1899, omstreeks 7 uur 's morgens zat de nachttaak er op voor *ouvrier chargeur* Pierre Haelterman bij de hoogovens van de *Société anonyme des Hauts Fourneaux et Fonderies de La Louvière*, toen hij vaststelde dat hij zijn horloge boven op de lift vergeten was.¹¹⁸⁴ Hij vroeg aan de 15-jarige Oscar Vandender om deze te halen, 'omdat hij jonger was'. Gezagsgetrouw deed Oscar wat hem gevraagd werd, '*de homme grâce*'. Om zich ondertussen zelf nuttig te maken, wilde Haelterman een kar van de lift halen, waarvan hij foutief dacht dat ze leeg was. Terwijl Haelterman zich op de lift bevond, kreeg de machinist Joseph Robert het signaal van boven om de lift in gang te zetten. Haelterman, die dit werk niet gewoon was, werd hierdoor dodelijk verrast. Op 4 juni 1893 was er in dezelfde fabriek ook al een arbeidsongeval gebeurd met de lift, waarbij Pierre Corneille zwaar gewond raakte.¹¹⁸⁵ Op 4 januari 1900 sloeg het noodlot er opnieuw toe. Joseph Descheemaker, roepnaam *Petit*, raakte gewond door de ontploffing van een gasreservoir terwijl hij zijn boterhammen aan het opeten was.¹¹⁸⁶

Wat de walserijen betreft, krijgen we een mooie illustratie van de werking ervan bij het lezen van het strafdossier opgesteld op basis van het dodelijk ongeval van Victor Dubrulle op 25 oktober 1895 in de gieterij (*aciérie*) van Boël te La Louvière.¹¹⁸⁷ Meestergast Auguste Bosteun vertelde hoe hij omstreeks half elf op post was aan de rechterkant van de tweede pletwals (*train à laminier*), toen hij plots zijn werkmakker Victor tussen de cilinders van de pletwals zag vallen. Hij riep onmiddellijk naar de mecaniciens dat hij de machine moest stilleggen en samen met Victor Claus en Arthur Vanderstraeten trok hij de arme, vermorzelde Dubrulle van tussen de cilinders. Ze brachten hem naar een zaaltje waar hij nog verzorgd werd, maar kort daarna gaf hij de geest. Geen

¹¹⁸¹ Haine-Saint-Paul 18 januari 1899.

¹¹⁸² Het dient opgemerkt dat de arbeiders op dat ogenblik niet al te groot waren, zoals bijvoorbeeld bleek uit de verschillende onderzoeken die gevoerd werden naar de omstandigheden van de mijnwerkers in de negentiende eeuw. Desalniettemin waren alle betrokkenen in dit dossier verbaasd over dit vreemde arbeidsongeval.

¹¹⁸³ We hebben vijf strafdossiers teruggevonden van Boël: Houdeng-Aimeries 5 december 1899, La Louvière 25 oktober 1895, La Louvière 24 juli 1885, La Louvière 5 januari 1893 en La Louvière 17 mei 1894.

¹¹⁸⁴ La Louvière 5 april 1899.

¹¹⁸⁵ La Louvière 4 juni 1893.

¹¹⁸⁶ La Louvière 4 januari 1900.

¹¹⁸⁷ La Louvière 25 oktober 1895.

enkele van de getuigen wist wat Dubrulle bezielde had om boven de cilinders te lopen. Zijn taak bestond erin zand te strooien op het ijzer op het ogenblik dat dit doorheen de cilinders van de pletwals passeerde, maar op het ogenblik van het ongeval had hij daar helemaal niets te zoeken. Ze waren net klaar met een ijzeren balk en het pakket warm ijzer dat men in de pletwals moest brengen om een nieuwe te maken was nog niet klaar. In ieder geval was het verboden om zich boven de cilinders te bevinden en Dubrulle was zonder enige twijfel het slachtoffer geworden van zijn eigen onvoorzichtigheid.

In de walserijen was het verder gevaarlijk werken omwille van de zware ijzeren stukken. Op 16 november 1892 bijvoorbeeld waren een aantal arbeiders onder leiding van *chef lamineur* Jean Baptiste Rockart in de walserij *Demerbe et cie* een gietijzeren plaat aan het verplaatsen met behulp van een kraan.¹¹⁸⁸ Toen de erg zware plaat (700 kg) nog een 40-tal centimeter van de grond verwijderd was, riep Rockart '*Lâche tout*' naar Louis Leriche, die hierop de ketting liet vieren, maar door de schok brak de kraan. Leriche riep nog '*Gare!*', maar een stuk van de kraan sloeg Rockart, die nochtans vijf meter verder stond, met alle geweld tegen de grond. Hij was er erg aan toe: '*Rockart était tombée à plat, la figure sur le sol. Toutes ses dents étaient brisées et se trouvaient éparpillées sur la plaque de font. Le bas de la figure était horriblement mutilé.*' Rockart legde er dan ook een uur later het loodje bij neer, zonder nog bij bewustzijn te zijn gekomen. Klaarblijkelijk gebeurden dergelijke ongevallen vaak in de walserijen, maar slechts zelden viel er iemand te betreuren.¹¹⁸⁹ Een ander voorbeeld betreft het arbeidsongeval van Charles Legros, die op 2 mei 1898 samen met 4 werkmakkers een wagon met gietijzer aan het lossen was in de gieterij van Emile Wallet te Quiévrain.¹¹⁹⁰ Deze zogenaamde *mitrailles* wogen 700 à 800 kilogram per stuk. Alles ging goed, tot het laatste stuk onhoudbaar begon weg te glijden en de hand van Legros geplet raakte.

Ook hier gebeurde er een aantal ongevallen door de machinerie. Op 24 juli 1885 om 21u30 bijvoorbeeld vloog het vliegwiel van de grote pletwalsmachine (*grande machine du laminoir*) van de walserij van Boël in La Louvière in stukken, waarbij een stuk dwars door het dak vloog om vijftig meter verder neer te komen op het hoofd van Alexis Petit die op slag dood was.¹¹⁹¹ Een gelijkaardig voorval overkwam de 49-jarige Louis Delsant op 14 april 1891 in de *Société anonyme des laminoirs à tôles de La Louvière*. Hier knalde een kleine ventilator uit elkaar.¹¹⁹² De ontploffing moet aanzienlijk zijn geweest. Er werd een stuk gevonden dat niet minder dan 120 meter verder het dak doorboord had. Louis Delsant, die een tiental meter verder bezig was met het inoliën van zijn machine, werd door een brokstuk geraakt, waardoor zijn arm brak en hij verschillende kneuzingen opliep. Enkele jaren later was het opnieuw prijs in de *aciérie* van Gustave Boël. Op 17 mei 1894 om half zes in de morgen sprong het 400 kilogram zware deksel van een spiksplinternieuwe machine bij het proefdraaien uiteen.¹¹⁹³ Het 34-jarig diensthoofd Jehan Menestrée getuigde dat hij zich aan de voet van de machine bevond toen zij ontplofte. Hij maakte zich uit de voeten en toen hij enkele minuten later terugkwam, zag hij dat men de chef mecanicien Adolphe Dufer aan het oprapen was die ernstig gewond was aan het hoofd en de benen. Als laatste raakte machinist Jules Dupont op 24 februari 1898 ernstig verbrand door een ontsnapte stoomwolk bij het afdalen in de condensator van de *machine du gros train à tôle*, die gebruikt werd om de pletwalsen aan te drijven.¹¹⁹⁴

¹¹⁸⁸ Jemappes 16 november 1892.

¹¹⁸⁹ In dezelfde walserij was de 13-jarige Adolphe Cardinal uit Jemappes op 16 juni 1900 op weg met een kruiwagen geladen met ijzeren staven, toen hij bij het oversteken van een spoorweg aan zijn rechter dij geraakt werd door het stootkussen van een lege wagon die voortgeduwd werd door vier arbeiders. Cardinal werd hierbij geplet tussen het wiel en zijn kruiwagen, waarbij hij ernstige inwendige kneuzingen opliep die hem het leven kostten. Jemappes 16 juni 1900.

¹¹⁹⁰ Quiévrain 2 mei 1898.

¹¹⁹¹ La Louvière 24 juli 1885.

¹¹⁹² La Louvière 14 april 1891.

¹¹⁹³ La Louvière 17 mei 1894.

¹¹⁹⁴ La Louvière 24 februari 1898.

2.2.3.3 De metaalverwerkende nijverheid

Bij de metaalverwerkende nijverheid kunnen we allereerst de productie van afgeleide producten vermelden, zoals vijzen en bouten. Marie Desiméon was op maandag 30 oktober 1899 bouten aan het draaien in de *Boulonneries de La Louvière* toen zij plots een metaalsplinter van anderhalve centimeter in haar linker oog kreeg.¹¹⁹⁵ Op 11 januari 1901 was Léon Servais aan de slag in de *Visserie et Boulonnerie du Borinage* toen zijn rechter hand gegrepen werd door de machine, waarbij twee vingers geplet werden.¹¹⁹⁶

Verder waren er de constructieateliers, die allerlei metalen machinerie en onderdelen produceerden. We vinden er grotendeels dezelfde soort ongevallen terug. Tijdens het manoeuvreren met een gietijzeren plaat van 10.000 kg op 9 november 1892 bijvoorbeeld bezerde Nicolaus Delaunois zijn arm.¹¹⁹⁷ Een ander voorbeeld was het arbeidsongeval van Valery Coulon die voor de weduwe Foucamberg te Wasmes werkte.¹¹⁹⁸ Op 30 september 1900 had Coulon omstreeks 18 uur een cilinder van 3.000 kg afgewerkt. Hij vroeg aan de atelierchef André Albert of hij de bewegende brug mocht gebruiken, maar deze was in gebruik en Albert zei dat hij maar moest wachten tot 's anderdaags. Toen deze opnieuw bezet bleek, kreeg Coulon de opdracht te helpen met het verplaatsen van een katrol van 1.000 kg met de weegbrug. Zo gezegd, zo gedaan. Helaas voor Coulon werd zijn linkerbeen iets onder de knie verbrijzeld toen de katrol er op viel.

Een andere reeks ongevallen werd (ook hier) veroorzaakt door materiaalbreuk. Een gebroken molen (*meule*), geproduceerd door het huis *Fontaine et cie*, met vestigingen te Brussel en Frankfurt bijvoorbeeld trof op 3 december 1888 Jules Wilmot dodelijk in de werkplaatsen van de *Société internationale de Construction* te 's Gravenbrakel.¹¹⁹⁹ In de constructieateliers van Jules Bonaventure te Boussu werd Alphonse Verteneuil op 15 oktober 1898 gedood toen een hefboom brak en de zware haak en ketting boven op hem terecht kwamen.¹²⁰⁰

Zonder verder uit te weiden kunnen nog de volgende arbeidsongevallen vermeld worden in de constructieateliers. Twee ongevallen werden veroorzaakt doordat er arbeiders naar beneden vielen¹²⁰¹, verder sukkelde er nog een arbeider onder een wagon waardoor zijn voeten afgereden werden¹²⁰² en ten slotte was er ook nog een pechvogel die drie vingers kwijtspeelde in de tandwielen van een machine.¹²⁰³

2.2.3.4 De chemische nijverheid

Een van de belangrijkste componenten van de zogenaamde tweede industriële revolutie was de chemische nijverheid, waarbij het chemieconcern Solvay een van de koplopers was. In de strafdossiers van Bergen vonden we twee arbeidsongevallen terug die zich afgespeeld hadden in

¹¹⁹⁵ La Louvière 30 oktober 1899.

¹¹⁹⁶ Boussu 11 januari 1901.

¹¹⁹⁷ Ghlin 8 november 1892.

¹¹⁹⁸ Wasmes 1 oktober 1898.

¹¹⁹⁹ 's Gravenbrakel 3 november 1888.

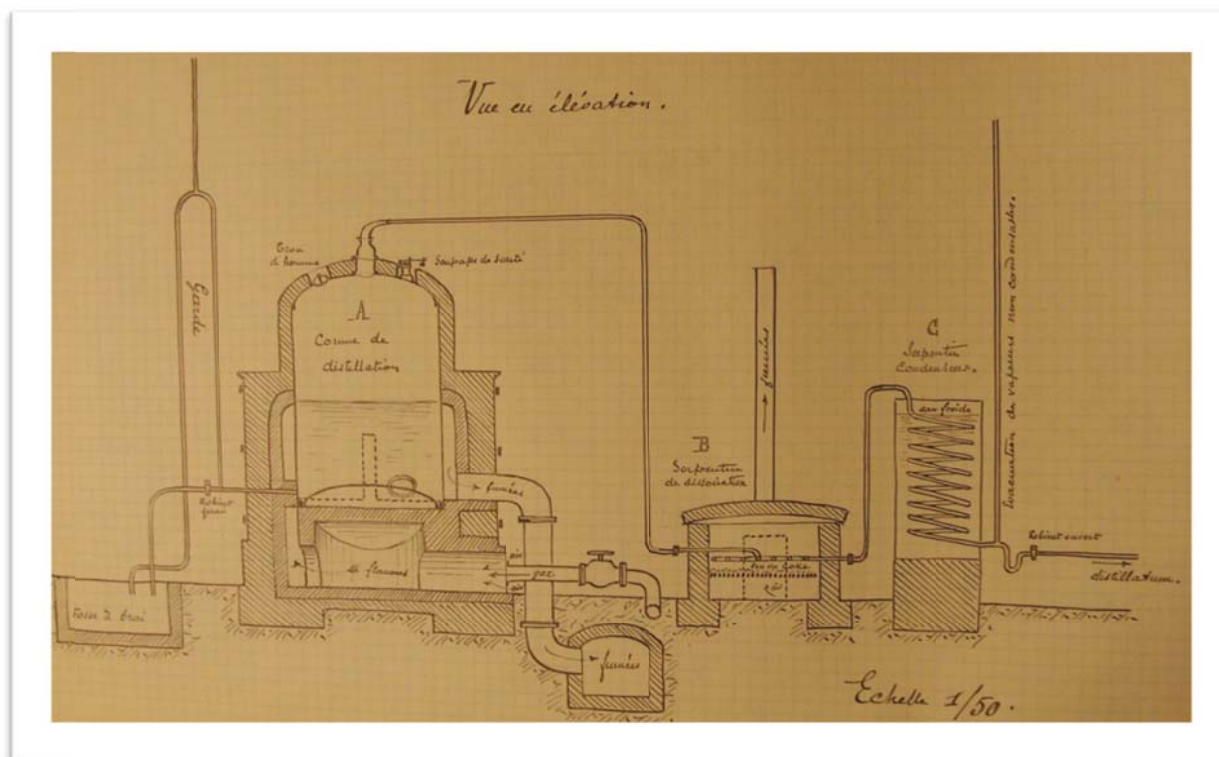
¹²⁰⁰ Boussu 15 oktober 1898 (B).

¹²⁰¹ In de *Société anonyme Nicaise Delcuve* was Léopold Dupaquier op 6 september 1898 aan de slag bovenaan een wagon van de staatsspoorwegen toen zijn gammele stelling het begaf en hij naar beneden donderde. La Louvière 6 september 1898. In de nacht van 5 op 6 januari 1893 viel de '*ajusteur monteur*' Alfred Parée van een hoogte van 3 à 4 meter in de fabrieken van Boël. La Louvière 5 januari 1893.

¹²⁰² Op 5 december 1899 duwde een locomotief van de fabriek Boël twee wagons met restafval naar de teruil, toen Paul Ghislain, die op het stootkussen van de eerste wagon zat, ongelukkig ten val kwam bij de schok die veroorzaakt werd door een stuk hout op de sporen. Hierbij werden zijn beide voeten afgereden. Houdeng-Aimeries 5 december 1899.

¹²⁰³ Boussu 13 maart 1897. Een '*piocheur*' is een grondwerker.

de ammoniakfabriek van Solvay te Ville-sur-Haine. In de nacht van 12 op 13 juli 1891 verloor François Bertrand het leven toen hij stikte bij het reinigen van de oven van de stoomketels van de fabriek.¹²⁰⁴ Op 30 december 1897 ontplofte in dezelfde fabriek een olieketel, waarbij een 19-jarige fabrieksarbeider zwaar verbrand raakte en overleed.¹²⁰⁵ Andere sporen van de chemische nijverheid betrof de productie van fosfaten¹²⁰⁶ en zeep.¹²⁰⁷ Een bijzondere casus betrof de ontploffing in de kruidpoederfabriek van Casteau in 1902.¹²⁰⁸

Afbeelding 16 Chemische installatie anno 1897¹²⁰⁹

2.2.3.5 De glasnijverheid

Wij vonden enkele sporen van arbeidsongevallen in de glasnijverheid. De 14-jarige Octave Daneau bijvoorbeeld raakte op 23 augustus 1886 zwaar verbrand in de glasfabriek van Jemappes toen zijn petroleumlamp ontplofte.¹²¹⁰ Een gelijkaardig ongeval overkwam de 16-jarige Auguste Dubray op 4 augustus 1887 in de *Verrerie Daubresse* te La Louvière.¹²¹¹ Beiden overleden kort na het ongeval. In de reeds vermelde glasfabriek van Jemappes gebeurden in 1893 en 1895 twee bijna identieke ongevallen, waarbij twee arbeiders dodelijk gewond raakten toen zij geplet werden door wagons.¹²¹²

¹²⁰⁴ Ville-sur-Haine 12 juli 1891.

¹²⁰⁵ Ville-sur-Haine 30 december 1897. Zie de afbeelding van de chemische installatie zoals teruggevonden in dit dossier.

¹²⁰⁶ Cuesmes 29 mei 1898, Obourg 24 mei 1888, Obourg 19 november 1887.

¹²⁰⁷ Bergen 10 september 1884.

¹²⁰⁸ Casteau 30 augustus 1902.

¹²⁰⁹ Ville-sur-Haine 30 december 1897.

¹²¹⁰ Jemappes 23 augustus 1886.

¹²¹¹ La Louvière 4 augustus 1887.

¹²¹² Jemappes 12 december 1895 en Jemappes 3 maart 1893.

2.2.3.6 Varia

Als laatste vermelden we hier nog een aantal geïsoleerde arbeidsongevallen. Twee ongevallen deden zich voor in fabrieken waar vuurvaste producten gemaakt werden.¹²¹³ Emile Dumasy stierf op 5 mei 1900 in de zagerij van Ittre toen hij gegrepen werd door de *poulie*.¹²¹⁴ Pierre Degreve verloor dan weer een vinger in de weverij Van Hoegaerden te Obourg op 29 juni 1898.¹²¹⁵ Henri Dupiereux brak twee vingers in de papierfabriek Catala te 's Gravenbrakel op 14 november 1896.¹²¹⁶

2.2.4 De ongevallen bij de spoorwegen

De meeste arbeidsongevallen bij het spoor gebeurden in en rond de stations tijdens het manoeuvreren. Spoorarbeiders konden bijvoorbeeld geprangd raken tussen de stootkussens (*buttoirs*) van de wagons, zoals François Van Grootenbril die op 20 november 1882 dodelijk geplet werd in het station van 's Gravenbrakel.¹²¹⁷ Charles Daneau¹²¹⁸ en Jean Moerman¹²¹⁹ overkwam een gelijkaardig ongeval, waarbij respectievelijk een arm en een rechterschouder gebroken werden. Op 27 oktober 1892 was machinist Vital Thibaut in het station van Haine-Saint-Paul op de *tender* van locomotief 458 geklommen om deze op te starten toen hij omvergeworpen werd door de schok van een rij wagons die tegen zijn machine geduwd werd.¹²²⁰ Hij viel hierbij naar beneden, tussen de stootkussens van de locomotief en de wagon en was op slag dood. Op 10 juni 1890 werd brigadechef François Dineur tijdens het manoeuvreren in het station van Cuesmes verpletterd tussen een locomotief en een wagon.¹²²¹ Hulpinspecteur Désiré Degeyter werd op 13 mei 1899 omver gereden door de *machine à manoeuvre* in het station van Warquignies te Hornu.¹²²² Eenzelfde lot overkwam de 17-jarige *lampiste* Emile Lhoir¹²²³ en fabrieksarbeider Louis Vandamme.¹²²⁴ Florent Lequin kwam dan weer lelijk ten val op 3 maart 1890 tijdens het lossen van een wagon in het station van Bergen.¹²²⁵

De spoorongevallen hielden in bepaalde gevallen nauw verband met de werkzaamheden van de grote industriële ondernemingen van de regio. Armand Leroy, een 17-jarige *piocheur* in dienst van de staatsspoorwegen, was op 8 december 1899 bezig met het interen van balken om een nieuwe schutting te maken, toen hij verrast werd door een locomotief van de *Charbonnage de Strépy-Bracquegnies*.¹²²⁶ Georges Blanchart werd op 25 september 1899 gedood bij de fabriek Gérard te Baudour door een tram van de buurtspoorwegen.¹²²⁷ Op 24 mei 1882 raakte machinist Jules Parée van de *Société de Bray-Maurage* gewond toen zijn locomotief geramd werd door drie wagons van de *Société anonyme des charbonnages, hauts-fourneaux et usines de Strépy-Bracquegnies*.¹²²⁸

¹²¹³ Saint Ghislain 13 september 1888.

¹²¹⁴ Ronquières 5 mei 1900.

¹²¹⁵ Obourg 29 juni 1898.

¹²¹⁶ 's Gravenbrakel 14 november 1896.

¹²¹⁷ 's Gravenbrakel 20 november 1882.

¹²¹⁸ Bergen 6 december 1888.

¹²¹⁹ Bergen 27 april 1895.

¹²²⁰ Haine-Saint-Paul 27 oktober 1892.

¹²²¹ Cuesmes 10 juni 1890.

¹²²² Hornu 13 mei 1899.

¹²²³ Bergen 31 maart 1897.

¹²²⁴ Obourg 13 oktober 1888.

¹²²⁵ Bergen 3 maart 1890.

¹²²⁶ Strépy 8 december 1899.

¹²²⁷ Baudour 25 juli 1899.

¹²²⁸ Bracquegnies 24 mei 1882.

De staatsspoorwegen vormden overigens zelf een grote industriële onderneming, met een uitgebreid netwerk van werkplaatsen overal te lande. Louis Louvrier raakte op 26 juni 1899 gewond in het arsenaal van Bergen toen zijn hand geplet werd tussen twee metalen balken.¹²²⁹ Een ander voorbeeld was het arbeidsongeval van hulpsmid Jules Delatour op 11 juni 1888.¹²³⁰ Delatour was het aambeeld van een zware hydraulische hamer aan het reinigen, toen deze plots weer naar beneden kwam en drie vingers verbrijzelde.

De procureur des Konings van Doornik zond op 26 november 1881 een strafdossierje naar zijn collega te Bergen naar aanleiding van een treinongeval twee dagen eerder.¹²³¹ Trein nr. 1673 was vertrokken uit het depot van Ath, toen zich na 900 meter ter hoogte van Maffle een grote scheur van 55 cm lang voordeed in de ketel van de locomotief. De stoom die hierbij ontsnapte veroorzaakte zware verwondingen aan treinbestuurder Alfred Delbecq, die van de trein geslingerd werd. De trein zelf reed nog een 500-tal meter verder door.

2.2.5 De ongevallen in de voedselnijverheid

Bij de voedselnijverheid waren de suikerraffinaderijen het best vertegenwoordigd met zeven arbeidsongevallen. In de nacht van 5 op 6 oktober 1900 verdronk Georges Vancoillie, een 15-jarige Vlaming uit Gavere in de wasbak van de *sucrerie* van Quévy-le-grand.¹²³² Twee arbeidsongevallen werden veroorzaakt door valpartijen¹²³³, twee andere door explosies¹²³⁴ en nog twee door verplettering door suikerbietenwagens.¹²³⁵ Andere voorbeelden van arbeidsongevallen in de voedingsnijverheid vinden we bij de brouwerijen¹²³⁶ en de stokerijen.¹²³⁷ In de chocoladefabriek van Maurice Gilbert te Cuesmes gebeurde verder op 18 maart 1897 een arbeidsongeval met de kleine Hector Filleul, waarbij de stakker enkele vingers verloor.¹²³⁸ Als laatste kunnen we het arbeidsongeval van Juliette Pilette vermelden op 6 mei 1897 te 's Gravenbrakel.¹²³⁹ Deze dienstmeid verloor een oog tijdens de bereiding van limonade.

2.2.6 De ongevallen in de bouw

De volgende groep arbeidsongevallen die wij van naderbij bekijken betreft de bouw. In een aantal gevallen ging het hier om bouwwerkzaamheden in de industrie. Op 30 oktober 1892 bijvoorbeeld gebeurde er een zwaar ongeval tijdens de constructie van een nieuw gebouw voor de *Laminoirs Demerbe et Cie* te Jemappes.¹²⁴⁰ Bij de installatie van het dak kwam het stalen gebinte plots naar beneden. Balans: negen gewonden, waarvan drie dodelijk. Bij de bouw van een nieuwe cokesoven in opdracht van de *Charbonnages Unis de l'Ouest de Mons* raakte de 61-jarige metselaar Louis Bricourt op 3 juni 1897 gewond.¹²⁴¹ Hij was aan de slag op een stelling van ongeveer anderhalve meter hoog, op korte afstand van een spoorlijn, toen twee paarden met drie wagons gevuld met

¹²²⁹ Bergen 26 juni 1899.

¹²³⁰ Cuesmes 11 juni 1888.

¹²³¹ Maffles 24 november 1881.

¹²³² Quévy 5 oktober 1900.

¹²³³ Petit Enghien 4 april 1900 en Élouges 6 november 1898.

¹²³⁴ Boussu 2 december 1895 en Andregnies 26 november 1892.

¹²³⁵ Ville-sur-Haine 3 november 1899.

¹²³⁶ Wasmes 22 januari 1889 en Soignies 28 mei 1891.

¹²³⁷ Marcq 12 december 1899.

¹²³⁸ Cuesmes 18 maart 1897.

¹²³⁹ 's Gravenbrakel 6 mei 1897.

¹²⁴⁰ Jemappes 30 oktober 1892. Zie ook deel III.

¹²⁴¹ Élouges 3 juni 1897.

bakstenen passeerden. Het deurtje van de tweede wagon was niet goed gesloten en duwde tegen de stelling, waardoor Bricourt pijnlijk ten val kwam en de wagons zijn arm verbrijzelden. Op 7 juli 1898 werd op de terril van de put *Bonne Espérance* van de *Charbonnage Belges* te Wasmes een nieuw gebinte gebouwd, toen omstreeks 6 uur 's avonds heel de boel in elkaar stuikte.¹²⁴² Bij dit ongeval raakten twee arbeiders, Gustave Hendrickx en Désiré André licht gewond toen ze mee naar beneden donderden. Het jaar daarop was men bezig aan de constructie van een ijzeren gebinte boven de nieuwe put van de *Charbonnage de Produits*, toen zich een zwaar arbeidsongeval voordeed.¹²⁴³ Bij de installatie van een ijzeren steunpilaar van 7.510 kilogram brak plots de kabel, waardoor de pilaar naar beneden donderde en Jules Barbieux, een arbeider die beneden aan het werken was en zich niet snel genoeg uit de voeten kon maken, in twee kliefde. Een specifieke casus was het arbeidsongeval van de 45-jarige metselaar Julien Wanquier op 14 januari 1890 te Jemappes.¹²⁴⁴ Zijn werkgever, Adhemar Dubois, had een opdracht aangenomen om een stoomketel van 20 ton te installeren in de vierde put van de *Société anonyme des charbonnages du Levant du Flénu*. Tijdens de uitvoering hiervan brak de hefboom, waardoor de rechterhand van Wanquier geplet werd en geamputeerd moest worden.

Andere arbeidsongevallen speelden zich af bij private bouwwerkzaamheden.¹²⁴⁵ Metsersknecht Lucas Pierre bijvoorbeeld kwam op 17 mei 1898 omstreeks half zes 's morgens op zijn werk aan, niet ver van het slachthuis van Soignies.¹²⁴⁶ De avond tevoren had hij zeven, acht pinten gedronken en zoals elke morgen had hij ondertussen om opgewarmd te raken ook al vijf glazen jenever achter de kiezen.¹²⁴⁷ Lucas droeg twee bakken mortel naar boven die hij in de ketel goot op de stelling waar zijn baas aan het werk was. Hierop ging hij naar beneden om stenen aan te gooien, waarbij hij op de planken ging staan die bovenop het keldergat gelegd waren. Net toen hij de eerste stenen wilde nemen, brak de plank waarop hij zich bevond en viel hij in de kelder. Een gelijkaardig arbeidsongeval overkwam Edouard Clerfayt, die in de namiddag van 11 december 1889 in de twee meter diepe mestput viel van de paardenstal in opbouw van de rijkswachtkazerne van Bergen, met een gebroken been tot gevolg.¹²⁴⁸ Op 11 augustus 1889 kwamen twee arbeiders onzacht ten val toen de stelling die zij aan het opzetten waren voor schilderwerken in het station van Bergen in elkaar zakte.¹²⁴⁹

¹²⁴² Wasmes 7 juli 1898.

¹²⁴³ Jemappes 2 augustus 1899.

¹²⁴⁴ Jemappes 14 januari 1890.

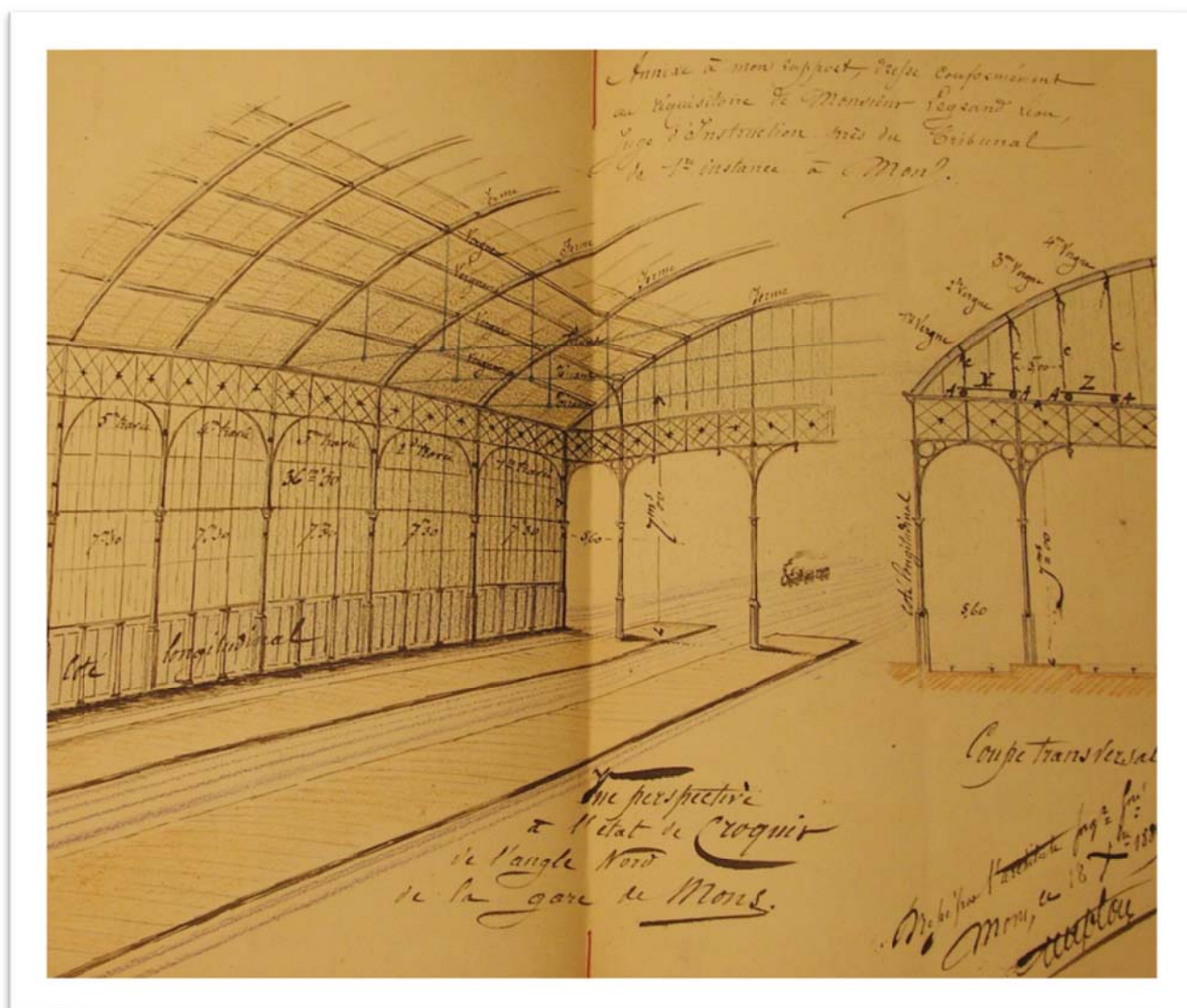
¹²⁴⁵ Met 'private bouwwerkzaamheden' bedoelen wij hier bouwwerkzaamheden die niet in de industrie plaatsvonden.

¹²⁴⁶ Soignies 17 mei 1898.

¹²⁴⁷ Deze informatie kan triviaal lijken, maar is het niet. Het getuigt van de courante praktijk in de bouw om veel alcohol te nuttigen. Bovendien was een eventuele dronkenschap van Lucas Pierre van belang voor het vraagstuk van de strafrechtelijke aansprakelijkheid.

¹²⁴⁸ Bergen 11 december 1889.

¹²⁴⁹ Bergen 11 augustus 1889.

Afbeelding 17 Station van Bergen anno 1889¹²⁵⁰

Ook Henri Fayot en Eugène Lepoivre ondervonden op 19 november de wetten van de zwaartekracht aan den lijve toen het huis in opbouw waaraan zij aan het werken waren in Quaregnon in elkaar stortte.¹²⁵¹ Edouard Delcroix viel op 27 november 1897 naar beneden bij de werkzaamheden aan het dak van de *Société coopérative catholique de Quaregnon*, niet ver van het station van Pâturages.¹²⁵²

2.2.7 Analyse

Uit het bovenstaande overzicht blijkt allereerst de grote heterogeniteit van de arbeidsongevallen op het einde van de negentiende eeuw in het arrondissement Bergen. De teruggevonden arbeidsongevallen gebeurden in de meest uiteenlopende economische sectoren, waarbij wel een groot overwicht vast te stellen valt van de mijnbouw, zoals blijkt uit onderstaand cirkeldiagram. Op zich hoeft dit niet te verwonderen, wel integendeel, gezien de mijnbouw de belangrijkste economische activiteit in dit arrondissement was.

¹²⁵⁰ Bergen 11 augustus 1889.

¹²⁵¹ Quaregnon 19 november 1891. Een zelfde ongeval overkwam Charles Marchand en Jules Lizon op 8 augustus 1893 te Jemappes. Jemappes 8 augustus 1893 (B).

¹²⁵² Pâturages 27 november 1897.

Verdeling van de strafdossiers 'non lieu' volgens economische oorsprong van de arbeidsongevallen

Grafiek 16 Verdeling van de strafdossiers 'non lieu' volgens economische oorsprong

Meer in het algemeen valt het grote aandeel op van de 'zware industrie': kolen, staal, metaalverwerkende nijverheid en groeven. Niet toevallig allemaal sectoren die typisch waren voor het zuiden van het land op dat ogenblik. Het bevestigt onze eerdere stelling dat de grondslag voor de juridisering van arbeidsongevallen in de zware industrie in het zuiden van het land gezocht moet worden. Omgekeerd hebben we hier een verklaring waarom wij in het arrondissement Brugge (of Mechelen) in vergelijking relatief weinig arbeidsongevallen aangetroffen hebben.

Er moet weliswaar een kleine kanttekening geplaatst worden bij de categorisering die wij gehanteerd hebben. Een goede afbakening was niet in alle gevallen even eenvoudig te maken. Deels komt dit omdat de economische sectoren in de praktijk in elkaar overliefen, aangezien industriële mastodonten zoals *Le Grand Hornu* zich niet alleen bezighielden met de ontginning van steenkool, maar ook actief waren in andere sectoren. In het geval van *Le Grand Hornu* was er bijvoorbeeld ook sprake van een constructieatelier en een suikerraffinaderij. Bovendien was het mijngesbeuren dermate complex dat er zich een pléjade aan arbeidsongevallen voordeed. Deze arbeidsongevallen waren niet altijd even gemakkelijk te plaatsen. Stel dat een metselaar omvergereden werd door een trein bij de steenkoolmijn waar hij in onderaanneming aan het werken was. Moet dit dan beschouwd worden als een bouw-, trein- of mijnongeval? In casu hebben wij steevast geopteerd voor het principe *accessorium sequitur principale* en het bovenstaande voorbeeld onder de mijnongevallen geklasseerd.

Nu moet wel opgemerkt worden dat het in de meeste gevallen wel duidelijk was over welke categorie het ging. Eerder dan ons blind te staren op een bijwijlen problematische categorisering loont het meer de moeite om de specifieke context van bepaalde arbeidsongevallen van naderbij te bestuderen. De reden hiervoor ligt voor de hand. In het eerste deel hebben wij reeds gezien hoe bepaalde categorieën van arbeidsongevallen, zoals de stoom-, mijn- en spoorongevallen sneller gejuridiseerd raakten dan andere zoals de bouwongevallen. Aangezien het doel van dit proefschrift er kort samengevat op neer komt van te achterhalen hoe dit komt, is het duidelijk dat wij aandacht moeten besteden aan de verschillen tussen de onderscheiden economische sectoren.

2.3 De ene werkvloer was de andere niet

Het hierboven geschetste pointillistisch overzichtsbeeld getuigt van een grote diversiteit aan arbeidsongevallen in het arrondissement Bergen. Wij hebben de arbeidsongevallen besproken in categorieën op basis van de economische context, omdat er een rechtstreeks verband is tussen de specificiteit van de werkvloer en de arbeidsongevallen die er zich voordeden. Er is nog een tweede reden om deze sectorale indeling te hanteren. Elke economische sector had haar eigen(aardig)heden. Sectoren zoals de mijnbouw en de spoorwegen waren in verregaande mate gejuridiseerd, terwijl andere, zoals de bouwsector, veel informeler waren. Dit kwam goed tot uiting bij de vergoeding van de slachtoffers van arbeidsongevallen. In deze afdeling gaan wij er dieper op in. Het procederen voor de burgerlijke rechtbank als middel tot het verkrijgen van schadevergoeding zal niet aan bod komen, aangezien dit het voorwerp uitmaakt van een afzonderlijk hoofdstuk.

2.3.1 De mijnbouw, het spoorwezen en hun georganiseerde hulpkassen

Over het spoor en de mijnbouw kunnen wij relatief kort zijn. In het eerste deel hebben wij reeds de goed georganiseerde hulpkassen besproken die hier aanwezig waren. In de gerechtelijke archieven van Bergen vonden wij hiervan een aantal sporen terug. In een getypt briefje op datum van 26 juni 1899 werd bijvoorbeeld gemeld dat aan spoorarbeider Louis Louvrier het *salaire intégral* zou doorbetaald worden.¹²⁵³ Bij het arbeidsongeval van Jules Delatour werd in het proces-verbaal van de spooradministratie van 11 juni 1888 vermeld dat een behandeling van 6 weken tot 2 maanden noodzakelijk zou zijn en dat het volledig salaris van deze beambte zou worden doorbetaald.¹²⁵⁴

Bij de sociale voorzieningen bij de mijnbouw kan de *Charbonnage de Ghlin* vermeld worden als een van de witte raven die niet aangesloten was bij een gemeenschappelijke voorzorgskas en enkel een eigen hulpkas ter beschikking stelde, gespijsd door bijdragen van werkgever en -nemers.¹²⁵⁵ Op 17 september 1898 gebeurde hier een arbeidsongeval met Emile Manteau, die blijvend arbeidsongeschikt raakte. Op het ogenblik van zijn ongeval verdiende Manteau 2,90 frank netto. De hulpkas van de steenkoolmijnmaatschappij kende hem vanaf 18 oktober 1898 een uitkering van 1,50 frank per werkdag toe. Na verschillende bezoeken van de mijndirectie kreeg Manteau vanaf 10 april 1899 een supplement, waardoor de uitkering steeg tot 2,45 frank per dag.¹²⁵⁶

Naar aanleiding van de verwondingen opgelopen bij een mijngasontploffing op 2 juni 1885 daagde Jean Joseph Sauttelet zijn werkgever, de *Société des charbonnages unis de l'Ouest de Mons* voor de werkrechttersraad van Dour en Boussu.¹²⁵⁷ Op 18 februari 1886 werd een proces-verbaal van niet verzoening opgemaakt voor het verzoeningsbureau, maar een week later kwamen de partijen toch tot een dading. De vennootschap verbond zich ertoe het slachtoffer 24 centimes per ziekte dag te betalen, vanaf zijn (tweede) verwonding op 24 november 1885. Na zes maanden zou zij dan een aanvraag indienen bij de gemeenschappelijke hulpkas om hem een definitief pensioen te laten toekennen. Desalniettemin stuurde Sauttelet vooralsnog op 12 maart 1888 een brief naar de procureur des Konings waarin hij aangaf dat hij door zijn ongeval op 2 juni 1885 zijn linker arm niet meer kon gebruiken en dat hij daardoor zijn brood niet meer kon verdienen. Via deze klacht

¹²⁵³ Bergen 26 juni 1899.

¹²⁵⁴ 'Cet agent sera porté à salaire intégral'.

¹²⁵⁵ Ghlin 17 september 1898.

¹²⁵⁶ Dit bedrag kon evenwel in de toekomst weer verlaagd worden.

¹²⁵⁷ Élouges 2 juni 1885.

hoopte hij een hogere vergoeding te verkrijgen, wat natuurlijk onmogelijk was, aangezien hij gebonden was door de dading.

Op 30 januari 1900 overkwam de 31-jarige Edouard Dubrunquet een ongeval in de steenkoolmijn van *La Grande Machine à feu* te Dour.¹²⁵⁸ Sindsdien moest hij rondkomen met een uitkering van (slechts) 4,20 frank per week. De directie had hem wel een alternatief in de vorm van lichter werk in het vooruitzicht gesteld en hem bovendien een schadevergoeding van 4 à 5.000 frank voorgespiegeld. Na deze beloftes was het evenwel oorverdovend stil geworden waardoor Dubrunquet op droog zaad kwam te zitten en zijn hospita hem uit het huis dreigde te zetten. Er restte hem niets anders dan strafklacht neer te leggen in de hoop op die manier een vergoeding te bekomen.

De bovenstaande voorbeelden waren de spreekwoordelijke uitzonderingen op de regel: in de meeste strafdossiers in verband met mijnongevallen vonden wij geen sporen van vergoedingsmechanismen terug. De oorzaak hiervoor is simpel. Een mijnwerker die het slachtoffer werd van een mijnongeval werd verondersteld automatisch een uitkering van de hulpkassen te krijgen en hieraan hoefden in het strafonderzoek dan ook niet veel woorden vuil gemaakt te worden.

Niet alle personen die actief waren in het spoor- of mijngebeuren konden automatisch genieten van een uitkering. De onderliggende arbeidsverhoudingen waren van cruciaal belang, zoals blijkt uit het ongeval bij het spoor op 27 april 1895 waarbij Jean Moerman verwondingen opliep.¹²⁵⁹ Het lossen van de steenkool die moest dienen als brandstof voor de locomotieven werd hier *par entreprise* toevertrouwd aan een particulier, die volgens een clause in het lastenboek verantwoordelijk was voor de praktische organisatie en dus ook aansprakelijk was voor gebeurlijke arbeidsongevallen. Het slachtoffer moest zich rechtstreeks richten tot zijn werkgever en kon niet genieten van de sociale voorzieningen van het spoor.¹²⁶⁰

In het geval van de mijnen ging het vooral om arbeiders die in onderaanneming bouwwerkzaamheden uitvoerden. Dit kon desastreuze gevolgen met zich meebrengen, zoals het strafdossier naar aanleiding van het ongeval van Julien Wanquier op 14 januari 1890 te Jemappes getuigt.¹²⁶¹ Bij de installatie van een stoomketel in de steenkoolmijn *du Levant du Flénu* had Wanquier zijn hand geplet, die hierdoor naderhand geamputeerd moest worden. Wanquier en zijn vrouw waren verschillende keren naar de directeur van de *Société du Levant du Flénu* gegaan om hulp te vragen, maar het enige wat zij gekregen hadden was een klein karretje met steenkolen. Toen zij een tweede lading kwamen halen, had de directeur gezegd dat hij al genoeg zieken en gewonden van de steenkoolmijn moest onderhouden en dat hij bijgevolg niets meer kon of wou geven aan hen. Wanquier was immers niet in dienst van de steenkoolmijn, maar wel van ondernemer Adhémar Dubois, die in aanneming stoomketels installeerde.¹²⁶² In de overeenkomst was duidelijk gestipuleerd dat Dubois de aansprakelijkheid op zich nam van alle ongevallen die gebeurden tijdens de werkzaamheden. Toen Dubois hiermee geconfronteerd werd door de strafrechtsinstanties antwoordde hij dat hij op het ogenblik van het ongeval niet aanwezig was

¹²⁵⁸ Dour 30 januari 1900.

¹²⁵⁹ Bergen 27 april 1895.

¹²⁶⁰ Een identieke casus betrof het arbeidsongeval van Florent Lequin, die als arbeider brandstof loste voor ondernemer Simoens in het station van Bergen. Bergen 3 maart 1890.

¹²⁶¹ Jemappes 14 januari 1890.

¹²⁶² De directeur van de steenkoolmijn verklaarde hieromtrent: 'Le nommé Wanquier dont vous me parlez et qui a été blessé paraît-il sur les dommages du charbonnage, ne travaillait pas à notre compte, il n'avait pas de livre chez nous, par conséquent nous ne le connaissons absolument pas, c'est un maçon au compte du nommé Dubois, ce dernier entrepreneur de la société'.

omdat hij nu eenmaal niet overal tezelfdertijd kon zijn. Als er een ongeval gebeurd was, dan was het de eigen fout van de arbeiders, want alle voorzorgsmaatregelen om ongevallen te vermijden waren genomen. Logisch dat Wanquier zich erover beklaagde dat hij geen geluk had: hij moest zelf de dokter betalen en alle andere kosten die het ongeval veroorzaakt hadden.¹²⁶³

Wat een contrast met het reeds vermelde arbeidsongeval van Sylvain Hallot op 11 augustus 1899 te Cuesmes. Deze 17-jarige arbeider, '*qui travaillait pour le compte du charbonnage*', was bezig met de herstelling van het dak van het toilet van een huis in de Rue du Flénu toen hij pijnlijk ten val kwam. Tijdens het verhoor door de politiecommissaris verklaarde opzichter Hector Ruelle dat de steenkoolmaatschappij zeker de kosten zou dragen van dit ongeval.

2.3.2 De groeven: oases van paternalisme

De groeven vormen een voorbeeld van een sector die relatief weinig gejuridiseerd was, in tegenstelling tot de bovenvermelde staatsspoorwegen en de mijnbouw. Een extreem voorbeeld van dergelijke informele arbeidsverhoudingen vinden wij terug in het arbeidsongeval van 12 november 1884 te Ecaussines-d'Enghien.¹²⁶⁴ Een aantal werkloze mannen waren bij een zekere Fondu geweest om hem toestemming te vragen om tegen vergoeding zand te ontginnen op zijn terrein, dat zij vervolgens naar de steenzagerijen vervoerden.¹²⁶⁵ De opbrengst verdeelden zij onder elkaar. Zij waren op die manier al acht dagen bezig, toen zich een ongeval voordeed en Léopold Blanpain dodelijk bedolven raakte.

Ook bij de groeven met loonarbeiders was er sprake van een lage juridiseringsgraad, zoals allereerst blijkt uit het feit dat er relatief weinig reglementering was, maar des te meer 'gebruiken'. Bij een zwaar ongeval met vier slachtoffers, waarvan twee dodelijk, op 26 maart 1885 te Soignies werd in de technische expertise een bepaalde manier van stenen lossen besproken.¹²⁶⁶ De expert vermeldde dat de twaalf arbeiders deze manier van werken gewoon waren en er de gevaren van kenden. Er was niemand aangeduid om te waken over de veiligheid, maar dat was in dit geval de normale gang van zaken. Bij het strafonderzoek naar aanleiding van een ongeval op 30 januari 1895 in de steengroeve *Cornet, Jaumot et cie* te Ecaussinnes d'Enghien stelde mijnningenieur Jean Lebacq vast dat de uitbater geen vergunningstoelating had om een zagerij uit te baten, wat in overtreding was met artikel 1 van het KB van 29 januari 1863 *sur la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes*, omdat de grote steenzagerijen sinds het KB van 31 mei 1887 onder deze geklasseerde ondernemingen gerekend werden.¹²⁶⁷ De eigenaar, Jules Cornet, bracht als verweer dat de steenzagerij die hij uitbaatte in 1852 gebouwd werd door *Simon Batard frère et soeur*. Toen hij deze groeve overnam in 1891 ging hij er van uit dat alles administratief in orde was. Quod non.

Een ander kenmerk van de groeven was hun familiale karakter. Désiré Quaqueur, eigenaar van een mergelput, bijvoorbeeld was er niet bij toen op 23 maart 1892 een ongeval gebeurde in zijn put,

¹²⁶³ 'Je n'ai pas de fortune, je dois payer le médecin et tous les frais que m'ont occasionné cet accident.'

¹²⁶⁴ Enghien 12 november 1884.

¹²⁶⁵ Het ging om Joseph Picalosa (46), zijn neef Edmond Foret (19) en zijn schoonbroer Leopold Blanpain (29).

¹²⁶⁶ Soignies 26 maart 1885. We vonden nog sporen terug van dergelijke 'gebruiken'. Naar aanleiding van een dodelijk ongeval op 30 juli 1885 in de groeve van *Gregoire Wincqz et cie* werd gesteld: 'Il n'existe aucun règlement sur ce point et ces pratiques se transmettent entre ouvriers'. Soignies 30 juli 1885. Bij een ongeval op 3 september 1894 te Hautrage werd over de gevolgde werkwijze gezegd: 'Le mode d'attache employé par M. Lebailly est général dans la région et a été employé en tout temps'. Elders klonk het: 'Le mode d'extraction des vases d'extraction au moyen des crochets renseignés au procès-verbal est absolument général dans les exploitations d'Hautrage et Villerot et l'a été de tout temps'. Hautrage 3 september 1894.

¹²⁶⁷ Écaussinnes-d'Enghien 30 januari 1895.

omdat zijn koe moest kalven.¹²⁶⁸ In voorliggend geval ging het om een kleine groeve, maar zelfs de grote ondernemingen, met enkele honderden werknemers, werden gekenmerkt door dit uitgesproken familiaal karakter. Bij het arbeidsongeval op 10 april 1889 in de steengroeve van *Léon Cousin et sœurs* raakten drie arbeiders gewond, waarvan een dodelijk.¹²⁶⁹ Uit het onderzoek bleek dat er sinds 1846 slechts twee ongevallen gebeurd waren, alhoewel de groeve nooit minder dan 300 à 400 arbeiders tewerkgesteld had. In een brief gedateerd op 25 april 1889 gaf Cousin een omstandige uitleg aan de politiecommissaris over alle maatregelen van veiligheid en preventie die er concreet genomen werden. Hij voegde er aan toe dat de ouders, broer, zuster en petekind van het dodelijk slachtoffer vergoed waren. De twee gewonde arbeiders waren goed op weg naar volledige genezing. De ene was alweer aan de slag en de tweede kon ondertussen opnieuw lopen. Beiden werden betaald à *journée pleine* en zij konden genieten van een gratis dokter, apotheker, hulp in natura en cash.¹²⁷⁰ Hij voegde er nog aan toe:

'(...) que je n'ai jamais voulu aucune affiliation à une société d'assurance quelconque parce que cela diminue la surveillance des agents quand on sait qu'on est assuré et cela endort la prudence des ouvriers - nous avons toujours tout réglé nous-mêmes à l'entière satisfaction des intéressés et je suis certain que vous n'avez jamais entendu de plaintes de nous à cet égard.'

In het dossier bevinden zich verder sporen van het charmeoffensief dat gevoerd werd om de vermoedelijke dader van het arbeidsongeval, de 56-jarige werkopzichter Félix Ouverlaux, van alle schuld vrij te pleiten. De eigenaar van de groeve (of Ouverlaux zelf?) verzamelde een aantal verklaringen van notabelen van de gemeente, zoals de burgemeester, schepenen en bevriende groeve-eigenaars waaruit moest blijken hoe voortreffelijk Ouverlaux en zijn gedrag wel waren.¹²⁷¹ Er werd onder andere vermeld dat hij drie jaar lang belangeloos de tekenschool van de arbeiders geleid had, dat hij van onberispelijk gedrag was en dat onder zijn leiding het minst dodelijke arbeidsongevallen voorgevallen waren van alle groeven in de gemeente.¹²⁷²

Eenzelfde positieve appreciatie van de opzichter vinden wij terug in het strafdossier naar aanleiding van een ongeval op 28 juni 1897 in de *Carrière du Levant*, eveneens in Ecaussinnes d'Enghien.¹²⁷³ Afgevaardigd bestuurder Ernest Denys kwam slechts twee of drie keer per week langs en hij liet de praktische werking van de groeve volledig in handen van de 28-jarige Joseph Goffart, die alle noodzakelijke maatregelen moest nemen in verband met de veiligheid van de arbeiders. Uit zijn verklaringen bleek dat Denys alle vertrouwen had in zijn opzichter.¹²⁷⁴

Jules Lebailly, eigenaar van een groeve in Hautrage, was zodanig van zijn melk door het dodelijk ongeval van zijn trouwe werknemer Edouard Moulet die reeds 25 jaar in dienst was, dat hij de

¹²⁶⁸ Quaregnon 19 maart 1892.

¹²⁶⁹ Écaussinnes-d'Enghien 10 april 1889.

¹²⁷⁰ Dat deze bewering klopt blijkt uit de getuigenis van de 22-jarige groeewerker die bij het ongeval gewond raakte: 'Je suis resté chez moi 6 à 7 semaines pendant lesquelles j'ai reçu 3 francs par jour, ce qui représente le gain ordinaire de ma journée de travail. J'ai été de plus complètement indemnisé de mes frais de médecin et de médicaments'.

¹²⁷¹ Concreet ging het om 5 verklaringen.

¹²⁷² Dat Ouverlaux zelf achter deze sympathiebetuigingen stak, moge blijken uit het briefje dat aan hem zelf gericht was: 'Mon cher Ouverleaux, J'accède d'autant plus volontiers à votre désir que ce que je vous écris est l'expression sincère de ma pensée. Depuis une trentaine d'années que j'ai le plaisir de vous connaître et de vous voir à l'œuvre, je n'ai jamais rencontré un employé aussi à sa besogne que vous et donnant plus de soins à tous ses travaux'. In de brief van de burgemeester en schepenen klonk het als volgt: 'Ouverlaux Félix (...) est de bonne vie et mœurs, d'une conduite régulière, de plus qu'il a toujours conduit les grands travaux dont il est chargé avec une rare prudence et une grande prévoyance'.

¹²⁷³ Écaussinnes-d'Enghien 28 juni 1897.

¹²⁷⁴ 'Goffart est un garçon soigneux et prudent dans lequel j'ai toute confiance'.

‘daders’, de gebroeders Désiré en Antoine Bricq, op staande voet ontsloeg.¹²⁷⁵ Nochtans waren het twee goede arbeiders die nooit dronken waren. Hij kwam achteraf dan ook op zijn besluit terug, waarbij hij als verklaring gaf: *‘C’est dans un moment de colère que je les ai renvoyés pour faire un exemple car je tenais énormément à Moulet qui dirigeait tous les travaux difficiles.’*

Zoals reeds vermeld bij het arbeidsongeval in de groeve van Cousin, werd bij een arbeidsongeval doorgaans goed gezorgd voor de slachtoffers en hun nabestaanden. Naar aanleiding van het ongeval op 27 december 1897 te Saint Symphorien verklaarde *directeur des travaux* Léopold-Amand Descamps dat de families van de slachtoffers vergoed waren en dat er geen enkele betwisting gerezen was in dat verband.¹²⁷⁶ Eenzelfde verhaal bij het dodelijk arbeidsongeval op 6 april 1893 in de 35-meter diepe put *Bultell* van de *Société Wincqz*.¹²⁷⁷ Het slachtoffer hier was de 36-jarige weduwnaar Clément Pardonge. Hij liet een 16-jarig meisje achter, dat ‘naar alle waarschijnlijkheid’ een pensioen van de firma zou ontvangen. Het arme weesje had het lijk van haar vader laten weghalen om begraven te worden op de achtste april, *‘aux frais de la société comme chose se fait en pareille occurrence’*. Er werd ook nog vermeld dat zij de persoonlijke spulletjes teruggekregen had die men in de zakken van haar ongelukkige vader aangetroffen had: een geldbeugeltje met 1 frank 43 centimes, een tabaksdoos en een sleutel.

Alhoewel het altijd gevaarlijk is om te veralgemenen, komt op basis van het bovenstaande relaas het beeld bovendien van een economische sector waar sterke persoonlijke, bijna familiale, banden bestonden tussen de werkgevers en hun personeel. Bij een arbeidsongeval namen de werkgevers zelf de zorg op zich van de slachtoffers en hun nabestaanden. Van alle bestudeerde sectoren was de ‘paternalistische reflex’ hier het sterkst. Deze vaststelling is niet zonder belang. Wanneer een arbeider automatisch via informele mechanismen vergoed werd, bleven er maar weinig *incentives* over om bijvoorbeeld via gerechtelijke procedure een schadevergoeding te bekomen.

2.3.3 De bouw

Een andere sector die uitblonk in de informele afhandeling van arbeidsongevallen was de bouwsector.¹²⁷⁸ Op 8 augustus 1893 was aannemer Henri Berdal met een aantal arbeiders een huis aan het bouwen in de Rue de Cuesmes in Jemappes, toen een muur instortte.¹²⁷⁹ Twee bouwvakkers, Charles Marchand en Jules Lizon, raakten hierbij gewond. Meester-metselaar Jules Lizon werd naar een buur gebracht, waar hij de eerste zorgen kreeg van een arts. Daarna had hij een recuperatieperiode nodig van 24 dagen. Op 2 september ging hij opnieuw aan de slag op dezelfde werf, zonder vergoed geweest te zijn voor de dagen dat hij arbeidsongeschikt was.¹²⁸⁰ Zijn collega Charles Marchand kreeg verschillende bakstenen op het hoofd en moest op verschillende plaatsen genaaid worden. Aan de rijkswacht verklaarde hij op 1 november 1893 dat hij van deze wonden totaal geen last meer had. Hij had erger gevreesd. In totaal had hij twee weken niet kunnen werken. Zijn patroon had hem alle ziekte-dagen betaald, alsook de dokter- en apothekerskosten. In deze zaak werd de ene arbeider dus vergoed door de werkgever, terwijl de ander niets kreeg.

¹²⁷⁵ Hautrage 3 september 1894.

¹²⁷⁶ Saint Symphorien 27 december 1897.

¹²⁷⁷ Soignies 6 april 1893.

¹²⁷⁸ We verwijzen in dit verband ook naar hetgeen hierboven geschreven werd over de bouwactiviteiten in de mijnbouw.

¹²⁷⁹ Jemappes 8 augustus 1893 (B).

¹²⁸⁰ Op 30 oktober 1893 vroeg de onderzoeksrechter aan de rijkswacht om hem te laten weten of de gewonden vergoed waren of niet. Jules Lizon antwoordde: ‘Je n’ai jamais été indemnisé de la perte de mes 24 journées’.

2.3.4 De fabrieksnijverheid

Bij de fabrieksongevallen vonden wij eveneens sporen terug van informele afhandelingmechanismen. Op 9 november 1892 bijvoorbeeld liep Nicolas Delaunois verwondingen op bij een arbeidsongeval in de omgeving van een van de fabrieken van Solvay in Ghlin.¹²⁸¹ Zijn werkgever betaalde hem drie frank per dag en alle medische en farmaceutische kosten. Bij het arbeidsongeval van de 13-jarige Hector Filleul in de chocoladefabriek van Maurice Gilbert in Cuesmes werd vermeld dat de werkgever alle medische kosten van het kind ten laste genomen had.¹²⁸²

Bij een ongeval in de fosfaatfabriek *de la Malogne* te Cuesmes waren twee arbeiders, Auguste Cornu en Gaston Godefroid, omgekomen.¹²⁸³ In een brief aan de onderzoeksrechter op datum van 12 juli 1898 meldde de directeur dat hij alle kosten (onder andere van de begrafenissen) ten laste genomen had.¹²⁸⁴ De weduwe van Cornu kreeg bovendien een uitkering van 15 frank per maand tot eind 1898. Voor het dochtertje werd 3,5 frank betaald tot zij de leeftijd van 12 jaar zou bereiken. Hij voegde eraan toe dat deze laatste uitkering in overeenstemming was met de uitkeringen van de voorzieningskas van de mijnwerkers en dat zij toegekend was bij wijze van *faveur spéciale*.

In de vermelde brief was ook sprake van een arbeidsongevallenverzekering bij de maatschappij *Le Secours* te Parijs. Op basis hiervan kreeg de weduwe van Auguste Cornu een som van 2.000 frank en de vader van Godefroid 750 frank. Dit brengt ons naadloos bij de arbeidsongevallenverzekeringen, waarvan in verschillende dossiers zijdelings sporen aangetroffen werden. De oudste vermelding, die wij konden terugvinden, dateert uit 1885. Naar aanleiding van een dodelijk arbeidsongeval op 24 juli 1885 in de walsenrij van Boël werd vermeld dat voor alle arbeiders een levensverzekering afgesloten was en dat de weduwe van het slachtoffer op die manier een vergoeding zou ontvangen, '*qui la mettra à l'abri du besoin*'.¹²⁸⁵ Bij het ongeval van Léopold Dupaquier op 6 september 1898 te La Louvière in de fabriek van Nicaise-Delcuve werd vermeld dat deze affaire behandeld werd door de verzekeringsmaatschappij.¹²⁸⁶ Adolphe Denuit, eigenaar van de kalkovens te Obourg, had zich verzekerd tegen arbeidsongevallen bij de verzekeringsmaatschappij *l'Abeille*.¹²⁸⁷ Volgens de verzekeringspolis moest de maatschappij in geval van overlijden 400 keer het dagloon van de arbeider uitkeren. Op 23 oktober 1897 sloeg het noodlot toe en werd Emmanuël Robert gedood. Aangezien Robert ongeveer 3,50 frank per dag verdiende, kwam het uit te keren bedrag neer op 1.400 frank.

De afhandeling van ongevallen waarbij sprake was van een verzekering verliep echter niet altijd van een leien dakje. Op 30 oktober 1899 bijvoorbeeld verloor Marie Desiméon een oog in de *Boulonneries de la Louvière*.¹²⁸⁸ Op 2 maart 1900 was ze nog steeds niet opnieuw aan de slag. Van de *Boulonneries* had zij niets ontvangen. De verzekeringsmaatschappij had haar 600 frank aangeboden, maar haar broer vond dat te weinig, waarna zij klacht neergelegd had bij de procureur.

¹²⁸¹ Ghlin 8 november 1892.

¹²⁸² 'Je me suis chargé des soins médicaux à donner à l'enfant'. Cuesmes 18 maart 1897.

¹²⁸³ Cuesmes 29 mei 1898.

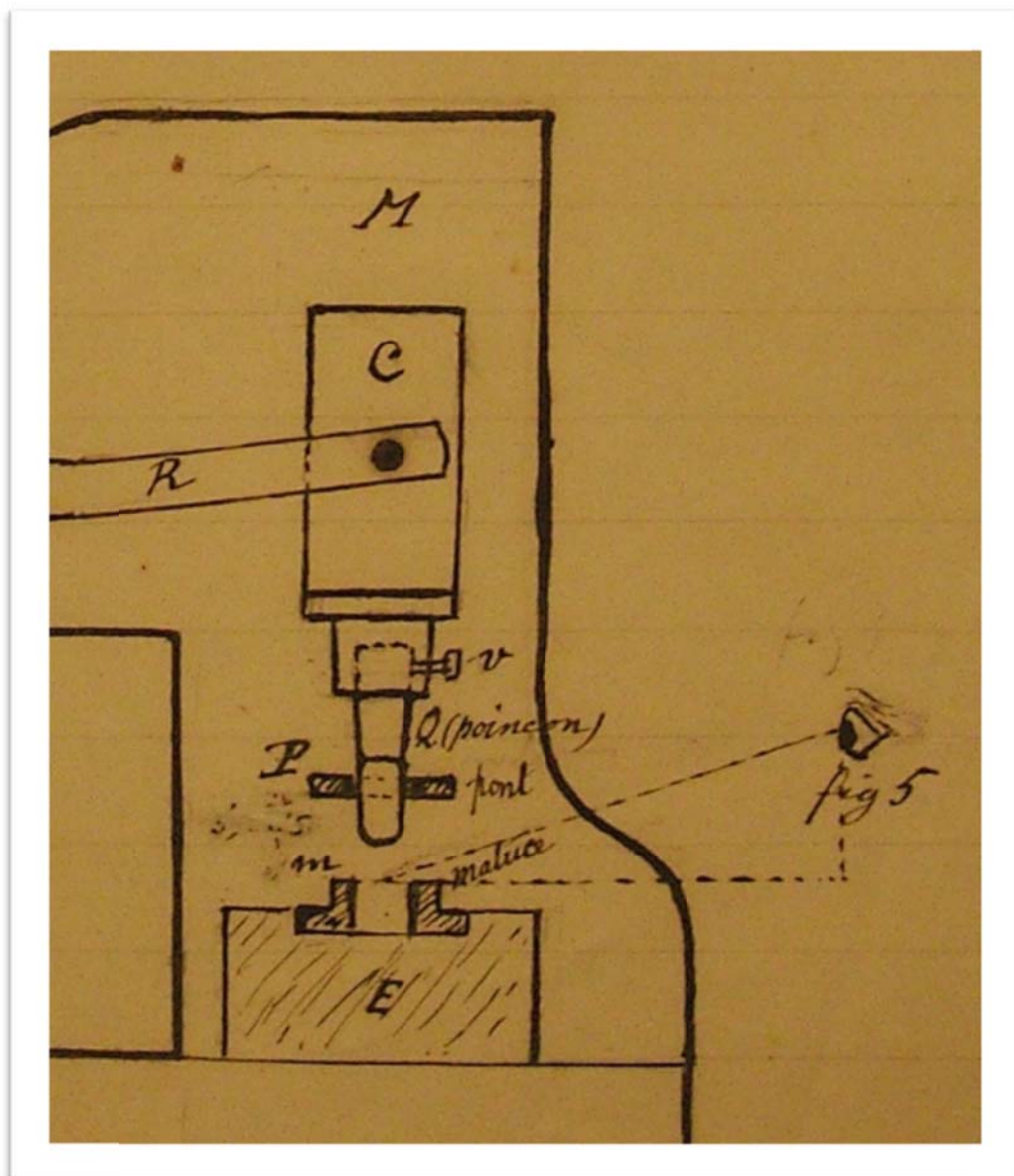
¹²⁸⁴ Brief d.d. 12 juli 1898 van de directeur.

¹²⁸⁵ La Louvière 24 juli 1885.

¹²⁸⁶ La Louvière 6 september 1898.

¹²⁸⁷ Obourg 23 oktober 1897.

¹²⁸⁸ La Louvière 30 oktober 1899.

Afbeelding 18 Tekening van de machine in het dossier Marie Desiméon¹²⁸⁹

Bij een arbeidsongeval op 1 oktober 1898 te Wasmes werd het linkerbeen van Valery Coulon gebroken onder de knie.¹²⁹⁰ De verzekeringsmaatschappij *Royale Belge* uit Brussel, waarbij de arbeiders van het atelier verzekerd waren, bood 312 frank '*une fois donné*', wat overeenkwam met een half loon gedurende zes maanden. Coulon weigerde. Hij wilde tot een overeenkomst komen met mevrouw Foucamberg, zijn werkgeefster. Zij repliceerde dat het de verzekeringsmaatschappij was die aansprakelijk was en weigerde elke vergoeding. Een tijdje later kwam de boekhouder van de fabriek langs met een nieuw voorstel. Bovenop de reeds aangeboden som werden er drie maanden half dagloon geboden, maar ook dat weigerde Coulon. Daarop nam hij meester Edmond Preumont in de arm en startte een burgerlijke procedure.

¹²⁸⁹ La Louvière 30 oktober 1899.

¹²⁹⁰ Wasmes 1 oktober 1898.

2.3.5 Besluit

Alhoewel de bovenstaande voorbeelden slechts fragmentarisch zijn en niet zonder meer veralgemeend mogen worden, geven zij toch een indicatie van de verschillen tussen de diverse sectoren met betrekking tot de manier waarop arbeidsongevallen vergoed werden. De mijnbouw en spoorwegen kenden goed georganiseerde hulpkassen, de groeven werden gekenmerkt door paternalistische vergoedingssystemen, arbeidsongevallenverzekeringen waren dan weer wijd verspreid bij de fabrieksarbeid en ten slotte was er de bouwnijverheid met haar grote willekeur. In essentie kunnen deze verschillen herleid worden tot gradaties van juridisering van de verschillende sectoren. In het geval van de mijnbouw en de spoorwegen bijvoorbeeld had 'het recht' een grote greep op de organisatie ervan, terwijl dit bij de bouw, een van oudsher ambachtelijke aangelegenheid, niet het geval was. In het volgende hoofdstuk onderzoeken wij de verschillen in juridisering aan de hand van een studie van de inspectiediensten, die zowel een factor als een uiting van juridisering waren.

Hoofdstuk III De bijzondere inspectiediensten in actie

3.1 Inleiding

In de strafdossiers die wij bestudeerd hebben, zijn talloze sporen terug te vinden van de werking van de bijzondere inspectiediensten. In dit hoofdstuk proberen wij een aantal structurele elementen te distilleren en te synthetiseren uit het heterogeen aanbod. De bedoeling van de analyse van de werking van deze inspectiediensten is hun rol te achterhalen binnen het proces van juridisering van arbeidsongevallen. Concreet zullen wij de activiteiten van drie afzonderlijke inspectiediensten bespreken, namelijk de mijnadministratie, de administratie van de Belgische staatsspoorwegen en de arbeidsinspectie.

3.2 De mijnadministratie

De mijnadministratie was strak hiërarchisch georganiseerd, met aan het hoofd de directeur-generaal van de mijnen, bijgestaan door een centrale administratie in Brussel.¹²⁹¹ Het Koninkrijk werd ingedeeld in twee grote mijndivisies onder leiding van een *inspecteur général*.¹²⁹² De eigenlijke mijnregio's waren onderverdeeld in 8 mijnarrondissementen, die bestuurd werden door een *ingénieur en chef, directeur*.¹²⁹³ In de strafdossiers uit Bergen vonden we sporen terug van de eerste vier mijnarrondissementen. De begrenzing van deze mijnarrondissementen had een eigen logica, die samenviel met de economische realiteit, eerder dan met de gerechtelijke of administratieve grenzen.¹²⁹⁴ Onderaan de ladder stonden de mijninspecteurs, die de eigenlijke onderzoeken moesten voeren en hiervan proces-verbaal moesten opstellen, onder andere naar aanleiding van zware ongevallen in de mijnen. De omvang van deze mijnadministratie moet niet overschat worden. In 1894 waren er alles samen, voor heel het Koninkrijk, 49 ingenieurs actief op lokaal niveau.¹²⁹⁵

¹²⁹¹ In het toepasselijke KB van 21 september 1894 werden de volgende 8 graden onderscheiden: directeur général (I), inspecteur général (II), ingénieur en chef, directeur (III), ingénieur principal de 1ère classe (IV), ingénieur principal de 2e classe (V), ingénieur de 1ère classe (VI), ingénieur de 2e classe (VII), ingénieur de 3e classe (VIII). KB 21 september 1894 portant organisation du service et du corps des ingénieurs des mines, *BS* 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 550-555.

¹²⁹² De eerste algemeen inspecteur, met residentie te Bergen, had het toezicht op de provincies Brabant, Oost- en West-Vlaanderen en Henegouwen. De tweede, met residentie te Luik, zag toe op de provincies Antwerpen, Luik, Limburg, Luxemburg en Namen. Artikel 11 KB 21 september 1894 portant organisation du service et du corps des ingénieurs des mines, *BS* 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 550-555.

¹²⁹³ De standplaatsen waren als volgt vastgelegd: voor het eerste en tweede arrondissement: Bergen, voor het derde en vierde: Charleroi, voor het vijfde: Namen en voor het zesde tot en met achtste: Luik. De arrondissementen zelf waren verder onderverdeeld in districten. Artikel 8 en 9 KB 21 september 1894 portant organisation du service et du corps des ingénieurs des mines, *BS* 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 550-555.

¹²⁹⁴ We kunnen op dit vlak verwijzen naar de arbeidsinspectie die, zoals we in het eerste deel gezien hebben, ook de economische logica volgde, met bijvoorbeeld een afzonderlijk district voor de textielnijverheid in Gent.

¹²⁹⁵ Artikel 6 KB 21 september 1894 geeft het volgende overzicht: 2 inspecteurs généraux, 8 ingénieurs en chef, directeurs, 5 inspecteurs principaux de 1ère classe, 5 inspecteurs principaux de 2e classe, 9 ingénieurs de 1ère classe, 10 ingénieurs de 2e classe en 10 ingénieurs de 3e classe. KB 21 september 1894 portant organisation du service et du corps des ingénieurs des mines, *BS* 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 550-555.

Het leeuwendeel van de ongevallen waarvoor de mijninspectie bevoegd was, gebeurde ondergronds in de vele steenkoolmijnen die het zuiden van het land op dat ogenblik rijk was.¹²⁹⁶ Naast de ondergrondse mijnongevallen was de mijnadministratie ook bevoegd voor de ongevallen die voorvielen op de *dépendances immédiates* van de steenkoolmijnen.¹²⁹⁷ De hamvraag was natuurlijk wat hieronder begrepen moest worden. Uit het onderzoek van de strafdossiers blijkt dat de mijnadministratie een relatief enge invulling hanteerde. Het ongeval bovengronds moest in rechtstreeks verband staan met de mijnactiviteit.

Bij het strafonderzoek naar aanleiding van een arbeidsongeval op 16 maart 1886, waarbij Jules Corduant uit La Bouverie om het leven kwam, kreeg de onderzoeksrechter nul op het rekest toen hij het administratief dossier opvroeg bij de mijnadministratie. De directeur van het eerste arrondissement meldde hem dat het ongeval waarbij Corduant verpletterd werd door een wagon aan de oppervlakte niet als een *accident spécial aux travaux des mines* beschouwd werd en dat er dan ook geen proces-verbaal opgesteld was.¹²⁹⁸ Meer in het algemeen beschouwde de mijnadministratie dergelijke bovengrondse 'treinongevallen' buiten haar bevoegdheid, zoals ook uit andere strafdossiers bleek.¹²⁹⁹ Zelfs wanneer een arbeider verpletterd werd door een wagon onder de *grille* van een steenkoolmijn (bij de *triage*), zoals op 16 maart 1886, beschouwde zij dit niet als een 'mijnongeval'.¹³⁰⁰ Meestal was de mijnadministratie wel zo gediensig om alsnog een verslag op te maken, dat vervolgens ter inlichting (*comme renseignement*) naar de strafinstanties opgestuurd werd.¹³⁰¹ Zoals we gezien hebben, werden de *terrils* door de mijnadministratie ook niet begrepen onder de noemer *dépendance immédiate*, maar ook hier voerde de mijnadministratie in bepaalde gevallen toch een onderzoek uit voor de gerechtelijke instanties, '*pour satisfaire à votre désir*'.¹³⁰² In andere gevallen werd het probleem omzeild door de mijningenieur te charteren als gerechtelijk expert en hem in die hoedanigheid een technisch verslag te laten opstellen over het ongeval.¹³⁰³

De mijnadministratie was niet alleen bevoegd voor de steenkoolmijnen, maar ook voor de andere ondergrondse ontginningen, zoals de ondergrondse groeven van bijvoorbeeld fosfaten en marmer.¹³⁰⁴ Op 21 april 1892 zond onderzoeksrechter Spronck een brief naar Alphonse Jottrand, *directeur de la division des mines*, met de vraag om hem te laten weten of het mijncorps een onderzoek gestart was naar het overlijden van Louis Urbain op 19 maart 1892 in de ondergrondse

¹²⁹⁶ Zoals wij gezien hebben, werd de basis voor deze bevoegdheid gelegd door de wet van 21 april 1810 concernant les mines, les minières et les carrières, *Pasin.*, reeks I, XV, 83-92.

¹²⁹⁷ Zie bijvoorbeeld artikel 78 KB 28 april 1884 règlement sur l'exploitation des mines, BS 3 mei 1884, *Pasin.* 1884, 129-137. Haine-Saint-Paul 30 juli 1898.

¹²⁹⁸ Élouges 8 februari 1884.

¹²⁹⁹ Quaregnon 16 maart 1886, Houdeng-Aimeries 21 november 1888, La Louvière 30 augustus 1892, Trivières 31 augustus 1892, Saint Ghislain 17 augustus 1893, Jemappes 8 augustus 1893 (A), Houdeng-Aimeries 7 juli 1898, Frameries 28 september 1898, La Louvière 24 januari 1899 en La Louvière 27 december 1899.

¹³⁰⁰ Quaregnon 16 maart 1886.

¹³⁰¹ Bij wijze van voorbeeld: 'Cet accident qui a causé des blessures mortelles au nommé Modest Vanhulle, d'Obourg, ne s'étant pas produit dans les dépendances immédiates de la mine, n'a pas été constaté par procès-verbal. Cependant m. l'ingénieur Ledouble s'étant rendu sur les lieux le 28 septembre dernier et ayant procédé à une enquête dont les résultats sont consignés dans son rapport du 29 ci-dessous, en copie, à titre de renseignements.' Trivières 31 augustus 1892.

¹³⁰² In het dossier naar aanleiding van het ongeval op de terril d.d. 4 november 1890 werd volgende uitleg gegeven: 'L'accident dont il s'agit n'a pas eu lieu dans une mine ni dans ce qui, d'après les instructions que nous avons reçues, doit en être considéré comme une 'dépendance immédiate' (artikel 78 van het KB van 1884). Wasmes 4 november 1890. In een ander dossier luidde het: 'Monsieur l'ingénieur Simonis a fait cependant suivant votre désir, une enquête et en a consigné les résultats dans un rapport dont je vous transmets copie'. Jemappes 15 februari 1896.

¹³⁰³ Haine-Saint-Paul 12 december 1898, La Louvière 29 november 1897, Quaregnon 4 november 1885, Jemappes 2 april 1887 en Flénu 8 september 1887.

¹³⁰⁴ De bevoegdheid hiervoor ligt ook in de wet van 21 april 1810. Mesoin 5 januari 1888, Quaregnon 19 maart 1892, Hautrage 3 september 1894 en Hautrage 24 december 1895. Wet 21 april 1810 concernant les mines, les minières et les carrières, *Pasin.*, reeks I, XV, 83-92.

marmergroeve van Joseph Désiré Quaqueux.¹³⁰⁵ Jottrand antwoordde op 9 juni 1892 dat het ongeval hem niet ter kennis gebracht was, noch door de uitbater, noch door de burgemeester van de gemeente waar het zich afgespeeld had, wat in overtreding was met de artikelen 9 en 12 van het Koninklijk Besluit van 29 februari 1852 *sur la police des carrières souterrains*.¹³⁰⁶ Uit het administratief onderzoek bleek verder dat twee arbeiders de bevelen van de eigenaar overtreden hadden, zodat het opportuun was om dit duo te vervolgen wegens *homicide par imprudence*. Naar aanleiding van een ongeval in de onmiddellijke omgeving van de ondergrondse kleigroeve van Hautrage op 24 december 1895, had men per vergissing de arbeidsinspecteur verwittigd, waardoor de mijnadministratie pas laattijdig op de hoogte gebracht was.¹³⁰⁷

De groeven in open lucht vielen dan weer buiten de bevoegdheid van de mijnadministratie.¹³⁰⁸ Hier kwam deels verandering in met het KB van 21 september 1894 *'sur la salubrité des ateliers et la protection des ouvriers'*, dat de mijnadministratie bevoegd maakte voor het toezicht op bepaalde geklasseerde ondernemingen, zoals bijvoorbeeld de steenzagerij van de groeve *Cornet, Jaumot et Cie* te Ecaussinnes d'Enghien.¹³⁰⁹ Toen hier op 30 januari 1895 een arbeidsongeval gebeurde met een dode en een gewonde tot gevolg was een en ander duidelijk nog niet doorgedrongen. Zo vroeg de procureur des Konings zich af of de mijnadministratie bevoegd was voor dit ongeval en of zij hem desgevallend het verslag van het ongeval zou kunnen bezorgen. De uitbaters van de groeve hadden hier nietsvermoedend nagelaten het ongeval aan de (pas) bevoegde instanties te melden, wat een inbreuk vormde op artikel 22 van het voornoemde KB van 21 september 1894. *Inspecteur général* De Jaer tilde hier wel niet al te zwaar aan, temeer hij zelf nog niet goed wist hoe een en ander in elkaar zat:

'Mais leur attention n'avait pas encore été appelée par nous sur cette obligation, parce que nous ne sommes pas nous-mêmes fixés sur la portée de cet arrêté pour l'application duquel j'ai demandé et attends toujours des instructions. Je crois que, dans cette situation, il serait rigoureux de poursuivre correctionnellement la dite contravention.'

Het KB van 21 september 1894 maakte de mijnadministratie enkel bevoegd voor de geklasseerde ondernemingen, zoals ook blijkt uit het strafdossier naar aanleiding van een ongeval op 23 oktober 1897 in de kalkgroeve van Obourg.¹³¹⁰ Emile De Jaer bracht hier in herinnering dat niet de mijnadministratie, maar de lokale politie bevoegd was voor het toezicht op de groeven in open lucht, op basis van artikel 81 van de wet van 1810. De Jaer was dan ook van mening dat de mijnadministratie *'sans mission légale'* was om de ongevallen vast te stellen die hier voorgevallen waren en hij voegde er nog aan toe:

'Il y a là certes une anomalie et je l'ai déjà signalée à monsieur le ministre en l'informant que, sans instructions, nous ne pensions pas pouvoir nous substituer aux officiers de police des communes pour instrumenter dans les carrières à ciel ouvert. Je n'ai à ce jour reçu aucune réponse.'

¹³⁰⁵ Quaregnon 19 maart 1892. De onderzoeksrechter stuurde kort daarna een herinneringsschrijven.

¹³⁰⁶ De mijnadministratie stelde dan ook voor om de eigenaar hiervoor gerechtelijk te vervolgen.

¹³⁰⁷ Hautrage 24 december 1895.

¹³⁰⁸ Soignies 7 mei 1892.

¹³⁰⁹ Écaussinnes-d'Enghien 30 januari 1895.

¹³¹⁰ Écaussinnes-d'Enghien 23 april 1895.

Deze anomalie werd opgelost door de wet van 24 mei 1898, die de uitbating van groeven in de open lucht onderwierp aan het regime van de geklasseerde inrichtingen.¹³¹¹

De mijnadministratie moest daarnaast ook toezien op de naleving van het KB van 21 september 1894 in de *'fabriques et ateliers classés comme dangereux, insalubres ou incommodes annexés aux charbonnages et aux usines métallurgiques'*. Het algemeen verslag over de toepassing van het KB van 1894 in het werkingsjaar 1896 leert ons dat het hier ging om een breed gamma aan fabrieken en werkplaatsen.¹³¹² Onder de geklasseerde aanhangsels van de steenkoolmijnen werden bijvoorbeeld begrepen: ovens, zagerijen, schrijnwerkerijen, timmerwerkplaatsen, mechanische constructiewerkplaatsen, steenkoolwasserijen en cokesfabrieken.¹³¹³ In verband met arbeidsongevallen was hier in wezen weinig nieuws onder de zon, want de mijnadministratie was reeds voor het KB van 21 september 1894 bevoegd voor het onderzoek naar ongevallen in deze ondernemingen op basis van de wet van 21 april 1810.¹³¹⁴

Een laatste bevoegdheid van de mijnadministratie die we hier kunnen vermelden betreft het toezicht op de stoomtuigen, waarvan wij ook enkele voorbeelden terugvonden in de bestudeerde strafdossiers.¹³¹⁵ De meeste stoomtuigen werden ingezet in de mijnbouw¹³¹⁶, maar op het einde van de negentiende eeuw werd de door stoomkracht aangedreven machinerie ook elders ingezet.¹³¹⁷ Op 26 november 1892, om 2 uur 's morgens ontplofte bijvoorbeeld de stoomketel van de *Sucrerie Duquesne et Cie* te Andregnies.¹³¹⁸ Stoker Gidéon Jospin geraakte hierbij zwaar verbrand en verwisselde 's anderendaags het tijdelijke voor het eeuwige. Conform artikel 61 van het KB van 28 mei 1884 werd het proces-verbaal in verband met de explosie door *ingénieur en chef directeur* Ernest Dejaer, *'chef du service des appareils à vapeur du 1er arrondissement des mines'*, op 3 december 1892 opgestuurd naar de procureur des Konings. Uit de getuigenverhoren door de vrederechter van Dour kwam naar voor dat de inspecteurs van de *Association pour la surveillance des chaudières à vapeur* (directeur M. Vinçotte, à Bruxelles) een mogelijke strafrechtelijke aansprakelijkheid droegen. Zij hadden kort voor de ontploffing het verplichte nazicht op de stoomketel uitgevoerd en geoordeeld dat de stoomketel tot 5 bar gestookt kon worden. De onderzoeksrechter stuurde daarom het strafdossier naar de mijnadministratie met de vraag om hun deskundig oordeel hierover te geven. De mijnadministratie antwoordde dat men misschien wel het advies van deze veiligheids- en preventieadviseurs kon bekritisieren, maar dat het toch moeilijk leek om hen te vervolgen omwille van onvrijwillige doodslag. Het bovenstaande voorbeeld geeft een glimp van de werking van de mijnadministratie.

Wanneer zich een zwaar ongeval voordeed, moest dit allereerst gemeld worden door de mijndirectie aan de mijnadministratie. Op 28 juni 1895 bijvoorbeeld liet de *Société anonyme des charbonnages de Bray, Maurage et Boussoit* weten aan de mijnadministratie dat Gilles Dewitte, *chargeur* en vrijgezel wonende te Thieu, zijn linkerhand verwond had aan een katrol.¹³¹⁹ In de brief

¹³¹¹ Écaussinnes-d'Enghien 30 augustus 1899. Het probleem nu was dat de mijnadministratie geen verslag mocht opsturen naar de gerechtelijke instanties 'en raison des instructions ministérielles qui nous interdisent toute communication de l'espèce pour les établissements classés en général'. Daarover verder meer.

¹³¹² *Rapports annuels de l'inspection du travail* (1896), 1897, 418.

¹³¹³ Bij de 'annexés' van de metalurgische ondernemingen werden vermeld: 'forges, menuiseries, ateliers d'ajustage, fonderies, ateliers de criblage et de préparation mécaniques'.

¹³¹⁴ Er was wel een uitbreiding van de taken van de mijnadministratie, omdat zij ook moest toezien op de andere aspecten van het KB van 21 september 1894 zoals bijvoorbeeld de hygiëne in de werkplaatsen. KB 21 september 1894 *règlement relatif à la salubrité des ateliers et la protection des ouvriers*, BS 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 547-549.

¹³¹⁵ We verwijzen hiervoor naar ons eerste deel, waar we er uitvoerig op ingegaan zijn.

¹³¹⁶ Bij wijze van voorbeeld: Noirchain 4 januari 1879 en Bergen 3 maart 1890.

¹³¹⁷ Bijvoorbeeld in brouwerijen: Soignies 28 mei 1891.

¹³¹⁸ Andregnies 26 november 1892.

¹³¹⁹ Maurage 27 juni 1895.

werden verder de getuigen vermeld en een kopie bijgevoegd van het medisch verslag van dokter Faucon van Bracquegnies die het slachtoffer onderzocht had.

Interessanter zijn de ongevallen die niet gemeld werden aan de inspectiediensten. De meest voorkomende reden was dat het om een licht ongeval ging, waarvan de mijndirectie dacht dat het niet nodig was om de mijnadministratie in te lichten, zoals bijvoorbeeld het geval was bij het ongeval van Louis Demoor op 30 december 1890 te Bracquegnies.¹³²⁰ Demoor had op 8 januari 1891 schriftelijk klacht neergelegd bij het parket, dat vervolgens zoals gebruikelijk contact opnam met de mijnadministratie om deze om inlichtingen te vragen. De mijnadministratie antwoordde dat zij van niets wist. Na onderzoek terzake bleek dat de *Société de Strépy Bracquegnies* het ongeval niet ter kennis gebracht had van de mijnadministratie '*parce qu'il n'était, ni mortel, ni de nature à nuire dans la suite, à la capacité de travail, de l'ouvrier atteint*'. Dit was trouwens het criterium zoals opgenomen in artikel 78, tweede lid van het KB van 28 april 1884.¹³²¹ Uit het onderzoek bleek dat Demoor weliswaar ingeschreven was in het *livre des blessés* van de steenkoolmijn, maar dat de inschrijving onvolledig was doordat de kolom gereserveerd voor de vaststelling van de dokter blank gebleven was. Volgens de verzamelde inlichtingen en het medisch attest bleek dat Demoor na zeven weken afwezigheid inderdaad zijn werk hervat had, maar hijzelf beweerde nog niet volledig hersteld te zijn van de gevolgen van het ongeval.

In een strafdossier naar aanleiding van een mijnongeval op 2 juni 1885 had *directeur des travaux* Dupont pas drie maanden na datum kennis gekregen van het ongeval en had hij het niet meer opportuun geacht om de administratie hiervan te verwittigen.¹³²² Verkeerd gedacht, want wanneer de mijnadministratie laattijdig arbeidsongevallen vernam, voerde zij retrospectief een onderzoek uit.¹³²³ Alfred Dieu bijvoorbeeld geraakte op 19 november 1895 gewond te Pâturages.¹³²⁴ Er werd hiervan geen melding gemaakt bij de mijnadministratie, '*les lésions reçues n'ayant pas été jugées de nature à diminuer dans la suite la capacité de travail de la victime*'. De verwondingen bleken evenwel erger dan gedacht en Dieu nam advocaat Georges Hambye uit Bergen in de arm, die op 4 maart 1897 een brief stuurde naar het parket, waarna een strafonderzoek opgestart werd.

Bij het arbeidsongeval dat Max Surin overkwam op 29 maart 1895 werd verder onderzoek door de mijnadministratie niet nodig geacht, omdat het inlichtingenbulletin '*contusion des reins et du ventre – durée probable de l'incapacité de travail, un mois*' vermeldde.¹³²⁵ Surin hernam inderdaad zijn werk op 27 mei 1895 als paardenbegeleider in de put Saint Félix. Op 24 december 1895 raakte hij opnieuw gewond, waarbij het bulletin ditmaal '*une contusion thoracique produite par le choc d'un chariot et devant entraîner une incapacité de travail de dix jours*' vermeldde. Een ongeval van deze aard moest *évidemment* niet vastgesteld worden per proces-verbaal, aldus de mijnadministratie. De genezing verliep hier evenwel trager dan voorzien en Max kon pas op 3 februari 1896 terug aan de slag. Deze feitelijkheden werden aan de vergetelheid ontrukkt doordat advocaat Edmond Preumont op 11 februari 1898 een brief naar het parket stuurde met vraag tot inzage van het dossier van Max

¹³²⁰ Strépy 30 december 1890. Andere voorbeelden: Het ongeval was niet gemeld omdat de verwondingen niet van die aard waren om de arbeidsgeschiktheid van het slachtoffer in de toekomst te verminderen. Pâturages 14 november 1895. Het ongeval was niet gemeld '*parce qu'il n'a causé que des blessures légères, ainsi que l'atteste le certificat médical ci-annexé*'. Ghlin 5 maart 1896. Zie ook Maurage 27 juni 1895.

¹³²¹ 'Tout accident survenu dans les mines ou dans les dépendances immédiates, et à la suite duquel une ou plusieurs personnes auraient été tuées ou gravement blessées, sera immédiatement porté à la connaissance de l'ingénieur, par les exploitants. Par blessure grave, il faut entendre toute lésion qui serait de nature à entraîner la mort ou à nuire dans la suite au travail normal de la victime'. Artikel 78 KB 28 april 1884 règlement sur l'exploitation des mines, BS 3 mei 1884, *Pasin*, 1884, 129-137.

¹³²² Élouges 2 juni 1885.

¹³²³ Zie bovenstaande casussen.

¹³²⁴ Pâturages 14 november 1895.

¹³²⁵ Quaregnon 29 maart 1895.

Surin, teneinde voor hem een *petite pension* te kunnen versieren.¹³²⁶ De bovenstaande voorbeelden tonen aan dat de mijnadministratie vooral retrospectief onderzoek uitvoerde naar ongevallen die op het eerste gezicht niet ernstig leken, maar waarvan de gevolgen later toch ernstig bleken te zijn.

Zoals gezegd werden de meeste zware ongevallen op het einde van de negentiende eeuw blijkbaar toch onmiddellijk en zonder problemen gemeld aan de mijnadministratie.¹³²⁷ De normale gang van zaken was dat een mijningenieur ter plaatse kwam om de nodige vaststellingen te doen, getuigen te ondervragen en desgevallend de plek van het gebeuren aan een nader onderzoek te onderwerpen.¹³²⁸ Naar aanleiding van een dodelijk mijnongeval op 24 juni 1885 ondervroeg de mijningenieur ook de weduwe van het slachtoffer.¹³²⁹ Zij verklaarde dat zij niets gehoord had over de oorzaken of omstandigheden van het ongeval, noch via haar man, die nog met haar gesproken had kort voor zijn overlijden, noch van enkele arbeiders van de *Charbonnage de Maurage*, die in haar café geweest waren sinds het ongeval. Ze voegde eraan toe dat de val van het wagonnetje volgens haar enkel een ongeval geweest kon zijn en zeker niet het gevolg van kwaad opzet, want de *chargeur* Duriaux was haar neef, die bovendien een erg goede verstandhouding had met haar man zaliger. Ze voegde er wel aan toe dat het ongeval voorgevallen was op de vooravond van St. Jan, wat een groot feest was voor de gemeente Maurage en dat de arbeiders dan wel meer gehaast waren om hun arbeid te beëindigen.

Bij het dodelijk arbeidsongeval van de 22-jarige Louis Bridoux in *Le Grand Hornu* op 17 september 1881 daalde ingenieur Watteyne omwille van de bijzondere omstandigheden van het ongeval af in de put om een inspectie van de *locus delicti* uit te voeren.¹³³⁰ De getuigen waren hier unaniem dat het koord gebroken was, maar het leek erop dat deze doorgesneden was en '*des actes de mauvais gré de ce genre ont déjà été constaté à le charbonnage*' (sic). De inspecteur-generaal die het verslag becommentarieerde, voegde eraan toe dat de kwade daden waarvan sprake reeds aanleiding gegeven hadden tot een vonnis van de correctionele rechtbank van Bergen op 4 oktober 1880, waarbij twee arbeiders veroordeeld waren omdat zij een koord half doorgesneden hadden.¹³³¹

Het werk van de mijninspecteurs was niet altijd zonder risico. In de nacht van 13 op 14 juni 1896 bijvoorbeeld viel een zware rots (van 80 cm dik, 1m80 lang en 2m20 breed) van het plafond van een mijngang van de zevende put van *Le Grand Hornu* op Alexandre Mathieu en Gilles Pierre, die hierbij gewond raakten.¹³³² De 30-jarige mijningenieur Louis Verniory, die de opdracht gekregen had dit ongeval te onderzoeken, verhoorde op 20 juni de slachtoffers in het ziekenhuis van Hornu. Op 27 juni daalde hij af in de mijn om ter plaatse de nodige vaststellingen te doen. Terwijl hij hiermee bezig was, sloeg het noodlot opnieuw toe. Ook Verniory kreeg een steen op het hoofd. Hij

¹³²⁶ Surin gaf volgende verklaring aan de rijkswachters van La Bouverie op 10 maart 1898: '(...) depuis cette époque je n'ai plus su travailler et ayant une famille de 6 enfants, je ne sais plus subvenir aux besoins qu'exige celle-ci, c'est pour ce motif que il y a un certain temps, j'ai été trouvé Monsieur l'avocat Preumont pour tâcher qu'il m'obtienne une petite pension'.

¹³²⁷ Deze uitspraak is vanzelfsprekend enkel geldig voor de laatste twee decennia van de negentiende eeuw en dit op basis van de door ons bestudeerde strafdossiers. Zoals in het eerste deel weergegeven zal het, vooral eerder in de eeuw, wel voorgevallen zijn dat men arbeidsongevallen probeerde te verdoezelen. We vonden hiervan geen sporen terug.

¹³²⁸ Artikel 80 van het KB van 28 april 1884 vermeldt dat de mijningenieur zich bij zware ongevallen (zoals voorzien in artikel 78), '*s'il juge utile*', zich ter plaatse zal begeven om de oorzaken te onderzoeken en proces-verbaal op te stellen. Er was dus geen verplichting voor de mijnadministratie om ter plaatse te komen; zij konden dit discretionair bepalen. KB 28 april 1884 règlement sur l'exploitation des mines, BS 3 mei 1884, *Pasin*. 1884, 129-137.

¹³²⁹ Maurage 23 juni 1885.

¹³³⁰ Hornu 17 september 1881.

¹³³¹ Een gelijkaardig voorval vonden wij terug in Quaregnon 3 november 1890, waar ook een koord doorgesneden leek: 'Il est difficile d'admettre que ce coup a été donné accidentellement, on se trouverait donc en présence, soit d'un acte de mauvais gré de la part d'un ouvrier, soit d'une rupture volontaire faite par les remeneurs de terres employés à la tête du cayat pour masquer une manœuvre fautive ayant pour effet de laisser échapper le chariot.' Quaregnon 3 november 1890.

¹³³² Hornu 13 juni 1896.

werd nog in allerijl naar het ziekenhuis gebracht, maar overleed daar twintig minuten na aankomst aan zijn verwondingen.

Doorgaans verliep het administratief onderzoek evenwel zonder dergelijke problemen. In hun administratief onderzoek reconstrueerden de ingenieurs het ongeval, gingen zij na hoe het had kunnen gebeuren en of er eventueel menselijke fouten gemaakt waren. Een en ander hing natuurlijk samen met het soort ongeval. De ongevallen met het ondergronds transport bijvoorbeeld waren vooral een feitenkwestie, waarbij weinig regulering kwam kijken. Anders was het met bijvoorbeeld mijngasongevallen, waarover wel veel reglementering bestond.¹³³³ Het verschil hing deels samen met het onderscheid tussen een 'individueel' ongeval, waarbij (slechts) een individuele arbeider gewond raakte, en een *catastrophe*, waarbij het leven van meerdere arbeiders en de werking van de mijn zelf in het gedrang kwamen.¹³³⁴

Na beëindiging van zijn verslag bezorgde de mijningenieur dit aan zijn overste, de directeur van het arrondissement waar hij werkzaam was, die dit, samen met een advies, doorstuurde naar de *inspecteur général*. Daar werden zij nogmaals bestudeerd, van een tweede advies voorzien en vervolgens verstuurd naar het parket, zoals voorzien in artikel 86 van het KB van 28 april 1884.¹³³⁵ In een bepaalde zaak had de mijnadministratie een dossier niet bezorgd aan het parket omdat de verwondingen van het slachtoffer niet ernstig genoeg leken om onder de toepassing van artikel 78 van het KB van 28 april 1884 te vallen.¹³³⁶ Men was er overigens in deze zaak van overtuigd dat er geen enkele reden was om een gerechtelijk onderzoek te voeren. Het ging hier over de spreekwoordelijke uitzonderingen die de regel bevestigen. Op basis van onze informatie komt naar voor dat de meldings- en adviesplicht door de mijnadministratie op het einde van de negentiende eeuw in het algemeen stipt opgevolgd werd.

De adviezen van de mijnadministratie zijn vooral interessant omdat zij een kijk geven op de heersende visie inzake het nut van een gerechtelijk onderzoek. De mijnadministratie vond een gerechtelijk onderzoek bijvoorbeeld nuttig wanneer er tegenstrijdige verklaringen waren bij de ondervraagde getuigen van een ongeval¹³³⁷ of wanneer een getuige best onder ede zou verhoord worden om het onderste uit de kan te halen.¹³³⁸ Bij een arbeidsongeval in de nacht van 17 op 18 augustus 1881 waren er bijvoorbeeld slechts twee aanwezigen, waaronder het dodelijk slachtoffer.¹³³⁹ Er bestond hier een mogelijkheid dat de overlevende getuige boter op het hoofd had en dus was de mijnadministratie van mening dat het nuttig was om over te gaan tot een gerechtelijk onderzoek om na te gaan of de overlevende eventueel niet aansprakelijk gesteld kon

¹³³³ Bij wijze van voorbeeld: overtreding van artikel 71 KB 28 april 1884 (ongehoorzaamheid van de gekregen bevelen) Strépy 28 juli 1884; overtreding van artikel 37 (in verband met het graven van een 'bouveau') Frameries 14 augustus 1885; mogelijke overtredingen op de artikelen 68 en 72. Escouffiaux 4 januari 1887; overtreding van artikel 51, Frameries 25 mei 1898. KB 28 april 1884 règlement sur l'exploitation des mines, BS 3 mei 1884, *Pasin.* 1884, 129-137.

¹³³⁴ We verwijzen hiervoor naar het eerste deel waar reeds over dit onderscheid uitgeweid werd.

¹³³⁵ Dit artikel luidt als volgt: 'Les ingénieurs des mines transmettront, dans un bref délai, aux procureurs du roi les procès-verbaux qu'ils dresseront à l'occasion des accidents'.

¹³³⁶ 'Notre administration ne vous a pas fait parvenir le procès-verbal le constatant, parce que d'une part, les blessures reçues par la victime, ne paraissant pas avoir le caractère de gravité exigé par l'art. 78 § 2 de l'arrêté Royal du 28 avril 1884 ; de plus, l'accident n'étant imputable, ni à la chargeuse, Antoinette Descamps, ni à la Direction du charbonnage, il n'y a aucune suite judiciaire à lui donner.' Uit een schrijven d.d. 26 augustus 1891 aan de procureur des Konings van Bergen. Strépy 30 december 1890; zie ook Wasmes 14 januari 1893. Hier was het ongeval d.d. 21 januari 1893 op tijd gemeld door de mijndirectie aan de mijnadministratie, maar er was geen proces-verbaal opgesteld omdat het niet onder de categorie van de zware ongevallen viel zoals gedefinieerd door artikel 78 § 2 (sic) KB 28 april 1884 règlement sur l'exploitation des mines, BS 3 mei 1884, *Pasin.* 1884, 129-137.

¹³³⁷ La Louvière 4 november 1897, Boussu 5 april 1881 en Wasmes 5 september 1900.

¹³³⁸ 'J'estime qu'il conviendrait de contrôler dans une enquête judiciaire les dépositions des témoins sur le point indiqué par m. l'ingénieur en chef directeur.' Quaregnon 30 juni 1899.

¹³³⁹ Hornu 17 augustus 1881.

worden voor het ongeval, *'du chef d'imprudence dans son service'*. Bij een arbeidsongeval op 26 augustus 1881 in Dour, waren er geen getuigen, maar zou een gerechtelijk onderzoek eventueel wel verduidelijking kunnen brengen.¹³⁴⁰

'Rien que, d'après le procès-verbal, il n'y ait pas eu de témoins directs des faits qui se sont passés au sommet du plan incliné, je suis cependant d'avis, contrairement à l'opinion de M. l'ingénieur principal qu'une instruction judiciaire peut très bien arriver à établir comment ces faits se sont passés et si, dans l'espèce, le sieur Olivier Alphonse, de La Louvière, ne doit pas être mis en cause, du chef d'imprudence.'

In andere gevallen werd een gerechtelijk onderzoek als aangewezen gezien wegens onduidelijkheden¹³⁴¹ of om bijkomende informatie te verzamelen.¹³⁴² In al deze gevallen werd het gerechtelijk onderzoek gezien als een *double up* van het administratief onderzoek, om klaarheid te scheppen over de ware toedracht van het ongeval en de eventuele aansprakelijkheid die ermee gepaard ging.

De mijnadministratie had overigens ook oog voor het preventief karakter van een mogelijke strafrechtelijke veroordeling. Bij het ongeval waarvan Alfred Dupont op 14 februari 1895 het slachtoffer werd, maakte de *ingénieur général* de volgende opmerking:¹³⁴³

'Une condamnation, même légère, appliquée dans ces conditions, me paraît être de nature à éviter les accidents de l'espèce qui se produisent encore assez fréquemment.'

Omgekeerd gaf de mijnadministratie ook vaak een negatief advies om een gerechtelijk onderzoek te voeren.¹³⁴⁴ Naar aanleiding van het dodelijk arbeidsongeval van Joseph David op 2 februari 1899 te Quaregnon bijvoorbeeld, was de mijnadministratie van mening dat een correctionele vervolging geen zin had en tot niets zou leiden, omdat de werkwijze die het ongeval veroorzaakt had niet onreglementair was.¹³⁴⁵

Binnen de mijnadministratie heerste doorgaans eensgezindheid, maar er zijn toch ook een aantal dossiers terug te vinden waarbij de mijningenieurs tegenstrijdige adviezen afleverden.¹³⁴⁶ Een goed voorbeeld is het administratief onderzoek naar aanleiding van een voortijdig ontplofte mijn op 13 februari 1886 in de vijfde put van de *Charbonnage du Rieu de Coeur*.¹³⁴⁷ Volgens mijningenieur Jacquet was er geen aanleiding om mijnwerker Caufriez strafrechtelijk te vervolgen, want Caufriez, *'ayant été victime de son imprudence, doit être considéré comme suffisamment puni, et il n'y aurait pas lieu de demander contre lui des poursuites judiciaires'*. Zijn overste, de *ingénieur en chef*,

¹³⁴⁰ Dour 26 augustus 1881.

¹³⁴¹ Dour 15 september 1895.

¹³⁴² De mijningenieur was hier van mening dat er noodzaak was om over te gaan tot een gerechtelijk onderzoek, om te onderzoeken 'si le sclaeuneur Mahieu Antoine, de Thulin, n'a pas négligé de placer l'avet dans son œillet, et qui engagerait sa responsabilité du chef de l'accident dont il s'agit.' Boussu 18 juli 1881.

¹³⁴³ Havré 14 februari 1895.

¹³⁴⁴ Bij wijze van voorbeeld, niet exhaustief: Hornu 10 augustus 1886, Cuesmes 10 augustus 1887, La Louvière 30 januari 1888 en Wasmes 12 juli 1889.

¹³⁴⁵ 'Mais j'estime que des poursuites correctionnelles seraient inopportunes, dans l'espèce et n'aboutiraient pas, parce que le mode de travail qui a occasionné l'accident n'est pas antiréglementaire ; que le désenrayage du chariot serait sans aucun doute considéré comme la cause de ce dernier et qu'il constitue un cas fortuit' Quaregnon 2 februari 1899.

¹³⁴⁶ Bij het administratief onderzoek naar het overlijden van Pierre Houdart te Flénu op 12 november 1881 was de hoofdingenieur van het tweede arrondissement van mening dat er geen nood was aan een gerechtelijk onderzoek, terwijl zijn overste daar wel het nut van in zag. Flénu 12 november 1881 ; andere voorbeelden: Strépy 9 maart 1883, La Louvière 10 maart 1883, Frameries 11 januari 1895 en Havré 28 juli 1895.

¹³⁴⁷ Quaregnon 13 februari 1886.

directeur van het eerste mijnarrondissement, was het hier niet mee eens. Als men dat principe zou hanteren, stelde hij, zou artikel 57 als dode letter moeten beschouwd worden, want het is precies naar aanleiding van een ongeval dat men kan vaststellen dat een mijnwerker met geweld op een mijn heeft zitten kloppen en, in dergelijk geval, zal deze telkens het eerste, zoniet het enige slachtoffer zijn van zijn onvoorzichtigheid. Hij voegde eraan toe:

'Mais il y a dans l'espèce une autre considération qui nous impose impérieusement le devoir de signaler l'imprudence commise: c'est qu'un autre ouvrier en a été victime et qu'il ne nous appartient pas de diminuer ses droits en couvrant de notre silence une imprudence qui pourrait éventuellement donner lieu à une action civile.'

Zijn overste, de *ingénieur général* van de eerste mijndivisie, vroeg zich dan weer luidop af wanneer de overtreding van artikel 57 precies begon.¹³⁴⁸ Hij was het er wel mee eens dat er in voorliggend geval duidelijk een overtreding was begaan en dus sloot hij zich aan bij het advies van zijn ondergeschikte om over te gaan tot strafrechtelijke vervolging. Hij vond wel dat bij een eventuele aansprakelijkheid rekening gehouden moest worden met de vraag of de slachtoffers vooraf gewaarschuwd waren voor het gevaar door hun oversten en met de verzachtende omstandigheid dat de onveilige praktijk wijd verspreid was in de streek.

De menselijke gevoelens die mijningenieur Jacquet hierboven ten toon spreidde, vinden wij ook in andere dossiers terug. Naar aanleiding van een mijnegasontploffing op 6 januari 1890 te Wasmes bijvoorbeeld, waarbij *porion* Désiré Liénard een overtreding begaan had op de mijnreglementering, vroeg de mijnadministratie om af te zien van vervolging, *'en considération de ce que la contravention est étrangère à la cause même de l'accident et que le porion boute-feu est assez durement éprouvé par ses souffrances physiques et morales'*.¹³⁴⁹ Bij een liftongeval te Dour op 28 november 1879 was het ongeval te wijten aan een ogenblik van onoplettendheid van de 47-jarige mecanicien Emmanuel Debury.¹³⁵⁰ In zijn verslag wees de mijningenieur er op dat het om een goede mecanicien ging met 30 jaar ervaring in het bedienen van de lift en dat hij een onberispelijke staat van dienst had. In 1873 had Debury zelfs een medaille 3de klas ontvangen wegens moed en zelfopoffering. De feiten waren evenwel dermate ernstig – vijf arbeiders hadden zware verwondingen opgelopen – dat de noodzaak bestond om een strafrechtelijke vervolging op te starten, maar hierbij moest in grote mate rekening gehouden worden met verzachtende omstandigheden ten voordele van Debury, *'à cause de ses longs services, de la prudence dont il a toujours fait preuve et que les victimes de l'accident se plaisent elles-mêmes à reconnaître, et, enfin, en considération de l'acte de dévouement qu'il a posé en 1873, en risquant sa vie pour sauver des ouvriers'*. Zo geschiedde: Debury kwam er uiteindelijk vanaf met slechts 30 frank boete en de gerechtskosten, begroot op 6,40 frank.

Over het algemeen lijkt er een goede verstandhouding geweest te zijn tussen de mijnadministratie en de strafinstanties. In 1886 was er nochtans discussie of een lopend gerechtelijk dossier wel overgemaakt kon worden aan de mijnadministratie.¹³⁵¹ *Directeur des mines* Arnould had hierom gevraagd, teneinde zijn deskundig advies te kunnen geven: *'Pour que notre administration puisse être*

¹³⁴⁸ 'L'introduction brusque, dans le fourneau, de la 5me cartouche a, sans aucun doute, déterminé l'inflammation de la poudre, en provoquant l'échauffement de l'air, par compression subite, rendue plus énergique par la bourre de papier mâché, dont il est question au procès-verbal. L'art 57 du règlement du 28 avril 1884 a pour but évident d'empêcher des manœuvres de ce genre, bien qu'il ne proscrive pas, d'une manière absolue, l'emploi de la force pour faire entrer la charge dans le trou de mine, et la bourrer ensuite ; car il n'ordonne d'éviter les chocs qu'autant que possible. En présence de ces derniers mots, on pourrait se demander quand commence la contravention à l'article 57.'

¹³⁴⁹ Wasmes 6 februari 1890.

¹³⁵⁰ Dour 28 november 1879.

¹³⁵¹ Flénu 13 april 1886.

à même d'apprécier les suites ultérieures à donner à cette affaire, il serait désirable que le résultat de cette enquête nous soit communiqué'.

De procureur des Konings vroeg hierop aan de onderzoeksrechter of het niet nuttig zou zijn om deze vraag in te willigen. Leurquin, die op dat ogenblik onderzoeksrechter was, wist van dit hout geen pijlen te maken en dus werd het advies ingeroepen van de procureur-generaal te Brussel. Op 15 juni 1886 antwoordde deze dat het hem niet mogelijk leek om het dossier van een lopende procedure te overhandigen. Hij voegde er evenwel fijntjes aan toe dat het tot de appreciatiebevoegdheid van de onderzoeksrechter behoorde om de mijndirecteur te horen als getuige, *'et lui soumettre, pour le cas ou différents points devraient être encore éclaircis, les éléments du dossier qu'il croirait utile de lui faire connaître dans ce but'*. Of de onderzoeksrechter deze tip opgevolgd heeft, zullen we nooit weten, maar in ieder geval vonden we geen mijndirecteur Arnould terug tussen de gehoorde getuigen.

Enkele jaren later werd hierover in ieder geval niet langer moeilijk gedaan. Bij het arbeidsongeval waarbij Jules Maraisse op 18 december 1894 om het leven kwam in Frameries, stuurde de procureur des Konings het strafdossier zonder boe of ba naar de mijnadministratie met de vraag om er kennis van te nemen en vervolgens advies te verstrekken met betrekking tot de aansprakelijkheden.¹³⁵² We vonden nog andere dossiers terug waarbij de mijnadministratie en de strafinstanties een dergelijk rondje *ping pong* speelden.¹³⁵³ Het is duidelijk dat tussen beide instanties een vertrouwensrelatie gegroeid was, die een nauwe samenwerking zonder al te veel plichtplegingen mogelijk maakte.

Toch kwam er af en toe een kink in de kabel, zoals het strafonderzoek naar aanleiding van het dodelijk ongeval van Antoine Alexandre op 23 maart 1897 bewijst. De procureur des Konings vroeg hier zoals gebruikelijk het administratief dossier op bij de mijnadministratie. De mijnadministratie antwoordde dat er wel degelijk een administratief onderzoek gevoerd was, maar dat zij het proces-verbaal helaas niet kon bezorgen, omdat het ongeval zich niet afgespeeld had in de *dépendance immédiate* van de steenkoolmijn, maar wel bij de cokesovens. Een instructie van de minister van nijverheid en arbeid op datum van 30 april 1896 had bevolen dat deze verslagen niet overgemaakt mochten worden aan de gerechtelijke autoriteiten, maar integendeel naar hem verstuurd moesten worden.¹³⁵⁴ De inspecteur generaal verwees de procureur hierop door naar de minister.¹³⁵⁵ Ondertussen was een onderzoeksrechter op de zaak gezet. Op 30 april 1897 stuurde hij een brief naar zijn collega Benoidt te Brussel met het verzoek aan de minister van nijverheid en arbeid het proces-verbaal en de conclusies van de mijnadministratie op te vragen in deze zaak. Onderzoeksrechter Benoidt deed stante pede wat hem gevraagd werd (de dag erna

¹³⁵² De brief luidde als volgt: 'J'ai l'honneur de vous communiquer le dossier de l'information judiciaire relative à l'accident qui a entraîné la mort du sciauneur Jules Mairesse le 18 décembre dernier dans les travaux des charbonnages de l'Agrappe. Vous m'obligeriez si vous vouliez bien en prendre connaissance et me donner votre avis sur les responsabilités qui se dégagent de cette enquête. Je désirerais spécialement avoir votre appréciation au sujet du moyen de défense invoquée par l'inculpé Hupez Désiré, consistant à dire qu'étant employé comme raccommodeur et non comme sciauneur ce n'était pas à lui.' Frameries 17 december 1894.

¹³⁵³ In een andere procedure stuurde de procureur op 15 februari 1896 een brief naar de inspecteur generaal van de mijnen met de vraag om te laten weten of hij van mening was dat er een noodzaak bestond om een viertal te laten verwijzen naar de correctionele rechtbank of niet. Quaregnon 30 oktober 1895. Zie ook Frameries 11 januari 1895, Quaregnon 30 juni 1899 en Pâturages 15 oktober 1895.

¹³⁵⁴ De instructie luidde letterlijk: 'Quant aux accidents qui surviennent dans les dépendances soumises au régime des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, ils donneront lieu à une enquête, dans les cas visés aux §§ 3 et 4 de l'article 22 de l'arrêté royal du 21 septembre 1894. Cette enquête sera suivie d'un rapport, qui ne sera ni adressé, ni communiqué à l'autorité judiciaire, mais que les inspecteurs généraux me feront parvenir, en copie, avec leurs observations.'

¹³⁵⁵ 'Je transmets, en conséquence, le dossier de cet accident à M. le ministre à qui vous pourriez sans doute vous adresser pour obtenir le procès-verbal, l'accident paraissant comporter une enquête judiciaire.'

vertrok er reeds een brief naar de minister) en kreeg op 13 mei 1897 antwoord van minister Nyssens, waarin deze hem meedeelde dat hij helaas niet kon voldoen aan zijn vraag, met de volgende argumentatie:

'Les rapports des ingénieurs des mines, en ce qui concerne les accidents constatés dans les établissements classés comme dangereux, insalubres ou incommodes, ne sont pas rédigés en vue d'établir d'une manière générale les responsabilités soit civiles soit pénales, mais ils sont fait uniquement dans un but de statistique et d'information et pour constater les infractions aux règlements concernant la sécurité des travailleurs. En dehors de toute constatation de ce genre, comme c'est le cas pour le rapport dont il s'agit, j'estime qu'il n'y a pas lieu de communiquer aux Parquets les rapports que l'administration des mines m'adresse en vertu de l'article 22 de l'arrêté royal du 21 septembre 1894.'

Een kluitje in het riet of niet, de onderzoeksrechter in Bergen kon er in ieder geval niet om lachen en hij riep het advies in van de procureur-generaal te Brussel. Laatstgenoemde antwoordde op 28 mei dat de onderzoeksrechter zijn onderzoek moest verder zetten, een expertise moest bevelen en indien nodig, onder ede, de mijninspecteurs moest verhoren die het onderzoek gevoerd hadden in deze zaak, *'l'article 29 du code d'instruction criminelle obligeant toute autorité, tout fonctionnaire ou officier public qui, dans l'exercice de ses fonctions acquiert la connaissance d'un crime ou d'un délit, d'en donner avis sur le champ au Procureur du Roi!'* Zo gezegd, zo gedaan. Op 8 juni 1897 werd mijningenieur Simonis aangesteld als expert in dit dossier, wat een mooie compromisoplossing was in deze clash tussen administratie en justitie.

Minister Nyssens bleef overigens volharden in de boosheid. In een gelijkaardige zaak, waarbij een arbeider op 9 april 1898 om het leven gekomen was bij de ontploffing van een stoomketel bij de cokesovens van de *Charbonnage du Bois du Luc*, meldde mijninspecteur generaal De Jaer op 2 juni 1898 aan de procureur des Konings dat het administratief onderzoek overgemaakt was aan de minister van nijverheid en arbeid, *'qui seul peut en autoriser la communication à l'autorité judiciaire'*.¹³⁵⁶ Toen de onderzoeksrechter hierop het administratief dossier opvroeg bij minister Nyssens kreeg hij opnieuw het deksel op de neus, met letterlijk dezelfde bewoordingen als in de vorige procedure.¹³⁵⁷

De bovenstaande voorbeelden tonen in ieder geval duidelijk aan dat, wanneer het spreekwoordelijke puntje bij paaltje kwam, het nog altijd om twee afzonderlijke entiteiten ging, elk met hun eigen agenda.

Voor de volledigheid kan hier ten slotte ook de ontploffing in de kruitpoederfabriek van Casteau op 30 april 1902 vermeld worden.¹³⁵⁸ Hiervoor was de *inspecteur général des explosifs* bevoegd, die op zijn beurt onder de algemene mijnadministratie ressorteerde, die – zoals we reeds gezien hebben – op dat ogenblik tot het ministerie van nijverheid en arbeid behoorde. De dag na het ongeval werd een administratief onderzoek uitgevoerd door M. Levaerlet, *ingénieur au service des explosifs*. Volgens artikel 4 van het KB van 29 oktober 1894 konden staaltjes gevraagd worden door de administratie van de geklasseerde inrichtingen en door het laboratorium van de staatsspoorwegen te Mechelen, wat in casu ook gebeurde. De eigenlijke expertise werd hier uiteindelijk uitgevoerd door *capitaine-commandant du génie* Van Wayembergh.

¹³⁵⁶ Houdeng-Aimeries 9 april 1898.

¹³⁵⁷ De argumentatie in de brief d.d. 26 november 1898 was – op het voorwerp van de zaak na – woord na woord identiek. De administratie van de minister van nijverheid en arbeid had met andere woorden een standaard antwoord klaar op dergelijke vragen van justitiële instanties.

¹³⁵⁸ Casteau 30 augustus 1902.

3.3 De administratie van de Belgische staatsspoorwegen

In het eerste deel werd reeds ingegaan op de verschillende preventieve maatregelen bij het spoor om ongevallen te voorkomen. In de strafdossiers vonden wij hiervan bewijzen. Bij het onderzoek naar het dodelijk arbeidsongeval in het station van 's Gravenbrakel op 20 november 1882 werd bijvoorbeeld verwezen naar de voorschriften die golden bij het manoeuvreren, meer concreet het gebruik van rode vlaggen om de toegang tot bepaalde sporen te verbieden.¹³⁵⁹ Een ander voorbeeld waren de affiches die uitgehangen werden om het personeel te waarschuwen voor de vele gevaren.¹³⁶⁰ In het dossier naar aanleiding van het arbeidsongeval van Désiré Degeyter op 13 mei 1899 werd verwezen naar de voorschriften die nageleefd moesten worden door het personeel om arbeidsongevallen te vermijden.¹³⁶¹ Artikel 8 stelde dat de arbeiders vooraleer een spoor over te steken eerst naar links en rechts moesten kijken om zich ervan te vergewissen dat er geen enkele trein, locomotief of wagon aankwam die een gevaar kon opleveren.¹³⁶² De spoorarbeiders kregen overigens elk een boekje met daarin alle voorschriften die zij moesten volgen.¹³⁶³

Het grote belang dat de administratie van de Belgische staatsspoorwegen hechtte aan veiligheid en preventie blijkt uit de toch wel draconische veiligheidsvoorschriften van het centraal atelier van Bergen, afdeling materiaal (machines en werktuigen) gedateerd op 7 mei 1884 die wij aantreffen in een strafdossier naar aanleiding van een ongeval op 11 juni 1888.¹³⁶⁴ Om het onderhoud op een *façon irréprochable* te laten verlopen, golden hier een aantal voorschriften. Om te beginnen stonden de machines onder het rechtstreekse toezicht van *brigadier* Bruyère, die verantwoordelijk was voor hun goede werking en perfecte staat. Elke afwijking moest onmiddellijk onderzocht worden en eventueel moesten strenge maatregelen genomen worden tegen arbeiders die een fout gemaakt hadden. Los van dit voortdurende dagelijkse toezicht moest elke machine om de twee weken minutieus onderzocht worden, op de zaterdag die voorafging aan het schoonmaken van de stoomketels. Van dit nazicht moest vervolgens een gedetailleerd verslag opgemaakt worden. Verder was elke arbeider verantwoordelijk voor de goede werking van zijn eigen machine.¹³⁶⁵ Elke schade moest onmiddellijk gemeld worden aan de *brigadier*, die vervolgens de schuldgraad van de arbeider moest bepalen. Wie eventuele schade probeerde te verdoezelen werd zwaarder gestraft. Hoofdverantwoordelijke voor de strikte uitvoering van deze voorschriften was de meestergast die minstens om de 2 weken een algemeen nazicht van de machines moest doen. Hij moest ook de tweewekelijkse verslagen van de *brigadier* nalezen. Ondanks al deze voorschriften gebeurde er op 11 juni 1888 toch een arbeidsongeval met een machine in de afdeling te Cuesmes, maar dit ongeval bleek te zijn veroorzaakt door de onvoorzichtigheid van het slachtoffer zelf.

¹³⁵⁹ 's Gravenbrakel 20 november 1882. Een ander voorbeeld waarbij verwezen werd naar deze reglementering is het strafdossier naar aanleiding van het ongeval op 3 maart 1890 waarvan Florent Lequin het slachtoffer werd. Bergen 3 maart 1890. In een ander dossier werd verwezen naar het drie keer laten fluiten bij het vertrek van de manoeuvrelocomotief. Hornu 13 mei 1899.

¹³⁶⁰ Bergen 27 april 1895. Het probleem was wel dat deze affiches, die opgehangen waren in de werkplaatsen en gebouwen, niet gelezen werden door het personeel van de private ondernemingen die in onderaanneming de wagons met brandstof kwamen lossen.

¹³⁶¹ Hornu 13 mei 1899.

¹³⁶² Het artikel vervolgde dat deze maatregelen vooral belangrijk waren wanneer net een trein gepasseerd was. De gepasseerde trein kon immers een andere trein uit de andere richting verbergen.

¹³⁶³ In casu bevond zich een authentieke kopie in het dossier waaruit bleek dat het slachtoffer, Désiré Degeyter, dit boekje ontvangen had.

¹³⁶⁴ Cuesmes 11 juni 1888.

¹³⁶⁵ Het ging om de arbeiders die een vaste werkplaats hadden (en dus een eigen machine). Deze arbeiders moesten niet alleen hun eigen machine schoon houden, maar ook de '*transmissions*' die ermee verbonden waren en de bodem van de werkplaats in een straal van twee meter rond de machine. Voor het onderhoud van de '*transmissions supérieures*' werd een arbeider speciaal aangewezen.

De spooradministratie had een draaiboek klaar dat gevolgd moest worden bij spoorongevallen. Bij 'gewone' ongevallen moest een proces-verbaal opgemaakt worden door de verantwoordelijke ter plaatse, meestal de chef van het station dat het dichtst gelegen was bij de plaats van het ongeval.¹³⁶⁶ Deze verslagen moesten opgevat worden als onderzoeksverslagen (*rapports d'enquête*), waardoor ze met de grootste zorg opgesteld moesten worden, duidelijk en helder moesten zijn en alle nuttige indicaties moesten bevatten om eventuele twijfel te voorkomen. Volgens de '*Instruction concernant les rapports spéciaux d'accidents ordinaires*' uit 1871 moest allereerst de exacte plaats van het ongeval vermeld worden, gevolgd door een summier overzicht van de feiten met hun oorzaken en gevolgen en een identificatie van mensen en materieel.¹³⁶⁷ De verbalisant moest ook weergeven welke bestraffingen er doorgevoerd waren naar aanleiding van het ongeval en welke maatregelen genomen werden om de schade te herstellen. Deze bijzondere verslagen moesten vervolgens verstuurd worden naar de directeur-generaal en naar de dienstoversten.

Bij zwaardere ongevallen, de zogenaamde '*accidents de 2e catégorie*', voerde de spooradministratie zelf een diepgaand administratief onderzoek uit.¹³⁶⁸ In een aantal strafdossiers vonden wij deze roze administratieve dossiertjes terug.¹³⁶⁹ Wat hierbij opvalt is hoe modern de spooradministratie op dat ogenblik wel was. De documenten die opgemaakt werden naar aanleiding van het arbeidsongeval in het station van Haine-Saint-Paul op 27 oktober 1892 bijvoorbeeld waren grotendeels getypt.¹³⁷⁰

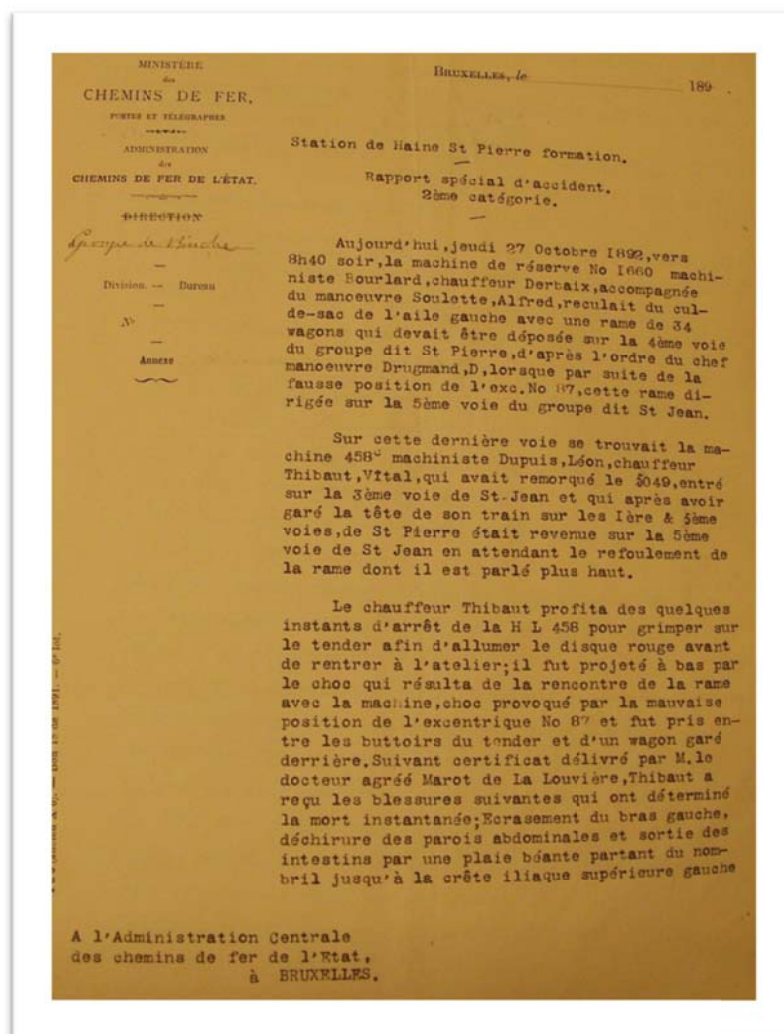
¹³⁶⁶ Wanneer het ongeval zich in een station zelf afspeelde, was er weinig discussie mogelijk. Problemen konden rijzen wanneer het ongeval ergens te lande gebeurde.

¹³⁶⁷ Deze instructies bevinden zich op het voorgedrukte proces-verbaal dat moest ingevuld worden naar aanleiding van een 'gewoon' ongeval. We vonden dergelijke pv's terug in Maffles 24 november 1881 en Obourg 13 oktober 1888. Verduidelijkt wordt nog dat het gaat over het model dat gehecht is aan de '*ordre spécial*' n° 176/7 van 19 februari 1871. In een ander proces-verbaal vonden wij een verwijzing naar de wet van 15 april 1843 relative à la police des Chemins de Fer de l'Etat en naar de aansluitende ministeriële rondzendbrief d.d. 8 augustus 1845. Zie hiervoor het eerste deel waar de reglementering inzake het spoor besproken werd. Bergen 3 maart 1890. In een recenter strafdossier werd op een voorgedrukt proces-verbaal verwezen naar de wet van 25 juli 1891 relative à la police des chemins de fer. Bergen 31 maart 1897.

¹³⁶⁸ Voor de term: zie bij wijze van voorbeeld Hornu 13 mei 1899.

¹³⁶⁹ Haine-Saint-Paul 27 oktober 1892, Maffles 24 november 1881 en Bracquignies 24 mei 1882.

¹³⁷⁰ Haine-Saint-Paul 27 oktober 1892.

Afbeelding 19 Getypt verslag van de spooradministratie¹³⁷¹

In deze administratieve dossiers bevond zich allereerst het inleidend proces-verbaal, dat in bepaalde gevallen het reeds besproken '*rapport spécial d'accident ordinaire*' was.¹³⁷² Verder bevatte het ook het verslag van de commissie die het onderzoek gevoerd had. In het dossier naar aanleiding van het ongeval van Alfred Delbecq in Maffles op 24 november 1881 vonden wij ten slotte ook een proces-verbaal van onderzoek en test van machine (locomotief) terug.¹³⁷³ De administratie van de staatsspoorwegen had dan ook de nodige expertise in huis, onder andere in het arsenaal in Mechelen.¹³⁷⁴

Zoals we in het eerste deel reeds gezien hebben, was de administratie van de Belgische staatsspoorwegen ook bevoegd voor de spoorongevallen bij de private spoormaatschappijen. Een voorbeeld hiervan in de praktijk vonden wij terug naar aanleiding van het ongeval op 24 mei 1882 waarbij arbeiders van de *Société anonyme des charbonnages, hauts-fourneaux et usines de Strépy-Bracquegnies* verrast werden door een locomotief van de *Société de Bray-Maurage*.¹³⁷⁵ Omgekeerd liet de administratie van de staatsspoorwegen naar aanleiding van een arbeidsongeval op 3 maart 1893

¹³⁷¹ Haine-Saint-Paul 27 oktober 1892.

¹³⁷² Bij het ongeval waarbij Louis Vandamme op 13 oktober 1888 om het leven kwam, had men dit formulier gebruikt, maar wel het woord '*ordinaire*' geschrapt en vervangen door het woord '*grave*'. Obourg 13 oktober 1888.

¹³⁷³ Maffles 24 november 1881.

¹³⁷⁴ In casu werden de testen op de stoomketel uitgevoerd in het arsenaal van Mechelen.

¹³⁷⁵ Bracquegnies 24 mei 1882.

weten aan de onderzoeksrechter dat zij niets te maken had met dit ongeval. Het had zich afgespeeld op privéterrein met een wagon die getrokken werd door paarden.¹³⁷⁶

De strafdossiers inzake spoorongevallen bevatten ten slotte nog enige aanduidingen in verband met de 'sociale zekerheid' bij het spoor. Bij het verslag van een arbeidsongeval op 26 juni 1899 werd bijvoorbeeld aangegeven dat het slachtoffer een *salaire intégral* zou blijven ontvangen.¹³⁷⁷ Het strafdossier naar aanleiding van het arbeidsongeval van Alfred Delbecq te Maffles bevatte een *certificat de visite*.¹³⁷⁸ Dokter Arthur Pollart, een aangesloten arts, had de genoemde Delbecq onderzocht en had hierbij vastgesteld dat hij levensbedreigende wonden vertoonde op de romp en de ledematen.¹³⁷⁹ Deze verwondingen kwamen voort uit een ongeval tijdens de dienst. Het document vermeldde ten slotte nog dat Delbecq uiteindelijk zijn dienst opnieuw zou kunnen uitoefenen.

3.4 De arbeidsinspectie

Van de arbeidsinspectie hebben wij relatief weinig sporen teruggevonden in de strafdossiers uit Bergen.¹³⁸⁰ Een eerste vermelding was er in het strafdossier van het arbeidsongeval van Henri Dupieureux in de papierfabriek Catala op 14 november 1896.¹³⁸¹ Aan de politie van 's Gravenbrakel verklaarde eigenaar Georges Catala dat hij de arbeidsinspecteur Quanonne van Houdeng de dag zelf verwittigd had van het arbeidsongeval, conform artikel 22 van het KB van 21 september 1894. Meer viel hier niet terug te vinden, in tegenstelling tot het dossier van het strafonderzoek van het arbeidsongeval van Pierre Joseph Gallez op 13 maart 1897.¹³⁸² Dit dossier bevat namelijk een proces-verbaal van arbeidsinspecteur Quanonne, waarin hij besloot tot een overtreding op de artikelen 21 en 22 van bovenvermeld KB. Een volgend spoor vinden wij terug naar aanleiding van het arbeidsongeval op 6 november 1898 te Elouges.¹³⁸³ Henrotte, *inspecteur principal du travail*, gaf hierbij antwoord op een vraag van de procureur des Konings.¹³⁸⁴ Hij deelde in zijn brief mee dat hij naar aanleiding van het arbeidsongeval weliswaar een overtreding van artikel 18 van het KB van 21 september 1894 vastgesteld had, maar dat hij dit als een lichte inbreuk beschouwd had die niet in verband stond met de oorzaken van het ongeval, zodat hij het niet opportuun achtte hiervoor proces-verbaal op te stellen.¹³⁸⁵

In een andere procedure voerde arbeidsinspecteur Quanonne op vraag van de procureur des Konings een onderzoek naar de omstandigheden van het arbeidsongeval waarbij Marie Desiméon

¹³⁷⁶ 'Comme suite à votre honorée du 11 courant n° 7871, mon administration me charge de vous informer que n'ayant rien de commun avec cette affaire, elle regrette de ne pouvoir vous donner les renseignements que vous demandez'. Jemappes 3 maart 1893.

¹³⁷⁷ Bergen 26 juni 1899; zie ook Cuesmes 11 juni 1888.

¹³⁷⁸ Maffles 24 november 1881.

¹³⁷⁹ Zoals we in het eerste deel gezien hebben maakte de '*administration des chemin de fer de l'Etat*' gebruik van zogenoemde *médecins-agréés*. In Bergen 6 december 1888 vonden wij hiervan ook een vermelding terug: 'Il résulte du certificat délivré par monsieur Raulier, médecin-agréé, (...)'.
¹³⁸⁰ Hautrage 24 december 1895, 's Gravenbrakel 14 november 1896, Boussu 13 maart 1897, Soignies 11 juni 1897, Élouges 6 november 1898, La Louvière 30 oktober 1899, Boussu 11 januari 1901.

¹³⁸¹ 's Gravenbrakel 14 november 1896.

¹³⁸² Boussu 13 maart 1897.

¹³⁸³ Élouges 6 november 1898.

¹³⁸⁴ De procureur stelde zijn vraag naar aanleiding van het verslag dat door mijnningenieur Jules Demaret opgesteld was als expert in deze gerechtelijke procedure.

¹³⁸⁵ Artikel 18 KB 21 september 1894 luidt: 'Les ouvertures ménagées pour ces appareils, dans les planchers seront entourées d'un garde-corps dont l'un des côtés sera continué en tout ou partie par une barrière mobile s'ouvrant à l'extérieur et se fermant automatiquement'. In casu was er geen automatische sluiting. KB 21 september 1894 règlement relatif à la salubrité des ateliers et la protection des ouvriers, *BS* 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 547-549.

op 30 oktober 1899 een oogletsel opgelopen had.¹³⁸⁶ Hij begon met op 10 maart 1900 het slachtoffer te ondervragen en op 20 maart deed hij de nodige vaststellingen in de fabriek en ondervroeg hij een aantal getuigen. Het laatste strafonderzoek waarin de arbeidsinspectie actief was, betrof het arbeidsongeval op 11 januari 1901 waarbij Léon Servais twee vingers verloor in een machine.¹³⁸⁷ Op basis van zijn onderzoek kwam Quanonne hier tot de vaststelling dat er sprake was van een overtreding van artikel 11 van het KB van 21 september 1894.

Al bij al is onze oogst hier relatief mager, wat op zich niet hoeft te verwonderen.¹³⁸⁸ Om te beginnen waren de lokale arbeidsinspecteurs pas vanaf 1894-95 actief.¹³⁸⁹ Verder waren de arbeidsinspecteurs slechts voor een beperkt aantal ondernemingen bevoegd en werd hen de kaas van het brood gegeten door andere administraties, met de *administration des mines* op kop.¹³⁹⁰

Toch zijn er een aantal strafdossiers waarbij de arbeidsinspectie niet betrokken was, terwijl men ze er wel zou verwachten.¹³⁹¹ Wat te denken van het arbeidsongeval op 5 mei 1900 waarbij Emile Dumasy dodelijk gegrepen werd door een katrol in de zagerij van Ronquières.¹³⁹² Een ander voorbeeld is het arbeidsongeval waarbij Pierre Degreve op 29 juni 1898 een vinger verloor in de *engrenage* van een weefgetouw in een weverij in Obourg.¹³⁹³ Frappant is dat mijnningenieur Delbrouck, die door de onderzoeksrechter aangesteld werd als expert, in zijn verslag het volgende vermeldt:

'Toutefois, en ce qui concerne ceux du genre qui a occasionné l'accident, la manière dont ils sont protégés me paraît répondre insuffisamment aux conditions prescrites par l'article 10 de l'arrêté royal du 21.09.1894, modifié par l'arrêté royal du 18.04.1898 et ainsi libellé: « les précautions indiqués par les circonstances seront prises à l'égard des transmissions de mouvement et des pièces saillantes et mobiles des mécanismes lorsqu'elles pouvaient donner lieu à des accidents ».'

Er kan dus geen twijfel bestaan dat de arbeidsinspectie bevoegd was voor dit arbeidsongeval. Meer in het algemeen kan het feit dat de arbeidsinspectie geen rol van betekenis speelde in de strafonderzoeken verklaard worden vanuit haar *nouveauté* en de onafhankelijke koers die zij (en vooral haar minister) wilde varen. Hoogstwaarschijnlijk is de arbeidsinspectie hier wel op de een of andere manier tussenbeide gekomen, maar heeft dit gewoon geen sporen nagelaten in het strafdossier, omdat de twee onderzoeken onafhankelijk van elkaar gevoerd werden.

¹³⁸⁶ La Louvière 30 oktober 1899.

¹³⁸⁷ Boussu 11 januari 1901.

¹³⁸⁸ Voor de volledigheid vermelden wij hier nog drie andere dossiers waarin sporen van de arbeidsinspectie aangetroffen werden. Naar aanleiding van een groeveongeval te Hautrage op 24 december 1895 werd foutief de arbeidsinspecteur hiervan verwittigd. Hautrage 24 december 1895. Naar aanleiding van het overlijden van Victorien Legrand op 11 juni 1897 werd de arbeidsinspecteur verwittigd. Verdere sporen vonden wij evenwel niet terug. Op zich hoeft dit niet te verwonderen. Het strafonderzoek en het administratief onderzoek vielen nu eenmaal niet samen. Soignies 11 juni 1897. In het strafonderzoek naar het overlijden van machinist François Urbain op 11 maart 1899 vroeg de onderzoeksrechter aan de politiecommissaris van Wasmes om de 'délégué ouvrier à l'inspection du travail' te ondervragen over een aantal punten. Quaregnon 11 maart 1899.

¹³⁸⁹ Zie eerste deel.

¹³⁹⁰ Zie wat wij hierover geschreven hebben bij de mijnadministratie.

¹³⁹¹ Naast de onderstaande voorbeelden, zie ook Cuesmes 18 maart 1897 en 's Gravenbrakel 6 mei 1897.

¹³⁹² Ronquières 5 mei 1900.

¹³⁹³ Obourg 29 juni 1898.

3.5 Besluit

De drie bestudeerde inspectiediensten vertoonden elk duidelijk een eigen karakter. De mijnadministratie was de oudste en tevens de best functionerende administratie. Op basis van de bestudeerde strafdossiers komt naar voor dat de meeste (zware) arbeidsongevallen in de mijnen wel degelijk gemeld en grondig onderzocht werden door deze professionele administratie, die hierbij vaak een een-tweetje speelde met de strafinstanties. Het administratief onderzoek vervulde immers de dubbele functie van een deskundigenonderzoek annex mini-strafrechtelijk onderzoek. De mijninspectie bestudeerde het mijnongeval, deed een plaatsbezoek, hoorde en confronteerde getuigen en voerde technische expertises uit. Op basis hiervan trok zij bepaalde conclusies en formuleerde zij adviezen over de al dan niet wenselijkheid van strafrechtelijke vervolging en, in voorkomend geval, waarom en tegen wie. Feitelijk knapte de mijnadministratie op die manier op haar eentje het grootste deel van het strafrechtelijk onderzoek op.

Hetzelfde kan gezegd worden over de administratie van de Belgische staatsspoorwegen, die eveneens een performante, goed functionerende administratie was op het einde van de negentiende eeuw. Toch waren er een paar belangrijke verschilpunten met de mijnadministratie. Om te beginnen was de spooradministratie veel centraler georganiseerd met vertakkingen over heel het land. De administratieve onderzoeken naar spoorongevallen werden hierbij gekenmerkt door een strakke hiërarchie, met terminus in Brussel, van waaruit alles gedirigeerd werd. Bovendien ging het voornamelijk om *self-control*, waarbij de administratie van de Belgische staatsspoorwegen vooral zichzelf controleerde en op zoek ging naar de oorzaak van de ongevallen met als voornaamste doel om deze in de toekomst te vermijden. De samenwerking met de strafinstanties was weliswaar vlot – de administratieve onderzoeken werden zonder morren aan de strafinstanties bezorgd indien deze daarom vroegen – maar toch minder intens dan bij de mijnadministratie, omdat er in Bergen nu eenmaal veel minder spoorongevallen waren dan mijnongevallen.

De arbeidsinspectie ten slotte was in vergelijking met de twee andere duidelijk een amateuristische organisatie, waarvan de samenwerking met de strafinstanties aanvankelijk eerder stroef verliep. Dit hoeft niet te verwonderen. Zoals we in het eerste deel gezien hebben, ging de arbeidsinspectie pas vanaf de jaren 1894-95 daadwerkelijk van start. Zij beschikte niet over de nodige kennis en ervaring om vanaf het eerste ogenblik een doorslaggevende rol te spelen. Een proces-verbaal van een arbeidsinspecteur telde bijvoorbeeld welgeteld 1 velletje, waarop de feiten bijzonder summier weergegeven werden. De arbeidsinspectie was bij aanvang vooral met zichzelf en met de ontplooiing van haar activiteiten bezig. Dit blijkt overigens ook uit de eigenwijze koers die minister Nyssens op dat vlak voer. Voor het strafrechtgebeuren speelde zij slechts een marginale rol.

Geplaatst binnen het proces van juridisering van arbeidsongevallen vervulden de diverse inspectiediensten een belangrijke, zometer cruciale rol. Zoals we gezien hebben, waren deze performante inspectiediensten nauw verbonden met bepaalde economische sectoren/activiteiten. Zo was de mijnadministratie bevoegd voor de mijnbouw en de stoomtuigen en de administratie van de Belgische staatsspoorwegen voor de spoorwegen, niet toevallig de sectoren waarvan de arbeidsongevallen voor het eerst een juridische interpretatie kregen zoals we in het eerste deel gezien hebben. Deze administraties maakten de arbeidsongevallen waarvoor zij bevoegd waren zichtbaar en gaven er bovendien een zeker etiket aan. Vanuit hun deskundigheid konden zij als geen ander oordelen of een bepaalde gebeurtenis 'ongelukkig', dan wel vermijdbaar was en het gevolg van een of andere fout. Zelfs bij arbeidsongevallen in sectoren die (nog) niet het voorwerp uitmaakten van een specifieke inspectie speelden de bijzondere inspectiediensten (vooral dan de

mijnadministratie) een zekere rol, omdat de individuele mijninspecteurs er optraden als technische deskundigen.

Een en ander staat natuurlijk in rechtstreeks verband met het strafrecht, waarop we nu dieper ingaan.

Hoofdstuk IV Door de strafrechtelijke mangel

4.1 Inleiding

Na de studie van het arbeidsongeval, haar onmiddellijke context (de werkvloer) en de bijzondere inspectiediensten, staat in dit hoofdstuk de invalshoek van de strafrechtelijke praktijk centraal. De arbeidsongevallen die wij bestudeerd hebben, werden immers 'door de strafrechtelijke mangel gehaald'. Hiermee bedoelen wij dat deze gebeurtenissen in de bestaande moule van het strafproces gegoten werden, waardoor de bestudeerde strafdossiers zowel algemene elementen van de strafprocedure bevatten, als eigen 'arbeidsongevaltypische' elementen. Dit heeft een aantal concrete gevolgen.

Om te beginnen is er de logica van de strafprocedure, die op een goede eeuw tijd niet wezenlijk veranderd is. De strafdossiers zijn logisch opgebouwd, zowel vormelijk, met de aanwezigheid van procedurestukken¹³⁹⁴, als inhoudelijk, met centraal de zoektocht naar een mogelijke strafrechtelijke aansprakelijkheid. Dit heeft tot gevolg dat een hedendaags advocaat of magistraat zonder problemen zijn weg kan vinden in de strafdossiers van het einde van de negentiende eeuw. Hij/zij zal er sporen terugvinden van dezelfde instanties als vandaag, zoals politiediensten, parket, onderzoeksrechter, advocaten, slachtoffers, getuigen en experts. Natuurlijk zijn de dossiers 'kinderen van hun tijd'. Bijna alles is handgeschreven en er zijn sporen terug te vinden van archaïsche communicatiemiddelen zoals telegrammen.¹³⁹⁵

Afbeelding 20 Afbeelding op een proces-verbaal anno 1898¹³⁹⁶

¹³⁹⁴ Zoals het requisitoir van het openbaar ministerie, de beschikking buitenvervolginstelling of verwijzing van de raadkamer, de afrekening van onkosten en de aanstelling van experts.

¹³⁹⁵ Bij wijze van voorbeeld: Wasmes 20 april 1892, Wasmes 27 mei 1891 en Cuesmes 10 juni 1890.

¹³⁹⁶ Soignies 17 mei 1898.

In dit onderzoek zijn wij niet onmiddellijk geïnteresseerd in een studie van de werking van de strafrechtsinstanties op het einde van de negentiende eeuw *an sich*, maar daar staat tegenover dat wij er niet omheen kunnen dat deze relevant is voor het proces van juridisering van arbeidsongevallen op dat ogenblik. Hier zullen wij nagaan hoe arbeidsongevallen doorheen de strafrechtelijke mangel gehaald werden, waarbij wij aandacht zullen hebben voor het verloop van de strafprocedure, de werking van de strafinstanties, de partijen in het geding en het aansprakelijkheidsvraagstuk.

4.2 Van de werkvloer tot het justitiepaleis

Een eerste vraag betreft hoe arbeidsongevallen vanuit de beslotenheid van de werkvloer ter kennis kwamen van de strafrechtsinstanties. Bij het arbeidsongeval van Edouard Clerfayt op 11 december 1889 was het antwoord op deze vraag evident. De rijkswacht zat er met de neus op, want het ongeval gebeurde hier bij de bouw van de paardenstallen in de rijkswachtkazerne van Bergen.¹³⁹⁷ De ‘voelsprietten’ van justitie konden verder gealarmeerd worden door het openbaar gerucht (*rumeur publique*), zeker bij spectaculaire arbeidsongevallen, die grote opschudding moeten hebben veroorzaakt in de lokale gemeenschap.

In een aantal strafdossiers zijn kranten(knipsels) terug te vinden, zodat ervan uitgegaan kan worden dat de strafrechtsinstanties, net zoals de arbeidsinspectie, in bepaalde gevallen ingelicht werden via de media.¹³⁹⁸ In de *Gazette de Mons* van 28 november 1886 werd bericht over *un affreux accident* in de groeve van *Broquet et Cie* te Maffles.¹³⁹⁹ Op 22 juli 1882 verscheen een artikeltje in *La Tribune de Mons* over de mijn gasexplosie te Frameries.¹⁴⁰⁰

In de meeste gevallen werd echter mondeling of schriftelijk aangifte gedaan van het ongeval door de werkgever bij politie, bijzondere inspectiediensten, lokale administraties of rechtstreeks bij het parket.¹⁴⁰¹ Op 21 september 1887 bijvoorbeeld meldde de *Société Charbonnière des 24 Actions* te Quaregnon aan de lokale politie dat Albert Duez gedood was door in een 40 meter diepe put te vallen, maar dat zij zijn lichaam nog niet gevonden had.¹⁴⁰² Het dodelijk arbeidsongeval van Auguste Derot op 27 mei 1892 werd dezelfde dag nog schriftelijk gemeld door de *Société Anonyme des carrières du Hainaut* aan de politiecommissaris van Soignies.¹⁴⁰³ De directeur vroeg hier om snel ter plaatse te komen om de nodige vaststellingen te doen ‘*et constater en même temps que de une côté (sic) toutes les mesures étaient nécessaires étaient prises pour éviter les catastrophes*’. Bij de aangifte van

¹³⁹⁷ Bergen 11 december 1889.

¹³⁹⁸ Zie eerste deel.

¹³⁹⁹ ‘Un affreux accident est arrivé jeudi matin à la carrière Broquet et Cie, à Maffles. La grue destinée à soulever des blocs de pierre ou des wagonnets qui se trouvent au fond de la carrière, et qui repose sur d’énormes rails, est tombée dans le vide ; voici dans quelles circonstances: un anneau de la chaîne qui servait à soulever un petit wagon rempli de pierres s’étant brisé et par conséquent la résistance étant devenue nulle, l’ascenseur fut projetée en l’air. Le poids de la machine, joint à la vitesse donnée, brisa un des rails, et l’ascenseur tomba à côté du wagon. Deux hommes se trouvaient dans l’ascenseur. Leur état est très grave. Trois ouvriers qui travaillaient au fond de la carrière ont été atteints. Ils sont dans un état pitoyable et l’un d’eux est à la mort. On comprend l’émoi que cet accident a causé parmi la population.’ Maffles 25 november 1886.

¹⁴⁰⁰ Frameries 21 juli 1882.

¹⁴⁰¹ Enkele voorbeelden: Mesoin 12 december 1885, Quaregnon 16 maart 1886, La Louvière 13 september 1895, Quaregnon 30 oktober 1895, La Louvière 2 januari 1896 en Wasmes 26 februari 1898.

¹⁴⁰² Quaregnon 20 september 1887.

¹⁴⁰³ Soignies 7 mei 1892.

het arbeidsongeval op 12 juni 1890 in een steenkoolmijn van *le Grand Buisson* gaf de mijndirectie een omstandige opgave van hoe het ongeval volgens haar gebeurd was.¹⁴⁰⁴

In de strafdossiers vonden wij ook een aantal anonieme aangiftes terug.¹⁴⁰⁵ Bij het dodelijk arbeidsongeval van Prosper Pollignon in de mijn van de *Charbonnage de Belle et Bonne* te Quaregnon zond iemand een krantenknipsel naar de procureur-generaal bij het hof van beroep.¹⁴⁰⁶ Op 24 juli 1899 stuurde een anonieme burger een briefje naar de procureur des Konings te Bergen waarbij hij melding maakte van een '*fait ignoble, brutal et criminel*' te Athis.¹⁴⁰⁷ Een '*malheureux idiot*' werkte er al jaren als boerenknecht bij de familie Jospin en hij werd er blijkbaar erg slecht behandeld. Men gaf hem enkel de restjes van het eten en soms was hij zelfs verplicht om zijn honger te stillen door aardappels te nemen uit de bak van het varken. Slapen moest hij doen op de grond in een versleten stal. In de nacht van 21 op 22 juli 1899 waren de balken naar beneden gevallen. Hierbij hadden zij de ongelukkige verpletterd. Niet anoniem, maar toch het vermelden waard, is het briefje gedateerd op 5 januari 1888, waarbij ingenieur F. Cornet, een belangrijke aandeelhouder van de *Société Anonyme des phosphates de Mesvin-Cipty*, aandacht vroeg voor het dodelijk arbeidsongeval dat er zich afgespeeld had.¹⁴⁰⁸ Hij voegde eraan toe:

'Un premier accident survenu il y a quelques jours dans les mêmes conditions que celui-ci aurait dû, me semble-t-il, ouvrir les yeux de la direction de la société. Je crois, mais vous pouvez (sic) l'affirmer, que c'est une économie exagérée qui serait cause du malheur.'

De procureur werd in de bovenstaande zaak overigens niet enkel op de hoogte gebracht door deze goedmenende burger, maar ook door de burgemeester en de fabriek zelf. In veel gevallen kwam het arbeidsongeval via meerdere kanalen ter kennis van het parket te Bergen. Omgekeerd zijn er aanwijzingen dat bepaalde instanties niet in kennis gesteld werden van arbeidsongevallen – omdat andere reeds ingelicht waren. Naar aanleiding van het dodelijk ongeval van Adolphe Gallez in een put van de *Charbonnage du Buisson* op 2 februari 1887 meldde de politiecommissaris dat hij enkel officieel verwittigd werd van dodelijke arbeidsongevallen; wanneer het (slechts) ging om gewonden, waren het de mijninspecteurs die de nodige onderzoeken verrichtten.¹⁴⁰⁹ In het strafdossier naar aanleiding van het ongeval waarbij Alfred Dieu op 14 november 1895 verwondingen opliep, meldde de politie dat zij geen proces-verbaal opgemaakt had van het ongeval.¹⁴¹⁰ In een proces-verbaal op datum van 16 maart 1892 maakte de politiecommissaris van Cuesmes de volgende opmerking:¹⁴¹¹

'Nous faisons remarquer que la direction du charbonnage ne nous a pas prévenu et ne nous prévient jamais des accidents graves et des morts accidentelles qui arrivent cependant souvent.'

In de bovenstaande zaken was er samenloop van de bijzondere met de algemene inspectiediensten, waarbij de bijzondere inspectie (mijnadministratie) blijkbaar voorrang genoot boven de algemene inspectiedienst (politie). Soms werd een arbeidsongeval gewoon niet gemeld,

¹⁴⁰⁴ Wasmes 12 juni 1890.

¹⁴⁰⁵ Een anonieme getuige verwittigde het parket van Bergen van het dodelijke (verkeers)ongeval van Joseph Duret op 13 februari 1899 te Silly, in het belang van een '*justice loyale et équitable*' en teneinde een ongelukkige weduwe te hulp te komen. Villy 13 maart 1899.

¹⁴⁰⁶ Quaregnon 3 november 1890.

¹⁴⁰⁷ Athis 21 juli 1899.

¹⁴⁰⁸ Mesoin 5 januari 1888.

¹⁴⁰⁹ Hornu 2 februari 1887.

¹⁴¹⁰ Pâturages 14 november 1895.

¹⁴¹¹ Cuesmes 16 maart 1892.

omdat dit niet nodig geacht werd. Een voorbeeld hiervan was het arbeidsongeval waarbij Louis Delsant gewond raakte te La Louvière op 14 april 1891. Toen Balthazar Gaspar, de productiechef, hiermee geconfronteerd werd, antwoordde hij droogweg dat het ongeval niet gemeld was omdat zij dachten dat het van weinig belang was.¹⁴¹² Tussen de strafdossiers zitten verder enkele voorbeelden waarbij de ongevallen wel aangegeven waren, maar de procureur niet (tijdig) bereikt hadden. Bij het mijnarbeidsongeval van Jacques Philippe Capouillez bijvoorbeeld had de mijnningenieur al een onderzoek gevoerd, maar nog geen proces-verbaal opgemaakt omdat hij de medische evolutie van het slachtoffer afwachtte.¹⁴¹³ Eenzelfde verhaal bij het arbeidsongeval van Zélie Demarbre. Hier was geen proces-verbaal opgemaakt, '*parce que le certificat médical faisait espérer la guérison de la blessée*'.¹⁴¹⁴ Op 26 april 1899 vroeg de procureur des Konings aan de politie van Ghlin waarom het ongeval van Emile Manteau hem niet gemeld was.¹⁴¹⁵ Veldwachter Désiré Quintin bevestigde dat de heer Manteau inderdaad gewond geraakt was op 17 september 1898, maar dat het ongeval hem op het eerste gezicht niet belangrijk geleden had en dat hij het dus niet nodig geacht had de procureur hiervan op de hoogte te stellen.

4.3 De actoren in het strafproces

Van zodra de bevoegde instanties op de hoogte gebracht waren van een zwaar arbeidsongeval, schoten zij in actie. In de strafdossiers zien wij de algemene inspectiediensten aan het werk, zoals veldwachters, politieagenten en rijkswachters. In de kleinere gemeenten, waar geen politiediensten waren, maakten de burgemeesters of schepenen gebruik van hun politionele bevoegdheden. Na kennisname van een arbeidsongeval kwamen de politiediensten ter plaatse, waar ze (de omstandigheden van) het ongeval probeerden te reconstrueren, door de *locus delicti* te bestuderen en getuigen te ondervragen. Hiervan werd proces-verbaal opgemaakt dat opgestuurd werd naar het parket te Bergen.

Onafhankelijk van de werking van de bovenvermelde algemene politiediensten, waren er nog de bijzondere inspectiediensten, die wij in het vorige hoofdstuk reeds besproken hebben. Ook zij maakten verslag op van de gebeurtenissen en stuurden dit op naar het parket. In sommige dossiers bevonden zich verder documenten van de plaatselijke gemeenteadministratie, zoals een '*avis d'un accident ou évènement extraordinaire*', bestemd voor de provinciale administratie.¹⁴¹⁶

¹⁴¹² 'Nous ne vous avons pas prévenu de cet accident parce que nous avons crû qu'il était de peu d'importance' La Louvière 14 april 1891.

¹⁴¹³ Dour 11 januari 1894.

¹⁴¹⁴ Wasmes 20 juli 1892.

¹⁴¹⁵ Ghlin 17 september 1898.

¹⁴¹⁶ Hornu 20 juli 1891. In voorliggend geval ging het om een dodelijk arbeidsongeval in de mijnen. Bij dit soort document moest allereerst de aard van de gebeurtenis beschreven worden ('retrouvé tué dans le puits n° 12 du Grand Hornu'), die verder gespecificeerd moesten worden ('aujourd'hui 20 juillet vers 1 heure de relevée, les r. Hayez Charles Louis né à Bliqy le 22 juin 1835 domicilié et demeurant à Wasmes a été retrouvé sur l'our à 633 puits n° 13 du Grand Hornu en état de cadavre'). De ambtenaar moest verder de oorzaken van de gebeurtenis weergeven ('accidentellement ou imprudence de sa part. C'est monsieur docteur Baron qui a constaté la mort'). In een andere kolom moesten de gevolgen vermeld worden ('Il laisse une veuve et trois enfants nés en 1861, 1862 et 1871'). Een laatste kolom was voorbehouden voor opmerkingen ('Florent Piequeron âge de 64 ans, soigneur de chevaux au puits n° 12 du Grand Hornu déclare: Vers midi le nomme Hoyez Charles Louis est venu me trouver à l'écurie etc.'). Voor een ander voorbeeld, zie Boussu 30 januari 1896.

4.3.1 De onderzoeksrechter

Bij ernstige ongevallen, met zwaar gewonde of dodelijke slachtoffers, werd het onderzoek in Bergen door de procureur toevertrouwd aan een onderzoeksrechter, die verantwoordelijk was voor het gerechtelijk onderzoek. We hebben in de strafdossiers talloze sporen teruggevonden van activiteiten van onderzoeksrechters. De onderzoeksrechter was immers de centrale spin in het web, die het onderzoek de gewenste richting uitstuurde en, indien nodig, gedetailleerde opdrachten gaf aan de politiediensten.¹⁴¹⁷ Bij het onderzoek naar het ongeval waarbij Nicolas Delaunois verwondingen opliep op 9 november 1892 te Ghlin vroeg onderzoeksrechter Louis Spronck aan de plaatselijke rijkswachtcommandant om te onderzoeken of het ongeval het gevolg was van een gebrek aan voorzorg.¹⁴¹⁸ Op 2 maart 1893 stuurde de onderzoeksrechter een briefje naar de commandant van de rijkswachtbrigade van La Louvière, met als opdracht na te gaan of de plaatsgesteldheid veranderd was, zoals twee getuigen beweerden.¹⁴¹⁹

De onderzoeksrechter maakte volop gebruik van de mogelijkheden van het goed georganiseerde gerechtelijk apparaat. Zo werden collega-onderzoeksrechters aangesproken om bepaalde specifieke opdrachten uit te voeren.¹⁴²⁰ Naar aanleiding van het ongeval in het station van Haine Saint Paul dat op 27 oktober 1892 de dood veroorzaakte had van Vital Thibault, vroeg de onderzoeksrechter van Bergen aan zijn collega te Brussel om bij de *ingénieur en chef directeur de l'exploitation des chemins de fer*, met adres in de Hertogstraat 18, het administratief onderzoek op te vragen.¹⁴²¹ Een ander voorbeeld van de werking van justitie op dat ogenblik betrof de delegatie van getuigenverhoren aan de diverse vrederechters in het arrondissement, zoals wij die in talrijke dossiers terugvonden.¹⁴²² Bij het onderzoek naar het ongeval van Fernand André te Frameries op 22 oktober 1899 besliste de onderzoeksrechter bijvoorbeeld tot een dergelijke rogatoire commissie, waarbij de vrederechter van Pâturages een aantal getuigen moest ondervragen en confronteren om

¹⁴¹⁷ Onderzoeksrechter Paul Quinet vroeg aan de politiecommissaris van Houdeng Goegnies om te onderzoeken of er andere personen dan het slachtoffer en de machinist het ongeval gezien of gehoord hadden. Houdeng-Aimeries 5 december 1899. In het onderzoek naar het overlijden van Fernand Hénaut op 5 oktober 1899 te Cuesmes vroeg de onderzoeksrechter aan de politiecommissaris van Cuesmes twee arbeiders van de steenkoolmijn te ondervragen tegen wie het slachtoffer gezegd zou hebben '*de faire attention parce qu'elle allait graisser*'. Cuesmes 5 oktober 1899. Bij het dodelijk ongeval van Désiré Degeyter op 13 mei 1899 had de onderzoeksrechter een heel waslijstje vragen voor de politiecommissaris: 'Je vous prie de me faire savoir d'urgence les motifs invoqués par les agents de l'administration du chemin de fer pour établir que l'accident qui a causé la mort de Degeyter Désiré est dû à l'imprudence de ce dernier: Quelle imprudence a-t-il commise ? Relever toutes les circonstances dans lesquelles s'est produit cet accident, et dresser un croquis des lieux. Rechercher si une imprudence n'a pas été commise par des agents de l'administration des chemins de fer. L'enquête administrative est-elle commencée ? Quelles sont les personnes qui en sont chargées ?'

¹⁴¹⁸ Ghlin 8 november 1892.

¹⁴¹⁹ De rijkswachtcommandant moest verder onderzoeken welke onvoorzichtigheid begaan was en ook zo exact mogelijk de plaats beschrijven waar het ongeval zich voorgedaan had. La Louvière 5 januari 1893.

¹⁴²⁰ Op 30 april 1897 vroeg de onderzoeksrechter van Bergen aan zijn collega in Brussel om aan de minister van nijverheid en arbeid het administratief dossier van de mijnadministratie te vragen in een bepaald dossier. In hetzelfde dossier vroeg hij aan zijn collega uit Luik om een ingenieur (een zekere Simonis) te ondervragen om te weten op wie de aansprakelijkheid slaat waarover hij het had in zijn verslag. Houdeng-Aimeries 21 maart 1897. Bij het ongeval te Haine-Saint-Paul op 7 juni 1898 dat verwondingen veroorzaakte aan Félicien Leurquin vroeg de onderzoeksrechter aan zijn collega te Charleroi om een bepaalde getuige te ondervragen. Haine-Saint-Paul 7 juni 1898. Idem met zijn collega te Doornik op 16 december 1897. Soignies 10 juni 1897. In een andere zaak vroeg de onderzoeksrechter aan zijn collega te Brugge om een milicien te ondervragen die daar gelegerd was. Maurage 8 september 1881.

¹⁴²¹ Haine-Saint-Paul 27 oktober 1892.

¹⁴²² Het ging om de vrederechters van Dour (Élouges 3 juni 1897, Dour 11 januari 1894, Dour 4 februari 1888, Élouges 25 oktober 1884), Enghien (Petit Enghien 4 april 1900, Petit Enghien 14 oktober 1886), Pâturages (Frameries 22 oktober 1899, Wasmes 6 februari 1890), La Louvière (Haine-Saint-Paul 18 januari 1899, La Louvière 20 juli 1898, La Louvière 29 november 1897, La Louvière 4 november 1897, La Louvière 11 juli 1895, La Louvière 5 januari 1893, La Louvière 4 juni 1893, La Louvière 30 augustus 1892), Boussu (Quaregnon 30 juni 1899, Quaregnon 24 september 1897, Saint Ghislain 17 augustus 1893, Hornu 9 augustus 1891, Wasmes 6 februari 1890, Boussu 15 oktober 1898 (B), Wasmes 12 juli 1889, Élouges 25 oktober 1884, Hornu 14 november 1884), Soignies ('s Gravenbrakel 6 mei 1897, 's Gravenbrakel 14 november 1896, 's Gravenbrakel 20 november 1882) en Roeulx (Strépy 9 maart 1883).

te weten te komen of de op hol geslagen lege wagon goed vastgemaakt was.¹⁴²³ Meestal verwees de onderzoeksrechter eenvoudig naar het requisitoir van de procureur des Konings waarmee hij aangesteld was, maar in bepaalde gevallen gaf hij welomlijnde instructies mee aan de vrederechter.¹⁴²⁴ Via deze uitbestedingen konden getuigen ondervraagd worden zonder dat zij zich al te ver hoefden te verplaatsen. In het merendeel van de gevallen verliep de rogatoire commissie zonder problemen. Een uitzondering vormde deze die gevraagd werd door de onderzoeksrechter op 28 juli 1895 naar aanleiding van een ongeval in La Louvière.¹⁴²⁵ De onderzoeksrechter moest hier op 11 en 28 oktober 1895 een rappel sturen omdat de getuigenverhoren maar op zich bleven wachten.

In de strafdossiers vonden wij verder ook sporen terug van de communicatie tussen procureur en onderzoeksrechter. Op 14 december 1897 bijvoorbeeld stuurde de procureur een briefje naar onderzoeksrechter De Le Court met de mededeling dat de procureur-generaal in Brussel hem vroeg de dag zelf nog verslag uit te brengen over de zaak met notitienummer 6896.¹⁴²⁶ Een belangrijke reden tot communicatie tussen de procureur des Konings en de onderzoeksrechter betrof de afstapping ter plaatse. De procureur des Konings kon namelijk '*ayant jugé nécessaire à l'instruction*' beslissen om aan de onderzoeksrechter te vragen een dergelijk plaatsbezoek te doen.¹⁴²⁷ De onderzoeksrechter kon hier overigens ook uit eigen beweging toe over gaan. Bij een afstapping ter plaatse zakten de onderzoeksrechter, zijn griffier en de procureur des Konings af naar de plaats des onheils om daar zelf de nodige vaststellingen te doen, instructies te geven aan de politiediensten en experts aan te stellen.¹⁴²⁸ Anders gesteld, het paleis kwam naar de werkvloer.

Het is niet zo eenvoudig om een systematiek te ontdekken in de dossiers waarbij een afstapping gebeurde, wat verklaard kan worden door de appreciatiebevoegdheid van de procureur en onderzoeksrechter enerzijds en de noodwendigheden van de concrete casus anderzijds. De afstapping ter plaatse kon in bepaalde gevallen omschreven worden als een vorm van 'ramptoerisme', zeker in het geval van grote catastrofes. Dit valt vooral op bij de mijnongevallen. Bij het gros van dit soort ongevallen bleef de onderzoeksrechter gewoon thuis en werd het onderzoek ter plaatse overgelaten aan de mijnadministratie. Bij zware ongevallen evenwel, zoals het liftongeval in de put *Bonne Esperance* te Wasmès, waarbij zeventien doden vielen, kwam de onderzoeksrechter wel ter plaatse.¹⁴²⁹ In andere gevallen was de aanwezigheid van de onderzoeksrechter vereist om bepaalde onderzoekshandelingen te kunnen stellen, zoals het opgraven van een lijk om een autopsie te kunnen uitvoeren.¹⁴³⁰

¹⁴²³ Frameries 22 oktober 1899.

¹⁴²⁴ Bij het onderzoek naar het arbeidsongeval van Charles Dulieu op 25 oktober 1884 te Elouges waren het beide: 'En vous transmettant les pièces ci-jointes j'ai l'honneur de vous déléguer aux fins comprises dans le réquisitoire en date du 14 courant de monsieur le procureur du roi. Vu l'état de santé de la victime de l'accident je vous prierai de vous transporter à Elouges pour y procéder à la confrontation de Dulieu avec Charles François.' Elouges 25 oktober 1884. Bij het onderzoek naar het overlijden van Marie Wayembergh op 18 januari 1899 te Haine Saint Paul vroeg de onderzoeksrechter aan de vrederechter van La Louvière om de getuigen te ondervragen in verband met bepaalde vragen die de deskundige geformuleerd had. Haine-Saint-Paul 18 januari 1899.

¹⁴²⁵ La Louvière 11 juli 1895.

¹⁴²⁶ Obourg 23 oktober 1897; zie ook Frameries 25 mei 1898.

¹⁴²⁷ Artikel 47 Sv. ; het citaat is afkomstig uit het proces-verbaal van afstapping ter plaatse La Louvière 27 december 1887.

¹⁴²⁸ Artikel 62 Sv. voorziet dat de onderzoeksrechter vergezeld moet zijn van deze twee personen.

¹⁴²⁹ Wasmès 21 januari 1898.

¹⁴³⁰ Daarover verder meer bij de expertises.

4.3.2 De deskundigen inzake arbeidsongevallen

Hiermee zijn wij aanbeland bij de deskundigen waarop een beroep kan worden gedaan door justitie om hun expertise ter beschikking te stellen ten behoeve van het onderzoek. Magistraten, en in extenso juristen, zijn nu eenmaal ook maar mensen en zij kunnen niet van alles op de hoogte zijn, zeker niet als het gaat om ingewikkelde technische zaken.

In de strafonderzoeken naar arbeidsongevallen werd eerst en vooral een beroep gedaan op de bijzondere inspectiediensten. Dit hoeft niet te verwonderen: deze diensten waren nu eenmaal gespecialiseerd in de economische aangelegenheden waarvoor zij bevoegd waren. We zijn reeds uitgebreid ingegaan op de werking van de mijnadministratie, spooradministratie en arbeidsinspectie. Wanneer het ongeval tot de bevoegdheid van een inspectiedienst behoorde, vroeg de procureur/onderzoeksrechter stevast het administratief verslag van het ongeval op. In bepaalde gevallen was de inspectiedienst zelfs zo vriendelijk om een verslag op te maken van ongevallen die strikt gezien niet tot haar bevoegdheid behoorden.¹⁴³¹

In andere dossiers werden leden van de bijzondere inspectiediensten, vooral van de mijnadministratie, ingeschakeld als deskundige in het strafproces. Bij een gasexplosie in een gebouw van de *Société des Hauts Fourneaux* op 4 januari 1900 te La Louvière bijvoorbeeld werd mijnningénieur Niedereau aangesteld als deskundige.¹⁴³² Op 31 januari 1889 stuurde onderzoeksrechter Legrand een briefje naar mijnningénieur Marcette met de vraag of hij hem zou kunnen vergezellen tijdens een afstapping ter plaatse op zaterdag 2 februari 1889.¹⁴³³ In Wasmes was een brouwersknecht dodelijk gegrepen door een transmissieboom. De onderzoeksrechter voegde eraan toe dat zij de trein zouden nemen van 14u46 en normaal gezien terug zouden keren om 17u30. Hij vroeg om stante pede te laten weten of hij kon of niet, zodat hij zich desgevallend nog tijdig zou kunnen wenden tot een van zijn collega's. De jarenlange nauwe samenwerking van de onderzoeksrechters met de inspecteurs zorgde voor een familiale omgang, zoals blijkt uit het strafdossier naar aanleiding van een dodelijk arbeidsongeval in Maffles op 25 november 1886.¹⁴³⁴ De deskundige stuurde hier een brief naar de onderzoeksrechter die hij aanhief met de woorden '*Mon cher Leurquin*' en waarin hij uitlegde dat zijn verslag binnenkort afgerond zou zijn. In casu had de deskundige beloofd om het verslag tegen de 15de januari af te hebben, maar hij was daar niet niet in geslaagd omwille de afwezigheid van zijn collega Denard.

Het was trouwens niet altijd even eenvoudig om een geschikte expert te vinden. Naar aanleiding van een dodelijk arbeidsongeval te La Louvière op 24 juli 1885 vroeg onderzoeksrechter Meurein aan professor Halley om op te treden als deskundige.¹⁴³⁵ Halley, die les gaf aan de mijnschool, sloeg dit aanbod op 31 juli 1885 af omdat hij dringend aan vakantie toe was.¹⁴³⁶ In andere gevallen liep het deskundigenonderzoek vertraging op omwille van opdrachten die de mijningenieurs moesten vervullen in het buitenland, zoals Rusland¹⁴³⁷ en Algerije.¹⁴³⁸

¹⁴³¹ *Supra* 246.

¹⁴³² La Louvière 4 januari 1900.

¹⁴³³ Wasmes 22 januari 1889.

¹⁴³⁴ Maffles 25 november 1886.

¹⁴³⁵ La Louvière 24 juli 1885.

¹⁴³⁶ 'J'ai le regret de vous dire que je ne puis en ce moment me charger de l'expertise dont vous voulez bien m'honorer. Je serai absent de Mons jusqu'en octobre prochain et je désire consacrer ce temps des vacances à un repos qui m'est nécessaire. A toute autre époque de l'année je serais heureux de me mettre entièrement à votre disposition.'

¹⁴³⁷ Het ging in al deze gevallen om mijnningénieur Demaret. Écaussinnes-d'Enghien 21 juni 1897, Haine-Saint-Paul 12 december 1898 en Houdeng-Aimeries 9 april 1898.

¹⁴³⁸ Mijnningénieur Demaret schreef op 6 juni 1894 een briefje naar de voorzitter van de tweede kamer van de rechtbank van eerste aanleg te Bergen dat hij met toestemming van de minister van landbouw, nijverheid en openbare werken voor 5 weken afwezig zou zijn, met ingang van 7 juli, om een titaniummijn te gaan onderzoeken in Algerije. Boussu 11 april 1893.

Bij het deskundigenonderzoek kwam de expert ter plaatse om de nodige vaststellingen te doen en getuigen te ondervragen. In bepaalde gevallen werden de voorwerpen die aan de grondslag lagen van het ongeval in beslag genomen om onderzocht te worden. Het kon bijvoorbeeld gaan om gebroken koorden¹⁴³⁹ en kabels¹⁴⁴⁰, planken¹⁴⁴¹, lampen¹⁴⁴² en kranen.¹⁴⁴³ Er werd hierbij niet licht te werk gegaan. De voorwerpen stuurde men voor onderzoek naar gespecialiseerde instanties. Naar aanleiding van het liftongeval op 16 december 1890 te Hornu vroeg de mijnadministratie aan de minister van landbouw, nijverheid en openbare werken om over te gaan tot het testen van de weerstand van de kabel.¹⁴⁴⁴ Dit gebeurde uiteindelijk in het botanisch laboratorium van de *faculté des sciences* van de universiteit van Rennes. In bepaalde gevallen leidde het onderzoek naar de producent van het gebrekkige voorwerp. Op 22 januari 1898 richtte Adolphe Mahieu van de gelijknamige *Corderie mécanique* een schrijven aan de procureur des Konings.¹⁴⁴⁵ Mahieu begon met te erkennen dat de gebroken kabel van hem afkomstig was. Volgens de garantieovereenkomst was de leverancier aansprakelijk voor alle ongevallen die te wijten waren aan een '*mauvaise qualité de matières employées à une fabrication défectueuse, à une insuffisance de surveillance et en général à tout ce qui ressort du droit commun*'. Het was dan ook van belang voor Mahieu dat de kabel snel onderzocht zou worden om vast te stellen dat hij wel degelijk goed gefabriceerd was en uit kwaliteitsmaterialen bestond. Hij vroeg om hiertoe de nodige hoeveelheid kabel in beslag te laten nemen. Wanneer de proefbank van het arsenaal van Mechelen niet in staat zou blijken het onderzoek uit te voeren, wees hij nog op het bestaan van de proefbank van de *Grande Corderie du Nord* te Aubry-lez-Douai. Een ander interessant voorbeeld betrof het dodelijk ongeval van Adolphe Godart op 4 november 1890.¹⁴⁴⁶ Het ongeval hier was te wijten aan materiaalbreuk van een wagonnetje ondergronds, dat geleverd was door een Brugse fabrikant, die op die manier bij het onderzoek betrokken raakte.

Bij het bouwongeval waarbij metsershulp Lucas Pierre in de kelder gedonderd was, kwam een simpele plank in het centrum van de belangstelling te staan.¹⁴⁴⁷ In het proces-verbaal de dato 17 mei 1898 meldde de politiecommissaris van La Louvière dat de agent een stuk plank in populierhout teruggevonden had, maar dat de zoektocht naar het andere stuk niets opgeleverd had. Het stuk plank in kwestie was 2 meter lang, 25 centimeter breed en 5 centimeter dik en werd ter beschikking gehouden '*de qui de droit*'. Onderzoeksrechter Emile Desmasure vroeg hierop om opnieuw op zoek te gaan naar het ontbrekende stuk plank. Zonder succes, het stuk plank bleef onvindbaar: '*Ces recherches sont restées infructueuses. Ce bout de planche semble avoir été brûlé par les gamins*'. Op 24 mei werd architect Edgard Delplace aangesteld als deskundige om de oorzaken van het ongeval te bestuderen en de in beslag genomen plank te onderzoeken en te laten weten of zij stevig genoeg was om gebruikt te worden in de stelling. In zijn verslag kwam Delplace tot het besluit dat de plank stevig genoeg was.¹⁴⁴⁸

¹⁴³⁹ Wasmes 12 juli 1889, Haine-Saint-Paul 29 januari 1889 en Wasmes 1 juni 1898.

¹⁴⁴⁰ Wasmes 21 januari 1898 en Jemappes 2 augustus 1899.

¹⁴⁴¹ Soignies 17 mei 1898, Wasmes 26 mei 1899 en Havré 24 april 1899.

¹⁴⁴² De griffie vroeg hier om de lampen die in beslag genomen waren om te onderzoeken, terug te komen ophalen. Frameries 25 mei 1898.

¹⁴⁴³ Maffles 25 november 1886.

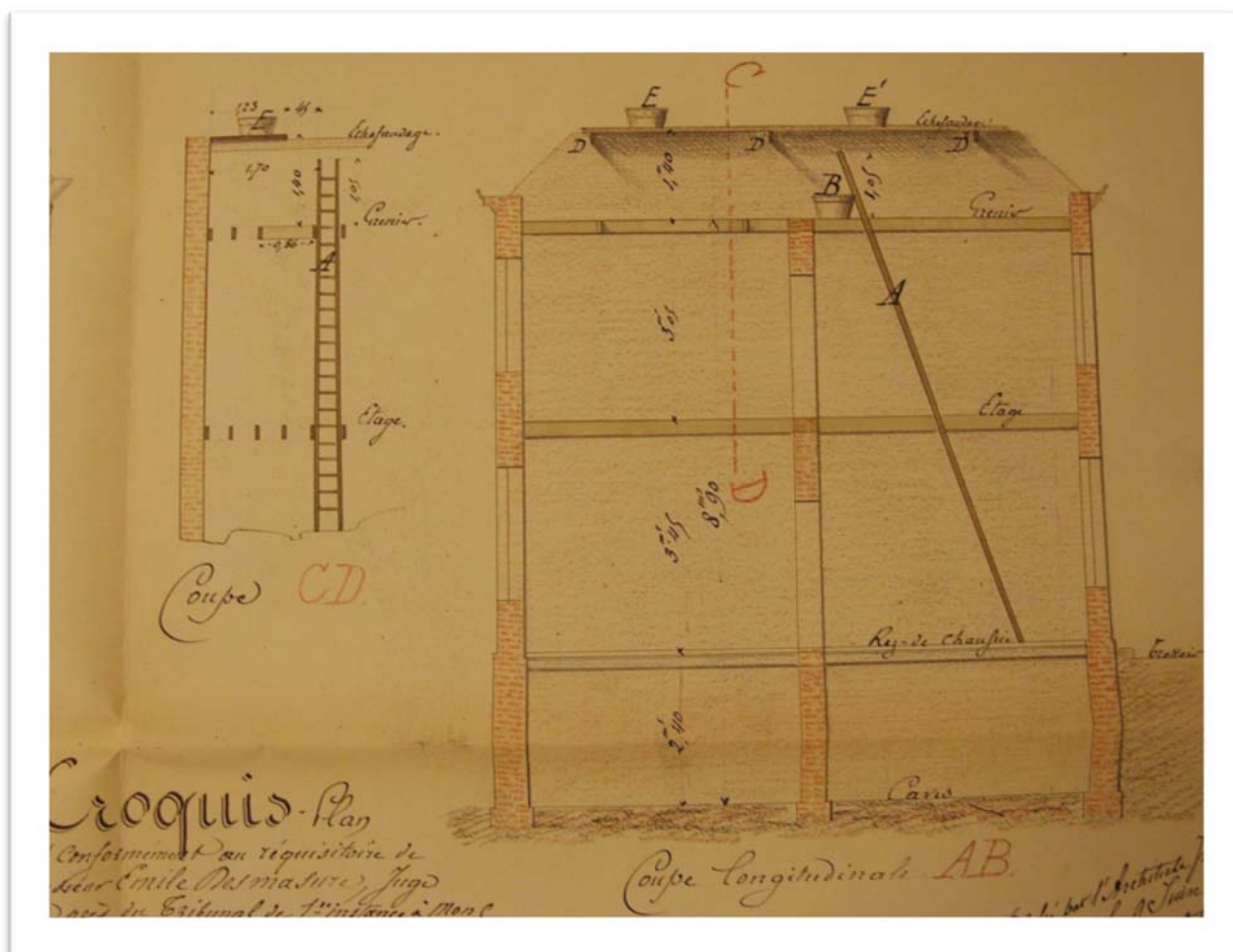
¹⁴⁴⁴ Hornu 16 december 1890.

¹⁴⁴⁵ Haine-Saint-Paul 29 januari 1889.

¹⁴⁴⁶ Wasmes 4 november 1890.

¹⁴⁴⁷ Soignies 17 mei 1898.

¹⁴⁴⁸ 'Comme suite à nos constatations nous trouvons que la planche (...) était exempte de défauts et réunissait toutes les conditions voulues à l'usage auquel elle était destinée.'

Afbeelding 21 Stuk van het plan dat getekend werd in de zaak van 'de plank'¹⁴⁴⁹

Het bovenstaande voorbeeld is overigens illustratief voor het inschakelen van architecten als deskundigen bij bouwongevallen.¹⁴⁵⁰ Dezelfde Delplace werd bijvoorbeeld ook gecharterd als *expert-architecte* bij het bouwongeval in Quaregnon op 19 november 1891, waarbij hij de volgende opdracht meekreeg van de onderzoeksrechter: *'de se rendre en la commune de Quaregnon aux fins de rechercher et de nous dire la cause de l'accident survenu le 19 novembre courant à la toiture d'un bâtiment, dit salon, sis à Quaregnon, et appartenant à Lévêque Léon, menuisier en cette commune'*.¹⁴⁵¹

Een andere categorie waren de medische expertises. Het dient opgemerkt dat veel strafdossiers sowieso korte doktersbriefjes bevatten, meestal in bijlage van het inleidend proces-verbaal, waarin de behandelende arts summier de verwondingen en/of doodsoorzaak beschreef.¹⁴⁵² Ter illustratie geven we hier de inhoud weer van het doktersbriefje opgemaakt bij het overlijden van Jules Thauvoye op 27 mei 1891 te Wasmes.¹⁴⁵³ De behandelende arts verklaarde op woensdag 27 mei 1891 de genaamde Jules Thauvoye uit Wasmes, arbeider van de *Charbonnage d'Hornu et Wasmes* bezocht te hebben in de ambulancewagen en de volgende symptomen vastgesteld te hebben: *'stupeur complète, insensibilité absolue à l'action de pincer, respiration stertoreuse, paralysie du bras gauche*

¹⁴⁴⁹ Soignies 17 mei 1898.

¹⁴⁵⁰ Quaregnon 19 november 1891 en Jemappes 30 oktober 1892.

¹⁴⁵¹ Quaregnon 19 november 1891.

¹⁴⁵² Wanneer er geen medisch attest bij het proces-verbaal zat, kon het gebeuren dat de onderzoeksrechter expliciet vroeg een attest te laten bezorgen van de arts die het slachtoffer onderzocht had. Jemappes 30 oktober 1892.

¹⁴⁵³ Wasmes 27 mei 1891.

et contuctueuse du bras droit, symptômes qui m'ont fait porter le diagnostic d'hémorragie cérébrale à pronostic très grave'. In veel gevallen was dergelijke summiere diagnose zowat de enige informatie die het attest bevatte. In voorkomend geval voegde de arts er aan toe dat hij tegen 7 à 8 uur 's avonds naar het huis geweest was van Thauvoye, waar hij op het (ondertussen) lijk verschillende kneuzingen en schrammen had kunnen vaststellen. De dag erna werden dezelfde vaststellingen gedaan samen met de huisarts van de familie, dokter Lecocq. Beide artsen waren van mening dat de dood veroorzaakt was door een hersenbloeding en dat de verwondingen op het lijk, behoudens tegenbewijs, veroorzaakt waren door de val en stuiptrekkende bewegingen van het slachtoffer.

Naast deze 'mini' medische expertises waren er ook grondige medische expertises, waarbij (minstens) twee artsen aangesteld werden als gerechtelijk expert om hun licht te laten schijnen op het lijk om de vermoedelijke doodsoorzaak te achterhalen. Naar aanleiding van het jammerlijk overlijden van de 13-jarige Adolphe Cardinal op 16 juni 1900 bijvoorbeeld adviseerde de procureur de onderzoeksrechter om een autopsie te laten uitvoeren.¹⁴⁵⁴ In deze concrete zaak kan men zich afvragen welke meerwaarde deze met zich meebracht. De kleine Adolphe was omvergereden door een wagon en zelfs een leek kon vaststellen dat hij gestorven was aan de interne bloedingen die dit ongeval veroorzaakt had. In andere dossiers was een autopsie wel relevant. In het bovenstaande geval van Jules Thauvoye bijvoorbeeld beweerde de familie, hierin gesterkt door de vastgestelde schrammen, dat Thauvoye het slachtoffer geworden was van een instorting en dat de mijndirectie dit ongeval had willen verdoezelen. Teneinde zekerheid te verkrijgen stelde onderzoeksrechter Leon Legrand de artsen Descamps en Rolier aan om de doodsoorzaak te achterhalen.¹⁴⁵⁵ Op basis van de autopsie kwamen de wetsdokters tot de vaststelling dat Jules Thauvoye een natuurlijke dood gestorven was, ten gevolge van een hersenberoerte (*apoplexie du base du cerveau*).

In andere procedures werd een autopsie met bijhorende bloedanalyse uitgevoerd om na te gaan of het slachtoffer al dan niet gestorven was aan verstikking door gassen.¹⁴⁵⁶ Op 2 april 1900 werd mecanicien Louis Delpature dood aangetroffen bij zijn stoompomp op 80 meter diepte in de vierde put van de *Charbonnage de l'Ouest de Mons*.¹⁴⁵⁷ Volgens de arts die het lijk van Delpature onderzocht had, was deze een natuurlijke dood gestorven door een gesprongen bloedvat in de buik.¹⁴⁵⁸ De mijninspecteur sloot evenwel niet uit dat Delpature gestikt was ten gevolge van mijngas en adviseerde een bloedanalyse. Op 18 april 1900 deed onderzoeksrechter de Patoul daarom een afstapping ter plaatse naar het kerkhof van Elouges. De kist met het lijk van Delpature werd opgegraven en de burgemeester bevestigde de identiteit, waarna de wetsdokters aan de slag konden. Ze stelden vast dat het lichaam van Louis Delpature in een verregaande staat van ontbinding was en zwart uitsloeg. Uit de halfopen gezakte mond en neusgaten sijpelde bloed. De hersenen waren reeds zo rot dat zij bijna vloeiend geworden waren. Ondanks de moeilijke omstandigheden kwamen de wetsdokters tot dezelfde vaststelling als de eerste arts. Omdat evenwel niet uit te sluiten viel dat de oorzaak van de bloeding gezocht moest worden bij het mijngas werd een bloedstaal genomen. Het staal werd vervolgens onderzocht door wetsdokter Dervez en chemieprofessor Mirland. Op het einde van hun vier bladzijden tellend verslag kwamen zij tot de vaststelling dat het bloed geen aanwijzingen van gas bevatte.

¹⁴⁵⁴ 'Comme suite à votre rapport du 19 juin, et sous renvoi du dossier, y annexé, j'ai l'honneur de vous confirmer la dépêche télégraphique par laquelle je viens de vous faire connaître qu'à mon avis il est nécessaire de procéder à l'autopsie du cadavre du sieur Cardinal.' Jemappes 16 juni 1900.

¹⁴⁵⁵ Wasmes 27 mei 1891.

¹⁴⁵⁶ Boussu 30 januari 1896, Frameries 25 mei 1898, Maurage 6 mei 1898, Élouges 2 april 1900 en Wasmes 15 december 1899.

¹⁴⁵⁷ Élouges 2 april 1900.

¹⁴⁵⁸ 'Je soussigné, docteur en médecine, déclare avoir été requis ce jourd'hui, à 7 heures du matin pour constater le décès de l'ouvrier Louis Delpature du puits n° 4 de l'Ouest de Mons. De l'inspection du corps il résulte qu'il y a absence de traumatisme ou d'une lésion extérieure quelconque ; seule, une écume sanguinolente à la bouche révèle que la mort a eu pour cause la rupture d'un vaisseau dans la poitrine. Je conclus à une mort naturelle en l'absence de tout accident.'

Een bijzonder geval vormde de medische expertise uitgevoerd op Augustine Urbain. Dit meisje had namelijk slechts lichte verwondingen opgelopen op 15 september 1894, waaraan zij, in tegenstelling tot de bovenvermelde gevallen, niet overleden was.¹⁴⁵⁹ Op 16 mei 1895 beval de raadkamer van Bergen conform artikel 25 van de wet van 20 april 1874 dat zij onderzocht moest worden door een arts teneinde na te gaan of zij sporen droeg van verwondingen en of deze het resultaat waren van het ongeval waarvan zij het slachtoffer geweest was.

De rol van de deskundigen in het strafproces kan moeilijk overschat worden. Dankzij hun specifieke expertise hadden zij de nodige bagage om inzicht te krijgen in het ongeval, de context waarin het zich afgespeeld had en de gebeurtenissen die ertoe geleid hadden. Op basis hiervan konden zij een professioneel advies geven in verband met een mogelijke strafrechtelijke aansprakelijkheid. Wij hebben in dit verband reeds eerder vermeld dat de mijnadministratie wettelijk verplicht was om bij het administratief verslag haar deskundig advies te geven in verband met de noodzaak om al dan niet over te gaan tot gerechtelijke vervolging. Op 1 februari 1900 richtte de onderzoeksrechter een schrijven aan de *ingénieur en chef directeur des mines*, waarin hij ‘à raison de votre compétence en la matière’ diens mening vroeg in verband met de inhoud van een brief die hij ontvangen had van de procureur des Konings.¹⁴⁶⁰ Hij voegde eraan toe: ‘Il est évident que l’avis de votre administration classant formellement cet accident au nombre des cas fortuits malheureux, écarterait tout devoir d’instruction tel qu’une autopsie’. De strafinstanties informeerden bij de deskundigen ook expliciet naar hun mening in verband met een mogelijke strafrechtelijke aansprakelijkheid.¹⁴⁶¹ Op 27 mei 1899 bijvoorbeeld stuurde de onderzoeksrechter een briefje naar de expert waarbij hij binnen de kortst mogelijke termijn diens mening vroeg in verband met de strafrechtelijke aansprakelijkheid – ‘les délais d’instruction étant presque expirés il y a urgence’.¹⁴⁶² Hiertoe werd in bepaalde gevallen het gerechtelijk dossier overgemaakt.¹⁴⁶³

De deskundigen gingen in hun verslagen evident in op deze vraag tot advies, temeer deze expliciet deel uitmaakte van hun opdracht. Naar aanleiding van een dodelijk arbeidsongeval op 31 augustus 1892 te Trivières kreeg de deskundige bijvoorbeeld als opdracht: ‘Dire si toutes les précautions commandées par la sécurité des ouvriers ont été prises. Le cas échéant déterminer quelles personnes pourraient être tenues responsables à raison d’un défaut de prévoyance ou de précaution’.¹⁴⁶⁴ De directeur van de *École provinciale d’industrie et des mines du Hainaut*, die hier als deskundige optrad, kwam tot het besluit dat niemand aansprakelijk gehouden kon worden door een gebrek aan voorzienigheid of voorzorg. De deskundige had eens te meer vastgesteld dat het ongeval het gevolg was van de onvoorzichtigheid van het slachtoffer zelf, meer bepaald zijn ‘*infraction à l’ordre des choses établi pour sauvegarder la sûreté des ouvriers*’. In het strafonderzoek naar aanleiding van de dood van Jules Urbain op 28 september 1898 te Frameries was de expert van mening dat mecaniciens Ruelle niets te verwijten viel en dat het ongeval dan ook geen correctionele gevolgen

¹⁴⁵⁹ Strépy-Bracquenies 15 september 1894.

¹⁴⁶⁰ Quaregnon 29 januari 1902.

¹⁴⁶¹ Zoals een onderzoeksrechter die aan de mijnadministratie een advies vroeg in verband met de strafrechtelijke aansprakelijkheid. Pâturages 15 oktober 1895. In een ander dossier was het de procureur die een advies vroeg aan de expert om al dan niet te vervolgen. Quaregnon 30 oktober 1895.

¹⁴⁶² Haine-Saint-Paul 12 december 1898. De expert had vertraging opgelopen met zijn onderzoek omwille van een langdurig verblijf in de Kaukasus.

¹⁴⁶³ Ter illustratie, een fragment uit de brief van de mijnadministratie aan de onderzoeksrechter: ‘Comme suite à votre lettre rappelée en marge, j’ai l’honneur de vous renvoyer le dossier de l’instruction à laquelle vous avez procédé relativement à l’accident survenu, le 28 dernier, à Wasmes, dans le puits d’extraction du siège n° 3 du charbonnage du Buisson, en causant la mort du nommé Flavien Legat, de Paturages’. De onderzoeksrechter had hier gevraagd het dossier goed te bestuderen en te laten weten of de administratie van mening was dat er een fout begaan was en, in voorkomend geval, aan wie zij toegerekend kon worden. De administratie was op basis van studie van het dossier van mening dat er geen aanleiding was voor correctionele vervolgingen naar aanleiding van dit ongeval. Wasmes 28 maart 1900.

¹⁴⁶⁴ Trivières 31 augustus 1892.

met zich mee moest brengen.¹⁴⁶⁵ Eenzelfde geluid in het deskundigenverslag van het arbeidsongeval van Aimable Lumen op 25 oktober 1895 te Silly: de deskundige was hier van mening dat het ongeval geen aanleiding gaf tot gerechtelijke vervolgingen, '*au point de vue de la responsabilité pénale*'.¹⁴⁶⁶ Hij voegde er aan toe dat de kwestie van de schadevergoeding overigens definitief geregeld was tussen de vennootschap en de belanghebbende.

De deskundigen konden evenwel niet altijd onmiddellijk een 'gesneden brood' aanbieden aan de onderzoeksrechter. Mijningenieur Jules Demaret, aangesteld als expert in de strafprocedure naar aanleiding van het ongeval op 6 november 1898 in de suikerraffinaderij van Elouges, sloot een strafprocedure niet uit.¹⁴⁶⁷ Hij kon evenwel slechts definitief uitsluitel geven na een verhoor onder ede van de belangrijkste getuigen over een cruciaal element in het aansprakelijkheidsvraagstuk. Op basis van de getuigenverhoren concludeerde de deskundige in zijn aanvullend verslag dat het ongeval geen correctioneel staartje moest krijgen. In het (eerste) verslag van het onderzoek naar een ongeval op 2 december 1895 te Boussu formuleerde de deskundige een '*questionnaire en prévision d'une enquête judiciaire*', waarin hij een aantal concrete vragen opsomde die aan de getuigen gesteld moesten worden.¹⁴⁶⁸ In zijn aanvullend verslag concludeerde de deskundige dat de getuigenverhoren geen nieuw licht geworpen hadden op de oorzaak van het ongeval. Alle getuigen bleven hardnekkig volhouden dat er geen enkele onvoorzichtigheid begaan was – in casu dat er zich geen lamp had bevonden in de omgeving van de gasketel op het moment van de ontploffing.

4.3.3 De getuigen van een arbeidsongeval

Een belangrijk onderdeel van het strafonderzoek bestond uit het verhoren van getuigen, van mensen die het ongeval met eigen ogen aanschouwd hadden of er iets interessants over konden vertellen. Wij vinden deze getuigenverhoren op verschillende plaatsen terug, zoals in de processen-verbaal van de politiediensten, in de verslagen van de administraties (mijn- en spooradministratie) en de gerechtsdeskundigen. Er werden ook getuigen verhoord door de onderzoeksrechter, ter plaatse of in het justitiepaleis. Bij de afstapping ter plaatse naar aanleiding van het ongeval van André Courte op 24 mei 1888 trok de onderzoeksrechter bijvoorbeeld naar het ziekenhuis om deze 52-jarige arbeider te ondervragen.¹⁴⁶⁹ Zoals we gezien hebben, werden ook vrederechters en collega-onderzoekers 'bij delegatie' belast met het verhoren van getuigen.¹⁴⁷⁰

In een aantal gevallen konden de getuigen niet verhoord worden, omdat zij (nog) niet in staat waren om te antwoorden. Adolphe Lhoir bijvoorbeeld was op 31 maart 1887 zwaar gewond geraakt te Dour.¹⁴⁷¹ De onderzoeksrechter gaf opdracht aan de lokale politie om opnieuw te proberen de gewonde te ondervragen, maar hij kon nog niet antwoorden op de vragen die hem gesteld werden. Hij zei enkel dat hij zich niet kon herinneren hoe hij het slachtoffer geworden was van het ongeval. De politieagent voegde eraan toe: '*D'après le dire de sa mère Lhoir perd parfois ses sens et dit des bêtises*'. Na een *coup de grisou* in 1887 kon een van de slachtoffers zich niets meer herinneren, maar misschien zou hij na enkele dagen, als de koorts gezakt was, details kunnen

¹⁴⁶⁵ Frameries 28 september 1898.

¹⁴⁶⁶ Silly 25 oktober 1895.

¹⁴⁶⁷ Élouges 6 november 1898.

¹⁴⁶⁸ Boussu 2 december 1895.

¹⁴⁶⁹ Obourg 24 mei 1888.

¹⁴⁷⁰ Voor een voorbeeldje van een onderzoeksrechter, *supra* 254 ; voor een voorbeeldje van een vrederechter, *supra* 267.

¹⁴⁷¹ Dour 31 maart 1887.

geven van het ongeval.¹⁴⁷² In andere gevallen waren de slachtoffers nog niet voldoende op de been om zich naar het justitiepaleis te begeven om daar verhoord te worden.¹⁴⁷³ Naar aanleiding van een dodelijk ongeval op 4 april 1898 wilde onderzoeksrechter Quinet de vroegere directeur van de steenkoolmijn ondervragen.¹⁴⁷⁴ Deze zond hierop een telegram en een brief waarin hij meedeelde dat hij 72 jaar oud was en ziek en zich niet naar Bergen kon verplaatsen – hij woonde op dat ogenblik in Schaarbeek. Hij vroeg zich trouwens luidop af wat hij met deze zaak te maken had, aangezien hij geen herinnering had aan het slachtoffer of het ongeval.¹⁴⁷⁵ Op 5 september 1890 stuurde de gemeentelijke administratie van Ressaix een briefje naar de onderzoeksrechter te Bergen met de mededeling dat machiniste Emile Gavain niet naar het justitiepaleis kon komen omdat hem een zwaar arbeidsongeval overkomen was toen hij aan de slag was op het kerkhof van Cronfestu.¹⁴⁷⁶ Bij het ongeval waar Félicien Laurent gewond geraakt was, wilde de onderzoeksrechter twee mecaniciens ondervragen.¹⁴⁷⁷ De steenkoolmijn liet weten dat het onmogelijk was om de beide mecaniciens tegelertijd te verhoren, omwille van de noodwendigheid van de dienst. Ze vroeg daarom of het niet mogelijk was hen op verschillende tijdstippen te ontbieden.

4.3.4 De slachtoffers

De strafdossiers zijn bijzonder interessant voor ons onderzoek omdat wij er de slachtoffers van arbeidsongevallen en hun nabestaanden in 'terugvinden'. In de eerste plaats als 'passieve objecten', bijvoorbeeld wanneer zij verhoord werden door de politie of de onderzoeksrechter. Joseph Capouillez, een 42-jarige mijnwerker uit Dour verklaarde zo op 6 december 1894 aan de plaatselijke veldwachter dat zijn 17-jarige zoon Jacques Philippe op 11 januari 1894 zwaar gewond geraakt was door een val van 20 meter.¹⁴⁷⁸ Hij had hierbij zijn linkeroog verloren en het zicht in zijn rechteroog was dermate verminderd dat hij niet langer kon werken in de mijnen. Capouillez had het gebruikelijke pensioen gevraagd, maar de directeur weigerde dit onder het valse voorwendsel dat zijn zoon ondertussen in de suikerfabriek van de gebroeders Jouveneau zou werken. Nochtans hadden de vier behandelende artsen allemaal een attest van arbeidsongeschiktheid afgeleverd. Capouillez had zich vervolgens tot de provinciegouverneur gewend, die hem via de gemeentelijke administratie had laten weten dat hij niet kon ingaan op zijn vraag en dat hij zich moest wenden tot de rechtbank. In het proces-verbaal kwam het slachtoffer Jacques Philippe Capouillez zelf ook aan het woord. Hij verklaarde enkel dat hij op 11 januari omstreeks 5 uur 's morgens na zijn werkdag aan het afdalen was via de ladders, toen hij uitgegleden was en in de leegte gevallen was. Hij kon zich niet meer herinneren wat er daarna gebeurd was.

Daarnaast vonden wij ook sporen terug van de slachtoffers van arbeidsongevallen en hun nabestaanden als actieve procespartijen, in de vorm van diverse schrijfsels die naar de strafinstanties gestuurd werden. Het belang hiervan voor ons onderzoek kan moeilijk overschat

¹⁴⁷² Escouffiaux 4 januari 1887.

¹⁴⁷³ Frameries 21 mei 1897 en Dour 17 juli 1899.

¹⁴⁷⁴ Dour 4 april 1898.

¹⁴⁷⁵ 'Pour ce qui est de l'accident Wantiez Aristide, je n'en ai aucun souvenir je crois même ne pas connaître le sieur Wantiez. Lorsqu'il a été victime de l'accident, j'étais directeur-gérant de la Machine à Feu ; M. Jules Raoult qui depuis m'a remplacé en était le directeur des travaux, c'est lui qui doit s'être occupé de l'accident Wantiez et doit en savoir tous les détails. Que viens-je faire dans cette affaire? Je l'ignore. Si Wantiez prétend que je lui ai promis quoique ce soit il doit faire erreur. On verra votre affaire, on l'examinera et après nous verrons ce que nous pourrons faire pour vous. Voilà tout ce que je puis dire et certifier quant à présent.'

¹⁴⁷⁶ Het briefje was overigens vergezeld van een medisch attest van de behandelende geneesheer. Péronnes 29 mei 1890.

¹⁴⁷⁷ Hornu 8 augustus 1897.

¹⁴⁷⁸ Dour 11 januari 1894.

worden. We komen hierbij namelijk rechtstreeks in aanraking met de slachtoffers van arbeidsongevallen en hun nabestaanden, zonder de tussenkomst van derden. Op die manier krijgen we een glimp van 'de arbeiders', hun wensen en verzuchtingen. We kunnen zo bijvoorbeeld nagaan in hoeverre een Pavlovreactie ontwikkeld was bij de arbeiders om bij een arbeidsongeval onmiddellijk te denken aan een vergoeding door de werkgever. Anders gesteld, in hoeverre de (juridische) vergoedingsgedachte geïncorporeerd was in de geesten van de arbeiders.

We vonden in 33 strafdossiers schrijfsels terug van slachtoffers of hun nabestaanden. In elf gevallen ging het om de ouders,¹⁴⁷⁹ in tien dossiers om het slachtoffer zelf,¹⁴⁸⁰ in negen gevallen om de weduwe¹⁴⁸¹, in twee gevallen om de kinderen¹⁴⁸² en in een geval om de voogd.¹⁴⁸³ De 48-jarige Charles Moyaux was aangesteld als voogd van de twaalfjarige Clément Duwez, na het overlijden van diens vader. Op 29 september 1895 raakte de kleine Clément gewond in de steenkoolmijn van Maurage en op 2 augustus 1895 stierf hij aan de gevolgen van zijn verwondingen. De mijnadministratie had een onderzoek verricht, maar volgens Moyaux kon dat onmogelijk goed gevoerd zijn, aangezien de inspecteur niet eens afgedaald was om de omstandigheden van het ongeval te bestuderen. Gezien de aard van de verwondingen moest het parket verwittigd worden en was een afdaling noodzakelijk. De voogd vervolgde dat er in totaal vijf wezen waren, waarvan drie jonger dan Clément en dat hij een grote steun voor hen was geweest. Hij had als voogd een brief gestuurd naar de steenkoolmijn, maar deze was zonder gevolg gebleven, waarschijnlijk omdat de directeur uit schrik voor een mogelijke aansprakelijkheid niet durfde antwoorden. Hij hoopte dat de procureur zou tussenbeide komen om een deftig onderzoek te voeren en om uitleg te vragen over de manier van werken van de mijnadministratie. Moyaux bood verder in zijn hoedanigheid van voogd en oud-mijnwerker zijn hulp aan bij het onderzoek, *'si la loi ne s'y oppose à assister à cette enquête, que j'espère'*. Hij voegde eraan toe: *'Pour défendre les intérêts des enfants mineurs dont la tutelle m'est confiée, je ferais tout ce qui m'est humainement possible'*.

De meeste slachtoffers richtten zich, net zoals onze voogd in de bovenstaande casus, tot de procureur des Konings te Bergen, of toch iets dat er op leek¹⁴⁸⁴, zoals in de brief van de weduwe die zich op 21 april 1885 richtte tot de *'directeur du Parquet du tribunal de 1ère instance de Bruxelles'* (sic).¹⁴⁸⁵ Haar man, Alexandre Neunez, een 71-jarige grondwerker was op 26 maart 1885 gestorven in de groeve van een zekere Simon. In haar brief vroeg deze weduwe van boven de zestig tot wie zij zich moest wenden om een vergoeding te verkrijgen van de werkgever. In andere gevallen behoorde de bestemming tot de bijzondere inspectiediensten. Félicien Leurquin bijvoorbeeld had zich in eerste instantie gericht tot mijninspecteur Herman, maar deze had hem doorverwezen naar de procureur des Konings.¹⁴⁸⁶ De kinderen van Sylvain Legat richtten hun brief tot de *'ingénieur en chef'*, met het verzoek een grondig onderzoek te voeren naar het ongeval waarbij hun vader omgekomen was.¹⁴⁸⁷ De weduwe van Florent Lequin stuurde haar brief naar een ingenieur bij de

¹⁴⁷⁹ Waarvan 10 keer de vader: La Louvière 20 juli 1898, Dour 4 april 1898, Haine-Saint-Paul 12 augustus 1897, Strépy 2 augustus 1897, Quaregnon 20 mei 1897, La Louvière 4 augustus 1887, Frameries 29 maart 1888, Jemappes 23 augustus 1886, Boussu 11 april 1886 en Pâturages 8 augustus 1885 en 1 keer de moeder: Maurage 29 juli 1895.

¹⁴⁸⁰ Dour 30 januari 1900, La Louvière 30 oktober 1899, La Louvière 6 september 1898, Wasmes 7 juli 1898, Haine-Saint-Paul 7 juni 1898, La Louvière 29 november 1897, Frameries 16 mei 1896, Strépy 30 december 1890, Hornu 20 augustus 1887 en Élouges 2 juni 1885.

¹⁴⁸¹ Houdeng-Aimeries 7 juli 1898, Wasmes 27 mei 1891, Cuesmes 10 juni 1890, Bergen 3 maart 1890, Wasmes 22 januari 1889, Dour 4 februari 1888, Quaregnon 24 juli 1887, Boussu 5 april 1881 en Pâturages 22 juni 1881.

¹⁴⁸² Een keer de zoon: Péronnes-lez-Binche 7 oktober 1900 en een keer de kinderen in het algemeen: Wasmes 20 april 1892

¹⁴⁸³ Maurage 29 juli 1895.

¹⁴⁸⁴ De moeder van Jules Colmant richtte zich tot de procureur-generaal. Wasmes 11 januari 1885.

¹⁴⁸⁵ Soignies 26 maart 1885.

¹⁴⁸⁶ Haine-Saint-Paul 7 juni 1898.

¹⁴⁸⁷ Blijkbaar had de mijnadministratie deze brief samen met haar verslag naar het parket gestuurd, want hij bevond zich in het strafdossier. Wasmes 20 april 1892.

staatsspoorwegen aangezien Lequin verongelukt was bij de verdeling van de steenkool in het station van Bergen.¹⁴⁸⁸

Wat het voorwerp van de brief betreft, ging het meestal om een klacht, teneinde een onderzoek te openen naar het arbeidsongeval.¹⁴⁸⁹ Kort na het ongeval waarbij Rose Anna Finet omgekomen was doordat haar rokken door een transmissieboom gegrepen waren, vroeg de vader dat het parket de dag zelf nog zou ter plaatse komen indien mogelijk, *'afin d'établir la responsabilité et que les magistrats visent dans quel état mon enfant se trouve'*.¹⁴⁹⁰ In andere brieven werd gevraagd om bepaalde getuigen te verhoren.¹⁴⁹¹ Percenaire Richard vertelde in haar briefje van 16 november 1881 dat zij Celina Dieu bezocht had en dat zij haar gevraagd had of zij degene was die de lonten ontstak (*'boutait'*) in de mijn van *Le Grand Bouillon*.¹⁴⁹² Op het bevestigend antwoord had zij gerepliceerd: *'Ainsi c'est vous qui avez tué Jean Baptiste'*, waarna Dieu toef: *'Oui, je l'ai tué.'*

Er werden nog andere zaken gevraagd aan de procureur. Désiré Antoine bijvoorbeeld stuurde een briefje naar de procureur met het vriendelijke verzoek om het onderzoek in verband met zijn zoon Jules Antoine te laten opschieten.¹⁴⁹³ Antoine kon de schadevergoeding namelijk goed gebruiken. Hijzelf en zijn dochter waren ziek en hij kon niet langer de dure onkosten van zijn ziekte dragen, *'enfin je suis dans une si tu assition (sic) voisinière à la misère'*. Vital Marissal, die gewond geraakt was op 16 mei 1896 te Frameries, vroeg een persoonlijk onderhoud in het kabinet van de procureur, *'des circonstances toutes particulières m'oblige (sic) de vous demander cette audience pour pouvoir vous expliquer mon cas'*.¹⁴⁹⁴ Mijnwerker en cafébaas Jean Baptiste Ciply, bijgenaamd *'marteau'*, vroeg op 24 augustus 1897 aan de procureur of het onderzoek afgelopen was, *'qui se fait d'usage, par vos ordres, par les soins de l'administration des mines'*, naar het ongelukkig overlijden van zijn zoon Achilles op 20 mei 1897, *'qui fait ma ruine et met ma famille, dont il était le principal soutien, dans le plus grand des désespoirs'*.¹⁴⁹⁵ Hij wilde na het vervullen van de nodige formaliteiten het dossier inkijken, teneinde zijn rechten te kunnen verdedigen.

Rosalie Caufriez, de 54-jarige weduwe van Jules Thauvoye kroop op 1 juni 1891 in haar pen naar aanleiding van het overlijden van haar man.¹⁴⁹⁶ Zij schreef dat een *porion inspecteur des travaux* hem op 27 mei 1891 stervend aangetroffen had op een diepte van beweerdelijk 2.000 meter (de weduwe zal zich hier vergist hebben, want deze diepte is onmogelijk). Hij was hierop onmiddellijk, zonder medische zorgen, thuis gebracht, waar hij bij aankomst overleden was. De huisarts, dokter Lecocq, was erbij geroepen en deze had ten aanzien van verschillende getuigen verklaard dat haar man dodelijke verwondingen opgelopen had. 's Avonds werd een tegenonderzoek uitgevoerd door de artsen van de steenkoolmijn. Zij beweerden dat haar man overleden was aan een beroerte. Volgens haar hadden deze artsen dit gezegd om de vennootschap te bevrijden van aansprakelijkheid. In voorkomend geval zou zij al haar rechten op hulp en pensioen verliezen, iets wat de hulpkas haar anders in alle rechtvaardigheid zou moeten toestaan. De weduwe vroeg daarom aan de procureur om een autopsie te laten uitvoeren. Zij had helaas de begrafenis van haar man niet langer kunnen uitstellen en haar man was op zaterdag 30 mei 1891 om acht uur 's morgens begraven. Wel had

¹⁴⁸⁸ Bergen 3 maart 1890.

¹⁴⁸⁹ La Louvière 30 oktober 1899, La Louvière 6 september 1898, Houdeng-Aimeries 7 juli 1898, Wasmes 7 juli 1898, Haine-Saint-Paul 7 juni 1898, Maurage 29 juli 1895, Wasmes 20 april 1892, Strépy 30 december 1890, Cuesmes 10 juni 1890, Wasmes 22 januari 1889, Frameries 29 maart 1888, Quaregnon 24 juli 1887, Jemappes 23 augustus 1886, Boussu 11 april 1886, Pâturages 8 augustus 1885 en Wasmes 11 januari 1885.

¹⁴⁹⁰ Strépy 2 augustus 1897.

¹⁴⁹¹ Péronnes-lez-Binche 7 oktober 1900, Dour 4 april 1898, La Louvière 24 juli 1885 en Pâturages 22 juni 1881.

¹⁴⁹² Pâturages 22 juni 1881.

¹⁴⁹³ La Louvière 20 juli 1898.

¹⁴⁹⁴ Frameries 16 mei 1896.

¹⁴⁹⁵ Quaregnon 20 mei 1897.

¹⁴⁹⁶ Wasmes 27 mei 1891.

men de kist op haar vraag op dergelijke manier geplaatst dat zij eenvoudig terug uit de put zou kunnen gehaald worden voor een eventuele autopsie. Zij besloot haar betoog met de woorden: *‘Ce faisant, monsieur le procureur du Roi, vous ferez la lumière dans cette affaire et calmez l’effervescence qui règne à cette occasion parmi la classe ouvrière’*.

De meeste slachtoffers die zich schriftelijk tot de strafinstanties wendden, deden dit niet in de eerste plaats uit wraak ten aanzien van mogelijke daders, maar wel om een schadevergoeding te kunnen krijgen. Meestal valt dit tussen de lijntjes te lezen¹⁴⁹⁷, maar in een aantal gevallen werd het ook expliciet zo verwoord.¹⁴⁹⁸ In een schrijven van 8 januari 1891 legde Louis Demoor bijvoorbeeld klacht neer tegen twee arbeiders van de steenkoolmijn van Bracquegnies omdat zij weigerden hem te vergoeden voor het ongeval.¹⁴⁹⁹ Bij het dodelijk ongeval van de 15-jarige Charles Houttekier (of Houtequier) op 11 april 1886 schreef zijn vader naar de procureur dat de steenkoolmijn de begrafenis en de kist betaald had, maar elke andere vorm van schadevergoeding geweigerd had.¹⁵⁰⁰ Hij voegde eraan toe: *‘C’est pourquoi, monsieur le procureur, je me vois forcé de vous adresser une plainte a ses charges, afin de pouvoir réclamer mes droits en justice, partie civile.’* Ook Désiré Musin vroeg een vervolging door het openbaar ministerie, zodat hij zich vervolgens burgerlijke partij zou kunnen stellen.¹⁵⁰¹

Toch zijn er in bepaalde dossiers ook sporen van nabestaanden die de ware toedracht wilden bovenspitten van het arbeidsongeval dat hun geliefde van hen weggerukt had. Adelaide Druez, de echtgenote van François Dineur, vroeg een uitgebreid onderzoek naar het overlijden van haar man, waarbij zij de volgende argumentatie hanteerde:¹⁵⁰²

‘Il me semble que la vie d’un homme, enlevé dans des circonstances tragiques et alors que des imprudences d’une gravité exceptionnelle apparaissent à première vue, réclame autre chose que le procès-verbal simplifiée, écourté, stéréotypé et banal qui annonce d’ordinaire aux parquets la mort violente d’un travailleur.’

Lucie Denis, de moeder van de op 21 januari 1885 verongelukte Jules Colmant, richtte zich tot de procureur om aan te tonen dat zijn dood veroorzaakt werd door het gebrek aan voorzichtigheid van de werknemers van de mijn.¹⁵⁰³ Na een uiteenzetting van de feiten vroeg zij om de schuldigen te straffen:

¹⁴⁹⁷ Edouard Dubrunquet merkte op dat hij op het punt stond op straat gesmeten te worden omdat hij zijn huur niet kon betalen. Hij kreeg slechts 4,20 frank per week. Péronnes-lez-Binche 7 oktober 1900; Désiré Nestor kon zijn doktersrekeningen niet meer betalen en vroeg om het onderzoek te doen vooruitgaan. La Louvière 20 juli 1898. De 30-jarige dakwerker André Désiré vreesde dat hij de rest van zijn leven niet meer zou kunnen werken en richtte zich daarom tot de procureur. Wasmes 7 juli 1898. Jean Joseph Sautelet meldde dat hij zijn linkerarm niet meer kon gebruiken en dus zijn brood niet kon verdienen. Élouges 2 juni 1885.

¹⁴⁹⁸ Félicien Leurquin vroeg aan de procureur des Konings om het ongeval te onderzoeken *‘afin d’être indemnisé pour les suites de cet accident’*. Haine-Saint-Paul 7 juni 1898. We kunnen hier ook verwijzen naar de reeds vermelde weduwe die een autopsie vroeg van haar echtgenoot, omdat zij anders geen aanspraak kon maken op een weduwepensioen. Wasmes 27 mei 1891. Maximilien Auquière gaf de volgende argumentatie naar aanleiding van het overlijden van zijn zoon (letterlijk geciteerd): *‘Je vous fournirai mes témoins et mes moyens de défense pour recourir à la loi sur les délits et quasi-délits dans leurs articles 1382: 1383: et 1384: je réclame la valeur de ces articles contre le charbonnage même assez le fin d’être rétribué de la vie de mon enfant âgé de 17 ans et nommé Eli Auquière’* (sic). Frameries 29 maart 1888. De weduwe van Alexandre Neunez vroeg tot wie zij zich moest wenden om een schadevergoeding te krijgen. Soignies 26 maart 1885.

¹⁴⁹⁹ *‘Les sieurs Deltenre Edouard et Baise Jules ayant refusé de m’accorder réparation pour le préjudice qu’ils m’ont causé, je suis obligé de vous adresser une plainte pour blessures graves par imprudence.’* Strépy 30 december 1890.

¹⁵⁰⁰ Boussu 11 april 1886.

¹⁵⁰¹ Paturages 8 augustus 1885.

¹⁵⁰² Cuesmes 10 juni 1890.

¹⁵⁰³ Wasmes 11 januari 1885.

'Veuillez je vous prie monsieur le procureur général avec pitié d'une pauvre veuve et faire punir comme ils le méritent ceux qui pour économiser quelque sous exposent ainsi les ouvriers qui leur sont confiés aux plus grands dangers.'

Lucie Denis kroop hoogstwaarschijnlijk zelf in haar pen om de gevaarlijke werkomstandigheden in de mijn aan te klagen, wat afgeleid kan worden uit het moeilijk leesbaar gekriebel. Hetzelfde kan gezegd worden van Désiré Antoine, die een bijna fonetische boodschap stuurde naar de procureur.¹⁵⁰⁴ In andere dossiers kregen de rechtzoekenden duidelijk hulp van derden om hun boodschap op papier te zetten.¹⁵⁰⁵ Het briefje dat op 1 juni 1891 naar de procureur gestuurd werd om de dood van Jules Thauvoye te melden was weliswaar geschreven in naam van zijn weduwe, maar iemand anders had de boodschap aan het papier toevertrouwd.¹⁵⁰⁶ De brief werd namelijk ondertekend met een kruisje, zijnde *'la marque de la veuve Thauvoye qui ne sait signer'*.¹⁵⁰⁷ Het toeval wil dat wij in deze zaak kunnen achterhalen dat het de zoon of dochter was die de pen vasthield. Op een bepaalde plaats in de brief werd het woord *père* namelijk geschrapt en vervangen door *mari*. Meestal is het evenwel onmogelijk om de identiteit van de ware schrijver te achterhalen.

Het is fascinerend om te zien hoe deze arbeiders of hun nabestaanden zich inspanden om brieven te schrijven naar de gerechtelijke instanties. Brieven schrijven is een ding, de manier waarop de strafrechtsinstanties hiermee omgingen een ander. We raken hiermee aan een fundamentele kwestie, namelijk de rechtspositie van de arbeider. De vraag rijst immers in hoeverre arbeiders beschouwd werden als volwaardige rechtssubjecten, op wiens vragen en verzuchtingen ingegaan werd door de strafrechtsinstanties. Dankzij onze bronnen krijgen we een unieke blik op de manier waarop de strafrechtsinstanties op het einde van de negentiende eeuw in Bergen omgingen met de justitiabelen. We hebben in dit verband eerder al gewezen op de onderzoeksrechters die informeerden naar de gezondheidstoestand van de slachtoffers van arbeidsongevallen of naar de financiële afhandeling van het ongeval.¹⁵⁰⁸ Deze interesse hing natuurlijk rechtstreeks samen met de inschatting van de 'ernst' van het arbeidsongeval. Wanneer het slachtoffer weer helemaal de oude werd, was het arbeidsongeval 'minder ernstig' dan wanneer de gezondheidstoestand precair bleef of zelfs nog verslechterde, al dan niet met de dood tot gevolg.

Toch zijn er in de strafdossiers andere elementen terug te vinden die een glimp werpen op de omgang van de strafrechtsinstanties met de rechtsonderhorigen. Bepaalde slachtoffers of hun nabestaanden werden bijvoorbeeld verwittigd van de stand van zaken van de procedure.¹⁵⁰⁹ Pierre

¹⁵⁰⁴ Zijn brief was letterlijk als volgt geschreven: 'Monsieur Le Procureur du Roi, Je vient vous demander si vous ne serais pas assez bon de faire avancer l'instruction concernant l'accident de Jules antoine contre le charbonnage de sars Longechamps donc je demande une indemnité. Je vous dirai que je suis bien malade et que j'ai encore une fille malade en naissent que moi il m'est tient possible de faire fasse au depens couteux entreine ma maladie enfin je suis dans une si tu assition voisinière à la misère. Cet pourquoi je solitite votre intervantion dans cet affaire en attendent. Recevez mes Remerciement d'avance, Votre serviteur, Désiré Antoine'. La Louvière 20 juli 1898.

¹⁵⁰⁵ In de brief van Louis Demoor op datum van 8 januari 1891 was zijn naam verkeerd geschreven door de scribent: 'Demore' in plaats van 'Demoor'. Strépy 30 december 1890; In een procedure schreef iemand een briefje in naam van een weduwe, maar wist hij haar leeftijd niet precies: 'âgée d'environ soixante et quelques années'. Soignies 26 maart 1885.

¹⁵⁰⁶ Wasmes 27 mei 1891.

¹⁵⁰⁷ Andere voorbeelden waar de rechtzoekende niet kon schrijven: In een strafdossier naar aanleiding van de dood van Valéry Caufriez te Hornu op 20 augustus 1887 bevonden zich een aantal brieven van zijn vader Edouard Caufriez, waar onderaan te lezen stond: 'Pour Edouard Caufriez qui en sait signer' of 'Pour Caufriez Edouard - charbonnier - rue Berchon'. Hornu 20 augustus 1887; Adelaide Druez, de weduwe van François Dineur, ondertekende haar brief d.d. 25 juni 1890 met 'Epouse Dineur née Adelaide Druez' in een bijzonder beverig geschrift. Cuesmes 10 juni 1890. Een briefje d.d. 24 augustus 1897 werd ondertekend met een kruisje, waaraan toegevoegd werd: 'la marque de Jean Baptiste Ciply, dit marteau, charbonnier et cabaratier Engies, Rue mitoyenne, qui ne sait signer'. Quaregnon 20 mei 1897.

¹⁵⁰⁸ Boussu 9 november 1881, Écaussines-d'Enghien 25 april 1895 en Jemappes 8 augustus 1893 (B).

¹⁵⁰⁹ Voor de volledigheid vermelden wij hier in voetnoot dat wij ook een dossier terugvonden waarbij de directeur geïnformeerd werd van een 'non lieu'. La Louvière 17 december 1898.

Joseph Thiebaut bijvoorbeeld vroeg op 8 juli 1898 per brief aan de procureur wat de resultaten waren van het onderzoek dat gevoerd was naar aanleiding van het ongeval in de steenkoolmijn van *La Louvière – La Paix* op 26 november 1897.¹⁵¹⁰ De procureur liet hem hierop via de politiecommissaris van La Louvière weten dat het onderzoek op 16 april 1898 afgesloten was met een beschikking buitenvervolginstelling.¹⁵¹¹ In een ander dossier vroeg de procureur des Konings op 30 juni 1887 aan de politiecommissaris van Quaregnon om Pierre Joseph Daneaux te verwittigen dat er een beschikking buitenvervolginstelling gevelde was in de procedure waarin deze een briefje geschreven had.¹⁵¹² De procureur voegde eraan toe: *‘Il peut néanmoins, s’il s’y croit fondé, diriger contre les personnes responsables du fait telle action civile qu’il jugera convenir’*. De procureur stelde hier met andere woorden de vader van een slachtoffer van een arbeidsongeval op de hoogte van de mogelijkheid om een burgerlijke vordering in te stellen naar aanleiding van het arbeidsongeval.

Zoals reeds vermeld vroegen de slachtoffers of hun nabestaanden in hun briefjes bepaalde zaken aan de strafinstanties, zoals het opstarten van een strafonderzoek.¹⁵¹³ Een bijzonder geval vormt het strafdossier inzake het dodelijk arbeidsongeval van de 18-jarige Aristide Wantiez op 4 april 1898.¹⁵¹⁴ Op 30 juni 1898 werd het onderzoek beëindigd door de raadkamer van Bergen met een beschikking buitenvervolginstelling. Op 30 maart 1899 stuurde de vader van het slachtoffer evenwel een briefje naar de procureur-generaal bij het hof van beroep te Brussel, waarin hij om een heropening van het onderzoek vroeg. Volgens hem waren er bepaalde nieuwe feiten aan het licht gekomen die deze beslissing rechtvaardigden. Frappant en relevant voor ons is dat het strafonderzoek ook effectief heropend werd. De mijnadministratie merkte in haar verslag naar aanleiding van het tweede onderzoek evenwel op dat de vader indertijd op 18 mei 1898, zijnde meer dan een maand na het ongeval, reeds gehoord was en dat hij toen geen enkele van zijn huidige grieven geformuleerd had.¹⁵¹⁵ De mijninspecteur was verder van oordeel dat het tweede onderzoek tot dezelfde conclusies leidde als het eerste en dat correctionele vervolgingen in casu niet opportuun waren.¹⁵¹⁶ Hij was wel van mening dat de steenkoolmijn burgerlijk aansprakelijk was.¹⁵¹⁷

De strafinstanties schrokken er overigens niet voor terug om lang na datum oude arbeidsongevallen van onder het stof te halen en alsnog een strafrechtelijk onderzoek te voeren. Een mooi voorbeeld vormt het arbeidsongeval dat mijnwerker Max Surain in 1895 overkwam en waarnaar er drie jaar later, in 1898, alsnog een strafrechtelijk onderzoek gevoerd werd.¹⁵¹⁸ De

¹⁵¹⁰ Het ging hier opnieuw om een slecht gespeld briefje: ‘Monsieur le Procureur du roi. Par suite d’un incidans pourvenu aux Cherbonnage de la Louviere La paix le 26 Novembre 1897 un enquete a été faits. Veuillez Monsieur le Procureur du roi met dire que les resuta de enquete de dans un spoir d un reponce favorables je sui avec les plus gran respect. Voici mont votres M. Thiebaut Pierre Joseph rue de Houdeng 185 la Louviere.’ La Louvière 29 november 1897.

¹⁵¹¹ Voor de volledigheid was het volledige verloop van de feiten als volgt: Na ontvangst van het briefje vroeg de procureur op 9 juli aan de politiecommissaris van La Louvière over welke feiten het hier ging. De politiecommissaris antwoordde op 13 juli dat de klacht van Pierre Joseph Thiébaut het voorwerp uitmaakte van twee processen-verbaal van 4 en 21 december 1897. De dag erna vroeg de procureur aan de politiecommissaris te laten weten aan Thiébaut dat het onderzoek afgesloten was met een ordonnance de non lieu. Op 15 juli liet de politiecommissaris weten dat de genoemde verwittigd werd.

¹⁵¹² Jemappes 23 augustus 1886

¹⁵¹³ La Louvière 30 oktober 1899 en Wasmes 7 juli 1898. Hier is opnieuw een methodologisch caveat op zijn plaats dat enkel strafdossiers bestudeerd werden, waardoor ‘per definitie’ enkel zaken bestudeerd werden waar een bepaald gevolg aan gegeven werd. Het is onmogelijk het *dark number* aan zaken in te schatten.

¹⁵¹⁴ Dour 4 april 1898

¹⁵¹⁵ De vader had bijvoorbeeld op 13 april 1898 reeds de plaats van het ongeval bezocht en kende deze dus al.

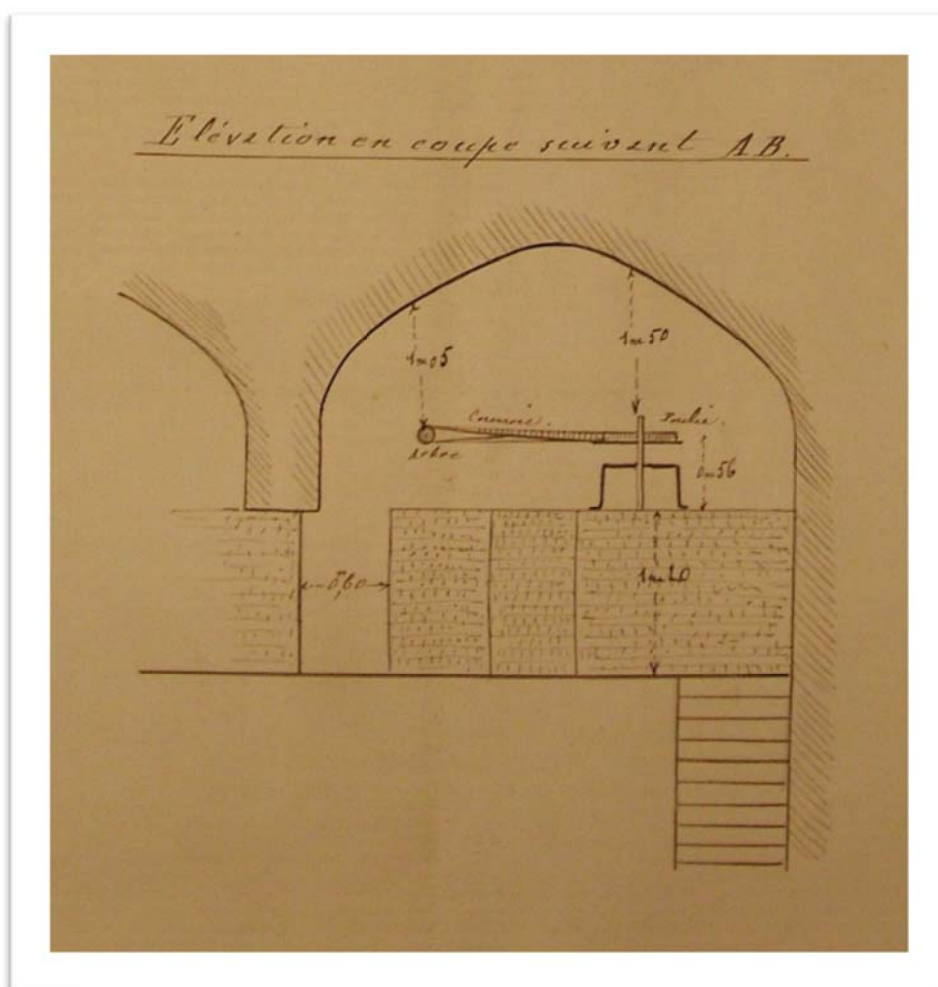
¹⁵¹⁶ ‘D’après moi, les résultats de la seconde enquête ne sont pas de nature à modifier les conclusions prises à la suite de la première’ (...) ‘j’estime que l’affaire n’est pas susceptible de suites correctionnelles’.

¹⁵¹⁷ ‘mais, je pense aussi que la responsabilité civile du charbonnage est engagée’.

¹⁵¹⁸ Quaregnon 29 maart 1895.

bereidwilligheid van justitie om arbeidsongevallen grondig te bestuderen blijkt ook uit het feit dat justitie in de door ons bestudeerde strafdossiers steeds inging op de vragen van slachtoffers of hun nabestaanden om concrete onderzoeksdaden te stellen, zoals het horen van nieuwe getuigen¹⁵¹⁹ of het opgraven van een lijk om er een medische expertise op uit te laten voeren.¹⁵²⁰

Een kleine uitweiding in dit verband is op zijn plaats voor wat betreft het arbeidsongeval van Lucien Hainaut op 22 januari 1889 in de brouwerij van Adelson Cavenaile te Wasmes.¹⁵²¹ Bij het opnieuw opleggen van de aandrijfband was de mouw van zijn vest gegrepen door het mechanisme, waarna zijn arm en kleren volledig afgerukt werden.¹⁵²² Het was overigens het tweede arbeidsongeval dat deze arme drommel overkwam in de brouwerij. In mei 1888 was Lucien zwaar verbrand geraakt bij de ontploffing van de stoomketel, waarna hij twee maanden buiten strijd geweest was, *'d'une façon si cruelle que le médecin M. Lecocq de Wasmes craignit un moment pour la vie du malade'*. Het tweede ongeval was er evenwel een teveel. Op 23 januari 1889 om 11 uur 's avonds blies de verhakkelde Lucien Hainaut zijn laatste adem uit.

Afbeelding 22 Tekening van het aandrijfmechanisme in de brouwkelder¹⁵²³

¹⁵¹⁹ Péronnes-lez-Binche 7 oktober 1900, Hornu 16 december 1890 en Hornu 20 augustus 1887.

¹⁵²⁰ Wasmes 27 mei 1891.

¹⁵²¹ Wasmes 22 januari 1889.

¹⁵²² 'Au moment où un des compagnons de travail de Lucien Hainaut a relevé ce malheureux il était complètement déshabillé, tous ses vêtements avaient été enlevés et il ne lui restait plus que des fragments de caleçons et ses chaussettes', uit de brief van de weduwe aan de procureur des Konings.

¹⁵²³ Wasmes 22 januari 1889.

Een week later, op 30 januari 1889 stuurde zijn weduwe Zélie Laurent een brief naar de procureur waarin zij een overzicht gaf van de gebeurtenissen en een aantal pijnpunten opsomde. Zij vroeg de procureur hiernaar een onderzoek te laten voeren, *'afin d'établir l'exacte vérité et les responsabilités'*. Haar verzoek viel niet in dovemansoren, zoals blijkt uit de brief van de onderzoeksrechter aan de politiecommissaris van Wasmes. De onderzoeksrechter meldde hierin dat hij samen met het parket ter plaatse geweest was op 2 februari om de nodige vaststellingen te doen, maar dat de brouwer, Adelson Cavenaile toen afwezig was. De politiecommissaris kreeg daarom de opdracht bij hoogdringendheid een minutieus onderzoek te voeren, teneinde na te gaan of de feiten die de weduwe opsomde juist waren. Zo moest hij onder andere onderzoeken wie Lucien Hainaut het bevel gegeven had de aandrijfband terug op te leggen en hoe het kwam dat de machine niet stilgelegd was om deze gevaarlijke operatie uit te voeren. Het was in dit verband van belang te onderzoeken of de manier van werken, zoals beschreven door de weduwe in haar brief, inderdaad courante praktijk was. Daarvoor moest hij alle personeelsleden van de brouwerij ondervragen, onder andere om te weten te komen of Cavenaile aanwezig was op het ogenblik van het ongeval of niet en of hij het bevel gegeven had of niet. De onderzoeksrechter had van de zuster van het slachtoffer namelijk bepaalde inlichtingen ontvangen die in die richting wezen. Op weg naar het kerkhof zouden de 22-jarige brouwersknecht Adelson Huart en Arthur Laurent, de schoonvader van het slachtoffer, bijvoorbeeld een gesprek met elkaar gehad hebben waarbij Arthur Laurent gezegd zou hebben: *'Tu sais bien que c'est Cavenaile qui en remettant la courroie sur la poulie a remis l'arbre de transmission en mouvement'*, waarop de andere zou gerepliceerd hebben: *'Oui, mais je suis obligé de déclarer ce qu'on m'a recommandé de dire'*, waarna nog enkele andere beweringen-van-horen-zeggen volgden.

Hierna volgde een bijzonder grondig strafonderzoek, waarbij talloze getuigen ondervraagd werden door politie, rijkswacht en onderzoeksrechter en waarbij de familie van het slachtoffer een prominente rol bleef spelen. Op 7 mei 1889 bijvoorbeeld vroeg de weduwe schriftelijk om nog een getuige te horen. In dit dossier voerde de onderzoeksrechter verder nog een tweede afstapping ter plaatse uit, op het ogenblik dat er gebrouwen werd, om een reconstructie van de feiten uit te voeren en na te gaan waar iedereen zich bevond op het ogenblik van het ongeval. Er werd ten slotte ook nog een technische expertise uitgevoerd door mijnningenieur Albert Marcette. Dit dossier is een illustratie van de ernst waarmee de strafinstanties hun onderzoek voerden en van de correcte bejegening van de nabestaanden, aan wiens wensen en verzuchtingen tegemoet gekomen werd.

Omgekeerd getuigt de aanwezigheid van brieven van slachtoffers of nabestaanden in de strafdossiers eveneens van een zekere mentaliteitswijziging, waarbij arbeiders niet langer fatalistisch stonden tegenover arbeidsongevallen, maar zich daarentegen bewust waren van de straf- en burgerrechtelijke aansprakelijkheidsmechanismen die deze met zich mee konden brengen. Arbeidsongevallen werden niet altijd meer automatisch beschouwd als 'ongevallen', als *malheurs*, maar wel als schadeverwekkende gebeurtenissen met welbepaalde juridische gevolgen. Anders gesteld, er was sprake van een bewustwordingsproces van de mogelijkheden van de gerechtelijke wegen die na een arbeidsongeval bewandeld konden worden om schadevergoeding te verkrijgen.

Deze vaststelling is bijzonder relevant voor de vraag naar de aanwezigheid van 'het recht' in de geesten van de slachtoffers van arbeidsongevallen of hun nabestaanden (= *law in the minds*). Het gaat hier namelijk om de vijfde dimensie van juridisering, zoals besproken door Blichner en Molander.¹⁵²⁴ De mate waarin mensen zich bewust zijn van bepaalde juridische zaken wordt in de

¹⁵²⁴ Cf. Probleemstelling.

wetenschappelijke literatuur omschreven als *legal consciousness*.¹⁵²⁵ Er ontwikkelde zich met andere woorden een zeker 'juridisch bewustzijn' ten aanzien van arbeidsongevallen. Het loutere feit dat zij de weg vonden naar de strafinstanties toont aan dat justitie door deze personen beschouwd werd als een aanspreekpunt waar zij met hun problemen en verzuchtingen terecht konden. Zij waren ervan op de hoogte dat de strafrechtsinstanties onderzoeken uitvoerden en dat zij, als slachtoffers, hierbij baat konden hebben, om de daders te bestraffen die het leed veroorzaakt hadden of om schadevergoeding te bekomen voor het ongeval. Dit blijkt duidelijk uit de voorbeelden waarbij expliciet gevraagd werd naar strafrechtelijke vervolging om zich burgerlijke partij te kunnen stellen.¹⁵²⁶

In bepaalde gevallen blijkt uit de formulering van de brieven dat deze arbeiders (of hun entourage) goed op de hoogte waren van de juridische aspecten van arbeidsongevallen. In zijn klacht stelde de 30-jarige dakwerker André Désiré bijvoorbeeld dat de *société des charbonnages belges* burgerlijk aansprakelijk was voor haar aangestelden.¹⁵²⁷ Een ander voorbeeld van het doorsijpelen van *law in the minds* vinden wij terug in het briefje dat Maximilien Auquière op 15 mei 1888 naar de procureur stuurde en waarin volgende paragraaf te lezen viel:¹⁵²⁸

'Je vous fournirai mes témoins et mes moyens defense pour recourir à la loi sur les delits et casi delit (sic) dans leurs articles 1382: 1383: et 1384: je reclame la valeur de ces article (sic) contre le charbonnages mêmes assez le fin d'être rétribué de la vie de mon enfant âge de 17 ans et nommé Eli Auquière.'

Het valt niet te achterhalen waar deze arbeider deze specifieke juridische kennis opgedaan had. Een mogelijkheid was via zijn advocaat. In zijn brief vermeldt hij namelijk dat hij voor zijn verdediging Leon Jomart met kantoor in de Rue des Compagnons 27 te Bergen in de arm zou nemen en hem zou belasten de nodige onderzoeken te verrichten en een proces te starten.

Hiermee zijn we aangekomen bij de belangrijke rol die advocaten speelden in het proces van juridisering van arbeidsongevallen op lokaal niveau. Al bij al blijven de hierboven besproken brieven van slachtoffers immers de uitzondering. In veel meer dossiers vonden wij sporen terug van advocaten.

4.3.5 De advocaten

Bij de niet-gevonnen zaken vonden wij in maar liefst 98 strafdossiers sporen terug van het optreden van een advocaat, waarbij in een dossier soms brieven van meerdere advocaten opdoken. In 94 gevallen ging het om de raadsman van het slachtoffer of de nabestaanden. Absolute koploper hier was Edmond Preumont. Hem vonden wij maar liefst 16 keer terug in de strafdossiers.¹⁵²⁹ Hij werd gevolgd door François André (8), Paul Spitaels (7), Fulgence Masson (5), Jules Janson (balie Brussel; 4), Léon Winant (4), Rudolphe Massaux (3), Edouard Servais (3), Albert Simonard (3), Edmond Hérouet (3), Camille Abrassart (2), Arthur Boutté (2), Frédéric Delsaux (2), Paul Franeau (2), Victor Hanotiau (2), Hector Hardy (2), Georges Heupgen (2), Georges Leclercq (2), F. Michel (2)

¹⁵²⁵ D. COWAN, Legal consciousness: some observations, *Modern Law Review* 2004, 928-958; J. PÉLISSE, A-t-on conscience du droit? Autour des legal consciousness studies, *Genèses* 2005, 114-130.

¹⁵²⁶ Pâturages 8 augustus 1885.

¹⁵²⁷ 'La société des charbonnages belges est civilement responsable de ces agents'. Wasmes 7 juli 1898.

¹⁵²⁸ Frameries 29 maart 1888.

¹⁵²⁹ Het feit dat Edmond Preumont een progressieve advocaat was, blijkt daarnaast uit het feit dat hij een van de verdedigers was van de beschuldigten in het *Grand Complot*, naast andere grote namen zoals Edmond Picard, Jules Destrée en Paul Janson. M. VAN GINDERACHTER, *Het rode vaderland: de vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen*, Tielt, Lannoo, 2005, 165.

en Jean Van Langenhoven (balie Brussel; 2). Een aantal anderen vonden wij maar een keer terug.¹⁵³⁰

In 38 dossiers zaten brieven van advocaten van de verwerende partij, meestal een grote onderneming. In exact de helft van de gevallen (17) was deze advocaat Henri Saintelette, zoon van de ondertussen welbekende Charles-Xavier.¹⁵³¹ De tweede plaats werd ingenomen door Fulgence Masson met zes keer. Emile Boulard en Henri Francart traden elk twee keer op. De rest waren individuele gevallen.¹⁵³²

Wanneer wij beide reeksen naast elkaar leggen, zien wij dat Henri Saintelette de absolute koploper was inzake arbeidsongevallenprocedures. Het valt wel op dat hij enkel actief was aan de zijde van de grote mijnondernemingen.¹⁵³³ Omgekeerd was Edmond Preumont duidelijk de advocaat voor de kleine man. In alle zestien de procedures waarin wij hem terugvonden stond hij aan de zijde van de slachtoffers van arbeidsongevallen of hun nabestaanden. Op een verdienstelijke derde plaats staat Fulgence Masson met elf tussenkomsten, mooi verdeeld tussen idealisme (5) en grootkapitaal (6).¹⁵³⁴

Wij stelden verder vast dat er soms gewisseld werd van advocaat, maar dit was enkel bij de eisende partijen (= slachtoffers en/of hun nabestaanden) het geval. In het strafdossier naar aanleiding van het dodelijk arbeidsongeval van Pierre Haelterman op 5 april 1899 te La Louvière bijvoorbeeld bevonden zich twee verzoeken tot inzage van het dossier, een eerste op datum van 12.10.1899 van Jules Stiévenart, in naam van de erfgenamen (*héritiers*) van Haelterman en een tweede op datum van 22.12.1899 van Georges Leclercq, die belast was door de familie (*famille du défunt*).¹⁵³⁵ Het is duidelijk dat het twee keer om dezelfde personen gaat. Het vermelden waard is dat André François en Edmond Preumont elkaar in maar liefst vier dossiers opgevolgd zijn.¹⁵³⁶

In andere dossiers trad een en dezelfde advocaat op voor meerdere partijen met hetzelfde belang, meestal in de nasleep van grote rampen waarbij meerdere slachtoffers gevallen waren. Naar aanleiding van de catastrofe op 21 januari 1898 te Wasmes met tal van doden en gewonden, trad Edmond Preumont bijvoorbeeld op voor vier weduwen van slachtoffers.¹⁵³⁷ Camille Abrassart trad op voor de weduwen van Emmanuel Caucheteur en Gustave Lor uit Wihéries, die allebei op 1

¹⁵³⁰ Ed. Bogaert, Chevalier, Coppyn, R. Dangiseaux, Charles Dawant, Maurice Demoiseaux, Tony Focroulle, George Hambye, P.E. Janson, Léon Jonnart, Charles Jorian (balie van Doornik), Lemaire-Masquelier, Moucheron, Léon Petit, Henri Robert, Jules Stiévenart, Charles Berger en Georges Wouters.

¹⁵³¹ Henri Saintelette (1851-1905) was daarnaast ook nog actief als liberaal politicus: Naast schepen en burgemeester in Bergen was hij ook nog senator van 1894 tot zijn dood in 1905.

¹⁵³² Edmond Boulard, Raymond Demoiseaux, Victor Gauthier, Hector Hardy, Harmignie, Jean Baptiste Harvy, Joseph Lemaire-Masquelier, Jules Mahieu, Emile Masquelin en Henri Moucheron.

¹⁵³³ Zo trad hij op voor de *Société anonyme des charbonnages de Bray, Maurage et Boussoit* (5 keer), de *Société civile des charbonnages du Bois du Luc* (4 keer), de *Société anonyme des charbonnages unis de l'Ouest de Mons* (3 keer), de *Société civile des charbonnages du Grand Hornu* (3 keer), de *Société des charbonnages de Sars-Longchamps* en de *Société anonyme des charbonnages des Produits* (beiden 1 keer).

¹⁵³⁴ Fulgence Masson (1854-1942) was naast advocaat in Bergen ook nog actief als liberaal politicus, journalist en minister.

¹⁵³⁵ La Louvière 5 april 1899.

¹⁵³⁶ Op 27 februari 1898 schreef Edmond Preumont een brief als raadsman van Sylvain Descamps met vraag tot inzage van het dossier. Op 26 juli 1899 schreef François André eveneens een briefje met de vraag een gecertificeerde kopie van het strafonderzoek te verkrijgen omdat hij deze nodig had voor de burgerlijke procedure. Boussu 16 juni 1897. Op 20 januari 1898 schreef André dat hij belast was met de belangen van de nabestaanden van Nicolas Debay. Op 11 juni 1898 vroeg Preumont inzage in het dossier van Nicolas Debais (sic), in opdracht van diens ouders. Maurage 6 mei 1898. Op 21 september 1898 vroeg Preumont inzage in het dossier van Léon Massart. André deed hetzelfde op 16 augustus 1901. Péronnes-lez-Binche 14 september 1898. Op 18 juni 1898 vroeg Preumont inzage en kopie in naam van de weduwe van François Urbain. François vroeg hetzelfde voor dezelfde weduwe op 29 november 1899. Quaregnon 11 maart 1899.

¹⁵³⁷ Wasmes 21 januari 1898.

oktober 1897 om het leven gekomen waren te Elouges.¹⁵³⁸ Een laatste voorbeeld was het liftongeval op 28 april 1894 in de put *St. Emmanuel* van de steenkoolmijn van *Bois du Luc* waarbij tien arbeiders om het leven kwamen en acht andere zware verwondingen opliepen. In dit dossier stuurde advocaat Paul Spitaels in naam van meerdere slachtoffers op 15 januari een brief naar de procureur-generaal te Brussel met vraag tot inzage van het strafdossier.¹⁵³⁹

Dergelijke vraag tot inzage en/of kopiename van het strafonderzoek was overigens de meest voorkomende inhoud van de brieven van advocaten die wij terugvonden in de strafdossiers. In maar liefst 92 van de 98 dossiers was dit het geval. Sommige advocaten wensten het strafdossier te bestuderen om na te gaan of er voldoende bezwarende elementen aanwezig waren om een burgerlijke procedure op te starten.¹⁵⁴⁰ Naar aanleiding van het ongeval waarbij Marie Desiméon uit La Louvière een oog verloor, vroeg haar raadsman Victor Hanotiau inzage in het strafdossier, immers, *‘si la responsabilité pénale des agents de l’usine n’est pas engagée, la responsabilité civile peut l’être’*.¹⁵⁴¹ Georges Leclercq vroeg op 22 december 1899 inzage in het dossier onder de volgende motivatie: *‘Je suis chargé des intérêts de la famille du défunt et je serais relativement éclairé sur le fondement de la demande en dommages-intérêts par l’examen des dossiers d’instruction’*.¹⁵⁴² Op 27 juli 1900 zond advocaat Albert Simonard een briefje naar de procureur-generaal te Brussel om inzage en mogelijkheid tot kopie te vragen in het dossier naar aanleiding van het overlijden van Louis Delpature uit Elouges, die omgekomen was in de vierde put van de *Charbonnage de l’Ouest de Mons*.¹⁵⁴³ Hij beschreef hoe deze arme weduwe zonder inkomsten was. Zowel de steenkoolmijn als de *Caisse de prévoyance* weigerden haar elke vorm van steun. De studie van het dossier zou hem toelaten om een zicht te krijgen op het strafrechtelijke aspect en bovendien hem de kans geven om na te gaan of mevrouw Delpature geen recht had op schadevergoeding en/of pensioen voor haarzelf en haar 10-jarig kind.¹⁵⁴⁴ Hij besloot zijn brief met de hoop *‘que monsieur le procureur général, nous permettra, tout en sauvegardant les droits des malheureux, d’être aussi vraiment les auxiliaires de la justice’*.

Bij anderen was het besluit om een procedure voor de burgerlijke rechtbank op te starten reeds genomen.¹⁵⁴⁵ De inzage en vooral kopiename van het strafdossier was hier noodwendig om de bevindingen uit het strafonderzoek te kunnen aanwenden als ‘munitie’ in de burgerlijke

¹⁵³⁸ Elouges 1 oktober 1897.

¹⁵³⁹ ‘En qualité de conseil des parents de plusieurs victimes de la catastrophe arrivée le 28 avril 1894 (...)’ Houdeng-Aimeries 28 april 1894.

¹⁵⁴⁰ ‘(...) en vice d’apprécier le fondement d’une action civile éventuelle des héritiers de la victime.’ Haine-Saint-Paul 12 december 1898; ‘Je suis chargé par le père, de rechercher la responsabilité civile dans cette affaire, et à cet effet, je vous prie de m’autoriser à prendre connaissance et au besoin copie du dossier relatif à cet accident.’ Obourg 29 juni 1898. ‘Le père de la victime (...) me prie de rechercher si la responsabilité civile de la carrière n’est pas engagée.’ Maffles 23 december 1897. ‘Je me permets de vous adresser cette demande, à l’effet de pouvoir me prononcer sur l’opportunité d’une action en responsabilité qui lui permettraient d’exercer des poursuites répressives. J’ose espérer que Monsieur le Procureur Général, voudra bien accéder à la demande, que j’adresse dans l’intérêt de la Justice et de la Vérité.’ Dour 4 april 1898. ‘Je suis chargé par son père d’en amener la question de savoir si une action peut être efficacement intentée à la dite société: il prétend, en effet, que la mort de son fils est le résultat d’un défaut de précaution.’ Quaregnon 20 mei 1897. ‘La famille du dit sieur Laurysse me charge de réclamer éventuellement la réparation civile du préjudice qu’elle a subie du chef de ce mort.’ Elouges 9 oktober 1895. ‘Allard laisse une veuve et de jeunes enfants ; je suis chargé par la veuve de rechercher si la société n’est pas responsable des suites de l’accident, et de lui intenter, s’il échet, un procès.’ Jemappes 24 december 1893.

¹⁵⁴¹ La Louvière 30 oktober 1899.

¹⁵⁴² La Louvière 5 april 1899.

¹⁵⁴³ Elouges 2 april 1900.

¹⁵⁴⁴ ‘L’examen du dossier me permettra de donner des renseignements à la justice au point de vue pénal, de vérifier en outre si Madame Delpature a droit à une pension et à une indemnité’.

¹⁵⁴⁵ ‘Fievez ne reçoit plus de secours de la Caisse de prévoyance et m’a chargé d’assigner la société devant le tribunal civil’ La Louvière 24 januari 1899; ‘Cette affaire est fini par un non-lieu et je dois intenter une action civile’. La Louvière 6 september 1898.

procedure. Jean Van Langenhove bijvoorbeeld stuurde op 23 februari 1900 een brief naar de procureur-generaal in naam van de weduwe van Emile Méhaulder die op 30 augustus 1899 om het leven gekomen was in Ecaussinnes d'Enghien.¹⁵⁴⁶ Hij motiveerde zijn verzoek als volgt: '*Il m'est indispensable de connaître les dépositions recueillies par les magistrats – instructeurs pour pouvoir défendre les intérêts qui me sont confiés.*' Hiervoor had de advocaat dan wel een gecertificeerde kopie nodig van het strafdossier.¹⁵⁴⁷ Voor de onvermogenende rechtzoekenden die het voordeel verkregen hadden van de kosteloze rechtsbijstand was dit overigens toch gratis.¹⁵⁴⁸ Naar aanleiding van het arbeidsongeval van Albert Delhay op 15 februari 1896 te Wasmes, had Jules Janson, advocaat aan de balie van Brussel, van de griffie een kopie van het dossier verkregen, maar stuk 27 ontbrak.¹⁵⁴⁹ Het ging om een plan, dat men op de griffie niet wilde overtekenen. Nochtans was dit plan onontbeerlijk om de tekst te begrijpen, zodat de plaatselijke advocaat Adolphe Demoustier *loco* Jules Janson diende aan te dringen om het alsnog te verkrijgen.

Omgekeerd wensten ook de advocaten van de verwerende partijen de strafdossiers in te zien.¹⁵⁵⁰ Op 14 september 1898 was Léon Massart het slachtoffer geworden van een ongeval in de steenkoolmijn *Saint Albert* te Péronnes.¹⁵⁵¹ Bijna drie jaar later, op 10 september 1900, dagvaardde hij de steenkoolmijn voor de burgerlijke rechtbank van Bergen. Edmond Bourlard, raadsman van verweerster, vroeg hierop inzage in het strafdossier, '*les constatations et les témoignages recueillis en 1898 étant de nature à éclairer le Tribunal sur les circonstances dans lesquelles s'est produit cet accident*'. In de nasleep van een mijngasramp te Frameries op 25 mei 1898 kondigden de nabestaanden van een zekere Maraille aan dat zij de *Charbonnages belges* voor de rechtbank zouden dagen om schadevergoeding te eisen voor de geleden schade.¹⁵⁵² Fulgence Masson, die de belangen van de mijnonderneming behartigde, vroeg hierop inzage in het strafdossier, omdat hij wilde nagaan in hoeverre zij een poot hadden om op te staan.¹⁵⁵³

¹⁵⁴⁶ Écaussinnes-d'Enghien 30 augustus 1899; 'La victime, un nommé Vital Marissal de Frameries, me charge d'intenter contre les Charbonnages belges, une action en dommages-intérêts.' Frameries 16 mei 1896.

¹⁵⁴⁷ '(...) et éventuellement de me faire délivrer une copie certifiée conforme des éléments de ce dossier qui pourraient être utiles à l'intentement d'une action civile'. Obourg 23 oktober 1897.

¹⁵⁴⁸ '(...) je viens solliciter de monsieur le procureur la copie authentique et certifiée conforme du dossier correctionnel pour le verser au procès civil intenté. Les héritiers tous mineurs ont été admis au bénéfice de la procédure gratuite et ont le plus grand intérêt à posséder une copie complète et délivrée gratuitement du greffe correctionnel.' Élouges 1 oktober 1897. 'J'aurai absolument besoin pour la première audience (...) de la copie certifiée uniforme de l'instruction faite dans cette affaire. Veuillez trouver ci-joint le jugement accordant le pro deo. (...) J'espère que vous voulez bien faire la nécessaire la plus vite possible.' Boussu 16 juni 1897.

¹⁵⁴⁹ Wasmes 15 februari 1896.

¹⁵⁵⁰ 'Nonobstant, la Société vient d'être actionnée en dommages intérêts, à raison de cet accident. J'ai l'honneur de vous prier, monsieur le procureur général, de vouloir bien m'autoriser à me faire délivrer la copie du dossier, afin que je puisse répondre à l'action'. Dour 4 april 1898. 'C'est pour être en mesure de répondre à cette action que l'autorisation préindiquée est sollicitée'. Haine-Saint-Paul 12 augustus 1897. 'Il importe à mon client de produire à l'appui de ses moyens de défense les pièces du dossier de l'instruction dont je viens de parler'. Cuesmes 18 maart 1897. 'L'intérêt de mon client, comme celui de la justice, étant de connaître les faits révélés devant le magistrat instructeur, je me permets, monsieur le procureur général, de venir vous demander, pour mon client, l'autorisation de prendre connaissance, au greffe du Tribunal de Mons, le dossier de cette affaire, comme aussi de retirer copie de toutes pièces, et même, s'il y a lieu, une expédition des dites pièces'. Jemappes 14 januari 1890.

¹⁵⁵¹ Péronnes-lez-Binche 14 september 1898.

¹⁵⁵² Frameries 25 mei 1898.

¹⁵⁵³ 'Je voudrai vérifier dans quelle mesure ils y sont fondés'. In een ander dossier formuleerde hij het als volgt: 'L'examen de ce dossier est nécessaire, pour vérifier dans quelle mesure elle y est fondée.' Quiévrain 2 mei 1898. Diezelfde zin werd overigens letterlijk hernomen in brieven in verschillende andere dossiers. Wasmes 26 februari 1898, Wasmes 21 januari 1898 en Frameries 16 mei 1896. Masson was overigens niet de enige die standaardformuleringen gebruikte. Henry Saintelette bijvoorbeeld hanteerde stevast hetzelfde stramien: (mogelijke toekomstige eiser in de burgerlijke procedure) intente à la (toekomstige verweerster en cliënte van Saintelette) une action en dommages intérêts du chef du préjudice qui lui ont causé(e)s (verwonding of dood, op die datum en die plaats). Hij beëindigde zijn verzoeken tot inzage in het dossier stevast met de volgende standaardzin: 'Celle-ci a le plus grand intérêt à prendre communication et à se faire délivrer copie du dossier de l'instruction à laquelle l'accident a donné lieu. Au nom de ma cliente, je vous prie de m'y autoriser'.

Het verzoek tot inzage moest verstuurd worden naar de procureur-generaal te Brussel. Charles Dawant vertelde in een brief gedateerd op 20 november 1893 dat hij inzage wilde krijgen in het strafdossier van zijn cliënt Isidore Dubois en dat hij zich hiervoor aangeboden had bij het parket te Bergen, maar daar had men gezegd dat hij de toelating nodig had van de procureur-generaal te Brussel.¹⁵⁵⁴ De procureur-generaal vroeg doorgaans wel het advies van het lokale parket alvorens toestemming te verlenen, wat onder andere blijkt uit briefwisseling in het strafdossier naar aanleiding van de dood van Valéry Caufriez op 20 augustus 1887 te Hornu.¹⁵⁵⁵ Hector Hardy had hier de inzage van het dossier gevraagd. In een moeilijk leesbaar briefje, *'pour renseignements et avis'* meldde de procureur des Konings aan de procureur-generaal dat niets hiertegen kon ingebracht worden, maar hij was wel van mening dat deze vraag tot inzage gesteld was *'dans un intérêt purement privé'*. Een ander voorbeeld van deze praktijk vinden wij terug in een brief gedateerd op 27 juli 1894 van de procureur des Konings van Bergen aan Rudolphe Massaux, advocaat te Quaregnon. De procureur schreef hierin aan de advocaat dat de procureur-generaal op 19 juli 1894 aan hem advies gevraagd had inzake de toelating om het strafdossier te mogen inzien in verband met de explosie waarbij de *porions* Mulpas en Bouchez op 13 juni 1894 om het leven gekomen waren. Feit was dat in het strafdossier voorlopig enkel het advies van de politiecommissaris zat en dat dit advies deed vermoeden dat deze explosie geen *'cas fortuit'* was. De procureur wachtte daarom nog op het administratief verslag van de mijningenieur en was dan ook van mening *'que votre demande de communication était prématurée, sous la date de ce jour'*.¹⁵⁵⁶

De procureur-generaal in Brussel kende de inzage en kopienamen van de dossiers doorgaans zonder enige problemen toe.¹⁵⁵⁷ Als er al eens geweigerd werd, was dit omdat het strafonderzoek nog lopende was.¹⁵⁵⁸ Op 6 december 1900 stuurde de procureur bijvoorbeeld een beleefde brief aan Edmond Preumont waarin hij onder andere meedeelde dat er nog niet ingegaan kon worden op het verzoek om het strafdossier van het arbeidsongeval van Jules Urbain uit Frameries in te zien, omdat het onderzoek nog niet afgesloten was.¹⁵⁵⁹

¹⁵⁵⁴ 'D'après ce qui m'a été dit au parquet de Mons je dois être muni d'une autorisation de votre part pour pouvoir consulter ce dossier'. Hornu 9 augustus 1891.

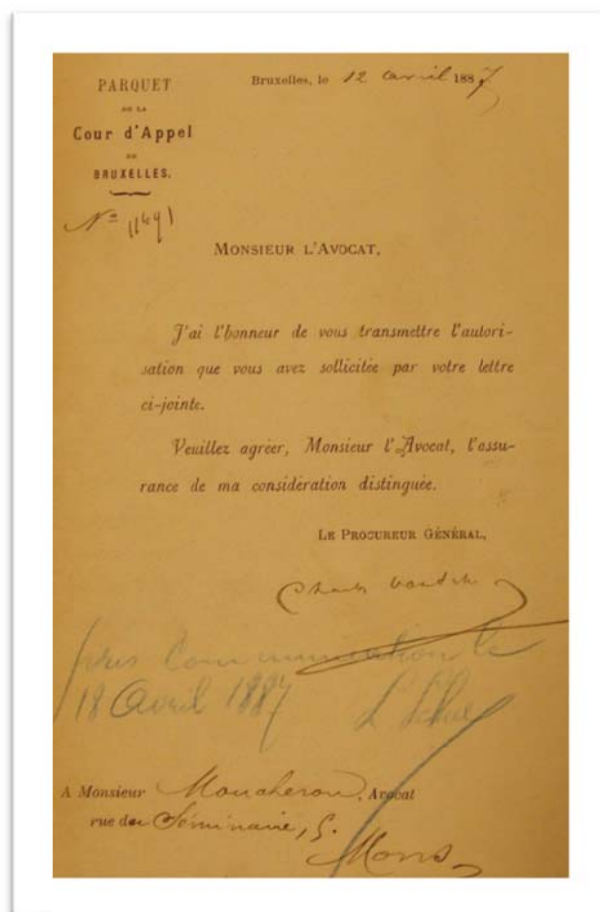
¹⁵⁵⁵ Hornu 20 augustus 1887.

¹⁵⁵⁶ In het strafdossier stak overigens nog een brief van een andere advocaat, Edouard Servais, die ook inzage in het dossier gevraagd had, hetgeen evenwel om dezelfde redenen geweigerd was. Boussu 17 juni 1894.

¹⁵⁵⁷ Het betrof overigens bandwerk, wat blijkt uit het feit dat de briefjes waarin toelating verleend werd tot inzage aan de advocaat voorgedrukt waren (zie afbeelding).

¹⁵⁵⁸ Léon Winant vroeg twee keer inzage in het dossier naar aanleiding van de zware verwondingen van Joseph Petit op 4 januari 1900 te La Louvière. Een eerste keer op 21 mei 1900 en een tweede keer op 17 oktober 1901. Waarschijnlijk was het de eerste keer nog te vroeg. La Louvière 4 januari 1900.

¹⁵⁵⁹ 'L'accident survenu au sieur Jules Urbain, de Frameries, ayant donné lieu à une instruction qui n'est pas encore clôturée, M. le Procureur Général me charge de vous faire savoir qu'il ne peut actuellement statuer sur la demande de communication du dossier que vous lui avez adressé à la même date'. Strépy 11 april 1899.

Afbeelding 23 Voorgedrukte autorisation¹⁵⁶⁰

Een andere mogelijkheid is dat men op het parket niet op de hoogte was van de feiten en dat er dan ook geen strafonderzoek opgestart was. De brief van de advocaat vormde dan meteen de aanleiding om een strafonderzoek op te starten. Op 29 januari 1898 stuurde Edmond Hérouet een briefje naar de procureur des Konings, waarin hij hem vroeg of er geen onderzoek opgestart werd naar het arbeidsongeval dat op 6 mei 1897 overkomen was aan zijn cliënte Juliette Pillette uit 's Gravenbrakel.¹⁵⁶¹ Hierna werd inderdaad een strafonderzoek opgestart.

In andere strafdossiers vonden wij dan weer sporen terug van advocaten die aan de procureur des Konings vroegen om een onderzoek te voeren naar aanleiding van een arbeidsongeval.¹⁵⁶² Op 2 december 1899 schreef advocaat Edmond Preumont bijvoorbeeld een brief naar de procureur des Konings waarin hij meldde dat zijn cliënt Henri Martinelle op 11 augustus 1899 ernstig gewond raakte in de put *Saint Alphonse* van de *Charbonnages de Strépy Bracquegnies*.¹⁵⁶³ De mijnwerker was sindsdien niet meer in staat geweest te werken. Volgens Martinelle was er geen enkel onderzoek gevoerd naar de oorzaken van het ongeval, dat hij toeschreef aan een fout van de vennootschap. Preumont vroeg bijgevolg een onderzoek te willen voeren teneinde de aansprakelijkheid te bepalen. Dezelfde advocaat legde overigens in een andere zaak ook schriftelijk klacht neer.¹⁵⁶⁴ Via

¹⁵⁶⁰ Quaregnon 16 maart 1886.

¹⁵⁶¹ Hij voegde eraan toe: 'Je me permets de vous faire cette demande parce que le renseignement me serait fait utile pour l'instance civile actuellement en cours.' 's Gravenbrakel 6 mei 1897.

¹⁵⁶² Bergen 10 november 1885, Pâturages 14 november 1895, Boussu 30 januari 1896, Pâturages 27 november 1897, Haine-Saint-Paul 7 juni 1898, Obourg 29 juni 1898, Wasmes 1 oktober 1898, Strépy 11 april 1899.

¹⁵⁶³ Strépy 11 april 1899.

¹⁵⁶⁴ Wasmes 1 oktober 1898.

een (getypt) briefje gedateerd op 5 februari 1900 meldde hij deze keer dat een zekere Valery Doulon uit Frameries gewond geraakt was op 1 oktober 1898 in de ateliers van Foucamberg te Wasmes. Sindsdien kon Doulon niet meer dezelfde arbeid verrichten als tevoren. Hij had bij het arbeidsongeval zijn knie gebroken en die was niet goed hersteld, waardoor hij erg mankte. Uit de uitleg van zijn cliënt bleek dat hij gewond geraakt was bij de uitvoering van een oplegde taak, zonder dat de meestergast alle noodzakelijke voorzorgen genomen had. Ook hier vroeg Preumont aan de procureur om een onderzoek te verrichten, *'de façon à déterminer les responsabilités, mon client m'ayant chargé de réclamer judiciairement la réparation du préjudice qui lui a été causé par la faute de son patron ou de ses préposés'*.

Eens een strafrechtelijk onderzoek opgestart was, kwamen advocaten soms tussen om bepaalde onderzoekshandelingen te laten stellen, zoals getuigenverhoren.¹⁵⁶⁵ François André, een advocaat uit Elouges, was bijvoorbeeld aangezocht door de nabestaanden van Victor Colin om hun belangen te behartigen.¹⁵⁶⁶ Op 25 november 1898 stuurde hij een briefje naar de onderzoeksrechter met de vraag om vier getuigen te verhoren. Enkele weken later volgde een nieuw verzoek: Emile Pierquin uit Engies was aanwezig onmiddellijk na het ongeval en kon als dusdanig interessante zaken vertellen. Verder wenste ook de weduwe van Colin gehoord te worden door de onderzoeksrechter, want *'elle a certaines explications à vous donner'*. Edmond Hérouet, de raadsman van Félicien Leurquin, meldde dat zijn cliënt vroeg om het onderzoek te laten uitvoeren, indien mogelijk, door een man *'spécialement compétent pour ce genre de travail'* – het ging hier om werkzaamheden bij de cokesovens.¹⁵⁶⁷

In een andere zaak, stuurde de raadsman van de burgerlijke partijen op 4 maart 1886 een briefje naar de procureur des Konings met het verzoek om de zaak zo snel als mogelijk voor de correctionele rechtbank te brengen.¹⁵⁶⁸ Hij wenste immers schadevergoeding te verkrijgen voor zijn cliënten, omdat zij erg behoeftig waren (*fort misérables*), temeer daar de verwerende vennootschap – terecht of onterecht – bijna alle gebruikelijke hulpmiddelen stopgezet had, als wraak omdat zij door hen in rechte vervolgd werd.¹⁵⁶⁹

4.3.6 De andere actoren in het strafonderzoek

Naast de hierboven vermelde administratieve diensten, strafinstanties, deskundigen, slachtoffers en advocaten troffen wij in de strafdossiers nog sporen aan van andere betrokkenen in het strafonderzoek. Zonder enige exhaustiviteit te beogen geven we er hieronder, ter illustratie, een aantal weer. In de eerste plaats betreft het sporen van mogelijke aansprakelijken van arbeidsongevallen. Aannemer M. Richir bijvoorbeeld stuurde in 1899 een lange nota naar de mijninspectie waarin hij zijn verweer, dat hij reeds tegenover de onderzoeksrechter en procureur gevoerd had, nogmaals schriftelijk uiteen zette.¹⁵⁷⁰ Naar aanleiding van een ander strafonderzoek schreef de *Société anonyme des charbonnages, hauts-fourneaux et usines de Strépy Bracquegnies* op 30 mei 1900 naar onderzoeksrechter Paul Quinet dat Henri Martinelle drie weken tevoren onderzocht was door de herzieningscommissie van de *Caisse de prévoyance du Centre* die samengesteld was uit

¹⁵⁶⁵ Frameries 3 september 1898, Haine-Saint-Paul 7 juni 1898, La Louvière 14 april 1891 en Hornu 17 september 1881.

¹⁵⁶⁶ Frameries 3 september 1898.

¹⁵⁶⁷ Haine-Saint-Paul 7 juni 1898.

¹⁵⁶⁸ Trivières 12 oktober 1885.

¹⁵⁶⁹ 'Je viens vous prier de bien vouloir faire venir le plus tôt possible devant le tribunal correctionnel l'affaire à charge de Bourg-Drugman etc. (affaire de l'accident du Bois du Luc à Trivières) dans laquelle je représente les parties civiles. Il s'agit pour mes clients, qui sont fort misérables, d'obtenir des dommages-intérêts d'autant plus vite, que la société, sachant qu'ils usent de leur droit de la poursuivre en justice, vient à tort ou à raison, de leur supprimer presque totalement les secours d'usage en pareil cas.'

¹⁵⁷⁰ Dour 18 november 1898.

drie artsen die vreemd waren aan de steenkoolmijn.¹⁵⁷¹ Op basis van dit onderzoek waren zij tot het volgende besluit gekomen: *'Pas de traces de blessures'*. De aanvraag tot uitkering was daarom verworpen.

In het strafdossier naar aanleiding van de dood van Ferdinand Dhainin stak een brief van de *Patronage des enfants moralement abandonnés, des détenus libérés, des vagabonds et des aliénés* van het gerechtelijk arrondissement Bergen.¹⁵⁷² Deze hulporganisatie voor maatschappelijke verschoppelingen stuurde op 26 december 1898 haar advies inzake Jean Baptiste Dupont, geboren te Wasmes op 8 maart 1882 en beschuldigd van onvrijwille doodslag. De toen 16-jarige Jean Baptiste had lager en volwassenenonderwijs gevolgd, waar zijn gedrag altijd onberispelijk geweest was, al blonk hij niet uit door intelligentie. Hij behoorde tot een protestantse familie van noeste werkers, die toegewijd zwoegden om een klein beetje geld bijeen te scharrelen. Onder zijn ruwe bolster schuilde, net zoals bij zijn ouders, een blanke pit: *'Sous des dehors un peu grossiers, il doit être honnête et posséder un excellent cœur'*. De hulpvereniging was dan ook van mening dat het geen zin had om hem weg te halen van bij zijn familie. Een berisping volstond om hem voorzichtiger te laten zijn in de toekomst.

Als laatste kan hier vermeld worden dat wij in de strafdossiers ook enkele sporen terugvonden van politieke inmenging. Advocaat Clemeur werd bijvoorbeeld aangezocht door een *'membre du Sénat'* die zich het lot aangetrokken had van de weduwe van Alexis Petit uit La Louvière, wiens man omgekomen was door een arbeidsongeval op 24 juli 1885.¹⁵⁷³ Zijn confrater F. Michel was aangesteld door de weduwe om schadevergoeding te eisen van fabrikseigenaar Boël en het parket had een onderzoek opgestart. Zolang het strafonderzoek liep, kon er geen burgerlijke vordering ingesteld worden, waarbij verwezen werd naar artikel 4 van de wet van 17 april 1878.¹⁵⁷⁴ Clemeur stuurde daarom een briefje naar de procureur om diens aandacht te trekken op het nadeel dat de vertragingen in het onderzoek opleverden voor de weduwe, in de hoop dat het onderzoek wat zou opschieten:

'Cette femme est malade au lit. Elle est privée de ressources. Les dommages intérêts que la justice lui allouera pour la perte de son mari lui sont aujourd'hui plus que jamais nécessaires.'

4.4 Het aansprakelijkheidsvraagstuk

Zoals reeds vermeld, stond in elk strafonderzoek het aansprakelijkheidsvraagstuk centraal. De strafinstanties onderzochten hierbij of er geen strafrechtelijke fout begaan was die aan iemand toegerekend kon worden. Het aansprakelijkheidsvraagstuk was in ieder strafdossier anders, omdat geen twee ongevallen dezelfde waren. Telkens opnieuw moest het ongeval gesitueerd worden binnen zijn feitelijke en juridische context, om na te gaan of het ongeval niet veroorzaakt was door de fout van een of meer personen.

Naar aanleiding van het ongeval van Aimable Lumen op 25 oktober 1895 te Silly stuurde de procureur een briefje naar de politiecommissaris, waarin hij vroeg om diens proces-verbaal aan te vullen vanuit het oogpunt van de strafrechtelijke aansprakelijkheid. Was er fout of

¹⁵⁷¹ Strépy 11 april 1899.

¹⁵⁷² Wasmes 26 februari 1898.

¹⁵⁷³ La Louvière 24 juli 1885.

¹⁵⁷⁴ Wet 17 april 1878 contenant le titre préliminaire du code de procédure pénale, BS 25 april 1878, *Pasin.* 1878, 82-84.

onvoorzichtigheid?¹⁵⁷⁵ In voorkomend geval, aan wie kon deze toegerekend worden? Verder moest ook het slachtoffer ondervraagd worden, om meer precieze inlichtingen te verkrijgen over het ongeval. Bij het strafrechtelijk onderzoek naar de oorzaken van een dodelijk arbeidsongeval te Petit Enghien op 14 oktober 1886 voerde de plaatselijke vrederechter in opdracht van de onderzoeksrechter een getuigenverhoor uit.¹⁵⁷⁶ In het begeleidend schrijven van de processen-verbaal met getuigenverhoor merkte de vrederechter op dat volgens hem uit het onderzoek naar voren kwam '*que le malheureux Huys a été la victime de son propre imprudence*'.

We zijn reeds ingegaan op de belangrijke rol die de bijzondere inspectiediensten speelden in dit verband – als bevoegde administratie of als gerechtelijk deskundige. Als geen ander waren zij goed op de hoogte van de specifieke context van de arbeidsongevallen. De strafinstanties deden dan ook graag een beroep op hun expertise om het aansprakelijkheidsvraagstuk te helpen oplossen. Bij het onderzoek naar het dodelijk arbeidsongeval van Jules Maraisse op 18 december 1894 te Frameries waren er twee mogelijke verdachten, de 52-jarige mijnwerker Désiré Hupez en de even oude *porion* Emmanuel Dieu.¹⁵⁷⁷ De procureur bezorgde hier het strafdossier aan de inspecteur-generaal van de mijnadministratie met het verzoek er kennis van te nemen en zijn advies te geven over '*les responsabilités qui se dégagent de cette enquête*'. Hij vroeg daarbij bijzondere aandacht voor het verweer ingeroepen door Désiré Hupez.

In het strafdossier naar aanleiding van het overlijden van Jules Rousseaux op 14 juni 1899 in een steengroeve te Ecaussines-d'Enghien bevond zich een kattedelletje van mijnningenieur Marcel Delbrouck die aangesteld was als deskundige in deze zaak.¹⁵⁷⁸ Hij maakte hier een aantal verwijzingen naar rechtspraak. De cruciale vraag was of het slachtoffer niet gedwongen was onvoorzichtig te zijn omwille van de plaatsgesteldheid en de afwezigheid van werktuigen, wat te wijten was aan de werkgever.¹⁵⁷⁹ In zijn deskundigenverslag kwam hij inderdaad tot het besluit dat groeve-eigenaar Masson aansprakelijk was voor het ongeval waarvan zijn meestergast het slachtoffer was.

De onderzoeksinstanties hadden verder grote aandacht voor de bestaande arbeidsorganisatie en –regulering. Naar aanleiding van het arbeidsongeval waarbij Jean Joseph Sauttelet op 2 juni 1885 gewond raakte bij het ontsteken van explosieven, was de onderzoeksrechter bijvoorbeeld ten eerste geïnteresseerd in de gebruikelijke gang van zaken. Hij informeerde naar het plaatselijke arbeidsreglement via de politiecommissaris en vroeg een afschrift.¹⁵⁸⁰ De directie van de steenkoolmijn antwoordde dat er geen bijzonder reglement was ter zake en dat men gewoon de regels volgde van sectie IV van het algemeen reglement van 28 april 1884 (de artikels 52 tot 62). Bij het onderzoek naar het dodelijk arbeidsongeval van de 47-jarige Jean-Baptiste Rockart op 16 november 1892 vroeg de onderzoeksrechter aan de politiecommissaris of het de gewoonte was de koord te laten vieren.¹⁵⁸¹ Tijdens dit onderzoek werd ook een deskundige aangesteld die moest

¹⁵⁷⁵ Silly 25 oktober 1895.

¹⁵⁷⁶ Petit Enghien 14 oktober 1886.

¹⁵⁷⁷ Frameries 17 december 1894.

¹⁵⁷⁸ Cuesmes d'Enghien 14 juni 1899.

¹⁵⁷⁹ 'Toute la question se résume à apprécier si l'imprudence commise par la victime était oui ou non, obligatoire de part la disposition des lieux, ou l'absence d'engins propres à supprimer cette obligation'.

¹⁵⁸⁰ 'Je vous prie de bien vouloir demander à la direction du charbonnage de Longterne-Ferrand, actuellement charbonnages unis de l'Ouest de Mons, à Boussu, si le règlement établi au charbonnage prescrit au *porion* d'allumer lui-même les cartouches explosives ou s'il est facultatif au *porion* de donner du feu à un des ouvriers du poste et mettre ainsi celui-ci en état d'allumer sa mine. Je vous prie de me faire parvenir un extrait du règlement relatif à la demande ci-dessus.'

¹⁵⁸¹ 'Comme suite à votre procès-verbal du 17 courant, veuillez procéder à une enquête sur le point de savoir si, ainsi que l'allègue Leriche, c'est l'habitude de lâcher la manivelle quand elle se détourne, et ce, pour que la besogne se fasse plus vite.' Jemappes 16 november 1892.

onderzoeken of er misschien geen constructiefouten waren. Hij moest verder nagaan of alle veiligheidsvoorzorgen genomen waren, zowel bij de constructie, bij het onderhoud van de koord, als bij de arbeidsorganisatie. Indien nodig moest vastgesteld worden welke personen aansprakelijk gesteld konden worden voor een gebrek aan voorzichtigheid.¹⁵⁸² Bij het onderzoek naar het terrilongeval van Célestine Dufrasne op 4 november 1885 te Quaregnon wilde de onderzoeksrechter weten of er inderdaad een boetesysteem bestond voor arbeiders die een wagonnetje lieten glijpen in de diepte.¹⁵⁸³ Op 3 maart 1898 werd de kleine Alexandre Legat overreden door een wagon in een atelier van de *Charbonnages de la Louvière & Sars-Longchamps*.¹⁵⁸⁴ In het arbeidsreglement stond in artikel 14,7° te lezen dat zij die de sporen moesten oversteken zich ervan moesten verzekeren dat er geen locomotief of wagon op de sporen aan het manoeuvreren was.¹⁵⁸⁵ Legat was dus afdoende verwittigd over de gevaren van de werkplaats en had zich moeten vergewissen of het veilig was de sporen over te steken.

Op 6 november 1899 deed zich een arbeidsongeval voor bij de werken aan de brug van het kanaal te Houdeng Aimeries.¹⁵⁸⁶ De politiecommissaris zond hier een afschrift van het algemeen lastenkohier van de werken naar de onderzoeksrechter. In artikel 15 van het lastenkohier stonden de veiligheidsmaatregelen opgesomd die de aannemer moest nemen om ongevallen te vermijden.¹⁵⁸⁷

4.5 De afhandeling van de strafonderzoeken

Wanneer de onderzoeksrechter van mening was dat alles onderzocht was wat er te onderzoeken viel, werd het strafdossier terugbezorgd aan de procureur des Konings, die in zijn requisitoir zijn advies gaf omtrent de al dan niet noodwendigheid om door te verwijzen naar de correctionele rechtbank. De raadkamer boog zich vervolgens over het dossier, waarna zij besliste om hetzij de zaak buiten vervolging te stellen (*non lieu*), hetzij een of meer verdachten door te verwijzen naar de correctionele rechtbanken.

In de procedure naar aanleiding van het arbeidsongeval waarbij Charles Richardin verwondingen opliep op 15 oktober 1898 besliste de raadkamer van Bergen op 26 januari 1899 tot de

¹⁵⁸² 'Rechercher et nous signaler tous vices de construction ou de malfaçons. Rechercher si toutes les précautions commandées par la sécurité ont été prises tant dans la construction de cet outil que dans son entretien et dans l'organisation du travail. Déterminer, le cas échéant, quelles personnes pourraient être tenues pour responsables à raison d'un défaut de prévoyance ou de précaution.'

¹⁵⁸³ Quaregnon 4 november 1885.

¹⁵⁸⁴ La Louvière 3 maart 1898.

¹⁵⁸⁵ 'Ceux qui par leur service sont appelés à suivre ou à traverser les voies ferrées du charbonnage ne le feront qu'après s'être assurés de l'absence de toute manœuvre de locomotive ou de wagon sur ces voies. Ils ne peuvent entraver le service et doivent se garer pour éviter tout accident.'

¹⁵⁸⁶ Houdeng-Aimeries 7 november 1899.

¹⁵⁸⁷ Artikel 15 luidde als volgt: 'L'entrepreneur veille à ce que les travaux et les installations de son entreprise n'occasionnent ni gêne ni entrave pour la circulation sur les chemins, routes, rues, voies ferrées ou voies navigables, et, lorsque le cahier spécial autorise l'interruption de la circulation sur une dépendance de la voirie, il établit les communications provisoires qui sont nécessaires. L'entrepreneur prend les mesures convenables pour assurer, en tout temps, l'écoulement tant des eaux pluviales ou d'épuisement que des eaux provenant de fossés, égouts, canaux, rivières, ruisseaux ou rigoles, et pour prévenir, en général, tout danger de préjudice ou d'accidents qui pourrait résulter de l'exécution des travaux de son entreprise. Notamment, il place et maintient, pendant toute la durée des travaux, des garde-corps solides au bord des fouilles et dans tous les endroits où le passage serait dangereux. Il est tenu d'éclairer ces endroits pendant la nuit. L'administration a toujours, sans mise en demeure préalable, le droit de pourvoir d'office, aux frais de l'entrepreneur, aux mesures qu'il néglige de prendre pour la maintien des communications ou pour la sauvegarde, soit de la sécurité publique, soit de la sûreté des ouvriers de l'entreprise. L'entrepreneur supporte seul, dans tous les cas, la responsabilité de tous dommages ou accidents.'

buitenvervolginstelling van de twee verdachten, de 45-jarige Arthur Dupire en de 47-jarige Gustave Pardon, respectievelijk zaakvoerder en *directeur des travaux* van de *Charbonnage du Bois de Boussu* te Dour.¹⁵⁸⁸ De daaropvolgende dag tekende het parket van Bergen beroep aan, voor wat betrof de buitenvervolginstelling van Gustave Pardon. De procureur-generaal te Brussel was evenwel van mening dat er niet voldoende aanwijzingen bestonden en vroeg om de beschikking buitenvervolginstelling te bevestigen, wat ook gebeurde. In een andere procedure werd eveneens beroep aangetekend door het parket tegen een beschikking buitenvervolginstelling door de raadkamer, maar deze keer volgde de procureur-generaal wel zijn ondergeschikten.¹⁵⁸⁹ Weliswaar tevergeefs, want de kamer van inbeschuldigingstelling te Brussel bevestigde de beschikking buitenvervolginstelling.

De buitenvervolginstelling was trouwens de regel in verband met arbeidsongevallen. In de reeks niet-gevonnisde zaken van de rechtbank van Bergen vonden we voor de periode 1879-1903 maar liefst 335 strafdossiers terug.¹⁵⁹⁰ Omgekeerd troffen we in de reeks gevonnisde zaken slechts 15 dossiers aan waarbij een of meer personen verwezen werden naar de correctionele rechtbank omwille van hun vermoedelijke rol bij een arbeidsongeval. Een dossier in de reeks '*non lieu*' was weliswaar voor de correctionele rechtbank gebracht, zodat de verhouding eigenlijk 334/16 is.¹⁵⁹¹ Wel is de uitkomst in deze procedure ons onbekend, omdat het vonnis ontbrak en er ook op de kافت niet geschreven werd wat de rechtbank gevonnist heeft.

Het is natuurlijk mogelijk dat er een zekere vertekening is doordat niet alle strafdossiers bewaard zijn. Deze vertekening kan evenwel zeker niet substantieel zijn, aangezien de twee reeksen, van de gevonnisde en niet-gevonnisde zaken, ongeveer even groot zijn qua aantal bewaarde dossiers in de door ons bestudeerde periode. Bovendien is de verhouding 334/16 dermate overweldigend dat zij niet zomaar onder tafel geveegd kan worden. Voor iedere gevonnisde procedure werden er meer dan 20 geseponeerd of buiten vervolging gesteld.

Wanneer we de gevonnisde zaken onder de loep nemen, vallen bovendien de weinige veroordelingen op. In negen van de vijftien procedures was er een vrijspraak.¹⁵⁹² Slechts in vijf procedures werd een (lage) gevangenisstraf uitgesproken, waarvan dan nog vier keer met uitstel.¹⁵⁹³ Ten slotte was er nog een procedure met een lage geldboete.¹⁵⁹⁴ Inhoudelijk speelden twaalf procedures zich af in de mijnen, met zeven ondergrondse transportongevallen, twee liftongevallen, een instorting, een ongeval met een explosief en een mijnegasontploffing.¹⁵⁹⁵ De

¹⁵⁸⁸ Boussu 15 oktober 1898 (A).

¹⁵⁸⁹ Strépy 11 april 1899.

¹⁵⁹⁰ Op de spreekwoordelijke uitzondering na allemaal op vordering van het openbaar ministerie. Bij wijze van voorbeeld een requisitoir naar aanleiding van het dodelijk ongeval van Bastien Florimond in de put nr. 5 van de Charbonnage du Grand Bouillon te Dour in de nacht van 16 op 17 maart 1882: 'Le procureur du roi soussigné, vu les pièces de la procédure suivie, à la suite de la mort de Bastien Florimond, survenu à Dour, dans la nuit des 16-17 mars 1882, dans les travaux puits n° 5 du charbonnage du Grand Bouillon: Attendu que l'information n'a pas établi que cet événement soit dû à son défaut de prévoyance ou de précaution imputable à une personne déterminée; Vu les articles 128 du code d'instruction criminelle; Requiert qu'il plaise à la chambre du conseil, ouï monsieur le juge d'instruction en son rapport, dire qu'il n'y a lieu de suivre plus amplement. Le parquet à Mons le 21 juli 1882.' Dour 16 maart 1882.

¹⁵⁹¹ Hornu 6 januari 1898.

¹⁵⁹² Houdeng-Aimeries 9 april 1898, 's Gravenbrakel 16 oktober 1895, Strépy-Bracquegnies 29 april 1897, Flénu 9 januari 1893, Ciply 30 augustus 1892, Péronnes 29 mei 1890, Quaregnon 28 december 1882, Bergen 10 november 1885 en Quaregnon 28 september 1879.

¹⁵⁹³ De dossiers met voorwaardelijke celstraffen waren: Quaregnon 30 juni 1895: 1 maand (met drie jaar uitstel); Boussu 11 april 1893: 15 dagen (met drie jaar uitstel), La Louvière 10 juni 1892: 1 maand (met drie jaar uitstel), Quaregnon 15 juni 1889: 8 dagen (met 5 jaar uitstel). In het dossier waar effectieve gevangenisstraffen uitgesproken werden, werden twee arbeiders tot 3 maanden gevangenisstraf veroordeeld en een derde vrijgesproken. Trivières 12 oktober 1885.

¹⁵⁹⁴ Namelijk een geldboete van 30 frank. Quaregnon 28 december 1882.

¹⁵⁹⁵ Transportongevallen: Strépy-Bracquegnies 29 april 1897, Quaregnon 30 juni 1895, Boussu 11 april 1893, La Louvière 10 juni 1892, Flénu 9 januari 1893, Quaregnon 15 juni 1889 en Trivières 12 oktober 1885; Liftongevallen: Péronnes 29 mei

overige drie strafprocedures betroffen een explosie van een stoomketel in een cokesfabriek, twee vermorzelde arbeiders door een zware poort in een metaalfabriek en een treinongeval waarbij een arbeider geplet werd tussen twee wagons.¹⁵⁹⁶ Alhoewel het hier om een klein staal gaat, wijken de verhoudingen niet wezenlijk af van deze bij de niet-gevonnisse zaken, waar er ook een overwicht terug te vinden was van de mijnongevallen en hierbinnen van de transportongevallen ondergronds.¹⁵⁹⁷

De dossiers met gevonnisse zaken bevatten grotendeels dezelfde informatie als de niet-gevonnisse zaken, zijnde de documenten die verzameld en opgemaakt werden naar aanleiding van het strafonderzoek. We hebben de informatie van deze strafonderzoeken overigens hierboven reeds verwerkt. In de dossiers met gevonnisse zaken bevinden zich verder ook de procedurestukken die gepaard gingen met de correctionele procedure, zoals dagvaardingen, zittingsbladen, vonnissen en in bepaalde gevallen soms burgerlijkepartijstellingen en conclusies.

Op de zitting van 15 april 1897 van de correctionele rechtbank van Bergen legde Janssens, pleitbezorger van mijnwerker Leopold Van Bel bijvoorbeeld een conclusie neer waarin hij een berekening maakte van de schadevergoeding die zijn cliënt volgens hem toekwam.¹⁵⁹⁸ In het strafdossier stak verder een bundel documenten van het *'Cabinet de Me Edmond Preumont, avocat à Mons'*. Hierin bevonden zich onder andere papieren met elementen van het pleidooi van Preumont, berekeningen in verband met de schadevergoeding, een doktersattest en afschriften van de beschikking van de raadkamer die als overtuigingsstukken aan het dossier toegevoegd werden.

Uit het bovenstaande komt naar voor dat arbeidsongevallen in Bergen vaak aanleiding gaven tot strafrechtelijk onderzoek, maar slechts zelden tot vervolging, laat staan veroordeling. Men zou hieruit kunnen afleiden dat het strafrechtelijke dus eigenlijk niet belangrijk, zelfs verwaarloosbaar was inzake arbeidsongevallen. Strikt genomen valt hier weinig tegen in te brengen, maar enige nuancering is toch op zijn plaats.

4.6 Analyse

Het loutere feit dat arbeidsongevallen door de strafrechtelijke mangel gehaald werden is reeds van belang omdat deze jammerlijke gebeurtenissen hierdoor weggerukt werden uit de anonimiteit van 'de werkvloer' en zodoende blootgesteld werden aan de objectieve nieuwsgierigheid van bepaalde overheidsinstanties. Deze evolutie werkte in twee richtingen. Bij de werkgevers was er een groeiend besef dat er iemand meekeek over de schouder, wat aanzette tot zekere gedragswijzigingen om arbeidsongevallen te vermijden. Omgekeerd ging voor de diverse overheidsinstanties een nieuwe, vreemde wereld open en groeide de aandacht voor het fenomeen van de arbeidsongevallen.

Onderstaand hebben wij het aantal strafdossiers inzake arbeidsongevallen per jaar chronologisch weergegeven in grafiek. Er blijkt een langzame maar gestage toename van het aantal strafdossiers tot 1899. Vooral in de jaren 1895, 1897, 1898 en 1899 werden er veel arbeidsongevallendossiers

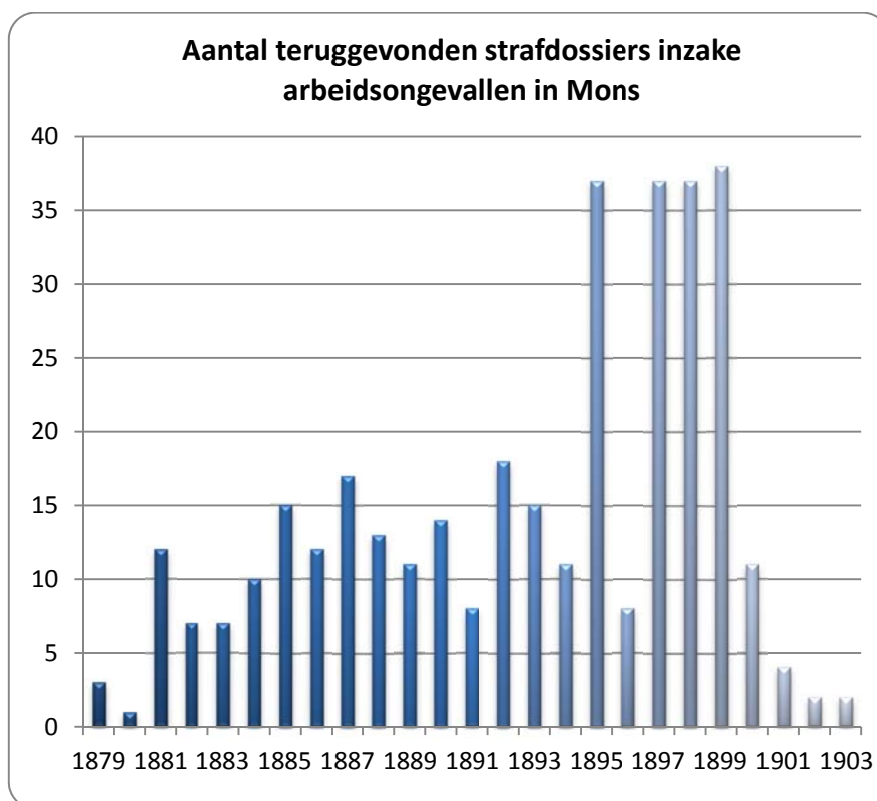
1890 en Dour 28 november 1879; Instorting: Ciply 30 augustus 1892; Explosieven: Quaregnon 28 december 1882; Mijngas: Quaregnon 28 september 1879.

¹⁵⁹⁶ Respectievelijk Houdeng-Aimeries 9 april 1898, 's Gravenbrakel 16 oktober 1895 en Bergen 10 november 1885.

¹⁵⁹⁷ Cf. grafiek 16, *supra* 236.

¹⁵⁹⁸ In deze conclusie werd 20.000 frank gevorderd. Subsidiair werd een som van 3.000 frank gevraagd bij wijze van provisie en de aanstelling van drie geneesheren om de verwondingen te onderzoeken. Strépy-Bracquegnies 29 april 1897. Voor een ander voorbeeld van dergelijke conclusie, zie Trivières 12 oktober 1885.

teruggevonden (meer dan 30). De lage cijfers vanaf 1900 kunnen eenvoudig verklaard worden door het feit dat veel minder strafdossiers uit deze jaren bewaard zijn.

Grafiek 17 Aantal teruggevonden strafdossiers inzake arbeidsongevallen in Bergen

Wanneer wij de arbeidsongevallendossiers inhoudelijk per periode van vijf jaar bestuderen, komen wij tot de volgende vaststellingen:¹⁵⁹⁹

1) de periode 1879-1884

Uit deze periode werden 40 dossiers teruggevonden. Het ging in de meerderheid van de dossiers om mijnongevallen (35), meestal ondergronds. Slechts in 2 gevallen ging het om een ongeval bovengronds, waarvan 1 stoomketelongeval. In 3 dossiers ging het verder om een spoorongeval. Ten slotte was er nog 1 fabrieks- en 1 groeveongeval. Anders gesteld, in 38 op de 40 dossiers was er een bijzondere inspectie actief (mijn- of spoorinspectie).

2) de periode 1885-1889

Hier troffen we 68 strafdossiers aan, waaronder 44 mijnongevallen. Het aantal ondergrondse mijnongevallen bleef ongeveer stabiel, maar het aantal bovengrondse nam toe (9). Met 4 spoorongevallen bleef ook deze categorie stabiel. De toename was vooral op het conto te schrijven van de fabrieksongevallen (9) en de groeveongevallen (7). Verder waren er nog 2 bouwongevallen en 2 ongevallen in de voedselnijverheid.

¹⁵⁹⁹ De periode 1900-1903 laten wij buiten beschouwing omdat hiervan slechts weinig strafdossiers bewaard zijn.

3) de periode 1890-1894

Deze periode is bijzonder gelijkaardig aan de voorgaande. In totaal werden 66 strafdossiers met arbeidsongevallen teruggevonden, met 45 mijnongevallen, waarvan 10 bovengronds. Het aantal spoorongevallen bleef opnieuw stabiel met 3 dossiers. Ook het aantal fabrieksongevallen (9) en groeveongevallen (4) bleef relatief stabiel, net als de bouwongevallen (3) en de ongevallen in de voedselnijverheid (2).

4) de periode 1895-1899

In deze periode zien wij een spectaculaire stijging van het aantal strafdossiers inzake arbeidsongevallen tot maar liefst 156 dossiers. Wij telden 97 mijnongevallen, waarvan 24 bovengronds. Van de spoorongevallen waren er zes. Verder waren er 24 fabrieksongevallen, 16 groeveongevallen, 5 bouwongevallen en 8 ongevallen in de voedselnijverheid. Frappant bij de bovenstaande cijfers is dat alles ongeveer in dezelfde verhoudingen blijft als hierboven. Het is dus niet zo dat er in bepaalde sectoren een grotere stijging was van het aantal ongevallen.

Er zijn twee mogelijke verklaringen voor het grotere aantal strafdossiers inzake arbeidsongevallen in deze periode. Een eerste mogelijkheid is dat er meer van die dossiers uit deze periode bewaard gebleven zijn. Wij hebben nu eenmaal geen zicht op de bewaringscriteria van de strafdossiers. Een tweede meer plausibele verklaring is dat de strafinstanties performanter werden en een groter aantal arbeidsongevallen onderzocht hebben. Volgens ons was de toename van het aantal strafdossiers immers het resultaat van een bepaalde mentaliteitswijziging, waarbij arbeidsongevallen niet langer als 'ongelukken' beschouwd werden, maar wel als schadelijke feiten, waarvan de strafrechtelijke aansprakelijkheid onderzocht moest worden. De bijzondere en algemene inspectiediensten ontwikkelden hierbij langzaam maar zeker een meer fijngevoelige besnaardheid ten aanzien van deze specifieke categorie van ongevallen.

Deze inhoudelijke verschuiving komt tot uiting in de onderstaande gegevens, waarbij wij bij de 'non lieu'-dossiers nagegaan hebben in hoeveel van de gevallen er een dodelijk slachtoffer aanwezig was in het strafdossier, dan wel 'slechts' een gewonde arbeider.

Periode	Aantal dossiers	Met doden	Met alleen gewonden	% gewonden/totaal
1879-1884	37	30	7	19%
1885-1889	65	44	21	32%
1890-1894	61	42	19	31%
1895-1899	152	90	62	41%
1900-1903	19	14	5	26%

We zien in de tabel een graduele stijging van het aantal dossiers waarbij er geen dodelijke slachtoffers vielen, van 19% van het aantal dossiers in de periode 1879-1884, tot maar liefst 41 % in de periode 1895-1899. Uit deze cijfers blijkt een grotere aandacht voor de 'lichte arbeidsongevallen'. Waar er bij aanvang van de jaren 1880 nog een grote ramp, of minstens een dode, nodig was om de strafinstanties te alarmeren, werd twee decennia later, bij wijze van spreken, reeds uitgerukt voor een oogsplinter of enkele afgesneden vingers. Het strafdossier inzake het arbeidsongeval van de 13-jarige Hector Noël Filleul op 15 maart 1897 is hiervan een goed voorbeeld.¹⁶⁰⁰ Hector (°10.1.1884) was al drie maanden aan de slag in de chocoladefabriek van mijnheer Gilbert te Cuesmes toen het noodlot toesloeg omstreeks 5 uur 's avonds. Hij was de chocolade in de vormpjes aan het brengen, toen hij van meestergast Edmond het bevel kreeg om

¹⁶⁰⁰ Cuesmes 18 maart 1897.

het stof onderaan de chocoladebreker (*broyeuse*) te verwijderen. Hierbij gleed zijn hand in het raderwerk van de machine en werden de duim en wijsvinger van zijn rechterhand gegrepen. Hector trok zijn hand terug en ging deze in een emmer met water steken. Zijn vingers waren bijna volledig afgerukt en werden kort erna dan ook geamputeerd. Aan het begin van de jaren 1880 zou er geen (strafrechtelijke) haan gekraaid hebben naar dit ongeval. Strafdossiers werden toen enkel opgestart voor 'ernstige feiten'.

Een andere vaststelling is dat de strafrechtelijke onderzoeken aan het begin van de jaren 1880 veel minder uitgebreid waren dan rond de eeuwwisseling. In veel strafdossiers uit de jaren 1880 in verband met mijnongevallen bijvoorbeeld bevat het strafdossier op dat ogenblik niet veel meer informatie dan het administratief onderzoek. Rond de eeuwwisseling daarentegen werd veel diepgaander onderzoek gevoerd, ook naar minder ernstige feiten. De verklaring hiervoor moet eerder bij de meer professionele werking van de strafinstanties gezocht worden dan bij een louter toegenomen aandacht voor 'arbeidsongevallen'.

Een tweede vaststelling is dat het strafrechtsgebeuren ook een belangrijke onrechtstreekse invloed had, via de rol die het speelde in de burgerlijke procedures. We hebben hierboven reeds vermeld dat wij in 92 van de 334 door ons bestudeerde niet-gevonnen strafdossiers een link teruggevonden hebben met het burgerlijke, in de vorm van brieven van advocaten met de vraag tot inzage van het dossier met het oog op een burgerlijke procedure. We gaan er in het volgende hoofdstuk dieper op in.

Hoofdstuk V Voor de burgerlijke rechter

5.1 Inleiding

In dit hoofdstuk staan de burgerlijke procedures inzake arbeidsongevallen centraal. Zoals reeds aangehaald in het eerste hoofdstuk van dit tweede deel hebben wij de vonnisboeken doorgenomen van de rechtbank van eerste aanleg te Bergen uit de periode 1870 tot 1903, op zoek naar vonnissen waarin uitspraak gedaan werd over schadeclaims naar aanleiding van arbeidsongevallen.¹⁶⁰¹

We beginnen met een beknopte analyse van de diachronische evolutie van deze procedures in Bergen, met nadruk op de vroegste burgerrechtelijke procedures en de neerslag van de theorie van Saintelette in Bergen.

In een volgende afdeling bestuderen wij een aantal procedurele aspecten van de burgerrechtelijke procedures, waarbij achtereenvolgens een aantal procedurele hakbijlen, de kosteloze rechtsbijstand (*pro Deo*) en de bewijsmiddelen de revue passeren.

In de afdeling ‘Ten gronde’ wordt nagegaan op welke buitencontractuele rechtsgronden de aansprakelijkheid gebaseerd werd. Interessant hierbij is dat deze procedures een hybride karakter vertonen omdat zij enerzijds een loutere toepassing vormen van de gewone buitencontractuele aansprakelijkheidsregels, maar anderzijds toch eigen kenmerken vertonen omdat het om ‘arbeidsongevallen’ gaat.

Als laatste bestuderen wij de uitkomst van de burgerlijke procedures en hebben wij aandacht voor de schadevergoedingen die toegekend werden aan de *lucky few*.

5.2 Diachronische evolutie

5.2.1 De eerste burgerrechtelijke procedures in Bergen (1870-1884)

Het allereerste arbeidsongeval dat wij terugvonden in de burgerlijke archieven van Bergen betrof dat van een zekere Théophile Vandenbroecke.¹⁶⁰² Deze 17-jarige Avelgemnaar was op 1 augustus 1868 aan de slag bij de aanleg van de spoorweg van Ronse naar Kortrijk toen hij in de buik geraakt werd door de dissel van een op hol geslagen kar. Hij overleed een dag later aan de opgelopen verwondingen.¹⁶⁰³ Zijn werkgever, aannemer Auguste Dufranc-Marait uit Bergen, betaalde de medische kosten en de begrafenis en daarmee was voor hem de kous af. François Vandenbroecke, de vader van Théophile, eiste evenwel bijkomend 6.000 frank voor het verlies van zijn enige zoon, maar Dufranc weigerde dit te betalen. Vandenbroecke senior startte hierop een burgerlijke

¹⁶⁰¹ Een overzicht van de vonnissen/procedures bevindt zich in bijlage. Wij hebben deze vonnissen/procedures een unieke identificatiecode gegeven die kort verklaard kan worden als volgt: De eerste vier cijfers betreffen het jaartal van de vroegste rechterlijke tussenkomst (toekenning ‘kosteloze rechtspleging’ of inleidingszitting). De daaropvolgende twee cijfers zijn onze nummering van de procedures per jaar. Daarna volgt een letter: A (eerste vonnis), B (tweede vonnis), C (derde vonnis) of D (vierde vonnis). De laatste acht cijfers geven dag, maand en jaar van het vonnis waarvan sprake weer.

¹⁶⁰² 187002A31031871.

¹⁶⁰³ ‘Qu’il en est résulté une inflammation de l’estomac et des intestins tellement grave que le lendemain Théophile Vandenbroecke a succombé à ses blessures’.

procedure voor de rechtbank van Kortrijk, waar Dufranc succesvol een exceptie van onbevoegdheid opwierp, waarna het geschil verwezen werd naar de rechtbank van Bergen, woonplaats van de verweerder. Op 30 november 1871 volgde de uitspraak. De vordering werd afgewezen omdat de onvoorzichtigheid of nalatigheid van de arbeiders van Dufranc niet bewezen geacht werd.¹⁶⁰⁴

Enkele maanden later, op 19 januari 1872 sprak de rechtbank van Bergen zich uit over het mijnongeval waarbij de 19-jarige Augustin Carpentier samen met een aantal andere mijnwerkers om het leven gekomen was bij een mijngasexplosie in een put van de *Société du charbonnage de Péronnes-lez-Binche*.¹⁶⁰⁵ De vordering van zijn vader Pierre Joseph Carpentier werd afgewezen omdat het volgens de rechtbank onmogelijk was om een plotse, spontane mijngasontsnapping te voorzien of te vermijden en er verweerster dus niets te verwijten viel.¹⁶⁰⁶

Op 26 juni 1873 werd uitspraak gedaan in een procedure die opgestart was naar aanleiding van de op 28 mei 1873 ontplofte stoomketel in de walsenrij van de firma *Demerbe et Cie* uit Jemappes.¹⁶⁰⁷ Bij dit afschuwelijke ongeval, waarover wij in het eerste deel reeds bericht hebben, kwamen maar liefst 15 arbeiders om het leven.¹⁶⁰⁸ Een van hen was Félix Letot uit Jemappes, die een weduwe en vijf minderjarige kinderen achterliet. Kort na het ongeval startte deze weduwe een procedure op voor de rechtbank van eerste aanleg te Bergen om schadevergoeding te eisen van de werkgever van haar man. De rechtbank velde minder dan een maand na het ongeval reeds een tussenvonnis, waarin gesteld werd dat de procureur des Konings op 29 mei 1873 een strafrechtelijk onderzoek gestart was.¹⁶⁰⁹ Vanuit het principe '*le criminel tient le civil en état*' moest de zaak opgeschort worden tot het strafrechtelijk onderzoek afgelopen was.¹⁶¹⁰ Een kleine drie jaar later werd het geding hernomen.¹⁶¹¹ Op vraag van de partijen beval de rechtbank op 3 februari 1876 de persoonlijke verschijning om eventueel tot een verzoening te komen. De zaak werd gefixeerd op 17 februari 1876 om gepleit te worden in geval van niet-verzoening. Voorzitter Wéry deed blijkbaar zijn werk, want op de pleitdatum werd de zaak op vraag van de partijen van de rol geschrapt.¹⁶¹²

In 1874 zien we dan een interessant fenomeen opduiken, namelijk de zogenaamde 'procedureclusters', waarbij een grote ramp aanleiding gaf tot diverse burgerlijke procedures. In de nacht van 27 op 28 september 1871 brak een mijngasbrand uit in de ader *Cornaillette* van de *société charbonnière d'Hornu et Wasmes*, waarbij verschillende doden te betreuren vielen. Een van hen was André Lhoir. Zijn weduwe Amélie Querson startte een burgerlijke procedure voor de

¹⁶⁰⁴ 187002B30111871.

¹⁶⁰⁵ 187001A19011872.

¹⁶⁰⁶ De rechters spraken over een '*dégagement subit et spontané de grisou impossible à prévoir et surtout à prévenir*'.

¹⁶⁰⁷ 187301A26061873.

¹⁶⁰⁸ Ter herinnering: De explosie gebeurde hier tijdens de normale werking van de fabriek. De stoomketel werd opgetild en twintig meter ver geslingerd. Het stoomreservoir werd hierbij van de machine gerukt en in tweeën gespleten, waarvan een deel 200 meter ver geslingerd werd, dwars doorheen een gebouw met twee verdiepingen. De materiële schade was aanzienlijk. De hal waarin de stoomketel zich bevond werd volledig omver gehaald en de inhoud ervan in alle richtingen in het rond geslingerd. Het metselwerk van de twee stoomketels werd volledig vernield, net als dat van zes ovens, waarbij het vloeibare gietijzer op de grond terecht kwam. *Annales des travaux publics* 1874, 192-193.

¹⁶⁰⁹ 187301A26061873.

¹⁶¹⁰ De rechtbank verwees hierbij naar artikel 3, § 2 van het Wetboek van Strafvordering, '*qui a pour but d'empêcher que des décisions opposées interviennent sur la même question et d'amener en même temps une instruction complète sur les faits de la cause*'. Het deed daartoe weinig ter zake dat de burgerlijke vordering in casu gericht was tegen de vennootschap, daar waar het strafrechtelijk onderzoek enkel de directeur of aangestelden van de vennootschap betrof. De vennootschap kon volgens de rechters immers enkel handelen via haar directeur of aangestelden en zij werd vertegenwoordigd door de directeur. Het was bijgevolg niet nodig om onderscheid te maken al naargelang tegen wie het strafonderzoek gericht was, aangezien het duidelijk was dat het om een en hetzelfde feit ging, waarvoor de vennootschap eventueel burgerlijk aansprakelijk zou kunnen zijn.

¹⁶¹¹ 187301B03021876.

¹⁶¹² 187301C17021876.

rechtbank van Bergen, in eigen naam en in naam van haar zeven minderjarige kinderen Maria, Oscar, Céline, Placidie, Thodule, Jules en Julia Lhoir.¹⁶¹³ Zij wenste een beroep te doen op de documenten van het strafonderzoek waartoe de mijngasontploffing aanleiding gegeven had, maar de verwerende vennootschap wierp op dat zij niet betrokken geweest was bij dit strafonderzoek en dat deze documenten dan ook niet tegen haar gebruikt mochten worden. In zijn vonnis van 12 maart 1874 volgde de rechtbank deze redenering en oordeelde dat *'le droit et l'équité s'opposent à ce qu'il soit fait usage contre elle de constatations, de témoignages et généralement d'éléments de preuve recueillis hors de sa présence et qu'elle n'a pu ni discuter, ni contredire'*. Omgekeerd mocht de verwerende vennootschap deze documenten natuurlijk ook niet gebruiken in haar voordeel.

Gelukkig beriep eiseres zich niet uitsluitend op de gegevens van het strafdossier. Subsidiair somde zij een aantal feitelijkheden op die zij wilde bewijzen aan de hand van getuigenverhoren en die ertoe strekten de aansprakelijkheid van verweerster te bewijzen. Uit de feitelijkheden komt een opeenvolging van gebeurtenissen naar voor die allemaal samen tot het ongeval geleid hadden. De ervaren *directeur des travaux* Germain Hallez was kort tevoren opgestapt en vervangen door twee eenvoudige *conducteurs*, Eugène Matton en Henri Liénard. Kort voor de ramp had men de aanwezigheid van het gevaarlijke mijngas vastgesteld, maar hier was op geen enkel ogenblik rekening mee gehouden, wel integendeel. De grote ventilator van zes meter diameter bijvoorbeeld was wegens verhitting uitgeschakeld en vervangen door de kleine met een diameter van slechts drie meter, waardoor de mijn niet naar behoren verlucht kon worden en het mijngas de kans kreeg zich op te stapelen. Onder deze gevaarlijke omstandigheden had men eigenlijk het werk moeten opschorten, maar het tegendeel bleek waar. Tegen alle gezond verstand in had men een springtuig ontstoken, waardoor het mijngas tot ontploffing gekomen was, met alle rampzalige gevolgen van dien.

Tegen zo'n overmacht aan gecumuleerde grove fouten en nalatigheden kon de vennootschap blijkbaar weinig inbrengen en zij wierp dan ook de handdoek in de ring. Dit kunnen wij afleiden uit drie andere procedures die opgestart werden naar aanleiding van dezelfde ramp.¹⁶¹⁴ In de vonnissen de dato 11 juli 1874 erkende de vennootschap haar aansprakelijkheid; zij betwistte enkel de hoogte van de geëiste schadevergoeding.¹⁶¹⁵

Een tweede voorbeeld van een dergelijke procedurecluster vonden wij terug naar aanleiding van de catastrofe op 1 maart 1872 in een van de putten van de *Société charbonnière des Produits*. Ook hier lag een mijngasexplosie aan de oorsprong van het leed. Op 28 juli 1874 werden de verantwoordelijken bestraft door de correctionele rechtbank van Bergen.¹⁶¹⁶ In de nasleep van deze strafrechtelijke procedure werden in totaal vier burgerlijke procedures opgestart, waarvan er drie bij vonnis van 6 juli 1876 hun beslag kregen.¹⁶¹⁷ De rechtbank van eerste aanleg te Bergen veroordeelde de vennootschap hierbij tot aanzienlijke bedragen van respectievelijk 12.045,88, 2.585,84 en 7.385,40 frank. Als laatste in de rij was er Hilaire Lecomte, die bij het ongeval van 1 maart 1872 zwaar verbrand geraakt was.¹⁶¹⁸ Zijn toestand was dermate dramatisch dat hij de eerste maand na het ongeval niet naar huis getransporteerd kon worden en bij een zekere Cathérine

¹⁶¹³ 187401A12031874.

¹⁶¹⁴ De rechtbank deed in alle drie de procedures uitspraak op 11 juli 1874. Oorspronkelijk had de vennootschap gevraagd om de samenvoeging van deze drie procedures, maar zij had hier uiteindelijk van afgezien. 187402A11071874; 187403A11071874 en 187404A11071874.

¹⁶¹⁵ Bij wijze van voorbeeld uit de procedure naar aanleiding van het overlijden van Joseph Duez: *'Attendu que la société ne méconnaît pas être responsable de l'accident dont s'agit et qui a entraîné la mort dudit sieur Joseph Duez ; que cette responsabilité est d'ailleurs établie en droit ; attendue que les seuls points en contestation concernent le taux de l'indemnité revenant aux demandeurs du chef de la mort de leur fils et comment cette indemnité leur sera payé.'*

¹⁶¹⁶ 187802A23021878.

¹⁶¹⁷ 187506A03071875, 187507A03071875 en 187605A06071876.

¹⁶¹⁸ 187802A23021878.

Roland moest verblijven die niet ver van de put woonde. Daarna moest hij nog vier maanden met ondraaglijke pijnen het bed houden. De brandwonden aan zijn hoofd waren dermate ernstig dat zijn rechteroog volledig verloren was en zijn linkeroog gevoelig aangetast. Vanzelfsprekend kon Lecomte zijn oude job als mijnwerker niet meer hernemen. Omwille van deze feitelijkheden vroeg hij 30.000 frank voor de materiële schade en een extra 8.000 frank als morele schadevergoeding. Helaas voor hem verklaarde de rechtbank zijn vordering op 23 februari 1878 verjaard.

Wanneer we deze procedureclusters van dichterbij bestuderen, vallen een aantal interessante zaken op. Om te beginnen verschijnen zij in de nasleep van strafrechtelijke procedures, waarbij aangestelden van de *charbonnage* strafrechtelijk veroordeeld werden. Wij hebben in het eerste deel reeds gewezen op het nauwe verband tussen de strafrechtelijke en de burgerlijke procedures. Een strafrechtelijke veroordeling hield namelijk in dat er een bijzonder grote kans op slagen was tot het verkrijgen van een schadevergoeding voor de burgerlijke rechter.

Er is verder ook een duidelijke samenhang tussen de verschillende procedures (per cluster). Zo maakten de partijen gebruik van dezelfde pleitbezorger, hierboven respectievelijk Grimard en Martin. Ook inhoudelijk vallen de grote gelijkenissen op, bijvoorbeeld in de manier waarop de schadevergoeding berekend werd. De achterliggende logica was dat een en dezelfde advocaat de pen vasthield en tezelfdertijd optrad voor de verschillende eisende partijen. Er kan hier in herinnering gebracht worden dat wij in de strafdossiers inderdaad sporen terugvonden van advocaten die voor verschillende families gelijktijdig optraden.¹⁶¹⁹

De aanwezigheid van deze procedureclusters is volgens ons bijzonder logisch. Zij kwamen in het kielzog van grote catastrofes waarbij in een klap meerdere doden en gewonden vielen. Een mijngasexplosie bijvoorbeeld was een collectieve ramp die verschillende families ineens trof. Als er dan een familie het goede voorbeeld gaf en de weg vond naar een advocaat, was het maar een kleintje voor andere families om te volgen. Uiteindelijk speelde dit alles zich af in hechte arbeidersgemeenschappen waar dergelijke escapades de *talk of the town* moeten geweest zijn.

Omgekeerd is het zelfs vreemd dat er niet meer van dergelijke procedureclusters zijn. Er kunnen namelijk vele tegenvoorbeelden gegeven worden van rampen met meerdere slachtoffers, waarbij toch slechts een procedure opgestart werd.¹⁶²⁰ Een goed voorbeeld vormt het hierboven reeds vermelde stoomongeval op 28 mei 1873 in de walserij van de firma *Demerbe et Cie* uit Jemappes waar 15 doden vielen en slechts een burgerlijke procedure opgestart werd.¹⁶²¹ Een ander voorbeeld is het liftongeval in de put *Saint Barbe* van de *Charbonnage de Péronnes* waarbij negen doden vielen, maar slechts een burgerlijke procedure opgestart werd, waarin op 26 februari 1876 uitspraak gedaan werd.¹⁶²²

Het antwoord op dit enigma vinden we terug in de affaire waarbij César Plumet en Urbain Urbain op 8 januari 1875 veroordeeld werden door het hof van beroep te Brussel en die wij reeds in het eerste deel vermeldde.¹⁶²³ Bij dit ongeval stierven acht arbeiders, maar in de vonnissen van de burgerlijke rechtbank van Bergen vonden we er slechts eentje van terug. De procedure waarvan sprake werd ingesteld door Sidonie Hallot, de arme weduwe van Appolinaire Urbain, in eigen naam en in naam van haar acht kinderen Juliette, Alexis, Palmyre, Grégoire, Florine, Pierre Joseph,

¹⁶¹⁹ Naar aanleiding van de catastrofe op 21 januari 1898 te Wasmes met tal van doden en gewonden, trad Edmond Preumont bijvoorbeeld op voor vier weduwen van slachtoffers. Wasmes 21 januari 1898.

¹⁶²⁰ We doen dan nog geen uitspraak over de rampen waarbij er geen enkele burgerlijke procedure opgestart werd.

¹⁶²¹ *Infra* deel III, hoofdstuk 1, 379 *et seq.*

¹⁶²² 187604A26021876.

¹⁶²³ Zie eerste deel; 187804A08081878.

Sidonie en Appolinaire Urbain. Op 8 augustus 1878 deed de rechtbank van Bergen uitspraak.¹⁶²⁴ Verweerster, de *Société de Crochet-Picquery*, beriep zich op een dading die afgesloten was op 13 september en 17 november 1873 voor meester Corbisier, notaris te Frameries, om de vordering te laten afwijzen. Sidonie Hallot had hier in eigen naam en als moeder en wettelijke voogd van haar kinderen bepaalde voordelen in de vorm van een uitkering ontvangen. Een van de voorwaarden van de dading was om af te zien van eventuele verdere vervolgingen:

'Si par la suite une réclamation quelconque venait à se produire, à raison de l'accident dont s'agit, les pensions accordées seront considérées comme représentant à tous égards la réparation complète des dommages qui pourrait être invoquée.'

Eiseres zag haar vordering in eigen naam door deze dading door de neus geboord. Een geluk bij een ongeluk was evenwel dat de vordering in naam van haar acht kinderen overeind bleef doordat de dading niet goedgekeurd was door de familieraad van de minderjarigen, noch gehomologeerd door de rechtbank van eerste aanleg, zoals voorgeschreven door artikel 467 van het Burgerlijk Wetboek. De kinderen waren hierdoor niet gebonden door de dading.

Uit deze procedure blijkt dus dat de verwerende vennootschap een dading afgesloten had met eiseres. We kunnen ervan uitgaan dat hetzelfde gebeurd is met de nabestaanden van de andere zeven slachtoffers. Het vormt in ieder geval een plausibele verklaring waarom zij niet de stap gezet hebben naar de rechtbank. Mutatis mutandis kan hetzelfde verondersteld worden voor andere grote rampen.

We zullen hier niet iedere burgerlijke procedure individueel bespreken, dat zou ons al te ver voeren en bovendien weinig zinvol zijn. Beter is het te kijken naar het totaalbeeld van de arbeidsongevallenprocedures in Bergen.

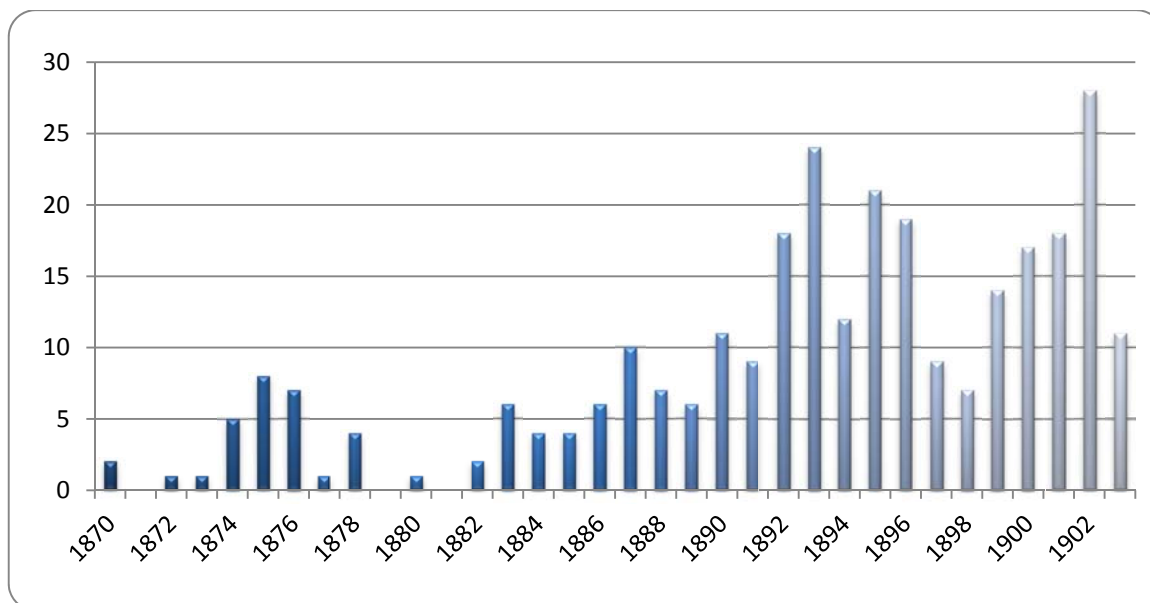
5.2.2 De procedures inzake arbeidsongevallen in Bergen in beeld

We hebben de procedures inzake arbeidsongevallen die wij teruggevonden hebben in de vonnisboeken van Bergen in grafiek uitgezet. We hebben hierbij telkens de vroegst gekende 'rechterlijke tussenkomst' genomen, respectievelijk de datum van de inleidingszitting¹⁶²⁵ of, in voorkomend geval, de datum waarop de kosteloze rechtsbijstand toegekend werd.¹⁶²⁶ Dit leek ons beter dan de datum van het arbeidsongeval te nemen, omdat een procedure jaren na datum opgestart kon worden en omdat niet in alle procedures de datum van het arbeidsongeval vermeld werd.

¹⁶²⁴ 187804A08081878.

¹⁶²⁵ De inleidingszitting is de zitting waarop de procedure ingeleid wordt, volgens de datum in de dagvaarding vermeld.

¹⁶²⁶ Dit was heel eenvoudig terug te vinden: bij de aanhef van het vonnis wordt bij de partijen vermeld dat zij toegelaten waren tot het voordeel van de kosteloze rechtsbijstand en wanneer.

Grafiek 18 Burgerlijke procedures (volgens jaar van inleiding)

Een eerste vaststelling is dat het aantal procedures niet overdreven moet worden. Zeker in de jaren 1870-80 ging het slechts om enkele procedures per jaar. In sommige jaren werd zelfs geen enkele procedure opgestart. De 'piekjes' halverwege de jaren 1870 kunnen overigens deels verklaard worden door de hierboven reeds besproken procedureclusters. In de vroegste periode 1870-1884 (= tot Saintelette) werden in totaal 36 procedures opgestart, waarvan 29 in de nasleep van mijnongevallen. In dertien gevallen (meer dan een derde) ging het bovendien om mijnongevallen!¹⁶²⁷ Verder waren er nog vijf ongevallen met het ondergronds transport, vier liftongevallen, twee instortingen en twee valpartijen.¹⁶²⁸ In drie gevallen was het onmogelijk om de oorzaak te achterhalen op basis van de gegevens uit het vonnis.¹⁶²⁹ Verder waren er vier ongevallen met stoomtuigen, waarvan een ontplofing, een verbrande machinist en twee arbeiders die gewond raakten toen een transmissieboom brak.¹⁶³⁰ Het rijtje wordt afgesloten door een ongeval bij het spoor, een ongeval bij de installatie van een nieuwe brug in Dudzele en een ongeval met een stoompikdorser, waarbij de hand van een arbeidster verminkt werd.¹⁶³¹

In het bovenstaand overzicht vinden wij, op de spreekwoordelijke uitzonderingen na, de categorieën terug die wij in het eerste deel besproken hebben, waarbij vooral mijnongevallen primeren. De vroegste burgerlijke vonnissen inzake arbeidsongevallen uit Bergen bevestigen dus de nationale tendens waarbij stoom-, spoor- en vooral mijnongevallen als eerste voor de burgerlijke rechter gebracht werden.

Vanaf het midden van de jaren 1880 zien wij een langzame, maar gestage toename van het aantal procedures, om een eerste piek te bereiken in 1893. In de jaren 1897 en 1898 is er een inzinking, om vervolgens weer toe te nemen, met een nieuwe piek in 1902. Globaal genomen toont de grafiek in ieder geval een gestage toename van het aantal arbeidsongevallenprocedures. Het zou natuurlijk kunnen dat deze toename van het aantal procedures inzake arbeidsongevallen samenhangt met een

¹⁶²⁷ 187001A, 187402A, 187403A, 187401A, 187404A, 187506A, 187507A, 187505A, 187606A, 187605A, 187802A, 187804A en 188302A.

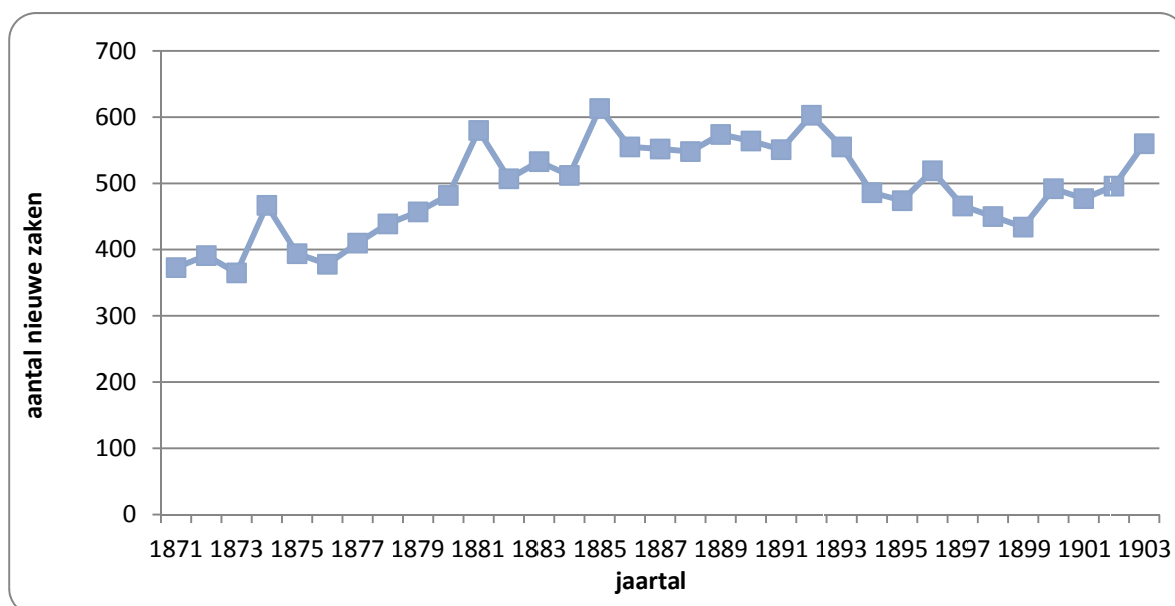
¹⁶²⁸ Ondergronds transport: 187603A, 188001A, 188202A, 188305A en 188306A; Liftongevallen: 187504A, 187604A, 187701A en 188201A; Instortingen: 187405A en 187501A; Valpartijen: 187803A en 188303A.

¹⁶²⁹ Onbekende oorzaak: 187502A, 187503A en 187602A.

¹⁶³⁰ Respectievelijk 187301A, 187201A, 187606A en 187801A.

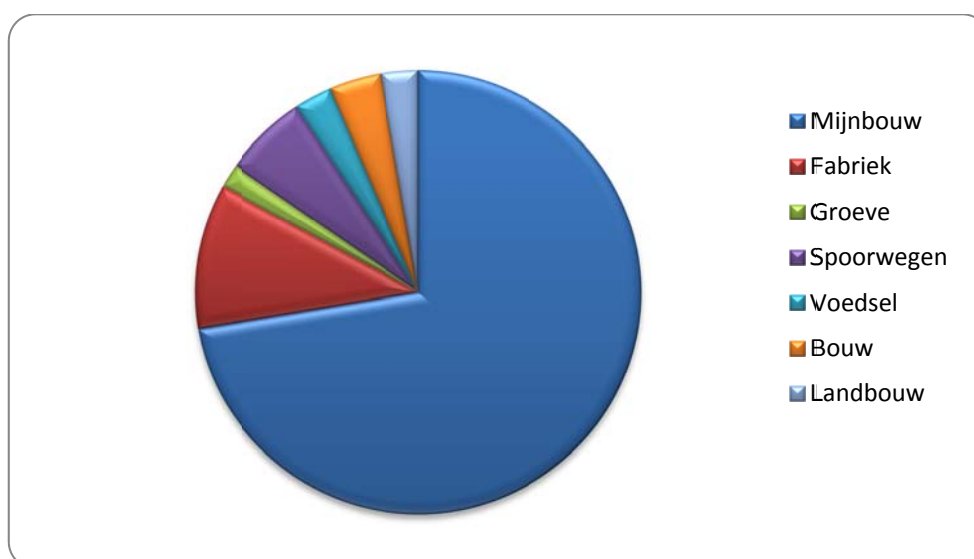
¹⁶³¹ 187002A, 187508A en 187601A.

algemene toename van de activiteiten van de burgerlijke rechtbank van Bergen. Om dit te controleren hebben wij deze activiteiten in kaart gebracht, door het aantal nieuwe zaken per jaar te registreren.¹⁶³²

Grafiek 19 Aantal nieuw ingeleide burgerlijke zaken per jaar in Bergen

Op de grafiek valt af te lezen dat het aantal nieuw ingeleide zaken in Bergen schommelde tussen de 400 en 600 zaken per jaar. Het aantal zaken nam toe in de jaren 1870 om te stabiliseren in de jaren 1880 en zelfs terug af te nemen in de jaren 1890. De stijging van het aantal arbeidsongevallenprocedures in Bergen maakte dus geen deel uit van een algemene tendens van stijging van het aantal burgerlijke procedures (=algemene toegenomen justitiële activiteit), maar vormde daarentegen een autonome ontwikkeling, die aldus een uiting was van de juridisering (of misschien juister: *Justizialisierung*) van arbeidsongevallen in Bergen.

Grafiek 20 Verdeling van de burgerlijke procedurs volgens economische sector

¹⁶³² Dit kon relatief eenvoudig aan de hand van de algemene rolnummers. We hebben gewoon gekeken hoeveel nieuwe zaken er jaarlijks op de algemene rol ingeschreven werden.

Wanneer we naar de inhoudelijke verdeling van de burgerlijke procedures kijken (zie cirkeldiagram), vallen vooral de grote gelijkenissen op met de verdeling in de strafdossiers.¹⁶³³ De mijnongevallen bijvoorbeeld maken ook hier het overgrote deel van de ongevallen uit (72%). Markant is wel het relatief geringe aantal procedures in verband met arbeidsongevallen in de groeven: we troffen er slechts vijf aan. Dit bevestigt onze eerdere stelling dat de groeven ‘oases van paternalisme’ waren, waar minder behoefte bestond voor de arbeiders om een burgerlijke procedure op te starten tegen de werkgever.

Wij hebben ervoor geopteerd om een aantal aspecten van de burgerlijke procedures inzake arbeidsongevallen analytisch te bestuderen. Alvorens daartoe over te gaan, zullen wij eerst nog de neerslag van de nieuwe theorie van Saintelette op de rechtspraak van Bergen bestuderen.

5.2.3 De neerslag van de theorie van Saintelette

De eerste procedure die wij terugvonden waarin de nieuwe theorie van Charles-Xavier Saintelette aangewend werd, betrof het dodelijk arbeidsongeval van Casimir Blase op 13 september 1882 in een steenkoolmijn van de *Société des charbonnages du Grand Buisson* te Hornu, waarover de rechtbank van eerste aanleg van Bergen uitspraak deed op 14 november 1885.¹⁶³⁴ Casimir Blase, de gelijknamige vader van het slachtoffer vertrok hierbij vanuit de stelling dat de vennootschap zijn zoon tewerkgesteld had en dat zij daarom alle schade moest vergoeden die hij geleden had tengevolge of naar aanleiding van zijn arbeid.¹⁶³⁵ In hun vonnis weerlegden de rechters evenwel punt voor punt deze, op de nieuwe theorie van Saintelette gebaseerde, stelling.

Zij begonnen met te poneren dat de onderliggende ‘*louage d’ouvrage ou de service*’ geen specifieke bepalingen bevatte waarin verweerster de veiligheid en het behoud van de arbeiders waarborgde.¹⁶³⁶ Uit de overeenkomst tussen werkgever en werknemer vloeiden enkel de verbintenissen voort in verband met de arbeid en het loon waartoe zij zich onderling vrij verbonden hadden. Er bestond in dit verband een essentieel verschil tussen de ‘*louage d’ouvrage ou de service*’ en de ‘*louage des choses*’. Bij die laatste vorm van huur was de houder in het bezit van de zaak en had hij er de volledige beschikking over, waaruit de verplichting voortvloeide om de gehuurde zaak te bewaren en in goede staat te houden tot het einde van de huur, kortom, de verplichting om deze te waarborgen voor elke schade. Bij de huur van diensten daarentegen was de arbeider enkel gehouden om een bepaalde hoeveelheid arbeid te verrichten onder de overeengekomen voorwaarden, waarbij hij op elk ogenblik de ‘onafhankelijkheid van zijn persoon’ behield, alsook een volledige vrijheid van handelen.¹⁶³⁷

De rechters erkenden dat de werkgever natuurlijk de verplichting had om de arbeider niet bloot te stellen aan een of ander gevaar, maar deze verplichting vloeide niet voort uit de overeenkomst tussen beiden, maar was daarentegen gestoeld op het algemeen principe van de foutaansprakelijkheid. De onderliggende overeenkomst anders interpreteren zou betekenen dat

¹⁶³³ Cf. grafiek 16, *supra* 236. De verdeling van de 283 bestudeerde procedures tussen 1870 en 1903 was als volgt: mijnbouw:205, fabrieken:32, groeven: 5, spoorwegen: 15, voedselnijverheid: 7, bouwnijverheid: 11 en landbouw: 8.

¹⁶³⁴ 188502A14111885A.

¹⁶³⁵ ‘(...) par cela seul que cette société employait comme ouvrier son fils, le sieur Casimir Blase, elle doit répondre de tout dommage que ce dernier aurait souffert par suite ou à l’occasion de son travail’.

¹⁶³⁶ ‘(...) en l’absence de stipulations formelles à cet égard garantissant la sûreté et la conservation des ouvriers.’

¹⁶³⁷ ‘(...) tandis que l’ouvrier est tenu qu’à fournir à celui qui l’emploie une quotité déterminée de travail dans les conditions convenues, mais en conservant l’indépendance de sa personne et sa liberté complète d’action.’

geen rekening gehouden werd met de gemeenschappelijke wil van de partijen op het ogenblik van het afsluiten van de overeenkomst, wat een inbreuk was op het principe vervat in artikel 1163 van het Burgerlijk Wetboek. Een andere aanwijzing dat er geen vermoeden van fout bestond op basis van de loutere huur van diensten kon afgeleid worden uit het stilzwijgen van de wetgever, die dergelijk vermoeden bijvoorbeeld wel geformuleerd had ten aanzien van de aansprakelijkheid van de huurder bij brand (art. 1733 van het Burgerlijk Wetboek).

Er rustte dan ook geen bijzondere aansprakelijkheid op de werkgever die zich niet verbonden had om de veiligheid en het behoud van de arbeider te waarborgen, tenzij bewezen kon worden dat het ongeval te wijten was aan de fout of de nalatigheid van de werkgever. Deze aansprakelijkheid bleef dus onderworpen aan de regels van het gemeen recht, zoals gedefinieerd in de artikelen 1382 en volgende van het Burgerlijk Wetboek. Kortom, indien Casimir Blase senior schadevergoeding wenste te verkrijgen van de verwerende vennootschap, moest hij een fout bewijzen van haar of van haar aangestelden.

In hun vonnis van 14 november 1885 motiveerden de rechters dus uitvoerig waarom volgens hen de nieuwe theorie van Sainctelette geen ingang kon vinden. Een maand later, op 11 december 1885, werd uitspraak gedaan in een andere procedure waarin opnieuw de nieuwe theorie ingeroepen werd.¹⁶³⁸ Hier was het vonnis al heel wat beknopter. De rechters stelden dat eiseres geen bijzondere overeenkomst aantoonde op basis waarvan de verwerende vennootschap zou gehouden zijn om de arbeiders te waarborgen voor elk ongeval. Deze verplichting vloeide in ieder geval niet voort uit het '*contrat de louage de service*'. Er was slechts aansprakelijkheid als er een fout of nalatigheid van de vennootschap of haar agenten bewezen kon worden. In voorliggend geval was de vordering overigens toch verjaard.

Op 4 februari 1886 deed de rechtbank van Bergen uitspraak in de procedure die aangespannen was door de nabestaanden van Victor Duray die overleden was op 26 augustus 1883 toen hij aan de slag was voor de *Société des carrières et de la sucrerie P.J. Wincqz* met zetel te Soignies.¹⁶³⁹ Eiseres had zich hier beperkt tot de stelling dat de verwerende vennootschap gehouden zou zijn '*à garantir ledit sieur Victor Duray, contre tout accident qui pourrait se produire dans le cours du travail qu'il effectuait pour elle*'. Verweerster ontkende natuurlijk en de rechtbank oordeelde dat bij afwezigheid van een overeenkomst die dergelijke verplichting oplegde aan de werkgever, teruggegrepen moest worden naar de principes van het Burgerlijk Wetboek. In casu legde geen enkele bepaling van het Burgerlijk Wetboek aan de werkgever de verplichting op om de arbeider te waarborgen tegen een ongeval waarvan deze het slachtoffer kon zijn tijdens de arbeid. Volgens de algemene principes van het recht moest de werkgever enkel instaan voor de ongevallen die het resultaat waren van een fout of nalatigheid van hemzelf of van zijn aangestelden, op basis van de artikelen 1382 en 1384 van het Burgerlijk Wetboek. De rechters waren wel zo soepel om de zaak te verwijzen naar de zitting van 4 maart 1886 om eiser toe te laten te concluderen, wat uiteindelijk leidde tot een tussenvonnis op datum van 15 januari 1887.¹⁶⁴⁰ Vergeefs, want de vordering werd uiteindelijk op 1 mei 1888 afgewezen wegens ongegrond (*non fondée*).¹⁶⁴¹

Na deze drie vonnissen volgden er nog zes waarin de eiser zich baseerde op de waarborgverplichting van de werkgever, helaas allemaal tevergeefs.¹⁶⁴² In de procedure van Amand Werts (of Weerts, de beide spellingen komen voor) bijvoorbeeld, vroeg deze een schadevergoeding van de vennootschap omdat zij zijn werkgeefster was en als dusdanig '*garant de*

¹⁶³⁸ 188504A11121885.

¹⁶³⁹ 188501A04021886.

¹⁶⁴⁰ 188501B15011887.

¹⁶⁴¹ 188501C01051888.

¹⁶⁴² 188403A, 188503A, 188601A, 188703A, 188602A en 188604A.

la sûreté de l'ouvrier pendant l'ouvrage et du chef de cet ouvrage'.¹⁶⁴³ Zijn raadsman, die ondertussen wist van waar de wind kwam in Bergen, had op 2 maart 1886 bij wijze van '*conclusion subsidiaire*' in ondergeschikte orde een aantal feitelijkheden opgesomd waaruit de (fout)aansprakelijkheid van verweerster zou moeten blijken. Verweerster was het evenwel niet eens met deze gang van zaken en stelde dat de oorspronkelijke eis niet zomaar *en route* veranderd kon worden zonder toestemming van de verwerende partij. Deze procedure liep dan ook op een sisser uit en Weerts mocht helemaal van voor af aan beginnen en een nieuwe procedure opstarten.¹⁶⁴⁴ In een andere procedure waar op 4 juli 1886 uitspraak gedaan werd, had de raadsman geanticipeerd op deze gang van zaken door in de dagvaarding reeds in subsidiaire orde de traditionele buitencontractuele elementen op te nemen:¹⁶⁴⁵

'Attendu que, s'il n'est pas possible d'assimiler la société exploitante à un entrepreneur de transport et par suite de baser sa responsabilité sur l'inexécution d'une convention, il est incontestable que la dite société doit répondre de l'accident s'il y a eu faute ou négligence de sa part et que l'accident en ait été la conséquence.'

In een andere procedure, waar op 12 november 1886 uitspraak gedaan werd, deed eiser vrijwillig afstand van de ingeroepen rechtsgrond op basis van de garantieverplichting en beperkte hij zich tot het formuleren van een aantal elementen die wezen op de fout van de werkgever.¹⁶⁴⁶ De laatste procedure waarin een beroep gedaan werd op de theorie van Saintelette betrof het overlijden van een zekere Jules Crufin.¹⁶⁴⁷ De rechtbank verwierp dit argument in haar vonnis van 28 mei 1887.¹⁶⁴⁸

In een tijdsbestek van anderhalf jaar deed de burgerlijke rechtbank van Bergen op die manier uitspraak in negen procedures waarin de nieuwe theorie van Saintelette uitgeprobeerd werd als argument om de slachtoffers van arbeidsongevallen op een eenvoudige manier een schadevergoeding te laten genieten. Hierbij wezen de rechters in Bergen – nochtans het thuisbastion van Charles-Xavier Saintelette – deze nieuwe theorie evenwel consequent van de hand.

In de daaropvolgende jaren werden heel sporadisch nog enkele pogingen ondernomen om argumenten in te roepen die doen denken aan de theorie van Saintelette. In 1890 bijvoorbeeld werd in een procedure naar aanleiding van een arbeidsongeval bij de spoorwegen een beroep gedaan op de vervoersovereenkomst tussen de expediteur en de administratie van de Belgische staatsspoorwegen. Volgens de eiser verplichtte deze overeenkomst de Belgische Staat namelijk '*à garantir la sécurité des personnes employées au déchargement de la chose transportée*'.¹⁶⁴⁹ De vordering

¹⁶⁴³ 188503A30041886.

¹⁶⁴⁴ 188707A.

¹⁶⁴⁵ 188601A04071886; een ander voorbeeld is 188703A06081886.

¹⁶⁴⁶ '*Attendu que le demandeur déclare renoncer au moyen invoqué par lui dans son exploit introductif et basé sur l'obligation de garantie fondée sur les rapports de patron à ouvrier.*' 188602A12111886.

¹⁶⁴⁷ 188604A28051887.

¹⁶⁴⁸ '*Attendu que nulle disposition de loi ne met charge au maître la responsabilité générale des accidents de toute nature qui peuvent atteindre l'ouvrier dans le cours de travail; qu'en l'absence de stipulations contraires le maître n'est responsable que de son fait, de sa négligence ou de son imprudence, conformément aux articles 1382 et suivants du code civil. Attendu qu'il n'est produit en la cause aucune convention, aucune écrit quelconque de nature à établir que la société défenderesse aurait pris vis-à-vis de Jules Crufin des engagements spéciaux quant à la garantie des accidents. Qu'il suit de là que, quant à ce premier point, la demande n'est pas fondée.*'

¹⁶⁴⁹ Alfred Genart was een arbeider uit Jemappes die op 19 of 20 augustus 1887 in de namiddag bezig was met een gesloten wagon (een zogenaamde '*cavalier*') met meelzakken te lossen voor rekening van Charles Wattiez, meelhandelaar te Jemappes. Op een bepaald ogenblik stond hij met een meelzak op de rug in de wagon, toen deze aangestoten werd door andere wagons die ertegen geduwd waren door een locomotief. Door de schok werd Genart omver geworpen en liep hij zware verwondingen op die hem veel pijn en een arbeidsongeschiktheid van meerdere maanden opleverden. 188804A03011890.

werd afgewezen wegens ongegrond. Eveneens origineel was de poging om een ongeval tijdens het transport met een lift in een steenkoolmijn als een transportongeval te interpreteren.¹⁶⁵⁰ Een andere oprisping van 'Saintelette-koorts' viel te lezen in een vonnis gedateerd op 23 juli 1898:¹⁶⁵¹

'Attendu que rien dans la loi ne précise la garantie spéciale que le maître devrait à l'ouvrier en vertu du contrat de louage de service ; que s'il fait exécuter un travail périlleux, l'article 1135 combiné avec l'article 1382 du Code civil, ordonne au maître de prendre toutes les précautions imposées par la science ou par l'expérience ; que s'il les néglige, il assume l'obligation de réparer les conséquences, de sa faute.'

In de procedure ingesteld door Albert Delhayé tegen de *Société anonyme des charbonnages du Grand Buisson* baseerde eiser zijn vordering, naast de foutaansprakelijkheid, ook op de arbeidsovereenkomst: *'Attendu que le demandeur base également son action sur l'inexécution du contrat de louage d'ouvrages, la défenderesse n'ayant pas mis son ouvrier à même de sortir indemne de son travail'*.¹⁶⁵² Zijn raadsman was duidelijk in een creatieve bui, want de vordering werd ook nog gebaseerd op artikel 4 van de wet op de vervoersovereenkomst en artikel 2000 BW. Het mocht evenwel niet baten. In haar vonnis op datum van 27 december 1902 veegde de rechtbank alle argumenten van tafel en verwierp de vordering van eiser wegens ongegrond.¹⁶⁵³

De rechtbank van Bergen bleef dan ook onvoorwaardelijk trouw aan de traditionele foutaansprakelijkheid inzake arbeidsongevallen. Een van de klassieke elementen hierbij was – zoals we gezien hebben – de risico-aanvaarding. Een mooi voorbeeld is de procedure die gevoerd werd door Camille Soupert.¹⁶⁵⁴ Deze arbeider raakte zwaar gewond bij de cokesovens van de *Société anonyme des charbonnages, hauts-fourneaux et usines de Strépy-Bracquegnies* toen zijn arm gegrepen werd in het raderwerk van een stoommachine en geamputeerd moest worden. Eiser beweerde in casu niet dat het ongeval te wijten zou zijn aan een constructiefout van de machine, noch aan een gebrekkige organisatie van het werk. De enige ingeroepen fout bestond erin van eiser een gevaarlijk werk te hebben laten doen waarvoor hij niet over de nodige vaardigheden (*aptitude*) of ervaring beschikte. De rechtbank veegde deze argumentatie van tafel in haar vonnis van 28 november 1895. Volgens haar kende Soupert wel degelijk de werking van de machine. Als hij zich niet in staat voelde om de machine te bedienen, moest hij maar geweigerd hebben toen hij van zijn overste het bevel daartoe kreeg. Bovendien kreeg hij voor deze nieuwe taak een hoger loon en

¹⁶⁵⁰ 'Attendu que c'est évidemment à tort que les demandeurs voudraient faire déclarer la défenderesse responsable de cet accident sur pied de l'article 1784 du Code civil; qu'une société charbonnière procédant à la descente et à la remonte de ses ouvriers, ne saurait être assimilé à un voiturier.' In voorliggende zaak was een jong meisje van 15, Florine Ray, op 30 september 1892 om 5 uur 's avonds uit de kooi van een lift gevallen tijdens het omhooghalen van de mijnwerkers. Zij had waarschijnlijk haar zakdoek willen oprapen toen zich een lichte schok voordeed en zij onder de onderste staaf van de afroostering gleed en in de diepte viel. De vader, Florent Ray, baseerde zich daarnaast ook nog op een fout van de verwerende vennootschap, waarbij hij het KB van 28 april 1884 sur l'exploitation des mines inriep. KB 28 april 1884 règlement sur l'exploitation des mines, BS 3 mei 1884, *Pasin.* 1884, 129-137. 189319A06061894.

¹⁶⁵¹ Op het ogenblik van het ongeval vervoerde mijnwerker Louis Dhainin twee karretjes met aarde getrokken door een paard dat toebehoorde aan verweerster. Het paard was niet ontsnapt of op hol geslagen. De rechters oordeelden dat verweerster het paard niet meer onder haar bewaring ('garde') had toen de feiten zich voordeden en dus was het vermoeden van fout van artikel 1385 BW niet meer van toepassing. De rechters meenden ook dat artikel 1384 BW enkel sloeg op levensloze zaken die men onder zijn bewaking heeft en niet op dieren die hun eigen karakter en leven hebben. 189709A23071898.

¹⁶⁵² 189908A27121902.

¹⁶⁵³ De argumentatie was als volgt: 'Attendu que ces prétentions ne sont pas non plus fondées; qu'en effet on ne peut sérieusement prétendre que la défenderesse ait effectué dans l'espèce ce que la loi entend par un transport, qu'en effet la défenderesse n'a fait que mettre à la disposition de ses ouvriers un engin leur permettant d'atteindre dans l'intérieur de ses établissements l'endroit où devait s'effectuer leur travail, mais ne les a nullement transportés d'un lieu dans un autre; qu'enfin on ne peut prétendre non plus que la défenderesse, parce qu'elle emploie des ouvriers qu'elle paie pour leur travail, les a, par ce fait, chargés d'un mandat quelconque.'

¹⁶⁵⁴ 189411A28111895.

vervulde hij zijn nieuw werk gedurende iets meer dan een maand zonder enige klachten. De rechtbank besloot dat Soupart onder deze omstandigheden zijn taak vrijwillig aanvaard had en dat hij zelf volledig aansprakelijk was voor de onvoorzichtigheid die geleid had tot de verminking waarover hij zich beklaagde.

In een andere procedure had brouwersknecht Achille Delhière op 22 december 1900 een tak in zijn oog gekregen bij het snoeien van een eik.¹⁶⁵⁵ Hij startte hierop een procedure tegen zijn werkgeefster, Evelina Robeau, weduwe van brouwer Jean-Baptiste Piette uit Tertre. Volgens hem had zij een fout begaan door hem een ander werk te laten doen dan waarvoor hij aangeworven was (namelijk als brouwersknecht). Verweerster voerde aan dat hij altijd kon geweigerd hebben haar bevelen op te volgen als hij van mening was dat de opgelegde opdracht gevaarlijk was. Hij had echter geen enkele opmerking of protest geuit, waaruit besloten kon worden dat hij uit vrije wil tot het snoeien overgegaan was.

De aanvaarding van het professioneel risico kwam ook aan bod in de procedure naar aanleiding van het overlijden van Henri Fontaine, in dienst van de Belgische staatsspoorwegen.¹⁶⁵⁶ Hij kwam ten val door de aanwezigheid van sneeuw en ijs. De rechtbank wierp hier op dat sneeuw en ijs natuurlijke fenomenen waren die zich vaak voordoen in ons klimaat. Het slachtoffer, dat voortdurend buiten moest werken, kende dus het gevaar, *'qui ne dépassait donc en rien le risque professionnel ordinaire inhérent au travail habituel de la victime'*. Het was bovendien onmogelijk voor de Belgisch staat om die wintertoestand tegen te gaan in al haar stations.

5.2.4 Besluit

De rechtspraak van de burgerlijke rechtbank van Bergen weerspiegelt de algemene tendenzen inzake de juridisering van arbeidsongevallen die wij reeds in het eerste deel konden vaststellen. Bij aanvang waren er slechts weinig procedures, die meestal ingesteld werden na grote ongevallen (*catastrophes*) in de zware nijverheid, meer bepaald in de mijnbouw. Interessant hierbij was de aanwezigheid van enkele 'procedureclusters' in de jaren 1870, waarbij verschillende burgerlijke procedures ingesteld werden na een enkele mijnramp. Halverwege de jaren 1880 vonden wij de neerslag van de theorie van Saintelette terug. De burgerlijke rechters te Bergen behoorden duidelijk tot het 'conservatieve kamp', wat blijkt uit hun verwerping van zijn nieuwe theorie. Vanaf de jaren 1890 nam het aantal procedures inzake arbeidsongevallen gevoelig toe, wat een uiting was van de voortschrijdende juridisering van arbeidsongevallen, aangezien het totaal aantal burgerlijke procedures op dat ogenblik niet toenam.

Hierna zullen wij een aantal procedurele aspecten bestuderen van de burgerlijke procedures inzake arbeidsongevallen.

5.3 De lijdensweg van de burgerlijke procedure

5.3.1 Inleiding

Wanneer het slachtoffer van een arbeidsongeval of zijn nabestaanden een burgerlijke procedure tot vergoeding van de geleden schade wilden opstarten, wisten zij nauwelijks waar zij aan begonnen.

¹⁶⁵⁵ 190207A13121902.

¹⁶⁵⁶ 190108A19121902.

Verblind door de aantrekkelijke voorafspiegeling van een royale schadevergoeding spraken zij een advocaat aan of trokken zij richting justitiepaleis om daar een ‘gratis’ pro-Deoadvocaat te vinden. Zij hadden evenwel niet het flauwste benul van de juridische aspecten of de procedurele lijdensweg die hen te wachten stond. In het boek van Maurice Demeur uit 1905 over de vergoeding en verzekering van arbeidsongevallen, vinden wij het gezichtspunt terug van advocaten die gepleit hadden in arbeidsongevallenprocedures.¹⁶⁵⁷ Zij getuigden dat de arbeider geen enkele notie had van het juridische begrip aansprakelijkheid. Demeur verwees hierbij naar Jules Destrée, die treffend de geestesgesteldheid beschreef van een gewonde arbeider die een advocaat bezocht om schadevergoeding te krijgen voor het arbeidsongeval dat hem overkomen was:

‘Monsieur, j’ai été blessé à tel charbonnage, dans tel usine. Voyez! Et mon interlocuteur m’exhibe son œil, son bras, sa main lamentable! J’étais ‘sur’ ma besogne. Ce n’est pas ma faute. Je voudrais bien ‘suivre mes droits.’

Destrée vervolgde dat hij hen met enkele vriendelijke woorden op hun gemak wilde stellen en dat deze woorden reeds volstonden om hun hoop te geven. Vervolgens, toen hij hen begon te ondervragen over hoe het ongeval gebeurd was, voelde hij de sympathie afnemen en de ongerustheid, om niet te zeggen de verslagenheid, langzaam maar zeker de kop opsteken. Het was duidelijk dat de vragen die hij hen stelde hun volstrekt nutteloos leken. En wanneer hij probeerde uit te leggen dat deze vragen tot doel hadden om de ‘fout’ te ontdekken, zonder dewelke hun vordering geen enkele kans op slagen had, dan begonnen degenen die het begrepen hadden te fulmineren tegen de wet, terwijl degenen die het niet begrepen hadden blind bleven voor de goede zorgen van de *homme subtil* die zoveel moeilijkheden zag in zo’n simpele zaak. De procedure was dan nog niet eens opgestart!

We beginnen met de bespreking van een aantal procedurele moeilijkheden van de burgerlijke procedure. De verweerders wierpen in een aantal gevallen excepties op om de vordering van de eisers te laten afwijzen wegens onontvankelijkheid. Achtereenvolgens komen de verjaring, het gezag van gewijsde en de voorafgaande verplichte verzoening bij de vrederechter aan bod.

5.3.2 Over hakbijlen en schietgeweren

5.3.2.1 De verjaring

We vinden de verjaring als exceptie van onontvankelijkheid reeds terug in de vroegste burgerlijke procedures in Bergen. In de procedure naar aanleiding van het arbeidsongeval van Auguste Brichet bijvoorbeeld werd ingeroepen dat de burgerlijke vordering samen met de strafvordering verjaard was.¹⁶⁵⁸ Volgens verweerster ging het namelijk om een burgerlijke vordering ter vergoeding van schade die voortvloeide uit de fout die de oorzaak was van de onvrijwillige doodslag van Brichet, met andere woorden van een misdrijf zoals bedoeld in de artikelen 418-420 van het Strafwetboek. Aangezien de wetgever met de woorden ‘*par défaut de prévoyance ou de précaution*’ elke strafrechtelijke fout, hoe miniem ook, heeft willen vatten, was er geen plaats meer voor een burgerlijke fout die enkel een burgerlijke vordering tot gevolg zou hebben.¹⁶⁵⁹ De rechters veegden dit argument van tafel. De rechtspraak en doctrine hadden namelijk altijd aanvaard dat er

¹⁶⁵⁷ M. DEMEUR, *Réparation et assurance des accidents du travail*, Tamines, Duculot-Roulin, 1905, 112.

¹⁶⁵⁸ 187505A24041875

¹⁶⁵⁹ ‘(...) en sorte qu’il n’y aurait plus place pour une faute civile qui n’entraînerait pour son auteur d’autre conséquence que la réparation civile du préjudice.’

tussen het misdrijf en de *cas fortuit* nog iets zat, met name de burgerlijke fout, die weliswaar niet voldoende ernstig was om een misdrijf te vormen, maar wel de burgerlijke aansprakelijkheid van de dader in het leven riep.¹⁶⁶⁰

In een vonnis van 8 juli 1876 herhaalde de rechtbank deze stelling. De burgerlijke vordering was van nature afgescheiden en onafhankelijk van de strafvordering en eens zij op tijd ingesteld was, namelijk binnen de drie jaar na het delict, ging zij haar eigen gang, zelfs als de strafvordering niet ingesteld of verjaard was.¹⁶⁶¹ De rechters staaften deze bewering met het adagium '*actiones quae tempore pereunt, semel inclusae iudicis, salve permanent*'.¹⁶⁶² In casu had eiser zijn vordering op 10 maart 1875 ingesteld en dateerde het schadeverwekkende feit van 14 maart 1872. De burgerlijke vordering was dus binnen de drie jaar ingesteld en bijgevolg ontvankelijk. Eiser, dagloner Henri Dosin uit Monceau-sur-Sambre, was wel niet komen opdagen, zodat *congé de justice* werd verleend aan verweerster en de vordering ongegrond werd verklaard.

Kort daarna werd de wet van 17 april 1878 gestemd die een nieuwe voorafgaande titel invoerde in het Wetboek van Strafvordering.¹⁶⁶³ Op 13 december 1878 verwees de rechtbank van Bergen naar deze nieuwe wet in een burgerlijke procedure die opgestart werd in de nasleep van de mijngasramp van 1 maart 1872.¹⁶⁶⁴ Zoals we hierboven reeds gezien hebben, werden de daders hier definitief veroordeeld door de correctionele rechtbank van Bergen op 28 juli 1874.¹⁶⁶⁵ Hierna volgden nog enkele succesvolle burgerlijke procedures, maar in de voorliggende procedure oordeelde de rechtbank dat de burgerlijke vordering (samen met de strafvordering) verjaard was, waarbij zij verwees naar de artikelen 4, 21, 22 en 26 van de nieuwe voorafgaande titel van het Wetboek van Strafvordering.¹⁶⁶⁶ Hieruit vloeide voort dat de burgerlijke vordering, zelfs afzonderlijk voor de burgerlijke rechtbank gebracht, verjaarde na 3 jaar te rekenen vanaf de dag waarop de inbreuk begaan werd. Deze verjaring kon enkel onderbroken worden door daden van onderzoek of vervolging tijdens de eerste drie jaren, waarna een nieuwe termijn van drie jaar begon vanaf de laatste nuttige daad.

De rechtbank verduidelijkte in een vonnis op datum van 31 oktober 1880 dat uit de parlementaire discussie die geleid had tot de aanvaarding van de artikelen 418, 419 en 420 van het Strafwetboek duidelijk bleek dat deze artikels de fout hadden willen vatten, onder al haar vormen en in al haar uitingen.¹⁶⁶⁷ Bij onvrijwillige doodslag was er bijgevolg altijd een vermenging van de burgerlijke met de strafrechtelijke verjaring: '*que, dès lors, en matière d'homicide involontaire, la prescription civile se confond toujours et dans tous les cas avec la prescription pénale*'.¹⁶⁶⁸

Sindsdien werd de hakbijl van de verjaring zonder verpinken toegepast.¹⁶⁶⁸ De verjaringstermijn liep zelfs tijdens lopende zaken, wanneer de partijen al te lang bleven stilzitten.¹⁶⁶⁹ Naar aanleiding

¹⁶⁶⁰ De beweringen van verweerster bleken ook helemaal niet uit de wet of parlementaire voorbereidingen: '*Attendu que, ni le texte des articles 418-420 du code pénal, ni les discussions et les documents législatifs qui ont précédé leur adoption, ni révèle l'intention du législateur d'innover à cet égard, en ce qui concerne les délits d'homicide et de lésions involontaires*'.¹⁶⁶¹

¹⁶⁶¹ Deze verjaringstermijn vinden wij terug in artikel 638 van de Code d'Instruction Criminelle. F. HELIE, *Traité de l'action publique et de l'action civile, résultant des crimes, délits et contraventions, précédé de l'histoire de la procédure criminelle*, Brussel, Meline, 1853, 608.

¹⁶⁶² Met deze spreuk wordt aangegeven dat vorderingen die na verloop van tijd vergaan (=verjaren), behouden blijven wanneer zij voor een rechter gebracht worden.

¹⁶⁶³ Wet 17 april 1878 contenant le titre préliminaire du code de procédure pénale, BS 25 april 1878, *Pasin.* 1878, 82-84.

¹⁶⁶⁴ 187802B13121878.

¹⁶⁶⁵ *Supra* 299.

¹⁶⁶⁶ 187506A03071875, 187507A03071875 en 187605A06071876 ; *supra* 300.

¹⁶⁶⁷ 187501B31101880.

¹⁶⁶⁸ Afgezien van de casussen die verder besproken zullen worden was dit in de volgende procedures het geval: 187602A21061879, 188504A11121885, 188301A25031888, 188604A28051887, 188704A19011889 en 188606A10041890.

van het dodelijk arbeidsongeval van Napoléon Charlet op 31 oktober 1881 in de fabriek van de *Société anonyme des phosphates et engrais chimiques de Ciply* liet Amélie Cloquette gerechtsdeurwaarder Foulon op 4 april 1882 de fabriek en enkele ondernemers dagvaarden voor de burgerlijke rechtbank van Bergen.¹⁶⁷⁰ De laatste nuttige daad van eiseres om de verjaringstermijn van drie jaar op te schorten dateerde van 25 juli 1883, toen zij een tussenvonnis op datum van 14 juli 1883 had laten betekenen door gerechtsdeurwaarder Maroquin op verzoek van meester Desiméon, haar pleitbezorger. Bij conclusie van 31 juli 1886 wierp meester Capilion, de pleitbezorger van de verweerders, de exceptie van onontvankelijkheid in wegens verjaring. Op de zitting van 7 augustus 1886 kwam eiseres niet opdagen, waarop de rechtbank besloot: '*Attendu que la silence de la demanderesse, qualitate qua, à cette audience laisse suffisamment présumer que elle (sic) reconnaît le bien fondé des conclusions prises contre elle par les autres parties et qu'elle n'a rien à y opposer.*' De vordering werd hierop wegens verjaring uitgedoofd verklaard.¹⁶⁷¹

In de procedure ingesteld door mijnwerker Philippe Duflot uit Wasmes werd geprobeerd om de hakbijl van de verjaring te ontwijken door een foute datum van het ongeval op te geven.¹⁶⁷² In de dagvaarding stond namelijk te lezen dat zijn arbeidsongeval plaats had op 12 november 1884, maar in werkelijkheid dateerde het ongeval reeds van 12 november 1883. De dagvaarding dateerde van 5 juli 1887, meer dan drie jaar na het ongeval en de vordering was dus verjaard. In de conclusie die betekend werd op 21 december 1887 deed eiser nog een ultieme poging om de meubels te redden: Duflot beweerde dat de vennootschap hem naar aanleiding van het ongeval hulp verleend had en hem een uitkering voorgespiegeld had, wat natuurlijk door de verwerende vennootschap in alle toonaarden ontkend werd. De rechtbank oordeelde dat het louter tijdelijk verstrekken van hulp op zich onvoldoende was om een verbintenis te doen ontstaan voor de toekomst. Maar als de vennootschap zich verbonden zou hebben tot het betalen van een uitkering, zou dit voldoende zijn om de verjaring te doen verdwijnen.¹⁶⁷³ Eiser werd daarom op 30 december 1887 bij wijze van tussenvonnis toegelaten om zijn beweringen '*par toutes voies de droit*' te bewijzen.¹⁶⁷⁴ Duflot slaagde hier niet in, waarna zijn vordering bij vonnis van 18 februari 1888 werd afgewezen wegens verjaard.

5.3.2.2 De exceptie van gezag van gewijsde

Op 1 december 1873 werden Jules Druez en César Randour vrijgesproken voor de correctionele rechtbank van Bergen.¹⁶⁷⁵ Zij stonden terecht omwille van de onvrijwillige doodslag op Louis Lombard. De ouders van Lombard startten hierop een burgerlijke procedure tot schadevergoeding. Op 14 juni 1877 deed de rechtbank uitspraak. Volgens de algemene bepalingen van artikel 418 Sw. viel de minste fout die de dood van een persoon met zich meebracht onder de

¹⁶⁶⁹ Vandaag wordt de verjaring van de strafvordering geschorst tijdens lopende procedures. Cass. 24 oktober 1989, *Arr. Cass.* 1989, nr. 117 en Cass. 20 september 2000, *Arr. Cass.* 2000, nr. 482.

¹⁶⁷⁰ 188201A14071886.

¹⁶⁷¹ Deze vordering was niet de enige die dit lot te beurt viel. Op 14 april 1887 werd de vordering van Louise Lheureux, weduwe van Maximilien Dufrasne, omwille van dezelfde reden verjaard verklaard. 188305B14041887.

¹⁶⁷² 188708A30121887.

¹⁶⁷³ '*Attendu que s'il n'y a pas lieu de s'arrêter à l'allégation du demandeur que la société lui aurait donné des secours ou servi d'une pension à cause de cet accident, ce fait, fut-il vrai, ne pouvant suffir pour créer une obligation de continuer ces secours ou de servir une pension à l'avenir, la société défenderesse déniait formellement d'être tenue à aucune obligation de cette nature envers le demandeur, il n'en est pas de même du fait articulé par le demandeur que la société aurait pris l'engagement de payer cette pension, pareil engagement s'il était prouvé devant faire écarter la prescription encouru comme il est dit plus haut, et le fondement de l'action du demandeur reposant dès lors sur cet engagement.*'

¹⁶⁷⁴ 'Admet le demandeur à vérifier, par toutes voies de droit, preuve testimoniale toutefois exceptée, que la société défenderesse a promis au demandeur de remettre à sa femme la pension que lui avait été retirée après avoir été servie pendant deux ans.'

¹⁶⁷⁵ 187405A14061877.

toepassing van de strafwet.¹⁶⁷⁶ Uit een correctionele vrijspraak vloeide mutatis mutandis voort dat hen geen enkele fout, ook geen burgerrechtelijke, ten laste gelegd kon worden.¹⁶⁷⁷ Een jaar later deed de burgerlijke rechtbank uitspraak in een gelijkaardige zaak.¹⁶⁷⁸ Nicolas Joseph Blondiau was op 10 januari 1875 gestorven toen hij uit de mijnlift geslingerd was. Liftbestuurder Dutat werd hiervoor vervolgd voor de correctionele rechtbank van Bergen, maar vrijgesproken op 9 november 1875. Dit was reden genoeg voor de burgerlijke rechters om de vordering af te wijzen, *'par l'exception de la chose jugée'*:

'Que ce jugement rendu au fond a implicitement décidé que l'accident dont s'agit ne pouvait lui être imputé d'aucune manière, puisque l'article 418 du code pénal, qui a motivé la prévention, est applicable à toute faute quelconque, même la plus légère, ayant occasionné un homicide; Attendu qu'il est de principe que les décisions rendues par la juridiction pénale doivent être considérées comme l'expression de la vérité pour tous et qu'elles ont une autorité souveraine à l'égard de l'action civile exercée séparément.'

Deze rechtspraak werd bevestigd in enkele andere uitspraken in de daaropvolgende decennia.¹⁶⁷⁹ Een strafrechtelijke vrijspraak versperde op die manier de weg voor een burgerlijke schadevergoeding. Deze exceptie gold enkel tegenover die personen die vervolgd en vrijgesproken waren voor en door de correctionele rechtbank. Anderen vielen er niet onder. In de hierboven besproken casus van Louis Lombard bijvoorbeeld konden de ouders van het slachtoffer hun pijlen wel nog richten op twee *porions*, Harvengt en Hupez, die niet strafrechtelijk vervolgd waren.¹⁶⁸⁰ Naar aanleiding van het arbeidsongeval van Jules Devos werd *porion* Nopère op 5 juni 1888 vrijgesproken door de correctionele rechtbank van Bergen, bevestigd door het arrest van het hof van beroep te Brussel op 11 oktober 1888.¹⁶⁸¹ Tijdens deze strafprocedure had Désiré Devos, de vader van Jules, zich burgerlijke partij gesteld tegen Nopère en tegen de verwerende vennootschap, maar de correctionele rechtbank en het hof van beroep hadden de vordering afgewezen. Hierna startte hij een burgerlijke procedure op, waarin de verwerende vennootschap,

¹⁶⁷⁶ Dit is in tegenspraak met het eerdere vonnis waarin gesteld werd dat er zich tussen de strafrechtelijke fout en de *'cas fortuit'* nog een burgerlijke fout bevindt. 187505A24041875.

¹⁶⁷⁷ *'Attendu que les demandeurs ne sont des lors pas recevables à soutenir dans la présente instance, même au point de vue de la réparation civile du dommage qu'ils auraient souffert, que l'accident dont ils se plaignent serait dû à l'imprudence desdits sieurs Druetz et Randour et à en poursuivre la réparation contre la société défenderesse responsable de fait de ces préposés.'*

¹⁶⁷⁸ 187701A22031878.

¹⁶⁷⁹ Op 4 juli 1886 deed de burgerlijke rechtbank uitspraak naar aanleiding van het ongeval waarbij François Joseph Désiré Chevalier om het leven gekomen was. Naar aanleiding van dit dodelijk ongeval waren een *'chef porion'* en een *'chef forgeron'* vervolgd, maar op 17 november 1885 vrijgesproken door de correctionele rechtbank. Hen kon bijgevolg niets meer ten laste gelegd worden, ook niet voor de burgerlijke rechtbank. 188601A04071886. In een andere zaak was een zekere Letor door de raadkamer verwezen naar de correctionele rechtbank van Bergen omwille van de dood van Rose Davoine op 28 juni 1892 in een mijnput van de *Charbonnage de l'Alliance*. Hij werd vrijgesproken op 22 december 1873, wat bevestigd werd door het hof van beroep te Brussel op 20 februari 1894. De burgerlijke rechters oordeelden: *'Attendu que les articles 418 et suivants du code pénal comprennent toute espèce de faute, quelque légère qu'elle soit; que dès lors l'exception de la chose jugée quant aux faits de faute articulés contre Letor doit être accueillie'*. 189303A21111894. Op 1 augustus 1896 was Henri Blot omgekomen tijdens een ongeval in de mijnwerkzaamheden van de put nr. 8 van de steenkoolmijn van Belle-Vue. Er werd een grondig administratief en strafrechtelijk onderzoek gevoerd en op basis hiervan werden twee personen, Auguste Faidherbe en Florimond Tellier vervolgd voor de correctionele rechtbank. Op 3 juli 1897 werden zij vrijgesproken. De nabestaanden van Blot startten hierop een burgerlijke procedure (zij hadden zich ook reeds burgerlijke partij gesteld tijdens de strafprocedure). Hun burgerlijke vordering werd afgewezen op basis van de vertrouwde argumentatie: *'Attendu que l'article 418 du code pénal sur lequel était basée la prévention est conçu en termes tout généraux; que par conséquent le tribunal en aurait fait l'application aux prévenus s'il avait été établi à leur charge la moindre faute, si légèrement fut-elle que la question de responsabilité dans leur chef a donc été vidée entièrement'*. 189606A04021898; zie ook 189707A15071898.

¹⁶⁸⁰ 187405A14061877; zie ook 188601A04071886.

¹⁶⁸¹ 188903A11011890.

de *Société anonyme des charbonnages de La Louvière, la Paix et Saint-Vaast*, opwierp dat de burgerlijke vordering dezelfde was als deze die het voorwerp uitmaakte van de strafprocedure en dat er bijgevolg *chose jugée* was tussen de partijen. Devos baseerde zijn vordering evenwel niet op artikel 1384 BW zoals in de strafprocedure, maar wel op artikel 1385 BW, op basis van het feit dat het ongeval veroorzaakt was door een paard van verweerster. Het ging bijgevolg om twee verschillende vorderingen: *'Attendu que les causes sur lesquelles sont fondées ces deux instances sont donc absolument différentes et que, par conséquent, il n'y a pas chose jugée contre parties'*.

In de procedure naar aanleiding van het dodelijk ongeval van Jean Baptiste Restieau beriep de verwerende vennootschap zich op de vrijspraak van een van haar aangestelden om de vordering onontvankelijk te laten verklaren.¹⁶⁸² De rechtbank verwierp dit argument. De vennootschap was niet gedagvaard als aansteller van de vrijgesprokene. Zij kon zich dan ook niet beroepen op de vrijspraak van deze. Niets belette zich ertegen dat de vennootschap veroordeeld zou worden om de schade te vergoeden op basis van een andere rechtsgrond.

Een gelijkaardige redenering was terug te vinden in een vonnis uit 1900. In casu was mijnwerker Jules Defrasne op 6 januari 1898 het slachtoffer geworden van een zwaar arbeidsongeval tijdens het ondergronds transport. Naar aanleiding van dit ongeval was een strafrechtelijk onderzoek opgestart, wat leidde tot een verwijzing naar de correctionele rechtbank van twee arbeiders van de *Société anonyme des charbonnages d'Hornu et Wasmes*, onder de betichting *'d'avoir à Hornu, le 6 janvier 1898, involontairement, par défaut de prévoyance ou de précaution, mais sans intention d'attenter à la personne d'autrui, causé des blessures au demandeur'*. Jules Defrasne stelde zich burgerlijke partij tegen deze arbeiders en liet de vennootschap dagvaarden als burgerlijk aansprakelijke voor de gevolgen van het ongeval. Op 18 juli 1899 sprak de correctionele rechtbank het tweetal vrij met de volgende argumentatie:

'S'il apparaît de l'instruction faite à l'audience que l'accident est en rapport direct avec une négligence ou une imprudence d'un des ouvriers de la société citée comme civilement responsable, on doit d'autre part reconnaître que les enquêtes n'ont pas établi avec certitude quel est l'auteur de cet acte d'imprévoyance.'

Tezelfdertijd werd de vordering van Jules Defrasne afgewezen, *'le tribunal n'ayant compétence pour y faire droit qu'accessoirement à l'action publique'*. Defrasne startte hierop een burgerlijke procedure waar de verweerster logischerwijze de exceptie van onontvankelijkheid inriep op basis van het gezag van gewijsde van het correctionele vonnis dat ondertussen in kracht van gewijsde getreden was. Bij het beoordelen van deze exceptie stelden de burgerlijke rechters dat het correctionele vonnis helder en duidelijk geformuleerd was. De correctionele rechtbank was van mening dat het ongeval te wijten was aan een gebrek aan voorzichtigheid van een van de aangestelden van de verwerende vennootschap. Zij had de twee enkel vrijgesproken omdat het niet zeker was dat zij, en niemand anders, de fout begaan hadden. Eiser baseerde zijn burgerlijke vordering in casu niet op een fout, nalatigheid of onvoorzichtigheid van het vrijgesproken tweetal, maar wel van een niet nader genoemde aangestelde van de vennootschap. De rechters gingen hierna dieper in op de inhoud van artikel 1384 BW. Dit artikel stelt dat de aangestelde aansprakelijk is voor de schade veroorzaakt door zijn aangestelden in de betrekking waarvoor hij hen tewerk stelt. Deze aansprakelijkheid berust op een vermoeden van fout, niet omwille van een gebrek aan toezicht, maar wel omwille van de verkeerde keuze van de werkgever bij het selecteren van zijn arbeiders. De werkgever is dus persoonlijk gehouden de schade te vergoeden die zij veroorzaakt hebben en niet louter als borg (*caution*) voor hen. De wetgever onderwierp de werkgever hierbij aan de *'responsabilité la plus complète et la plus absolue'*. De rechtbank besloot 1) dat de aansteller

¹⁶⁸² 189323A28011897.

aansprakelijk is van zodra er schade veroorzaakt wordt door een van zijn aangestelden, 2) dat het er weinig toe doet dat er twijfel is over wie van zijn aangestelden aan de oorzaak lag van de schade en 3) dat de aansprakelijkheid bestaat zelfs als de aansteller geen verhaal kan instellen tegen een van zijn aangestelden.¹⁶⁸³ Omgekeerd zou het bijzonder onrechtvaardig zijn dat een slachtoffer van een ongeval geen schadevergoeding zou kunnen krijgen waarop hij recht heeft, gewoon omdat hij zich in de onmogelijkheid bevindt om de dader-aangestelde van het schadeverwekkende feit aan te duiden. *‘Ce système, contraire à l’équité et au bon sens, n’est pas consacré par la loi’*. Aangezien in casu uit het strafrechtelijk en administratief onderzoek genoeg gebleken was dat de schade te wijten was aan een van de aangestelden van verweerster, was zij aansprakelijk, ook al was niet duidelijk wie er precies in de fout gegaan was.

In de burgerlijke vonnissen vonden wij ook een aantal sporen terug van verweerders die probeerden een beschikking buitenvervolginstelling (*non lieu*) in te roepen als exceptie van onontvankelijkheid. De rechters verwierpen deze exceptie evenwel systematisch, omdat *‘cette ordonnance ne renferme aucune disposition définitive qui puisse lier le juge civil appelé à statuer uniquement sur la responsabilité civile de la société défenderesse que des lors l’action est recevable’*.¹⁶⁸⁴ In de procedure ingesteld door Edouard Caufriez was een beschikking buitenvervolginstelling geveld door de raadkamer van Bergen op 24 december 1887.¹⁶⁸⁵ De raadkamer had zich hiermee enkel uitgesproken over de vraag of er voldoende aanwijzingen (*motifs*) waren om een strafrechtelijke vervolging in te stellen tegen een van de aangestelden van de vennootschap. Hierdoor had zij de eiser geenszins het recht ontnomen om de *réparation civile* te vragen van de schade die hij opgelopen had naar aanleiding van een onvoorzienigheid of een gebrek aan de installaties van de verwerende vennootschap.¹⁶⁸⁶

In een tussenvonnis op datum van 27 februari 1897 in de procedure opgestart naar aanleiding van het overlijden van Jules Roland ging de rechtbank uitvoerig in op dit probleem.¹⁶⁸⁷ In de dagvaarding stelden eisers dat hun geliefde Jules Roland het dodelijk slachtoffer van een arbeidsongeval geworden was, te wijten aan een fout van verweerster of van haar aangestelden. De verwerende vennootschap riep de onontvankelijkheid (*fin de non recevoir*) in op basis van het feit dat een strafonderzoek gevoerd was, dat op 6 maart 1896 geleid had tot een beschikking buitenvervolginstelling, *‘motivée sur ce qu’il n’existe pas de charges suffisantes contre qui que ce soit’*. De rechtbank was van oordeel dat de ingeroepen exceptie van onontvankelijkheid op geen enkele wettelijke basis berustte. Artikel 4 van de wet van 17 april 1878 stelde dat de op een misdrijf gebaseerde burgerlijke vordering opgeschort was zolang men zich niet definitief uitgesproken had over de strafvordering (*‘le criminel tient le civil en état’*).¹⁶⁸⁸ Maar men had altijd aanvaard, zelfs voor de invoering van de *Code d’instruction criminelle*, dat een beschikking buitenvervolginstelling die het strafrechtelijk onderzoek voorlopig (*provisoirement*) afsloot, deze opschorting beëindigde. Op die manier kreeg de schadelijgende partij de mogelijkheid om voor de burgerlijke rechtbank een vordering tot schadevergoeding in te stellen voor de geleden schade. Er was in ieder geval geen sprake van een gezag van gewijsde (*chose jugée*) als hinderpaal om de burgerlijke vordering in te

¹⁶⁸³ ‘Attendu que l’on doit en conclure: 1) qu’il suffit pour que la responsabilité du commettant soit engagé, qu’il y ait dommage causé par le fait d’un de ses préposés; 2) qu’il importe peu qu’il y ait doute sur le point de savoir auquel des préposés le fait est imputable; 3) que la responsabilité existe même si, pour une cause quelconque, le commettant ne peut exercer de recours contre l’un de ses préposés.’

¹⁶⁸⁴ 188303A10051883.

¹⁶⁸⁵ 188904A21021890.

¹⁶⁸⁶ Gelijkaardig: 188902A12071889.

¹⁶⁸⁷ 189702A27021897.

¹⁶⁸⁸ Wet 17 april 1878 contenant le titre préliminaire du code de procédure pénale, BS 25 april 1878, *Pasin.* 1878, 82-84.

stellen, waarbij de rechters naar een handboek van de Gentse professor Haus verwezen.¹⁶⁸⁹ In een vonnis op datum van 6 december 1890 werd hierbij de volgende uitleg gegeven:¹⁶⁹⁰

'En effet, les décisions des juridictions d'instruction n'ont rien de définitif et tombent dès qu'il survient des charges nouvelles (...) Elles ne peuvent en conséquence avoir les effets de la chose jugée et doivent rester sans influence sur le jugement de l'action civile.'

Omgekeerd, wanneer een burgerlijke procedure opgestart werd na een strafrechtelijke veroordeling leidde dit meestal bijna automatisch tot het toekennen van schadevergoeding.¹⁶⁹¹ Florentine Polart bijvoorbeeld startte een burgerlijke procedure naar aanleiding van het overlijden van haar echtgenoot Pierre Alphonse Vandenbroeck op 29 augustus 1902 in de werkplaatsen van de *Société anonyme des usines, boulonneries et fonderies de La Louvière*.¹⁶⁹² De directeur van deze vennootschap werd op 24 november 1903 strafrechtelijk veroordeeld door de correctionele rechtbank van Bergen tot een voorwaardelijke boete van 100 frank. De eis was '*donc juste et bien fondée*' (eigen onderlijning). De vraag rijst waarom de slachtoffers en/of hun nabestaanden zich in deze gevallen niet gewoon burgerlijke partij gesteld hadden voor de correctionele rechtbank? Het antwoord hierop is niet erg duidelijk. In bepaalde gevallen werd een burgerlijke procedure opgestart om de aansteller/werkgever, die niet betrokken was in de strafprocedure, te laten veroordelen tot het betalen van schadevergoeding op basis van artikel 1384 BW.¹⁶⁹³ Meer in het algemeen is het plausibel dat het pas na een strafrechtelijke veroordeling echt interessant leek om gerechtelijke stappen te ondernemen om alsnog schadevergoeding te verkrijgen.

Een strafrechtelijke veroordeling leidde overigens niet altijd automatisch tot een burgerlijke schadevergoeding. Op 17 april 1886 bijvoorbeeld raakte mijnwerker Virgile Adam gewond in een steenkoolmijn van de *Société anonyme des charbonnages du Midi de Mons*.¹⁶⁹⁴ Mijnwerker Joseph Huberland werd hiervoor op 7 maart 1887 strafrechtelijk veroordeeld door de correctionele rechtbank van Bergen. Adam dagvaardde hierop de vennootschap voor de burgerlijke rechtbank om deze te horen veroordelen tot schadevergoeding. Zijn vordering werd afgewezen. Adam had

¹⁶⁸⁹ In het vonnis werd tussen haakjes toegevoegd '*2e édition n° 1323*'. Dit randnummer betreft de eerste paragraaf van het onderdeel '§ II. Condition de l'influence du criminel sur le civil' en luidt als volgt: 'Le jugement émané de la juridiction répressive a une influence souveraine sur le sort de l'action civile poursuivie séparément, en tant qu'il statue sur le fond de l'action publique, c'est-à-dire sur la question de savoir si le prévenu ou l'accusé est coupable du fait mis à sa charge. L'ordonnance de la chambre du conseil et l'arrêt de la chambre d'accusation portant qu'il n'y a pas lieu de poursuivre, mettent un terme au sursis, dans le cas où l'exercice de l'action civile a été suspendu ; mais ils n'ont aucun effet sur le jugement de cette action, quel que soit le motif sur lequel ils sont fondés. Les considérations d'ordre public qui attribuent à la chose jugée au criminel une autorité absolue sur les intérêts civils, s'appliquent dans toute leur force aux sentences des juridictions de jugement qui statuent sur la culpabilité des prévenus ou des accusés, après un débat oral et public, en pleine connaissance de cause, et non pas aux décisions des juridictions d'instruction, rendues sur une information écrite et secrète, et n'ayant généralement qu'un caractère provisoire.' J.-J. HAUS, *Principes généraux du droit pénal belge*, Gent, Hoste, 1874, II, 548-549.

¹⁶⁹⁰ 189007A06121890. In een ander vonnis luidde het als volgt: 'Attendu qu'une ordonnance de non lieu, même au point de vue pénal ne constitue pas une décision définitive, mais bien une décision provisoire, qui permet de reprendre les poursuites dans le cas où des charges nouvelles viendraient à surgir ; que de plus dans l'espèce, l'instruction n'a pas été dirigée contre un préposé déterminé de la défenderesse ; que dès lors rien ne s'oppose à ce que le tribunal recherche si un préposé quelconque de la défenderesse a commis une faute ou une négligence.' 189908A27121902.

¹⁶⁹¹ We kunnen in dit verband bijvoorbeeld verwijzen naar de casussen in de procedureclusters die wij in het begin van dit hoofdstuk besproken hebben.

¹⁶⁹² 190311A17121903.

¹⁶⁹³ 189003A13121890.

¹⁶⁹⁴ 188706A19111887.

zelf een zware overtreding begaan op het reglement van de vennootschap waardoor deze niet langer aansprakelijk was voor het ongeval.¹⁶⁹⁵

In een laatste, bijzonder interessante, casus werd de exceptie van gezag van gewijsde ingeroepen naar aanleiding van een voorafgaande veroordeling door een Franse rechtbank.¹⁶⁹⁶ We gaan er dieper op in, omwille van de intrigerende aspecten van internationaal privaatrecht. Louis Clément startte aan het begin van de twintigste eeuw een procedure voor de rechtbank van eerste aanleg te Bergen omwille van de schade die hij geleden had door een arbeidsongeval op 14 februari 1901 te Maubeuge (Frankrijk), toen hij als treinbestuurder in dienst was van de *Compagnie du chemin de fer du Nord* met zetel te Parijs. Op 4 april 1901 werd Napoléon Blanpain, die in dienst was als wisselwachter (*aiguilleur*), hiervoor veroordeeld door de correctionele rechtbank van Avesnes in Frankrijk. Enkele maanden later, op 10 augustus 1901 werd de *Compagnie du chemin de fer du Nord* als werkgever van Blanpain veroordeeld door de rechtbank van eerste aanleg te Avesnes tot het betalen van de som van 2.809,44 frank bij wijze van schadevergoeding voor de schade ten gevolge van de blijvende arbeidsongeschiktheid. Deze vergoeding werd zo geregeld op basis van artikel 3 van de Franse wet van 9 april 1898 op de arbeidsongevallen.¹⁶⁹⁷

Eenmaal voor de rechtbank van Bergen gedaagd, begon de *Compagnie du chemin de fer du Nord* met de onbevoegdheid op te werpen, waarbij zij zich baseerde op de artikelen 52 en 53 van de wet van 25 maart 1876.¹⁶⁹⁸ Deze artikelen waren evenwel afgeschaft door de *Convention loi* van 25 juli 1900 tussen België en Frankrijk.¹⁶⁹⁹ Artikel 1 § 1 van dit verdrag stelde dat de Belgen in Frankrijk en de Fransen in België voor wat betreft de burgerlijke- en handelsgeschillen onder de nationale bevoegdheidsregels vielen.¹⁷⁰⁰ De enige vraag die dus beantwoord moest worden, was of de verwerende vennootschap, indien zij Belgisch zou zijn, voor de rechtbank van Bergen gedagvaard zou kunnen worden. Volgens artikel 39 van de wet van 25 maart 1876 was de rechter van de woonplaats van verweerster als enige bevoegd om de zaak te beoordelen, behoudens de wijzigingen en uitzonderingen voorzien in de wet. In het laatste lid van dit artikel valt te lezen dat de huidige verblijfplaats van tel is als er geen domicilie gekend is. Deze bepalingen werden bovendien impliciet bevestigd door artikel 2 eerste paragraaf van het bovenvermelde verdrag.¹⁷⁰¹ In voorliggend geval stond vast dat de *Compagnie des chemins de fer du Nord* concessiehoudster of exploiterende huurster was van een spoorlijn in het arrondissement Bergen waarlangs zij stations en ontvangstbureaus bezat. Daarenboven had zij in Frameries een stationsdepot, waar de verschillende diensten van de *Compagnie* gecentraliseerd waren. De werknemers vertrokken vanuit

¹⁶⁹⁵ 'Qu'il s'en suit que le demandeur, venant sans sa lampe près de la toile d'aérage, s'est spontanément exposé à l'accident qui lui est survenu et ce, en commettant une contravention au règlement de la société, ce qui exclut la responsabilité de celle-ci.' 188706B10111888.

¹⁶⁹⁶ 190110A19121902.

¹⁶⁹⁷ Artikel drie luidde: 'Les ouvriers étrangers, victimes d'accidents, qui cesseront de résider sur le territoire français recevront, pour toute indemnité, un capital égal à trois fois la rente qui lui avait été allouée'. In het vonnis van 10 augustus 1901 werd Louis Clément beschouwd als dergelijke arbeider die opgehouden is met op het Franse territorium te verblijven.

¹⁶⁹⁸ Artikel 52 somt alle gevallen op waarbij een buitenlander voor de rechtbank in België gedaagd kan worden. Wet 25 maart 1876 contenant le titre 1er du livre préliminaire du code de procédure civile, BS 26 maart 1876, *Pasin.* 1876, 121-163. Deze wet bevat de eerste titel van het voorafgaande boek van wat het nieuwe Wetboek voor Burgerlijke Procedure moest worden. De andere titels werden nooit uitgevaardigd. J.-P. NANDRIN, *La justice de paix à l'aube de l'indépendance de la Belgique, 1832-1848. La professionnalisation d'une fonction judiciaire*, Brussel, FUSL, 1998, 152, noot 214.

¹⁶⁹⁹ Loi du 31 mars 1900, approuvant la Convention conclue entre la Belgique et la France sur la compétence judiciaire, sur l'autorité et l'exécution des décisions judiciaires, des sentences arbitrales et des actes authentiques, BS 30-31 juli 1900, *Pasin.* 1900, n° 257. Op 25 juli 1900 werd dit verdrag geratificeerd.

¹⁷⁰⁰ Artikel 1 § 1: 'En matière civile et en matière commerciale les Belges en France et les Français en Belgique sont régis par les mêmes règles de compétence que les nationaux'.

¹⁷⁰¹ Artikel 2 § 1: 'Si le défendeur n'a ni domicile ni résidence en Belgique ou en France, le demandeur Français ou Belge peut saisir de la contestation le juge du lieu où l'obligation est née, a été ou doit être exécutée'.

dit depot naar hun werkplek en keerden er achteraf ook opnieuw naar terug.¹⁷⁰² Dit centrum vormde dus een belangrijke exploitatiezetel en moest bijgevolg beschouwd worden als een 'verblijfplaats' van de *Compagnie*. Op basis hiervan achtte de rechtbank zich bevoegd om de vordering te beoordelen.

Wat de exceptie van gezag van gewijsde betreft, stond in artikel 11 van het bovenvermelde verdrag te lezen dat de beslissingen van de hoven en rechtbanken in burgerlijke- of handelsgeschillen gezag van gewijsde hadden, mits aan een aantal voorwaarden voldaan was.¹⁷⁰³ De eerste voorwaarde luidde dat het vonnis of arrest niets mocht bevatten tegen de openbare orde van het land waar het ingeroepen was.¹⁷⁰⁴ De rechtbank was hier, op basis van '*des raisons politiques, sociales et de moralité*', van oordeel dat het in strijd was met de openbare orde in België dat de dader van een misdrijf of quasi-delict of diens burgerlijk aansprakelijke de vergoeding van de schade zou kunnen ontlopen enkel en alleen omdat de schadeverwekker buitenlands was en niet in het land verbleef. Bijgevolg genoot het vonnis van de rechtbank van Avesnes geen gezag van gewijsde in België. Uit dezelfde overwegingen vloeide ook voort dat het fout was te beweren dat de Belgische rechtbank de Franse wet zou moeten toepassen omdat het ongeval in Frankrijk gebeurd was.

De rechtbank voegde er nog aan toe dat het hier om twee totaal verschillende vorderingen ging. De vordering van eiser voor de rechtbank van Avesnes strekte ertoe om het bedrag van de schadevergoeding vast te leggen voor het ongeval waarvan hij het slachtoffer geworden was, op basis van de Franse wet van 9 april 1898 op de arbeidsongevallen. Aan de basis van deze vordering lag de absolute waarborgverplichting (*garantie absolue*) die door de wet opgelegd werd aan de ondernemers, wat ook de oorzaak was van het ongeval en los van elke fout begaan door de ondernemer of zijn aangestelden. De vordering die ingesteld werd voor de Belgische rechter strekte er daarentegen toe de juiste vergoeding te ontvangen voor de schadelijke gevolgen van het ongeval en was gebaseerd op de fout van de aangestelde van verweerster, op basis van de *responsabilité légale* van de artikelen 1382 en volgende van het Burgerlijk Wetboek. De rechtbank besloot: '*L'autorité de la chose jugée ne peut, en conséquence, être invoquée dans l'espèce.*'

5.3.2.3 De verplichte voorafgaande verzoening bij de vrederechter

'*Attendu que la citation en conciliation est d'ordre public dans toutes les causes qui n'en sont pas dispensées par le code de procédure civile*'.¹⁷⁰⁵ Zo luidde de aanhef van het vonnis gevelde op 7 november 1889 in de procedure ingesteld door de nabestaanden van de slachtoffers van een mijngasramp te Pâturages.¹⁷⁰⁶ Klaarblijkelijk hadden een aantal meerderjarigen, die handelingsbekwaam waren om een dading af te sluiten, geen voorafgaande verzoeningspoging ondernomen bij de vrederechter. Hun vordering werd daarom onontvankelijk verklaard. Met de wet van 27 maart 1891 werd deze verplichte voorafgaande verzoening afgeschaft.¹⁷⁰⁷ Dit betekende niet dat er nadien niet langer

¹⁷⁰² Louis Clément was eveneens vertrokken vanuit Frameries naar Maubeuge in Frankrijk waar het ongeval gebeurd was.

¹⁷⁰³ Artikel 11 eerste lid: 'Les décisions des cours et tribunaux rendues en matière civile ou en matière commerciale dans l'un des deux Etats ont dans l'autre l'autorité de la chose jugée, si elle réunissent les conditions suivantes (...)'.
¹⁷⁰⁴ Artikel 11, 1°: 'Que la décision ne contienne rien de contraire à l'ordre public ou aux principes du droit public du pays où elle est invoquée.'

¹⁷⁰⁵ 189206A15121892. Artikel 48 Wetboek Burgerlijke Rechtsvordering luidt als volgt: 'Aucune demande principale introductive d'instance entre parties capables de transiger, et sur des objets qui peuvent être la matière d'une transaction, ne sera reçue dans les tribunaux de première instance que le défendeur n'ait été préalablement appelé en conciliation devant le juge de paix, ou que les parties n'y aient volontairement comparu.'

¹⁷⁰⁶ 188906A07111889.

¹⁷⁰⁷ Artikel 1, laatste lid luidt als volgt: 'Ces affaires devant les tribunaux civils seront traitées comme affaires sommaires et dispensées du préliminaire de la conciliation (...)'. Loi établissant la compétence exclusive des tribunaux civils pour

partijen waren die dergelijke voorafgaande verzoening probeerden; zij was enkel niet langer verplicht.¹⁷⁰⁸

5.3.2.4 Besluit

Alles bij elkaar moeten de bovenstaande procedurele hinderpalen niet overdreven worden. We troffen slechts elf procedures aan waarbij de vordering onontvankelijk verklaard werd wegens verjaring en drie wegens exceptie van gewijsde. Toch vormden zij wel degelijk obstakels voor de rechtzoekenden. Door de hakbijl van de verjaring werd de mogelijkheid om een vordering in te stellen aanzienlijk beperkt in de tijd. Veel procedures zullen gewoon niet opgestart zijn nadat de advocaat tijdens een consultatie vastgesteld had dat de vordering sowieso verjaard was en dat er geen kans op slagen was. De verplichte voorafgaande verzoening zorgde er op haar beurt voor dat de procedure verlengd werd. Bovendien lieten veel slachtoffers zich tijdens dergelijke verzoeningszittingen verleiden tot het sluiten van een dading.

5.3.3 Pro Deo

Een belangrijk aspect van de problematiek van de juridisering van arbeidsongevallen betreft de rechtstoegankelijkheid. Een doorsnee arbeider beschikte in de negentiende eeuw nu eenmaal niet over de nodige financiële middelen om een gerechtelijke procedure te dragen. Dergelijke procedure was ingewikkeld en duur en er moest telkens tegen betaling een beroep gedaan worden op een gerechtsdeurwaarder, pleitbezorger en advocaat. Omgekeerd was de levensstandaard van de arbeiders niet hoog, om het eufemistisch uit te drukken. De meeste arbeiders konden slechts met moeite de eindjes aan elkaar knopen en beschikten helemaal niet over de nodige financiële reserves om in tijden van nood bovenop de medische kosten nog eens een gerechtelijke procedure te starten.

Dit probleem was niet nieuw. Van oudsher waren er onvermogenen die niet over de nodige financiële middelen beschikten om te procederen in rechte. Om hieraan tegemoet te komen, voorzag men in allerlei oplossingen, die onder de noemer 'pro-Deosystemen' begrepen kunnen worden.¹⁷⁰⁹ In de negentiende eeuw moest hierbij een onderscheid gemaakt worden tussen twee zaken. Enerzijds was er de kosteloze procedure, waarbij de kosten (minstens tijdelijk) ten laste genomen werden door de overheid, anderzijds de kosteloze rechtsbijstand, waarbij advocaten, pleitbezorgers en gerechtsdeurwaarders elk afzonderlijk gratis hun diensten verleenden.

Een onvermogenende arbeider die een beroep wenste te doen op een 'gratis' raadsman, moest hiervoor naar een zitting van het bureau van kosteloze consultatie gaan, waar hem (eventueel) een pro-Deoadvocaat toegewezen werd, doorgaans een advocaat-stagiair.¹⁷¹⁰ De socialistische advocaat Jules Destrée schreef overigens in een artikel in het *Journal des Tribunaux* uit 1889 dat er

les contestations relatives à la réparation d'un dommage causé par la mort d'une personne, par une lésion corporelle ou une maladie, *BS* 1 april 1891, *Pasin.* 1891, n° 141.

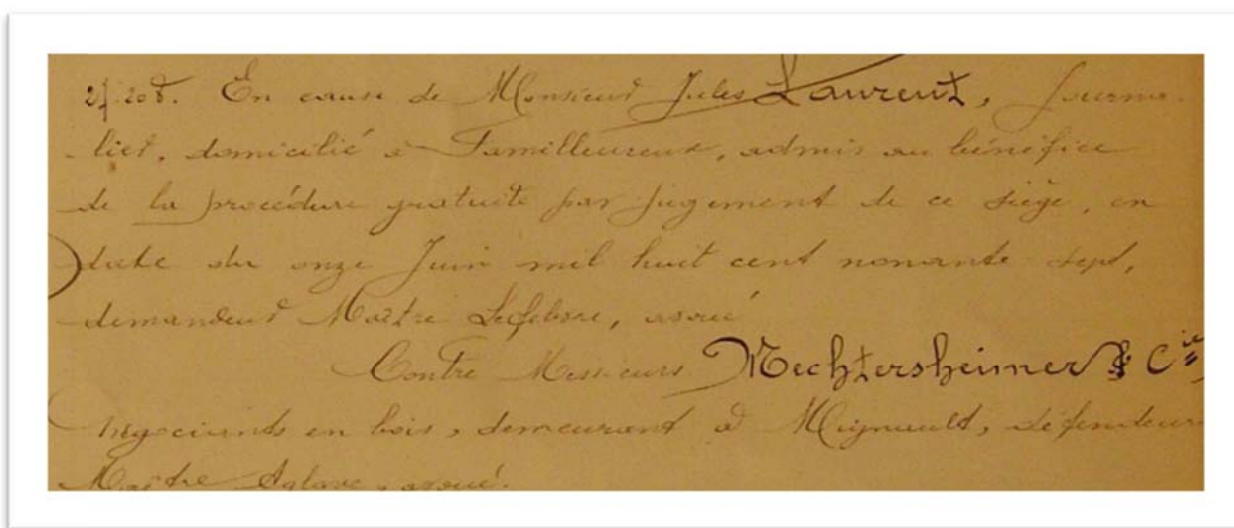
¹⁷⁰⁸ We vonden een aantal procedures terug na 1891 waarin sporen waren van pogingen tot dergelijke verzoening. Bij wijze van voorbeeld: 189314A070218959 en 189905A18051899.

¹⁷⁰⁹ B. DEBAENST, *Arme pro Deo? Enkele rechtshistorische impressies van het pro-Deosysteem in België*, in: G. MARTYN, G. DONKER, S. FABER en D. HEIRBAUT (ed.), *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen*, Hilversum, Verloren, 2009, 249-266.

¹⁷¹⁰ Op het bureau van kosteloze consultatie werd het probleem geanalyseerd. Indien het ernstig genoeg bevonden werd, werd hem een van de aanwezige advocatenstagiairs toegewezen. Indien het niet ernstig genoeg bevonden werd, werd de rechtzoekende wandelen gestuurd. B. DEBAENST, *Arme pro Deo? Enkele rechtshistorische impressies van het pro-Deosysteem in België*, in: G. MARTYN, G. DONKER, S. FABER en D. HEIRBAUT (ed.), *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen*, Hilversum, Verloren, 2009, 258-259.

op dat ogenblik drie grote categorieën van zaken voor de bureaus van kosteloze consultatie gebracht werden, namelijk geschillen tussen ouders in verband met de kinderen, tussen echtgenoten onderling en tussen werkgevers en -nemers (lees: arbeidsongevallen).¹⁷¹¹

Na de toewijzing van een raadsman kon deze nagaan of er geen buitengerechtelijke, minnelijke regeling mogelijk was met (meestal) de werkgever van het slachtoffer.¹⁷¹² Bij gebreke hieraan kon een burgerlijke procedure opgestart worden. De eerste stap daarbij was – normaal gezien – het aanvragen van de kosteloze procedure. Een arbeider die geen advocaat kon betalen, kon logischerwijze ook de kosten van een gerechtelijke procedure niet dragen. Omgekeerd, als iemand in aanmerking kwam voor een kosteloze raadsman, kwam hij of zij zeker in aanmerking voor een kosteloze procedure.¹⁷¹³

Afbeelding 24 Aanhef van een vonnis met bijschrift kosteloze rechtsbijstand¹⁷¹⁴

In de burgerlijke vonnissen van Bergen wordt steeds vermeld wanneer een procespartij genoot van het voordeel van de kosteloze procedure, waardoor we hierover goed ingelicht zijn (zie afbeelding).¹⁷¹⁵ Bij de eerste procedures die wij bestudeerd hebben werd slechts in een beperkt aantal gevallen de kosteloze procedure toegekend. Zo waren er in de jaren 1870 slechts negen kosteloze procedures tegenover 21 betalende. Misschien werd de kosteloze procedure op dat ogenblik niet zo gewillig toegekend aan de slachtoffers van arbeidsongevallen en hun nabestaanden. Wij vonden bijvoorbeeld een procedure terug waarin de kosteloze procedure pas toegekend werd na beroep bij het hof van beroep te Brussel.¹⁷¹⁶ Een andere mogelijke verklaring is dat men niet de behoefte voelde om het voordeel van de kosteloze procedure te vragen omdat er

¹⁷¹¹ J. DESTREE, L'assistance judiciaire, JT 1889, 769-776.

¹⁷¹² In theorie is het ook mogelijk dat een andere persoon dan de werkgever aansprakelijk is voor het arbeidsongeval.

¹⁷¹³ Het was zelfs zo dat de bureaus voor kosteloze consultatie veel strenger waren dan de rechters bij het toekennen van de kosteloosheid. Wanneer een arbeider kosteloos een raadsman toegewezen werd, kwam hij bijgevolg zeker in aanmerking voor de kosteloze procedure. B. DEBAENST, Arme pro Deo? Enkele rechtshistorische impressies van het pro-Deosysteem in België, in: G. MARTYN, G. DONKER, S. FABER en D. HEIRBAUT (ed.), *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen*, Hilversum, Verloren, 2009, 259.

¹⁷¹⁴ 189706A08071898.

¹⁷¹⁵ Op de afbeelding valt te lezen: '27.208. En cause de monsieur Jules Laurent, journalier, domicilié à Familleureux, admis au bénéfice de la procédure gratuite par jugement de ce siège, en date du onze juin mil huit cent nonante sept, demandeur, Maître Lefebvre, avoué – Contre Messieurs Mechttersheimer & cie, négociants en bois et domiciliés à Mignault, défenderesse, Maître Aglave, avoué.' 189706A08071898.

¹⁷¹⁶ 187201.

alternatieven bestonden. Zo viel bij drie van de vier burgerlijke procedures van onze eerste ‘procedurecluster’ in het beschikkend gedeelte te lezen:¹⁷¹⁷

‘En vue l’affirmation faite à cette audience, conformément à l’article 133 du code de procédure civile, par maître Grimard, avoué, d’avoir fait pour ses clients la plus grande partie des avances, ordonne, ainsi qu’il l’a demandé, la distraction des dits dépens à son profit.’

Hieruit blijkt dat de pleitbezorger de kosten van de procedure voorgeschoten had. Waarschijnlijk was hij zo zeker van zijn zaak dat hij het risico wel wilde lopen. Omgekeerd zal het voor zijn cliënten wel niet veel uitgemaakt hebben. Bovendien was het zo dat de overheid theoretisch gezien enkel de gerechtskosten voorschoot en dat zij deze *in principe* terug kon vorderen op het ogenblik dat men tot beter fortuin gekomen was.¹⁷¹⁸

Vanaf de jaren 1880 lijkt de oorspronkelijke schroom overwonnen te zijn. In 39 procedures had men de pro Deo verkregen, tegenover slechts zes waar dit niet het geval was. Toch leken er op dat ogenblik een aantal problemen te bestaan met de kosteloze procedure. Meerdere rechtbanken van koophandel waren namelijk van mening dat de regels van de kosteloze procedure enkel golden voor de burgerlijke rechtbanken en niet voor hen. Zij verwierpen bijgevolg alle aanvragen van onvermogenen om toegelaten te worden zonder kosten te procederen. Klaarblijkelijk ging het hier in een aantal gevallen om procedures die opgestart werden naar aanleiding van arbeidsongevallen.¹⁷¹⁹ Minister van justitie Le Jeune legde daarom op 23 maart 1888 een specifiek wetsontwerp neer om hieraan te verhelpen.¹⁷²⁰ Er was op dat ogenblik evenwel meer aan de hand met de bestaande kosteloze procedure. Een van de grootste problemen was de traagheid van de logge procedure, die al snel enkele maanden in beslag nam. Dit leidde tot grote wanhoop van de onvermogenende rechtzoekende, zoals Jules Destrée getuigde in 1889:¹⁷²¹

‘Après cette procédure fastidieuse qui dure au moins trois mois, qui, si le stagiaire y met peu de zèle, peut en durer six et plus, le malheureux, lassé, se décourage et se résigne avec amertume, convaincu et répétant que la justice n’est permise qu’aux riches. Dans bien des cas, ces lenteurs sont de véritables dénis de justice.’

Er werd besloten om de problemen allemaal ineens aan te pakken, wat leidde tot de wet van 30 juli 1889, die enerzijds de procedure waar nodig vereenvoudigde en anderzijds het toepassingsgebied van de kosteloze rechtsbijstand uitbreidde, onder andere naar de rechtbanken van koophandel.¹⁷²² De wet maakte het op die manier eenvoudiger voor een onvermogenende rechtzoekende om het voordeel van de kosteloze procedure te verkrijgen. Niet verwonderlijk telden wij daarom in de jaren 1890 maar liefst 126 kosteloze procedures tegenover slechts 20 betalende en in de jaren 1900 een verhouding van 64 tegenover 12. Wij hebben op die manier vastgesteld dat maar liefst 80% van de burgerlijke procedures inzake arbeidsongevallen kosteloos gevoerd werd!

¹⁷¹⁷ 187402, 187401 en 187404.

¹⁷¹⁸ Zie in dit verband bijvoorbeeld: X, Pro Deo – frais – indigent revenu à meilleure fortune, *BJ* 1844, 1403-1404; X, Indigent – Pro Deo – avances – poursuites du domaine – recevabilité, *BJ* 1845, 1150-1151; X, Pro Deo – enregistrement – recouvrement des droits – recevabilité – compensation des frais, *BJ* 1846, 953-955.

¹⁷¹⁹ Verslaggever De Sadeleer zei hieromtrent in de Kamer: ‘Des procès nombreux et importants, surtout en matière d’accidents du travail, ne pouvaient être intentés à défaut des ressources nécessaires chez les indigents pour couvrir les frais de justice. Les plaideurs pauvres étaient également dans l’impossibilité d’y faire valoir leurs droits’. *Hand.* Kamer 1888-89, 14 juni 1889, 1387.

¹⁷²⁰ *Hand.* Kamer 1887-88, 23 maart 1888, 891; Wetsontwerp betreffende ‘l’extension des bénéfices de la procédure gratuite à la juridiction commerciale’, *Parl. St.* Kamer 1887-88, 129.

¹⁷²¹ J. DESTREE, L’assistance judiciaire, *JT* 1889, 769-776.

¹⁷²² Wet 30 juli 1889 sur l’assistance judiciaire et la procédure gratuite, *BS* 5 september 1889, *Pasin.* 1889, 363-396.

Een interessante vraag is wie er dan geen beroep deed op de mogelijkheden van de kosteloze procedure. De procedure die opgestart werd naar aanleiding van het dodelijk arbeidsongeval van mijninspecteur Louis Verniory vormt in dit verband een bijzonder geval.¹⁷²³ Eiser hier was Léon Lahaye, een hoogleraar, die getrouwd was met Marie Dejardin, de moeder van Louis na het overlijden van haar eerste echtgenoot Alfred Verniory. Het lijkt logisch dat een hoogleraar niet onmiddellijk een beroep moest doen op de kosteloze rechtsbijstand. Maar wie waren de anderen? Het is niet eenvoudig om hier een eenduidig antwoord op te geven. In een aantal procedures waren er wel meerdere eisers, waardoor de gerechtskosten gedeeld konden worden.¹⁷²⁴ Soms ging het om hooggekwadificeerde arbeiders.¹⁷²⁵ In de meeste gevallen evenwel kan op basis van het beroep geen verklaring gegeven worden waarom de eisers geen beroep deden op de kosteloze rechtsbijstand.¹⁷²⁶

5.3.4 Het bewijs

Een van de meest cruciale factoren in een gerechtelijke procedure in het algemeen en in een burgerlijke procedure inzake buitencontractuele aansprakelijkheid in het bijzonder was het bewijs. Hieronder bespreken wij respectievelijk het strafdossier als bewijsmiddel in de burgerlijke procedure, de deskundigenverslagen en de getuigenverhoren.

5.3.4.1 Het strafdossier

We hebben hierboven al uitgebreid gesproken over het verband tussen het strafonderzoek (met inbegrip van het administratief onderzoek) en de daaropvolgende burgerlijke procedure. Veel advocaten vroegen inzage in het strafdossier om na te gaan of een burgerlijke vordering wel zin had en/of om te zien of het strafonderzoek geen ‘munitie’ bevatte die gebruikt kon worden in de burgerlijke procedure. In de vonnissen vonden wij zo tal van sporen terug van het gebruik van documenten uit het strafdossier als overtuigingsstukken in de burgerlijke procedure. In een vonnis op datum van 19 januari 1872 werd bijvoorbeeld reeds verwezen naar de documenten die neergelegd werden in de procedure, waaronder het verslag van mijnningenieur Dejaer.¹⁷²⁷

Het aanwenden van het strafdossier in de burgerlijke procedure liep evenwel niet altijd van een leien dakje. In de procedure naar aanleiding van het arbeidsongeval van Louis Vincent Bracqueniez op 15 maart 1874 bijvoorbeeld was de verwerende vennootschap niet betrokken in het strafonderzoek en zij was dan ook van mening dat de documenten van het straf- en administratief onderzoek niet aangewend mochten worden in rechte.¹⁷²⁸

‘Attendu que cette preuve ne peut être considérée à l’égard de la société défenderesse comme résultant des pièces des instructions tant administrative qu’en matière répressive qui ont été faits en suite de l’accident, la dite société ayant été entièrement étrangère, et les explications qu’elle fournit sur les faits posés par les demandeurs et dont elle sera admise à fournir la preuve, dans l’ordre de la preuve contraire, suffisant à elles seules pour détruire les inductions que les demandeurs prétendent faire résulter de ces instructions.’

¹⁷²³ 189909.

¹⁷²⁴ 189503, 189702, 189901 en 189907.

¹⁷²⁵ Zoals een treinbestuurder (189619) of de nabestaanden van een hooggekwadificeerde metaalarbeider (189610).

¹⁷²⁶ Het ging dan bijvoorbeeld om mijnwerkers, huisvrouwen, een brouwersknecht, iemand zonder beroep, een handelaarster, een kleermaker, een dagloner, etc.

¹⁷²⁷ 187001A19011872.

¹⁷²⁸ 187603A12021876.

Een bijzonder geval vormde het arbeidsongeval van Louis Marin in de militaire bakkerij van Bergen op 22 oktober 1897.¹⁷²⁹ Toen de krijgsauditeur de dag zelf kennis nam van het ongeval begaf hij zich onmiddellijk ter plaatse om de nodige vaststellingen te doen, waarna een *'longue, complète et minutieuse instruction'* volgde. De Belgische Staat, in de persoon van de minister van oorlog, beweerde (ten onrechte) dat eiser niet gerechtigd was om zich te bedienen van dit onderzoek en er bewijselementen uit te putten; *'qu'en effet le serment imposé aux témoins et la composition même de la commission d'enquête, donnent toutes garanties d'impartialité et de sincérité'*.

Meestal werd geen enkel probleem gemaakt van het gebruik van het strafdossier als bewijsmiddel.¹⁷³⁰ Het bewijs van de fout, nalatigheid of onvoorzienigheid van verweerster kon gebeuren aan de hand van ernstige, duidelijke en overeenstemmende vermoedens. Niets verzette zich er dus tegen dat de rechtbank *'puise dans l'instruction judiciaire à laquelle l'accident a donné lieu, des éléments de nature à lui donner des éclaircissements sur les faits qui servent de basis à la demande'*.¹⁷³¹ Wel moest een gecertificeerde kopie neergelegd worden in de procedure.¹⁷³² Het kon ook gebeuren dat de rechtbank beval om het originele dossier over te laten maken.¹⁷³³

In de procedure ingesteld door Adolphine Roger, de weduwe van Augustin Cavenaile, stelde de rechtbank in haar vonnis van 13 januari 1894 dat het ongeval van 16 december 1890 waarbij Cavenaile om het leven gekomen was, het voorwerp uitgemaakt had van een administratief- en strafonderzoek en dat deze stukken in het debat gebracht waren.¹⁷³⁴ Men had hier vastgesteld dat het ongeval toegeschreven kon worden aan het ijs dat zich gevormd had in de lift. Toch waren er bepaalde tegenstrijdigheden in het dossier, zodat er noodzaak was om nieuwe deskundigen aan te stellen.¹⁷³⁵

¹⁷²⁹ 189807B14031903.

¹⁷³⁰ In een aantal gevallen maakten beide partijen dan ook gebruik van het strafdossier om hun gelijk te bewijzen: *'Attendu que cet accident a donné lieu à une instruction de la part de l'administration des mines et de la justice répressive; que les deux parties se prévalent des constatations de cette instruction dont les pièces sont versées au dossier en copie enregistrées.'* 189210A29061893.

¹⁷³¹ 189610A18031896.

¹⁷³² *'Attendu que la copie des pièces de la dite instruction n'est pas régulièrement produite, bien qu'il apparaisse des documents de la cause que la veuve Dufer a été autorisée par monsieur le procureur général près de la Cour d'Appel à prendre communication de cette procédure; qu'il échet dans ces conditions d'ordonner à la demanderesse au principal de produire une copie certifiée conforme et dûment enregistré.'* 189610A18031897.

In een andere procedure luidde het als volgt: *'Attendu qu'il y a lieu pour le demandeur de produire régulièrement le jugement du tribunal correctionnel qu'il vante dans son exploit d'ajournement et par lequel le sieur Louis Léonard, préposé de la défenderesse, aurait été condamné du chef de blessures au demandeur. Attendu que les parties font état de la procédure judiciaire suivie par monsieur le juge d'instruction de ce siège relativement de l'accident litigieux. Attendu qu'il emporte que les pièces de la dite procédure soient produites en due forme au procès, afin que le tribunal puisse y trouver tous éléments de nature à faciliter la solution du litige. Attendu qu'il résulte des faits de la cause que le demandeur a obtenu de monsieur le procureur général près de la cour d'appel l'autorisation de prendre communication de l'instruction judiciaire.'* 189611A27061896.

¹⁷³³ Dit kan afgeleid worden uit de volgende passage uit een vonnis uit 1895: *'Attendu que les parties en cause ont obtenu de monsieur le procureur général près de la cour d'appel l'autorisation de prendre communication de la procédure suivie par le juge d'instruction de ce siège ensuite de l'accident qui a entraîné la mort des porions Mulpas et Bouchez et que des copies en sont versées au procès; que dans ces conditions il n'y a aucune utilité à ordonner l'apport des pièces originales de cette procédure sur le bureau du tribunal.'* 189412A31071895.

¹⁷³⁴ *'Attendu que l'accident du 16 december 1890 a donné lieu à une information tant de la part du parquet que de la part de l'administration des mines'* 189103A13011894.

¹⁷³⁵ Deze deskundigen waren de mijningenieurs Marcette, Jacquet en Stassart.

‘Attendu que dans l’état de la cause, et en présence des éléments contradictoires qu’elle révèle, des avis différents, émis pourtant par des hommes d’une haute compétence en la matière, il n’est pas possible pour le tribunal de décider, sans recourir aux lumières de spécialistes, si ces faits engagent la responsabilité de la société défenderesse.’

Omgekeerd werd het in de procedure van mijnwerker Valentin Waroquier niet opportuun geacht om (nieuwe) deskundigen aan te stellen aangezien het administratief en strafonderzoek alles reeds aan het licht gebracht hadden.¹⁷³⁶ Hiermee zijn wij naadloos aanbeland bij een andere manier om ‘de waarheid’ aan het licht te laten brengen, namelijk via de aanstelling van deskundigen.

5.3.4.2 De deskundigen

Net zoals in het strafonderzoek kon de rechtbank, al dan niet op vraag van de partijen¹⁷³⁷, beslissen om deskundigen aan te stellen om hun verhelderend licht te laten schijnen over bepaalde specifieke aangelegenheden.¹⁷³⁸ Victor Debaise, een timmermansknecht uit Strépy-Bracquegnies, bijvoorbeeld was op 2 juli 1890 aan de slag in de werkplaats van Edouard Houlet als *ouvrier raboteur* toen zijn linkerhand zwaar verminkt raakte door een schaafmachine.¹⁷³⁹ Volgens eiser was zijn arbeidsongeval te wijten aan de gebrekkige machine. De rechtbank stelde hierop Bruno Lebrun, industrieel uit Nimy, Charles Prévot, ingenieur-mecanicien uit Boussu, en Julien Weiler, ingenieur te Moranwelz, aan als deskundigen met als opdracht na te gaan of de machine defect of onvolledig was en, in voorkomend geval, te onderzoeken of zij gevaarlijk was. Uit de expertise bleek dat de machine helemaal geen gebreken vertoonde. De vordering van Debaise werd dan ook afgewezen als ongegrond.

Het ging telkens om drie deskundigen, zoals wettelijk voorgeschreven.¹⁷⁴⁰ Vaak werden – net zoals bij de strafonderzoeken – mijningenieurs aangesteld.¹⁷⁴¹ Op 28 december 1891 waren verschillende arbeiders om het leven gekomen ten gevolge van een mijngasexplosie in de ondergrondse werkzaamheden van de *Société anonyme de la Louvière, la Paix et Saint Vaast* (meer bepaald in de mijngang *Grande Veine* op een diepte van 576 meter in de achtste put van deze vennootschap). In de nasleep van deze mijnramp werden twee afzonderlijke burgerlijke procedures opgestart.¹⁷⁴² In beide gevallen beval de rechtbank de aanstelling van Watteyne, Demaret en De Noël, drie mijningenieurs, om een onderzoek te verrichten naar de omstandigheden van het ongeval.¹⁷⁴³ Zij

¹⁷³⁶ ‘Que des lors, en présence du résultat des enquêtes administrative et judiciaire, l’expertise sollicitée subsidiairement par le demandeur serait inutile et frustratoire.’ 190206A16071903. Een gelijkaardige argumentatie vinden wij terug in het vonnis d.d. 20 maart 1903 naar aanleiding van het arbeidsongeval van Théodore Demulders op 30 oktober 1901. De rechters zeiden hier dat naar aanleiding van een klacht van Demulders bij de procureur des Konings een strafonderzoek geopend werd door het parket, dat afgesloten werd met een beschikking buitenvervolginstelling van de raadkamer op 23 maart 1902. Alle getuigen die Demulders nu wilde oproepen in de burgerlijke procedure waren reeds gehoord door de onderzoeksrechter. Daarom zou het gevraagde onderzoek ‘inutile et frustratoire’ zijn. 190217A20031903.

¹⁷³⁷ ‘(...) déclare acquis au procès les faits 1 à 5 des conclusions signifiées le 23 juin 1894 à la requête de la demanderesse et avant faire droit sur la défectuosité du rebutage, dit que trois experts, (...)’

¹⁷³⁸ Zie hiervoor de artikelen 302 *et seq* Wetboek Burgerlijke Rechtsvordering.

¹⁷³⁹ 189203A08121892.

¹⁷⁴⁰ Artikel 303 Wetboek Burgerlijke Rechtsvordering: ‘L’expertise ne pourra se faire que par trois experts, à moins que les parties ne consentent qu’il soit procédé par un seul’.

¹⁷⁴¹ Deze mijningenieurs konden zowel actief zijn bij de mijnadministratie als in de particuliere sector. Bij de burgerlijke procedure ingesteld door Julie Danhier was een van de drie deskundigen bijvoorbeeld Isaac Isaac, ‘*directeur de charbonnages*’. 189403A02111895.

¹⁷⁴² 189213A27061894 en 189214A27061894.

¹⁷⁴³ Het ging hierbij weliswaar om twee afzonderlijke procedures, maar het voorwerp van de expertise was identiek. De vraag rijst of de drie deskundigen hierbij dan twee keer voorbij de kassa mochten passeren.

moesten hiertoe voorafgaand kennis nemen van het verslag van mijnningenieur Larmoyeux van de mijnadministratie en eventueel de mijnput bezoeken.

Op 15 juli 1898 overkwam Félicien Née *fil*s een arbeidsongeval bij het ondergronds transport in de eerste put van de *Charbonnage du Grand Buisson*.¹⁷⁴⁴ De centrale vraag hier was of het ging om een gebrekkige installatie of niet. In zijn verslag van 23-24 januari 1899 had hoofdingenieur Jules Dejaer gesteld dat '*dans les conditions rapportées au procès-verbal de l'accident la manoeuvre imposée au jeune Née était extrêmement périlleuse*'. De rechtbank achtte het dan ook aangewezen om specialisten aan te stellen en zo een licht te werpen op de vraag of het ongeval voortkwam uit een nalatigheid, een fout of het gebruik van een gebrekkige installatie en of het ongeval vermeden had kunnen worden in normale omstandigheden.¹⁷⁴⁵ De deskundigen kwamen in hun verslag de dato 7 februari 1903 inderdaad tot de vaststelling dat het ongeval van 15 juli 1898 te wijten was aan het gebruik van gebrekkig materiaal. Verweester was evenwel enkel aansprakelijk als er een oorzakelijk verband was tussen het gebrekkig materiaal en het ongeval. De rechtbank besloot dat dit niet het geval was en wees op 25 juli 1903 de vordering af wegens ongegrond.¹⁷⁴⁶

Naast de bovenvermelde technische onderzoeken werden er in een aantal gevallen ook medische expertises bevolen. Jean-Baptiste Lepers bijvoorbeeld werd op 17 oktober 1895 het slachtoffer van een arbeidsongeval in het constructieatelier van de *Société Chevalier et Brun* te Petit-Enghien, toen een zware, ijzeren balk van een wagon viel en een mobiele rail deed kantelen op zijn voet.¹⁷⁴⁷ De vennootschap had hierop een schadevergoeding aangeboden aan het slachtoffer, die deze evenwel geweigerd had omdat de vennootschap de ernst van de blessure betwistte. Lepers had hierop aangeboden om zich opnieuw te laten onderzoeken door twee artsen, een van de vennootschap en een naar eigen keuze. De vennootschap was hiermee akkoord gegaan, maar tijdens het onderzoek door de bedrijfsarts had deze geweigerd om zijn collega het onderzoek te laten bijwonen. Dit onderzoek was dus niet tegenstelbaar en Lepers was genoodzaakt een burgerlijke procedure op te starten. De verwerende vennootschap beweerde hier dat de verwonding van Lepers aanvankelijk weinig ernstig geweest was, maar doordat hij de aanbevelingen van dokter Deprêter, de bedrijfsarts, in de wind geslagen had en zich niet had laten masseren, was de blessure erger geworden. Bovendien wilde Lepers het lichte werk dat de verweerders hem voorgesteld hadden niet aannemen, '*alors qu'un exercice modéré aurait certainement hâté et achevé sa guérison*'. De rechtbank besloot hierop tot een medische expertise door drie onafhankelijke artsen, die de verwondingen van Jean-Baptiste Lepers moesten onderzoeken. Hierbij moesten ze de oorzaak en ernst ervan bepalen, vaststellen of hij arbeidsgeschikt was en moesten ze zich in het bijzonder uitspreken over de vraag of de samentrekking (*rétraction*) van de achillespees het directe gevolg was van de verwonding of eerder het resultaat van een lang, voortdurend stilzitten en of deze samentrekking vermeden of verminderd kon worden door massage. Uit het verslag van de geneesheren bleek dat er helemaal geen '*rétraction du tendon d'Achille*' was. Jean-Baptiste Lepers was perfect in staat tot gewoon werk. De manier waarop hij zijn been hield en waarop hij zijn voet uitstrekte was bovendien volstrekt vrijwillig – '*que l'état de flexion dans lequel il tient la jambe et l'état d'extension du pied sont absolument volontaire*'.¹⁷⁴⁸

¹⁷⁴⁴ 190009A08051901.

¹⁷⁴⁵ Het beschikkend gedeelte luidde: 'Pour ces motifs, dit que les lieux de l'accident seront visités par trois experts lesquels, serment préalablement prêté, après avoir pris connaissance des enquêtes, rechercheront si l'accident provient d'une faute, d'une négligence ou de l'emploi d'un matériel insolite, incomplet ou défectueux, établiront notamment si, en tenant compte des conditions actuelles d'exploitation, l'usage de l'appareil incriminé tel qu'il fonctionne, est conforme à toutes les règles de prudence, et si, dans l'hypothèse où l'installation eût été normale, l'accident eût été évité.'

¹⁷⁴⁶ 'Qu'il résulte de ces considérations que, quelles qu'aient été les déficiences de l'installation, il n'a pas été démontré qu'il existe entr'elles et l'accident une relation de cause à effet.'

¹⁷⁴⁷ 189705A13051898.

¹⁷⁴⁸ 189705B21021898.

Wanneer wij de opdrachten die de geneesheren opgelegd kregen met elkaar vergelijken, stellen wij vast dat deze meestal stereotiep geformuleerd zijn. De rechtbank begon met het verzoek het slachtoffer te onderzoeken en verslag uit te brengen over de verwondingen. Soms beweerde de verwerende partij namelijk dat er helemaal geen verwondingen (meer) waren.¹⁷⁴⁹ In andere gevallen erkende verweerster wel de schade en haar aansprakelijkheid ervoor, maar betwistte zij de hoogte van de schadevergoeding.¹⁷⁵⁰ Virgile Thauvoye bijvoorbeeld vroeg maar liefst 20.000 frank voor het arbeidsongeval dat hem overkomen was in een put van de *Société anonyme des charbonnages des Produits*.¹⁷⁵¹ Er werd een medische expertise bevolen, waarna de partijen tot een akkoord kwamen om 7.500 frank uit te betalen bij wijze van dading, wat bevestigd werd bij vonnis op datum van 6 juli 1893.¹⁷⁵²

De rechters waren verder bijzonder geïnteresseerd in de ernst van de verwondingen, zowel in het verleden als in de toekomst. Was het slachtoffer tijdelijk arbeidsongeschikt, of zou hij daarentegen nooit meer kunnen werken?¹⁷⁵³ En als hij nog zou kunnen werken, zou hij dan nog hetzelfde werk kunnen doen of zou hij een aangepaste job moeten zoeken?¹⁷⁵⁴ Deze vragen waren allemaal relevant voor de hoogte van de schadevergoeding die (al dan niet) toegekend zou moeten worden. François Blairon bijvoorbeeld was tijdens een mijnongeval ernstig gewond geraakt aan zijn linkeroog.¹⁷⁵⁵ Bij vonnis van 24 juli 1896 werd hem 3.000 frank provisie toegekend en werden drie experts aangesteld, de geneesheren Englebienne, Dufrasne en Dastot uit Bergen. Englebienne weigerde echter de opdracht en bij vonnis van 22 oktober 1896 werd in zijn plaats dokter Restiaux aangesteld. Het geneesherentrio kwam tot de vaststelling dat het linkeroog volledig en onherroepelijk verloren was.¹⁷⁵⁶ Het verlies van het oog ging daarenboven gepaard met hevige en voortdurende pijn (*'douleurs vives et prolonguées'*) die zijn gezondheid ernstig ondermijnd hadden. Het rechteroog vertoonde eveneens een zekere irritatie en een vermindering van zicht. Het stond daarenboven onder de voortdurende bedreiging ook aangetast te worden (*'ophtalmie sympathique'*), wat enkel verholpen kon worden door het verloren oog operatief te verwijderen, *'opération toujours sérieuse'*. De artsen besloten daarom dat Blairon 75 % van zijn productieve waarde verloren had.¹⁷⁵⁷

¹⁷⁴⁹ De *Société anonyme des Charbonnage du Rieu du Coeur et de la Boule* bijvoorbeeld beweerde dat haar voormalige werknemer Luciani Descamps volledig hersteld was van zijn verwondingen en in staat was om terug normaal aan de slag te gaan. De rechtbank oordeelde dan ook dat er noodzaak was aan een expertise om de waarachtigheid van de beweringen van eiser te onderzoeken. De provisie van 5.000 frank die gevraagd werd door Luciani werd afgewezen. 189321A12071894.

¹⁷⁵⁰ In twee procedures van machinisten tegen hun werkgever, de Belgische staat, erkende deze zijn aansprakelijkheid, maar vroeg hij om deskundigen aan te stellen om na te gaan wat de (medische) gevolgen waren van het ongeval. In deze procedures werden overigens vrijwel identieke opdrachten geformuleerd, die luiden als volgt: '1) de dire quelles ont été et quelles seront les conséquences de l'accident du (datum, respectievelijk 2 juli 1897 en 13 oktober 1900) et notamment s'il n'en est pas résulté pour lui (respectievelijk 'une neurasthénie traumatique' en 'des lésions internes, une neurasthénie traumatique, des névralgies violentes et des vertiges continuels'), 2) de dire si à raison de cette/ces affection(s), il n'est pas incapable de tout travail, 3) de dire si cet état n'est pas définitif et non susceptible d'amélioration ou de guérison dans l'avenir, 4) de dire s'il n'en résulte pas de vives souffrances et si la vie n'en est pas abrogée'. 190008A21061900 en 190202A07111902.

¹⁷⁵¹ 189201A08011892.

¹⁷⁵² 189201B06071893.

¹⁷⁵³ '(...) dire si les lésions sont définitives ou si une amélioration à la situation actuelle lui permettra à une époque à indiquer par les experts, de reprendre son travail. Dans l'affirmative, s'il pourra reprendre dans des conditions analogues à celles où il exerçait avant l'accident. Dans la négative qu'elle est, suivant eux, la proportion dans laquelle la capacité de travail du demandeur serait diminué.' 189801A13011899.

¹⁷⁵⁴ In het geval van Arthur Mahieu stelden de artsen bijvoorbeeld vast dat Mahieu nog slechts over 60% van zijn vermogens beschikte. Hij zou nooit meer het beroep van dakwerker (*'charpentier'*) kunnen uitoefenen, maar dat van schrijnwerker (*'menuisier'*) lag wel nog binnen zijn bereik. 189801A13011899.

¹⁷⁵⁵ 189611A24071896.

¹⁷⁵⁶ 189611C22101896.

¹⁷⁵⁷ 189611D17041897.

5.3.4.3 De getuigenverhoren

We vonden in de zittingsbladen van Bergen tal van tussenvonnissen terug waarin feiten opgesomd werden die de eiser, hetzij verweerder wenste te bewijzen aan de hand van het verhoor van welbepaalde getuigen. Op de vastgestelde dag werden deze getuigen een voor een afzonderlijk verhoord, zowel in aanwezigheid als afwezigheid van de partijen.¹⁷⁵⁸ Wanneer de getuigen al te ver woonachtig waren, werden de getuigenverhoren voor een andere rechtbank gehouden.¹⁷⁵⁹ In het geval van het reeds vermelde ongeval bij de constructie van de nieuwe brug in Dudzele werden de getuigenverhoren bijvoorbeeld in Brugge gehouden.¹⁷⁶⁰

In bepaalde vonnissen vonden wij sporen terug van wraking of pogingen daartoe, van getuigen door de tegenpartij. Het loont de moeite deze *reproches* van dichterbij te bekijken. We beginnen met de getuigen van de werkgever/verweerder die gewraakt werden. In een vonnis van 14 november 1891 werd *calin* Duhoux, de tweede getuige van de *enquête contraire* door eiser Jules Landrieux gewraakt.¹⁷⁶¹ Landrieux was het slachtoffer geworden van een arbeidsongeval bij het ondergronds transport in een mijn van de *Société anonyme charbonnière du Grand Buisson*. Aangezien een *calin* een opzichter was die belast was met het onderhoud van de machines in de mijn, was het duidelijk dat hij een rechtstreeks belang, minstens moreel, had bij de hangende procedure en dat er inderdaad voldoende aanleiding was om hem te wraken.

Een getuige die blijkbaar niet zo gesmaakt werd door de eisers was Jules Francq, ingenieur van de *Société anonyme des Charbonnages de l'Ouest de Mons*. De eerste keer dat Jules Francq gewraakt werd als getuige was tijdens de procedure naar aanleiding van het dodelijk ongeval van de jonge François Léon Crombois op 26 april 1891 in de steenkoolmijn *Belle-vue* te Elouges.¹⁷⁶² In de nasleep van het ongeval had ingenieur Jules Francq verschillende vaststellingen (*expériences*) gedaan en had hij hiervan verslag uitgebracht bij zijn directeur. De rechtbank was van mening '*qu'il a ainsi donné certificat sur les points relatifs au procès*' en wraakte deze getuige. In dezelfde steenkoolput was de 13-jarige Charles Derveau enkele jaren eerder, op 19 november 1889, onder gelijkaardige omstandigheden om het leven gekomen.¹⁷⁶³ Zijn vader had hierop een burgerlijke procedure opgestart. Tijdens deze procedure riep de verwerende vennootschap opnieuw Jules Francq op als getuige in haar voordeel, waarop de eiser opnieuw vroeg om deze getuige te wraken. De rechtbank oordeelde deze keer dat de wraking onterecht was. Jules Francq was op het ogenblik van het ongeval slechts onderingenieur (*sous-ingénieur*) die enkel deelnam aan het algemeen toezicht van put nr. 8. Het bijzonder toezicht was in handen van de *chef de place* Charles Moreau. Het was Moreau die de jonge, onervaren Derveau aangeduid had om het gevaarlijke werk te doen dat tot zijn dood geleid had. Aangezien eiser net wilde bewijzen dat de dood van zijn zoon te wijten was '*à l'imprudence qu'il y a de confier un travail dangereux à un enfant inexpérimenté*', was de wraking van Moreau maar al te terecht.¹⁷⁶⁴ De derde en laatste keer dat wij Jules Francq terugvonden, was hij ondertussen opgeklommen tot *directeur des travaux* van de mijn Belle-Vue.¹⁷⁶⁵ Op 27 juni 1894 was Louis Delhayé in een put gevallen, waarbij hij op slag dood was door een

¹⁷⁵⁸ Artikel 262, eerste lid Wetboek Burgerlijke Rechtsvordering: 'Les témoins seront entendus séparément, tant en présence qu'en l'absence des parties.'

¹⁷⁵⁹ Artikel 255, laatste lid Wetboek Burgerlijke Rechtsvordering: 'Si les témoins sont trop éloignés, il pourra être ordonné que l'enquête sera faite devant un juge commis par un tribunal désigné à cet effet'.

¹⁷⁶⁰ 187601A06041877.

¹⁷⁶¹ 189007B14111891.

¹⁷⁶² 189202B28041893.

¹⁷⁶³ 189217B22061895.

¹⁷⁶⁴ Naast Moreau werd ook een zekere Lecomte gewraakt in deze procedure. Lecomte was belast met het toezicht op de jonge Derveau, maar hij bevond zich niet op zijn post toen het ongeval gebeurde.

¹⁷⁶⁵ 189613B04021898.

meervoudige schedelbreuk. Deze keer aanvaardde de rechtbank opnieuw de bezwaren van de eisende partij en wraakte zij Jules Francq.

De achterliggende motivatie van de rechtbank om dergelijke aangestelden van de verwerende vennootschap te wraken ligt voor de hand. Het ging om betrokken partijen, die mogelijks boter op het hoofd hadden, waardoor zij er alle belang bij hadden om 'hun' waarheid te vertellen bij het getuigenverhoor. In een vonnis van 15 juli 1898 motiveerde de rechtbank het wraken van een *porion* en een opzichter van de werf waar het ongeval zich voorgedaan had met de vaststelling dat zij een moreel en materieel belang hadden bij het proces, aangezien zij burgerrechtelijk en strafrechtelijk aansprakelijk gesteld konden worden als bewezen kon worden dat zij niet genoeg waakzaamheid aan de dag gelegd hadden in de uitoefening van hun taken.¹⁷⁶⁶ Een bijzonder geval vormden de artsen die in dienst waren van de *caisse de prévoyance*.¹⁷⁶⁷ Er werd geprobeerd om hen te doen wraken als getuige, maar dit werd afgewezen door de rechtbank omdat zij medische attesten afgeleverd hadden voor de procedure en niet voor de hulpkas in kwestie.

Het volstond in ieder geval niet om enkel in te roepen dat de getuigen aangestelden waren van de verwerende partij. In de procedure naar aanleiding van een arbeidsongeval in Dudzele vroeg eiser Pierre Landuyt de wraking van een aantal getuigen omdat zij respectievelijk boekhouder, kassier, diensthoofd en magazijnier waren van de onderneming van verweerders.¹⁷⁶⁸ Volgens hem waren deze aangestelden *serviteurs* of *domestiques* zoals vermeld in artikel 283 Wetboek Burgerlijke Rechtsvordering.¹⁷⁶⁹ De rechtbank was het hier niet mee eens. Onder deze twee categorieën vielen enkel deze mensen die huishoudelijke taken vervulden of persoonlijke diensten verleenden. In casu wierp de eiser bijvoorbeeld zelfs niet op dat de gewraakte getuigen zouden eten en/of verblijven in de ondernemingen waarin zij tewerk gesteld waren of dat zij deel zouden hebben in de voordelen van de industriële uitbating. De rechters besloten dat er dus geen andere banden waren tussen deze getuigen en hun werkgevers '*que ceux que leur assignent des fonctions déterminées*'. Hoewel in verschillende procedures geprobeerd werd om arbeiders of andere aangestelden te laten vallen onder de categorie '*serviteurs et domestiques*' was het '*de jurisprudence constante que les ouvriers d'une société charbonnière ne sont pas vis-à-vis de celle-ci dans une dépendance habituelle et nécessaire, et qu'il est impossible de les assimiler aux serviteurs et domestiques dont s'occupe l'article 283 du Code de procédure*', zoals het verwoord werd in een vonnis van 27 maart 1897.¹⁷⁷⁰

Omgekeerd probeerden de verweerders in bepaalde gevallen getuigen van de eisende partij te laten wraken. In de procedure ingesteld door mijnwerker François Votquenne tegen de *Société*

¹⁷⁶⁶ 189509A15071898. Enkele andere voorbeelden kunnen dit verder illustreren. In een bepaalde procedure werden drie aangestelden gewraakt als getuige. Het ging om nachtporion Nicolas Hennebert, om Florent Roland die belast was met het ontvangen en versnijden van het hout en om Liévin Thomas als dagporion. Volgens eiser hadden zij belang bij het proces aangezien zij aansprakelijk gesteld zouden kunnen worden voor het ongeval. 189704B05021898. In een andere procedure werd de wraking gevraagd van de personen die belast waren met het toezicht op het houten stutwerk in het gedeelte van de mijn waar het ongeval zich voorgedaan had. De eisende partij wenste net te bewijzen dat er iets fout was met de '*boisage*'; zij beschuldigde met andere woorden impliciet deze getuigen, wat volstond om hen te doen wraken. 189404B24011896. Een laatste voorbeeld betreft de opzichter van de koer. Hij had een 'evident' belang in het proces, omdat hij de onvoorzichtigheid begaan had een kind van 13, 14 jaar te laten toezien op de paarden. 189903B28071900.

¹⁷⁶⁷ 189801B09011901.

¹⁷⁶⁸ 187601B20021879.

¹⁷⁶⁹ Artikel 283 Wetboek Burgerlijke Rechtsvordering somt alle categorieën op van getuigen die gewraakt kunnen worden. In het tweede lid worden vermeld '*les serviteurs et domestiques*'.

¹⁷⁷⁰ 189504B27031897. Enkele andere voorbeelden van procedures waar deze grond tot wraking verworpen werd: 187201A11041874 (niet van toepassing op arbeiders van de *société de l'Espérance Bonchill frères*); 188402A26021886 ('*employés de l'Etat*' kunnen en mogen niet verward worden met '*serviteur et domestiques de l'Etat*'); 188806A16051889 (arbeiders van een fabriek of industriële onderneming zijn ten aanzien van hun werkgever niet in een '*dépendance habituelle et nécessaire*' en vallen dus niet onder de toepassing van artikel 283 Wetboek Burgerlijke Rechtsvordering); 189217B22061895; 189903B28071900 (niet van toepassing op een boekhouder).

anonyme des charbonnages de Houssu vroeg deze laatste bijvoorbeeld om de getuigenis van Léopold Sturbois te laten verwerpen.¹⁷⁷¹ Klaarblijkelijk had Sturbois nog geld tegoed van Votquenne. De rechtbank ging in op dit verzoek, omdat Sturbois toegegeven had dat hij inderdaad schuldeiser was van Votquenne voor een bedrag van 1.800 frank. De rechtbank motiveerde als volgt:

'(...) si l'on considère que le sieur Votquenne est indigent et plaide pro deo et d'autre part il postule dans le présente instance l'allocation de 25.000 francs à titre de dommages intérêts, on ne saurait méconnaître que le témoin Sturbois a dans le procès un intérêt tel que sa disposition ne présente pas les garanties d'impartialité exigées par la loi.'

In een andere procedure werd succesvol ingeroepen dat de tweede getuige de neef was van het slachtoffer en dus verwant was met eiseres in een graad die viel onder de toepassing van artikel 283 Wetboek burgerlijke rechtsvordering.¹⁷⁷² De verweerster probeerde ook de vierde getuige te laten wraken omdat hij beweerdelijk een materieel of moreel belang had in het proces. Het ging om de vader van een van de andere slachtoffers van de ramp van 1 februari 1894 die aan de basis lag van de burgerlijke procedure. De rechtbank zag hier evenwel geen graten in.

Een bijzonder geval betrof de wraking van Jean Decock als getuige in de procedure van schrijnwerker Edgard Lheureux tegen de *Société en nom collectif M. Wrede et Jungbluth*.¹⁷⁷³ Lheureux was zijn hand kwijtgespeeld bij het bedienen van een mechanische schaafmachine in de fabriek van verweerster. Voor de getuigenverhoren had hij Jean Decock opgeroepen als getuige om zijn stellingen te bewijzen. Verweerster verzette zich hiertegen: Jean Decock had niets te maken met het ongeval en had de *raboteuse* zelfs niet gezien. Hij was enkel gedagvaard door eiser om een deskundig advies te geven over de manier waarop een mechanische schaafmachine geplaatst werd. Op zich was daar niets fout mee, maar omdat verweerster deze getuige niet kende, kon zij niet weten welke vragen men hem ging stellen, waardoor zij haar verdediging niet kon voorbereiden en ook geen getuigen kon laten dagvaarden om zijn getuigenis tegen te spreken. Bovendien had men vragen gesteld die niet in het tussenvonnissen voorkwamen... In andere procedures werden mijn- of arbeidsinspecteurs opgeroepen als getuige. In een vonnis op datum van 6 november 1902 stond bijvoorbeeld te lezen dat arbeidsinspecteur Quanonne opgeroepen was voor het tegenbewijs.¹⁷⁷⁴

5.3.5 Besluit

De burgerlijke procedures inzake arbeidsongevallen gingen gepaard met een aantal procedurele obstakels en katalysatoren. Een procedure kon bijvoorbeeld voortijdig stranden omdat de vordering onontvankelijk verklaard werd wegens verjaring of wegens een exceptie van gewijsde. Een andere moeilijkheid vormde de bewijsproblematiek. Toch was het niet allemaal kommer en kwel. De slachtoffers van arbeidsongevallen of hun nabestaanden konden namelijk gebruik maken van de bestaande systemen van zowel kosteloze rechtsbijstand als gratis procedure, wat zij ook massaal deden. Dankzij dit systeem hadden zij immers niets te verliezen, alleen veel te winnen. Het is dan ook niet overdreven te stellen dat de (burgerlijke) *Justizialisierung* inzake arbeidsongevallen er (enkel) gekomen is bij de gratie van de pro Deo. Hierna gaan we dieper in op de inhoudelijke aspecten van de burgerlijke procedures inzake arbeidsongevallen.

¹⁷⁷¹ 188805B31031892.

¹⁷⁷² 189404B24011896.

¹⁷⁷³ 190106C06111902.

¹⁷⁷⁴ 190106C06111902; voor een ander voorbeeld, zie 190305A23071903.

5.4 Ten gronde

5.4.1 Een inleidende casus

Emery Pêtre was reeds 7 jaar als electricien in dienst van de *Société anonyme des Charbonnages Belges* te Frameries toen hij op 6 juli 1900 de opdracht kreeg om een telefoonlijn te herstellen waarvan de draad gebroken was.¹⁷⁷⁵ Zo gezegd zo gedaan, kroop Pêtre op de dichtstbijzijnde telefoonpaal (*poteau*) om de herstelling uit te voeren. Helaas voor hem was deze telefoonpaal niet in goede staat, waardoor zij onderaan afbrak en Pêtre te pletter sloeg op de grond, waardoor hij ernstige verwondingen opliep. In zijn dagvaarding verweet hij verweerster een slechte telefoonpaal gebruikt te hebben in haar telefooninstallatie en voegde daaraan nog een hele reeks feiten toe die hij niet kunnen vond en die rechtstreeks geleid hadden tot het ongeval.¹⁷⁷⁶ Hij bood aan om deze feiten te bewijzen door alle middelen van recht, getuigen inbegrepen.

In haar conclusie wierp verweerster in hoofddorde op dat de vordering van eiser *hic et nunc* verworpen moest worden omdat vastgesteld was dat eiser de staat van de telefoonpaal niet voldoende gecontroleerd had alvorens er op te klimmen. Een ervaren arbeider als Pêtre had zo direct kunnen vaststellen dat de paal in slechte staat was. Eiser bestreed dit. Hij had wel degelijk met zijn voet tegen de paal en de ijzeren voetsteunen gestampt alvorens er op te klimmen, maar hij had hierbij de slechte staat van de paal niet kunnen vaststellen. In ondergeschikte orde bood verweerster aan om een reeks feitelijkheden te bewijzen, die duidelijk zouden aantonen dat het ongeval te wijten was aan een onvoorzichtigheid van Pêtre.

De rechters stelden in hun tussenvonnis van 21 februari 1902 dat de feitelijkheden van zowel eiser als verweerster pertinent en relevant waren, omdat zij – indien bewezen – van belang waren voor het aansprakelijkheidsvraagstuk. Alvorens definitief uitspraak te doen, stond zij aan de partijen toe hun beweringen te bewijzen. We zullen deze feitelijkheden hier niet allemaal overlopen: Emery Pêtre wenste maar liefst 26 punten te bewijzen, terwijl verweerster daar 19 punten tegenover stelde.

Pêtre begon met een beschrijving van de concrete omstandigheden van het ongeval en de zware gevolgen die de val van op 7 à 8 meter hoogte met zich had meegebracht.¹⁷⁷⁷ Hij beweerde verder dat hem geen enkele fout of onvoorzichtigheid verweten kon worden; het ongeval van 6 juli 1900 was daarentegen uitsluitend te wijten aan de verwerende vennootschap, '*qu'en conséquence, la*

¹⁷⁷⁵ 190103A21021902.

¹⁷⁷⁶ 'Qu'il lui reproche, en outre, plusieurs faits d'où il résulterait qu'elle a agi avec une incurie complète en ce qui concerne le choix, la préparation et l'entretien des poteaux affectés à son service téléphonique, y compris le poteau dont il s'agit au procès, qui n'aurait été planté que depuis deux ans et demi lorsque l'accident s'est produit ; que notamment les dits poteaux seraient pris par le charpentier de la Société défenderesse dans le tas des sapins destinés au boisage des galeries du fond du charbonnage ; qu'ils n'auraient pas reçu de préparation chimique pour les empêcher de se consommer ; qu'ils n'auraient pas eu un diamètre suffisant ; que l'on n'aurait tenu aucun compte de la date de leur abattage ni de leur état plus ou moins avancée de dessiccation ; qu'ils ne seraient pas marqués de façon à reconnaître la date de leur plantation ; qu'aucun service spécial de surveillance de ces poteaux aucun mode de contrôle ne serait organisé par la défenderesse ; que le demandeur aurait plusieurs fois signalé à ses chefs des poteaux défectueux et que ceux-ci n'auraient jamais été remplacés ; qu'enfin le demandeur, simple ouvrier électricien, affirme n'avoir jamais reçu la mission, en général, ni l'ordre, en particulier, de visiter les dits poteaux.'

¹⁷⁷⁷ Door zijn val was hij buiten westen. Hij werd vervoerd naar het ziekenhuis, waar hij pas de volgende dag weer tot bewustzijn kwam. Gedurende drie weken was hij volledig arbeidsongeschikt en verdiende hij minder dan ¼ van zijn normale loon. Sindsdien had hij zijn oude werkzaamheden niet kunnen opnemen omdat hij voortdurend medische zorgen nodig had. Naast talrijke kneuzingen leed hij aan een '*ébranlement nerveux*', aan pijnen over het hele lichaam en aan een interne verwonding in zijn rechter schouder die hem verhinderde bepaalde bewegingen te doen. Bijgevolg was de verdere uitoefening van zijn beroep, dat gevaarlijk en vermoeiend was, niet meer mogelijk.

responsabilité de la société existe pleine et entière'. Hierna volgde een begroting van de schade op 30.000 frank en een verdere bespreking van het ongeval, waarbij eiser vervolgens dieper inging op de 'fouten' die hij de vennootschap aanwreef met betrekking tot haar telefoonpalen. Dat waren er heel wat. Om dergelijke ongevallen te vermijden was het '*d'usage et d'ailleurs prescrit par les règles de l'art*' om enkel sparren van de beste soort te nemen, die onderworpen werden aan de nodige fysieke en chemische bewerkingen om het behoud en de weerstand ervan te garanderen. Het was verder '*de règle*' om bij te houden wanneer de boom gehakt was en wanneer de telefoonpaal in de grond geramd was, om er toezicht op te kunnen houden en eventueel tot vervanging over te gaan. Niets daarvan bij verweerster. Bij haar werden de telefoonpalen gewoon genomen van de hoop sparren bestemd voor het stutwerk in de mijnen, wat inhield dat zij niet speciaal bewerkt waren, noch over de gewenste afmetingen beschikten. Men hield ook geen rekening met de datum waarop ze gehakt waren, noch met de toestand waarin zij zich bevonden en ook werd niet bijgehouden wanneer zij in de grond geplant werden. Er was ten slotte ook geen enkel toezicht of controle op de telefoonpalen. In het verleden was het daarom al vaak voorgevallen dat telefoonpalen gewoon geknakt waren of in een verregaande staat van verrotting aangetroffen werden. Eiser zelf had herhaaldelijk aan zijn oversten dergelijke gebrekkige palen gemeld, die evenwel nooit vervangen werden. Nochtans was dit niet eens zijn taak. Hij was slechts een eenvoudige *ouvrier électricien* die zich niet bezig hield met de telefoonpalen. Hierna gaf eiser nog een lange uiteenzetting over de organisatie van de elektrische installaties bij de Belgische steenkoolmijnen, gevolgd door nog een aantal opmerkingen over het ongeval, de geknakte paal en een vergelijking van de toestand bij de Belgische staat, waarover wij hier niet verder zullen uitweiden. De boodschap van eiser was duidelijk. Zijn werkgeefster ging bijzonder amateuristisch te werk in verband met haar telefooninstallatie, wat geleid had tot zijn arbeidsongeval.

Verweerster daarentegen probeerde op haar beurt aan te tonen dat haar niets te verwijten viel. Volgens haar was Pêtre een goedbetaalde (4,5 frank per tienurendag!) elektricien die verantwoordelijk was voor het herstel en onderhoud van de elektrische installaties van de steenkoolmijn. In die hoedanigheid moest hij toezien op de staat van de kabels en de palen, de beschadigde of gebroken kabels herstellen of vervangen en ten slotte kapotte palen melden en de nodige instructies geven om nieuwe te plaatsen. De nieuwe palen werden op vraag van Pêtre speciaal vervaardigd in het atelier, waarna zij door grondwerkers in de grond geplaatst werden op aanwijzingen van eiser die er vervolgens zijn draden aan moest bevestigen. Verweerster kocht overigens speciaal hout aan om deze palen te vervaardigen en dat was ander hout dan gebruikt werd voor het stutwerk ondergronds.¹⁷⁷⁸ De palen van verweerster waren overigens dikker dan deze van naburige lijnen zoals de staatstelegraaflijn van Flénu naar La Bouverie of de staatstelefoonlijn van Frameries naar Noirchain. Verweerster weerlegde ook het argument dat haar palen niet behandeld werden. De onderste 1,5 meter werd gehard in het vuur en ingewreven met carbonileum.¹⁷⁷⁹ Wat het ongeval zelf betrof, dit was volledig te wijten aan Pêtre zelf. Om de staat van de palen te verifiëren volstond het er onderaan met een werktuig of de voet tegen te tikken of een nagel in te kloppen – in casu had eiser deze voorzorgsmaatregel niet genomen voor de paal die hem noodlottig werd.¹⁷⁸⁰

In haar tussenvonnis de dato 21 februari 1902 gaf de rechtbank opdracht aan de vrederechter van Pâturages om de getuigenverhoren te organiseren. Na afloop probeerde Pêtre om drie getuigen van verweerster te wraken, op basis van het feit dat zij werknemers waren van de *Charbonnages*

¹⁷⁷⁸ 'Que la défenderesse achète des bois spéciaux, baliveaux en pin sylvestre, perches en pin sylvestre pour ses poteaux téléphoniques – tandis que ses bois de mines en sapin sont commandés découpés.'

¹⁷⁷⁹ Carbolineum is een stroperige, roodbruine vloeistof verkregen uit steenkooldestillatie. Het is een klassiek houtverduurzamingsmiddel. Het wordt populair aangeduid als creosootolie, teerolie en carbo.

¹⁷⁸⁰ We hebben hierboven niet alle argumenten hernomen omdat dit ons al te ver zou leiden. De bedoeling was om een impressie te geven van de argumenten die door de gedingvoerende partijen ingeroepen werden.

Belges, maar de rechters verwierpen dit argument.¹⁷⁸¹ Op basis van de getuigenverhoren kwam naar voor dat eiser reeds in 1896 belast was met de installatie van telefoonlijnen, onder de leiding van een specialist, een zekere Leclercq. Na beëindiging van de installatie was eiser verantwoordelijk voor het algemeen onderhoud van de lijnen, met opdracht om toe te zien op de goede staat van de telefoonpalen, waarbij hij een volledige vrijheid genoot. Verder was naar voor gekomen dat de vennootschap voor haar telefoonpalen ander hout gebruikte dan voor het stutwerk ondergronds (de stukken hout hiervoor werden in stukken van 1 à 2 meter geleverd). De palen ondergingen verder specifieke behandelingen, '*destinées à en assurer la solidité et la durée*'.¹⁷⁸² Uit de getuigenverhoren bleek verder dat de telefoonpalen van verweerster dikker waren dan die van de Belgische staat. De argumenten van eiser werden op die manier een voor een verworpen door de rechtbank. Aan het einde kwam de rechtbank op basis van het voorgaande tot de vaststelling dat de verwerende vennootschap geen enkele fout begaan had en dat het ongeval volledig te wijten was aan de eigen onvoorzichtigheid van het slachtoffer. De rechtbank wees zijn vordering daarom af wegens ongegrond.

5.4.2 Gewone aansprakelijkheidsregels...

Wij hebben de bovenstaande casus niet besproken om de lezer te verblijden met een *update* van zijn kennis over het onderhoud van telefoonpalen rond de vorige eeuwwisseling, maar wel om de complexiteit van het arbeidsongeval, zijn context en de aansprakelijkheidsvraag die eruit voortvloeide te illustreren. De casus van Emery Pêtre is slechts een willekeurig voorbeeld uit een lange rij van procedures waarbij het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht toegepast werd op 'arbeidsongevallen'. Evengoed hadden wij een casus kunnen nemen van een geplette arbeider bij het ondergronds transport, een verloren oog in een *boulonnerie* of een ontplofte stoomketel. Telkens zouden wij een (al dan niet) uitgebreide beschrijving krijgen van de specifieke omstandigheden van het arbeidsongeval en de zoektocht naar 'de fout' die aan de basis lag.

Wanneer we doorheen de bomen het bos proberen te zien, kan een opdeling gemaakt worden tussen drie onderscheiden zaken. Allereerst is er het arbeidsongeval, zijnde de plotse gebeurtenis die geleid heeft tot (vooral lichamelijke) schade aan het slachtoffer. In bovenstaande casus brak een telefoonpaal en maakte Pêtre proefondervindelijk kennis met de wetten van de zwaartekracht, waarbij hij zwaar gewond raakte. Ten tweede is er de specifieke context waarin het arbeidsongeval zich voorgedaan heeft. Pêtre was een ervaren elektricien in dienst van een steenkoolmijn in het zuiden van het land omstreeks 1900. In die hoedanigheid was hij verantwoordelijk voor het onderhoud van de telefoonlijnen van de steenkoolmijn. Hier worden we herinnerd aan het belang van de diverse economische sectoren waarover we eerder reeds gesproken hebben. Ten derde is er het aansprakelijkheidsvraagstuk. Was het arbeidsongeval te wijten aan fouten van de steenkoolmijn of eerder aan Pêtre zelf? Misschien hadden ze alletwee wel boter op het hoofd? De rechtbank van Bergen oordeelde dat het ongeval volledig aan Pêtre's eigen onvoorzichtigheid te wijten was door op een telefoonpaal te klimmen zonder zich ervan vergewist te hebben of die wel stevig genoeg was.

'Attendu qu'aux termes de l'article 1382 du code civil, tout fait quelconque de l'homme qui cause à autrui un dommage, oblige celui par la faute duquel il est arrivé, à le réparer'. Deze algemene aansprakelijkheidsregel vinden wij letterlijk terug in een vonnis op datum van 19 januari 1872 in de procedure tussen Pierre Joseph Carpentier en de *Société du charbonnage de Péronnes-Binche*.¹⁷⁸³ In

¹⁷⁸¹ Over het wraken van getuigen, *supra* 274 *et seq.*

¹⁷⁸² 'On les écorçait, on en calcinaït la partie supérieure sur 1m50 à 2 mètres, et ensuite on les enduisait de carbolineum. Ces mêmes procédés sont en usage à l'Etat belge.'

¹⁷⁸³ 187001A19011872.

casu had Carpentier een burgerlijke procedure opgestart omdat zijn zoon door een beweerdelijke fout of nalatigheid omgekomen was in een steenkoolmijn van verweerster.

Iedere jurist kent artikel 1382 BW en zijn constitutieve elementen fout, schade en oorzakelijk verband die bewezen moe(s)ten worden teneinde schadevergoeding te kunnen verkrijgen voor de geleden schade.¹⁷⁸⁴ Het constitutief element 'schade' zullen wij verder bespreken, samen met de schadevergoeding. Wat het oorzakelijk verband betreft, was er over het algemeen weinig discussie, maar toch vonden wij een paar vonnissen waar de rechters vaststelden dat er geen *rapport de cause* was. Huisvrouw Victorine Lévecq, de weduwe van Emmanuël Caucheteur, baseerde haar vordering bijvoorbeeld op een dubbele overtreding van de *Société anonyme des Charbonnages Unis de l'Ouest de Mons*.¹⁷⁸⁵ Om te beginnen had put nr. 8 geen tweede uitgang (put nr. 4 voldeed daarvoor niet) en ten tweede had de vennootschap een pomp geïnstalleerd zonder vergunning en in gebrekkige omstandigheden. De rechtbank verklaarde daarop:

'Attendu que pour faire fruit de ces fautes, il importerait, la preuve en fût-elle rapportée, d'établir la relation qui existerait entre ces faits de la défenderesse et l'accident dont Emmanuel Caucheteur a été victime. Attendu que cette relation se rechercherait vainement dans les faits de la cause.'

De bovenvermelde overtredingen hadden dan ook geen enkel verband met het overlijden van Emmanuël Caucheteur, dat eerst en vooral aan zijn eigen verbijsterende onvoorzichtigheid (*déconcertante imprudence*) te wijten was.¹⁷⁸⁶

Een ander voorbeeld van de afwezigheid van oorzakelijk verband vonden wij terug in een vonnis van 17 januari 1902.¹⁷⁸⁷ Adolphine Beth procedeerde hier tegen de *Société anonyme du charbonnage du Rieu du Coeur* naar aanleiding van het overlijden van haar echtgenoot Emile Wilmart. Op 5 april 1900 was Wilmart ten gevolge van een verkeerd manoeuvre in het water van de *potelle* (onderaan de mijnput) gevallen. Enkele weken later, op 19 april 1900, voelde hij zich erg ziek en werd een longontsteking vastgesteld. Uiteindelijk overleed Wilmart op 9 juni 1900 aan de gevolgen van zijn ziekte, die volgens eiseres het onmiddellijke gevolg was van de onderdompeling. Uit het administratief en strafonderzoek dat naar aanleiding van dit overlijden gevoerd was, bleek dat het volgens de dokters Dupuis en Raulier weinig waarschijnlijk, om niet te zeggen onmogelijk was dat de onderdompeling de directe oorzaak was van de ziekte, zelfs in het geval waarin het slachtoffer een zekere hoeveelheid besmet water zou binnengekregen hebben. Deze visie werd ondersteund door het feit dat Wilmart gewoon was blijven doorwerken van 5 tot en met 19 april 1900. De rechtbank besloot bijgevolg *'que les faits côtés par la demanderesse ne sont ni pertinents ni concluants, aucun rapport de cause à effet ne pouvant être établi entre le fait de l'immersion et la maladie dont est morte la victime'*.

De hamvraag in de burgerlijke procedures inzake arbeidsongevallen was evenwel meestal of er een fout aangetoond kon worden die een aansprakelijkheid met zich meebracht. Deze vraag was in de eerste plaats een feitenkwestie, die beoordeeld moest worden door de rechters. Iedere zaak was

¹⁷⁸⁴ We zullen hier niet afzonderlijk ingaan op artikel 1383 BW. Hiervoor kunnen verschillende redenen aangehaald worden. Om te beginnen werd op dat ogenblik de facto geen onderscheid meer gemaakt tussen artikel 1382 BW en artikel 1383 BW, ook in Bergen niet. Er werd in de vonnissen overigens slechts een beperkt aantal keren melding gemaakt van 1383 BW en dan nog steeds in onmiddellijke samenhang met artikel 1382 BW.

¹⁷⁸⁵ 189902A29071899.

¹⁷⁸⁶ '(...) la déconcertante imprudence de la victime qui, malgré l'insuccès des 'rappels' destinés au machiniste, l'exemple de prévoyance de la plupart de ses compagnons et l'impression d'une insupportable chaleur progressive qui eût dû le faire reculer, s'est obstiné à courir en quelque sorte au devant d'une mort certaine.'

¹⁷⁸⁷ 190112A17011902.

anders en dus was het feitencomplex ook telkenmale anders.¹⁷⁸⁸ Zoals wij gezien hebben bij Emery Pêtre kregen de rechters bovendien geen kant en klare hap voorgeschoteld, maar wel twee (of meer) erg uiteenlopende, vaak diametraal tegenstelde stellingen, waartussen zij moesten kiezen op zoek naar ‘de waarheid’.

Heel veel arbeidsongevallen werden (en worden) veroorzaakt door individuele fouten van arbeiders. Wie zonder zonde is, werpe de eerste steen. Deze fouten konden leiden tot een arbeidsongeval, hetzij van de dader zelf, hetzij van een collega-werknemer. In dit proefschrift hebben wij bij de bespreking van de diverse casussen reeds veel voorbeelden gegeven van dergelijk fouten, zodat het weinig zinvol is ons hier opnieuw uit te putten in de beschrijvingen van de feitencomplexen van de bestudeerde casussen.

Het is daarentegen interessanter om te onderzoeken wat de procedures inzake ‘arbeidsongevallen’ zo anders maakt in vergelijking met de ‘gewone’ buitencontractuele aansprakelijkheidsprocedures. Het ging immers om ‘arbeidsongevallen’, anders gesteld om ongevallen van specifieke personen (‘arbeiders’), die een specifieke taak uitvoerden (‘arbeid’) binnen een specifieke context (‘arbeidsrelatie’ en ‘werkvloer’). In de volgende afdeling gaan wij op zoek naar een aantal decisieve factoren die het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht inzake arbeidsongevallen zo bijzonder maakten.

5.4.3 ... toegepast op arbeidsongevallen

Wij hebben in dit proefschrift reeds een aantal keer gewezen op het ambiguë van het concept ‘werkvloer’, dat enerzijds een homogeen begrip is omdat er in het algemeen de werkomgeving van de arbeider mee bedoeld wordt, maar anderzijds als concept een bijzonder heterogene lading dekt. Geen twee ‘werkvloeren’ waren of zijn dezelfde. Met dit caveat in ons achterhoofd kunnen wij ons de vraag stellen wat er allemaal fout kon lopen op dergelijke werkvloer. Hieronder gaan we op zoek naar bepaalde specifieke categorieën van fouten die ingeroepen werden inzake arbeidsongevallen.¹⁷⁸⁹

5.4.3.1 Gebrekkige en gevaarlijke machinerie

Een eerste categorie van mogelijke oorzaken van arbeidsongevallen betrof gebrekkige en gevaarlijke machinerie. Louis Marin bijvoorbeeld werd op 22 oktober 1897 het slachtoffer van een arbeidsongeval in de militaire bakkerij te Bergen, toen hij zijn hand in een automatische kneedmachine stak en deze hierbij afgehakt werd.¹⁷⁹⁰ Volgens de rechters ging het om een bijzonder gevaarlijk apparaat, *‘car le curseur circulant autour de la roue peut facilement atteindre l’ouvrier inexpérimenté ou inattentif.’* In voorkomend geval kon het ongeval vermeden zijn door de installatie van een beschermkap. Frappant was dat de directeur van de bakkerij, Paquot, voor zijn aanstelling in Bergen directeur geweest was van de militaire bakkerij van Brugge, waar hij na een arbeidsongeval een beschermkap had laten installeren op een gelijkaardig toestel. Verder was in Bergen in 1894 reeds een (niet aangegeven) arbeidsongeval voorgevallen met de machine waarvan sprake, waarbij een arbeider een stuk van zijn duim kwijtgespeeld was, waardoor deze 50 dagen

¹⁷⁸⁸ Uitzondering hierop vormden natuurlijk de procedures in de reeds vermelde procedureclusters, die nauw samenhangend waren en waar dezelfde fout(en) aanleiding gegeven had(den) tot meerdere schadegevallen.

¹⁷⁸⁹ De voorbeelden die gegeven worden in de verschillende categorieën zijn illustratief en niet exhaustief. Dit zou overigens weinig zinvol zijn: Procedures inzake buitencontractuele aansprakelijkheid kunnen bijzonder complex zijn en er kunnen meerdere fouten van meerdere partijen ingeroepen worden. Er mag ook niet uit het oog verloren worden dat de eisende partijen bij dergelijke procedure op zoek gaan naar alle mogelijke fouten om hun gelijk te halen.

¹⁷⁹⁰ 189807A31071900.

arbeidsongeschikt was geweest. In haar vonnis van 14 maart 1903 stelde de rechtbank dan ook terecht dat directeur Paquot en de Belgische Staat aansprakelijk waren voor het arbeidsongeval van Louis Marin. Het slachtoffer zelf ging evenwel ook niet vrijuit. Door zijn hand in een bewegende machine te steken had hij een onvoorzichtigheid begaan die geleid had tot het ongeval. De aansprakelijkheid werd daarom voor 1/3 bij hem gelegd en voor 2/3 bij de verweerders.

Een aantal arbeidsongevallen werd veroorzaakt door gevaarlijke schaafmachines ('*raboteuses*') bij de houtbewerking.¹⁷⁹¹ Edgard Lheureux bijvoorbeeld, schrijnwerker uit Frameries, startte een procedure tegen zijn werkgeefster, de *Société en nom collectif M. Wrede et Jungbluth*, naar aanleiding van een arbeidsongeval op 28 februari 1901 ten gevolge van een defecte *raboteuse*.¹⁷⁹² De rechtbank besloot hier dat verweerster een zware fout begaan had door Lheureux een dergelijke kapotte machine ter beschikking te stellen. Het ging om een '*engin absolument défectueux, manquant complètement de stabilité et surtout manquant de protection sur les couteaux*'. In de procedure naar aanleiding van het arbeidsongeval van Victor Debaize werden drie experts aangesteld om na te gaan of er iets mis was met de *raboteuse*.¹⁷⁹³ In haar vonnis op datum van 7 februari 1895 erkende de rechtbank dat een werktuig op zichzelf altijd gevaarlijk was: '*Attendu en effet qu'une machine-outil est toujours dangereuse par elle-même, si l'on ne prend les précautions nécessaires*', maar in voorkomend geval kon men verweerster niet verwijten dat zij het werktuig waarvan sprake in de handen van een arbeider gestopt had die hiervoor te jong of onervaren was. Uit het verslag van de deskundigen bleek verder dat er niets fout was met het werktuig, '*qu'elle démontre en effet que la machine était complète et nullement défectueuse au moment de l'accident*'. De vordering van Debaize werd dan ook afgewezen wegens ongegrond.

5.4.3.2 Gebrekkige plaatsgesteldheid

Naast slechte machinerie kon er op de werkvloer ook iets fundamenteel fout zijn met de omgeving waarin de arbeider tewerk gesteld was. Hier hoort bijvoorbeeld de ganse problematiek van het houten stutwerk (*boisage*) in de mijnbouw thuis.¹⁷⁹⁴ In heel wat procedures werd ingeroepen dat de *boisage* onvoldoende was, waardoor het onveilig werken was ondergronds en het arbeidsongeval had kunnen plaatsvinden. Naar aanleiding van het dodelijk arbeidsongeval van mijnningenieur Verniory stelden de rechters dat verweerster enkel aansprakelijk gesteld kon worden voor de val van de steen als zij de val ervan kon voorzien en als zij, het gevaar kennende, nagelaten zou hebben om maatregelen te nemen tegen het gevaar. Er was immers geen enkele wettelijke regulering die de *boisage* verplicht stelde of omschreef hoe deze gemaakt moest worden en hoe uitgebreid zij moest zijn, '*laissant ainsi à l'exploitation le soin d'organiser d'après et dans la mesure de nécessité de l'exploitation*'. Er moest dus naar de concrete omstandigheden gekeken worden. Naar aanleiding van een arbeidsongeval op 16 december 1896 wierp mijnwerker Mansy op dat zijn ongeval te wijten was aan een gebrek aan toezicht van de *porion* en van de *directeur des travaux* die,

¹⁷⁹¹ Andere voorbeelden: 190012A20041901, 190113A11071902 en 190301A28051903.

¹⁷⁹² 190106A16111901.

¹⁷⁹³ '(...) ordonne que la machine litigieuse sera examinée par trois experts, lesquels serment préalablement prêté entre les mains de monsieur le juge Leurquin auront pour mission de rechercher si la dite raboteuse est complète, s'il n'y manque pas un ressort de pression du côté par où la planche sort rabotée ; si tout au moins, ce second ressort n'assurerait pas mieux qu'un galet une bonne exécution du travail et plus de sécurité pour l'ouvrier, de signaler toute défectuosité qu'aurait présentée la dite machine au moment de l'accident, de dire enfin s'il est vrai que le travail exécuté tel qu'il doit l'être ne nécessite pas le maintien de la planche à raboter de la main, si, au contraire, l'ouvrier raboteur et son aide ne doivent et ne peuvent s'approcher des rabots proprement dits qu'à une distance variant de 50 centimètres, à un mètre 50 ; s'il est impossible d'introduire la main dans les rabots sous l'effet du recul de la planche et si celle-ci reste fixée à l'endroit où on la laisse dès que l'ouvrier cesse de la pousser, de façon qu'aucun mouvement de recul ne soit à craindre.' 189203A08121892.

¹⁷⁹⁴ Voorbeelden van problemen met de 'boisage', andere dan vermeld in de tekst, zijn: 189707A15071898, 189509A15071898, 189904A10021900 en 189911A12011901.

als ze de plaats van het ongeval bezocht zouden hebben, de instorting hadden kunnen voorzien.¹⁷⁹⁵ In de burgerlijke procedure in de nasleep van het dodelijk mijnongeval van Auguste Tachegnion op 13 juni 1897 op een diepte van 560 meter in de 9de put van de *Société anonyme des Charbonnages Unis de l'Ouest de Mons*, wierpen zijn nabestaanden op dat de instorting veroorzaakt was door het gebruik van te korte houten balken (*bêles*) voor het stutwerk.¹⁷⁹⁶

In de nacht van 22 op 23 februari 1898, omstreeks 22u30 of 23 uur, werd Emile Leleux het slachtoffer van een arbeidsongeval toen hij gegrepen werd tussen twee wagons van de Belgische staatsspoorwegen.¹⁷⁹⁷ Volgens hem was het ongeval te wijten aan zijn werkgever. Hij moest zijn werk uitvoeren in bijna volledige duisternis (er was in een straal van 100 meter geen enkele straatlantaarn te bespeuren). Op de plaats van het ongeval had men bepaalde herstellingswerken uitgevoerd, waardoor hij met zijn voet in een put terechtkwam en het ongeval gebeurd was. Na onderzoek bleek inderdaad dat de staat van het spoor waar het ongeval gebeurd was ernstig te wensen overliet – de dwarsliggers waren bijvoorbeeld niet bedekt. Dit euvel was na het ongeval snel in orde gebracht. Er kon dan ook niet ernstig betwist worden dat het ongeval te wijten was aan de slechte staat van de sporen en aan een gebrek aan verlichting. In een andere procedure werd opgeworpen dat het ongeval van 31 december 1897 te wijten was aan een '*installation défectueuse des voies ferrées dans l'atelier du triage*'. In casu was er onvoldoende plaats tussen de wagons en de pilaren.¹⁷⁹⁸

Op 30 oktober 1901, tussen 5 en 6 uur 's avonds hadden vier leerjongens in een loods van de *Société anonyme des Carrières du Cyplot* een windscherm (*paillason*) van 2 meter hoog op 1,5 meter breed opgehangen om zich te beschermen tegen de noordenwind.¹⁷⁹⁹ De volgende morgen passeerde Ernest Lechien op deze plek, toen toevallig deze *paillason* omvergeblazen werd, waarbij Lechien zijn been brak.

In een aantal gevallen was het niet zo goed uit te maken of het nu om een gebrekkige machine, dan wel een gebrekkige plaatsgesteldheid of een combinatie van beiden ging. Mijnwerker Jean Baptiste Deleenher bijvoorbeeld bood aan om te bewijzen dat de *plan incliné automoteur* niet goed werkte. Het ging hier om een vorm van gemechaniseerd ondergronds transport via hellende vlakken.¹⁸⁰⁰

5.4.3.3 Gebrekkige arbeidsorganisatie ('*vicieuse organisation du travail*')

In tal van procedures werd de gebrekkige arbeidsorganisatie ingeroepen als oorzaak van het arbeidsongeval.¹⁸⁰¹ Het ging om een breed begrip dat vele ladingen dekte. Het kwam er op neer dat het productieproces of een onderdeel ervan niet goed georganiseerd was door de werkgever, waardoor een gevaarlijke toestand ontstond die uiteindelijk wel moest leiden tot een ongeval. Een voorbeeld hiervan vormde het lossen van bieten op de binnenkoer onder toezicht en leiding van een aangestelde van verweerster.¹⁸⁰² Deze had niet voldoende voorzorgsmaatregelen genomen om er voor te zorgen dat de kar stil stond tijdens het lossen. De rechters gingen hiermee akkoord. Ofwel had men de paarden moeten uitspannen, ofwel andere voorzorgsmaatregelen moeten nemen om te vermijden dat de kar bruusk in beweging zou komen tijdens het lossen.

¹⁷⁹⁵ 189804A23021900.

¹⁷⁹⁶ 189802A03031900.

¹⁷⁹⁷ 190001A05071900.

¹⁷⁹⁸ 189805A22021900. Zie ook 190221A13021904.

¹⁷⁹⁹ 190224A23071903.

¹⁸⁰⁰ 189618A27061899.

¹⁸⁰¹ Naast een '*vicieuse organisation du travail*' sprak men ook over een '*mauvaise organisation du travail*', '*un vice d'organisation*' of '*une organisation défectueuse du travail*'.

¹⁸⁰² 189903A30111899.

5.4.3.4 Gebrekkige arbeiders

Onder een ‘gebrekkige arbeider’ verstaan wij iemand die niet geschikt was voor het werk dat hij of zij moest uitvoeren. Désiré Legrand uit Bergen bijvoorbeeld omschreef zichzelf als een *ouvrier inexperimenté*.¹⁸⁰³ Hij was schilder van opleiding en had geen enkele kennis van het gevaarlijke werk dat hij moest doen van zijn nieuwe werkgever, de industrieel Lemaire uit Bergen. Lemaire stelde trouwens beweerdelijk wel vaker onervaren arbeiders te werk, met alle gevolgen van dien:

‘Que le défendeur emploie habituellement des ouvriers inhabiles, inexpérimentés et sans aptitudes aucunes et que par sa propre faute, à maintes reprises, plusieurs ouvriers ont été blessé plus ou moins grièvement dans le courant de l’année 1900 et ont été, soit transportés à l’hôpital, soit soignés par le docteur Carlier.’

In hoeverre deze aantijging grond van waarheid bevatte zullen wij nooit weten. De rechtbank wees de vordering van Legrand in ieder geval af wegens ongegrond op 18 juli 1902.

Een bijzondere categorie binnen de ‘gebrekkige arbeiders’ vormen de minderjarigen. Zoals wij in het eerste deel reeds gezien hebben, was de kinderarbeid in de negentiende eeuw wijdverbreid. Zelfs met het KB van 1884 en de wet van 1889 werd de kinderarbeid als dusdanig niet afgeschaft, maar slechts ingeperkt en gereguleerd.¹⁸⁰⁴ In een aantal van de door ons bestudeerde procedures was het slachtoffer van het arbeidsongeval minderjarig. De dertienjarige Alphonse Vertenoil bijvoorbeeld werd op 11 juni 1888 gedood door een steen die losgekomen was uit het plafond van de mijngang.¹⁸⁰⁵ Het feit dat Vertenoil zo jong was maakt dit ongeval schrijnender, maar in dit geval stond zijn jonge leeftijd niet in verband met het ongeval en kon het door de eisende partij dan ook niet als argument ingeroepen worden. Dit was ook het geval bij de burgerlijke procedure die ingesteld was naar aanleiding van het overlijden van Hilaire Dubois op 6 februari 1890. In hun vonnis de dato 29 juni 1893 stelden de rechters dat de jonge leeftijd van Dubois gezien de omstandigheden van het ongeval niet in verband stond met de aansprakelijkheid, omdat het gebruik van explosieven niet alleen voor Dubois slecht afgelopen was, maar voor alle mijnwerkers, jong en oud.¹⁸⁰⁶ Zij formuleerden hierop de volgende aansprakelijkheidsregel ten aanzien van minderjarigen:

‘Que si, en général, les enfants travaillant dans les établissements industriels doivent être soumis à une surveillance plus grande que les autres ouvriers, c’est afin de les protéger contre leurs propres imprudences ou contre les accidents qui seraient le résultat de leur inexpérience.’

Het was overigens een algemene gedragsregel dat werkgevers hun werknemers moesten beschermen tegen hun eigen onvoorzichtigheid, maar deze regel gold veel sterker wanneer het om minderjarigen ging.¹⁸⁰⁷ Het is dan ook niet te verwonderen dat de jeugdige leeftijd door de eisers

¹⁸⁰³ 190012A20041901.

¹⁸⁰⁴ Zie in dit verband wat wij hierover geschreven hebben in het eerste deel.

¹⁸⁰⁵ 188901A29061889. Een gelijkaardig arbeidsongeval overkwam Valery Caufriez, de 15-jarige zoon van Edouard Caufriez, die eveneens gedood werd door een steen die loskwam uit het dak van de ‘galerie’. Volgens eiser had dit ongeval mits een goed stutwerk (‘boisage’) vermeden kunnen worden.

¹⁸⁰⁶ ‘Que l’âge des victimes est indifférent en pareil cas et que d’ailleurs tous les ouvriers travaillant dans cette partie de la mine, jeunes et vieux, ont été atteint par le feu.’

¹⁸⁰⁷ In een vonnis op datum van 14 maart 1903 werd het als volgt geformuleerd: ‘Attendu que le patron est tenu de protéger les ouvriers contre leur propre imprévoyance ou leur imprudence surtout lorsque, comme dans l’espèce, ces ouvriers sont jeunes.’

ingeroepen werd als verzwarend element in het aansprakelijkheidsvraagstuk.¹⁸⁰⁸ De 14-jarige Emile Dufrasne bijvoorbeeld werd in de nacht van 17 op 18 augustus 1881 geplet door een op hol geslagen steenkoolkarretje dat in volle vaart van een helling (*plan incliné*) naar beneden gedonderd was.¹⁸⁰⁹ Volgens eiser werd dergelijk gevaarlijk werk normaal toevertrouwd aan volwassenen en niet aan kinderen. In voorkomend geval was het des te gevaarlijker, aangezien het om een kind ging dat 'de nacht deed'. De vennootschap had dan ook een fout begaan door de jonge Dufrasne dit werk te laten doen. Eenzelfde argumentatie vonden wij terug naar aanleiding van het arbeidsongeval van de 17-jarige Alexandre Joseph Haneuse, die op 10 maart 1883 bij het terug op de rails plaatsen van een wagonnetje naar beneden viel.¹⁸¹⁰ Zijn nabestaanden wezen er op dat dit werk ondertussen niet langer gedaan werd door een 17-jarige, maar door een oudere arbeider.

Een argument dat een paar keer terug kwam was dat minderjarige arbeiders niet over dezelfde fysieke krachten beschikten als volwassen arbeiders. Emilia Lansman, die 16,5 lentes telde, moest volgens haar vader bij het ondergronds transport een '*service fatigant et dangereux*' doen, die gewoonlijk aan een oudere arbeider toevertrouwd werd.¹⁸¹¹ De verwerende vennootschap bestreed deze stelling door in te roepen dat Emilia dit werk reeds gedurende meer dan een maand gedaan had, zonder klagen. Het werk was op dat ogenblik trouwens niet eens zo vermoeiend, aangezien men op het ogenblik van het ongeval slechts 500 wagonnetjes per dag bovenhaalde, terwijl dat er nu 1000 waren. In de put *Saint Alexandre* gebruikte men voor dit soort werk van oudsher trouwens uitsluitend vrouwen. Er was hierover nooit geklaagd en ook vanwege de mijnadministratie waren er nooit opmerkingen gekomen. In een andere procedure moest de 13-jarige Henri Lefrancq de lampen naar de arbeiders brengen en onderhouden.¹⁸¹² Op 12 augustus 1897 ontbrak een mijnwerker omdraaien een helling en werd Lefrancq opdracht gegeven deze te vervangen. Volgens eiser had de vennootschap een fout begaan door dit werk toe te vertrouwen aan een kind van 13 jaar dat niet op de hoogte was van dit soort werk, noch over voldoende fysieke kracht beschikte om het te vervullen.¹⁸¹³

De problematiek van de kinderarbeid komt tot uiting naar aanleiding van twee erg gelijkaardige arbeidsongevallen met minderjarigen in de mijnput van *Belle-Vue* te Élouges. Op 26 april 1891, omstreeks 6 uur 's morgens, werd François Léon Crombois, 13 jaar en 10 maanden jong, meegesleurd door een wagon waarbij zijn hoofd geplet werd tussen de wagon en een pilaar.¹⁸¹⁴ Enkele minuten later was hij dood. Volgens zijn vader, Philibert François Crombois ging het om een erg gevaarlijk werk, zeker voor een kind van minder dan 14 jaar oud. In hun vonnis van 28 april 1893 gaven de rechters hem gelijk.¹⁸¹⁵ Uit de verklaringen van mijnningenieurs De Jaer en Demaret was namelijk gebleken dat de installaties van verweerster inderdaad uiterst gevaarlijk waren doordat er slechts 10 centimeter ruimte was tussen de wagon en de pilaar. Het ging om een werk dat voor elke arbeider gevaarlijk was en bijgevolg zeker voor een kind: '*Que, dès lors le danger*

¹⁸⁰⁸ In een vonnis van 11 juli 1902 was de vordering gebaseerd op een driedubbele fout, waarvan de eerste luidde: '*celle-ci aurait confié à un ouvrier de moins de 16 ans un travail dangereux et compliqué*'. In casu werd de vordering verworpen omdat het werk niet gevaarlijk of moeilijk was en geen bijzondere vaardigheden vereiste: '*Attendu d'autre part qu'il ne peut être contesté que le travail qui lui avait été confié n'était ni dangereux, ni compliqué et n'exigeait pas des aptitudes qui n'étaient pas en rapport avec son jeune âge.*' 190113A11071902.

¹⁸⁰⁹ 188305A30061883.

¹⁸¹⁰ 188306A03081883.

¹⁸¹¹ 189701A28011899.

¹⁸¹² 189904A10021900.

¹⁸¹³ Verweerster bracht hiertegen in dat de taak van de jonge Lefrancq er niet alleen uit bestond de lampen te brengen, maar dat hij van tijd tot tijd beneden bij de wagonnetjes moest werken. Bovendien had hij meer dan voldoende fysieke kracht om dit werk te doen.

¹⁸¹⁴ 189202A08071892.

¹⁸¹⁵ '*Attendu que les demandeurs avaient été admis à prouver certains faits, que s'ils avaient été vérifiés auraient établi que les installations de la société défenderesse étaient dangereuses et que leur fils était chargé d'un travail trop périlleux en egard de son âge. Attendu qu'ils ont atteint cette preuve.*'

devait grandir pour un enfant de l'âge de François Crombois qui n'avait ni la force, ni l'expérience d'un adulte.' Twee jaar eerder, op 19 november 1889, was de 13,5-jarige Charles Derveau overigens in dezelfde omstandigheden om het leven gekomen in dezelfde mijn.¹⁸¹⁶ Blijkbaar had men Derveau zonder de minste opleiding deze gevaarlijke job toevertrouwd die normaal gezien door een arbeider van 17 à 18 jaar gedaan werd. Na een beschrijving van de gevaarlijke arbeidsomstandigheden kwam de rechtbank in haar vonnis van 22 juni 1895 tot de vaststelling dat de verwerende vennootschap hierdoor een fout begaan had die haar aansprakelijk maakte voor de gevolgen van het ongeval. De rechtbank erkende wel dat Derveau zelf ook onvoorzichtig geweest was, maar op die leeftijd kon men niet verwachten dat Derveau reeds over een '*sangfroid soutenu et une attention constante*' zou beschikken. De aansprakelijkheid van de vennootschap stond daarentegen des te meer vast wanneer men in ogenschouw nam dat Derveau geen enkele ernstige opleiding gekregen had en dat men hem zelfs niet gewezen had op de gevaren die eigen waren aan zijn nieuwe job of op de voorzorgsmaatregelen die hij kon of moest nemen om ongevallen te vermijden.

Naar aanleiding van het ongeval van de 12-jarige Léopold Dehon in de landbouwsfeer stelden de rechters dat de werkgever (of zijn aangestelde) moest waken over de veiligheid van de minderjarige:

'Attendu que le fait de prendre sous sa garde un enfant de 12 ans et de se substituer ainsi momentanément aux parents, imposait au défendeur l'obligation de veiller à la sécurité de cet enfant et de prendre les mesures nécessaires pour éviter un accident.'

Omgekeerd werden minderjarige arbeiders vanaf een zekere leeftijd als 'rijp' genoeg beschouwd voor het werk dat zij moesten doen. Naar aanleiding van een dodelijk arbeidsongeval bij het ondergronds transport op 3 december 1900 had eiseres Rosalie Leblanc ingeroepen dat haar 17-jarige zoon te jong was voor het werk dat hij moest doen.¹⁸¹⁷ Uit het administratief en strafonderzoek kwam evenwel naar voren dat het slachtoffer tegen de *porion* gezegd had dat hij het manoeuvre met de rem kende en dat hij dit werk reeds gedaan had in een naburige steenkoolmijn, waar volgens de mijnadministratie inderdaad eenzelfde soort remsysteem gebruikt werd. Bovendien was het slachtoffer op het ogenblik van de feiten 17 jaar oud en dus geen kind meer. De *porion* kon dan ook terecht aannemen dat het slachtoffer op de hoogte was van dit soort werk, temeer dat kinderen over het algemeen vanaf 14 in de mijnen begonnen te werken, meestal bij het ondergronds transport waar het ongeval zich voorgedaan had.¹⁸¹⁸

5.4.3.5 Inbreuken op de werkplaatsreglementeringen ('*règlements d'atelier*')

In een aantal dossiers vonden wij sporen terug van werkplaatsreglementeringen, vooral na de wet van 25 juni 1896 op de werkplaatsreglementen. Emmanuël Caucheteur bijvoorbeeld was aanwezig in de vierde put op het ogenblik van zijn arbeidsongeval, wat in overtreding was met artikel 13 van het werkplaatsreglement.¹⁸¹⁹ Dit artikel luidde als volgt:

¹⁸¹⁶ 189217A30111893.

¹⁸¹⁷ 190116A14021903.

¹⁸¹⁸ 'Que le porion pouvait très légitimement supposer qu'elle était au courant de ce genre de travail, d'autant plus que les enfants dans ce pays commencent généralement à travailler dans les travaux souterrains dès l'âge de 14 ans, et débutent dans la carrière par les travaux qui se font sur les voies et en conséquence sur les plans inclinés.'

¹⁸¹⁹ 189902A29071899.

'A moins d'autorisation spéciale, le personnel se rend à son travail et en revient par la voie habituelle, sans s'attarder, sans monter dans les wagonnets, sans se rendre dans un chantier où il n'est pas appelé par son travail.'

In casu had Caucheteur niets te zoeken in put 4. De rechtbank sprak in haar vonnis 29 juli 1899 zelfs over een onvoorstelbare onvoorzichtigheid van het slachtoffer die ondanks de herhaalde aanmaningen het voorbeeld van het gros van zijn collega's niet gevolgd had en ondanks een in toenemende mate ondraaglijk wordende hitte was blijven doorlopen, *'en quelque sort au devant d'une mort certaine'*.

In de procedure van Jules Defrasne tegen de *Société anonyme des charbonnages d'Hornu et Wasmes* was er sprake van een overtreding op artikel 13, C van het werkplaatsreglement d.d. 24 juni 1897, dat opgesteld was in uitvoering van de wet van 25 juni 1896 en dat luidde als volgt: *'Le personnel ne circule sur les plans inclinés en activité de service, que lorsqu'il y est invité par le préposé à la marche du plan incliné'*.¹⁸²⁰ Eiser gaf toe dat hij op een helling geklommen was, maar volgens hem viel deze niet onder de toepassing van het genoemde artikel.¹⁸²¹

Een andere Jules, met achternaam Urbain, was op 27 mei 1899 tegen 4 uur 's middags op de fosfaatdrogerijen geklommen om er zijn 'koffiepulpe' op te warmen, toen een uitslaande vlam zijn beide benen zwaar verbrandde.¹⁸²² Na dagen onnoemelijk lijden kwam Magere Hein met de verlossing op 8 juni 1899. In de burgerlijke procedure die hierna ingesteld werd, stelde verweerster dat het verboden was op de *'séchoirs'* te klimmen. Zij verwees hiervoor naar artikel 14 van het werkplaatsreglement dat opgehangen was in de fabriek en dat stelde *'tout ouvrier qui sera trouvé dans la salle des machines ou en tout autre endroit, sans y être appelé, sera puni d'une amende de 50 centimes'*. Volgens de rechtbank, die deze reglementering blijkbaar strikt interpreteerde, beperkte dit reglement zich louter tot het verbieden aan de arbeiders zich op een plaats te bevinden waar zij niet moesten zijn voor hun werk. Dit betekende niet dat zij hierin een verbod konden zien om hun koffie te warmen op de drogers – zij waren immers aan de voet ervan aan de slag. Toegegeven, het slachtoffer moest voor zijn werk niet op de drogerijen kruipen, maar bij afwezigheid van een expliciet verbod van zijn oversten daartoe, kon hij er redelijk van uitgaan dat hij zijn 'koffiepulpe' daar mocht opwarmen.

Eiser daarentegen wilde tijdens de getuigenhoren laten bewijzen dat er vaak arbeiders op de *'séchoirs'* kropen om zichzelf of hun koffie op te warmen. Gedurende de tijd dat de jonge Urbain tewerkgesteld was door de *Société de la Malogne* had niemand hem of een andere arbeider dit verboden. Verweerster bracht daartegen in dat alle arbeiders van de fabriek wel degelijk wisten dat het strikt verboden was voor onbevoegden om op de drogerijen te klimmen. De meestergast van de fabriek had dit verbod verschillende keren herhaald en de arbeiders berispt die er zich niet aan hielden. Deze meestergast had voor het ongeval van Jules Urbain trouwens meerdere keren de 'koffiepullen' naar beneden gesmeten.

Op 28 maart 1903 volgde het vonnis. De rechtbank stelde dat uit het onderzoek naar voren kwam dat de verwerende vennootschap het omwille van het gevaar verboden had op de drogerijen te klimmen om hun koffie of verkleumde lichamen te verwarmen (in de winter), maar dit verbod was slechts in algemene termen gesteld, waardoor de meeste arbeiders er niet van op de hoogte waren of er zich niets van aantrokken. Verweerster kon het ongeval vermeden hebben door over te gaan tot strengere maatregelen, zoals een actief toezicht of het ontslaan van arbeiders die

¹⁸²⁰ 189910A12051900.

¹⁸²¹ Waarop een technische uitleg volgde waar wij hier niet dieper op zullen ingaan.

¹⁸²² 190107A14121901.

betrapt werden op een overtreding van het verbod. De rechtbank besloot: '*Attendu que l'inaction et la tolérance de la défenderesse, qui employait de jeunes ouvriers, constituent dans son chef une faute dont elle est responsable.*' Zij aanvaardde wel enkele verzachtende omstandigheden: Jules Urbain kende het verbod. Bovendien was het ongeval gebeurd tijdens een pauze, terwijl verweerster haar arbeiders een plaats toegewezen had waar zij tijdens de pauze hun koffie konden verwarmen. De *Société anonyme des phosphates de la Malogne* werd uiteindelijk veroordeeld tot het betalen van 2000 frank materiële schadevergoeding en 500 frank morele schadevergoeding.

In een andere casus was Léon Massart gedurende 10 of 12 dagen belast met het toezicht op de werking van een bepaalde machine, waarbij hij verantwoordelijk was voor het invetten van de transmissie. Om de arbeiders te beschermen was het raderwerk omgeven met een houten omhulsel dat aan twee kanten geopend kon worden. Volgens het reglement van 15 oktober 1897 was het formeel verboden de machine in te vetten terwijl zij in werking was. Dit verbod stond geschreven op ijzeren platen in de ateliers. Op 14 september 1898 opende Massart de kap terwijl de machine in beweging was en begon hij het stof te verwijderen met een stok. Opzichter Dufour riep hem nog (vergeefs) toe om te wachten tot de machine stilstond, maar Massart had zijn hand reeds op het tandwiel geplaatst om te voelen of dit nog warm had, waarbij zijn hand verbrijzeld werd. De rechtbank kwam op 11 juli 1902 tot het oordeel dat dit ongeval integraal te wijten was aan de onvoorzichtigheid en ongehoorzaamheid van Massart.

In de bovenstaande procedures werd de werkplaatsreglementering dus telkens gebruikt door de werkgevers om een fout aan te tonen van het slachtoffer, teneinde de eigen aansprakelijkheid te doen verdwijnen of minstens te verzachten.

5.4.4 Andere aansprakelijkheidsgronden

Naast de artikelen 1382-1383 BW werden er nog een aantal andere specifieke aansprakelijkheidsgronden ingeroepen door de slachtoffers van arbeidsongevallen of hun nabestaanden, namelijk de artikelen 1384, 1ste en 3de lid, 1385 en 1386 BW. We bespreken ze hieronder.

5.4.4.1 Artikel 1384, 1ste lid BW

Zoals we gezien hebben in het eerste deel werd op het einde van de negentiende eeuw door bepaalde rechtspraak en rechtsleer een nieuwe invulling gegeven aan het eerste lid van artikel 1384 BW. We kunnen in dit verband bijvoorbeeld verwijzen naar de procedure van de ontplofte stoomketel van de *Société linière de Saint Gilles* en naar de nieuwe theorieën van Saleilles en Josserand.¹⁸²³ In zijn arrest van 28 maart 1889 hield het Hof van Cassatie evenwel vast aan de traditionele interpretatie van artikel 1384, eerste lid als bindtekst zonder inhoud.¹⁸²⁴ Pas met het arrest van 26 mei 1904 zou Cassatie zijn zienswijze bijstellen.¹⁸²⁵

De rechtbank van Bergen, die eerder traditioneel was, zoals wij reeds konden vaststellen naar aanleiding van haar rabiante verwerping van de theorie van Saintelette, bleek ook hier vast te

¹⁸²³ Zie eerste deel.

¹⁸²⁴ Cass. 28 maart 1889, *Pas.* 1889, I, 161; zie in dit verband: L. CORNELIS, *De buitencontractuele aansprakelijkheid voor schade veroorzaakt door zaken. Rechtsvergelijkend onderzoek: België, Frankrijk, Nederland, Bondsrepubliek Duitsland en Engeland*, Antwerpen, Kluwer, 1982, 21-24.

¹⁸²⁵ Cass. 26 mei 1904, *Pas.* 1904, I, 246. L. CORNELIS, *De buitencontractuele aansprakelijkheid voor schade veroorzaakt door zaken. Rechtsvergelijkend onderzoek: België, Frankrijk, Nederland, Bondsrepubliek Duitsland en Engeland*, Antwerpen, Kluwer, 1982, 24.

houden aan de oude, vertrouwde rechtspraak. Het volstaat in dit verband te verwijzen naar de procedure die ingespannen werd door Félicien Née naar aanleiding van het arbeidsongeval van zijn gelijknamige minderjarige zoon in de eerste mijnput van de *Charbonnage du Grand Buisson* op 15 juli 1898.¹⁸²⁶ Félicien raakte zwaar gewond toen een aantal lege wagonnetjes naar beneden donderden.¹⁸²⁷ Volgens eiser vormde een slecht functionerende rem de oorzaak van het ongeval.¹⁸²⁸ De rechtbank bracht hierop in herinnering:

‘Attendu qu’il est aujourd’hui de jurisprudence quasi constante que l’article 1384 du code civil ne permet pas de réputer responsable, de plein droit, du dommage causé par le fait d’une chose inanimée, le propriétaire de cette chose ou celui qui en a la garde.’

De rechtbank voegde eraan toe dat de aansprakelijkheid van de houder van een levenloze zaak enkel ingeroepen kon worden als de schadelijgende partij kon bewijzen dat het nadeel dat zij geleden had voortkwam uit de staat van onvolmaaktheid of slijtage van dit ding of, in het algemeen, uit een gebrek aan voorzichtigheid van de eigenaar of houder ervan.¹⁸²⁹ De rechters in Bergen pasten aldus de algemene foutaansprakelijkheid van artikel 1382 toe op schade die door zaken werd veroorzaakt.¹⁸³⁰

5.4.4.2 Artikel 1384, 3de lid BW

Artikel 1384, 3de lid van het Burgerlijk Wetboek stelt dat de meesters en zij die anderen aanstellen aansprakelijk zijn voor de schade die veroorzaakt werd door hun dienstboden en aangestelden in de bediening waartoe zij hen gebezigd hebben.¹⁸³¹ Schematisch kan dit voorgesteld worden als volgt:

¹⁸²⁶ 190009A08051901. Een ander voorbeeld vinden wij terug in een vonnis van 9 oktober 1902 waarin te lezen viel: ‘Attendu que se basant sur ce que son action est intentée par application de l’article 1384 du Code civil, qui présume que le propriétaire de la chose est en faute, et sur ce que la défenderesse se borne à dénier les faits articulés sans conclure à établir l’absence de toute faute dans son chef, la demanderesse soutient à tort qu’elle se trouve par la même déchargée de toute preuve, et que la responsabilité de la société en tout état de cause est engagée.’ 190111A09101902.

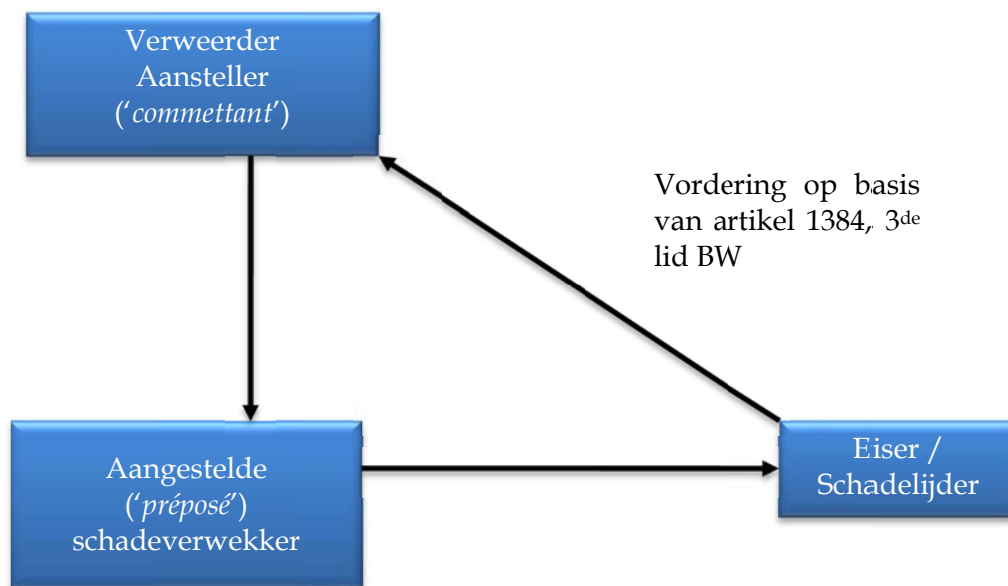
¹⁸²⁷ Het was iets ingewikkelder dan dat wij het formuleren, maar het zou ons al te ver leiden om hier tot in details uit te weiden over de finesses van het ondergronds transportsysteem in de mijnen.

¹⁸²⁸ ‘(...) l’accident est dû au mauvais fonctionnement du frein et à la disposition défectueuse de l’appareil.’

¹⁸²⁹ Dit was een van de weinige keren dat de rechters verwezen naar gepubliceerde rechtspraak, meer bepaald een arrest van het hof van beroep van Luik van 5 december 1898, *Pas.* 1899, II, 65.

¹⁸³⁰ Wij hebben deze hierboven reeds besproken, dus is het niet nodig hier nog verder op in te gaan.

¹⁸³¹ In het Frans luidt het: ‘On est responsable non seulement du dommage que l’on cause par son propre fait, mais encore de celui qui est causé par le fait des personnes dont on doit répondre, ou des choses que l’on a sous sa garde. (...) Les maîtres et les commettants, du dommage causé par leurs domestiques et préposés dans les fonctions auxquelles ils les ont employés.’ D. HEIRBAUT en G. BAETEMAN, (ed.), *Cumulative editie van het Burgerlijk Wetboek. De huidige en de originele tekst met alle wijzigingen in België van 1804 tot 2004*, Mechelen, Kluwer, 2004, 1248-1249.

Afbeelding 25 Normale toepassing van artikel 1384, 3de lid BW

In heel wat vonnissen in Bergen was dit schema van toepassing. Dit hoeft niet te verwonderen. Om te beginnen ging het om arbeidsongevallen, waar bijna altijd een aansteller aanwezig was. Het gebruik van artikel 1384, 3de lid BW bood verder een aantal duidelijke voordelen voor de eisende partij, die enkel hoefde te bewijzen dat de schade veroorzaakt werd door een aangestelde van de verweerder, op wie een wettelijk vermoeden van fout berustte, wat door de rechters in Bergen als volgt geformuleerd werd:¹⁸³²

‘Attendu que l’obligation que l’article 1384 du code civil impose aux maîtres et aux commettants de répondre du dommage causé par leurs domestiques et préposés, est basée sur une présomption légale de faute résultant de la négligence ou du défaut de surveillance de ces personnes.’

In een procedure naar aanleiding van het arbeidsongeval van Louis Marin in de bakkerij van het leger in Bergen wierp de Belgische Staat op dat zij haar militair personeel niet zelf koos, maar dat dit personeel haar opgedrongen (*imposé*) was ingevolge de recruteringscriteria van het leger.¹⁸³³ De rechtbank verwierp dit argument. Niets verhinderde de Staat om het militair personeel dat tewerk gesteld was in de bakkerij te laten toezien of bijstaan door burgers met de nodige kennis van zaken. De militaire autoriteiten kozen het personeel van de bakkerij trouwens niet willekeurig uit de recruten, maar wel op basis van hun voorgaande beroepswerkzaamheden of hun bijzondere vaardigheden.

Naast het procedureel voordeel van het wettelijk vermoeden van fout was er ook een praktische bekommernis in het spel. De werkgever/aansteller was immers in het merendeel van de gevallen veel kapitaalkrachtiger dan de werknemer/aangestelde zelf, zeker als het om een grote

¹⁸³² 187502A15011875.

¹⁸³³ 189807A31071900.

mijnbouwvennootschap of de Belgische Staat ging (als werkgever bij de Belgische staatsspoorwegen).

Het meest interessante aan de toepassing van artikel 1384, 3de lid BW is dat het ons via de vonnissen uit Bergen een glimp biedt op de bestaande arbeidsverhoudingen en hun juridische interpretatie op dat ogenblik. In het eerste deel zijn we reeds ingegaan op de (weinige) bepalingen in het Burgerlijk Wetboek in verband met de overeenkomst van huur van werk (*contrat de louage d'ouvrage*) en de overeenkomst van huur van diensten (*contrat de louage de service*). Nu kunnen we de toepassing ervan op de complexe economische realiteit van naderbij bestuderen.

De verweerder probeerde zich namelijk in een aantal gevallen te bevrijden van zijn aansprakelijkheid door te stellen dat hij niet de aansteller was van de schadeverwekker.¹⁸³⁴ In een vonnis van 15 januari 1875 stelden de rechters heel terecht dat de verplichting van artikel 1384 BW gebaseerd was op een wettelijk vermoeden van fout dat voortvloeide uit een nalatigheid of gebrek aan toezicht op deze personen.¹⁸³⁵ Het enige wat men uit de bepalingen van het artikel kon afleiden was dat de eiser door dit wettelijk vermoeden geen fout moest bewijzen. Het vermoeden sloot evenwel niet uit dat de verweerster een tegenbewijs kon leveren. In casu wenste de mijnvennootschap concreet te bewijzen dat ‘(...) le sieur Joseph Lefebvre, cause involontaire de cet accident, était l’ouvrier de certains entrepreneurs avec lesquels elle aurait traité à forfait, et non son préposé dans les fonctions qu’il remplissait dans les travaux de son charbonnage’. Naar verluidt was Lefebvre in dienst van de mijnwerkers Ferdinand Pirmand en Charles Louis Gandibleu, twee *entrepreneurs à forfait* die tegen een bepaalde vergoeding het transport (*travaux de sclaunage*) verzorgden in de put Saint Denis.

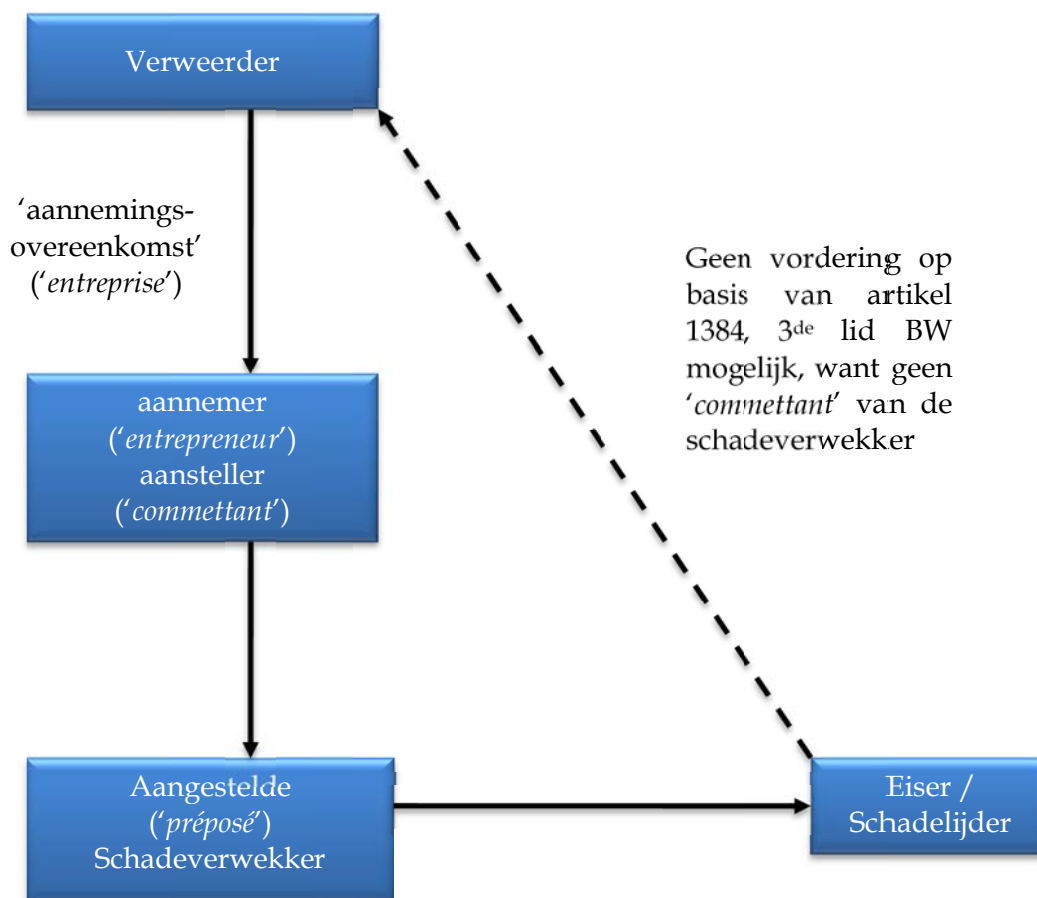
In de vonnissen van Bergen vonden wij verschillende procedures terug waarbij de verweerder zich op die manier probeerde te bevrijden van aansprakelijkheid. In het allereerste arbeidsongeval dat wij terugvonden was dit reeds het geval.¹⁸³⁶ Aannemer van openbare werken Dufranc-Marait ontkende ‘avoir été le maître ou le commettant des ouvriers que le demandeur allègue être les auteurs de l’accident dont Théophile Vandenbroecke aurait été victime’. Hij beweerde namelijk dat hij met onderaannemers (*sous-traitants*) werkte en dat zij de aanstellers waren van de arbeiders die het ongeval veroorzaakt hadden. Deze stelling werd door de eisende partij ten stelligste bestreden. Volgens vader Vandenbroecke had Dufranc helemaal geen onderaannemers in dienst in het gedeelte van de werkzaamheden waar zijn zoon aan de slag geweest was ten tijde van het ongeval. Integendeel, Dufranc stelde de arbeiders zelf te werk. Een aantal feitelijkheden wezen in die richting. De betaling van de arbeiders gebeurde in het kantoor van Dufranc te Avelgem. Bovendien werden de loonstaten (*états de paiement*) opgesteld door Cervaux en Tonglet, twee opzichters van Dufranc.

Schematisch kan dit voorgesteld worden als volgt:

¹⁸³⁴ De huidige wetgeving op het welzijn van het werk bevat thans expliciete voorschriften voor de gevallen waarin derden werken uitvoeren, precies om dergelijke problemen te vermijden. Zo verplicht de welzijnswet de werkgever die in zijn onderneming een beroep doet op aannemers of onderaannemers, ook te waken over de gezondheids- en veiligheidsvoorschriften van hun arbeiders (art. 8-13 welzijnswet). W. VAN EECKHOUTTE, *Sociaal compendium '09-'10. Arbeidsrecht met fiscale notities*, Mechelen, Kluwer, 2009, 964.

¹⁸³⁵ 187502A15011875.

¹⁸³⁶ 187002A31031871.

Afbeelding 26 (Poging tot) uitschakeling van artikel 1384, 3de lid BW via 'entreprise'

Dergelijke vormen van (onder)aanneming (*entreprise*) zoals hierboven beschreven vonden wij vooral terug in de mijnen¹⁸³⁷ en de openbare werken¹⁸³⁸ en een enkele keer ook in een groeve en bij de cokesovens.¹⁸³⁹ Laten wij beginnen bij de mijnbouw.

In de procedure van Valérie Lourette tegen de *Société du charbonnage de La Louvière et la Paix*, beweerde eiseres dat haar overleden echtgenoot Augustin Terrasse een eenvoudige *ouvrier charbonnier* was in dienst van de vennootschap.¹⁸⁴⁰ Dit werd door die laatste evenwel ten stelligste tegengesproken. De werkzaamheden waaraan Terrasse deelnam gebeurden onder bepaalde voorwaarden en vormden *ainsi* een onderneming (*entreprise*). In voorkomend geval waren de voorwaarden van de onderneming sinds begin 1879 aan elke groepsleider (*chef des bandes d'ouvriers entrepreneur*) meegedeeld, zo ook aan de leider van de groep arbeiders waartoe Terrasse behoorde. Een van deze voorwaarden luidde:

¹⁸³⁷ 187502A15011875, 188303A10051883, 188502A14111885, 189003A13121890, 189001A21021891, 189010A24041891 en 190003A27041901.

¹⁸³⁸ 187002A31031871, 187601A06041877 en 189503A07031895.

¹⁸³⁹ Respectievelijk 188403A05021886 en 188602B14041888.

¹⁸⁴⁰ 188303A10051883.

'Les entrepreneurs sont responsables de la visite des câbles et en général des engins d'extraction qui leur sont confiés ; ils devront demander leur remplacement aussitôt qu'ils ne leur inspireront plus assez de confiance. Par contre, en cas d'accident, les entrepreneurs s'engagent à renoncer à toute action civile envers la société.'

Uit de bovenstaande casus blijkt dat de mijnvennootschap bepaalde werkzaamheden onder bepaalde specifieke voorwaarden uitbesteedde aan arbeidersbrigades, die zelf een zekere verantwoordelijkheid droegen in verband met de veiligheid van de werkzaamheden.

Een van de zaken die op die manier uitbesteed werd, was het graven van de mijnputten. De *Société anonyme des charbonnages de Houssu* had het uitdiepen van haar 8ste put toevertrouwd aan een zekere Vincent Mabrée.¹⁸⁴¹ Het ging hier blijkbaar om een belangrijke opdracht ter waarde van maar liefst 40.000 frank. Voor dat geld had Mabrée het op zich genomen de put 200 meter dieper te maken, volgens de regels van de kunst. Op 28 januari 1889 gebeurde er tijdens deze werken een jammerlijk ongeval, waarbij de gelijknamige 27-jarige zoon van Mabrée om het leven kwam. Zijn weduwe, Sidonie Flasse, startte hierop een procedure tegen de vennootschap, in eigen naam en in naam van haar 18 maanden oude dochter Laure Mabrée. Op haar beurt dagvaardde de vennootschap Vincent Mabrée *père* in gedwongen tussenkomst en vrijwaring. Die laatste beweerde tijdens het proces dat hij slechts een eenvoudige putwerker (*ouvrier puisatier*) was en toevallig ook het hoofd van een arbeidersbrigade (*chef de brigade d'autres ouvriers*). De overeenkomst die hij afgesloten had met de *Société de Houssu* was identiek aan alle andere overeenkomsten van die aard tussen steenkoolondernemingen en putwerkers (*puisatiers* of *couverleurs*). Mabrée verrichtte net als de andere arbeiders handenarbeid bij het graven van de put. Hij werd, net zoals zijn werkmakkers, niet betaald voor het uitgevoerde werk, maar wel voor zijn persoonlijke aandeel in het werk, dat berekend werd op basis van het aantal dagen dat gewerkt was, de vooruitgang die geboekt was en de vaste eenheidsprijs. Op die manier verdiende hij evenveel als de andere putwerkers, namelijk gemiddeld 5 à 6 frank per dag. Wel kreeg hij, omdat hij belast was met het recruteren van de putwerkers en hun chef was, een supplementaire premie van vijf frank per gedolven meter.

Op 24 april 1891 diende de rechtbank zich uit te spreken over de rechtsverhouding tussen metselaar Adhémar Dubois en de *Société anonyme du Levant de Flénu* naar aanleiding van een arbeidsongeval van Julien Wanquier bij het plaatsen van een stoomketel in de vierde put van de genoemde vennootschap.¹⁸⁴² Uit het strafdossier kwam naar voor dat de zware stoomketel blijkbaar slecht vastgemaakt was, waardoor hij tijdens de installatie was gekanteld en de rechterhand van Wanquier had geplet. De rechtbank stelde ook vast dat het plaatsen van de ketel '*avait été entrepris à forfait*' door Dubois en dat hij deze opdracht uitgevoerd had met een aantal arbeiders die door hem aangeworven, geleid en betaald werden. De rechtbank was dan ook van mening dat artikel 1384, 3de lid BW niet van toepassing was ten aanzien van de vennootschap. De aansprakelijkheid van de aansteller ten aanzien van de schade veroorzaakt door zijn aangestelde was immers gebaseerd op de afhankelijkheidsrelatie tussen beide, '*l'état de dépendance directe de ce dernier vis-à-vis du commettant*'. Opdat Dubois aanzien zou kunnen worden als een aangestelde van de vennootschap, moest die laatste gezag en leiding op hem uitgeoefend hebben, bijvoorbeeld door aanwijzingen gegeven te hebben over de manier waarop het aangenomen werk uitgeoefend moest worden, wat hier duidelijk niet het geval was.¹⁸⁴³ Dubois kon bijgevolg niet beschouwd worden als een aangestelde van de vennootschap, die daardoor vrijuit ging.

¹⁸⁴¹ 189001A21021891.

¹⁸⁴² 189010A24041891.

¹⁸⁴³ 'pour que Dubois puisse être considéré comme préposé de la société, il faudrait que celle-ci eût exercé sur lui une véritable autorité, qu'elle lui eût imposé une direction en se réservant de lui donner des ordres sur le mode d'exécution du travail entrepris, ce qui n'est pas le cas de l'espèce.'

In 1900-1901 werd een gelijkaardige procedure gevoerd naar aanleiding van het ongeval van Jules Barbieux op 4 augustus 1899.¹⁸⁴⁴ Ook hier was de vraag of *entrepreneur* Valentin Mest aanzien kon worden als een aangestelde van de vennootschap, in de betekenis van artikel 1384 BW. De rechtbank stelde hier: *‘Pour que Mest puisse être considéré comme le préposé de la Société, il faudrait que celle-ci eût exercé sur lui une véritable autorité ; qu’elle se fut réservé le droit de lui donner des ordres quant aux modes d’exécution de l’ouvrage’*. In voorliggend geval had Mest *‘exclusivement’* de leiding en het toezicht op de werken uitgeoefend en kon hij dan ook niet beschouwd worden als een aangestelde van de vennootschap.

In de bovenstaande gevallen ging het telkens duidelijk om externen die een welomlijnde en vaak technisch moeilijke opdracht kwamen vervullen. Voor de eigenlijke mijnwerkers was de rechtbank inschikkelijker, zoals blijkt uit de procedure naar aanleiding van het dodelijk arbeidsongeval van Casimir Blase op 13 september 1882 in een mijnput van de *Société des charbonnages du Grand Buisson* te Hornu.¹⁸⁴⁵ Hier stelde de verwerende vennootschap dat het slachtoffer niet in haar dienst was en niet voor haar gewerkt had. De rechtbank veegde dit argument evenwel van tafel in haar vonnis van 14 november 1885. Het feit dat Casimir Blase voor de rekening van een *entrepreneur d’ouvrage* of een *chef de trait* gewerkt had, was niet van die aard om de vennootschap te bevrijden van de aansprakelijkheid die zij kon lopen naar aanleiding van ongevallen die zich in haar mijn voorgedaan hadden. Immers, *‘cet entrepreneur n’est en réalité qu’un intermédiaire pour le règlement de salaire de fournir avec lequel il travaille et pour faciliter l’organisation du travail d’exploitation’*. Voor de rechtbank was het duidelijk dat de mijnvennootschap de eigenlijke werkgever was. Zij was bijvoorbeeld in het bezit van de werkmansboekjes van de arbeiders die met deze *chef de trait* werkten. Verder kon zij beschikken over de boetes die deze arbeiders opgelopen hadden tijdens de uitvoering van hun dienst. Ten slotte waren deze arbeiders in eigen naam aangesloten bij de *‘caisses de prévoyance et de secours établies en leur faveur avec le concours des sociétés charbonnières’*.

In de burgerlijke procedure naar aanleiding van het arbeidsongeval van Augustin Bruyère gebruikte de *Société du charbonnage des 12 actions du Couchant du Flénu* ook het argument dat hij niet haar aangestelde was.¹⁸⁴⁶ Eiser had evenwel een aantal documenten neergelegd waaruit bleek dat de verwerende vennootschap zich in haar overeenkomsten met ondernemer Cornez het recht voorgehouden had om toe te zien op de werken en deze te leiden. In casu had de *directeur des travaux* inderdaad aanwijzingen gegeven over de manier waarop de muur afgebroken moest worden. Volgens de rechters waren er slechts twee mogelijkheden. Ofwel had verweerster de macht om bevelen te geven aan de arbeiders – in voorkomend geval kon niet ontkend worden dat deze haar aangestelden waren.¹⁸⁴⁷ Ofwel moest men erkennen dat de verwerende vennootschap zich niets aangetrokken had van het toezicht en geen enkele controle uitoefende. In dat geval had de vennootschap zeker een fout begaan, aangezien het om een bijzonder gevaarlijk werk ging en om muren die haar eigendom waren en die zich in de omgeving van de mijn bevonden. De rechtbank besloot: *‘Attendu que cette responsabilité existe donc d’une manière certaine soit qu’elle résulte de la disposition de l’article 1384 du code civil, soit qu’elle doive se déduire des principes généraux sur la faute’*. De vennootschap was met andere woorden sowieso aansprakelijk.

Een andere sector waar wij deze interessante problematiek aantreffen waren de openbare werken. Pierre Landuyt, een dagloner uit Heist aan zee was in dienst van Nicoise en Delcuve, twee *constructeurs mécaniciens*, toen hem op 14 februari 1874 een arbeidsongeval overkwam bij de

¹⁸⁴⁴ 190003A27041901.

¹⁸⁴⁵ 188502A14111885.

¹⁸⁴⁶ 189003A13121890.

¹⁸⁴⁷ *‘Que si la société du Couchant du Flénu avait le pouvoir de donner des ordres aux ouvriers, on ne peut méconnaître qu’ils ne fussent ses préposés en même temps qu’ils étaient ceux de l’entrepreneur.’*

montage van een nieuwe brug in Dudzele (bij Brugge).¹⁸⁴⁸ Blijkbaar had men de stukken van de nieuwe brug zitten assembleren op de oude brug, waardoor deze laatste bezweken was onder het gewicht. Landuyt was hierbij zwaar ten val gekomen. Sindsdien was hij invalide en niet meer in staat te werken, waardoor hij een beroep moest doen op de openbare liefdadigheid om te overleven. Tijdens het proces beweerden Nicoise en Delcuve dat Landuyt een arbeider was van een zekere Joseph Grundman, met wie zij een overeenkomst gesloten hadden om tegen een bepaalde prijs de oude brug te demonteren en de nieuwe te assembleren.¹⁸⁴⁹ Op 24 mei 1879 deed de rechtbank uitspraak in deze zaak. Nicoise en Delcuve waren als concessiehouders van openbare werken gehouden om op hun verantwoordelijkheid – *‘à ses risques et périls’* – de werken aan de brug te Dudzele uit te voeren. Dit betekende dat zij erover moesten waken dat alle maatregelen genomen werden in het belang van de openbare veiligheid en in het bijzonder die van de arbeiders die er tewerkgesteld waren. Het feit dat zij een overeenkomst gesloten hadden met een van hun arbeiders, bevrijdde hen niet van de algemene verplichting tot voorzichtigheid in verband met de veiligheid van de arbeiders. Het lastenkohier stelde immers expliciet dat de montage van de brug onder het voortdurende toezicht van de verweerders moest gebeuren. Deze verantwoordelijkheid, die duidelijk opgenomen was in het lastenkohier, kon niet zomaar afgewimpeld worden naar bepaalde tussenpersonen, *‘alors surtout qu’il s’agit de la partie de l’entreprise qui par sa nature devait nécessiter des précautions spéciales’*. Nicoise en Delcuve werden dan ook aansprakelijk gesteld voor het ongeval en de schade die dit veroorzaakt had aan Pierre Landuyt, die 10.000 frank schadevergoeding toegekend kreeg.

Dergelijk lastenkohier vonden wij overigens ook terug in de zaak van Ferdinand Hotton, die op 13 december 1892 omstreeks 17u15 in een 30-meter diepe put viel bij de openbare werken aan het *canal du Centre* die uitgevoerd werden door *Jean Cousin et frères* met standplaats te Sint-Gillis Brussel.¹⁸⁵⁰ Artikel 21 § 2 van het algemeen lastenkohier gedateerd op 1 augustus 1881 luidde:

‘Toutes les fautes que l’entrepreneur pourrait commettre, engageant sa responsabilité personnelle, met à sa charge, sans recours de la part contre le commettant, actuellement l’Etat belge, tous les dommages de l’espèce.’

In artikel 13 § 3 werd bovendien vermeld dat de aannemer alle noodzakelijke maatregelen moest nemen om de openbare veiligheid en de veiligheid van de arbeiders te waarborgen, met inbegrip van het plaatsen van een solide borstwering en het verlichten van de gevaarlijke plaatsen tijdens de nacht. De rechtbank achtte hier de beweerdelijke fout die verweerders begaan zouden hebben uiteindelijk niet bewezen.

Naast de mijnbouw en de openbare werken waren er nog een paar sectoren waar we een glimp konden opvangen van de onderliggende arbeidsverhoudingen. Ernest Huart bijvoorbeeld werkte als dagloner in de groeve van Hippolyte Michaux-Blase te Ecaussines-d’Enghien toen hem een dodelijk arbeidsongeval overkwam.¹⁸⁵¹ Voor de rechtbank ontstond zich een discussie over de vraag voor wie Huart nu eigenlijk precies werkte. Volgens Adeline Greuze, de weduwe van het slachtoffer, was haar echtgenoot zaliger in dienst van Michaux-Blase en ze somde een aantal feitelijkheden op om dit te bewijzen. Om te beginnen ontving Huart zijn bevelen van Michaux-Blase en werd hij door hem betaald. Ook het materiaal waarmee hij werkte behoorde toe aan de eigenaar van de groeve, die dit materiaal beheerde en er op toezag. Hippolyte Michaux-Blase zag de zaken enigszins anders. Het arbeidsongeval was gebeurd tijdens grondwerken (*travaux de*

¹⁸⁴⁸ 187601A06041877.

¹⁸⁴⁹ ‘Que celui-ci avait entrepris à forfait le montage du nouveau pont à Dudzele, ainsi que la démontage de l’ancien moyennant un prix global arrêté et convenu entre lui et les défendeurs’.

¹⁸⁵⁰ 189503A07031895.

¹⁸⁵¹ 188403A05021886.

terrassment) die uitgevoerd werden à l'entreprise door een zekere Pierre Lefranc. Het was Lefranc die Huart aangeworven had en die hem betaalde. Michaux-Blase had dan ook niets te maken met Huart of met het ongeval. Het enige wat hij gedaan had was een overeenkomst afgesloten met Lefranc, om voor een overeengekomen bedrag bepaalde grondwerken uit te voeren. Voor de rest hadden Lefranc en Huart niets te maken met de uitbating van de groeve.

Een ander voorbeeld betrof de cokesovens.¹⁸⁵² Emile Saucez had de *Société anonyme du charbonnage de la Grande Machine à Feu de Dour* voor de burgerlijke rechtbank van Bergen gedaagd om vergoeding te krijgen voor het arbeidsongeval dat hem overkomen was bij het manoeuvreren met een kraan bij de cokesovens. Uit zijn betoog kwam naar voor dat er weliswaar een onderscheid gemaakt werd tussen zogenaamde '*ouvriers enfourneurs*', die de kolen bijhaalden en in de oven smeten, en de '*ouvriers calcineurs*', die de poorten openden en sloten, maar volgens eiser kwam het dagelijks voor dat de verschillende categorieën arbeiders de verschillende taken door elkaar uitvoerden: '*Il arrive quotidiennement aux ouvriers attachés au travail des fours à coke de faire indistinctement toutes les manoeuvres, enfourner, transporter le charbon, extraire le coke, lever les portes des fours; qu'aucune division réglementaire n'est établi pour ce travail*'. Het was tijdens dergelijk wisselen van taken dat het ongeval gebeurd was. De rechtbank was hier van mening dat de goede uitvoering van de arbeid en de meest elementaire regels van de voorzichtigheid geboden dat de arbeiders zich aan hun gebruikelijke arbeid hielden. In casu kon de vennootschap niets verweten worden.

Een laatste interessante procedure die wij hier bespreken werd opgestart in de nasleep van het arbeidsongeval van Léon Bausière op 5 oktober 1898 op de binnenkoer van de *sucrerie* van Brugelette.¹⁸⁵³ Léon was een kar met suikerbieten aan het lossen toen hij door een bruuske beweging van de kar viel en zwaar gewond raakte. Hij werd onmiddellijk naar het ziekenhuis van Ath gevoerd, waar hij meer dan zes maanden in behandeling bleef. Hij zou voor de rest van zijn leven invalide blijven. Voor de rechtbank weerde de *Société anonyme "sucrerie de Brugelette"* zich als een duivel in een wijwatervat om de aansprakelijkheid voor dit ongeval van zich af te schuiven. Zij hanteerde hierbij de ondertussen vertrouwde evasieve manoeuvres: Bausière was geen werknemer van haar en hij kwam niet voor op de loonlijsten (*feuilles de salaires*). Op het ogenblik van de bietenoogst handelde zij met een aantal arbeiders die op hun beurt andere arbeiders inschakelden om de bieten te lossen die de boeren naar de suikerraffinaderij brachten. Als Léon Bausière aan de slag was op de binnenkoer, dan was het niet voor rekening van verweerster, maar wel voor een *entrepreneur de déchargement*. Eiser bracht hier tegen in dat het lossen van de bietenkarren in alle suikerraffinaderijen en zeker in het bedrijf van verweerster een *travail à la tâche* was, die door twee of meer arbeiders vervuld werd die samen een *brigade* vormden. Deze arbeid werd uitgevoerd in het bedrijf van verweerster onder het toezicht en de leiding van een van haar werknemers die het werk verdeelde onder de aanwezige arbeiders. Elke twee weken betaalde verweerster aan elk van de arbeiders het loon dat hem toekwam. Als ultiem bewijs dat hij wel degelijk in dienst was van verweerster wierp Léon Bausière zijn treinticket in de strijd. Verweerster had namelijk aan Bausière een certificaat bezorgd waaruit bleek dat hij bij haar in dienst was en met dit getuigschrift kon Bausière bij de spooradministratie een weekbiljet kopen om zich elke dag van Ath, zijn woonplaats, naar Brugelette te begeven.

Uit de bovenstaande casussen blijkt heel mooi de soms grote complexiteit van de arbeidsverhoudingen op het einde van de negentiende eeuw. Heel wat aspecten van het productieproces in de mijnbouw, de groeven, de cokesproductie en zelfs de suikerproductie werden uitbesteed aan arbeider-aannemers die op hun beurt andere arbeiders in dienst namen.

¹⁸⁵² 188602B14041888.

¹⁸⁵³ 189903A30111899.

Deze voorbeelden tonen aan dat het *contrat de louage d'ouvrage* in de traditionele betekenis van het woord op dat ogenblik nog springlevend was. Het is dus bijzonder gevaarlijk om onze moderne opvattingen in verband met de arbeidsovereenkomst – arbeid tegen loon onder gezag – blindelings over te planten op de economische realiteit van dat moment.

5.4.4.3 Artikel 1385 BW

Artikel 1385 BW slaat op de aansprakelijkheid voor de schade die veroorzaakt werd door dieren.¹⁸⁵⁴ In een aantal specifieke gevallen deed de eiser een beroep op dit artikel om vergoeding te krijgen voor de schade die hij geleden had. Het ging hierbij meestal om ongevallen in de landbouwsfeer. De twaalfjarige Léopold Dehon bijvoorbeeld was met paard en kar op weg toen hij uitgleed op het ijs, waarbij zijn been verpletterd werd onder een van de wielen van de kar.¹⁸⁵⁵ Hem werd hiervoor uiteindelijk op 9 april 1892 een bedrag van 1.000 frank toegekend. In een andere zaak werd de uit Onkerzele afkomstige landbouwersknecht Charles Louis Schollaert op 20 november 1898 belast met het terughalen van een jong paard van de weide.¹⁸⁵⁶ Op het ogenblik dat hij de halster pakte, werd hij door het paard gewelddadig tegen de grond geworpen waarbij hij zwaar gewond raakte. Op 12 februari 1896, omstreeks half vijf in de namiddag was Rupert Blondiau, in dienst bij landbouwer François Dubois uit Dour, op weg met een kar met twee paarden, toen een van de paarden op hol sloeg.¹⁸⁵⁷ Blondiau brak hierbij zijn been. Een bijzonder geval vormde de procedure van Augustine Baete, een dienstmeid, die in haar duim gebeten werd door de hond van haar baas, een landbouwer uit Bergen.¹⁸⁵⁸ Het ging blijkbaar om een bijzonder gemene hond, die tevoren reeds verschillende mensen gebeten had. Omwille van de ernst van de verwonding werd de arme dienstmeid op 17 maart 1894 een schadevergoeding van maar liefst 3.000 frank toegekend.

In een aantal gevallen werd een beroep gedaan op artikel 1385 BW om schadevergoeding te krijgen na een ongeval met een paard tijdens het ondergronds transport in de mijnen.¹⁸⁵⁹ In *Germinal* van Emile Zola vinden wij een aantal pakkende beschrijvingen van het droeve lot van deze mijnpaarden terug. Zo verhaalt Zola hoe *Trompette*, een driejarige schimmel, naar beneden gebracht werd. Hij werd er verwelkomd door de oude knol *Bataille* die reeds 10 jaar ondergronds corvee verrichtte, zonder ooit nog het daglicht aanschouwd te hebben. Van de roman terug naar de realiteit. De minderjarige Jules Devos werd op 15 juli 1887 het slachtoffer van een arbeidsongeval ten gevolge van een instorting veroorzaakt door een paard van de *Société anonyme des charbonnages de La Louvière, La Paix et Saint-Vaast*.¹⁸⁶⁰ Deze verweerster wierp in conclusies enkel op dat haar geen fout te verwijten viel, zonder verder te verduidelijken. De rechtbank oordeelde op 11 januari 1890 dat de eiser geen fout te bewijzen had van verweerster, aangezien de wetgever een vermoeden van fout ingesteld had ten aanzien van de eigenaar van een dier of ten aanzien van degene die er gebruik van maakt. Hieruit vloeide voort, conform artikel 1352 BW, dat eiser geen

¹⁸⁵⁴ De tekst van artikel 1385 luidt als volgt: 'De eigenaar van een dier, of, terwijl hij het in gebruik heeft, degene die zich ervan bedient, is aansprakelijk voor de schade die door het dier is veroorzaakt, hetzij het onder zijn bewaring stond, dan wel verdwaald of ontsnapt was'. D. HEIRBAUT en G. BAETEMAN (ed.), *Cumulative editie van het Burgerlijk Wetboek. De huidige en de originele tekst met alle wijzigingen in België van 1804 tot 2004*, Mechelen, Kluwer, 2004, 1250.

¹⁸⁵⁵ 189011A09041892.

¹⁸⁵⁶ 189912A09021901.

¹⁸⁵⁷ 189617A10041897.

¹⁸⁵⁸ 189212A17031894.

¹⁸⁵⁹ In het vonnis op datum van 26 juli 1900 in de procedure van Emile Parmentier schreven de rechters dat het ongeval van Parmentier niet het gevolg geweest was van een abnormale beweging van de paarden van de *Société anonyme des charbonnages de La Louvière et Sars Longchamps*, maar wel van een val van Parmentier. Hier werd artikel 1385 BW niet expliciet vermeld, maar vermoedelijk baseerde eiser zich op dit artikel. 189806A26071900.

¹⁸⁶⁰ 188903A11011890.

fout moest bewijzen.¹⁸⁶¹ Verweerster kon weliswaar het tegenbewijs leveren, maar deed dit hier niet, zodat de rechtbank haar aansprakelijk achtte voor het ongeval. Op 23 april 1891 werd zij uiteindelijk veroordeeld tot het betalen van een schadevergoeding van 5.000 frank.

Op 8 juli 1892 omstreeks half negen 's morgens was Victorien Ramaix de wagons geladen met hout los te maken toen het trekpaard zich onverwachts opnieuw in beweging zette.¹⁸⁶² Hierdoor viel het hout van de wagon op het hoofd van eiser. Hierbij werd hij aan zijn linker oog geraakt, waardoor hij uiteindelijk volledig blind werd. De *Société anonyme des charbonnages de Strépy-Bracquegnies* bestreed deze versie van de feiten. Volgens haar had Ramaix tegen niemand iets gezegd over het 'ongeval'. Er was bovendien geen enkel spoor van verwonding te bespeuren. Zijn blindheid werd volgens de vennootschap dan ook niet veroorzaakt door een ongeval, maar wel door een oogziekte. De rechtbank volgde deze laatste versie en wees op 3 november 1894 de vordering van Ramaix af wegens ongegrond.

Een laatste casus betrof het arbeidsongeval dat mijnwerker Louis Dhainin uit Elouges overkwam in een van de mijnen van de *Société anonyme des charbonnages unis de l'ouest de Mons*.¹⁸⁶³ Dhainin was bezig twee wagons met aarde aan het verplaatsen met behulp van een paard toen het onheil gebeurde. In de burgerlijke procedure die hij hierna opstartte om schadevergoeding te bekomen baseerde hij zich onder andere op artikel 1385 BW. De rechtbank wees zijn vordering af, omdat verweerster op het ogenblik van de feiten niet langer de bewaring had over het paard en artikel 1385 in casu dus niet van toepassing was.

5.4.4.4 Artikel 1386 BW

Als laatste in het rijtje met artikelen in verband met de buitencontractuele aansprakelijkheid is er artikel 1386 dat de aansprakelijkheid regelt van de eigenaar van een gebouw voor de schade die door de instorting ervan veroorzaakt is, wanneer deze te wijten is aan verzuim van onderhoud of aan een gebrek in de bouw.¹⁸⁶⁴ We vonden in totaal vier procedures terug waarin dit artikel ingeroepen werd om de schade te laten vergoeden.¹⁸⁶⁵

Henri Brulard was aan de slag in een put van de *Charbonnage de l'Escouffiaux* (toebehorend aan de *Société des charbonnages Belges*) toen hij gedood werd door een baksteen op het hoofd. Zijn weduwe baseerde zich op artikel 1386 BW met de argumentatie dat de baksteen enkel losgekomen kon zijn van de rand van de put doordat hij slecht vastgemetseld was. De rechtbank verwierp deze argumentatie. Minstens moest eiseres het gebrek aan onderhoud of de constructiefout bewijzen die aan de grondslag gelegen zou hebben van het feit dat de baksteen naar beneden gevallen was. Er kon niet zomaar vanuit gegaan worden dat de baksteen slecht gemetseld was. Er konden namelijk ook andere redenen aan de oorsprong liggen van de val van de baksteen (zoals *la poussée des terrains*).

Artikel 1386 BW werd eveneens ingeroepen in de procedure die ingesteld werd door Amélie Delhayé naar aanleiding van het dodelijk arbeidsongeval van haar echtgenoot Jean Baptiste Restieau in de groeve van de *Société Vincent Gauthier, Lestienne et Cie* te Soignies.¹⁸⁶⁶ Restieau was

¹⁸⁶¹ 'Het wettelijke vermoeden ontslaat degene in wiens voordeel het bestaat, van ieder bewijs.' Eerste lid artikel 1352 BW.

¹⁸⁶² 189218A.

¹⁸⁶³ 189709A23071898.

¹⁸⁶⁴ 'De eigenaar van een gebouw is aansprakelijk voor de schade door de instorting ervan veroorzaakt, wanneer deze te wijten is aan verzuim in onderhoud of aan een gebrek in de bouw.' Artikel 1386 BW.

¹⁸⁶⁵ De verwante procedures in verband met de gebroeders Bouillez bespreken wij in het volgende hoofdstuk.

¹⁸⁶⁶ 189323A28011897.

omgekomen door de instorting van een eenvoudige groevewand (*mur de carrière*). De rechters waren hier van mening dat de vennootschap wel degelijk aansprakelijk was voor dit ongeval en veroordeelden haar tot het betalen van een schadevergoeding van 6.000 frank voor de weduwe en 2.000 frank voor het minderjarig kind.

Een laatste procedure betreft het ongeval van Cyprien Faussez op 22 april 1899 in een steenkoolmijn van de *Société du Grand Buisson*.¹⁸⁶⁷ De eiser stelde hier dat de inzakking van het houten stutwerk een *ruine de bâtiment* was die de aansprakelijkheid van de verwerende vennootschap met zich meebracht op basis van artikel 1386 BW. De rechters verwierpen dit argument. Onder 'gebouw' moest elke constructie begrepen worden die opgericht was met materialen gekozen door de eigenaar en met de bedoeling te blijven bestaan. Een mijngalerij viel hier niet onder: '*Attendu qu'une galerie de mine est un passage provisoire, creusé sous le sol, pour le service du charbonnage, et que l'on remblaie quand il devient inutile à l'exploitation*'.

5.4.5 Besluit

De burgerlijke procedures inzake arbeidsongevallen bevonden zich op het snijpunt van twee werelden, waarbij zij weggeplukt werden uit de beslotenheid van de werkvloer om blootgesteld te worden aan een juridische kwalificatie door professionele juristen (advocaten en magistraten). Het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht inzake arbeidsongevallen was daarom onmiskenbaar een kind van beide werelden, met een hybride karakter.

Enerzijds maakte het deel uit van het algemeen buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht, zoals vervat in de artikelen 1382 en volgende van het Burgerlijk Wetboek. De rechters gingen hierbij concreet na of de schadeverwekkende gebeurtenis (= het arbeidsongeval) te kwalificeren was als een onrechtmatige daad en of iemand hiervoor aansprakelijk gesteld kon worden. Als het ongeval bijvoorbeeld veroorzaakt werd door een paard, kon dit onder de toepassing van artikel 1385 BW vallen en kon de eigenaar van het paard – bij een arbeidsongeval doorgaans de werkgever – aansprakelijk gesteld worden. Het meest ingeroepen artikel was evenwel artikel 1382 BW, waarbij op zoek gegaan werd naar een fout van de werkgever. Deze werd ook onrechtstreeks aangevallen via een fout van zijn werknemers (aangestelden) op basis van artikel 1384, 3de lid BW.

Anderzijds werd het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht inzake arbeidsongevallen gekenmerkt door een aantal elementen die er iets bijzonders van maakten. Een arbeidsongeval speelde zich allereerst af in een specifieke omgeving, de 'werkvloer', die gekenmerkt werd door bepaalde gevaren (ten gevolge van de machinerie of plaatsgesteldheid) en eigen regels (al dan niet vervat in arbeidsreglementeringen). De persoon van de arbeider speelde eveneens een belangrijke rol in het aansprakelijkheidsvraagstuk, omdat de leeftijd en ervaring determinerend waren voor de al dan niet geschiktheid om welbepaalde taken uit te voeren. Bij de beoordeling van de arbeidsongevallen was ten slotte ook de arbeidsrelatie van belang.

Door de toename van het aantal procedures inzake arbeidsongevallen werden geleidelijk bepaalde krijtlijnen zichtbaar. Er rustte bijvoorbeeld een zwaardere verantwoordelijkheid op de schouders van de werkgevers ten aanzien van het tewerkstellen van kinderen. De werkgevers moesten verder hun werknemers in veilige omstandigheden laten werken, wat onder andere impliceerde dat de nodige veiligheidsmaatregelen genomen moesten worden ter preventie van arbeidsongevallen. De rechtspraak ontwikkelde op die manier bepaalde algemene normen voor

¹⁸⁶⁷ 190210A02071903.

veiligheid op het werk, waarvan de niet naleving gesanctioneerd werd met een veroordeling tot schadevergoeding.

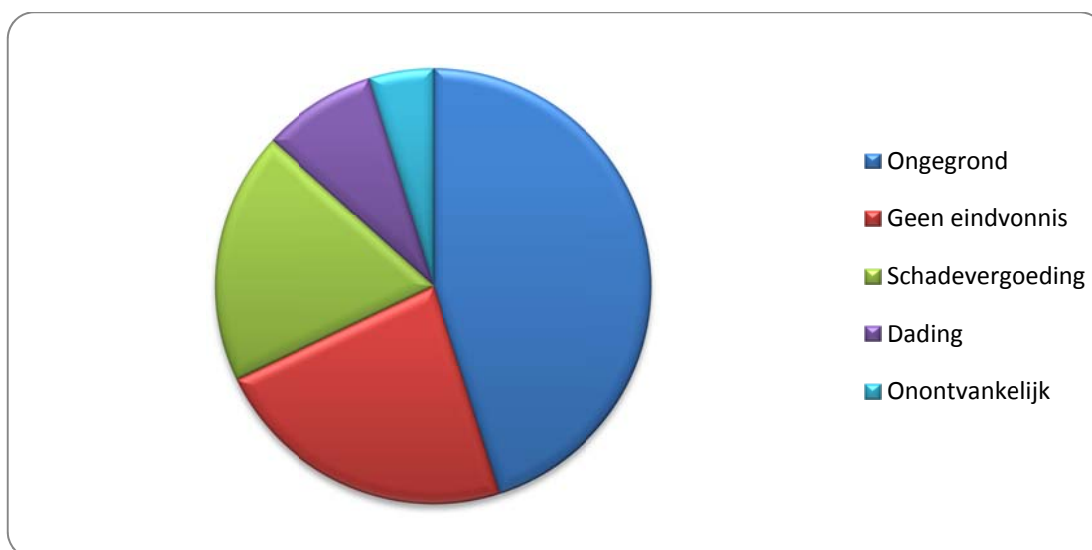
5.5 Par ces motifs, le tribunal...

5.5.1 Inleiding

In deze afdeling bestuderen we allereerst de uitkomst van de burgerlijke procedures. Een procedure opstarten was een zaak, ze tot een goed einde brengen een andere. Daarna worden de toegekende schadevergoedingen van naderbij bekeken.¹⁸⁶⁸

5.5.2 Een afvallingskoers voor volhouders

Het was niet zo eenvoudig om via een procedure buitencontractuele aansprakelijkheid schadevergoeding te verkrijgen ter compensatie van de schadelijke gevolgen van een arbeidsongeval. Van de 293 procedures inzake arbeidsongevallen waarvan wij sporen aantreffen tussen 1870 en 1903 waren er slechts 80 waarbij een schadevergoeding toegekend werd (27%), waarvan 25 bovendien duidelijk het gevolg waren van een dading. In 67 gevallen vonden wij geen eindvonnis terug (23%). In de helft van de gevallen werd de vordering afgewezen, wegens onontvankelijk (5%) of ongegrond (45%).¹⁸⁶⁹ Deze verhouding wordt gevisualiseerd in de onderstaande grafiek.

Grafiek 21 Uitkomst van de burgerlijke procedures inzake arbeidsongevallen in Bergen (1870-1903)

¹⁸⁶⁸ Zie in dit verband: B. DEBAENST, L'évaluation judiciaire des dommages-intérêts des accidents du travail à la fin du XIXe siècle en Belgique: le cas de Mons, in: J. HOREAU-DODINAU, G. METAIRIE en P. TEXIER (ed.), *La victime. II. Réparation du dommage*, Limoges, PULIM, 2009, 415-437.

¹⁸⁶⁹ Wat de onontvankelijkheidsgronden betreft, kunnen wij verwijzen naar wat er hierboven reeds gezegd werd. In 11 van de 14 gevallen ging het om verjaring. In een aantal gevallen werd de vordering zowel onontvankelijk als ongegrond verklaard. Deze procedures hebben wij geklasseerd onder de procedures die als ongegrond bestempeld werden, omdat hier een inhoudelijke appreciatie gebeurd is door de rechters. Bij wijze van voorbeeld: in de allereerste door ons bestudeerde burgerlijke procedure werd François Vandenbroecke 'non recevable ni fondé en sa demande' verklaard. 187002B30111871.

Een aantal opmerkingen zijn hier op hun plaats. Om te beginnen hebben wij in heel wat procedures (67) geen eindvonnis terugvonden, om de eenvoudige reden dat er nooit een eindvonnis geweest is. Hiervoor zijn een paar verklaringen te geven. Heel wat procedures liepen op een sisser af, omdat de eisers er onderweg de brui aan gaven. Na dagvaarding kwam de zaak voor de rechters, waar zij aan een eerste beoordeling onderworpen werd. In een aantal gevallen kwam men op deze eerste zitting reeds tot een eindvonnis, waarbij de vordering verworpen, dan wel aanvaard werd.¹⁸⁷⁰ Meestal werd de zaak nog niet onmiddellijk ten gronde beslecht, maar velden de rechters een tussenvonnis, waarin de partijen toegelaten werden de feiten ten gronde door alle middelen van recht te bewijzen, bijvoorbeeld door getuigenverhoren. In een aantal gevallen betekende dit blijkbaar het einde, omdat de eisers het om de een of andere reden niet meer zagen zitten om verder te procederen. Eerder dan er nog energie in te steken, werd gewoon de stekker uitgetrokken. Soms vroeg de verweerder voor de zekerheid toch (verstek en) vonnis, maar evengoed nam deze ook geen initiatief, waardoor de zaak verlaten en alleen op de rol bleef hangen.

Het kon ook gebeuren dat de partijen de gerechtelijke weg verlieten omdat zij in der minne tot een vergelijk kwamen. We hebben bijvoorbeeld een paar procedures gevonden waarbij de aansprakelijkheid vastgesteld werd en een medische expertise bevolen werd, waarna geen verdere sporen meer terug te vinden zijn van de procedure. Wat er hierna gebeurd is, valt niet met zekerheid te achterhalen. Waarschijnlijk kwamen de artsen tot een bepaalde vaststelling en werd op basis hiervan tot een zekere financiële overeenkomst gekomen – buiten de rechtbank.

In dit verband is het belangrijk om nogmaals in herinnering te brengen dat de rechtbank, de gerechtelijke weg, slechts een mogelijke te bewandelen weg was en dat van deze weg, op ieder ogenblik, afgeweken kon worden. Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van de dadingen. In zijn artikel uit 1901 schreef Jules Destrée reeds dat voor elke zaak die gepleit werd, er tien, misschien twintig waren, die eindigden met een dading.¹⁸⁷¹ De meeste dadingen werden buiten de rechtbank gesloten. Op 16 maart 1885 zond weduwe Dominique Lambert bijvoorbeeld een briefje naar de steenkoolmijn van *Le Grand Hornu* met de volgende smeebede:¹⁸⁷²

'Par suite du malheur qui vient de m'atteindre, je prends la respectueuse liberté de me recommander à votre bienveillance. La mort vient de me ravir mon mari au moment où il se préparait à fêter son jubilé de 50 années passées au service de vos établissements. Sans fortune primitive, les faibles économies qu'il a pu réaliser péniblement, ne me permettent pas de vivre dans l'aisance, mais la bonté et la générosité dont vous avez toujours fait preuve envers les familles de ceux qui vous avaient été loyalement et fidèlement dévoués, me permettent de croire que je n'aurai pas eu recours en vain à votre justice et à votre humanité.'

Er werd haar onmiddellijk en zonder discussie een jaarlijkse en levenslange uitkering van 600 frank toegekend door de directeur-zaakvoerder Legrand-Lecorps. De daaropvolgende dag zond zij een nieuw briefje om haar erkentelijkheid uit te drukken voor de generositeit van de vennootschap.

De bovenstaande casus met goede afloop vonden wij terug in de archieven van *Le Grand Hornu*. In onze strafdossiers vonden wij ook reeds een aantal sporen terug van dadingen die informeel

¹⁸⁷⁰ Wanneer de vordering manifest onontvankelijk of ongegrond was, werd zij afgewezen. Omgekeerd kon de zaak dermate duidelijk zijn dat onmiddellijk tot een veroordeling en toewijzing van schadevergoeding besloten kon worden.

¹⁸⁷¹ 'Pour une affaire de ce genre qui se plaide, il y en a dix, vingt peut-être, qui se transigent.' J. DESTREE, *Calcul et évaluation des dommages-intérêts dus aux victimes d'accidents*, *Revue des questions de droit industriel* 1901, 2.

¹⁸⁷² AEM, *Le Grand Hornu*, 1588.

afgesloten werden.¹⁸⁷³ In andere gevallen werden dadingen gesloten tijdens verzoeningszittingen van de vrederechters of de werkrechtersraden of werden de dadingen bekrachtigd voor de notaris.¹⁸⁷⁴

Wanneer partijen er niet in slaagden om tot een vergelijk te komen, lag vaak enkel de weg naar de burgerlijke rechtbank open. Charles Pety de Thozée, advocaat te Charleroi, zond op 6 januari 1883 een briefje naar *Le Grand Hornu*, waarin hij polste naar haar intenties ten aanzien van een minnelijke schikking in verband met het ongelukkig overlijden van Arthur Villers.¹⁸⁷⁵ Hij kreeg nul op het rekest en was genoodzaakt een burgerlijke procedure op te starten.

Tijdens dergelijke burgerlijke procedure konden partijen ook nog *en route* tot een vergelijk komen. In een vonnis van 3 juli 1902 luidde de motivatie van verweerster hiertoe als volgt: '*Attendu que la défenderesse, tout en contestant le bien fondé de la demande, déclare, pour faire bref procès et muni d'un sentiment humain, consentir à payer la dite somme de 4.500 francs*'.¹⁸⁷⁶ Een dading had immers grote voordelen voor de verwerende partij. Om te beginnen was het bedrag dat minnelijk overeengekomen kon worden veel lager dan de som die gevraagd werd in de dagvaarding, of die, in voorkomend geval, toegekend zou worden door de rechtbank indien de aansprakelijkheid in rechte vastgesteld zou worden.¹⁸⁷⁷ Vaak liet men ook de gerechtelijke intresten vallen.¹⁸⁷⁸ Een ander overduidelijk voordeel was dat de proces- en advocatenkosten beperkt bleven voor de verwerende partij. Bij een lange procedure konden deze kosten immers hoog oplopen, zoals blijkt uit de archieven van *Le Grand Hornu*. Hier vonden wij enkele zeldzame aanwijzingen over de honoraria en kostenstaten van pleitbezorgers en advocaten. In de bestudeerde dossiers liepen de kosten van de pleitbezorgers tussen 52,60 en 115,55 frank, terwijl de honoraria van de advocaten al snel 200 tot 300 frank bedroegen.¹⁸⁷⁹ Emile De Mot, advocaat bij het hof van beroep te Brussel, vroeg in 1895 een bedrag van 1.000 frank voor een succesvol pleidooi.¹⁸⁸⁰ Daarnaast waren er nog de kosten van de gerechtsdeskundigen, die varieerden volgens de complexiteit van hun opdracht, maar die in bepaalde gevallen ook hoog konden oplopen. In de hierboven vermelde procedure voor het hof van beroep te Brussel bijvoorbeeld zond Emile De Mot op 8 augustus 1895 een briefje naar zijn confrater Henri Saintelette, waarin hij meedeelde: '*Mon cher confrère, je vous envoie ce jour, comme papier d'affaire, le dossier Grand Hornu c/ Ghislain. Vous trouverez ci-joint la note de notre avoué, aux mentions qu'il reste dû 1.357,10 francs aux experts ! Je ne sais rien faire contre notre adversaire Pro Déiste...*' Deze getuigenis legt een van de grote problemen bloot van de procedures inzake arbeidsongevallen. Wat er ook gebeurde, de werkgevers verloren altijd, zelfs als zij het proces wonnen. Hun tegenstanders waren meestal onvermogene *pro Deo's*, waarop de kosten niet

¹⁸⁷³ Bij wijze van voorbeeld *supra* 301.

¹⁸⁷⁴ Wij hebben ons in dit onderzoek beperkt tot de bronnenreeksen van de correctionele en burgerlijke rechtbanken en tot de archieven van *Le Grand Hornu*, omdat deze de meeste informatie opleverden in verband met arbeidsongevallen. Om het fenomeen van de arbeidsongevallen volledig in kaart te brengen is verdergaand onderzoek nodig in de archieven van de vermelde instanties.

¹⁸⁷⁵ 'Le 27 décembre, le nommé Arthur Villers a été tué dans votre charbonnage. Je vous serai obligé de vouloir bien me faire savoir s'il entre dans vos intentions de régler par la voie amiable la question des dommages-intérêts auxquels a droit la famille de cet individu.'

¹⁸⁷⁶ 189906A20061901.

¹⁸⁷⁷ Enkele voorbeelden: van 20.000 frank naar 7500 frank (189201); van 20.000 frank naar 1750 frank (189324) ; van 50.000 frank naar 2.000 frank (189512); van 30.000 frank naar 400 frank (190005).

¹⁸⁷⁸ Enkele voorbeelden: 189324, 189601, 189602, 189603, 190219, 190220 en 190203.

¹⁸⁷⁹ AEM, *Le Grand Hornu*, 1591: 52,60 en 61,39 frank voor de pleitbezorgers en 200 frank voor de advocaat ; 1592: 98,10 en 115,55 voor de pleitbezorgers en 300 frank voor de advocaat. In beide gevallen ging het om een eenvoudige burgerlijke procedure die (voortijdig) eindigde met een dading. In complexere procedures die tot het einde uitgezweet werden, lagen de kosten vanzelfsprekend navenant hoger. Ter vergelijking, een gewone arbeider verdiende op dat ogenblik een paar frank per dag (zie ook verder bij de berekening van de schadevergoeding).

¹⁸⁸⁰ AEM, *Le Grand Hornu*, 1594.

gerecupereerd konden worden. Kale keien kan men niet stropen. Bij een dading kon de werkgever zijn evidente kosten tenminste nog een beetje beperken.

Voor de slachtoffers van arbeidsongevallen of hun nabestaanden had een dading ook voordelen. Om te beginnen konden zij onmiddellijk incasseren en hoefden zij niet te wachten tot de vaak lang aanslepende gerechtelijke procedure eindelijk afgerond was.¹⁸⁸¹ Een enkel voorbeeldje kan dit illustreren. Op 6 april 1893 gebeurde een arbeidsongeval in de steengroeve van Wincqz, waarbij Clément Pardonce het leven verloor.¹⁸⁸² Er werd een strafrechtelijk onderzoek opgestart, dat op 19 juli 1893 beëindigd werd met een beschikking buitenvervolginstelling van de raadkamer van Bergen.¹⁸⁸³ Constant Hubert Pardonce, de voogd van de arme wees Léontine Pardonce, vond hierop de weg naar de rechtbank en verkreeg op 13 oktober 1893 het voordeel van de kosteloze procedure. Anderhalf jaar later, op 4 april 1895 velde de rechtbank een tussenvonnis, waartegen beroep aangetekend werd door de *Société anonyme de la sucrerie P.J. Wincqz*. Op 10 maart 1896 volgde het arrest van het hof van beroep te Brussel, waarna getuigenverhoren afgenomen werden op 29 en 30 juni 1896. Er werd hierna over en weer geconcludeerd door partijen en op 11 december 1897 werd het eindvonnis uitgesproken waarbij de vordering afgewezen werd wegens ongegrond. De bovenstaande procedure is ietwat bijzonder doordat er tussenin beroep aangetekend werd, maar zelfs wanneer dit niet het geval was, konden burgerlijke procedures vaak jaren aanslepen.

Een andere motivatie voor de slachtoffers van arbeidsongevallen of hun nabestaanden om over te gaan tot het sluiten van een dading was de grote onzekerheid over een goede afloop van de procedure. Dit hoeft niet te verwonderen, gezien het grote aantal afgewezen zaken. Meer dan de helft van de zaken eindigde faliekant voor de eisers.¹⁸⁸⁴ Het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht wordt dan ook omschreven als een royaal vergoedingssysteem, maar enkel voor de *happy few*.¹⁸⁸⁵ Dit komt mooi tot uiting in de burgerlijke vonnissen van Bergen. Van de 293 procedures inzake arbeidsongevallen waarvan wij sporen aantreffen tussen 1870 en 1903 waren er slechts 80 waarbij een schadevergoeding toegekend werd (27%) en waarvan 25 bovendien duidelijk het gevolg waren van een dading.

Voor de volledigheid moet er overigens nog op gewezen worden dat de rechters in de weinige procedures waarin zij schadevergoeding toekenden soms ook nog rekening hielden met een gedeelde aansprakelijkheid, wanneer het slachtoffer zelf deels verantwoordelijk was voor het ongeval. De jonge Achille Grégoire bijvoorbeeld was op 22 juli 1885 aan de slag als leerjongen houtbewerking in het schrijnwerkersatelier van Valentien Alsteen.¹⁸⁸⁶ Hij verliet verschillende keren zijn werkplaats om door een gat in de deur Fernand Dequennes te beledigen en op hem te spuwen (sic!). De pesterijen moe, smet Fernand een werktuig naar de deur, dat door een ongelukkig toeval het oog raakte van de kleine pestkop. Hierdoor raakte het oog voor altijd verloren. Door dit ongeval, zijn lage intelligentie en zijn doofheid zou Achille nooit een ander

¹⁸⁸¹ Op het einde van de negentiende eeuw was er reeds een zekere gerechtelijke achterstand. Bovendien zorgde de formalistische procedure (met gerechtsdeurwaarders en pleitbezorgers) ervoor dat een procedure lang kon aanslepen. Over de geschiedenis van de gerechtelijke achterstand, zie S. FOCKEY, *En milieu de ce triomphe de la vapeur. Gerechtelijke achterstand: beleid in België (1830-1914)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling geschiedenis, Ugent, 2006.

¹⁸⁸² 189320B11121897.

¹⁸⁸³ Bergen 6 april 1893.

¹⁸⁸⁴ Zoals hierboven reeds aangegeven waren er van de 293 procedures 132 die eindigden op een '*non fondée*' en 14 op een '*non recevable*', samen 146 (= meer dan de helft). Daar kunnen nog een groot aantal van de 67 procedures bijgeteld worden waarin geen eindvonnis teruggevonden werd omdat de eisers de bui toch reeds zagen hangen en de kelk niet tot op de bodem wensten uit te drinken.

¹⁸⁸⁵ Zie I. BOONE, *Verhaal van derde-betalers op de aansprakelijke*, Antwerpen, Intersentia, 2009 en vooral dan hoofdstuk 1: aansprakelijkheidsrecht en andere vergoedingssstelsels: een verkenning, 15-28; zie ook I. BOONE, verhaal als derde-betalers op de aansprakelijke als instrument voor de toerekening van ongevalsschade, *TPR* 2010, 7-92.

¹⁸⁸⁶ 188705A20011888.

beroep kunnen leren. Op 1 december 1886 werd Fernand Dequennes veroordeeld tot een boete van 30 frank door de correctionele rechtbank van Bergen. In de burgerlijke procedure die hierna opgestart werd, betwistten Fernand Dequennes en zijn baas Valentin Alsteen hun aansprakelijkheid niet, maar wensten zij deze te verzachten door aan te tonen dat de kleine Achille Grégoire het ongeval uitgelokt had.

Dit neemt niet weg dat het interessant kan zijn voor ons onderzoek om de schadevergoedingen van dichterbij te bestuderen. We hebben het dan niet in de eerste plaats over de dadingen, maar wel over de procedures waarin de rechters in hun oordeel een berekening/appreciatie moesten maken van de schade en de schadevergoeding.

5.5.3 De schade en schadevergoedingen

5.5.3.1 Inleiding

In zijn artikel uit 1901 getiteld '*Calcul et évaluation des dommages-intérêts dûs aux victimes d'accidents*' gaf de bekende advocaat en socialistisch parlementair Jules Destrée de volgende getuigenis:¹⁸⁸⁷

'Il y a dix ans, les magistrats déguisaient souvent par le commode adverbe «équitablement» l'impuissance dans laquelle ils se trouvaient de raisonner leurs sentences. Ils se contentaient d'impressions, d'approximations au petit bonheur. Dans ces dernières années, les plus louables efforts ont été faits pour serrer de plus près la vérité: la justice qui n'est souvent qu'une façon de terminer les procès, a essayé de les juger.'

Volgens deze getuigenis zou er een merkbare verandering plaatsgevonden hebben in de rechtspraak met betrekking tot de berekeningen van schadevergoeding voor arbeidsongevallen in het laatste decennium van de negentiende eeuw. Vanuit onze invalshoek zou deze vooruitgang beschouwd kunnen worden als een specifieke uiting van het algemeen proces van juridisering van arbeidsongevallen. Het loont dan ook de moeite om de manier van berekenen van de schadevergoeding inzake arbeidsongevallen van naderbij te bestuderen.

Arbeidsongevallen leiden vooral tot personenschade, wat een verzamelterm is voor overlijdens- en letselschade.¹⁸⁸⁸ We beginnen met een analyse van de overlijdensschade.

5.5.3.2 Overlijdensschade

De belangrijkste overlijdensschade bestond uit het verlies van het voordeel dat de rechthebbenden trokken uit het inkomen en de arbeid van de overledenen. Er kunnen hier drie grote categorieën aan aanspraakgerechtigden onderscheiden worden, namelijk de weduwen, de kinderen en, in voorkomend geval, de ouders. Over de weduwen kunnen wij kort zijn. Het ging om echtgenotes van arbeiders die verongelukten. Wat de kinderen betreft, ging het om de minder-, maar soms ook meerderjarige kinderen die inwoonden bij het slachtoffer en op die manier konden genieten van

¹⁸⁸⁷ J. DESTRIÉE, *Calcul et évaluation des dommages-intérêts dûs aux victimes d'accidents*, *Revue des questions de droit industriels* 1901, 1.

¹⁸⁸⁸ Zie A. VAN OEVELEN, G. JOCQUÉ, C. PERSYN en B. DE TEMMERMAN, *Onrechtmatige daad: schade en schadeloosstelling* (1993-2006), *TPR* 2007, 933-1529.

zijn inkomsten.¹⁸⁸⁹ De minderjarige kinderen werden op verschillende manieren beschermd door het recht. Zoals wij hierboven reeds vermeld hebben in de procedure ingesteld door Sidonie Hallot, was een dading bijvoorbeeld enkel mogelijk mits goedkeuring van de familieraad en homologatie van de rechtbank van eerste aanleg (art. 467 BW).¹⁸⁹⁰ Een andere beschermingsmaatregel bestond erin dat de rechtbank beval om de toegekende schadevergoeding op een geblokkeerde rekening te plaatsen tot de meerderjarigheid.¹⁸⁹¹ In het vonnis waarbij de minderjarigen Joseph en Céline Longhais schadevergoeding kregen, luidde het bijvoorbeeld als volgt:¹⁸⁹²

‘Ordonne que par les soins de la dite tutrice et sous la contrôle du subrogé tuteur des dits mineurs et de la société défenderesse, si bon lui semble, des dites sommes de 2.156 francs et de 2.099 francs en principal revenant au mineurs seront placées en inscriptions nominatives au grand livre de la dette publique belge, 4,5 % jusqu’à leur majorité.’

De derde grote categorie bestond uit de ouders van slachtoffers van arbeidsongevallen. Charles Duez en zijn echtgenote Vénérande Maréchal uit Quaregnon startten bijvoorbeeld een procedure op naar aanleiding van het overlijden van hun zoon Joseph in een mijn van de *Société charbonnière d’Hornu et Wasmes*.¹⁸⁹³ De schade die zij door het voortijdig overlijden van hun zoon geleden hadden, *‘consiste en ce qu’ils sont privés de ce que leur rapportait le salaire de ce dernier’*. Joseph Duez was op het ogenblik van het overlijden 13 jaar jong, terwijl zijn vader en moeder respectievelijk 50 en 49 jaar oud waren. De meest gunstige hypothese voor de ouders was dat hun zoon bij hen zou blijven wonen zijn tot hun overlijden of minstens een stuk van zijn loon aan hen zou afstaan. Er diende evenwel rekening gehouden te worden met het feit dat Joseph misschien vroeger zou overleden zijn, of eerder van thuis vertrokken zou zijn, *‘pour une cause quelconque, service militaire ou établissement avant l’âge de 33 ans, époque du décès probable de ses parents’*, waardoor het billijk was de schadevergoeding met 30% te verminderen.

De volgende vraag was hoe het verlies aan inkomen uit beroepsarbeid begroot moest worden.¹⁸⁹⁴ Men begon met het recente en toekomstige loon te berekenen, vaak op basis van de loonboeken (*feuilles de salaire*).¹⁸⁹⁵ De zestienjarige Jean Baptiste Vanlyre verdiende bijvoorbeeld gemiddeld 2,03 frank per dag in de jaren 1870 tot 1872.¹⁸⁹⁶ Rekening houdende met de algemene loonsstijgingen en met de grotere verdienste op hogere leeftijd kwamen de rechters uit op een gemiddeld loon van 3,50 frank tot de leeftijd van 38 jaar.¹⁸⁹⁷ Dit gemiddeld dagloon werd vervolgens vermenigvuldigd met het aantal werkdagen per jaar – bij Jean Baptiste was dit 280 dagen – om het bruto jaarloon te verkrijgen. Van dit brutojaarloon ten bedrage van 980 frank moesten ten slotte de kosten van persoonlijk onderhoud afgetrokken worden om het nettoloon te verkrijgen. Volgens de rechtbank bedroegen deze kosten in het geval van Jean Baptiste minstens anderhalve frank per dag, wat

¹⁸⁸⁹ De minderjarigheid liep op dat ogenblik tot 21 jaar.

¹⁸⁹⁰ 187804A08081878.

¹⁸⁹¹ In 1902 luidde het als volgt: *‘Dit que cette somme sera convertie en une inscription au grand livre de la dette publique, au nom du dit mineur, à moins qu’il n’en soit autrement disposé par délibération du conseil de famille dûment homologuée, le tout sous la surveillance et la responsabilité du subrogé-tuteur.’* 190220A17071902.

¹⁸⁹² 187404A11071874.

¹⁸⁹³ 187402A11071874.

¹⁸⁹⁴ *‘Que pour apprécier le plus équitablement possible la réparation dû à la demanderesse et à ses enfants du chef de ces décès, il importa d’envisager ensemble les faits indiquant les ressources que procurait à cette famille le travail du sieur Lecomte, père, et ce qui pouvait aussi lui revenir du produit du travail du sieur Victor Lecomte.’* 187506A03071875.

¹⁸⁹⁵ 187507B06071876.

¹⁸⁹⁶ 187403A11071874.

¹⁸⁹⁷ Deze 3,50 frank per dag was een gemiddelde. Aan 20 jaar had hij waarschijnlijk 3,50 frank verdiend en aan 26 jaar 4 frank.

neerkwam op 547,50 frank per jaar. In deze casus bedroeg het netto jaarloon aldus 432,50 frank. Eisers vroegen in deze procedure ook compensatie voor de aanvullende landbouwwerkzaamheden die Jean Baptiste beweerdelijk uitgeoefend zou hebben naast zijn hoofdberoep als mijnwerker. De rechtbank ging er niet op in omdat eisers hiervan het bewijs niet geleverd hadden en omdat deze werkzaamheden niet al te belangrijk kunnen zijn geweest.¹⁸⁹⁸

De casus van Jean Baptiste Vanlyre geeft een inzicht in de manier waarop de gederfde inkomsten uit arbeid op dat ogenblik berekend werden. Deze manier van werken maakte natuurlijk het voorwerp uit van een uitgebreide casuïstiek. We gaan dan ook kort in op een aantal van die afzonderlijke parameters.

Allereerst, voor de berekening van de leeftijd werd gebruik gemaakt van zogenaamde sterftetafels (*tables de mortalité*). Een sterftetafel is een statistische beschrijving van het afstervingsproces van een bevolking, waarin men de sterftekansen en de levensverwachting op elke leeftijd kan terugvinden. In een vonnis van 21 november 1903 werd vermeld dat het ging om de sterftetafels van Pereire.¹⁸⁹⁹ Deze sterftetafels werden vooral gebruikt in de verzekeringsbranche, maar dus ook bij de berekening van de vergoeding na arbeidsongevallen in het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht. Over deze sterftetafels, die omschreven werden als '*les plus dignes de confiance*', bestond geen enkele discussie.¹⁹⁰⁰

Anders was het gesteld met het (gemiddelde) loon. Charles Louis Longhais bijvoorbeeld had 14 jaar als *ouvrier rameneur terres* gewerkt toen hij het slachtoffer werd van een dodelijk arbeidsongeval. Tijdens die 14 jaar had hij gemiddeld 3 frank per dag verdiend. Nu was het zo dat het gemiddeld loon in de periode 1870-1872 maar liefst 3,75 frank per dag bedroeg. Verweerster had hiertegen ingeroepen dat het loon van de mijnwerkers in 1872 uitzonderlijk hoog geweest was, door de buitengewone grote vraag naar steenkool en de bijhorende hoge prijzen in 1872. Ondertussen waren de prijzen en lonen alweer gezakt – vanaf 1873 beleefde België een van de grootste recessies uit haar geschiedenis. Volgens verweerster moest hier rekening mee gehouden worden om het gemiddelde toekomstig loon naar beneden te herzien tot slechts 3,5 frank. Hier werd door de eisers tegenin gebracht dat er ook zoiets bestond als de stijging van de levensmiddelenprijzen die ervoor zorgde dat de lonen na zekere tijd noodzakelijk moesten stijgen.¹⁹⁰¹ De rechtbank achtte uiteindelijk een gemiddeld dagloon van 4 frank realistisch, rekening houdende met de gemiddelde lonen uit de periode 1841-1871, die een geleidelijke stijging hadden laten zien.

¹⁸⁹⁸ 'Que d'ailleurs il n'y aurait là qu'un produit très peu important et peu susceptible d'appréciation dans l'espèce.'

¹⁸⁹⁹ 189807C21111903. Waarschijnlijk werd het hiernavolgend werk (of een latere druk) gebruikt: E. PEREIRE, *De l'intérêt composé des annuités et des rentes viagères*, Parijs, Mallet-Bachelier, 1860. In zijn 'Tableaux sur les questions d'intérêt et de finances' uit 1856 gaf Eugène Pereire overigens een grafische weergave van de sterftetafels van Northampton, Duvillard, Deparcieux en Demonferrand. Zie G. THUILLIER, *Tables de mortalité et compagnies d'assurances au XIXe siècle*, in: T. MARTIN (ed.), *Arithmétique politique dans la France du XVIIIe siècle*, Parijs, Institut national d'études démographiques, 2003, 491-510.

¹⁹⁰⁰ 'Attendu, quant au premier point, que les tables de mortalité, établies d'après des relevés officiels, donnent à cet égard les indications les plus dignes de confiance ; que, d'après celles-ci, le sieur Charles Longhais, étant le 28 septembre 1871, jour où il a péri victime de l'accident dont s'agit, âgé de 31 ans et 4 mois, la durée probable de son existence ultérieure était de 32 ans environ.' 187404A11071874

¹⁹⁰¹ 'Attendu que si, comme le soutient la société défenderesse, il est vrai que le taux des salaires des ouvriers charbonniers pendant l'année 1872 a été exceptionnellement élevé, qu'il n'a été atteint que par l'effet de la demande tout à fait extraordinaire et par suite de l'élévation du prix des charbons qui se sont produites dans cette dernière année et qui sont dûs à des causes temporaires, ainsi que le démontre la réduction que ce prix a subi depuis, d'où est déjà aussi résultée une réduction du taux des salaires, il est certain, d'un autre côté, que pour servir de base d'appréciation pour une période de 30 ans, il faut tenir compte du renchérissement de toutes les denrées et par conséquent, de l'élévation du taux des salaires qui, l'expérience le prouve, se produit nécessairement après une certaine période d'années.'

Enkele decennia later, in 1904, werd nog steeds gebakkeleid over het juiste mijnwerkersloon.¹⁹⁰² Toen heette het dat de verongelukte vader van de minderjarige Maria Debrot 4,50 frank per dag verdiende op het ogenblik van zijn ongeval, wat een uitzonderlijk hoog loon was, dat enkel bereikt kon worden in periodes van grote voorspoed van de steenkoolnijverheid. Om het gemiddelde loon te berekenen, *'il faut tenir compte des périodes difficiles que peut traverser l'industrie, de ce que pendant ces périodes le nombre des journées de travail est parfois forcément réduit, en même temps que les salaires sont diminués, de ce qu'avec l'âge la capacité de travail de l'ouvrier diminue'*. Ook in andere vonnissen werd rekening gehouden met de aftakeling van de arbeiders die zware fysieke arbeid moesten verrichten.¹⁹⁰³

Wat het aantal gewerkte dagen betreft, werd in de procedure van Rosina Wattiez, weduwe van Charles Louis Longhais, vermeld dat het aantal gewerkte dagen per jaar gebaseerd werd op officiële documenten van de mijnadministratie.¹⁹⁰⁴ In de procedure van mijnwerker Edouard Lecocq beweerde deze dat het aantal gewerkte dagen op 280 lag; volgens de verwerende *Société du Couchant du Flénu* was *'le nombre moyen des journées de travail de l'ouvrier à veine au Borinage (...) tout au plus de 270 par an'*.¹⁹⁰⁵ In de procedure van dagloner Pierre Landuyt uit Heist ging het om 300 gewerkte dagen per jaar.¹⁹⁰⁶ Het was minder eenvoudig om de kosten van persoonlijk onderhoud in te schatten. Meestal werden deze forfaitair geschat rond de anderhalve frank per dag zoals in onze casus van Jean Baptiste Vanlyre.¹⁹⁰⁷

Eens men het bedrag berekend had van de totale netto-inkomsten die de overledene nog verdiend zou hebben indien hij niet voortijdig overleden was door het ongeval, ging men over tot kapitalisatie. Hierbij werd nagegaan welk kapitaal nodig was om aan een bepaalde intrestvoet het bedrag van de netto-inkomsten te kunnen uitkeren. Bij Jean Baptiste Vanlyre bijvoorbeeld ging het om een som van 4.175 frank die nodig was om gedurende 22 jaar 432,50 frank uit te betalen, gebaseerd op een intrest van 4,5 %. Het voordeel van dergelijke kapitalisatie was dat de schadevergoeding ineens opvorderbaar was. De rechtbank beschouwde de schadevergoeding immers als een schuld van de vennootschap en niet als een bijstand die gedurende een zekere tijd toegekend moest worden. In het geval van een periodieke uitkering bestond namelijk het gevaar dat deze plots zou ophouden betaald te worden, bij stopzetting van de uitbating of faillissement.

Vermeldenswaard is ten slotte nog dat Adolphine Beugnies, de weduwe van Emile Delattre, op 8 april 1904 bovenop het kapitaal ook nog een bedrag van 150 frank kreeg voor de kosten van de begrafenis en van de rouw (*'pour les frais funéraires et pour le deuil de la demanderesse'*).¹⁹⁰⁸

¹⁹⁰² 190403A30011904.

¹⁹⁰³ In 1896 heette het: *'Attendu toutefois qu'il est nécessaire de tenir compte de l'éventualité de maladies comme aussi de la diminution d'aptitudes pour le travail qui survient le plus souvent dans les dernières années de l'existence'* 189610B18061896. In 1897: *'Qu'il faut toutefois admettre que ce gain journalier aurait subi une diminution dans les dernières années de l'existence du demandeur.'* 189611D17041897.

¹⁹⁰⁴ *'Attendu que, d'après ces documents officiels de l'administration des mines, la moyenne des journées de travail ne peut être portée au de là de 280 annuellement.'* 187404A11071874. Zie ook 187503B06071876. Elders luidt het *'Attendu que, pour 280 journées de travail, annuel en moyenne, ainsi que cela résulte des relevés officiels de l'administration des mines pour les ouvriers des charbonnages du Couchant de Mons (...)'*. 187504B06071876.

¹⁹⁰⁵ 187504B14071875.

¹⁹⁰⁶ 187601C24051879. Dit werd ook naar voren geschoven door dagloner Hilaire Lecomte uit Quaregnon. (187802A23021878) en de nabestaanden van mijnwerker Maximilien Wattiez (189609B10051900).

¹⁹⁰⁷ Ook 1,5 frank: 187401A12031874; 1,75 frank: 187503B06071876, 187506B06071876 en 187605A06071876; 1,25 frank: 189609B10051900.

¹⁹⁰⁸ 190306A08041904.

5.5.3.3 Letselschade

In de burgerlijke vonnissen van Bergen vonden wij ook veel procedures terug over letselschade, waaronder casussen met tijdelijke arbeidsongeschiktheid en/of gedeeltelijke of gehele blijvende arbeidsongeschiktheid. Niet alle arbeidsongevallen leidden immers tot het overlijden van de arbeider, wat er de miserie niet minder op maakte. Arthur Simoulin bijvoorbeeld was op 19 augustus 1891 aan de slag op een diepte van 463 meter in de eerste put van de *Société anonyme des charbonnages du Nord du Flénu* toen het noodlot toesloeg.¹⁹⁰⁹ Bij het manoeuvreren van een mijnwagonnetje was hij uitgegleden en gevallen, waarna het wagonnetje op hem terecht gekomen was. Hierbij had hij zijn knie gebroken en was hij zwaar gewond geraakt aan de genitaliën, waardoor hij een vernauwing van het urinekanaal had en waardoor hij dagelijks twee keer een uur gebruik moest maken van een sonde om het urinekanaal open te houden. Dit alles was erg pijnlijk '*et le sens de l'âme est depuis lors considérablement affaibli*'.

We zullen hier geen sensationeel overzicht geven van alle mogelijke schade die geleden werd door arbeiders op het einde van de negentiende eeuw. Het menselijk lichaam was honderd jaar geleden niet anders dan vandaag. Het is interessanter om na te gaan hoe de schadevergoeding berekend werd ten aanzien van de schade die de overlevenden van het slagveld van de arbeid geleden hadden. De oudste casus die wij terugvonden in Bergen waarin schadevergoeding toegekend werd voor blijvende arbeidsongeschiktheid was deze van dagloner Pierre Landuyt uit Heist.¹⁹¹⁰ De rechtbank stelde in haar vonnis van 24 mei 1879 dat het hier allereerst van belang was de grondslagen vast te leggen waarop de schadevergoeding berekend kon worden, namelijk de vermoedelijke levensverwachting van eiser en de gemiddelde opbrengst van zijn arbeid. Dat laatste bleek niet zo eenvoudig. Eiser verwees naar het hoge loon dat hij verdiend had toen hij in het verleden tewerkgesteld was voor rekening van de *administration de l'hôpital maritime* te Bercq aan zee in Frankrijk, maar de rechtbank baseerde zich liever op het dagloon dat hij op het ogenblik van het ongeval verdiende als *ouvrier ajusteur*, namelijk 3 frank in februari. Met het lengen van de dagen zou dit loon wel nog gestegen zijn. Uit het onderzoek kwam daarenboven naar voren dat Landuyt voorgesteld werd als een actieve, intelligente arbeider die men voor de meest uiteenlopende werkzaamheden kon inzetten, zodat 4 frank een realistisch gemiddeld dagloon was. Rekening houdende met 300 werkdagen, kwam dit neer op 1200 frank per jaar. Landuyt was van 15 februari 1874 tot 9 mei 1874 in het ziekenhuis opgenomen. Een van zijn handen was verpletterd en 4 vingers waren afgerukt. Het genezingsproces had lang aangesleept en was gepaard gegaan met veel pijn. Landuyt kon hierdoor enkel nog weinig productief werk uitvoeren. Het verlies aan arbeidsgeschiktheid kon volgens de rechtbank berekend worden op 800 frank per jaar. Gekapitaliseerd aan de hand van een jaarlijkse rente van 4,5 % kwam de rechtbank zo uit op een hogere som dan de 10.000 frank die Landuyt gevorderd had, '*d'où suit que son action est justifiée et qu'il y a lieu de lui allouer l'indemnité laquelle il conclut*'.

Net zoals bij de overlijdensschade vonden wij in bepaalde casussen overigens uitgebreide berekeningen terug in verband met het verlies van loon. Het is hierbij opvallend dat dit vooral het geval was bij procedures die tegen de Belgische Staat gevoerd werden. Twee voorbeelden kunnen dit illustreren. Als eerste verwijzen we naar de procedure van Louis Marin, die gewond raakte in de legerbakkerij te Bergen. Zijn arbeidsongeschiktheid voor de toekomst werd vastgelegd op 70%. De partijen waren het wel niet eens over het dagloon dat patisserieknechten verdienden en over het aantal dagen dat zij werkten per jaar. Volgens Marin kon een patisserieknecht gemakkelijk 10 frank per dag verdienen plus kost en inwonen. Bovendien werkten patisserieknechten alle dagen van het jaar, zon- en feestdagen inbegrepen. Uit de getuigenverhoren kwam naar voor dat een

¹⁹⁰⁹ 189308A29061893.

¹⁹¹⁰ 187601C24051879.

goede patisserieknecht in België tussen de 125 en 150 frank per maand kon verdienen en dat hij inderdaad alle dagen van het jaar werkte. Het was ook gebruikelijk dat hij kost en inwoon kreeg bij zijn werkgever, een materieel voordeel dat berekend kon worden op 60 frank per maand. Alles samen kon zo 210 frank per maand verdiend worden.

Ons tweede voorbeeld betreft het arbeidsongeval van Hubert Bourguignon, treinbestuurder bij de Belgische staatsspoorwegen. Op het ogenblik van het ongeval, 13 oktober 1900, was het slachtoffer (°27.9.1873) 27 jaar oud en had hij een vermoedelijke levensverwachting van nog 31 jaar. Uit de verklaringen van partijen kwam naar voor dat Bourguignon tot 12 oktober 1904 zou kunnen blijven genieten van zijn loon, zijn premies en gratis medische hulp. De schadevergoeding moest dus berekend worden vanaf die datum. In het vonnis werd vervolgens de hele loopbaan beschreven die Bourguignon zou doorlopen hebben tot zijn pensioen op 31 december 1930.¹⁹¹¹ Alles samen zou hij zo 43.536,80 frank verdienen aan lonen en premies. Daarna kon hij nog gedurende een jaar genieten van zijn pensioen. Dit pensioen kwam neer op 2/3 van het gemiddeld loon van de laatste 15 jaar van zijn dienst, zijnde 1242,66.¹⁹¹² Het volledige verlies aan loon, premies en pensioen kon op die manier berekend worden op 44.779,46 frank of 1.643,28 frank per jaar berekend over een periode van 27 jaar en 2,5 maanden. Gekapitaliseerd aan 3,5 % en met coëfficiënt 17,28 kwam dat neer op een som van 28.395,88 frank. De rechtbank voegde eraan toe dat deze som met een vijfde verminderd moest worden: *‘Suivant une jurisprudence établie, il convient de déduire de cette somme un cinquième pour substitution d’un capital certain à une annuité plus ou moins aléatoire’*.¹⁹¹³

De bovenstaande manier van berekenen van schadevergoeding vertoont grote gelijkenissen met deze bij overlijden. Dit is logisch, want bij volledige of gedeeltelijke blijvende arbeidsongeschiktheid was er eveneens een volledig of gedeeltelijk toekomstig inkomensverlies. Het grootste verschil tussen beide was dat het bij een overlijden om een zekere gebeurtenis ging, terwijl de lichamelijke toestand in het geval van arbeidsongeschiktheid nog kon verbeteren of verslechteren.¹⁹¹⁴

Dagloner Gédéon Noyelle bijvoorbeeld raakte op 20 januari 1883 gewond bij een arbeidsongeval, waarna hij ongeveer een maand in de onmogelijkheid verkeerde om te werken.¹⁹¹⁵ Nadien kon hij enkel nog licht werk uitvoeren, wat veel minder lucratief was. De rechtbank besloot daarom niet alleen de schade uit het verleden te vergoeden, maar ook een schadevergoeding toe te kennen voor de toekomstige schade door loonderving. Uit de getuigenverhoren en het medische verslag van dokter Francq de dato 28 juni 1886 was gebleken dat de medische toestand van Noyelle nog altijd niet gestabiliseerd was. De schadevergoeding voor de toekomstige schade was daarom vatbaar voor wijziging door rechterlijke beslissing, wanneer zijn medische toestand zou verbeteren, dan wel verslechteren, waarbij ook voorbehoud gemaakt werd voor het geval Noyelle zou komen te

¹⁹¹¹ Tot 31 december 1908 zou hij als stoker 100 frank per maand verdienen plus een jaarlijkse premie van 40 frank. Vanaf die datum tot 31 december 1915 zou hij als ‘machiniste’ 120 frank per maand krijgen plus jaarlijkse premie; tot 1922, 140 frank plus premie; tot 1929, 160 frank plus premie en van 1929 tot zijn pensioen in 1930, 180 frank plus premie. Vanaf 1930 zou hij nog een jaar kunnen genieten van zijn pensioen tot zijn vermoedelijk overlijden in 1931.

¹⁹¹² Het gemiddelde loon van de laatste 15 jaar bedroeg 1864 frank per jaar.

¹⁹¹³ In een andere procedure, van Louis Clement, eveneens stoker, werd een gelijkaardige overweging gemaakt: *‘Attendu que pour apprécier ce préjudice, il faut tenir compte d’une part: 1) des chances de survie de la victime, 2) du salaire payé au demandeur comme chauffeur, salaire susceptible d’augmentation et 3) des soins médicaux, des appareils, etc. nécessités par son état, et d’autre part 1) des frais de son entretien et 2) de la substitution, d’un capital certain à un capital incertain.’* 190110B09061904.

¹⁹¹⁴ De (huidige) arbeidsongevallenwet voorziet daarom in de mogelijkheid tot herziening binnen drie jaar. Art. 72 Arbeidsongevallenwet.

¹⁹¹⁵ 188401A27021886.

overlijden.¹⁹¹⁶ In eventuele afwachting daarvan werd verweerster, de Belgische Staat, veroordeeld tot het betalen van een levenslange uitkering van 21 frank per week, maandelijks te betalen. Daarnaast werd verweerster ook veroordeeld tot het betalen van 200 frank wegens verlies van kleren door het ongeval en 500 frank bij wijze van morele schade. Ook de toekomstige medische en farmaceutische kosten vielen ten hare laste, voor zover zij gestaafd konden worden door de nodige bewijsstukken.¹⁹¹⁷

Dergelijke 'herroepingsclausule' was niet louter theoretisch zoals blijkt uit de procedure die gevoerd werd door Modeste Quinet en de *Société charbonnière du Rieu du Coeur* tegen Théodore Massot.¹⁹¹⁸ Naar aanleiding van een ongeval had de rechtbank Théodore Massot op 9 april 1880 een levenslange jaarlijkse uitkering van 1200 frank toegekend, met dezelfde clausule als hierboven. Volgens eisers was de toestand van Massot dermate verbeterd dat hij opnieuw een normale job kon uitoefenen. Zij waren er namelijk achter gekomen dat hij bij hem thuis een handeltje dreef in gerookt vlees en hesp en dat hij zelfs de verschillende markten van de Borinage aandeed hiervoor. Hiervoor moest hij lange dagmarsen afleggen.

Massot bracht hier tegen in dat zijn algemene gezondheidstoestand niet verbeterd was, maar integendeel achteruitgegaan.¹⁹¹⁹ De letsels aan zijn voet en buik bezorgden hem van tijd tot tijd erge pijnen waardoor hij verplicht was thuis te blijven en het bed te houden. Wat het handeltje betrof, dat stelde niet veel voor. Het enige wat Massot deed, was af en toe zijn vrouw vervangen op de wekelijkse markten van Quaregnon, Saint Ghislain en Pâturages. Hierbij verplaatste hij zich met een karretje getrokken door twee honden, geladen met 15 à 25 kilogram gezouten amerikaans vlees (*viande salée d'amérique*). Eens aangekomen op de markt installeerde hij zich op een stoel om zijn waren te verkopen. Uit de getuigenverhoren kwam naar voor dat Massot nog steeds gebruik moest maken van een wandelstok om naar de markten te gaan. De rechters stelden niettemin een verbetering vast in zijn algemene toestand die hem toeliet om bepaalde beroepsactiviteiten uit te oefenen, terwijl het vonnis van 9 april 1880 vastgesteld had dat hij volledig arbeidsongeschikt was (op dat ogenblik). Het aanbod van de eisers om de uitkering te herleiden tot 375 frank per jaar leek de rechtbank niettemin iets te streng. Het leek hen billijker om de uitkering vast te leggen op 60 frank per maand of 720 frank per jaar, wat dan ook geschiedde.

In heel wat gevallen bestond er reeds tijdens de procedure grote discussie tussen partijen omtrent de omvang van de schade. *Porion* Joseph Dutat bijvoorbeeld beweerde dat hij op 1 juni 1899 zwaar gewond geraakt was aan zijn voet toen hij omvergeworpen werd door een vallende steen.¹⁹²⁰ Hij beweerde ook dat hij volledig arbeidsongeschikt was, waarop hij 30.000 frank schadevergoeding vroeg. De verwerende vennootschap betwistte deze beweringen ten stelligste. Volgens haar had

¹⁹¹⁶ 'Attendu qu'en tenant compte des diverses indications fournies par les témoins ainsi que par le docteur Francq dans son rapport prérappelé, l'on est arrivé à reconnaître que la situation actuelle du demandeur peut encore se modifier ; d'où il résulte qu'en allouant actuellement au demandeur la réparation du préjudice qu'il a souffert, il y a lieu de lui accorder, en outre, pour l'avenir une indemnité annuelle et viagère qui serait toutefois susceptible d'être modifiée, par décision de justice, soit en cas d'une amélioration notable de son état de santé, soit en cas d'une aggravation, suite de ses blessures ; tous les droits tant de son épouse que de ses héritiers restant au surplus éventuellement réservés en cas du décès du demandeur.'

¹⁹¹⁷ 'Attendu que les notes des médecins et pharmaciens produites par le demandeur paraissent très élevées, qu'il y a lieu de réserver à l'État, qui est tenu de les payer ainsi qu'il vient d'être dit, le droit de les discuter et de les faire contrôler par qui il appartient lors de la réclamation qui en serait faite par les intéressées.'

¹⁹¹⁸ 188304A14061883.

¹⁹¹⁹ 'Que depuis le jugement de 9 avril 1880 jusqu'à l'intentement de la présente action l'état général du défendeur loin de s'améliorer est devenu moins bon ; que notamment l'état de la jambe droite ne s'est pas amélioré ; que le gonflement et la gêne des mouvements persistent et ce sont même aggravés, que les symptômes généraux ne se sont pas amendés, tandis que les troubles cérébraux se sont accrus ; que ces symptômes et ces troubles ne disparaîtront jamais complètement et que le défendeur ne pourra jamais se livrer à ses occupations antérieures'.

¹⁹²⁰ 190005A12071901.

Dutat zijn volledig loon ontvangen tot 8 juli 1899 en daarna een half loon tot 2 september 1899. Op 26 september 1899 hadden drie artsen Dutat onderzocht en hem volledig genezen verklaard. Hij was op 19 maart 1900 bovendien als '*porion de trait*' in dienst getreden bij de *Charbonnage du Bois de Saint Ghislain* en vervolgens op 20 september 1900 bij de *Société de la Grande Machine à feu de Dour*. Zijn bewering dat hij volledig arbeidsongeschikt was sloeg dus nergens op. De rechtbank velde op 30 mei 1902 haar vonnis. Dutat was inderdaad genezen verklaard op 26 september 1899. De enige schade die hij geleden had was het half loonverlies tussen 8 juli 1899 en 26 september 1899, wat begroot kon worden op 225 frank. Daarnaast had hij ook kunnen aantonen 84,95 frank te hebben uitgegeven aan medische kosten. De rechtbank besloot dat een bedrag van 400 frank volstond bij wijze van vergoeding voor de materiële en morele schade. De rechters tilden er wel zwaar aan dat Dutat had gelogen over zijn gezondheidstoestand.¹⁹²¹ In zijn dagvaarding op datum van 4 juli 1900 had hij nog 30.000 frank geëist, zeggend omdat hij zich in de volledige onmogelijkheid bevond om zelfs licht werk uit te voeren en dit terwijl hij sinds 19 maart 1900 tewerkgesteld was als *porion* in een van de meest vermoeiende werven (*chantiers*) van de *Charbonnage du Bois de Saint Ghislain*. De rechtbank veroordeelde Dutat daarom tot de helft van de gerechtskosten.

De rechters in Bergen deden overigens vanaf de jaren 1890 in toenemende mate een beroep op medische deskundigen om de schade goed te kunnen beoordelen.¹⁹²² In een vonnis van 19 februari 1892 werd bijvoorbeeld opgemerkt dat het '*dans l'état de la cause*' niet mogelijk was om de schadevergoeding vast te stellen. De verklaringen tijdens de getuigenverhoren van de twee artsen die het slachtoffer bezocht hadden, waren niet voldoende precies of gelijklopend om uit te maken of eiser nu getroffen was door een volledige of gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid en of deze veroorzaakt werd door het arbeidsongeval.¹⁹²³ Een medische expertise moest hier duidelijkheid verschaffen. We vonden in heel wat vonnissen sporen terug van die medische diagnoses van de schade na arbeidsongeval. Louis Clement bijvoorbeeld kon de vingers van zijn rechterhand slechts met zichtbare moeite plooiën en zijn hand beefde licht.¹⁹²⁴ De volledige rechterkant van zijn lichaam was merkbaar minder gevoelig. Ook zijn zicht had te lijden gehad onder het ongeval. Tevoren had hij een goed zicht, maar de deskundigen waren tot de vaststelling gekomen dat hij nu verschillende troebele vlekken had die niet vatbaar waren voor genezing en die voortvloeiden uit het ongeval. Verder was zijn rechterbeen bijna afgesneden na het ongeval en had men het moeten amputeren. Het logische besluit was '*qu'il résulte de ce qui précède que le demandeur se trouve dans un état d'incapacité complète de travail*'.

Op 27 januari 1897 raakte dakwerker Arthur Mahieu gewond in een steenkoolmijn van de *Société anonyme des charbonnages d'Hornu et Wasmes*. Hij startte een burgerlijke procedure op, waarin hij stelde dat hij ernstige en pijnlijke verwondingen opgelopen had aan zijn voeten, waarbij vooral zijn linker voet erg getroffen was.¹⁹²⁵ Hij had moeilijkheden bij het stappen en moest een wandelstok gebruiken. Ook raakte hij snel vermoeid. Hij vervolgde '*que les lésions peuvent être considérées comme devant mettre obstacle à tout travail sérieux et continué*'. De rechtbank erkende dat het er inderdaad op leek dat zijn verwondingen hem een '*grave préjudice*' opgeleverd hadden, maar aangezien het onmogelijk was om vast te stellen hoe ernstig dit nadeel was, stelde zij drie artsen

¹⁹²¹ Er kan in dit verband verwezen worden naar de huidige bepalingen van het tergend en roekeloos geding, zoals vervat in artikel 1017, tweede lid Ger.W.

¹⁹²² Cf. wat wij reeds geschreven hebben over de medische deskundigen, *supra* 271 *et seq.* Voor de volledigheid kunnen wij nog verwijzen naar de procedure van Gédéon Noyelle waarin sprake was van een medisch verslag van een zekere dokter Francq. Waarschijnlijk werd deze arts ingeroepen door een van de partijen. Gezien het feit dat er geen drie artsen waren, ging het hier waarschijnlijk niet om een medische expertise bevolen door de rechtbank. 188401A27021886. Het eerste vonnis waarin dergelijke expertise bevolen werd, dateert van 1892.

¹⁹²³ 189008A19021892.

¹⁹²⁴ 190110B09061904.

¹⁹²⁵ 189801A13011899.

aan die de omvang van de schade moesten bepalen.¹⁹²⁶ De artsen kwamen tot de vaststelling dat de arbeidsongeschiktheid van eiser Arthur Mahieu '*sera réduite pour l'avenir aux trois cinquièmes de ce qu'elle était antérieurement à l'accident*'.¹⁹²⁷ De rechtbank hield dus rekening met het feit dat Arthur Mahieu nog 40% arbeidsgeschikt was en dat hij dus nog een zekere verdienste kon hebben. In dit verband merkte zij overigens op dat Mahieu zijn oude beroep van dakwerker niet meer kon uitoefenen, maar dat hij wel nog schrijnwerker kon zijn. Dit bracht geen nadeel mee voor Mahieu aangezien hij geen bijscholing moest volgen en de lonen van beide beroepen even hoog lagen.¹⁹²⁸

In bepaalde gevallen bood de werkgever zelf een lichter werk aan zijn gewonde werkgever aan. Anthon Ladrière bijvoorbeeld raakte op 31 december 1897 zwaar gewond aan zijn rechterarm, toen deze geplet werd tussen een wagon en een pilaar.¹⁹²⁹ Volgens hem had hij gedurende drie maanden zijn rechterarm niet meer kunnen gebruiken en daarna had hij er nog steeds last van. De *Société anonyme des charbonnages de Houssu* had hem hierop een opzichterstaak gegeven.

In een aantal vonnissen werd een vergoeding toegekend voor de kosten die gepaard gingen met de medische toestand van het slachtoffer van het arbeidsongeval. Spoorarbeider Emile Leleux bijvoorbeeld zou voor de rest van zijn leven bijzondere zorgen behoeven en versterkende voeding tot zich moeten nemen, wat begroot werd op een meerkost van 200 frank per jaar.¹⁹³⁰ Hubert Bourguignon werd 5.000 frank toegekend '*pour frais de maladie dans l'avenir*'.¹⁹³¹ Arthur Mahieu van zijn kant probeerde de kosten die hij had moeten maken voor zijn verdediging te verhalen, maar de rechtbank ging hier niet op in, omdat deze kosten volgens haar niet het gevolg waren van het ongeval.¹⁹³²

Uit het bovenstaande blijkt dat de berekening van de schadevergoeding van letselschade op het einde van de negentiende eeuw reeds complexe vormen kon aannemen. Sommige zaken zoals kapitalisatie doen hierbij bijzonder modern aan. Toch zijn er ook verschillen met vandaag. Er bestond bijvoorbeeld nog geen indicatieve tabel die voor enige harmonisatie kon zorgen.¹⁹³³ De schadevergoeding werd ad hoc toegekend en de rechters lieten zich waarschijnlijk in grote mate sturen door hetgeen er concreet gevorderd werd.¹⁹³⁴

5.5.3.4 *Ex aequo et bono*

De vraag is wat wij na het bovenstaande nu moeten denken van de eerder vermelde uitspraak van Jules Destrée. Eerder dan met de natte vinger te werk te gaan, baseerden de rechters uit Bergen de schadevergoedingen die zij toekenden blijkbaar op objectieve berekeningen. Zij deden dit

¹⁹²⁶ 189801B09051901.

¹⁹²⁷ 189801C11041903.

¹⁹²⁸ 'Attendu que ce fait ne pourra pas causer au demandeur de préjudice appréciable – qu'il existe en effet de telles analogies entre ces deux professions qu'il ne devra pas se livrer à un nouvel apprentissage et que de plus les salaires de ces deux professions sont équivalents'.

¹⁹²⁹ 189805A22021900.

¹⁹³⁰ 'Attendu qu'il résulte également des éléments de la cause que le demandeur exigera, sa vie durant, des soins spéciaux et une nourriture fortifiante, qu'il y a lieu de fixer le surplus de dépenses exigé par ces faits à la somme de 200 francs par an'. 190001A05071900.

¹⁹³¹ 190202B26121903.

¹⁹³² 'Attendu quant à la somme réclamée par le demandeur pour voyages etc. que ces sommes représentant des frais faits par lui dans l'intérêt de sa défense ; que de plus ils ne sont pas la conséquence de l'accident ; que la défenderesse ne peut donc être tenu de les rembourser'. 189801A13011899.

¹⁹³³ Wij kunnen hier bijvoorbeeld verwijzen naar de indicatieve tabel 2008, *NJW* 2008, 710-721.

¹⁹³⁴ B. DEBAENST, L'évaluation judiciaire des dommages-intérêts des accidents du travail à la fin du XIXe siècle en Belgique: le cas de Mons, in: J. HOREAU-DODINAU, G. METAIRIE en P. TEXIER (ed.), *La victime. II. Réparation du dommage*, Limoges, PULIM, 2009, 415-437.

bovendien reeds in de jaren 1870. Een paar nuancerings zijn hier op hun plaats. Om te beginnen lijkt er toch een zekere evolutie gebeurd te zijn in de manier waarop de schadevergoeding vastgesteld werd. Zo hebben wij vastgesteld dat de rechters in toenemende mate gebruik maakten van medische deskundigen om de schade en schadevergoeding objectiever te kunnen vaststellen. Bovendien troffen wij na 1900 een aantal vonnissen aan waarbij ingewikkelde berekeningen gemaakt werden inzake arbeidsongevallen van werknemers van de Belgische Staat. De belangrijkste vaststelling in dit verband is evenwel dat wij in onze bronnenverzameling talloze vonnissen aantreffen waarbij de rechters dergelijke complexe berekeningen niet maakten en gewoon *à la tête du client* vergoedingen toekenden. De kinderen van Marie Josephine Ergo bijvoorbeeld kregen op 22 juli 1887 *équitablement* 1.500 frank toegekend.¹⁹³⁵ In andere gevallen ging het om een hybride formulering, waarbij niet geheel duidelijk was in hoeverre achter de schadevergoeding complexe berekeningen zaten of niet.¹⁹³⁶ Bij het dodelijk arbeidsongeval van de jonge Désiré Gossuin luidde de beschrijving bijvoorbeeld als volgt:¹⁹³⁷

‘Attendu qu’en tenant compte de l’âge de Désiré Gossuin, qui n’avait que 16 ans, de son salaire s’élevant déjà à 3 francs par jour, des chances de décès ou de mariage et des autres éléments de la cause, en tenant compte aussi du préjudice moral qui a dû causer au demandeur la perte d’un enfant intelligent appelé à devenir son principal soutien, et enfin de la faute de la victime, il est équitable de fixer à 5.000 francs la somme à payer au demandeur à titre de dommages-intérêts.’

Vooraf bij het berekenen van de schadevergoeding bij tijdelijke en/of gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid was er behoefte om ‘naar billijkheid’ te oordelen over de schadevergoeding.¹⁹³⁸ Clément Louis bijvoorbeeld was op 7 juni 1890 het slachtoffer geworden van een arbeidsongeval in een mijn van de *Charbonnages Unis de l’Ouest de Mons*, waarbij hij zwaar gewond geraakt was aan zijn beide voeten en waardoor hij 78 dagen arbeidsongeschikt was geweest.¹⁹³⁹ De rechtbank hield verder rekening met het feit dat hij erg geleden had en medische kosten had moeten maken, maar ook met het feit dat hij nu volledig genezen was en dat de vennootschap hem reeds 70,40 frank gegeven had, om de schadevergoeding *ex aequo et bono* vast te leggen op 500 frank.

Een andere moeilijk te becijferen vorm van schade is de morele schade en het is logisch dat de rechters zich bij het toekennen van morele schadevergoeding vooral lieten leiden door hun buikgevoel.

¹⁹³⁵ ‘Attendu que l’indemnité revenant à chacun de ces enfants peut équitablement être fixée à 1500 frank’ 188709A22071887.

¹⁹³⁶ Enkele voorbeelden: ‘Qu’en tenant compte de ce que ce salaire se serait progressivement élevé dans la suite et du temps probable pendant lequel le jeune Caufriez aurait continué à vivre avec son père et à lui remettre le produit de son travail, il échet d’arbitrer à la somme qui sera ci-après fixée le préjudice tant matériel que moral éprouvé par le demandeur.’ 188904B06121890. ‘Attendu qu’en tenant compte d’une part du salaire moyen du demandeur, de la durée probable de sa vie, et des divers éléments de la cause ; et d’autre part de la diminution de sa capacité de travail, et de l’attribution d’un capital certain, il y a lieu de fixer ex aequo et bono à 8.000 francs le préjudice matériel causé.’ 190109A07011904.

¹⁹³⁷ 189102B29121892.

¹⁹³⁸ Enkele voorbeelden: ‘Attendu qu’en tenant compte de ces circonstances et aussi l’âge du demandeur, de la profession qu’il exerçait, du salaire qu’il gagnait antérieurement et de l’infirmité dont il se trouve atteint par suite de l’accident, on peut équitablement évaluer à 1500 francs la somme à payer par Dubois.’ 189010A24041891. ‘Attendu que le dommage souffert sera équitablement réparé par l’allocation de la somme de 1500 francs.’ 189008B22061893. ‘Attendu, quant au chiffre des dommages-intérêts, qu’il échet de le fixer ex aequo et bono à la somme ci-après allouée.’ 189011A09041892.

¹⁹³⁹ 189315A22061893.

5.5.3.5 Morele schade

De eerste keer dat wij in Bergen de vermelding *dommage moral* terugvonden, was in een tussenvonnis op datum van 19 maart 1875.¹⁹⁴⁰ Mijnwerker Edouard Lecocq en zijn echtgenote Cathérine Urbain vroegen hier maar liefst 20.000 frank morele schadevergoeding, waarin (volgens hen) ook de kosten van de begrafenis inbegrepen waren ten belope van 67,80 frank.¹⁹⁴¹ In een vonnis van 3 juli 1875 stelde de rechtbank dat artikel 1382 BW geen onderscheid maakte tussen materiële en morele schade en dat met beide rekening gehouden moest worden bij het bepalen van de schadevergoeding.¹⁹⁴² De eerste casus waarin ook effectief morele schadevergoeding toegekend werd, was de procedure van Gédéon Noyelle, die 500 frank morele schadevergoeding kreeg.¹⁹⁴³

De rechters hielden bij het toekennen van de morele schade vooral rekening met het lijden van het slachtoffer (*souffrances*).¹⁹⁴⁴ In de procedure naar aanleiding van het arbeidsongeval van treinbestuurder Hubert Bourguignon stelde de rechtbank dat uit het verslag van de deskundigen bleek dat de morele schade aanzienlijk was: '*Que le demandeur, âgé de 27 ans au moment de l'accident, n'a plus devant lui que la perspective d'une existence des plus malheureuses et des plus pénibles*'.¹⁹⁴⁵ Het leek dan ook billijk om hem 10.000 frank toe te kennen. Bij Louis Clement heette het dat het ongeval hem des te meer moreel leed veroorzaakt had door zijn jonge leeftijd en doordat er geen hoop was op genezing.¹⁹⁴⁶

De minderjarige Maria Debrot kreeg niet alleen 1.000 frank morele schadevergoeding voor het verlies van haar vader, maar de rechtbank kende ook 2.000 frank toe voor het fysieke en psychische lijden van het slachtoffer tussen het ogenblik van het ongeval en zijn dood.¹⁹⁴⁷ Zij hield hierbij rekening met het feit dat dit lijden bijzonder hevig geweest was, maar ook van erg korte duur.¹⁹⁴⁸ Adolphine Beugnies kreeg respectievelijk 1.000 en 2.000 frank voor het morele leed dat door het dodelijk arbeidsongeval veroorzaakt was aan haar echtgenoot Emile Delattre en aan haarzelf, waarbij de rechtbank rekening hield met de korte duur tijdens dewelke zij gehuwd geweest waren en met haar jeugdige leeftijd die het mogelijk maakte te hertrouwen.¹⁹⁴⁹ Julie Dehut, de moeder van diezelfde Emile Delattre, startte overigens ook een burgerlijke procedure op om schadevergoeding te verkrijgen voor zijn overlijden.¹⁹⁵⁰ De rechtbank nam hier in ogenschouw dat haar zoon gehuwd was en niet bij haar inwoonde, maar kende haar toch nog 1.000 frank toe bij wijze van morele schadevergoeding.

¹⁹⁴⁰ 187504A19031875.

¹⁹⁴¹ Het ging om puntje 13 van de zaken die eiser wenste te bewijzen door middel van getuigenverhoren en dat luidde als volgt: '*Que le dommage moral éprouvé par les demandeurs a été de 20.000 francs, en y comprenant les frais d'enterrement et autres, les frais de funérailles s'étant élevés à 67,80 francs*'.

¹⁹⁴² 'Attendu que l'article 1382 du code civil ne distingue pas entre le dommage matériel et le dommage moral, l'un aussi bien que l'autre devant être pris en considération pour la fixation des dommages intérêts, qu'il est dès lors acquis au procès que la société défenderesse est passible de dommages intérêts envers la demanderesse'. 187506A03071875.

¹⁹⁴³ 188401A27021886.

¹⁹⁴⁴ 'Qu'en tenant compte des souffrances qu'a dû endurer le demandeur' 189801A13011899. 'A raison des souffrances qu'il a endurées et des infirmités dont il est atteint, peut « ex aequo et bono » être évalué à 2.000 francs' 189903A30111899.

¹⁹⁴⁵ 190202B26121903.

¹⁹⁴⁶ 190110B09061904.

¹⁹⁴⁷ 190403A30011904.

¹⁹⁴⁸ 'Attendu qu'il résulte des constatations médicales que si les souffrances physiques et morales éprouvées par la victime ont du être très vives, elles ont aussi dû être de très courte durée, qu'il paraît équitable de fixer à 2.000 francs l'indemnité totale due de ce chef'.

¹⁹⁴⁹ 'Attendu que les indemnités dues à raison du préjudice moral causé à la victime et à la demanderesse peuvent être équitablement fixées respectivement à 1.000 francs et à 2.000 francs, en tenant compte pour l'évaluation de ce dernier chef de demande du peu de temps pendant lequel la demanderesse a été mariée à la victime et de son âge qui rend possible un autre établissement par mariage.' 190306A08041904.

¹⁹⁵⁰ 190222A08041904.

5.5.3.6 Arbeidsongevallenverzekeringen

Wij vonden in vijf procedures sporen terug van arbeidsongevallenverzekeringen.¹⁹⁵¹ In 1894 had de metaalfabriek van Gustave Boël in La Louvière een nieuwe boiler besteld van de *Société anonyme des aciéries, forges et ateliers de la Biesme* uit Bouffloulx.¹⁹⁵² Tijdens de installatie ontplofte de nieuwe boiler, waarbij Adolphe Dufer, een arbeider van Boël, dodelijk gewond raakte door rondvliegende stukken. De weduwe startte hierop een burgerlijke procedure tegen de bovenvermelde NV, die op haar beurt Gustave Boël dagvaardde in gedwongen tussenkomst en vrijwaring. Adolphe Dufer stond namelijk niet op een lijst van arbeiders van Boël die meewerkten aan de installatie van de nieuwe boiler, waardoor de *Société de la Biesme* hem, in tegenstelling tot de arbeiders op de lijst, niet had kunnen verzekeren tegen arbeidsongevallen.¹⁹⁵³ Deze vermelding is interessant, aangezien zij de professionaliteit aantoont van deze industriële ondernemingen op dat ogenblik. Uit het vonnis de dato 18 juni 1896 bleek verder dat Dufer blijkbaar wel verzekerd was als werknemer van Gustave Boël. Zijn weduwe Rosalie Navez had 1.625 frank ontvangen van de verzekeringsmaatschappij *La Belgique industrielle*.¹⁹⁵⁴ Deze vergoeding had evenwel geen enkele invloed op de schadevergoeding die de *Société de la Biesme* moest betalen:

'(...) le fait que Dufer était assuré contre les accidents du travail par l'établissement Boël en dehors de toute intervention de la société de la Biesme, ne peut avoir aucune influence sur la réparation due par cette dernière.'

In een andere procedure bleek dat dagloner Oscar Vos op 5 oktober 1897 een som van 109 frank ontvangen had van de verzekeringsmaatschappij *L'Urbaine belge*, *'pour solde complet et définitif de l'indemnité lui revenant par suite de l'accident dont il a été atteint le 25 mars 1897'*.¹⁹⁵⁵ Het ging overduidelijk om een dading, wat ook bleek uit de toevoeging *'déclarant, en outre, être bien entièrement et définitivement désintéressé et indemnisé du chef du dit accident, sur les conséquences duquel il se déclare parfaitement renseigné, renonçant formellement à toutes autres demandes ou réclamations quelconques contre qui que ce soit à raison du dit accident'*.

Vos probeerde er toch van onder uit te muizen door in te roepen dat de dading enkel sloeg op de schadevergoeding waarop hij recht had op basis van de verzekeringsovereenkomst en niet op de rechten die hij kon inroepen op basis van een fout en bijhorende aansprakelijkheid van zijn werkgever. De rechters veegden deze argumentatie van tafel. In de dading stond duidelijk te lezen dat eiser afstand deed van alle vorderingen tegen om het even wie.¹⁹⁵⁶ Bovendien was de verzekeringsmaatschappij enkel vrijwillig overgegaan tot betaling op de uitdrukkelijke voorwaarde dat afstand gedaan werd van elke vordering op basis van de buitencontractuele

¹⁹⁵¹ Vier van de vijf bespreken wij hieronder. Voor de volledigheid vermelden wij ook de procedure waarbij Joseph Renard-Ghislain schadevergoeding vorderde van zijn werkgever, molenaar Clément Dambot, op basis van een fout van de laatste. In ondergeschikte orde vorderde hij *'le paiement de la somme de 1850, montant de l'indemnité d'assurance pour laquelle le défendeur a assuré ses ouvriers'*. 190227A01051903.

¹⁹⁵² 189610B18061896.

¹⁹⁵³ *'Attendu que la société défenderesse au principal base, en premier lieu, son appel en garantie sur le fait que le sieur Boël a omis de faire figurer le nom d'Adolphe Dufer dans une liste qu'il lui a fournie des ouvriers qu'il mettait à la disposition de la société de la Biesme pour coopérer avec les ouvriers de celle-ci au montage du cylindre à vapeur. Attendu que, d'après la société de la Biesme, cette omission serait cause de ce qu'elle ne se serait pas fait garantir par une société d'assurances pour ce qui concerne Dufer, comme elle l'a fait pour les ouvriers dont les noms lui ont été communiqués.'*

¹⁹⁵⁴ *'Attendu qu'en vain la société de la Biesme fait valoir que la demanderesse a reçu, à raison du décès de son mari, une certaine somme de la société d'assurances la Belgique industrielle.'*

¹⁹⁵⁵ 190004A18071901.

¹⁹⁵⁶ *'Attendu, en effet, que ce soutènement va directement à l'encontre des termes du règlement du 5 oktober 1897, lequel stipule renonciation à toutes demandes ou réclamations quelconques contre qui que ce soit.'*

aansprakelijkheid.¹⁹⁵⁷ Op het eerste gezicht zat alles juridisch muurvast. Gelukkig voor Vos vonden de rechters een achterpoortje om de dading toch te omzeilen. Bij een dading moet er net zoals bij andere overeenkomsten overeenstemming bestaan over het voorwerp.¹⁹⁵⁸ Nu bleek uit de feitelijkeheden van de zaak – en vooral het lage uitbetaalde bedrag – dat de partijen met hun dading van 5 oktober 1897 een beperkte arbeidsongeschiktheid voor ogen hadden, maar zeker geen ongeneesbare kwaal en definitieve arbeidsongeschiktheid.¹⁹⁵⁹

Aan het begin van de twintigste eeuw waren arbeidsongevallenverzekeringen al goed ingeburgerd in de industriële milieus in Bergen. Ook aannemer Charles Hoyaux was op de verzekeringskar gesprongen.¹⁹⁶⁰ Althans, zo dacht men. Hoyaux hield voor dit doeleinde wel een stuk van het loon van zijn arbeiders af, maar liet na om de premies van de verzekeringsmaatschappij *l'Eternelle* ook effectief te betalen. Toen Théodore Demulders op 30 oktober 1901 bij de montage van het dak van de kerk van La Croyère naar beneden viel en ernstig gewond raakte, zag hij dan ook de schadevergoeding van 1200 frank van de verzekeringsmaatschappij in rook opgaan. Tijdens de procedure verklaarde Hoyaux zich bereid 800 frank te betalen – voor het volledige verlies van de linker arm – maar hij betwistte de 400 frank voor het gedeeltelijke verlies van de andere arm. De rechters bevalen hierop een medische expertise.

Aannemer Pierre Siard uit Bracquegnies was eerlijker op dit vlak. Met de 3% die hij afhield van het loon van zijn arbeiders betaalde hij plichtsgetrouw de premies van de verzekeringsmaatschappij '*Caisse générale des familles*'.¹⁹⁶¹ Toch werd hij door Isidore Jamart, een van zijn metselaars, voor de rechtbank van Bergen gedaagd. Het was namelijk gebleken dat Siard nagelaten had om de verzekeringsmaatschappij binnen het jaar na het arbeidsongeval van Jamart daarvan in kennis te stellen, waardoor de maatschappij op basis van de contractvoorwaarden niet langer gehouden was schadevergoeding uit te keren. Jamart vond dat Siard hierdoor een fout begaan had en dat hij dan maar zelf de schadevergoeding moest betalen.

5.5.3.7 Samenloop met sociale uitkeringen

Zoals wij reeds aangegeven hebben, bestonden er naast de arbeidsongevallenverzekeringen en burgerlijke aansprakelijkheidsprocedures nog andere manieren waarop de slachtoffers van arbeidsongevallen vergoed werden voor de schade die zij geleden hadden. Een interessant twistpunt in dit verband is de vraag in hoeverre de sociale uitkeringen een invloed hadden op de berekening van de schadevergoeding.

In de burgerlijke procedure naar aanleiding van het overlijden van Charles Louis Longhais op 28 september 1871 werden bijvoorbeeld de uitkeringen vermeld die de weduwe en de kinderen van de overleden mijnwerker zouden ontvangen van de *Caisse de prévoyance des ouvriers mineurs*.¹⁹⁶² De rechtbank was van mening dat de verwerende vennootschap '*évidemment*' gerechtigd was om haar

¹⁹⁵⁷ 'Qu'au surplus la compagnie d'assurances subordonnait le paiement volontaire de l'indemnité due en vertu de l'assurance collective à l'abandon de toute action fondée sur la responsabilité civile'.

¹⁹⁵⁸ 'Mais attendu que les transactions comme toutes les autres conventions doivent se renfermer dans leur objet et qu'elles ne règlent que les différends qui s'y trouvent compris soit que les parties aient manifesté leur intention par des expressions spéciales ou générales, soit que l'on reconnaisse cette intention par une suite nécessaire de ce qui est exprimé (art. 2048-2049 du code civil).'

¹⁹⁵⁹ 'Attendu qu'il résulte des faits de la cause et notamment du montant peu élevé de l'indemnité accordée et acceptée que les parties ont eu en vue, lors du règlement du 5 oktober 1897, une incapacité de travail plus ou moins prolongée, mais nullement un mal incurable et une impossibilité définitive de travail tels qu'ils sont allégués dans l'exploit introductif d'instance.'

¹⁹⁶⁰ 190217A20031903.

¹⁹⁶¹ 190118A23041903.

¹⁹⁶² 187404A11071874.

bijdrage aan deze uitkering in mindering te brengen. Het enige doel ervan was immers om in zekere mate de gevolgen van de ongevallen in de mijnbouw te verzachten. Zij vervolgde:

'Que telle a été incontestablement la volonté des parties qui, de commun accord, contribuent à cette caisse, de parer à toutes éventualités sans distinction, et que dès lors la demanderesse et ses enfants s'enrichiraient sans droit au détriment de la société d'Hornu et Wasmes si, en recevant de celle-ci une indemnité, il n'était pas tenu compte des avantages qu'ils retirent de la caisse de prévoyance pour la part fournie par la dite société, ce qui ne peut s'admettre.'

De weduwe zou concreet 200 frank uitkering per jaar krijgen voor zichzelf en 42 frank per kind tot de leeftijd van 12 jaar. Uit het verslag van de administratieve commissie van de hulpkas bleek dat de bijdrage van de *Société d'Hornu et Wasmes* 40,9 % van de totale inkomsten van de kas bedroeg. Op die manier betaalde zij via de hulpkas jaarlijks reeds 81,80 frank aan de weduwe en 17,18 frank voor elk van de kinderen, wat neerkwam op een kapitaal van 1732 frank voor de weduwe, 247 frank voor het zevenjarig kind en 304 frank voor de driejarige uk, bedragen die in mindering moesten gebracht worden van de toe te kennen schadevergoeding.

In een vonnis d.d. 29 maart 1894 deed Rosalie Deblock afstand van de rechten die zij had conform artikel 18 van de statuten van de *Caisse de prévoyance établie en faveur des ouvriers mineurs du couchant de Mons*.¹⁹⁶³

In de procedure naar aanleiding van het arbeidsongeval waarbij spoorarbeider Louis Leleux blijvend arbeidsongeschikt raakte, werd opgeworpen dat de administratie van de Belgische staatsspoorwegen van plan was om hem een jaarlijkse, levenslange uitkering te geven van 612 frank.¹⁹⁶⁴ Dit bedrag moest evident in mindering gebracht worden van het bedrag dat hij ontving omwille van het loonsverlies dat hij de komende jaren zou lijden ten gevolge van zijn arbeidsongeval.

Voor de volledigheid kunnen wij er ook nog op wijzen dat de rechtbank doorgaans rekening hield met de 'spontane betalingen' die gebeurd waren in de nasleep van het arbeidsongeval. Het loon van Joseph Dutat bijvoorbeeld was na het ongeval nog gedurende een bepaalde periode volledig en later gedeeltelijk doorbetaald.¹⁹⁶⁵ Het ging hier blijkbaar om een voorwaarde die de *Société des charbonnages des Produits* gesteld had om akkoord te gaan met het betalen van een schadevergoeding van 10.000 frank bij wijze van schadevergoeding.

5.6 Besluit

Aan het einde van dit lijvige hoofdstuk kunnen wij bij wijze van besluit een aantal interessante vaststellingen maken in verband met onze problematiek van juridisering van arbeidsongevallen.

Om te beginnen moeten de burgerlijke procedures inzake arbeidsongevallen gecontextualiseerd worden. Deze procedures vormden duidelijk slechts het topje van de ijsberg, waarbij het gros van de arbeidsongevallen buiten beeld bleef. De oorzaken hiervoor zijn divers. Heel wat arbeidsongevallen werden in der minne afgehandeld, waarbij de werkgever het slachtoffer of zijn nabestaanden een (laag) bedrag toeschoof, zodat de zaak van de baan was. We vonden een aantal

¹⁹⁶³ 189316A29031894.

¹⁹⁶⁴ 190001C22111902.

¹⁹⁶⁵ 190005B30051902.

sporen terug waaruit bleek dat dergelijke dadingen geformaliseerd werden via notariële akten. In andere gevallen kwamen partijen tot een akkoord tijdens verzoeningszittingen voor de vrederechter of de werkrechtshraden. In nog andere gevallen konden partijen zich burgerlijke partij stellen voor de correctionele rechtbank. Slechts in een beperkt aantal gevallen vonden de slachtoffers van arbeidsongevallen of hun nabestaanden de weg naar de burgerlijke rechtbank. Daarvoor moesten zij eerst nog de sluis van de advocaat passeren, die als 'eerste rechter van de zaak' naging of er wel voldoende elementen waren om een burgerlijke procedure te rechtvaardigen. De meeste slachtoffers van arbeidsongevallen of hun nabestaanden deden hiervoor overigens een beroep op een (onervaren) pro-Deoadvocaat. In de meeste gevallen probeerde de advocaat trouwens ook eerst nog een minnelijke oplossing te bewerkstelligen alvorens een procedure op te starten.

Wanneer een arbeidsongeval aan het einde van deze afvallingskoers dan toch voor de rechter gebracht werd, moet vastgesteld worden dat de kans groot was dat de procedure op een sissers zou uitlopen, omdat de vordering onontvankelijk of ongegrond werd verklaard of omdat de eisers er ergens onderweg gedisillusioneerd de brui aan gaven. De eisers werden dan ook geconfronteerd met een groot aantal procedurele moeilijkheden, gaande van onontvankelijkheidsgronden en bewijsproblemen tot en met de algemene procedurele 'hocus pocus'. Slechts in een beperkt aantal gevallen kenden de rechters ook effectief schadevergoeding toe voor het arbeidsongeval. Bij de vonnissen waarin schadevergoeding toegekend werd, bevonden zich bovendien een groot aantal dadingen, waarbij de procespartijen tijdens de procedure alsnog tot een overeenstemming kwamen omtrent het betalen van een schadevergoeding. Een procedure die leidde tot de integrale vergoeding van een slachtoffer van een arbeidsongeval of zijn/haar nabestaanden was dus wel degelijk de uitzondering.

Toch zijn deze procedures meer dan de moeite waard om te bestuderen, allereerst omdat zij fungeren als een soort barometer, waarbij de voortschrijdende juridisering (*Justizialisierung*) inzake arbeidsongevallen eenvoudig in grafiek afgelezen kan worden en waarbij de individuele, geïsoleerde arbeidsongevallenprocedures van de jaren 1870-1880 vanaf de jaren 1890 plaats maken voor een echte tsunami aan arbeidsongevallenprocedures. Deze kwantitatieve toename kan niet verklaard worden doordat er meer arbeidsongevallen waren, maar wel doordat de slachtoffers en/of hun nabestaanden gemakkelijker de weg vonden naar de burgerlijke rechtbank. De drempel naar justitie verlaagde dus tijdens de laatste decennia van de negentiende eeuw.

De burgerlijke procedures inzake arbeidsongevallen op basis van het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht zijn ook inhoudelijk interessant om te bestuderen. We hebben er bijvoorbeeld een duidelijke weerslag van de theorie van Sainctelette in teruggevonden. In verschillende procedures werd geprobeerd om aan de hand van deze theorie schadevergoeding te verkrijgen. De procedures zijn verder interessant omwille van hun hybride karakter. Enerzijds gaat het om toepassingen van het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht, in al haar vormen, gaande van artikel 1382 over artikel 1384 1ste en 3de lid tot de kleine broertjes 1385 en 1386 van het Burgerlijk Wetboek, wat tot uiting komt in het aansprakelijkheidsvraagstuk en in de berekening van de materiële en morele schadevergoeding. Anderzijds gaat het om 'arbeidsongevallen', wat betekent dat het gaat om specifieke personen ('arbeiders'), met een specifieke bezigheid ('arbeid') in een specifieke context (de 'werkvloer' en de 'arbeidsverhoudingen').

Een laatste, moeilijker op te sporen, aspect van de juridisering van arbeidsongevallen is het kwalitatieve aspect, waarbij er bepaalde inhoudelijke wijzigingen zouden plaatsgevonden hebben in het buitencontractueel aansprakelijkheidsrecht inzake arbeidsongevallen. Wanneer wij de *longue durée* van de procedures van 1870 tot 1903 in ogenschouw nemen, vallen toch een aantal zaken op. Allereerst krijgen wij een bevestiging van onze stelling uit het eerste deel dat de vroegste

arbeidsongevallen vooral voor de burgerlijke rechter kwamen als ‘neveneffect’ van bepaalde catastrofes met mijn- en stoomongevallen, die bovendien ook meestal strafrechtelijk beteugeld werden. Een specifieke uitingsvorm hierbij waren de zogenoemde ‘procedureclusters’ die wij op het spoor kwamen. In het midden van de jaren 1880 hebben wij verder een duidelijke weerslag van de nieuwe theorie van Charles-Xavier Saintelette kunnen vaststellen. Vanaf de jaren 1890 krijgen we een aantal andere interessante evoluties. Er kan bijvoorbeeld vastgesteld worden dat rechters strenger optraden ten aanzien van de werkgevers van minderjarige slachtoffers van arbeidsongevallen. Meer en meer werd ook een beroep gedaan op medische deskundigen om de schade en schadevergoeding beter te kunnen vaststellen.

We krijgen in de burgerlijke vonnissen in Bergen ook de neerslag van enkele ‘externe’ transitie, zoals het toenemende gebruik van werkplaatsreglementen in het aansprakelijkheidsvraagstuk vanaf de verplichte veralgemening in 1896 (weliswaar tegen de arbeider). Wij vonden ook sporen terug van het toenemende succes van arbeidsongevallenverzekeringen. Er zijn ten slotte ook enkele procedurele veranderingen, zoals het toelaten van het gebruik van de informatie uit de strafdossiers als bewijsmiddel in de burgerlijke procedures, de versoepeling van de regels inzake *pro Deo* in 1889 en de afschaffing van de verplichte voorafgaande verzoening bij de vrederechter in 1891.

Omgekeerd bieden de burgerlijke vonnissen – net zoals de strafdossiers – een zeldzame blik op de werkvloer en de arbeidsverhoudingen op het einde van de negentiende eeuw. De werkgever moest hierbij in toenemende mate instaan voor een veilige werkvloer, met veilige machines, een goede arbeidsorganisatie en plaatsgesteldheid en bekwame arbeiders die geschikt waren voor de taken die hen opgelegd werden. Via de pogingen om artikel 1384, 3de lid BW toe te passen werd verder duidelijk dat de arbeidsverhoudingen op het einde van de negentiende eeuw vaak veel ingewikkelder waren dan de loutere arbeidsverhouding van werkgever-werknemer of zelfs maar aansteller-aangestelde.

Besluit Deel II

In het tweede deel hebben wij de lokale rechtspraktijk inzake arbeidsongevallen bestudeerd doorheen de ogen van justitie, meer bepaald de strafinstanties en de burgerlijke rechters, wat ons een unieke blik geeft achter de schermen van het transitieproces inzake arbeidsongevallen. De studie van het beschikbare archiefmateriaal van het arrondissement Bergen leverde immers een hele resem interessante vaststellingen op.

Om te beginnen zagen wij de heterogeniteit van de economische activiteiten, waar wij in het eerste deel reeds op gewezen hebben, weerspiegeld in de diverse arbeidsongevallendossiers. In Bergen ging het grotendeels om mijnongevallen omdat de mijnbouw hier nu eenmaal de belangrijkste economische activiteit was. Het arrondissement Bergen omvatte immers de omvangrijke steenkoolwinningen van de *Borinage* en het *Centre*. Andere arbeidsongevallen deden zich voor in groeven en fabrieken, bij de spoorwegen, in de voedselnijverheid, bouw en landbouw. Diversiteit was de regel en niet de uitzondering. Zelfs de grootste groep arbeidsongevallen, in de mijnbouw, kon op haar beurt onderverdeeld worden in talrijke subcategorieën.

De specifieke ‘werkvloer’ waarop het arbeidsongeval zich afspeelde was hierbij niet zonder belang. Tussen de verschillende sectoren bestonden namelijk grote verschillen in graad van juridisering, als wij het zo mogen uitdrukken. Sommige sectoren, zoals de mijnbouw en het spoor, waren in verregaande mate gejuridiseerd, wat onder andere tot uiting kwam in de professionele vergoedingssystemen die hier ontwikkeld werden. Dit stond in groot contrast met andere sectoren, zoals de bouw, waar arbeidsongevallen steevast informeel afgehandeld werden. Het ging om twee extremen, met een genuanceerde wereld aan schakeringen tussenin.

De verregaande mate van juridisering van de mijnbouw en de spoorwegen kwam – zoals wij in het eerste deel reeds gezien hebben – ook tot uiting in de specifieke regulering en de bijzondere inspectiediensten voor deze sectoren (*Bürokratisierung*). Onze bronnen lieten toe een glimp op te vangen van de werking van de mijnadministratie, de administratie van de Belgische staatsspoorwegen en – op het einde van de eeuw – ook de arbeidsinspectie. Hierbij viel vooral de grote mate aan professionaliteit op van de eerste twee genoemde inspectiediensten, die alle zware arbeidsongevallen (met dodelijke afloop of met blijvende arbeidsongeschiktheid tot gevolg) grondig bestudeerden. Interessant hierbij is dat deze diensten in rechtstreeks contact stonden met de strafinstanties, aan wie zij hun bevindingen overmaakten en met wie zij in het algemeen goede contacten onderhielden. Deze directe verbinding tussen de bijzondere en de algemene inspectiediensten (zoals de strafinstanties genoemd kunnen worden) is niet zonder belang voor ons onderzoek naar juridisering inzake arbeidsongevallen. Het helpt namelijk verklaren waarom het precies de ongevallen uit deze sectoren waren die het vroegst in aanraking kwamen met justitie (*Justizialisierung*).

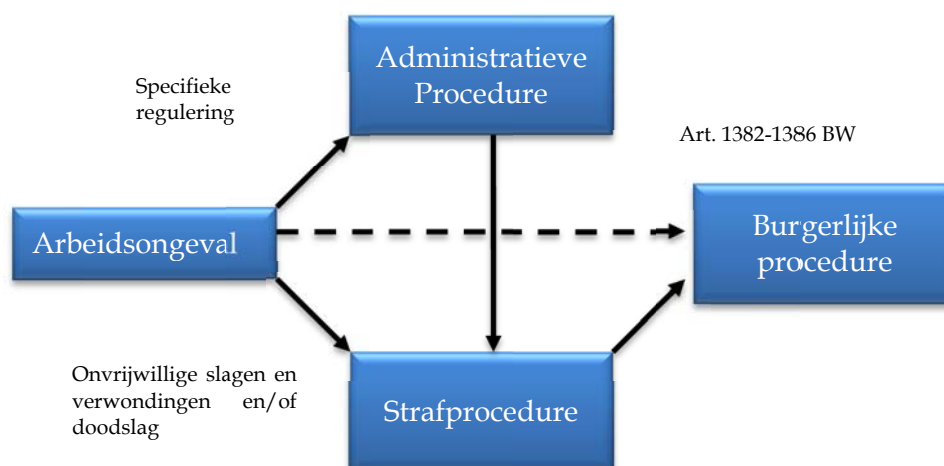
Wij konden overigens vaststellen dat de strafinstanties steeds performanter werden ten aanzien van arbeidsongevallen. De vroegste arbeidsongevallendossiers betroffen de zware industrie, maar tegen het einde van de eeuw doken ook ongevallen op uit meer traditionele sectoren zoals de bouwnijverheid. Een tweede verschuiving betrof de ernst van het ongeval. Waar het bij aanvang uitsluitend om zware ongevallen ging, met vooral doden tot gevolg, werden naar het einde van de eeuw ook lichtere arbeidsongevallen onderzocht. Cru gesteld, omstreeks 1880 keek niemand op van een afgerukte vinger, terwijl dit omstreeks 1900 wel degelijk (strafrechtelijk) relevant geacht werd. Hiermee samenhangend stelden wij vast dat de strafonderzoeken in het algemeen

professioneler werden, wat zich ondermeer vertaalde in een groter aantal onderzoeksdaden en dikkere strafdossiers.

De professionalisering van de strafinstanties op het einde van de negentiende eeuw gold overigens niet uitsluitend tegenover arbeidsongevallen. Het ging om een algemene evolutie waarbij de overheid in toenemende mate greep kreeg op tal van domeinen van het maatschappelijke leven die voorheen buiten haar onmiddellijke invloedssfeer lagen. Het was een aankondiging dat de liberale negentiende eeuw op haar laatste benen liep. De werkgever kon immers niet langer als een *rex in regno suo* heersen over zijn onderneming. Stilaan moest hij er rekening mee beginnen houden dat hij aansprakelijk gesteld kon worden voor de abominabele arbeidsomstandigheden waarin hij zijn werknemers tewerkstelde. De groeiende invloed van de *Interventionsstaat* liet zich immers aan de lijve voelen. Via het strafonderzoek werd het arbeidsongeval onstuitbaar weggekatapulteerd uit de relatieve autonomie van de werkvloer. Centrale spil in het geheel was de onderzoeksrechter, die zich voor de technische aspecten liet bijstaan door allerlei deskundigen, die eerst en vooral uit de bijzondere inspectiediensten gerecruteerd werden. De concrete omstandigheden van het ongeval werden gereconstrueerd en beoordeeld in het aanschijn van de gebruikelijke en noodzakelijke veiligheids- en voorzorgsmaatregelen, waarbij op zoek gegaan werd naar een eventuele strafrechtelijke verantwoordelijkheid.

Toch hoefde de werkgever op het eerste gezicht niet onmiddellijk te panikeren. Het merendeel van de arbeidsongevallen werd buiten vervolging gesteld door de raadkamer wegens onvoldoende aanwijzingen van strafrechtelijke schuld of wegens gebrek aan (kennis van de) dader. Daar stond tegenover dat het strafonderzoek in veel gevallen slechts een opstapje vormde voor een burgerlijke procedure, waar de werkgever het risico liep alsnog aansprakelijk gesteld te worden voor zijn fouten of nalatigheden. De vroegste arbeidsongevallen voor de burgerlijke rechter werden in grote mate gepredestineerd door de voorafgaandelijke strafrechtelijke fase. In wezen waren zij slechts *collateral damage* van het strafrechtelijke. In de jaren 1870 vonden wij zo enkele procedureclusters terug, waarbij een enkele grote (mijn)ramp eerst aanleiding gaf tot een strafrechtelijke veroordeling, waarna diverse slachtoffers en/of nabestaanden een burgerlijke procedure opstartten om vergoeding te verkrijgen voor de geleden schade. Het strafproces bereidde op die manier de weg naar de burgerlijke rechtbank.

Dit neemt niet weg dat de burgerlijke procedure haar eigen logica en obstakels had qua procedure en aansprakelijkheidsregels. Om te beginnen moesten de rechtzoekenden zelf de weg vinden naar de rechtbank, wat in concreto neerkwam op het vinden van een (gratis) advocaat. Eens deze kaap genomen, begonnen de moeilijkheden pas goed. Als de vordering al niet prematuur afgeschoten werd omwille van een aantal onontvankelijkheidsgronden, moest de burgerlijke aansprakelijkheid nog bewezen kunnen worden, wat allesbehalve eenvoudig was. De voorgaande administratieve en strafrechtelijke fases speelden hier (opnieuw) de rol van katalysator. Het strafdossier bevatte immers de nodige 'munitie' om aan te wenden in de burgerlijke procedure, zoals processen-verbaal van de bevoegde administratie, deskundigenverslagen en verhoren van getuigen. Schematisch kan dit voorgesteld worden als volgt:

Afbeelding 27 Verband tussen administratieve, strafrechtelijke en burgerlijke procedures

In veel gevallen was men tijdens het administratief en strafonderzoek immers tot de vaststelling gekomen dat de werkgever rechtstreeks of onrechtstreeks (via een van zijn aangestelden) boter op het hoofd had, maar ook dat deze fout niet ernstig genoeg was voor een verwijzing naar de correctionele rechtbank, laat staan een strafrechtelijke veroordeling. Dit nam niet weg dat deze fout soms wel kon volstaan voor de burgerlijke aansprakelijkheid. In sommige adviezen van de mijnadministratie werd dit zelfs lettelijk zo verwoord. Het hoeft weinig betoog dat dergelijke uitspraak van een neutrale en objectieve overheidsinstantie veel gewicht in de schaal kon leggen, wanneer als bewijsmiddel aangewend in rechte.

Desondanks bleef het vechten tegen de bierkaai. Uit het onderzoek is immers gebleken dat slechts een fractie van het aantal burgerlijke procedures tot een goed einde gebracht werd, waaronder dan nog een groot aantal dadingen. In het gros van de gevallen werd de vordering afgewezen wegens ongegrond of gaf de eisende partij er ergens onderweg de brui aan. Het is nu eenmaal eigen aan de burgerlijke aansprakelijkheid als vergoedingssysteem dat zij heel royaal is voor weinigen, maar weinig royaal voor de meesten.

De burgerlijke procedures waren niettemin bijzonder interessant om te bestuderen omwille van hun hybride karakter, met gewone aansprakelijkheidsregels (art. 1382-1386 BW) die toegepast werden op een specifiek soort gebeurtenissen, namelijk arbeidsongevallen. Deze voorvallen waren niet neutraal, maar speelden zich af in een specifieke context, wat een neerslag had op het aansprakelijkheidsvraagstuk. Werkgevers konden aansprakelijk gesteld worden omwille van een gebrekkige plaatsgesteldheid, een slechte arbeidsorganisatie, gevaarlijke en/of ondeugdelijke machines en omwille van het inzetten van arbeiders voor taken waartoe zij niet opgewassen bleken. Bij de studie van de burgerlijke procedures inzake arbeidsongevallen krijgen we zo voortdurend een dubbele spiegel voorgehouden, met enerzijds een reflectie van de werkvloer en anderzijds een reflectie van het burgerlijk aansprakelijkheidsrecht.

Bij de studie van de rechtspraktijk op lokaal niveau werden de arbeidsongevallen al veel tastbaarder in vergelijking met het eerste deel. Een arbeidsongeval was namelijk niet in de eerste plaats een abstract juridisch begrip, maar wel een individuele tragedie waar mensen van vlees en bloed al dan niet rechtstreeks mee geconfronteerd werden. In het hiernavolgende derde deel gaan we dieper in op enkele microaspecten van het arbeidsongeval.

Deel III Het microniveau

Inleiding

In dit laatste deel staat het individuele arbeidsongeval, met zijn eigen specifieke gebeurtenissen en context, centraal. Wij hebben dit proefschrift reeds doorspekt met talloze micro-elementen, maar tot nu waren deze telkens dienstig om het grotere verhaal te illustreren. Nu wordt de klemtoon verlegd en staan die micro-elementen centraal. Respectievelijk zullen wij hierna het individuele arbeidsongeval, de individuele werkvloer en de individuele actor (werkgever) bespreken.

Dit laatste deel vormt op die manier het sluitstuk van ons onderzoeksmodel met verticale differentiatie. Wij hebben er doelbewust voor geopteerd om dit deel niet zo uitgebreid te maken als de twee voorgaande delen. Het juridische aspect is op het microniveau immers minder prominent aanwezig, in tegenstelling tot het feitelijke, dat hier wel goed vertegenwoordigd is. Dit is nu eenmaal eigen aan een 'microstudie'. Aangezien het om een proefschrift in de rechten gaat, hebben wij ervoor geopteerd het juridische te laten primeren op het feitelijke. Daarmee samenhangend kan er op gewezen worden dat een evolutief proces zoals juridisering minder duidelijk aan te tonen is in een individuele casus, die per definitie gefixeerd is in tijd en ruimte.

Omgekeerd is het wel degelijk interessant om aandacht te besteden aan het microniveau, omdat het helpt om de structureel-analytische noodwendigheid van juridisering te relativeren. Iedere casus was verschillend, in haar feitencomplex, maar ook wat betreft het verdere verloop en de uiteindelijke afloop. Zo kan er op gewezen worden dat de juridische/gerechtelijke weg slechts een mogelijke uitkomst was voor een arbeidsongeval en niet eens de belangrijkste. Via microstudie kan hieraan (deels) verholpen worden, het helpt minstens om juridisering te relativeren.

Hoofdstuk I Het individuele arbeidsongeval

1.1 Inleiding

Wars van alle theoretische beschouwingen omtrent juridisering, moet het (historische) arbeidsongeval eerst en vooral als een individuele menselijke tragedie beschouwd worden, waardoor het hart soms gaat bloeden. Joséphine Decremier bijvoorbeeld startte een burgerlijke procedure naar aanleiding van het overlijden van haar echtgenoot Florian-Léon Cornet door een mijngasontploffing op 28 december 1891. Ze deed dit niet alleen in eigen naam, maar ook in naam van haar drie kleine kinderen Amédée (°14.5.1887), Adhémar (°1.1.1890) en Achille (°28.12.1891).¹⁹⁶⁶ De aandachtige lezer zal onmiddellijk aandacht hebben voor het feit dat ook Achille het levenslicht zag op dezelfde dag als die waarop zijn vader de kaars uitblies. Het is best mogelijk dat de schok van het afgrijpselijke nieuws van de mijngasontploffing tot een voortijdige bevalling van de hoogzwangere Joséphine leidde. Het toont in ieder geval aan dat leven en dood dicht bij elkaar liggen. Of wat te denken van een arme vader die op korte tijd twee zonen ter aarde moest bestellen? Het overkwam Pierre Joseph Dubrulle.¹⁹⁶⁷ Zijn gelijknamige zoon raakte zwaar gewond in de nacht van 28 op 29 juli 1888 in put nr. 15 van de *Charbonnage du Levant du Flénu*. Op 7 augustus 1888 overleed hij. Toevallig raakte Jean Baptiste, een andere zoon, in dezelfde nacht van 6 op 7 augustus 1888 eveneens zwaar gewond in put nr. 19 van dezelfde steenkoolmijn. Een week later was ook hij dood.

Elk ongeval vormt hierbij een *petite histoire*, die soms anekdotische vormen kan aannemen. Op 10 juli 1892 bijvoorbeeld overleed Aimé Franken, de echtgenoot van Joséphine Malengreaux, in de brouwkelder van brouwerij Dehon te Pâturages, waarbij Eva (14), Zéphyr (11) en Aimé (18 maanden) vaderloos achterbleven.¹⁹⁶⁸ Volgens zijn weduwe was Aimé gestikt door de koolstofdioxide in de slecht verluchte kelder. Verweerster bestreed deze versie ten stelligste. Volgens haar was Franken een depressieve alcoholist, wat blijkt uit de volgende feitelijkheden die zij wenste te bewijzen:

- '6) *Que Franken avait l'habitude de s'adonner aux boissons alcooliques, que la veille de sa mort dans la soirée, il avait bu du genièvre dans les cabarets voisins de la brasserie et était ivre*
- 7) *Que d'après les constatations médicales faites aussitôt après la mort de Franken le décès paraissait être survenu par suite d'alcoolisme*
- 8) *Que quelques jours avant son décès, il avait exprimé le désir de mourir à cause de la mésintelligence qui existait dans son ménage'.*

In haar vonnis van 31 januari 1896 bracht de rechtbank uitsluitel. Volgens dokter Van Hasselt, die Franken onmiddellijk na het overlijden onderzocht had, was het perfect mogelijk dat de dood het gevolg was van de inname van een grote hoeveelheid alcohol. De getuigenverhoren maakten deze hypothese zelfs bijzonder waarschijnlijk. De avond voorafgaand aan zijn overlijden was Franken ferm boven zijn theewater (*en état d'ébriété*). Hij had al verschillende opeenvolgende dagen jenever zitten drinken en een getuige had hem zelfs uitgestrekt en uitgeteld op de stoep van een café gevonden. In de nacht van het ongeval had hij in enkele minuten tijd drie grote glazen likeur gedronken. Om drie uur 's nachts was hij naar de brouwerij getrokken, waar hij zich onder de toegangspoort had laten glijden om binnen te geraken. Hij was vervolgens binnengedrongen in de

¹⁹⁶⁶ 189214A27061894.

¹⁹⁶⁷ 188807A11051889.

¹⁹⁶⁸ 189410A02111895.

brouwkelder waar de alcoholintoxicatie hem ten slotte fataal werd. Er viel verweerster dus niets, maar dan ook niets te verwijten.

Het vergt weinig moeite, enkel wat verbeeldingskracht, om het bovenstaande verhaal te visualiseren. We worden hierbij geholpen door het feit dat de gerechtelijke bronnen de nodige informatie bevatten om een arbeidsongeval in al zijn finesses te kunnen reconstrueren. In het kwalitatief onderzoek is in dit verband sprake van het concept *thick description*.¹⁹⁶⁹ Het is niet zo eenvoudig om deze term, die afkomstig is uit de etnologie en die een brede lading dekt, te definiëren. Toegepast op ons onderzoek komt het er op neer dat een arbeidsongeval in al zijn facetten bestudeerd wordt binnen de individuele context, met een beschrijving en interpretatie van de handelingen van de diverse actoren.¹⁹⁷⁰ De bedoeling is dieper door te dringen in de achterliggende maatschappelijke en juridische realiteit van het arbeidsongeval. Wij zullen deze methode toepassen op een van de door ons bestudeerde arbeidsongevallen.

1.2 Een constructieongeval te Jemappes op 30 oktober 1892

Op 30 oktober 1892 werd Charles Jottard, politiecommissaris te Jemappes, op de hoogte gebracht van een ongeval in de walsenrij van *Demerbe et cie*.¹⁹⁷¹ Hij trok onmiddellijk ter plaatse en stelde vast dat het stalen gebinte van een loods in opbouw omlaag gekomen was. Hierbij waren dakdekker Emile Lebrun en acht van zijn arbeiders mee naar beneden getuimeld. De gewonden werden verzorgd door de artsen Merlin uit Jemappes en Dupuis uit Quaregnon.

Dezelfde dag nog vroeg procureur des Konings de Borman de aanstelling van een onderzoeksrechter en een afstapping ter plaatse.¹⁹⁷² Het ongeval had immers zware gevolgen. 's Anderendaags waren drie van de slachtoffers overleden.¹⁹⁷³ Het ging om dakdekker Emile Lebrun zelf en twee van zijn jonge arbeiders: de 14-jarigen Eugène Philippe en Louis Biefnot. Op 2 november trokken onderzoeksrechter Meurein, zijn griffier Pourbaix en procureur des konings de Borman richting Jemappes.¹⁹⁷⁴ Zij werden vergezeld door architect Edgard Delplace, die aangesteld werd als gerechtelijk deskundige in deze zaak. Toen zij omstreeks 8 uur 's morgens aankwamen in het station van Jemappes werden zij opgewacht door de reeds vermelde politiecommissaris Jottard. Samen begaven ze zich naar de plek des onheils, waar zij ontvangen werden door *Demerbe fils* en Fauconnier van de *Société Demerbe et cie*, die de loods met het ingestorte dak toonden. In overeenstemming met de duidelijke instructies van de onderzoeksrechter was alles gelaten in de staat zoals het was.¹⁹⁷⁵

¹⁹⁶⁹ J. G. PONTEROTTO, Brief note on the origins, evolution, and meaning of the qualitative research concept 'thick description', *The Qualitative Report* 2006, 538-549. Te consulteren via <http://www.nova.edu/ssss/QR/QR11-3/ponterotto.pdf>; zie ook P. VAN DEN EECKHOUT, Kielen en toga's: arbeid(st)ers in de rechtbank en in de rechtsleer voor WOI, *Brood en rozen* 2009, 6-13.

¹⁹⁷⁰ In een artikel uit 2009 hebben wij op die manier reeds het ongeval met een ontplofte stoomketel in Ruddervoorde in november 1896 besproken. De bedoeling hier was om de waarde van de strafrechtdossiers voor het algemeen historisch wetenschappelijk onderzoek aan te tonen. B. DEBAENST, 'Par défaut de précaution ou de prévoyance...' De waarde van strafrechtdossiers inzake arbeidsongevallen voor het historisch onderzoek, *Brood en Rozen* 2009, 29-42. We kunnen hier overigens ook verwijzen naar de analyse van het ongeval met de stoomketel van Montangie in 1869 in Blankenberge, eerder in dit proefschrift, in het hoofdstuk over de stoomongevallen. *Supra* 59 *et seq.*

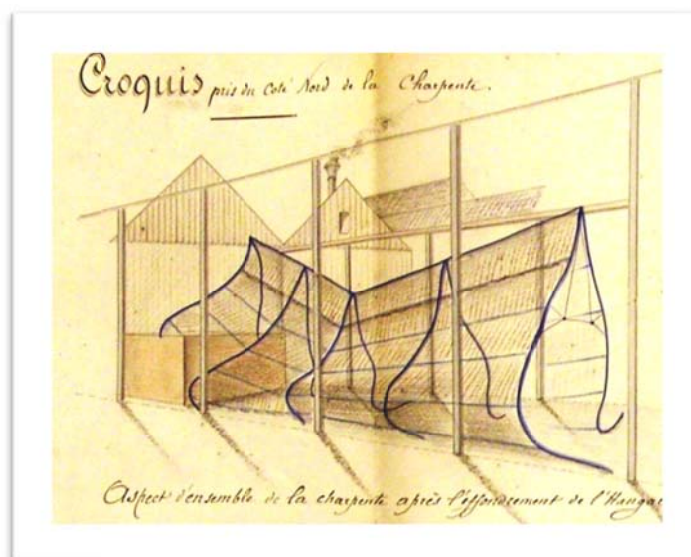
¹⁹⁷¹ Proces-verbaal d.d. 30 oktober 1892 van de politie van Jemappes.

¹⁹⁷² Verzoekschrift d.d. 30 oktober 1892.

¹⁹⁷³ Proces-verbaal d.d. 31 oktober 1892 van de politie van Jemappes.

¹⁹⁷⁴ Proces-verbaal d.d. 2 november 1892 met verslag van de afstapping ter plaatse.

¹⁹⁷⁵ 'Conformément à nos instructions aucun changement n'a été apporté à l'état des lieux.'

Afbeelding 28 Schets van het gebouw met het ingestorte dakgebinte¹⁹⁷⁶

Het toezicht op de bouwwerkzaamheden was toevertrouwd aan een zekere Leclercq, een ingenieur van de walserij, die ook de plannen getekend had. Leclercq, die aanwezig was, gaf de nodige tekst en uitleg, waarna het gezelschap naar het bureau van de vennootschap trok om er de plannen te bekijken. Een dubbel van deze plannen werd meegegeven met de gerechtsdeskundige. Hierna keerden allen terug naar Bergen, met uitzondering van architect Delpace die de mogelijke oorzaken van het ongeval begon te onderzoeken. Blijkbaar kwam hij hierbij tot de vaststelling dat het deskundigenonderzoek boven zijn mogelijkheden uitsteeg, want 's middags vroeg hij aan de onderzoeksrechter om een tweede expert te laten aanstellen, '*qui ait une connaissance spéciale des charpentes en fer et de la résistance des différentes pièces qui les composent*'. De onderzoeksrechter ging in op deze vraag en benoemde Van Meurs, ingenieur verbonden aan de stad Bergen, als tweede expert.¹⁹⁷⁷

Enkele weken later, op 25 november 1892, nam onderzoeksrechter Meurein het dossier weer ter hand en stuurde hij brieven naar diverse politie- en rijkswachtdiensten. Aan de rijksnachtcommandant van Bergen vroeg hij bijvoorbeeld om hem een medisch attest te bezorgen van de verwondingen van dagloner Charles Druart uit Ghlin, die ook ondervraagd moest worden in verband met de mogelijke oorzaken van het ongeval.¹⁹⁷⁸ Kort daarna stroomden de antwoorden binnen. De dakdekkers hadden ongeveer 1.100 grijze pannen naar boven gebracht, wat voldoende was om het volledige dak te bedekken, toen het gebinte in elkaar stuikte. Volgens de 50-jarige Gustave Bouillez was het ijzeren gebinte niet sterk genoeg om het gewicht van de pannen te dragen of was het slecht geassembleerd. Zijn 29-jarige zoon Noël en Charles Druart waren het hier

¹⁹⁷⁶ Jemappes 30 oktober 1892

¹⁹⁷⁷ Procès-verbaal d.d. 2 november 1892 met 'serment expert', waarbij volgende opdracht gegeven werd: 'Edgard Delpace, architecte et Léon Van Meurs, ingénieur à Mons, requis par nous en date de ce jour de se transporter avec nous à Jemappes, à l'effet d'y visiter les constructions récemment édifiées aux laminoirs de la société Demerbe et cie, dont la toiture s'est effondrée le 30 octobre dernier, occasionnant la mort de trois ouvriers et des blessures graves à d'autres et de déterminer quelle sont les causes de l'accident et de rechercher les responsabilités engagées.'

¹⁹⁷⁸ Dit was ook de strekking van de andere brieven. Aan de politie van Jemappes vroeg hij bijvoorbeeld de namen te laten weten van de arbeiders die overleden waren ten gevolge van hun verwondingen. Ook moesten zij een zekere Gabriel Pichel verhoren omtrent de oorzaken van de instorting en medische attesten bezorgen van de slachtoffers die in de gemeente Jemappes woonden. De politiecommissaris van Hornu dan weer moest laten weten wie de artsen waren die Emile Lebrun en zijn twee dochters verzorgd hadden. Als deze artsen in zijn gemeente woonden, moesten zij medische attesten opvragen, '*constatant la nature des lésions*'. De politiecommissaris van Pâturages moest Gustave en Noël Bouillez ondervragen en medische attesten bezorgen.

mee eens. Wat de verwondingen betreft was Gustave Bouillez er het ergst aan toe. Hij was niet enkel 9 à 10 meter naar beneden gevallen, maar had ook nog een balk op zijn buik gekregen. Hierdoor had hij nog steeds erg veel pijn aan zijn linkerzijde, *'ce qui me fait horriblement souffrir depuis le jour de l'accident'*. Zijn zoon Noël had zijn pols verstuikt en had verschillende kneuzingen op het lichaam en hoofd, waardoor hij nog steeds arbeidsongeschikt was. De 17-jarige Augustine Lebrun was gekwetst aan haar armen en lichaam en kon ook nog steeds niet werken. Charles Druart prees zichzelf gelukkiger dan zijn kameraden, van wie er drie overleden waren ten gevolge van het ongeval. Hij had enkel een verzwikte voet die hem het wandelen bemoeilijkte.

Op 30 december 1892 dienden de gerechtsdeskundigen hun 25 bladzijden tellende verslag in. Op basis van hun onderzoek kwamen zij tot de volgende vaststellingen. Om te beginnen was er geen zware fout begaan bij de opzet van het project. Verder was ook niets fout met de gebruikte materialen. Het ongeluk was volgens de deskundigen het gevolg van een constructiefout in de fundamenteën, omdat men onvoldoende rekening gehouden had met de zware balken. Het besluit was kort maar bondig: *'La responsabilité de l'accident incombe, à notre avis, à celui qui a dirigé l'exécution'*.

De onderzoeksrechter vatte de koe bij de horens en liet de 31-jarige Edgard Leclercq op 9 januari 1892 naar zijn kabinet komen, waar hij ervan beschuldigd werd, wegens gebrek aan voorzichtigheid, maar zonder het oogmerk anderen te schaden, de dood veroorzaakt te hebben van Emile Lebrun, Louis Biefnot en Eugène Philippe en verwondingen aan Emilie en Augustine Lebrun, Charles Druart, Gabriel Pichel en Gustave en Noël Bouillez.¹⁹⁷⁹ Op de vraag wat hij hierop te zeggen had, antwoordde Leclercq dat hij op de griffie kennis genomen had van het verslag van de gerechtsdeskundigen. Hij had geen opmerkingen in verband met de materiële vaststellingen, maar was het niet eens met de conclusies die zij er uit trokken. Volgens hem waren de fundamenteën immers wel degelijk in staat om het gewicht te dragen. Leclercq beloofde de onderzoeksrechter om hem schriftelijk zijn opmerkingen te bezorgen, wat hij ook effectief deed op 11 februari 1893.¹⁹⁸⁰ Enkele maanden later, op 8 mei 1893, gaven de gerechtsdeskundigen hun repliek op de opmerkingen van Leclercq in een 13 bladzijden tellende *contre expertise*.

Hiermee was het strafrechtelijk onderzoek inhoudelijk afgerond en op 20 mei 1893 bezorgde de onderzoeksrechter het dossier terug aan de procureur des Konings, die op 9 juni 1893 een advies gaf tot buitenvervolginstelling. Op 24 juni 1893 kwamen de rechters Meurin, Legrand en de Patoul in raadkamer tot het besluit *'que l'instruction n'a pas relevé des charges suffisantes contre qui que ce soit'*, waarna het strafdossier geklasseerd werd.

Interessant in dit strafdossier is dat wij er sporen aantreffen van de informele afhandeling van het ongeval. Op 6 januari 1893 schreef de onderzoeksrechter namelijk een aantal briefjes om zich te informeren naar de manier waarop de *Société Demerbe et cie* deze jammerlijke gebeurtenis afgehandeld had. Jean Baptiste Biefnot, de vader van de verongelukte Louis, had de dag na het ongeval 25 frank ontvangen van bedrijfsleider Victor Demerbe, via zijn schoonbroer Louis Saintenois, die arbeider was in de walserij. Op donderdag 3 november kwam dezelfde Saintenois melden dat Demerbe hem wilde spreken. Biefnot was hierop naar de walserij gegaan waar Demerbe hem gezegd had dat zijn zoon niet in dienst was van de vennootschap op het ogenblik van het ongeval en dat hij geen enkel recht had op schadevergoeding, maar dat hij wel iets kon doen voor hem. Hij was hierop beginnen schrijven in een boek, waarna hij een papier

¹⁹⁷⁹ Proces-verbaal d.d. 9 januari 1893 met verhoor door de onderzoeksrechter van Edgard Leclercq.

¹⁹⁸⁰ Op 8 februari 1893 schreef de onderzoeksrechter wel een briefje naar de politiecommissaris van Jemappes met de vraag om Leclercq hieraan te herinneren.

overhandigde met de mededeling dat hij 550 frank kreeg. Biefnot, die niet kon schrijven, had hierop een kruisje gezet en de som geld ontvangen.

Bij Gabriël Pichel, die op de bewuste 30ste oktober ook naar beneden getuimeld was, verliep het als volgt. Enkele dagen na het ongeval was een arbeider van de walserij hem komen zeggen dat het mijnheer Demerbe zou plezieren indien hij zou langskomen op de walserij. Op dinsdag 8 november was hij naar de walserij gegaan, waar men hem het loon van zeven werkdagen uitbetaald had (21 frank). Demerbe had hem gezegd dat hij hem niets moest voor het ongeval en Pichel had dan ook geen schadevergoeding ontvangen. Pas later had hij door dat Demerbe hem in de val gelokt had:

'Plus tard j'ai compris qu'en me faisant appeler aux Laminoirs, on m'avait tendu un piège. Ils ont considéré que je pouvais travailler à partir de ce jour-là, et mon capacité de travail a duré quatre semaines.'

Als pleister op een houten been had de vennootschap gelukkig wel nog de medische en farmaceutische kosten voor haar rekening genomen, maar dit was alles bij elkaar slechts een schrale troost voor de arme Gabriël Pichel. Charles Druart verliep het overigens niet veel beter. Ook hij kreeg geen schadevergoeding. Kort na het ongeval had Demerbe hem twee weken loon uitbetaald, maar toen hij zich later opnieuw aanbod om te 'ontvangen', zei Demerbe droogweg *'que mon compte était terminé'* en dat hij niets meer te ontvangen had. Demerbe wilde zelfs niet ingaan op de vraag om hem werk te bezorgen. Ondanks het feit dat hij op 9 januari 1893 nog altijd in behandeling was, werkte Druart vanaf 9 november 1892 voor de Belgische staatsspoorwegen. Er moest immers geld in het laadje komen.

In een proces-verbaal van de politie van Wasmes op datum van 7 januari 1893 kunnen we lezen hoe het Modeste Philippe, de vader van de verongelukte Eugène vergaan was. Toen men zijn zoon bij hem thuis gebracht had, leefde hij niet meer. Modeste had toch nog dokter Huart laten komen voor het geval dat het nodig zou geweest zijn om zijn zoon te verzorgen, *'mais il était trop tard'*. Na twee maanden was hij dan bij mijnheer Demerbe geweest om de begrafenis kosten te verhalen. Demerbe had hem 124 frank gegeven en vervolgens een schadevergoeding van 600 frank aangeboden, *'en me disant qu'il était inutile d'en demander davantage et que si j'étais trop exigeant, je n'aurais rien'*. Modeste Philippe had de som aanvaard en hij had sindsdien niets meer gevraagd of gekregen.

Als voorlaatste in het rijtje was er Josephine Adolphine Mahieu, de weduwe van Emile Lebrun. Zij ontving 2.000 frank voor de dood van haar man en de verwondingen aan haar twee dochters. De enigen die niet ingingen op de lokroep van het gemakkelijke geld waren vader en zoon Bouillez. Zij vonden integendeel de weg naar de rechtbank van Bergen, waar hen door het bureau voor kosteloze consultatie advocaat Léon Winant uit Bergen toegewezen werd om hun belangen te behartigen.¹⁹⁸¹ Op 5 november 1893 schreef deze een briefje naar de procureur-generaal te Brussel met het verzoek *'de solliciter l'autorisation de prendre connaissance de cette instruction, de demander copie, gratuitement des pièces utiles et de faire déposer éventuellement le dossier sur le bureau du tribunal de 1e instance de Mons'*. Winant zette er vaart achter. Op 27 januari 1894 verkreeg hij voor zijn cliënt het voordeel van de kosteloze procedure.¹⁹⁸² Enkele maanden later, op 24 februari 1894, vroeg advocaat Emile Masquelin uit Bergen eveneens de toelating om het strafdossier te mogen inkijken,

¹⁹⁸¹ Dit blijkt uit de brief d.d. 5 november 1893 van Winant aan de procureur-generaal te Brussel: *'Chargé par le bureau des consultations gratuites de Mons (...).'*

¹⁹⁸² 189402A26071895

als raadsman van de *Société V. Demerbe et cie*, omdat zij gedagvaard was voor de burgerlijke rechtbank van Bergen.¹⁹⁸³

De gerechtelijke molen maalde langzaam, want het duurde nog tot 26 juli 1895 alvorens de zaak eindelijk ingeleid werd. Op deze zitting vroeg Masquelin allereerst om zijn cliënt Victor Demerbe, die in eigen naam gedagvaard was, buiten zake te stellen. De eisers, die hun pijlen vooral op de vennootschap richtten, verzetten zich hier niet tegen.¹⁹⁸⁴ Vervolgens wierp verweerster een exceptie van onontvankelijkheid in, op basis van het feit dat er een beschikking buitenvervolginstelling uitgesproken was door de raadkamer. Zoals we gezien hebben in het vorige hoofdstuk, aanvaardden de rechters in Bergen deze onontvankelijkheidsgrond niet.¹⁹⁸⁵ Zij voegden er in dit vonnis nog een interessante motivering aan toe. Zo stelden zij dat het vaak voorkwam dat de onvoorzichtigheid op een collectieve manier aangetoond kon worden van meerdere personen die tezelfdertijd aan de slag waren, zonder dat het mogelijk was om tegen een of meerdere van hen voldoende telasteleggingen te vinden om een verwijzing naar de correctionele rechtbank te rechtvaardigen.¹⁹⁸⁶ De beschikking buitenvervolginstelling vormde dan ook geen enkel obstakel ten aanzien van de onontvankelijkheid van de vordering.

Na de bovenstaande procedurele knopen doorgehakt te hebben, oordeelden de rechters ten gronde. Zij begonnen met te verwijzen naar het strafrechtelijk onderzoek dat gevoerd was door de onderzoeksrechter te Bergen en waarvan kopie neergelegd was in de burgerlijke procedure. Niets verhinderde hen om gebruik te maken van dit strafonderzoek om er de nodige elementen uit te putten om de zaak te kunnen beoordelen, met de volgende interessante argumentatie:

‘Attendu que dans une matière où la preuve peut être faite par toutes voies de droit et par conséquent au moyen de présomptions graves, précises et concordantes, le juge peut évidemment puiser les éléments de sa décision dans l’information répressive; que dans l’espèce il échet d’autant plus d’y avoir recours que les constatations matérielles devenues actuellement impossibles ont été faites peu après l’accident par deux experts compétents, désignés par le magistrat instructeur.’

Uit het deskundigenverslag in het strafdossier bleek dat er fouten begaan waren bij de constructie van de loods. De deskundigen waren namelijk tot de vaststelling gekomen dat het ongeval te wijten was aan een gebrek in de constructie van het gebouw. Aangezien het gebouw opgericht was door arbeiders van de verwerende vennootschap, onder het toezicht van haar ingenieurs en meestergasten, was de vennootschap aansprakelijk voor alle constructiefouten die enkel konden voortvloeien uit de onvoorzichtigheid van haar aangestelden. De aansprakelijkheid van de *Société V. Demerbe et cie* stond dan ook vast, zowel op basis van de artikelen 1382 en 1384 BW, als op basis van artikel 1386 BW.

¹⁹⁸³ ‘Monsieur le procureur général, la société V. Demerbe et cie à Jemappes, dont je suis le conseil est assignée par les sieurs Jules et Noël Bouillez devant le tribunal de Mons, en paiement de dommages intérêts, à raison d’un accident (chute de toiture) qui s’est produit dans leur usine le 30 octobre 1892. A la suite de cet accident, le parquet de Mons ouvrit une instruction qui aboutit à une ordonnance de non lieu. J’ai l’honneur de solliciter de vous, monsieur le procureur général, l’autorisation de prendre communication du dossier relatif à cette instruction et au besoin de me faire délivrer copie des pièces que le comporte. (...)’

¹⁹⁸⁴ ‘Attendu que les demandeurs déclarent ne pas s’opposer à la mise hors de cause du sieur Demerbe en tant qu’il est assigné en nom personnel.’

¹⁹⁸⁵ ‘Sur la recevabilité: attendu qu’une ordonnance de non-lieu rendue en matière répressive par la Chambre du Conseil n’a pas l’autorité de la chose jugée, qu’elle ne présente en effet qu’une valeur toute provisoire puisque l’instruction peut être reprise dès que surviennent des charges nouvelles.’

¹⁹⁸⁶ ‘Que d’ailleurs il arrive, en ce qui concerne la responsabilité des accidents, que l’imprudence peut être démontrée d’une manière collective dans le chef de plusieurs personnes employées à un même ouvrage sans qu’il soit possible de relever contre aucune d’elles spécialement des charges suffisantes pour motiver un renvoi devant les tribunaux répressifs.’

De verwerende vennootschap had wel een aantal argumenten ingeroepen om zich van haar aansprakelijkheid te bevrijden, maar zonder succes. Zo had ze er op gewezen dat zij de dakwerken uitbesteed had aan Emile Lebrun – *‘traité à forfait pour l’entreprise de la couverture du hangar’*. Het was deze Lebrun die alle pannen aan een kant gelegd had, in plaats van het gewicht over de twee zijden te verdelen, *‘ce qui, dit-elle, constitue un manque de prévoyance’*. De rechtbank veegde deze argumenten van tafel, waarbij zij opnieuw een interessante omschrijving gaf van de onderliggende arbeidsverhoudingen en de rechten en plichten van partijen.¹⁹⁸⁷

‘Qu’en effet le sieur Emile Lebrun est un ouvrier travaillant avec les compagnons aux ouvrages qu’il entreprend; que cet homme ne possédait nullement les connaissances nécessaires pour se rendre compte de la résistance de la charpente métallique non plus que des autres parties de la construction, qu’au surplus, dans ces conditions les agents de la défenderesse avaient pour devoir de prescrire aux couvreurs les mesures de précaution dont ils devaient s’entourer.’

Nu de aansprakelijkheidskwestie beslist was in het voordeel van de eisers, diende de rechtbank enkel nog de schade te begroten. Ook hier ontspon zich een discussie. Eisers hadden in conclusie een aantal feitelijkeheden opgesomd die zij wensten te bewijzen door alle middelen van recht en vooral dan door getuigenverhoren:

- 1) Noël Bouillez was gedurende een maand volledig arbeidsongeschikt en hij leed gedurende lange tijd aan de gevolgen van zijn valpartij, waarbij hij diverse kneuzingen, snijwonden en een verstuiking van de rechter pols opgelopen had.
- 2) Gustave Bouillez had verschillende wonden en zware kneuzingen aan de linker bil en aan de borstkas en was op 28 mei 1895 nog steeds niet geschikt om een volgehouden arbeid te leveren
- 3) Gustave Bouillez had gedurende verschillende maanden gebruik moeten maken van krukken; sinds het instellen van de vordering was duidelijk geworden dat de wonden en misvormingen die zijn val veroorzaakt hadden een ongeneesbaar karakter vertoonden.
- 4) Het loon van dakdekkers bedroeg vier frank per dag.

Verder beval de rechtbank de aanstelling van drie medische deskundigen, Raulier, Dervez en Restiaux, om Gustave Bouillez te onderzoeken en na te gaan wat de aard en ernst van zijn verwondingen waren, op heden en in de toekomst. Als laatste stelde de rechtbank rechter Meurein aan om de getuigen te verhoren. Het zal hier wel een voordeel geweest zijn dat Meurein de zaak ondertussen al goed kende, aangezien hij indertijd als onderzoeksrechter opgetreden was.

Een goed half jaar later, op 24 februari 1896, werden de getuigen verhoord en op 21 januari 1897 legden de drie artsen hun verslag neer, waarna de partijen konden concluderen en de zaak gepleit kon worden. In haar vonnis de dato 22 juli 1897 kwam de rechtbank tot de vaststelling dat de verwondingen van Noël Bouillez niet zo erg waren als deze beweerd had. Het ging om enkele wonden aan zijn hoofd en neus en om een verstuikte pols. De arbeidsongeschiktheid had slechts een maand geduurd en kort daarna was hij volledig genezen. Bij het berekenen van de schadevergoeding moest enerzijds rekening gehouden worden met de *souffrances* die Noël geleden had en waarover dokter Urbain, eerste getuige *à charge*, gesproken had. Anderzijds was er het feit dat eiser doorgaans slechts het loon van een mijnwerker verdiende, dat hij de medische en farmaceutische kosten niet had moeten dragen en dat hij van verweerster reeds 53 frank ontvangen had bij wijze van schadevergoeding. De rechtbank vond een schadevergoeding van 100 frank daarom voldoende.

¹⁹⁸⁷ ‘Attendu que ce soutènement, à supposer le fait vérifié ne serait pas de nature à écarter ni à diminuer la responsabilité de la défenderesse.’

Gustave Bouillez was een ander paar mouwen. Uit de getuigenverhoren was naar voor gekomen dat Gustave Bouillez sinds het ongeval van 30 oktober 1892 niet gestopt was met klagen over pijn in zijn lenden. Vanaf de dag na het ongeval had dokter Urbain geregeld bloedzuigers aangebracht aan de lenden (tweede getuige), maar Bouillez was blijven klagen over hevige pijnen (zesde getuige), zowel in 1893 (zevende getuige) als in 1895 (vijfde en achtste getuige). Hierdoor was Bouillez van tijd tot tijd niet in staat te werken, alhoewel het om een *'ouvrier courageux et assidu'* ging (zevende en achtste getuige). Bouillez had deze pijn ook gemeld aan de medische experts in 1896, die inderdaad een drukgevoeligheid vastgesteld hadden in de linkse lende. De experts hadden evenwel geen verband kunnen leggen tussen de val van Bouillez in 1892 en de pijnen die hij nog steeds had in 1896. Nu was Bouillez ondertussen op 6 februari 1897 overleden ten gevolge van *hématurie*.¹⁹⁸⁸ Een nieuw advies van de deskundigen was dan ook onontbeerlijk:

'Que dans une matière où la preuve par présomptions est admissible, il est impossible de ne pas tenir compte d'une coïncidence aussi grave ; que dans l'intérêt d'une bonne justice, il importe de signaler aux experts le fait nouveau qui s'est produit, et de leur demander si cette mort de Bouillez par l'hématurie ne leur paraît pas être la conséquence de la lésions de reins dont le dit Bouillez a souffert immédiatement après la chute.'

Hierna verdween de familie Bouillez van onze radar. We vonden er geen verdere sporen meer van terug in de burgerlijke vonnissen van Bergen. De meest plausibele verklaring is dat partijen buitengerechtelijk tot een akkoord kwamen, tot slot van alle rekeningen.

1.3 Analyse

De bovenstaande casus van het ongeval bij de constructie van een nieuwe loods in de walserij van de *Société Victor Demerbe et cie* op 30 oktober 1892 te Jemappes is slechts een van de honderden arbeidsongevallen die wij teruggevonden hebben in de gerechtelijke archieven. In principe is het mogelijk om van elk van deze ongevallen een min of meer gedetailleerde beschrijving te maken, dankzij de rijkdom van de gerechtelijke bronnen, waarbij vooral de strafdossiers voldoende gegevens bevatten om de *petite histoire* in al haar geschakeerde glorie te kunnen vatten.¹⁹⁸⁹ Wij hebben er in dit proefschrift voor geopteerd om de strafdossiers en burgerlijke vonnissen vooral op een analytische manier te benaderen, omdat dit ons vruchtbaarder voorkwam vanuit onze probleemstelling. Deze voorgaande analyse helpt ons de bovenstaande casus te kaderen binnen een ruimere context.

Het ongeval speelde zich af in het industriële zuiden van het land op het einde van de negentiende eeuw, bij de constructie van een nieuwe loods in een walserij. Het ging hierbij duidelijk om een bouwongeval, waarbij meerdere dakdekkers al dan niet dodelijk gewond raakten. Het ongeval gaf vervolgens aanleiding tot een volwaardig strafrechtelijk onderzoek, gevoerd door een actieve onderzoeksrechter die onder andere een beroep deed op gerechtsdeskundigen om de oorzaak van het ongeval te achterhalen. Zoals meestal het geval was

¹⁹⁸⁸ Hij werd in rechte opgevolgd door zijn weduwe, in eigen naam en in naam van haar twee minderjarige kinderen Cathérine en Léona Bouillez, alsook door zijn vijf meerderjarige kinderen. Zij hadden het voordeel van de kosteloze rechtsbijstand gekregen op 7 mei 1897. Hematurie is de medische term voor het verschijnen van bloed in de urinewegen, omwille van verschillende oorzaken.

¹⁹⁸⁹ *Supra* 378, noot 1970.

bij een arbeidsongeval werd overgegaan tot buitenvervolginstelling door de raadkamer, omdat er niet voldoende aanwijzingen waren van schuld.

Interessant aan deze casus is vooral dat wij een glimp opvangen van de buitengerechtelijke, informele afhandeling van de arbeidsongevallen. De eigenaar van de walserij betaalde om te beginnen de medische en farmaceutische kosten. De gewonde arbeiders kregen enkele weken loon uitbetaald ter compensatie van de arbeidsongeschiktheid. De nabestaanden van de overleden arbeiders werden eveneens uitgenodigd ten kantore van Victor Demerbe. Zij mochten zich verheugen op een al bij al schamele schadevergoeding die hen bij wijze van 'gunst' met een grote geste toegestopt werd, in ruil voor een krabbel waarmee zij Demerbe buiten schot zetten.

Vader en zoon Bouillez waren niet zo gemakkelijk te paaen. Zij namen de moedige beslissing om een burgerlijke procedure te beginnen. In deze procedure zagen wij een aantal zaken terugkomen die in het vorige hoofdstuk reeds uitvoerig uit de doeken gedaan werden, zoals het inroepen van excepties van onontvankelijkheid, de kosteloze rechtsbijstand, het aansprakelijkheidsvraagstuk en het gebruik van deskundigen. Vermeldenswaard is dat de gerechtelijke lijdensweg een kleine vijf jaar duurde om uiteindelijk uit te monden in een schamele 100 frank voor Noël. Zijn vader Gustave verwisselde zelfs het tijdelijke voor het eeuwige zonder ooit geweten te hebben welke generositeit de rechters in Bergen voor hem aan de dag zouden leggen.

Hoofdstuk II De individuele werkvloer

In dit proefschrift hebben wij reeds herhaaldelijk gewezen op het belang van de werkvloer, zijnde de concrete context waarbinnen het arbeidsongeval zich voordeed. We hebben daarbij de nadruk gelegd op de verschillen die er bestonden tussen de diverse economische sectoren (zoals de mijnbouw, het spoor, de fabriek en de groeven). Binnen een en dezelfde sector konden er evenwel ook grote verschillen bestaan tussen twee op het eerste zicht identieke werkvloeren, wat wij zullen illustreren aan de hand van twee casussen bij het spoor.

Het eerste ongeval deed zich voor op 20 november 1882 in het station van 's Gravenbrakel. Bankwerker (*ajuteur*) Gosset gaf opdracht aan drie arbeiders om de stootkussens (*buttoirs*) van drie wagons te vervangen. Terwijl ze hiermee bezig waren, kwam onopgemerkt een reeks wagons dichterbij die voortgeduwd werden door de reservelocomotief. Het onvermijdelijke gebeurde en François Van Grootenbril werd geplet tussen de wagons. In tegenstelling tot de reglementaire voorschriften had men bij de werkzaamheden geen rode vlag (*drapeau rouge*) uitgehangen.

De daaropvolgende dag bereikte een anoniem briefje het parket van Bergen, waarin een *comité d'ouvriers* zich bekloeg over het gedrag van hun meestergast Quinart, die systematisch alle veiligheidsregels aan zijn laars lapte, waardoor het dodelijk ongeval van Vangrootenbril was kunnen gebeuren. Ze vroegen daarop de bijstand van de procureur om dergelijke zaken in de toekomst te vermijden:

'Veuillez nous vous en supplions M. le procureur nous venir en aide pour que tel chose ne se représente plus, car comme notre contre maitre dis toujours qui voudrait voir tant des rosse d'ouvrier écraser, il veut nous faire faire des chose défendue ; est grand brous lui disan que cela ne se peut pas, que cela est défendu dans les ordres de service, il repond qu'il se moque des ordres de services et de nous (sic).'

Zij hoopten dat de procureur zou tussenbeide komen, zodat Quinart '*cessera de nous conduire à la boucherie*'. De procureur gaf hierop opdracht aan de politiecommissaris van 's Gravenbrakel om een en ander te onderzoeken. In een schriftelijke verklaring op datum van 25 november 1882 verklaarde sectiechef Maton bijzonder tevreden te zijn over zijn meestergast. Blijkbaar kenden zij elkaar al van vroeger en toen Maton in maart 1882 aangesteld was als sectiechef te 's Gravenbrakel hadden zij beiden geprobeerd opnieuw een strenge discipline in te voeren in de ateliers.¹⁹⁹⁰ Quinart had hierbij een grote ijver aan de dag gelegd, ondanks de haat en vele pesterijen die hij sinds zijn aanstelling had moeten verdragen (*'malgré la haine, les calomnies de tous genre qu'il a subies depuis son entrée en fonction ici'*).

Op 12 december 1882 kropen de arbeiders opnieuw in de pen. Hun smeekbede had namelijk niet het verhoopte resultaat gehad. In plaats van een diepgaand gerechtelijk onderzoek waren er twee jonge kleerkasten (*gaillards*) uit Brussel gekomen om de boel te inspecteren. Quinart, de gehate meestergast, had de zaken zo kunnen voorstellen dat hij buiten schot bleef, maar de twee arme

¹⁹⁹⁰ 'Je l'ai connu des septembre 1881, alors qu'il était brigadier sous mes ordres aux ateliers de Lutine, jusqu'en décembre de la même année, époque à laquelle cet agent fut spécialement désigné pour l'emploi de contremaître aux ateliers de Braine-le-comte. En mars 1882, la direction des ateliers de cette ville me fut confiée, et depuis lors nous avons travaillé ensemble et nous nous sommes efforcés, en rétablissant une discipline sévère dans ces ateliers, de justifier la confiance qu'on eut en nous l'administration supérieure en nous désignant pour un poste, qu'était disputé par de nombreux concurrents'.

arbeiders die het ongeval nipt overleefd hadden, waren gestraft. De arbeiders begrepen het niet meer: *'Pour un homme riche qui aurait eu le bout de son doigt blesser on mettrait tous sans dessus dessous'*, maar voor het onrecht waar zij mee geconfronteerd werden, was er geen aandacht. De arbeiders wisten goed genoeg dat er niet gewerkt mocht worden op het manoeuvrespoor, maar wat konden zij doen tegen een meestergast, *'dans quoi votre livret vous tombe dans la main'*. Als men hem zei dat ze naar de minister zouden schrijven antwoordde hij *'écrivez à qui tu veux j'enmerde le Roi et tous ces ministres'*. Dus deden zij maar wat hen bevolen werd, ook al leidde dit tot het sneuvelen van hun kameraden. Ze smeekten daarom nogmaals dat de procureur zou tussenbeide komen,

'(...) à nous venir en aide contre ces brutalité, nous sommes des pauvres ouvrier qu'ils tiennent autant à la vie que le grand seigneur, nous devons soutenir nos vieux parents, et d'autre femme et nombreux enfants, si nous refusons de nous exposer au péril les pénalités tombent grollées. Savez-vous pourquoi M. procureur nous implorons votre protection, nous ne pouvons pas écrire à monsieur le ministre, et les autres employeurs il se tiennent tous par la main au lieu de nous soutenir nous n'en serions que plus mal traités.'

Er werd wel degelijk een strafonderzoek gevoerd, met getuigenverhoren voor de vrederechter van Soignies, maar veel zoden zal het niet aan de dijk gezet hebben, want het strafonderzoek werd afgesloten met een beschikking buitenvervolginstelling door de raadkamer. Het dossier is niettemin bijzonder interessant omdat het ons een blik gunt op een werkvloer waar de sfeer overduidelijk volledig verziekt was en waar de gewone arbeiders diametraal tegenover hun directe oversten stonden. De arbeiders hadden het gevoel dat zij nergens terecht konden en richtten zich in hun wanhoop dan maar in hun eigen kleurrijke bewoordingen tot de procureur des Konings.

Voor onze tweede casus verplaatsen wij ons naar het arsenaal van de staatsspoorwegen te Cuesmes, waar op 10 juni 1890 eveneens een dodelijk arbeidsongeval gebeurde tijdens het manoeuvreren met de wagons.¹⁹⁹¹ Deze keer betaalde ploegbaas François Dineur het gelag, toen hij geplet werd tussen een wagon en een locomotief, *'et pour ainsi dire coupé en deux'*. Op 25 juni 1890 liet Adelaide Druez een brief schrijven, in haar naam, naar de procureur des Konings waarin zij om een grondig onderzoek vroeg. In deze brief stelde zij dat haar man, die bijna 30 jaar in dienst was van de spoorwegen, de reputatie had van een voorzichtige, ernstige en erg ervaren arbeider te zijn en die door zijn oversten als een van de meest capabele en bekwame arbeiders beschouwd werd.

Afbeelding 29 Hoofding van *L'Artisan* d.d. 22.6.1890¹⁹⁹²

¹⁹⁹¹ Cuesmes 10 juni 1890.

¹⁹⁹² Cuesmes 10 juni 1890.

In het strafdossier bevond zich een editie de dato 22 juni 1890 van *L'artisan*, het krantje van het personeel van de spoorwegen, post- en telegraafdiensten en de marine, dat elke zondag verscheen. Hierin werd uitvoerig verslag uitgebracht van de uitvaartplechtigheid van François Dineur. Blijkbaar had een enorme massa deelgenomen aan deze triestige gebeurtenis, waaronder een erg talrijke afvaardiging van de arbeiders van het arsenaal. Er werden twee toespraken gehouden, een aan het sterfhuis door directeur Deghilage en een aan de rotonde van Havré, door ingenieur de Fauconval. Die laatste herinnerde eraan hoezeer Dineur geliefd was door zijn arbeiders, *'qu'il savait faire travailler, plus par la puissance de l'exemple et par le sentiment du devoir que par la crainte de la répression'*. Dineur was blijkbaar ook de plaatselijke EHBO-verantwoordelijke, die reeds meerdere arbeiders de eerste zorgen toegediend had wanneer zich iets voorgedaan had. Naar zeggen van de redenaar had hij dit gedaan met de fijngevoeligheid en zelfopoffering van een liefdadigheidszuster. Na een laatste *adieu* werd het lijk tot aan het kerkhof gedragen door de arbeiders van de ploeg van Dineur en ter aarde besteld.

Het contrast tussen de geliefde Dineur en de verguisde Quinart kon moeilijk groter zijn. Toch ging het om twee werkomgevingen die op het eerste zicht identiek waren. Het helpt ons eraan te herinneren dat er niet alleen rekening gehouden moet worden met objectieve factoren bij de analyse van arbeidsongevallen, maar dat ook de individuele, menselijke, subjectieve elementen van groot belang kunnen zijn.

Hoofdstuk III Een individuele actor: *Le Grand Hornu*

3.1 Inleiding

In deze afdeling piepen wij doorheen de ogen van een werkgever achter de schermen van de afhandeling van arbeidsongevallen op het einde van de negentiende eeuw. Wij worden hierbij geholpen door het historisch toeval dat de archieven van het grote industriële conglomeraat van *Le Grand Hornu* te Hornu goed bewaard gebleven zijn.¹⁹⁹³ In deze archieven bevinden zich een aantal dossiers in verband met de afhandeling van arbeidsongevallen in de door ons bestudeerde periode. Deze documenten vormen een ideale aanvulling op de reeds bestudeerde strafdossiers en burgerlijke vonnissen omdat zij ook sporen bevatten van buitengerechtelijke afhandelingen, dadingen, briefwisseling van advocaten, e.d.m. We zullen hier niet uitweiden over de interessante geschiedenis van deze onderneming maar ons daarentegen beperken tot de vraag hoe *Le Grand Hornu* omging met arbeidsongevallen.

Afbeelding 30 Binnenplaats van *Le Grand Hornu* omstreeks 1850¹⁹⁹⁴

¹⁹⁹³ Het grootste deel van de archieven werd in 1952, een jaar na de sluiting, overgedragen aan het Rijksarchief. Zoals reeds vermeld werden deze archieven geïnventariseerd door Hubert Watelet, die ook een boek schreef over de geschiedenis van *Le Grand Hornu* van 1750 tot 1850. H. WATELET, *Une industrialisation sans développement – le bassin de Mons et le charbonnage du Grand Hornu du milieu du XVIIIème au milieu du XIXème siècle*, Louvain-la-Neuve, UCL, 1980. Zie ook H. WATELET, *Stratégie d'investissement et imprévu en histoire économique: le Grand-Hornu et la Société Générale de Belgique (1800-1850)*, *Histoire, économie et société* 1993, 119-136 en H. WATELET, *Le Grand-Hornu: joyau de la Révolution industrielle et du Borinage*, Boussu, Grand-Hornu Images, 1993.

¹⁹⁹⁴ B. VAN DER HERTEN, M. ORIS en J. ROEGIER (ed.), *Nijver België. Het industriële landschap omstreeks 1850*, Antwerpen-Brussel, Uitgeverij MIM en het Gemeentekrediet, 1995, 184.

3.2 Buitengerechtelijke minnelijke afhandeling

Het oudste dossiertje dateert uit 1878 en bevat documenten in verband met de afhandeling van het ongeval van Victor Durieux op 27 september 1877 in de ondergrondse werkzaamheden van *Le Grand Hornu*.¹⁹⁹⁵ Enkele maanden later, op 12 januari 1878, stierf Victor aan de verwondingen die hij opgelopen had bij dit ongeval. Op 12 november 1878 stuurde Désiré Durieux, de vader van Victor een briefje naar de directie waarin hij schadevergoeding vroeg voor het ongeval, omdat het overlijden volgens zijn inlichtingen het gevolg was van een onvoorzichtigheid van een van de aangestelden van *Le Grand Hornu*.¹⁹⁹⁶ Blijkbaar bleef zijn verzoek zonder gevolg, want twee weken later, op 27 november 1878, stuurde advocaat Fulgence Masson eveneens een briefje naar de directeur, waarin ook hij polste naar een bereidheid van de vennootschap '*à accorder une somme comme réparation du tort causé à la famille Durieux*'. De vennootschap contacteerde hierop zelf een advocaat, Hector Petit, die op 24 december 1878 liet weten dat hij toestemming gekregen had van de procureur-generaal om het strafdossier in te kijken. Het strafonderzoek werd beëindigd met een beschikking buitenvervolginstelling door de raadkamer omdat niet met zekerheid gezegd kon worden wie van de twee aangestelden een fout gemaakt had, Vilain of Paignart. Feit was wel dat een van deze aangestelden een fout gemaakt had, waardoor de vennootschap in ieder geval burgerlijk aansprakelijk was voor het ongeval. Petit vervolgde:

'Dans cette situation, en présence de la tendance bien constitué de notre tribunal à se montrer favorable à l'ouvrier en présence du tarif effrayant en matière de vies d'hommes dont il a fait application dans la dernière affaire d'Hornu et Wasmes, j'estime qu'il serait prudent de transiger celle-ci en se fondant sur le rapport de M. le docteur Pethier quant à l'incertitude de la cause de la mort.'

Deze passage is bijzonder interessant, zelfs cruciaal, om verschillende redenen. Om te beginnen verwijst de advocaat erin naar een gelijkaardige procedure voor de burgerlijke rechtbank van Bergen, namelijk deze van *Hornu et Wasmes*. Het gaat hier om onze eerste zogenaamde procedurecluster waarbij de rechtbank op 11 juli 1874 aan verschillende nabestaanden van dodelijke slachtoffers schadevergoeding toekende.¹⁹⁹⁷ Deze beslissing van de rechtbank had blijkbaar indruk gemaakt op de advocaat, die zijn cliënte adviseerde over te gaan tot een buitengerechtelijke afhandeling van het ongeval, anders gesteld, om bij wijze van dading een (zij het beperkte) schadevergoeding toe te kennen, liever dan een burgerlijke procedure te riskeren.

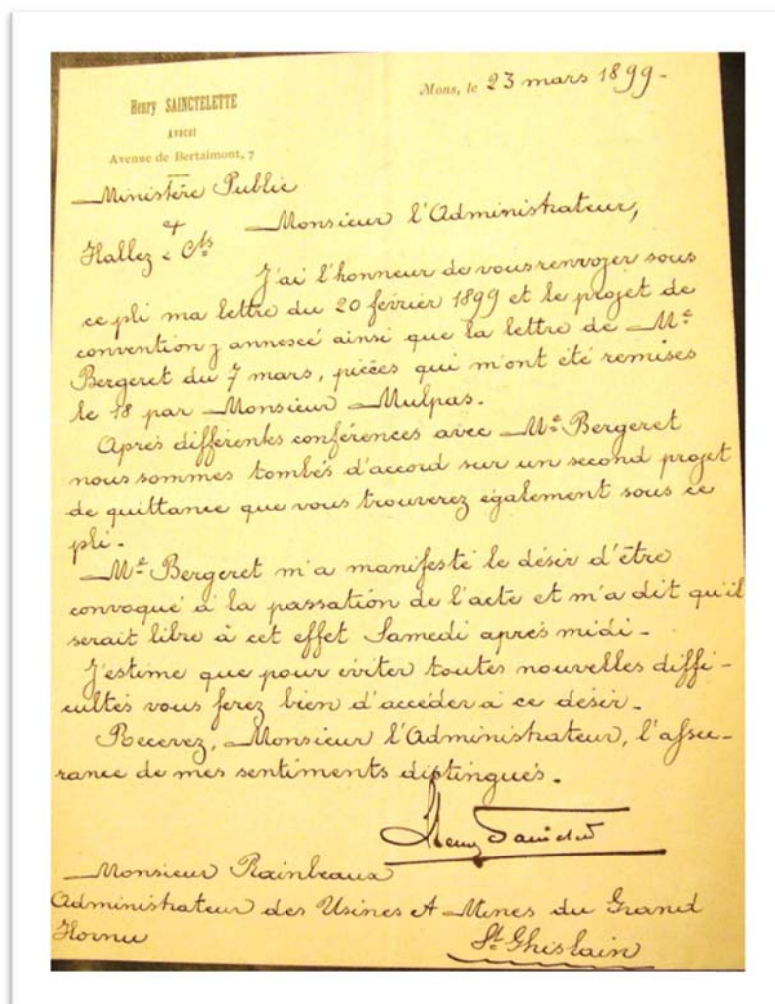
Aangezien er discussie kon bestaan over het oorzakelijk verband tussen het ongeval en de dood van de jonge Durieux enkele maanden later had Fulgence Masson aan zijn cliënten voorgesteld om zich tevreden te stellen met een bedrag van 1.000 frank bij wijze van dading. Petit zelf achtte het – '*vu la gravité des symptômes qui se sont produits après la blessure*' – weinig waarschijnlijk dat de dood niet zou veroorzaakt zijn door het ongeval, maar er bestond blijkbaar toch enige twijfel, die uitgebuit kon worden in het voordeel van de vennootschap. Hij stelde daarom voor om een bedrag van 750 frank aan te bieden, '*en déclarant que cette somme est payée par la société comme gage de commisération pour le malheur des parents, mais sans aucune reconnaissance de responsabilité que ceux-ci renoncent à lui imputer.*'

¹⁹⁹⁵ AEM, *Le Grand Hornu*, 1583.

¹⁹⁹⁶ 'Le soussigné Durieux Désiré, père de Victor décédé à la suite d'un accident dont il a été victime dans les travaux de charbonnage d'Hornu, vient respectueusement vous exposer que suivant les renseignements qu'il a recueillis sur ce fait, le taqueur ou le machiniste, en tous cas l'un des deux, serait en faute et sa mort serait due à une imprudence.'

¹⁹⁹⁷ *Supra* 299.

Masson liet op 25 januari 1879 weten aan zijn confrater Petit dat zijn cliënten bereid waren om een dading af te sluiten, maar enkel voor 1.000 frank.¹⁹⁹⁸ Er werd hierop afgesproken dat Désiré Durieux en zijn echtgenote Octavienne Vilain de volgende woensdag langs zouden komen ten burele van de vennootschap om het geld in ontvangst te nemen en de dading te ondertekenen.¹⁹⁹⁹ Petit raadde zijn cliënte aan beide echtgenoten te laten tekenen, zodat hier later zeker geen problemen van zouden komen.²⁰⁰⁰

Afbeelding 31 Brief d.d. 23.3.1899 van Henry Saintelette²⁰⁰¹

¹⁹⁹⁸ 'Mes clients renoncent à la majoration de 250 francs qu'ils avaient exigée, ils transigeront donc pour la somme de mille francs.'

¹⁹⁹⁹ De tekst van de dading was overeengekomen tussen de beide advocaten en luidde als volgt: 'Les soussignés Désiré Durieux et Octavienne Vilain son épouse, qu'il autorise, demeurant à Wasmès, déclarent qu'après avoir pris connaissance des rapports dressés par l'administration des mines et par monsieur le docteur Dethier au sujet de l'accident survenu dans les travaux de la société du Grand Hornu le 27 septembre 1877, il est impossible de lever le doute qui subsiste toujours tant sur le point de savoir si cet accident est imputable à un préposé de la Société, que sur la cause même de la mort de Victor Durieux leur fils; Qu'une transaction étant préférable à un procès dont l'issue serait incertaine, et cette transaction rentrant d'ailleurs dans les vues de bienfaisante commisération dont la société du Grand Hornu est animée pour une famille malheureuse, les susdits époux, Durieux-Vilain soussignés reconnaissent avoir reçu de la Société prénommée la somme de mille francs à titre de transaction définitive au sujet de l'accident prérappelé, dont quittance et décharge absolue.'

²⁰⁰⁰ 'Comme ils savent signer l'un et l'autre, le caractère spécial de la dette m'a paru rendre indispensable leur double intervention à la quittance. Il ne faut pas que la mère devenue veuve puisse éventuellement revenir sur le passé en soutenant que les droits attachés à sa qualité de mère n'étaient pas ceux dont la signature du chef de la communauté pût la dépouiller.'

²⁰⁰¹ AEM, Le Grand Hornu, 1599.

In de arbeidsongevallendossiers van *Le Grand Hornu* troffen wij overigens nog meer sporen aan van dergelijke buitengerechtelijke afhandelingen van arbeidsongevallen. Er was het reeds vermelde voorbeeld van weduwe Dominique Lambert, die op 16 maart 1885 een jaarlijkse levenslange uitkering van 600 frank toegekend kreeg van directeur Legrand-Lecreps voor het dodelijk arbeidsongeval van haar echtgenoot, die bijna 50 jaar voor de vennootschap gewerkt had.²⁰⁰² Bij weduwe Lambert verliep alles bijzonder informeel, in tegenstelling tot een drietal andere dossiers, waar sprake was van een dading die geformaliseerd werd voor een notaris. In het dossier met nummer 1593 bevond zich bijvoorbeeld slechts een document, namelijk een afschrift van een dading die afgesloten was voor notaris Provez te Wasmes en waarin mijnwerker Nicolas Delcour 500 frank kreeg voor het verlies van zijn rechteroog op 10 september 1895.²⁰⁰³

Niet alle pogingen om minnelijk schadevergoeding te krijgen liepen goed af: Charles Pety de Thozée, een advocaat uit Charleroi, richtte bijvoorbeeld op 6 januari 1883 een briefje naar de directeur van *Le Grand Hornu* waarin hij schreef dat Arthur Villers op 27 december 1882 omgekomen was op de terreinen van de steenkoolmijn en waarin hij polste naar een mogelijke schadevergoeding waar de familie volgens hem recht op had.²⁰⁰⁴ Het bleek evenwel om zelfmoord te gaan en niet om een arbeidsongeval: Charles Villers had zichzelf onder een trein van *Le Grand Hornu* geworpen, '*car il était dans un très grand misère et vivait en concubinage avec Adolphine Hiquelbrart*'.²⁰⁰⁵ Haar echtgenoot François Decubler uit Gilly had klacht neergelegd ten zijne laste wegens medeplichtigheid aan overspel (*complicité d'adultère*), wat een misdrijf was op dat ogenblik. Uit navraag bleek verder dat Charles in onmin leefde met zijn ouders die niets meer met hem te maken wilden hebben. Naar verluidt weigerde zijn vader zijn lijk in ontvangst te nemen en waren zijn beide ouders afwezig op zijn begrafenis. Er was dan ook geen enkele reden waarom *Le Grand Hornu* hier een schadevergoeding zou moeten uitbetalen.

3.3 Minnelijke afhandeling tijdens burgerlijke procedures

Naast de bovenvermelde voorbeelden van buitengerechtelijke afhandeling, troffen wij ook een aantal dossiers aan waarbij minnelijke schikkingen getroffen werden nadat een burgerlijke procedure opgestart werd, *en route du parcours*. In het vorige hoofdstuk hebben wij er reeds op gewezen dat wij in de burgerlijke vonnissen sporen van dergelijke dadingen aangetroffen hebben. Een interessant voorbeeld uit de archieven van *Le Grand Hornu* vormt de casus van mijnwerker Isidore Dubois uit Hornu die een burgerlijke procedure opgestart had in eigen naam en in naam van zijn minderjarige zoon Florian, die op 7 augustus 1891 het slachtoffer geworden was van een arbeidsongeval in de negende put.²⁰⁰⁶ Op 29 maart 1894 stuurde Henry Saintelette een briefje naar zijn cliënte waarin hij meldde dat Charles Dawant, de raadsman van Isidore Dubois, aangeboden had om de procedure te beëindigen met een dading ten bedrage van 1.800 frank, waar hij aan toevoegde: '*Je pense même qu'il accepterait 1500 francs*'. Saintelette was van oordeel dat hierop ingegaan moest worden omdat de aansprakelijkheid niet betwist kon worden. Het ongeval met Dubois was veroorzaakt door een mijnpaard en overeenkomstig artikel 1385 BW was de eigenaar van het paard aansprakelijk voor de schade die het paard veroorzaakt had. Het enige waarover men nog zou kunnen discussiëren was de hoogte van de schadevergoeding, maar in voorkomend geval zou *Le Grand Hornu* er zeker haar broek aan scheuren:

²⁰⁰² AEM, Le Grand Hornu, 1588.

²⁰⁰³ AEM, Le Grand Hornu, 1593. De andere twee dossiers waarin wij een notariële dading terugvonden waren 1599 en 1601.

²⁰⁰⁴ AEM, Le Grand Hornu, 1585.

²⁰⁰⁵ Kopie van het proces-verbaal van de politiecommissaris van Hornu.

²⁰⁰⁶ AEM, Le Grand Hornu, 1591 ; zie ook 189322A21051894.

'A supposer que Dubois ne ressente absolument plus aujourd'hui de cet accident, le tribunal ne lui allouera certainement pas moins de mille francs pour douleur causé, dommage souffert, etc. L'expertise qui sera ordonnée pour vérifier si l'incapacité partielle ou totale de travail perdue encore coûtera d'un autre côté, en frais judiciaires de toute nature plus de 500 francs.'

Henry Saintelette raadde zijn cliënte daarom aan in te gaan op het aanbod van Charles Dawant. De vennootschap volgde zijn advies en stuurde een bericht naar Dawant met de mededeling dat zij bereid was om een dading af te sluiten voor (slechts) 1.000 frank, wat duidelijk in diens verkeerde keelgat schoot. Op 2 april 1894 stuurde hij namelijk een furieus briefje naar zijn confrater Saintelette waarin hij zei dat hij enkel tot een dading wilde overgaan omdat het bijna onmogelijk was om een procedure voor de rechtbank van Bergen op minder dan 3 à 5 jaar te beëindigen.²⁰⁰⁷ Hij betreurde het dan ook om dergelijk belachelijk aanbod te krijgen van Saintelettes cliënte.²⁰⁰⁸ Op basis van zijn berekeningen kwam Dubois zeker 2.380 frank toe.²⁰⁰⁹ Als *Le Grand Hornu* tegen alle verwachtingen in zou weigeren 1.500 frank te betalen voor de dading, dan zou hij nooit meer een zaak in der minne afhandelen met *Le Grand Hornu*.²⁰¹⁰ Dawant was duidelijk *not amused*, zoals nog bleek uit het post scriptum waarmee hij zijn brief afsloot: *'Soyez bien certain que si le père Dubois n'était pas un bon ouvrier du Grand Hornu, je lui déconseillerais de se contenter de 1.500.'*

Uit het bovenstaande kunnen een aantal interessante besluiten getrokken worden. Om te beginnen is er de vaststelling dat partijen ook na het opstarten van een burgerlijke procedure bereid bleven om tot een minnelijke oplossing te komen. In bepaalde gevallen werd een burgerlijke procedure net opgestart om de onderhandelingspositie te versterken, zeker wanneer men bij een voorafgaande buitengerechtelijke vraag tot schadevergoeding bot gevangen had of de aangeboden vis niet vet genoeg was. De reden voor deze populariteit van de dading lag voor de hand. Men hield rekening met de realiteit van het voeren van een burgerlijke procedure in Bergen: voor de verwerende vennootschap wogen vooral de gerechtskosten zwaar door, terwijl de eisende arbeider geen jaren wenste te wachten op zijn geld. Beide partijen hadden dus een zeker belang om tot een minnelijke schikking te komen, wat in de praktijk neerkwam op een koehandel of, zoals in bovenstaand geval, een spelletje blufpoker.²⁰¹¹ De bovenstaande dreiging van Charles Dawant om nooit meer tot een minnelijke overeenkomst te komen met *Le Grand Hornu* was overigens niet volledig uit de lucht gegrepen. Kort erna kwamen we Dawant immers opnieuw tegen in een procedure tegen *Le Grand Hornu*.²⁰¹² Henri Demoustier was op 19 januari 1892 gewond geraakt bij het ondergronds transport in de zevende put. Op 9 februari 1895 stuurde Henry Saintelette een briefje naar zijn cliënte waarin hij schreef dat Dawant een (nieuw) voorstel gedaan had tot minnelijke schikking. Hij stelde voor om 2.000 frank te laten betalen, zonder gerechtelijke interessen, kosten ten laste van de vennootschap (deze kosten bedroegen ongeveer 600 frank).²⁰¹³

²⁰⁰⁷ 'C'est parce qu'il est presque impossible de terminer une affaire au tribunal de Mons en moins de 3 à 5 ans que je m'étais décidé à transiger pour 1800,00.' Schrijven d.d. 2 april 1894 van Charles Dawant aan Henry Saintelette.

²⁰⁰⁸ 'Je regrette de voir que votre cliente répond si étrangement à ma proposition.'

²⁰⁰⁹ Dubois verdiende 2,30 frank per dag op de dag van het ongeval. Hij verbleef in het ziekenhuis van 7 augustus 1891 tot 13 februari 1892 en was arbeidsongeschikt tot 1 oktober 1893, zijnde meer dan 2 jaar; 600 werkdagen aan 2,30 frank kwam neer op 1.380 frank. Hij voegde eraan toe: 'Il me semble que les douleurs qu'il a ressenties pendant son hurlement 7 mois d'hôpital comportent bien une indemnité de 1.000 francs'.

²⁰¹⁰ 'Si contre toute attente le Grand Hornu refusait, malgré votre avis (car je suis certain que vous lui direz d'accepter) de payer 1.500 je renonce à tout jamais à arranger une affaire dont laquelle elle figurait.'

²⁰¹¹ Voor een ander mooi voorbeeld van een dergelijke koehandel, zie AEM, *Le Grand Hornu*, 1605.

²⁰¹² AEM, *Le Grand Hornu*, 1592.

²⁰¹³ Zie het schrijven d.d. 7 februari 1895 van Charles Dawant aan zijn confrater Saintelette; het eerdere voorstel waarvan sprake vonden wij terug in een brief d.d. 16 januari 1895. Dawant stelde hier voor om een kapitaal te laten

Dit voorstel leek Saintelette aanvaardbaar, *‘le procès étant difficile à gagner à cause de l’âge de la victime’*. De jonge Demoustier was immers slechts 13 jaar en 26 dagen oud op het ogenblik van het ongeval en zoals wij eerder gezien hebben waren de rechters strenger ten aanzien van de werkgevers wanneer het om jonge slachtoffertjes ging.

Een andere interessante vaststelling is dat wij in de bovenstaande procedures telkenmale Henry Saintelette zien opduiken als raadsman van *Le Grand Hornu*. Deze tweede zoon van Charles-Xavier trad, zoals wij eerder al gezien hebben, regelmatig op als advocaat van mijnbouwvennootschappen in arbeidsongevallenprocedures, zodat hij als een echte specialist in de materie beschouwd kan worden.²⁰¹⁴ Hij was op die manier de vaste advocaat van *Le Grand Hornu* in de periode 1881-1905 voor alles wat arbeidsongevallen betrof.²⁰¹⁵ Naar het einde van de eeuw liet hij zich hierbij bijstaan door Auguste Jottrand, zoals blijkt uit een schrijven d.d. 17 januari 1899, waar die laatste een brief schreef naar *Le Grand Hornu* in naam van Saintelette.²⁰¹⁶ Het laatste spoor dat wij van Henry Saintelette terugvonden was een brief d.d. 25 april 1905.²⁰¹⁷ Kort erna, op 3 juli 1905, stierf hij op de leeftijd van 54 jaar.²⁰¹⁸ In de daaropvolgende dossiers werd hij definitief opgevolgd door de reeds vermelde Auguste Jottrand.²⁰¹⁹

Het belang van dergelijke *repeat player* zoals Saintelette kan moeilijk overschat worden. We hebben in de eerste casus reeds gewezen op Hector Petit die verwees naar de vonnissen uit de eerste procedurecluster om zijn cliënte te adviseren een dading aan te gaan.²⁰²⁰ Petit deed met andere woorden een beroep op zijn rijke ervaring in andere dossiers om zijn cliënte een professioneel advies te geven. Het gaat over een vorm van kruisbestuiving van het contractueel aansprakelijkheidsrecht inzake arbeidsongevallen op een ogenblik dat er nog niet zoveel procedures waren.

Een ander voorbeeld van dergelijke kruisbestuiving vonden wij terug in de casus van Louis Bridoux die op 17 september 1881 op 23-jarige leeftijd om het leven kwam in een mijnput van *Le Grand Hornu*. Toen zijn 20-jarige zus het nieuws vernam, raakte zij hierdoor zo gegrepen dat zij ernstig ziek werd en niet langer in staat was om te werken. Door deze dubbele tegenslag werden zijn behoeftige ouders in de diepste ellende gestort. Zijn 53-jarige vader Antoine Bridoux had eerder al door een arbeidsongeval zijn linkeroog verloren, waardoor hij niet langer kon werken:

Après avoir sacrifié de longues années de mon existence aux bénéfices des maîtres des mines au charbon, exécutant un travail d’ur et laborieux et cela pour élever ma famille honorablement, assujettis à tous les dangers, qui se présenta incessamment pour les malheureux ouvriers houilleurs, je perdis, étant courageusement au travail, par suite d’un accident imprévu, mon œil gauche.

betalen dat overeenkwam met een levenslange rente van 210 frank per jaar. Dit voorstel was blijkbaar niet aanvaardbaar voor *Le Grand Hornu*.

²⁰¹⁴ Er bestaat nogal wat verwarring over de schrijfwijze van de voornaam Henry/Henri. Wij hebben ervoor geopteerd om de spelling te hanteren die hij zelf gebruikte in zijn briefwisseling, Henry dus. Henry was zoals gezegd de tweede oudste zoon van Charles-Xavier. Zijn oudere broer Frédéric was in dienst van een steenkoolmijn, terwijl zijn jongere broer Maurice diplomaat was. Henry had ook een zus Jane, die met een arts genaamd Gaillet getrouwd was. E. DISCAILLES, Saintelette (Charles-Xavier), *Biographie Nationale*, XXI, Brussel, Académie Royale des Lettres et des Beaux Arts, 1911-1913, 51.

²⁰¹⁵ We vonden sporen van hem terug in de dossiers 1584, 1586, 1589, 1591, 1592, 1594, 1595, 1596, 1599, 1602, 1603, 1604, 1605, 1606 en 1607, wat overeenkomt met de periode 1881-1905.

²⁰¹⁶ AEM, *Le Grand Hornu*, 1596.

²⁰¹⁷ AEM, *Le Grand Hornu*, 1607.

²⁰¹⁸ C. PIÉRARD, Saintelette, Henri Charles Marie, in: *Biographie Nationale*, XXXII, Brussel, KAWLK, 1963-1964, 650-652.

²⁰¹⁹ Zie AEM, *Le Grand Hornu*, 1596, 1602, 1606 en 1608.

²⁰²⁰ AEM, *Le Grand Hornu*, 1583 ; *supra* 299.

In zijn zoektocht naar centen werd hij door zijn chefs van het kastje naar de muur gestuurd.²⁰²¹ Ten einde raad stuurde hij op 1 oktober 1881 een wanhopig briefje naar de advocaat van *Le Grand Hornu*, Henry Saintelette, om aandacht te vragen voor zijn trieste lot. Hij was immers zonder werk, zonder brood en zonder geld, zodat hij niet eens de geneesmiddelen van zijn dochter kon betalen.

Bridoux zat ondertussen niet stil. Tezelfdertijd had hij ook al een verzoek ingediend bij de *Caisse de prévoyance en faveur des ouvriers mineurs du Couchant de Mons*, om een uitkering te krijgen en had hij een advocaat, Charles Berger, in de arm genomen om zijn belangen te verdedigen. Op 5 oktober 1881 stuurde deze advocaat een briefje naar *Le Grand Hornu* waarin hij vroeg of er geen mogelijkheid bestond om tot een minnelijke oplossing te komen.²⁰²² De steenkoolmaatschappij bezorgde hierop de brief aan haar raadsman Saintelette, die aan zijn confrater Berger liet weten dat de steenkoolmijn het resultaat van het strafonderzoek afwachtte alvorens over een eventuele schadevergoeding te willen spreken. Bijzonder interessant in dit verband is dat in het dossier een briefje steekt van Saintelette op datum van 11 oktober 1881 waarin te lezen valt:

'Je vous adresse sous ce pli copie d'un jugement réglant les dommages intérêts dans un cas analogue. Je vous serais obligé de faire rechercher ce qui reviendrait à Bridoux sur pied de ce jugement en cas où la responsabilité de votre société serait engagée.'

De uitspraak waarvan sprake was het vonnis op datum van 6 juli 1876 in de procedure van Emmanuel Lecomte tegen de *Société des produits*, een van de vonnissen uit de tweede 'procedurecluster'.²⁰²³ Zoals wij gezien hebben bevatten deze vonnissen reeds relatief complexe berekeningen.²⁰²⁴ Aan de hand hiervan toog ingenieur Plumet van *Le Grand Hornu* onmiddellijk aan de slag, waarbij hij uitkwam op een eventuele schadevergoeding van 1.125,68 frank.²⁰²⁵ Zijn berekening bleef overigens onaangeroerd in de schuif zitten. Na afsluiten van het strafonderzoek verkreeg Antoine Bridoux op 17 februari 1883 het voordeel van de kosteloze procedure en werd een burgerlijke procedure opgestart, waarin hij 10.000 frank vorderde. Vreemd genoeg gebeurde er verder niets tijdens deze procedure, waarna Saintelette in 1886 de zaak opnieuw opriep, om de vordering uitgedoofd te laten verklaren wegens verjaring, wat ook effectief gebeurde op de zitting van 25 maart 1886.²⁰²⁶ Op 30 augustus 1886 zond Saintelette het dossier terug naar zijn cliënte met de afrekening, waarmee de zaak afgehandeld was.²⁰²⁷

²⁰²¹ 'Puisque mes chefs ou je m'adresse, me renvoient de l'un à l'autre me faisant des promesses, et ne me donnant rien.'

²⁰²² 'Je suis chargé par le sieur Antoine Bridoux dont le fils Louis vient d'être tué au puits n° 9 Grand Hornu, d'actionner la société en paiement d'une indemnité. Le jeune homme était avec sa sœur le soutien de ses vieux parents. Aujourd'hui Antoine Bridoux est presque aveugle et la mort de son enfant le plonge dans la plus grande misère. Avant de commencer la procédure, je voudrais savoir si la société consentirait à entrer en arrangement et dans ce cas, quelle somme elle serait disposée à allouer à mon client.'

²⁰²³ 187507B06071876.

²⁰²⁴ *Supra* 356-357 et seq.

²⁰²⁵ Antoine Bridoux was 51 jaar oud en zijn vrouw 63. Volgens de sterftetafels was de vermoedelijke resterende levensduur van Bridoux 19 jaar en van zijn vrouw 12, zijnde gemiddeld 15 jaar en half. Het dagloon van hun zoon Louis was 2,40 frank. Zijn zwakke gestel deed vermoeden dat dit loon niet zou stijgen in de toekomst. Als men niettemin zou uitgaan van een gemiddeld dagloon van 2,80 frank, kwam men, aan 280 werkdagen, tot een gemiddeld jaarloon van 784 frank. Hiervan moest 618,75 frank afgetrokken worden voor kosten van dagelijks onderhoud (aan 1,75 frank per dag), zodat 145,25 frank netto overbleef per jaar, wat neerkwam op een totaal kapitaal van 2.251,87 frank. Rekening houdende met een aftrek van 50% zoals in het vonnis van Lecomte, kwam ingenieur Plumet aldus op 1.125,68 frank uit.

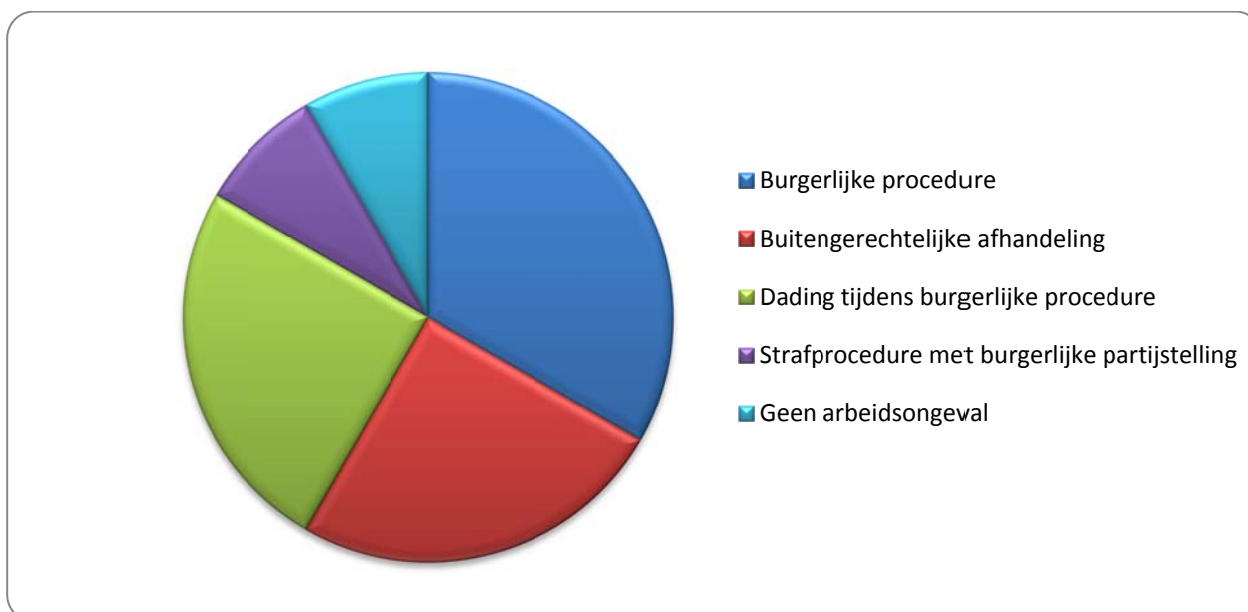
²⁰²⁶ Saintelette stuurde op 25 maart 1886 een briefje naar *Le Grand Hornu* waarin hij het volgende schreef: 'Monsieur l'administrateur, j'ai le plaisir de vous informer qu'à l'audience de ce jour, le tribunal a rendu un jugement déclarant l'action des demandeurs éteinte par prescription'. Zie ook 188301A25031886.

²⁰²⁷ Saintelette meldde hierin dat de beroepstermijn verstreken was en dat de zaak dus als beëindigd beschouwd kon worden. De kosten waren als volgt: 12 frank voor kopies van het strafdossier, 179,06 frank pleitbezorgerskosten en 400 frank voor honoraria en kosten van hemzelf.

De bovenstaande casus toont overigens aan dat niet alle gevallen minnelijk afgehandeld werden, maar dat *Le Grand Hornu* er in bepaalde gevallen voor opteerde om de gerechtelijke procedure tot het einde te voeren. We gaan er hierna dieper op in.

3.4 Gerechtelijke afhandeling

De gerechtelijke afhandeling inzake arbeidsongevallen kan – zoals wij reeds gezien hebben – opgesplitst worden in twee grote categorieën, enerzijds de strafprocedures met burgerlijke partijstelling en anderzijds de burgerlijke procedures, waarbij het slachtoffer of diens nabestaanden zelf het initiatief namen om te procederen.

Grafiek 22 Verdeling van de ongevallendossiers in *Le Grand Hornu* (1881-1903)

Wanneer wij kijken naar de verdeling van de bewaarde arbeidsongevallendossiers van *Le Grand Hornu*, zien wij dat het in acht gevallen ging om een niet-minnelijk beëindigde burgerlijke procedure, in zes gevallen om een minnelijk beëindigde procedure, in zes gevallen om een buitengerechtelijke minnelijke schikking, in twee gevallen om een strafprocedure met burgerlijke partijstelling en in twee gevallen om een niet-arbeidsongeval.²⁰²⁸

Wat de inhoudelijke kant van deze burgerlijke en strafprocedures betreft kunnen wij kort zijn, aangezien wij dit reeds besproken hebben. De dossiers zijn belangrijk omwille van twee redenen. Om te beginnen bevatten deze dossiers meestal alle stukken van de procedure, wat vooral in verband met de burgerlijke procedure interessant is. Zoals wij reeds eerder aangehaald hebben, worden de documenten van de burgerlijke procedures immers in afzonderlijke reeksen bewaard, wat de reconstructie van een dergelijke procedure bijzonder omslachtig maakt. In het geval van *Le*

²⁰²⁸ Buitengerechtelijke minnelijke afhandeling: dossiers 1588, 1593, 1600, 1601, 1604 en 1605 ; dading tijdens burgerlijke procedure: dossiers 1583, 1591, 1592, 1596, 1598 en 1599; burgerlijke procedures zonder minnelijke schikking: dossiers 1584, 1586, 1587, 1589, 1590, 1594, 1603 en 1607; strafrechtelijke procedure met burgerlijke partijstelling: dossiers 1595 en 1602; de niet-arbeidsongevallen waren dossier 1585 (zelfmoord) en 1597 (ziekte). Wij hebben enkel de dossiers bestudeerd waar het ongeval zich voorgedaan heeft voor eind 1903, aangezien wij dit reeds eerder als het einde van onze onderzoeksperiode genomen hebben.

Grand Hornu daarentegen krijgen wij het geheel op een schoteltje aangeboden. Daar staat tegenover dat deze burgerlijke stukken (zoals dagvaardingen, conclusies, kwaliteiten, getuigenverhoren en deskundigenverslagen) niet zoveel toevoegen, aangezien de vonnissen de meest essentiële informatie bevatten.²⁰²⁹ Wij gaan er hier dan ook niet dieper op in.

Een tweede reden waarom de dossiers van *Le Grand Hornu* interessant zijn, is omdat zij de volledige procedure bevatten, ook als er in beroep gegaan werd. Dit was bijvoorbeeld het geval in de procedure van hulpsmid Alfred Ghislain, die gewond raakte in de werkplaatsen van *Le Grand Hornu* toen een metaalsplinter in zijn oog terecht kwam.²⁰³⁰ Hij startte een burgerlijke procedure en op 9 november 1893 sprak de rechtbank van Bergen een tussenvonnis uit waarin zij toeliet om een aantal feitelijkheden te bewijzen.²⁰³¹ Saintelette besliste hierop – in samenspraak met zijn confrater Emile De Mot uit Brussel – om hoger beroep aan te tekenen tegen dit vonnis.²⁰³² Op 14 april 1894 deed het hof van beroep van Brussel uitspraak. Centraal stond de vraag of het een fout was om geen beschermbrillen ter beschikking te stellen aan de arbeiders. Om deze vraag te kunnen beantwoorden had het hof drie experts aangesteld.

Saintelette was van mening dat het nu aan de tegenstrever was om de procedure verder te zetten, *'ce qu'il ne fera pas à mon avis'*.²⁰³³ Indien het toch tot een expertise zou komen, had Saintelette aan zijn confrater De Mot gevraagd om rechtstreeks met *Le Grand Hornu* te handelen.²⁰³⁴ Blijkbaar werd de expertise toch geactiveerd.²⁰³⁵ Alvorens hun werkzaamheden op te starten vroegen de deskundigen aan *Le Grand Hornu* een provisie te betalen. Saintelette was van mening dat zij dit moest doen.²⁰³⁶ Tenslotte had zij de expertise gevraagd. Verder was de tegenpartij onvermogen. Bovendien ging het hier om een principekwestie.²⁰³⁷ En zo geschiedde. Een half jaar later, op 6 december 1894 legden de deskundigen hun eindverslag neer en op 19 juli werd de zaak gepleit.²⁰³⁸ Een week later, op 27 juli 1895, verstuurde De Mot naar zijn confrater Saintelette het volgende zegebulletin: *'Mon cher confrère, Par arrêt d'hier, nous avons complètement gagné. Ghislain est irrévocablement débouté et condamné à tous les dépens'*.²⁰³⁹

²⁰²⁹ Dat was trouwens de reden waarom wij de burgerlijke vonnissen bestudeerd hebben.

²⁰³⁰ AEM, *Le Grand Hornu*, 1594.

²⁰³¹ Zie 189302A09111893 en 189302B15031894. Dit was overigens een van de procedures waarvan wij geen eindvonnis aantreffen. Dankzij de archieven van *Le Grand Hornu* weten wij dat dit komt doordat in beroep definitief uitspraak gedaan werd in deze zaak.

²⁰³² Dit blijkt uit een schrijven d.d. 5 december 1893 van Henry Saintelette aan zijn cliënte: *'J'ai l'honneur de vous transmettre sous ce pli une lettre de M. Emile De Mot de Bruxelles du 4 courant. Il y a lieu à mon avis de faire interjeter l'appel du jugement interlocutoire.'*

²⁰³³ Schrijven d.d. 9 mei 1894 van Saintelette aan *Le Grand Hornu*.

²⁰³⁴ *'Je le prie de se mettre en relation directe avec vous en cas d'expertise. Il est inutile que vous partiez par mon intermédiaire pour une affaire qui ne doit plus retenir devant le Tribunal de Mons.'*

²⁰³⁵ Schrijven d.d. 7 juni 1894 van Emile De Mot aan *Le Grand Hornu*.

²⁰³⁶ Schrijven d.d. 3 juli 1894 van Henry Saintelette aan *Le Grand Hornu*.

²⁰³⁷ Dit werd nog eens herhaald door De Mot in een schrijven van 8 augustus 1895 van De Mot aan Saintelette. In deze brief schreef De Mot dat er nog een bepaald bedrag betaald moest worden aan de pleitbezorger, ten behoeve van de deskundigen. Hij vervolgde: *'Je ne sais rien à faire contre notre adversaire Pro Déiste. D'ailleurs, dans ce procès, l'importance de la question de principe prime tout autre instant.'*

²⁰³⁸ Schrijven d.d. 6 december 1894 en d.d. 19 juli 1895 van Emile De Mot.

²⁰³⁹ Dit was niet overdreven. De motivering van het arrest d.d. 25 juli 1895 van het hof van beroep te Brussel luidde als volgt: *'Attendu que l'appelante a fait la preuve à laquelle elle avait été admise; que les trois experts ont, à l'unanimité, déclaré qu'il n'est pas pratiquement possible d'imposer aux forgerons ou aides-forgerons des petites forges d'atelier, durant l'accomplissement de tout ou partie du travail opéré dans les forges sur acier incandescent, des lunettes ou des masques grillés protégeant leurs yeux contre les éclats de métal, l'emploi de ces masques ou lunettes pourrait occasionner des accidents plus graves que ceux qui proviendraient de la projection de paillettes, de rendre leur travail plus difficile et plus dangereux.'*

3.5 Besluit

Wanneer wij van op afstand kijken naar de 24 bestudeerde arbeidsongevallendossiers van *Le Grand Hornu* dan kan enkel vastgesteld worden dat de vennootschap in geen enkele ervan 'won'. Telkens kostte het haar een bom geld, zelfs in deze procedures waarin zij aan het langste eind trok. Maar *Le Grand Hornu* had geen keus. In alle dossiers werd deze vennootschap willens nillens geconfronteerd met een vraag tot schadevergoeding, al dan niet gerechtelijk, van slachtoffers van een arbeidsongeval of hun nabestaanden. Het enige wat zij en haar raadsman konden doen was *damage control*, namelijk proberen de financiële verliezen tot een minimum te beperken. Hoe dit het best gebeurde, was verschillend van zaak tot zaak, waardoor wij een uiteenlopend spectrum aan afhandelingsmechanismen zien verschijnen, gaande van een informele toekenning van schadevergoeding, over dadingen binnen en buiten de rechtbank tot het procederen tot het bittere eind.

Le Grand Hornu had dan nog geluk. Zij kon een beroep doen op Henry Saintelette, die in onze ogen een goede advocaat was. Alhoewel het hier in de eerste plaats om een persoonlijk oordeel gaat, zijn er toch een aantal elementen die in die richting wijzen. Saintelette was om te beginnen een pragmaticus, die op zoek ging naar de weg met de minste weerstand, of beter, de laagste kostprijs voor zijn cliënte. Als een dading voordeliger leek dan procederen, omdat de zaak toch niet gewonnen kon worden of sowieso duurder zou uitvallen, dan adviseerde hij zijn cliënte in die richting. Het was ook duidelijk een goede jurist met veel ervaring inzake arbeidsongevallen, waarschijnlijk omdat hij hiermee als raadsman van grote mijnondernemingen veel geconfronteerd werd.

Besluit Deel III

In het derde en laatste deel van dit proefschrift stond het microniveau centraal. We begonnen met een bespreking van een exemplarische casus. In het tweede deel van het proefschrift werden immers vele honderden casussen ontrafeld om in stukjes en brokjes aangewend te worden als bouwstenen van het grotere verhaal. Op die manier ging echter een deel van de historische werkelijkheid verloren. In deel III wilden wij daarom een ongeval in zijn geheel behandelen, als voorbeeld van het volledige verloop van een concrete zaak. We gingen hierbij eerst na hoe de strafinstanties reageerden. Daarna volgde een bespreking van de manier waarop de werkgever probeerde om de zaak in der minne af te handelen. De meeste slachtoffers gingen hierop in, maar twee van hen besloten om het al bij al mager aanbod af te slaan en de stap te zetten naar de burgerlijke rechtbank. We vonden in deze concrete casus dus een afspiegeling van een groot aantal aspecten die reeds in het eerste en tweede deel aan bod kwamen.

Na de bespreking van deze casus gingen wij dieper in op de individuele werkvloer. De bedoeling was vooral om aan te tonen dat iedere werkvloer anders was en dat elk arbeidsongeval zich bijgevolg in een specifieke, niet neutrale context afspeelde. We kozen hierbij doelbewust voor twee op het eerste gezicht identieke werkvloeren. In beide gevallen ging het namelijk om arbeidsongevallen met spoorarbeiders tijdens rangeerwerkzaamheden bij het station. Toch konden de verschillen niet groter zijn. In het ene geval was er sprake van een totaal verziekte werksfeer, waarbij de spoorarbeiders samenspannen tegen hun gehate oversten. In het andere geval heerste grote harmonie en werd een geliefde chef het slachtoffer van een arbeidsongeval, wat door eenieder betreurd werd.

Als derde en laatste passeerde een individuele actor de revue. We kozen hierbij voor *Le Grand Hornu* omwille van de aanwezigheid van uniek archiefmateriaal in de vorm van arbeidsongevallendossiers. Deze dossiers lieten ons toe de houding te bestuderen van een werkgeefster ten aanzien van de vorderingen tot schadevergoeding waarmee zij geconfronteerd werd naar aanleiding van arbeidsongevallen van haar werknemers. Zij werd hiervoor bijgestaan door Henry Saintelette, de zoon van de reeds vaak vermelde Charles-Xavier Saintelette. Wij stelden hierbij vast dat *Le Grand Hornu* eerst en vooral pragmatisch tewerk ging en telkenmale probeerde om de voor haar meest voordelige oplossing te vinden.

Alhoewel in dit deel over het microniveau slechts enkele voorbeelden aan bod kwamen, hopen wij daarmee voldoende de complexiteit en diversiteit van de individuele arbeidsongevallen aangetoond te hebben.

Algemeen Besluit

In deze studie stond het transitieproces inzake arbeidsongevallen in de negentiende eeuw in België centraal, waarbij wij ernaar gestreefd hebben om bepaalde lacunes in de bestaande wetenschappelijke literatuur op te vullen, onder andere door de transitie op te vatten als een proces van juridisering en door aandacht te besteden aan de tot op heden onderbelichte rechtspraktijk. Om greep te kunnen krijgen op het complexe fenomeen juridisering hebben wij een empirisch onderzoeksmodel ontwikkeld met horizontale en verticale differentiatie (zie probleemstelling).

De **verticale differentiatie** weerspiegelde zich in de driedelige structuur van het proefschrift. Op het macroniveau hebben wij de *longue durée* van de juridisering van arbeidsongevallen doorheen de negentiende eeuw onder de loep genomen. Vervolgens hebben wij op het mesoniveau ruimtelijk en temporeel ingezoomd op de rechtspraktijk van het arrondissement Bergen in de laatste decennia van de negentiende eeuw. Als laatste waren er nog enkele beknopte capita selecta om het microniveau te illustreren.

De **horizontale differentiatie**, in de vorm van een opsplitsing tussen de parlementaire, administratieve, gerechtelijke en economische *semi-autonomous social fields* was doorheen de studie eveneens aanwezig. Het concept *semi-autonomous social field*, dat oorspronkelijk gelanceerd werd door Sally Falk Moore in de rechtsantropologie, bleek omwille van zijn gelaagdheid een uiterst praktisch sleutelbegrip te zijn voor het onderzoek naar het complexe fenomeen van de juridisering.

Allereerst het onderdeel *social field*, dat flexibel genoeg was om de nodige opsplitsingen en onderverdelingen te maken. Op macroniveau konden wij hiermee een onderscheid maken tussen de verschillende producenten van juridisering, namelijk het parlement, de administratie, de industrie en de justitie (horizontale differentiatie). Elk van deze *social fields* kon op zijn beurt opgedeeld worden in talrijke kleinere *social fields* (verticale differentiatie). De industrie bijvoorbeeld bestond uit een bijzonder heterogene groep aan sterk uiteenlopende industriële sectoren, wat niet zonder belang was aangezien sommige sectoren, zoals de mijnbouw, erg kapitaalintensief, grootschalig en vroeg gejuridiseerd waren, in tegenstelling tot andere. Elke industrietaak kon vervolgens verder opgedeeld worden, tot en met de individuele werkvloer, die allemaal als *semi-autonomous social fields* bestempeld konden worden. Eenzelfde verhaal bij de administratieve en gerechtelijke entiteiten. De bijzondere inspectiediensten (de mijnadministratie, de administratie van de Belgische staatsspoorwegen en de arbeidsinspectie) bijvoorbeeld hadden hun eigen specifieke organisatie, bevoegdheden en gebiedsindeling, zoals wij uitgebreid besproken hebben in het corpus. De organisatie van de Belgische justitie met haar territoriale indeling (rechtsgebieden, arrondissementen en kantons) en bevoegdheidsverdeling behoeft hier al helemaal geen uitleg. Elk van deze afzonderlijke entiteiten kan omschreven worden als een *semi-autonomous social field* en kan als dusdanig bestudeerd worden.

Al deze *semi-autonomous social fields* kenden verder hun eigen *autonome* ontwikkelingen. Wij zagen bijvoorbeeld de arbeidsinspectie 'geboren worden' en zich langzaam maar zeker ontwikkelen, onder impuls van de bevoegde ministers. De mijnadministratie en administratie van de Belgische staatsspoorwegen waren ouder en hadden zich tegen het einde van de negentiende eeuw kunnen ontwikkelen tot performante en professionele organisaties. Wat de justitie betreft, kunnen wij de

ontwikkelingen bij de strafinstanties vermelden, die zich in toenemende mate interesseerden voor arbeidsongevallen.

Deze ontwikkelingen speelden zich evenwel niet in een vacuüm af. Elk van de onderscheiden entiteiten werd in toenemende mate beïnvloed door de andere. Zij waren dus slechts *semi-autonoom*. Er was met andere woorden sprake van een kruisbestuiving van de onderscheiden *semi-autonomous social fields*, waarvan in het onderzoek vele sporen terug te vinden zijn.

Kruisbestuiving tussen de verschillende *semi-autonomous social fields*

De kruisbestuiving tussen de verschillende *semi-autonomous social fields* verliep – in overeenstemming met de opsplitsing van ons empirisch onderzoeksmodel – op verschillende niveaus en in verschillende richtingen. We onderscheiden hierbij een horizontale beïnvloeding – tussen *semi-autonomous social fields* op hetzelfde niveau – en een verticale beïnvloeding – tussen *semi-autonomous social fields* op verschillende niveaus. We beginnen met de horizontale kruisbestuiving.

Horizontale kruisbestuiving

Binnen het geheel van de economische activiteiten waren sommige sectoren vroeger gejuridiseerd dan andere, waarbij vooral de mijnbouw, spoorwegen en stoomtuigen geïndiceerd werden door de overheid (vroege *Bürokratisierung*). Voor deze sectoren werd een specifieke reglementering en inspectie voorzien, die doorheen de negentiende eeuw een gestage ontwikkeling kenden. De hamvraag is waarom de overheid net hier tussenbeide kwam. De macht van het getal lijkt een doorslaggevende rol gespeeld te hebben. Wanneer zich een ernstig ongeval (*catastrophe*) voordeed met stoomtuigen, in de mijnen of bij de spoorwegen leidde dit tot groot kapitaalsverlies, talrijke menselijke slachtoffers en grote beroering in de publieke opinie. Door de omvang van deze gebeurtenissen was de overheid wel verplicht om in te grijpen.

Voor kleinere ongevallen, waaronder het gros van de arbeidsongevallen, vertrouwde de overheid erop dat de werkgevers zelf de nodige inspanningen zouden leveren (*self regulation*). Dit was echter nauwelijks het geval. Aangezien de werkgevers niet moesten opdraaien voor deze vorm van schade, hadden zij ook geen *incentive* om preventieve maatregelen tegen arbeidsongevallen te nemen. Het verklaart bijvoorbeeld waarom veel werkgevers bleven vertikken om beschermkappen aan te brengen boven de bewegende onderdelen van hun machinerie. Toen deze mistoestanden naar aanleiding van de onderzoekenquête van 1843-1848 aan het licht kwamen, ondernam de overheid wel bepaalde pogingen om via de bestaande regelgeving op de gevaarlijke, ongezonde en hinderlijke inrichtingen in te grijpen, maar de weerstand was te groot en de middelen te zwak. De autonomie van de industriële sector haalde het hier met andere woorden op de pogingen tot regulering en inspectie van de overheid. Voor de grootindustrie, waartoe de gemechaniseerde textielnijverheid behoorde, waren er doorheen de negentiende eeuw tenminste nog sporen aan te treffen van pogingen van de overheid om te interveniëren. In andere sectoren zoals de havenarbeid of de bouwnijverheid, die nochtans van oudsher bekend stonden om hun grote tol aan (dodelijke) arbeidsongevallen, zou het nog tot het einde van de negentiende eeuw duren vooraleer de overheid zou interveniëren.

De grote catastrophes leidden niet enkel tot een vroege *Bürokratisierung*, maar ook tot een vroege *Justizialisierung*. Twee factoren waren hiervoor verantwoordelijk. Om te beginnen (opnieuw) de omvang van de gebeurtenissen die de publieke opinie sterk beroerden en die niet zomaar onder de mat geveegd konden worden, zoals de commotie naar aanleiding van de ontplofte stoomketels van de *Société linière de Saint Gilles* bewijst. Ten tweede ging het om ongevallen die reeds in grote mate 'gejuridiseerd' waren. Zij maakten immers niet enkel het voorwerp uit van een strafrechtelijk onderzoek, maar zij werden ook bestudeerd door competente en gespecialiseerde administraties, die eventuele overtredingen op de bestaande reguleringen konden vaststellen en opnemen in de processen-verbaal die zij moesten opstellen en aan de strafinstanties bezorgen. Het waren met andere woorden catalysatoren die het proces van juridisering, in casu *Justizialisierung*, bevorderden.

Deze vroege *Justizialisierung* ontwikkelde al vlug een eigen dynamiek, waarbij in de nasleep van de strafrechtelijke vervolging burgerlijke procedures ingesteld werden door de slachtoffers van arbeidsongevallen of hun nabestaanden. De arbeidsongevallen verschenen zo in het recht in het kielzog van de grote catastrofes. Verschillende van die vonnissen en arresten werden bovendien gepubliceerd, waardoor zij een zekere verspreiding en invloed kenden binnen de Belgische rechtsruimte.

Een volgende stap in het proces van juridisering van arbeidsongevallen werd gezet in 1886, toen de onlusten in het zuiden van het land de *Parlementarisierung* op gang schoten. De werkzaamheden van de *Commission du travail* vormden het vertrekpunt van een aantal divergente ontwikkelingen. De parlementaire weg leidde na een toch wel hobbelig parcours tot de wet op de arbeidsovereenkomst van 1900 en vooral tot de wet op de arbeidsongevallen van 1903, die de rechtspraktijk inzake arbeidsongevallen in geheel nieuwe banen zou leiden. Daarnaast was er ook een verdere ontwikkeling inzake de industriële reglementering en inspectie, die beschouwd kan worden als een verdere *Bürokratisierung* van de economische activiteiten in ons land.

Het bovenstaande toont aan hoe bepaalde ontwikkelingen in het ene *semi-autonomous social field* niet zonder invloed waren voor de andere, met andere woorden, hoe er een voortdurende onderlinge (horizontale) kruisbestuiving aan de gang was. Deze horizontale kruisbestuiving kon overigens ook aangetoond worden in de lokale rechtspraktijk. Het parlement was hier ver weg, maar de praktische werking en invloed van de administraties bleek er des te meer. In de strafdossiers troffen wij zo talrijke sporen aan van de mijnadministratie, de administratie van de staatsspoorwegen en – tegen het einde van de eeuw – de arbeidsinspectie. Het was een illustratie van het belang van de (voortgaande) *Bürokratisierung* van bepaalde economische sectoren voor de daaropvolgende *Justizialisierung*. De slachtoffers van arbeidsongevallen of hun nabestaanden konden bijvoorbeeld gebruik maken van de administratieve stukken om de aansprakelijkheid van de werkgever te helpen bewijzen. Bij het aansprakelijkheidsvraagstuk was het verder gemakkelijker om een fout te bewijzen wanneer aangetoond kon worden dat bepaalde reglementeringen overtreden waren. In economische sectoren waar geen bijzondere inspectiediensten of –reglementering bestonden, bleek het praktisch gezien veel moeilijker om dit bewijs te leveren.

Verticale kruisbestuiving

Naast een horizontale kruisbestuiving was er ook een verticale kruisbestuiving merkbaar binnen en tussen de verschillende *semi-autonomous social fields*, waarbij het lokale niveau het nationale niveau beïnvloedde en omgekeerd. Dit was bijvoorbeeld merkbaar bij de inspanningen van de

minister van arbeid om de werking van de kersverse arbeidsinspecteurs bij te sturen aan de hand van een stroom ministeriële instructies. Omgekeerd kreeg de minister een beeld van de situatie te velde dankzij de inspanningen van de individuele inspecteurs.

Meer in het algemeen speelde de rechtsleer een sleutelrol bij de verticale (en ook horizontale) kruisbestuiving. In dit proefschrift hebben wij hierbij uitgebreid aandacht besteed aan de figuur van Charles-Xavier Saintelette, omdat hij een grote invloed uitoefende op de juridisering van arbeidsongevallen, vooral met zijn nieuwe theorie die hij in 1884 lanceerde.

Wanneer we kijken naar zijn inspiratiebronnen, dan zien wij dat die heel divers waren. Deels haalde hij zijn boter bij de binnen- en buitenlandse wetgeving, rechtspraak en -leer, waaronder de reeds genoemde vroegste arbeidsongevallenprocedures zoals deze van de *Société linière de Saint Gilles* (buitenlandse *Parlementarisierung* en binnen- en buitenlandse *Justizialisierung*). Via zijn regeringsdeelname als minister van openbare werken kwam hij verder in contact met de werking van de diverse betrokken administraties en hun inzichten in verband met mijn-, spoor- en stoomongevallen (*Bürokratisierung*). Als advocaat te Bergen werd hij dan weer rechtstreeks geconfronteerd met het probleem van de arbeidsongevallen en vooral de processuele moeilijkheden die de slachtoffers van arbeidsongevallen of hun nabestaanden ondervonden voor de rechtbank (lokale rechtspraktijk – *Justizialisierung*).

De nieuwe theorie van Saintelette had een onmiddellijke impact op de Belgische rechtspraak, zoals de gepubliceerde vonnissen en arresten vanuit het hele land getuigen. Het waren niet zomaar testballonnetjes die opgelaten werden. In de vonnissen van Bergen werd in een periode van anderhalf jaar maar liefst negen keer uitspraak gedaan over zijn nieuwe theorie. Toch vond zijn nieuwe theorie geen ingang omdat zij te radicaal vernieuwend was voor de nog steeds erg traditioneel ingestelde Belgische rechtspraak met haar exegetische interpretatie van het Burgerlijk Wetboek.

Zijn theorie met haar vernieuwende inzichten werd wel warm onthaald in de binnen- en buitenlandse rechtsleer. Zij vestigde de aandacht op het specifieke van de arbeidsovereenkomst en de schade die er uit voortvloeide (het arbeidsongeval). Het inzicht groeide dat het om een specifiek probleem ging, waarvoor een geëigende oplossing nodig was. Helaas (voor Saintelette) werd zijn oplossing om via het (contractueel) aansprakelijkheidsrecht te blijven werken tijdens de discussies in de *Commission du travail* als te halfslachtig bevonden. Men opteerde liever voor een algemene invoering van verzekeringen tegen arbeidsongevallen, omdat hierbij automatisch alle slachtoffers van arbeidsongevallen geholpen werden zonder langs de rechtbank te moeten passeren. Met de wet op de arbeidsongevallen van 1903 zou men definitief deze laatste weg inslaan.

Autonome ontwikkelingen in verband met de *Justizialisierung*

Elk *semi-autonomous social field* werd zoals gezegd ook gekenmerkt door een eigen, autonome ontwikkeling, binnen zijn eigen context en vanuit zijn eigen logica. Zo hebben wij bijvoorbeeld vastgesteld dat de bijzondere inspectiediensten steeds performanter werden bij de uitoefening van hun taken. Hiermee samenhangend werd ook de regulering uitgebreid en aangepast aan de technische vooruitgang. Het gevolg hiervan was dat de mijnbouw bijvoorbeeld steeds veiliger werd in de loop van de negentiende eeuw en dat het aantal ongevallen niet in dezelfde mate steeg als het aantal mijnwerkers of de steenkoolproductie.

In dit proefschrift werden vooral de ontwikkelingen binnen de rechtspraak bestudeerd (*Justizialisierung*), aan de hand van een analyse van de lokale rechtspraak in het arrondissement Bergen. Rechtspraak en rechtspraak zijn nauw met elkaar verweven, maar vallen toch niet helemaal samen. In dit verband kan verwezen worden naar de derde dimensie van juridisering van Blichner en Molander, die een onderscheid maakten tussen gerechtelijke conflictafhandeling, juridische conflictafhandeling en conflictafhandeling door leken (zie probleemstelling).

De meeste (vooral lichte) arbeidsongevallen kenden een informele afhandeling, doordat de slachtoffers zelf hun eigen schade droegen of doordat de werkgevers hen hiervoor een kleine vergoeding toestopten of bepaalde kosten droegen (conflictafhandeling door leken). We vonden hiervan een aantal sporen terug, vooral in de bouw. In een aantal gevallen kwamen de partijen tot een meer juridische oplossing, via het afsluiten van een dading, al dan niet geformaliseerd door een notaris (juridische conflictafhandeling). Zoals we gezien hebben in ons derde deel kozen de werkgevers op advies van hun raadsman voor deze oplossing om zo de kosten van een gerechtelijke procedure te vermijden. In een aantal gevallen vonden de slachtoffers van een arbeidsongeval of hun nabestaanden de weg naar de rechtbank om hier schadevergoeding te verkrijgen (gerechtelijke conflictafhandeling).

Deze gerechtelijke conflictafhandeling kon op haar beurt verder opgedeeld worden. 'Justitie' is namelijk een verzamelterm van verschillende instanties. Arbeidsongevallen doken zo bijvoorbeeld op bij de vrederechters, de werkrechtersraden en de rechtbanken van koophandel (tot 1891). De twee belangrijkste justitiële actoren voor arbeidsongevallen waren evenwel de strafinstanties en de burgerlijke rechtbanken, zodat hierop toegespitst werd in het onderzoek. Bijkomend voordeel was dat de strafdossiers en de burgerlijke vonnissen de meeste en interessantste informatie bevatten en dat zij toelieten om een chronologische analyse te maken van de juridisering van arbeidsongevallen op het einde van de negentiende eeuw.

Zowel bij de strafdossiers als bij de burgerlijke vonnissen inzake arbeidsongevallen kon een kwantitatieve en kwalitatieve toename vastgesteld worden van het aantal arbeidsongevallen dat een justitiële beoordeling kreeg. Dit was zowel het geval op nationaal niveau (gepubliceerde rechtspraak) als op lokaal niveau (Bergen). Er was met andere woorden onmiskenbaar sprake van een proces van toegenomen gerechtelijke activiteit ten aanzien van arbeidsongevallen (*Justizialisierung*, te vergelijken met *judicialisation*, de vierde dimensie van juridisering van Blichner en Molander).

Wat het strafrechtelijk beleid betreft lijkt er een toenemende gevoeligheid geweest te zijn voor arbeidsongevallen. Bij aanvang werden vooral zware arbeidsongevallen (met dodelijke afloop of blijvende arbeidsongeschiktheid tot gevolg) onderzocht. Na verloop van tijd breidde de interesse zich uit, waardoor tegen het einde van de negentiende eeuw ook lichte arbeidsongevallen, zoals deze met 'slechts' enkele afgerukte vingers, zich in de aandacht van de strafinstanties mochten verheugen. Ook sectorieel breidde het toepassingsgebied zich uit van de zware industriële sectoren naar andere, meer traditionele sectoren zoals de bouwnijverheid. Een andere vaststelling was dat de strafonderzoeken naar het einde van de negentiende eeuw veel diepgaander gevoerd werden. Samengevat was hier dus sprake van een uitbreiding van de actieradius en professionalisering van de strafinstanties.

Het grote verschil tussen het strafrechtelijke en het burgerlijke was dat de strafinstanties autonoom optraden, terwijl de rechtzoekende zelf de stap moesten zetten naar de burgerlijke rechtbanken. Dit impliceert dat zowel een mentaliteitswijziging optrad in het strafrechtelijke beleid als bij de rechtzoekenden (wijziging van *law in the minds* – vijfde dimensie van juridisering van Blichner en Molander). Beiden hingen natuurlijk wel samen. Zo trokken sommige burgers aan de mouw van

de procureur des Konings om de nodige strafrechtelijke stappen te ondernemen, zodat zij zich tijdens een latere fase burgerlijke partij konden stellen. Omgekeerd wees de procureur des Konings de nabestaanden soms op de mogelijkheid om een burgerlijke procedure op te starten wanneer het strafonderzoek op niets uitgelopen was.

Bij de burgerlijke procedures konden verder een aantal katalysatoren en remmende factoren vastgesteld worden bij het proces van *Justizialisierung*. Bij de katalysatoren kunnen de impulsen van de andere *semi-autonomous social fields* vermeld worden, met de nadruk op de voorafgaande activiteiten van de strafrechtelijke en administratieve instanties, die de nodige 'munitie' aanreikten voor het aansprakelijkheidsvraagstuk. Een andere bevorderende factor was zeker het gratis procederen (*pro Deo*) – 80% van de arbeidsongevallenprocedures werd gratis gevoerd – waardoor de onvermogenende rechtzoekende weinig te verliezen had en des te meer te winnen. Bij de remmende factoren kunnen de processuele moeilijkheden vermeld worden (lange procedures, onontvankelijkheidsgronden, ...), de bewijsmoeilijkheden om de aansprakelijkheid in rechte te laten vaststellen, alsook de onvertrouwdheid van de grote massa met de wereld van het recht. Frappant is dat de katalysatoren doorheen de bestudeerde periode sterker werden, terwijl de remmende factoren afnamen, wat een toename van het aantal arbeidsongevallenprocedures helpt verklaren.

Over het nut van een contextuele rechtsgeschiedenis

Aan de hand van de bovenstaande inzichten kan uitspraak gedaan worden over een twistpunt in de bestaande wetenschappelijke literatuur. Bob Hepple bijvoorbeeld vermeldde dat er twee grote visies bestaan op de verhouding tussen industrialisering en juridisering.²⁰⁴⁰ Volgens de structuralisten bestaat er een duidelijke convergentie tussen de logica van industrialisering en een interventie van de overheid, waarbij industrialisering noodzakelijk tot juridisering leidt. Andere auteurs, die contextualisten genoemd worden, leggen de nadruk veeleer op de historische factoren. Zij halen hierbij het voorbeeld van Duitsland aan, waar er een late industrialisatie was, maar een vroege sociale wetgeving, wat enkel door de specifieke historische context verklaard kan worden.

Op basis van het gevoerde onderzoek kan een genuanceerd antwoord gegeven worden op deze twistvraag. Uit het proefschrift komt namelijk duidelijk naar voor dat juridisering het resultaat is van een aantal sub-juridiseringsprocessen (waaronder *Parlementarisierung*, *Bürokratisierung*, *Justizialisierung* en ontwikkelingen binnen de diverse economische sectoren), die zowel gekenmerkt worden door een eigen autonome ontwikkeling als door een wederzijdse interactie en beïnvloeding (kruisbestuiving).

Wat het belangrijkste is, de autonome ontwikkeling of de kruisbestuiving, moet voor elk *semi-autonomous social field* op elk ogenblik afzonderlijk nagegaan worden. In de jaren 1870 bijvoorbeeld, toen het proces van *Justizialisierung* op gang kwam, was er nog geen sprake van een wetgevend proces. Hier was wel van belang dat bepaalde economische spitssectoren reeds in geruime mate gejuridiseerd waren en het voorwerp uitmaakten van verregaande overheidsregulering en -inspectie (= invloed van de *Bürokratisierung* op de *Justizialisierung*). De neerslag van de arbeidsongevallen in het recht zorgde er deels voor dat deze een *hot topic* werden, waardoor de *Commission du travail* er in 1887 relatief veel aandacht aan besteedde (= invloed van de

²⁰⁴⁰ B. HEPPLÉ, Introduction, in: B. HEPPLÉ (ed.), *The making of labour law in Europe. A comparative study of nine countries up to 1945*, Londen, Mansell, 1986, 3-4.

Justizialisierung op de *Parlementarisierung*). Toch zou het omwille van de politieke constellatie nog tot 1903 duren alvorens de wet op de arbeidsongevallen gestemd werd (= autonomie van het wetgevend proces). Op dat ogenblik had de *Parlementarisierung* wel duidelijk een determinerende invloed op *Justizialisierung*, aangezien het arbeidsongevallenrecht in geheel nieuwe banen geleid werd (= invloed van de *Parlementarisierung* op de *Justizialisierung*).

De structuralisten en de contextualisten hebben bijgevolg alletwee gelijk. De structuralisten wijzen terecht op de belangrijke invloed van de industrialisering op de *Bürokratisierung*, de daaropvolgende *Justizialisierung* en de uiteindelijke *Parlementarisierung* (=kruisbestuiving). De contextualisten wijzen op hun beurt dan weer terecht op de specifieke historische, politieke context om te verklaren waarom de *Parlementarisierung* inzake arbeidsongevallen zo moeizaam verliep in België (=autonomie).

Hier kunnen twee zaken uit afgeleid worden. Ten eerste dat een studie van de autonome ontwikkeling van een bepaald *semi-autonomous social field* op zich zeker haar waarde heeft of kan hebben, of het nu gaat om een analyse van de ontstaansgeschiedenis van de sociale wetgeving, zoals bij Deferme en Nadrin, de juridische aspecten van de buitencontractuele aansprakelijkheid inzake arbeidsongevallen, zoals bij Vervliet, of de ontwikkeling van de arbeidsinspectie, die nog niet grondig bestudeerd is in België, maar wel in Frankrijk door Viet.²⁰⁴¹

Ten tweede dat de autonome ontwikkeling van een *semi-autonomous social field* toch slechts een stukje van het plaatje blootlegt en dat het ook nodig is aandacht te hebben voor de context van de verschillende autonome ontwikkelingen. De lokale rechtspraak inzake arbeidsongevallen kan bijvoorbeeld moeilijk begrepen worden zonder een kennis van de juridische context (o.a. Saintelette) of de context van de plaatselijke economische ontwikkeling (o.a. sterk gejuridiseerde mijnbouw). Er is met andere woorden behoefte aan een contextuele sociale rechtsgeschiedenis, waarvan dit een 'proefschrift' is.

²⁰⁴¹ V. VIET, *Les voltigeurs de la république. L'inspection du travail en France jusqu'en 1914*, Parijs, CNRS, 1994.

Bijlagen

1 Archiefbronnen

1.1 Rijksarchief Beveren-Waas

1.1.1 Brugge

Rechtbank van eerste aanleg – burgerlijk (EA Brugge – R 24)

Nr. 276: vonnisboek 1900

Nr. 428: vonnissen op verzoekschrift

Nr. 788: processen-verbaal met getuigenverhoren 1900

Nrs. 826-828: processen-verbaal van getuigenverhoren buiten de zitting

Nrs. 1056-1070: expertiseverslagen 1880-1903

Rechtbank van eerste aanleg – correctioneel (EA Brugge – R 27)

Vonnisboeken correctionele rechtbank 1869-1880

Correctionele strafdossiers: ingezien:

Reeks gevonniste zaken: 1881-1903; in de bundels 1868/1, 1882/3, 1883/2, 1891/2, 1893/1, 1893/2, 1895/1, 1899/1, 1901/2

Reeks niet-gevonnisde zaken: 1860-1903; in de bundels 1882/1, 1884/1, 1888/1, 1889/2, 1894/1, 1894/4 (2 dossiers), 1895/2, 1898/1, 1901/1, 1902/1, 1903/2 (2 dossiers)

1.1.2 Gent

Werkrechtersraad (R5)

Nrs. 261-266: Zittingsboeken met verslagen van de zittingen

Nr. 2047: Namenregister fabrieksreglementen

Nrs. 2061-2065: Fabrieksreglementen 1853-1896

Rechtbank van eerste aanleg - correctioneel (EA Gent – R36)

Nrs. 1-31: Correctionele strafdossiers 1891-1901: de bundels nr. 9, 10, 12, 13, 14, 21 en 25 bevatten strafdossiers in verband met arbeidsongevallen

Rechtbank van eerste aanleg – burgerlijk (EA Gent B 1998)

Nrs. 18, 36 en 37: conclusies

Nrs. 116-118: kwaliteiten

1.1.3 Antwerpen

Rechtbank van eerste aanleg- correctioneel (EA Antwerpen – R19)

Nrs. 1-49: Correctionele strafdossiers 1890-1895: bundels nr. 3 en 28 bevatten strafdossiers in verband met arbeidsongevallen; de bundels 30, 41, 42, 45, 46 en 49 bevatten strafdossiers in verband met de arbeidswetgeving en sociale wetgeving

1.1.4 Mechelen

Parquet (PK Mech – R 128)

Nr. 1023-1028: Notitieregisters 1898-1900

Rechtbank van eerste aanleg – correctioneel (EA Mechelen – R 55)

Nrs. 878-936: Correctionele strafdossiers 1880-1903

Rechtbank van eerste aanleg – burgerlijk (EA Mechelen – R 54)

Nr. 94: vonnisboek jaar 1884

Nrs. 622-625: processen-verbaal met getuigenverhoren 1889-1904

1.2 Rijksarchief Bergen

1.2.1 Le Grand Hornu

Nrs. 1583-1609: 'accidents de travail du personnel' 1877-1906

1.2.2 Bergen

Rechtbank van eerste aanleg – correctioneel (Gids RA Bergen 2006 nr. 212 ev.)

Nrs. 488-648: gevonniste zaken 1880-1903

Reeks 'non lieu' 1880-1903 (ongenummerd op het ogenblik van de consultatie)

Rechtbank van eerste aanleg – burgerlijk (Gids RA Bergen 2006 nr. 211)

Nrs. 89-124: vonnisboeken eerste kamer 1869-1904

Nrs. 196-204: vonnisboeken tweede (en derde) kamer 1870-1907

Nrs. 1168-1171: verzoekschriften op verzoekschrift uit de jaren 1880

Nrs. 1294-1297: idem uit de jaren 1890

Nrs. 1458-1460: idem uit de jaren 1900

1.2.2.1 Overzicht van de geconsulteerde strafdossiers in Bergen

A. Zaken 'Non lieu'

1	Noirchain 4 januari 1879	Mijnbouw	Bovengronds stoomketel
2	Warquignies 18 november 1880	Mijnbouw	Mijngas
3	Warguignies 4 april 1881	Mijnbouw	Mijngas
4	Boussu 5 april 1881	Mijnbouw	Ondergronds transport
5	Pâturages 22 juni 1881	Mijnbouw	Bedolven
6	La Louvière 17 juli 1881	Mijnbouw	Valpartij
7	Boussu 18 juli 1881	Mijnbouw	Ondergronds transport
8	Wasmès 17 augustus 1881	Mijnbouw	Ondergronds transport
9	Dour 26 augustus 1881	Mijnbouw	Ondergronds transport
10	Maurage 8 september 1881	Mijnbouw	Valpartij

11	Hornu 17 september 1881	Mijnbouw	Ondergronds transport
12	Boussu 9 november 1881	Mijnbouw	Ondergronds transport
13	Flénu 12 november 1881	Mijnbouw	Ondergronds transport
14	Maffles 24 november 1881	Spoorwegen	Stoomketel
15	Élouges 28 februari 1882	Mijnbouw	Ondergronds transport
16	Dour 16 maart 1882	Mijnbouw	Ondergronds transport
17	Bracquenies 24 mei 1882	Spoorwegen	Manoeuvreren
18	Frameries 21 juli 1882	Mijnbouw	Mijngas
19	Hornu 3 oktober 1882	Mijnbouw	Lift
20	's Gravenbrakel 20 november 1882	Spoorwegen	Manoeuvreren
21	Flénu 24 februari 1883	Mijnbouw	Ondergronds transport
22	Strépy 9 maart 1883	Mijnbouw	Ondergronds transport
23	La Louvière 10 maart 1883	Mijnbouw	Ondergronds transport
24	Quaregnon 19 april 1883	Mijnbouw	Mijngas
25	Hornu 30 mei 1883	Mijnbouw	Bedolven
26	La Louvière 7 september 1883	Mijnbouw	Lift
27	Quaregnon 29 december 1883	Mijnbouw	Mijngas
28	Ciply 9 januari 1884	Mijnbouw	Lift
29	Élouges 8 februari 1884	Mijnbouw	Bovengronds transport
30	Flénu 11 juni 1884	Mijnbouw	Ondergronds transport
31	Strépy 28 juli 1884	Mijnbouw	Mijngas
32	Flénu 1 september 1884	Mijnbouw	Ondergronds transport
33	Bergen 10 september 1884	Fabriek	Chemie - zeep
34	Élouges 25 oktober 1884	Mijnbouw	Ondergronds transport
35	Enghien 12 november 1884	Groeve	Zand
36	Hornu 14 november 1884	Mijnbouw	Vallend voorwerp
37	Pâturages 24 december 1884	Mijnbouw	Ondergronds transport
38	Wasmes 11 januari 1885	Mijnbouw	Vallend voorwerp
39	Soignies 26 maart 1885	Groeve	Steen
40	Élouges 2 juni 1885	Mijnbouw	Explosieven
41	Maurage 23 juni 1885	Mijnbouw	Ondergronds transport
42	La Louvière 24 juli 1885	Fabriek	Metaal (walserij)
43	Soignies 30 juli 1885	Groeve	Steen
44	Jemappes 31 juli 1885	Mijnbouw	Ondergronds transport
45	Pâturages 8 augustus 1885	Mijnbouw	'Coup d'eau'
46	Frameries 14 augustus 1885	Mijnbouw	Mijngas
47	Strépy 29 september 1885	Mijnbouw	Ondergronds transport
48	Quaregnon 4 november 1885	Mijnbouw	Bovengronds transport (terril)
49	Maurage 24 november 1885	Mijnbouw	Lift
50	Mesoin 12 december 1885	Groeve	Fosfaten
51	Dour 4 februari 1886	Mijnbouw	Ondergronds transport
52	Quaregnon 13 februari 1886	Mijnbouw	Explosieven
53	Quaregnon 16 maart 1886	Mijnbouw	Bovengronds transport
54	Boussu 11 april 1886	Mijnbouw	Ondergronds transport
55	Flénu 13 april 1886	Mijnbouw	Explosieven
56	Flénu 27 april 1886	Mijnbouw	Explosieven
57	Frameries 4 juli 1886	Mijnbouw	Ondergronds transport
58	Hornu 10 augustus 1886	Mijnbouw	Ondergronds transport
59	Jemappes 23 augustus 1886	Fabriek	Glas
60	Élouges 2 september 1886	Mijnbouw	Ondergronds transport
61	Petit Enghien 14 oktober 1886	Voedselnijverheid	Suikerraffinaderij
62	Maffles 25 november 1886	Groeve	Steen
63	Escouffiaux 4 januari 1887	Mijnbouw	Mijngas
64	Haine-Saint-Paul 21 januari 1887	Mijnbouw	Bovengronds

65	Hornu 2 februari 1887	Mijnbouw	Lift
66	Dour 31 maart 1887	Mijnbouw	Bovengronds (trriage)
67	Pâturages 1 april 1887	Mijnbouw	Bedolven
68	Jemappes 2 april 1887	Mijnbouw	Bovengronds transport (terril)
69	Tertre 15 april 1887	Fabriek	Vuurvaste producten
70	Quaregnon 14 mei 1887	Mijnbouw	Bedolven
71	Quaregnon 24 juli 1887	Mijnbouw	Bovengronds
72	La Louvière 4 augustus 1887	Fabriek	Glas
73	Cuesmes 10 augustus 1887	Mijnbouw	Ondergronds transport
74	Hornu 20 augustus 1887	Mijnbouw	Instorting
75	Flénu 8 september 1887	Mijnbouw	Bovengronds transport (terril)
76	Quaregnon 20 september 1887	Mijnbouw	Valpartij
77	Obourg 19 november 1887	Fabriek	Chemie
78	La Louvière 27 december 1887	Fabriek	Cokesfabriek
79	Dour 31 december 1887	Mijnbouw	Lift
80	Mesoin 5 januari 1888	Groeve	Fosfaten
81	La Louvière 30 januari 1888	Mijnbouw	Ondergronds transport
82	Dour 4 februari 1888	Mijnbouw	Mijngas
83	Mesoin 7 maart 1888	Groeve	Fosfaten
84	Frameries 29 maart 1888	Mijnbouw	Ondergronds transport
85	Obourg 24 mei 1888	Fabriek	Chemie - fosfaten
86	Cuesmes 11 juni 1888	Spoorwegen	Atelier
87	Ciply 19 augustus 1888	Mijnbouw	Mijngas
88	Saint Ghislain 13 september 1888	Fabriek	Vuurvaste producten
89	Obourg 13 oktober 1888	Spoorwegen	Manoeuvreren
90	's Gravenbrakel 3 november 1888	Fabriek	Metaalconstructie
91	Houdeng-Aimeries 21 november 1888	Mijnbouw	Bovengronds transport
92	Bergen 6 december 1888	Spoorwegen	Manoeuvreren
93	Wasmes 22 januari 1889	Voedselnijverheid	Brouwerij
94	Haine-Saint-Paul 29 januari 1889	Mijnbouw	Vallend voorwerp
95	Écaussines-d'Enghien 10 april 1889	Groeve	Steen
96	Dour 20 april 1889	Mijnbouw	Ondergronds transport
97	Wasmes 12 juli 1889	Mijnbouw	Ondergronds transport
98	Bergen 11 augustus 1889	Bouwnijverheid	Station
99	Frameries 15 oktober 1889	Mijnbouw	Verstikking
100	Boussu 22 oktober 1889	Mijnbouw	Lift
101	Frameries 20 november 1889	Mijnbouw	Bovengronds stoomketel
102	Bergen 11 december 1889	Bouwnijverheid	Constructie paardestal
103	Jemappes 14 januari 1890	Mijnbouw	Bouw
104	Wasmes 6 februari 1890	Mijnbouw	Mijngas
105	Bergen 3 maart 1890	Spoorwegen	Manoeuvreren
106	Maurage 31 maart 1890	Mijnbouw	Bovengronds
107	Dour 19 mei 1890	Mijnbouw	Vallend voorwerp
108	Cuesmes 10 juni 1890	Spoorwegen	Manoeuvreren
109	Wasmes 12 juni 1890	Mijnbouw	Lift
110	Quaregnon 2 juli 1890	Mijnbouw	Lift
111	Cuesmes 17 september 1890	Mijnbouw	Ondergronds transport
112	Quaregnon 3 november 1890	Mijnbouw	Ondergronds transport
113	Wasmes 4 november 1890	Mijnbouw	Bovengronds transport (terril)
114	Hornu 16 december 1890	Mijnbouw	Lift
115	Frameries 23 december 1890	Mijnbouw	Bovengronds
116	Strépy 30 december 1890	Mijnbouw	Ondergronds transport
117	La Louvière 14 april 1891	Fabriek	Metaalconstructie
118	Wasmes 27 mei 1891	Mijnbouw	Bedolven

119	Soignies 28 mei 1891	Voedselnijverheid	Brouwerij
120	Ville-sur-Haine 12 juli 1891	Fabriek	Chemie - ammoniak (Solvay)
121	Hornu 20 juli 1891	Mijnbouw	Valpartij
122	Hornu 9 augustus 1891	Mijnbouw	Ondergronds transport
123	Quaregnon 19 november 1891	Bouwnijverheid	Dakwerkzaamheden
124	Strépy 14 januari 1892	Mijnbouw	Ondergronds transport
125	Hornu 5 februari 1892	Mijnbouw	Bovengronds
126	Cuesmes 16 maart 1892	Mijnbouw	Bedolven
127	Quaregnon 19 maart 1892	Groeve	Mergel
128	Wasmes 20 april 1892	Mijnbouw	Valpartij
129	Soignies 7 mei 1892	Groeve	Steen
130	Wasmes 20 juli 1892	Mijnbouw	Ondergronds transport
131	La Louvière 30 augustus 1892	Mijnbouw	Bovengronds transport
132	Trivières 31 augustus 1892	Mijnbouw	Bovengronds transport
133	Frameries 1 september 1892	Mijnbouw	Mijngas
134	Frameries 30 september 1892	Mijnbouw	Lift
135	Haine-Saint-Paul 27 oktober 1892	Spoorwegen	Manoeuvreren
136	Jemappes 30 oktober 1892	Bouwnijverheid	Fabriekspand
137	Ghlin 8 november 1892	Fabriek	Metaal
138	Jemappes 16 november 1892	Fabriek	Metaalconstructie
139	Andregnies 26 november 1892	Voedselnijverheid	Suikerraffinaderij
140	La Louvière 5 januari 1893	Fabriek	Metaalconstructie
141	Wasmes 14 januari 1893	Mijnbouw	Ondergronds transport
142	Quaregnon 19 februari 1893	Mijnbouw	Lift
143	Jemappes 3 maart 1893	Fabriek	Glas
144	Soignies 6 april 1893	Groeve	Steen
145	Quaregnon 3 juni 1893	Mijnbouw	Bovengronds
146	La Louvière 4 juni 1893	Fabriek	Metaal - hoogovens
147	Trivières 1 juli 1893	Mijnbouw	Explosieven
148	Jemappes 8 augustus 1893 (A)	Mijnbouw	Bovengronds transport
149	Jemappes 8 augustus 1893 (B)	Bouwnijverheid	Constructie woning
150	Saint Ghislain 17 augustus 1893	Mijnbouw	Bovengronds transport (terril)
151	Flénu 31 oktober 1893	Mijnbouw	Verstikking
152	Jemappes 24 december 1893	Mijnbouw	Vallend voorwerp
153	Dour 11 januari 1894	Mijnbouw	Valpartij
154	Boussu 31 januari 1894	Mijnbouw	Valpartij
155	Houdeng-Aimeries 28 april 1894	Mijnbouw	Lift
156	La Louvière 17 mei 1894	Fabriek	Metaalconstructie
157	Havré 15 juni 1894	Fabriek	Cokesfabriek
158	Boussu 17 juni 1894	Mijnbouw	Mijngas
159	Péronnes-lez-Binche 21 juli 1894	Mijnbouw	Ondergronds transport
160	Hautrage 3 september 1894	Groeve	Klei
161	Strépy-Bracquegnies 15 september 1894	Mijnbouw	Vallend voorwerp
162	Quaregnon 3 november 1894	Mijnbouw	Bovengronds transport
163	Frameries 17 december 1894	Mijnbouw	Ondergronds transport
164	Frameries 11 januari 1895	Mijnbouw	Ondergronds transport
165	Écaussines-d'Enghien 30 januari 1895	Groeve	Steen
166	Havré 14 februari 1895	Mijnbouw	Ondergronds transport
167	Hornu 9 maart 1895	Mijnbouw	Lift
168	Dour 12 maart 1895	Mijnbouw	Instorting
169	Boussu 18 maart 1895	Mijnbouw	Instorting
170	Péronnes-lez-Binche 20 maart 1895	Mijnbouw	Lift
171	Quaregnon 29 maart 1895	Mijnbouw	Ondergronds transport
172	Écaussines-d'Enghien 23 april 1895	Groeve	Steen

173	Élouges 25 april 1895	Mijnbouw	Explosieven
174	Écaussines-d'Enghien 25 april 1895	Groeve	Steen
175	Bergen 27 april 1895	Spoorwegen	Manoeuvreren
176	Quaregnon 21 mei 1895	Mijnbouw	Instorting
177	Ghlin 21 juni 1895	Mijnbouw	Lift
178	La Louvière 25 juni 1895	Fabriek	Houtnijverheid
179	Maurage 27 juni 1895	Mijnbouw	Ondergronds transport
180	Pâturages 28 juni 1895	Mijnbouw	Bedolven
181	La Louvière 11 juli 1895	Fabriek	Cokesfabriek
182	Havré 28 juli 1895	Mijnbouw	Ondergronds transport
183	Hornu 29 juli 1895	Mijnbouw	Ondergronds transport
184	Maurage 29 juli 1895	Mijnbouw	Ondergronds transport
185	Ghlin 25 augustus 1895	Mijnbouw	Bovengronds (trriage)
186	La Louvière 13 september 1895	Mijnbouw	Bovengronds transport
187	Dour 15 september 1895	Mijnbouw	Ondergronds transport
188	Élouges 9 oktober 1895	Mijnbouw	Vallend voorwerp
189	Pâturages 15 oktober 1895	Mijnbouw	Ondergronds transport
190	Hornu 16 oktober 1895	Mijnbouw	Bovengronds (trriage)
191	Maurage 22 oktober 1895	Mijnbouw	Ondergronds transport
192	Silly 25 oktober 1895	Fabriek	Niet nader bepaald
193	La Louvière 25 oktober 1895	Fabriek	Metaal - ijzergieterij
194	Quaregnon 30 oktober 1895	Mijnbouw	Ondergronds transport
195	Pâturages 14 november 1895	Mijnbouw	Ondergronds transport
196	Boussu 2 december 1895	Voedselnijverheid	Suikerraffinaderij
197	Jemappes 12 december 1895	Fabriek	Glas
198	Hautrage 24 december 1895	Groeve	Klei
199	La Louvière 2 januari 1896	Mijnbouw	Bovengronds (trriage)
200	Boussu 30 januari 1896	Mijnbouw	Verstikking
201	Wasmes 15 februari 1896	Mijnbouw	Lift
202	Jemappes 15 februari 1896	Mijnbouw	Bovengronds transport (terril)
203	Ghlin 5 maart 1896	Mijnbouw	Explosieven
204	Frameries 16 mei 1896	Mijnbouw	Valpartij
205	Hornu 13 juni 1896	Mijnbouw	Vallend voorwerp
206	's Gravenbrakel 14 november 1896	Fabriek	Papierfabriek
207	Péronnes-lez-Binche 9 januari 1897	Mijnbouw	Lift
208	Écaussines-d'Enghien 16 januari 1897	Groeve	Steen
209	Boussu 13 maart 1897	Fabriek	Metaalconstructie
210	Cuesmes 18 maart 1897	Voedselnijverheid	Chocoladefabriek
211	Houdeng-Aimeries 21 maart 1897	Fabriek	Cokesfabriek
212	Bergen 31 maart 1897	Spoorwegen	Manoeuvreren
213	Dour 20 april 1897	Mijnbouw	Verstikking
214	's Gravenbrakel 6 mei 1897	Voedselnijverheid	Sodabereiding
215	Quaregnon 11 mei 1897	Mijnbouw	Ondergronds transport
216	Jemappes 17 mei 1897	Mijnbouw	Ondergronds transport
217	Flénu 20 mei 1897	Mijnbouw	Ondergronds transport
218	Quaregnon 20 mei 1897	Mijnbouw	Ondergronds transport
219	Frameries 21 mei 1897	Mijnbouw	Ondergronds transport
220	Quévy 30 mei 1897	Mijnbouw	Explosieven
221	Élouges 3 juni 1897	Bouwnijverheid	Constructie cokesoven
222	Soignies 10 juni 1897	Groeve	Steen
223	Soignies 11 juni 1897	Groeve	Kalk
224	Boussu 16 juni 1897	Mijnbouw	Instorting
225	Écaussines-d'Enghien 21 juni 1897	Groeve	Steen
226	Houdeng-Aimeries 27 juni 1897	Mijnbouw	Explosieven

227	Écaussines-d'Enghien 28 juni 1897	Groeve	Steen
228	Strépy 2 augustus 1897	Mijnbouw	Bovengronds (trriage)
229	Hornu 8 augustus 1897	Mijnbouw	Lift
230	Haine-Saint-Paul 12 augustus 1897	Mijnbouw	Instorting
231	Jemappes 15 september 1897	Mijnbouw	Explosieven
232	Quaregnon 24 september 1897	Mijnbouw	Explosieven
233	Élouges 1 oktober 1897	Mijnbouw	Ondergronds stoommachine
234	Obourg 23 oktober 1897	Groeve	Steen
235	La Louvière 4 november 1897	Mijnbouw	Ondergronds transport
236	Haine-Saint-Paul 16 november 1897	Mijnbouw	Bovengronds transport
237	Pâturages 27 november 1897	Bouwnijverheid	Dakwerkzaamheden
238	La Louvière 29 november 1897	Mijnbouw	Bovengronds transport (terril)
239	Hornu 23 december 1897	Mijnbouw	Bovengronds transport
240	Maffles 23 december 1897	Groeve	Steen
241	Saint Symphorien 27 december 1897	Groeve	Steen
242	Ville-sur-Haine 30 december 1897	Fabriek	Chemie - ammoniak (Solvay)
243	Wasmes 21 januari 1898	Mijnbouw	Lift
244	La Louvière 24 februari 1898	Fabriek	Metaal (walserij)
245	Wasmes 26 februari 1898	Mijnbouw	Ondergronds transport
246	La Louvière 3 maart 1898	Mijnbouw	Bovengronds transport
247	Dour 4 april 1898	Mijnbouw	Ondergronds transport
248	Cuesmes 23 april 1898	Mijnbouw	Ondergronds transport
249	Quiévrain 2 mei 1898	Fabriek	Metaal - ijzergieterij
250	Maurage 6 mei 1898	Mijnbouw	Verstikking
251	Soignies 17 mei 1898	Bouwnijverheid	Constructie woning
252	Frameries 25 mei 1898	Mijnbouw	Mijngas
253	Cuesmes 29 mei 1898	Fabriek	Chemie - fosfaten
254	Wasmes 1 juni 1898	Mijnbouw	Ondergronds transport
255	Haine-Saint-Paul 7 juni 1898	Fabriek	Cokesfabriek
256	Obourg 29 juni 1898	Fabriek	Weverij
257	Wasmes 7 juli 1898	Mijnbouw	Constructie op terril
258	Houdeng-Aimeries 7 juli 1898	Mijnbouw	Bovengronds transport
259	La Louvière 20 juli 1898	Mijnbouw	Ondergronds transport
260	Haine-Saint-Paul 30 juli 1898	Mijnbouw	Bovengronds
261	Ghlin 13 augustus 1898	Mijnbouw	Instorting
262	Frameries 3 september 1898	Mijnbouw	Instorting
263	La Louvière 6 september 1898	Fabriek	Metaalconstructie
264	Péronnes-lez-Binche 14 september 1898	Mijnbouw	Bovengronds (trriage)
265	Haine-Saint-Paul 16 september 1898	Mijnbouw	Lift
266	Ghlin 17 september 1898	Mijnbouw	Bovengronds transport
267	Hornu 18 september 1898	Mijnbouw	Bovengronds
268	Frameries 21 september 1898	Mijnbouw	Instorting
269	Frameries 28 september 1898	Mijnbouw	Bovengronds transport
270	Wasmes 1 oktober 1898	Fabriek	Metaalconstructie
271	Boussu 15 oktober 1898 (A)	Mijnbouw	Bovengronds transport
272	Boussu 15 oktober 1898 (B)	Fabriek	Metaalconstructie
273	Élouges 6 november 1898	Voedselnijverheid	Suikerraffinaderij
274	Écaussines-d'Enghien 7 november 1898	Groeve	Steen
275	Dour 18 november 1898	Mijnbouw	Ondergronds transport
276	Haine-Saint-Paul 12 december 1898	Mijnbouw	Bovengronds transport (terril)
277	La Louvière 17 december 1898	Mijnbouw	Valpartij
278	Haine-Saint-Paul 18 januari 1899	Fabriek	Cokesfabriek
279	La Louvière 24 januari 1899	Mijnbouw	Bovengronds transport
280	Quaregnon 2 februari 1899	Mijnbouw	Ondergronds transport

281	Villy 13 maart 1899	Landbouw	Transport
282	Houdeng-Aimeries 13 februari 1899	Bouwnijverheid	Openbare werken graven kanaal
283	Wasmes 2 maart 1899	Mijnbouw	Lift
284	Quaregnon 11 maart 1899	Mijnbouw	Bovengronds
285	La Louvière 5 april 1899	Fabriek	Metaal - hoogovens
286	Strépy 11 april 1899	Mijnbouw	Lift
287	Écaussines-d'Enghien 19 april 1899	Groeve	Steen
288	Havré 24 april 1899	Mijnbouw	Bovengronds (triage)
289	Hornu 13 mei 1899	Spoorwegen	Manoeuvreren
290	Wasmes 26 mei 1899	Mijnbouw	Valpartij
291	Cuesmes d'Enghien 14 juni 1899	Groeve	Steen
292	Bergen 26 juni 1899	Spoorwegen	Atelier
293	Quaregnon 30 juni 1899	Mijnbouw	Ondergronds transport
294	Dour 17 juli 1899	Mijnbouw	Instorting
295	Athis 21 juli 1899	Landbouw	Instorting stal
296	Baudour 25 juli 1899	Spoorwegen	Manoeuvreren
297	Jemappes 2 augustus 1899	Mijnbouw	Bouw
298	Cuesmes 11 augustus 1899	Mijnbouw	Bouw
299	Écaussines-d'Enghien 30 augustus 1899	Groeve	Steen
300	Quaregnon 19 september 1899	Mijnbouw	Lift
301	Boussu 25 september 1899	Mijnbouw	Ondergronds transport
302	Cuesmes 5 oktober 1899	Mijnbouw	Bovengronds
303	Frameries 22 oktober 1899	Mijnbouw	Ondergronds transport
304	La Louvière 30 oktober 1899	Fabriek	Metaalnijverheid ('boulonnerie')
305	Ville-sur-Haine 3 november 1899	Voedselnijverheid	Suikerraffinaderij
306	Havré 7 november 1899	Mijnbouw	Ondergronds transport
307	Houdeng-Aimeries 7 november 1899	Bouwnijverheid	Openbare werken graven kanaal
308	Boussu 21 november 1899	Mijnbouw	Bovengronds transport
309	Élouges 29 november 1899	Mijnbouw	Ondergronds transport
310	Houdeng-Aimeries 5 december 1899	Fabriek	Metaalconstructie
311	Strépy 8 december 1899	Spoorwegen	Manoeuvreren
312	Marcq 12 december 1899	Voedselnijverheid	Stokerij
313	Wasmes 15 december 1899	Mijnbouw	Verstikking
314	Houdeng-Goegnies 23 december 1899	Fabriek	Chemie - zeep
315	La Louvière 27 december 1899	Mijnbouw	Bovengronds transport
316	La Louvière 4 januari 1900	Fabriek	Metaal - hoogovens
317	Dour 30 januari 1900	Mijnbouw	Instorting
318	Wasmes 28 maart 1900	Mijnbouw	Lift
319	Élouges 2 april 1900	Mijnbouw	Verstikking
320	Petit Enghien 4 april 1900	Voedselnijverheid	Suikerraffinaderij
321	Quaregnon 5 april 1900	Mijnbouw	Lift
322	Ronquières 5 mei 1900	Fabriek	Zagerij
323	Jemappes 16 juni 1900	Fabriek	Metaal (walserij)
324	Wasmes 5 september 1900	Mijnbouw	Ondergronds transport
325	Quévy 5 oktober 1900	Voedselnijverheid	Suikerraffinaderij
326	Péronnes-lez-Binche 7 oktober 1900	Mijnbouw	Lift
327	Boussu 11 januari 1901	Fabriek	Metaalnijverheid ('boulonnerie')
328	Quaregnon 3 mei 1901	Mijnbouw	Instorting
329	Dour 27 juni 1901	Mijnbouw	Instorting
330	Péronnes-lez-Binche 10 oktober 1901	Mijnbouw	Instorting
331	Quaregnon 29 januari 1902	Mijnbouw	Verstikking
332	Casteau 30 augustus 1902	Fabriek	Chemie - kruitfabriek
333	Hornu 6 juni 1903	Mijnbouw	Mijngas
334	Wasmes 8 juli 1903	Mijnbouw	Bovengronds

B. Gevonniste zaken

1	Quaregnon 28 september 1879	Mijnbouw	Mijngas
2	Dour 28 november 1879	Mijnbouw	Lift
3	Quaregnon 28 december 1882	Mijnbouw	Explosieven
4	Trivières 12 oktober 1885	Mijnbouw	Ondergronds transport
5	Bergen 10 november 1885	Spoorwegen	Manoeuvreren
6	Quaregnon 15 juni 1889	Mijnbouw	Explosieven
7	Péronnes 29 mei 1890	Mijnbouw	Lift
8	La Louvière 10 juni 1892	Mijnbouw	Ondergronds transport
9	Ciply 30 augustus 1892	Mijnbouw	Instorting
10	Flénu 9 januari 1893	Mijnbouw	Ondergronds transport
11	Boussu 11 april 1893	Mijnbouw	Ondergronds transport
12	Quaregnon 30 juni 1895	Mijnbouw	Ondergronds transport
13	's Gravenbrakel 16 oktober 1895	Fabriek	Metaalconstructie
14	Strépy-Bracquegnies 29 april 1897	Mijnbouw	Ondergronds transport
15	Hornu 6 januari 1898 *	Mijnbouw	Ondergronds transport
16	Houdeng-Aimeries 9 april 1898	Fabriek	Cokesfabriek

* Dossier nr. 15 van de gevonniste zaken bevindt zich foutief in de reeks 'non lieu'

1.2.2.2 Overzicht van de geconsulteerde burgerlijke procedures uit Bergen

Legende:

Nr.		Oplopende nummering van de casussen
ID.		Uniek identificatienummer van de casus
Dag - maand - jaar		Datum vroegste gerechtelijke tussenkomst (datum toekenning pro Deo of datum inleidingszitting)
Sector	B	Bouw
	F	Fabriek
	G	Groeve
	L	Landbouw
	M	Mijnbouw
	S	Spoorwegen
	V	Voedsel
Uitkomst:	D	Dading
	G	Geen eindvonnis
	N	'non fondée' = ongegrond
	O	Onontvankelijk
	S	Schadevergoeding
Datum vonnissen		Jaar, maand, datum (18720119 = 19 januari 1872)
		De meeste vonnissen zijn afkomstig van de eerste kamer
		De vonnissen van de tweede kamer staan <i>cursief</i>
		De vonnissen van de derde kamer zijn <u>onderlijnd</u>

nr.	ID	dag	maand	jaar	Sector	uitkomst	datum vonnissen		
1	187001	9	juni	1870	M	N	18720119		
2	187002	19	november	1870	B	N	18710331	18711130	
3	187201	19	juni	1872	F	N	18740411		
4	187301	26	juni	1873	F	D	18730626		
5	187401	12	maart	1874	M	G	18740312		
6	187402	11	juli	1874	M	S	18740711		
7	187403	11	juli	1874	M	S	18740711		
8	187404	11	juli	1874	M	S	18740711		
9	187405	1	augustus	1874	M	G	18770614		
10	187501	8	januari	1875	M	V	18770809	18800131	
11	187502	15	januari	1875	M	G	18750115		
12	187503	5	maart	1875	M	S	18750305		
13	187504	19	maart	1875	M	G	18750319	18750612	18750714
14	187505	24	april	1875	M	G	18750424		
15	187506	3	juli	1875	M	S	18750703		
16	187507	3	juli	1875	M	S	18750703		
17	187508	7	augustus	1875	L	N	18750807		
18	187601	27	januari	1876	B	S	18770406	18790220	18790524
19	187602	27	januari	1876	M	V	18790621		
20	187603	12	februari	1876	M	G	18760212		
21	187604	26	februari	1876	M	O	18760226		
22	187605	6	juli	1876	M	S	18760706		
23	187606	8	juli	1876	M	N	18760708		
24	187607	28	juli	1876	F	G	18780121		
25	187701	20	januari	1877	M	N	18780322		
26	187801	11	januari	1878	F	G	18780111		
27	187802	23	februari	1878	M	V	18780223	18781213	
28	187803	28	maart	1878	M	G	18780328		
29	187804	8	augustus	1878	M	G	18780808		
30	188001	13	augustus	1880	M	G	18801218		
31	188201	4	februari	1882	M	V	18830714	18860807	
32	188202	14	april	1882	M	N	18821202	18830421	
33	188301	17	februari	1883	M	V	18860325		
34	188302	1	maart	1883	M	N	18830301		
35	188303	10	mei	1883	M	G	18830510		
36	188304	14	juni	1883	M	S	18830614	18840516	
37	188305	30	juni	1883	M	V	18830630	18870414	
38	188306	3	augustus	1883	M	N	18830803	18840731	
39	188401	26	januari	1884	B	S	18860227		
40	188402	17	maart	1884	S	N	18860226	18860731	
41	188403	28	maart	1884	G	G	18860205		
42	188404	25	juli	1884	M	N	18850227	18870122	
43	188501	20	februari	1885	G	N	18860204	18870115	18880105
44	188502	28	februari	1885	M	G	18851114		
45	188503	12	juni	1885	M	N	18860430		
46	188504	7	augustus	1885	M	N	18851211		
47	188601	5	februari	1886	M	S	18860704	18880623	
48	188602	4	april	1886	M	N	18861112	18880414	
49	188603	28	mei	1886	M	D	18870303		
50	188604	14	augustus	1886	M	V	18870528		
51	188605		augustus	1886	M	N	18880623		
52	188606	2	december	1886	M	V	18900410		

53	188701	26	maart	1887	M	D	18870326	
54	188702	1	april	1887	M	N	18870728	18881220
55	188703	15	april	1887	M	G	18860806	18871124
56	188704	15	april	1887	M	V	18890119	
57	188705	29	april	1887	F	G	18880120	
58	188706	6	mei	1887	M	N	18871119	18881110
59	188707	6	mei	1887	M	N	18880224	18890601 18891128
60	188708	27	mei	1887	M	V	18871230	18880218
61	188709	16	december	1887	M	S	18870722	
62	188710	16	december	1887	M	S	18880615	
63	188801	6	januari	1888	M	N	18890308	18900214
64	188802	27	januari	1888	F	N	18900125	
65	188803	24	februari	1888	M	S	18890628	18900208
66	188804	16	maart	1888	S	N	18900103	
67	188805	15	juni	1888	M	N	18910404	18920331
68	188806	12	oktober	1888	M	N	18890516	
69	188807	21	december	1888	M	N	18890511	18891207
70	188901	25	januari	1889	M	G	18890629	
71	188902	8	maart	1889	M	G	18890712	
72	188903	15	maart	1889	M	D	18900111	18910423
73	188904	12	april	1889	M	S	18900221	18901206
74	188905	19	april	1889	M	N	18890711	
75	188906	7	november	1889	M	G	18891107	
76	189001	10	januari	1890	M	G	18910221	
77	189002	23	januari	1890	M	D	18900123	
78	189003	31	januari	1890	M	S	18901213	
79	189004	27	februari	1890	S	D	18900227	
80	189005	7	maart	1890	M	N	18920423	
81	189006	3	april	1890	M	D	18900403	
82	189007	25	april	1890	M	S	18901206	18911114
83	189008	13	juni	1890	M	S	18920219	18920622
84	189009	21	november	1890	M	N	18910122	18910606
85	189010	29	november	1890	M	S	18910424	
86	189011	29	november	1890	L	S	18920409	
87	189101	16	januari	1891	M	G	18920122	
88	189102	16	januari	1891	M	S	18920219	18921229
89	189103	10	april	1891	M	G	18940113	
90	189104	24	april	1891	M	N	18911224	18930203
91	189105	26	juni	1891	S	N	18920221	
92	189106	10	juli	1891	M	N	18920331	18930317
93	189107	16	juli	1891	M	S	18910716	
94	189108	17	juli	1891	M	G	18910717	
95	189109	21	oktober	1891	M	N	18930707	
96	189201	8	januari	1892	M	D	18920108	18930706
97	189202	8	januari	1892	M	S	18920708	18930428
98	189203	8	januari	1892	F	N	18921208	18950207
99	189204	22	januari	1892	M	G	18920624	
100	189205	22	januari	1892	M	N	18941228	18960207
101	189206	29	januari	1892	M	O	18921215	
102	189207	6	februari	1892	S	N	18920609	
103	189208	12	februari	1892	M	N	18920519	18930126
104	189209	11	maart	1892	B	N	18960501	
105	189210	29	april	1892	M	N	18930629	
106	189211	20	mei	1892	M	S	18930210	

107	189212	3	juni	1892	L	S	18940317	
108	189213	15	juli	1892	M	S	18940627	18951218
109	189214	23	juli	1892	M	S	18940627	18960108
110	189215	30	juli	1892	M	N	18920730	18930125
111	189216	3	november	1892	F	N	18921103	
112	189217	11	november	1892	M	S	18931130	18950622
113	189218	16	december	1892	M	N	18931025	18941103
114	189301	27	januari	1893	M	N	18931026	18950105
115	189302	27	januari	1893	F	G	18931109	18940315
116	189303	27	januari	1893	F	V	18940127	18950131
117	189304	27	januari	1893	M	N	18941121	
118	189305	17	februari	1893	G	N	18940202	
119	189306	17	maart	1893	M	G	18940411	
120	189307	5	mei	1893	M	N	18950130	
121	189308	13	mei	1893	M	G	18930629	
122	189309	19	mei	1893	M	N	18940321	18950206
123	189310	27	mei	1893	M	D	18940726	
124	189311	27	mei	1893	M	N	18950724	
125	189312	9	juni	1893	M	N	18940418	
126	189313	9	juni	1893	M	N	18941102	
127	189314	16	juni	1893	L	N	18950207	18960201
128	189315	22	juni	1893	M	S	18930622	
129	189316	23	juni	1893	M	D	18940329	
130	189317	23	juni	1893	F	G	18940505	
131	189318	7	juli	1893	M	S	18940329	18950228
132	189319	7	juli	1893	M	G	18940606	
133	189320	13	oktober	1893	G	N	18950404	18971211
134	189321	3	november	1893	M	G	18940712	
135	189322	1	december	1893	M	D	18940421	
136	189323	15	december	1893	G	S	18970128	
137	189324	29	december	1893	M	D	18950221	
138	189401	19	januari	1894	M	N	<u>18950503</u>	18961107
139	189402	27	januari	1894	F	G	18950726	18970722
140	189403	2	maart	1894	M	G	18951102	
141	189404	16	maart	1894	M	N	18950314	18960124
142	189405	27	juni	1894	M	N	18940627	
143	189406	12	juli	1894	M	S	18940712	
144	189407	27	juli	1894	M	N	18950405	18960325
145	189408	3	november	1894	M	N	<u>18950503</u>	
146	189409	23	november	1894	M	N	18950719	
147	189410	22	december	1894	V	N	18951102	18960131
148	189411	22	december	1894	F	N	18951128	
149	189412	28	december	1894	M	N	18950731	
150	189501	8	februari	1895	M	N	18970211	
151	189502	18	februari	1895	M	S	18951025	
152	189503	7	maart	1895	B	N	18950307	18961202
153	189504	22	maart	1895	M	N	18960117	18970327
154	189505	19	april	1895	F	S	18900116	18960626
155	189506	27	april	1895	M	N	18960229	18960730
156	189507	2	mei	1895	M	G	18950502	
157	189508	17	mei	1895	M	G	18970415	
158	189509	17	mei	1895	M	N	18980715	
159	189510	31	mei	1895	M	N	18960110	
160	189511	31	mei	1895	M	S	18960131	

161	189512	7	juni	1895	M	D	18950718			
162	189513	22	juni	1895	M	N	18960717			
163	189514	5	juli	1895	M	N	18960327	18021897		
164	189515	26	juli	1895	V	N	18960501			
165	189516	11	oktober	1895	M	N	18960326	18970129		
166	189517	18	oktober	1895	M	N	18960312	18961226		
167	189518	18	oktober	1895	M	N	18960703			
168	189519	31	oktober	1895	M	N	18960612			
169	189520	12	november	1895	S	G	19001012			
170	189521	13	december	1895	M	N	18960710			
171	189601	3	januari	1896	M	D	18960708			
172	189602	3	januari	1896	M	D	18960708			
173	189603	3	januari	1896	M	D	18960708			
174	189604	10	januari	1896	M	G	18970128			
175	189605	17	januari	1896	M	N	18971120			
176	189606	17	januari	1896	F	N	18980204			
177	189607	21	februari	1896	M	G	18961204			
178	189608	28	februari	1896	M	N	18961231			
179	189609	28	februari	1896	M	S	18970127	19000510		
180	189610	18	maart	1896	F	S	18960318	18960618		
181	189611	10	april	1896	M	S	18960627	18960724	18961022	18970417
182	189612	10	april	1896	M	N	18961121	18970204	18970507	
183	189613	3	juli	1896	M	N	18970423	18980204	18980528	
184	189614	17	juli	1896	M	N	18980428			
185	189615	30	oktober	1896	M	G	18970506			
186	189616	30	oktober	1896	M	G	18970506			
187	189617	13	november	1896	L	G	18970410			
188	189618	5	december	1896	M	N	18990627			
189	189619	10	december	1896	S	G	18961210			
190	189701	16	februari	1897	M	G	18990128			
191	189702	27	februari	1897	F	G	18970227			
192	189703	27	februari	1897	M	G	18970522			
193	189704	11	april	1897	M	N	18970709	18980205		
194	189705	14	mei	1897	F	S	18980513	18990720	19020221	
195	189706	11	juni	1897	F	S	18980708			
196	189707	15	oktober	1897	M	O	18980715			
197	189708	4	november	1897	M	G	18971104			
198	189709	3	december	1897	M	N	18980723			
199	189801	4	februari	1898	M	S	18990113	19010509	19030411	
200	189802	4	februari	1898	M	N	19000303			
201	189803	26	februari	1898	M	N	18991012			
202	189804	7	mei	1898	M	G	19000223			
203	189805	30	juli	1898	M	G	19000222			
204	189806	25	november	1898	M	N	19000726			
205	189807	16	december	1898	V	S	19000731	19030314	19031121	
206	189901	28	januari	1899	M	G	18990128			
207	189902	26	februari	1899	M	N	18990729			
208	189903	1	april	1899	V	S	18991130	19000728	19001221	
209	189904	4	mei	1899	M	G	19000210			
210	189905	18	mei	1899	V	D	18990518			
211	189906	16	juni	1899	M	D	19010620			
212	189907	1	juli	1899	M	S	18990701			
213	189908	20	juli	1899	M	N	19021227			
214	189909	28	juli	1899	M	N	18990728			

215	189910	19	oktober	1899	M	G	19000512	
216	189911	11	november	1899	M	N	19010112	19020516
217	189912	25	november	1899	L	N	19010209	
218	189913	23	december	1899	F	N	19000706	19010621
219	189914	29	december	1899	M	N	19000609	19010405
220	190001	5	januari	1900	S	S	19000705	19010405 19021122
221	190002	5	januari	1900	M	N	19020116	
222	190003	3	maart	1900	M	G	19010427	
223	190004	3	maart	1900	M	G	19010718	
224	190005	9	maart	1900	M	D	19010712	19020530
225	190006	17	maart	1900	M	S	19021113	19031211
226	190007	5	mei	1900	L	G	19031127	
227	190008	21	juni	1900	S	G	19000621	
228	190009	27	juni	1900	M	N	19010508	19030725
229	190010	25	juli	1900	F	D	19010130	
230	190011	10	oktober	1900	B	N	19010201	19030103
231	190012	31	oktober	1900	F	N	19010420	19020718
232	190013	31	oktober	1900	M	N	19011120	
233	190014	28	november	1900	B	N	19011025	
234	190015	28	november	1900	F	G	19020104	
235	190016	28	november	1900	M	N	19030220	19031231
236	190017	12	december	1900	M	N	19011018	19020619
237	190101	7	januari	1901	M	N	19010511	
238	190102	25	februari	1901	M	N	19030319	19031205
239	190103	18	maart	1901	M	N	19020221	19040514
240	190104	1	april	1901	M	N	19030409	19031105
241	190105	13	mei	1901	F	G	19011122	
242	190106	28	mei	1901	F	S	19011116	19020130 19021106
243	190107	12	juni	1901	F	S	19011214	19030328
244	190108	2	juli	1901	S	G	19021219	
245	190109	29	juli	1901	M	S	19040107	
246	190110	31	juli	1901	S	S	19021219	19040609
247	190111	7	september	1901	M	N	19021009	
248	190112	16	oktober	1901	M	N	19020117	
249	190113	16	oktober	1901	M	N	19020711	
250	190114	4	december	1901	M	N	19021106	19031231
251	190115	4	december	1901	M	N	19030205	19040121
252	190116	4	december	1901	M	N	19030214	
253	190117	18	december	1901	F	N	19021226	
254	190118	31	december	1901	B	G	19030423	
255	190201	2	januari	1902	S	D	19020102	
256	190202	29	januari	1902	S	S	19021107	19031226
257	190203	29	januari	1902	M	D	19021216	
258	190204	12	februari	1902	M	N	19021009	
259	190205	12	februari	1902	F	N	19021114	19040428
260	190206	12	februari	1902	M	N	19030716	
261	190207	2	april	1902	V	N	19021113	
262	190208	2	april	1902	B	N	19030319	
263	190209	9	april	1902	M	N	19030228	
264	190210	9	april	1902	M	N	19030702	
265	190211	9	april	1902	M	N	19040407	
266	190212	23	april	1902	M	N	19030501	
267	190213	2	mei	1902	B	G	19020502	
268	190214	2	mei	1902	L	S	19020502	

269	190215	28	mei	1902	M	N	19030129	19040121
270	190216	4	juni	1902	F	N	19030228	
271	190217	12	juni	1902	B	N	19030320	
272	190218	18	juni	1902	M	N	19030404	
273	190219	3	juli	1902	M	D	19020703	
274	190220	17	juli	1902	S	D	19020717	
275	190221	30	juli	1902	M	N	19040213	
276	190222	15	oktober	1902	S	S	19040408	
277	190223	22	oktober	1902	M	G	19030328	
278	190224	22	oktober	1902	M	G	19030723	
279	190225	29	oktober	1902	M	N	19030604	19040121
280	190226	29	oktober	1902	M	G	19031105	
281	190227	30	oktober	1902	V	N	19030501	19031105
282	190228	3	december	1902	M	G	19040128	
283	190301	14	januari	1903	F	N	19030528	19040611
284	190302	21	januari	1903	S	G	19040130	
285	190303	4	februari	1903	M	N	19031226	
286	190304	18	februari	1903	M	N	19040630	
287	190305	25	februari	1903	V	G	19030723	
288	190306	8	april	1903	S	S	19040408	
289	190307	22	april	1903	M	G	1904031	
290	190308	27	juni	1903	S	N	19030627	
291	190309	18	september	1903	M	D	19030918	
292	190310	11	december	1903	M	G	19031211	
293	190311	17	december	1903	F	S	19031217	

2 Gepubliceerde bronnen en literatuur

2.1 Wetgeving

Decreet 2-17 maart 1791 portant suppression de tous les droits d'aides, de toutes les maîtrises et jurandes, et établissement de patentes, *Pasin.*, reeks I, II, 230-234.

Decreet 14-17 juni 1791 relatif aux assemblées d'ouvriers et artisans de même état et profession, *Pasin.*, reeks I, III, 22.

Wet 12-28 juli 1791 relative aux mines, *Pasin.*, reeks I, III, 105-109.

Wet 22 Germinal XI (12 april 1803) relative aux manufactures, fabriques et ateliers, *Pasin.*, reeks I, XII, 64-66.

Besluit 9 Frimaire XII (1 december 1803) relatif au livret dont les ouvriers travaillant en qualité de compagnons ou garçons devront être pourvus, *Pasin.*, reeks I, XII, 287-288.

Decreet van 11 juni 1809 contenant règlement sur les conseils de prud'hommes, *Pasin.*, reeks I, XIV, 386-392.

Wet 21 april 1810 concernant les mines, les minières et les carrières, *Pasin.*, reeks I, XV, 83-92.

Decreet 28 augustus 1810, *Pasin.*, reeks I, XV, 157.

Decreet 15 oktober 1810 concernant les manufactures qui répandent une odeur insalubre ou incommodes, *Pasin.*, reeks I, XV, 179-184.

Decreet 3 januari 1813 contenant les dispositions de police relatives à l'exploitation des mines, *Pasin.*, reeks I, XVI, 201-203.

Decreet 26 mei 1813 qui autorise en faveur des ouvriers houilleurs du Département de l'Ourthe, la formation d'une société de prévoyance, dont l'administration sera établie à Liège, *Pasin.*, reeks I, XVI, 314-315.

KB 31 januari 1824 rakende de vergunning ter oprigting van sommige fabrieken en trafieken, *Staatsblad* 20 februari 1824 (= KB concernant les autorisations nécessaires pour l'établissement et la translation des fabriques et usines dont l'exploitation présente un caractère de danger, d'insalubrité ou d'incommodité), *Pasin.*, reeks II, VII, 470-473.

Wet 12 april 1835 concernant les péages et les règlements de police sur les chemins de fer, *BS* 17 april 1835, *Pasin.* 1835, 187-188.

KB 1 september 1838 qui institue une caisse de pensions et une caisse de secours pour le personnel des chemins de fer et du département des travaux publics, *BS* 26 september 1838, *Pasin.* 1838, 550-554.

KB 5 april 1839 relatif à l'essai et à la surveillance des machines à vapeur, *BS* 6 april 1839, *Pasin.* 1839, 195.

KB 24 juni 1839 Machines à vapeur, *BS* 1 juli 1839.

KB 24 juni 1839, *BS* 30 juni 1839.

KB 1 december 1839, *BS* 14 december 1839.

KB 28 oktober 1840, Epreuves des chaudières des machines locomotives, *BS* 31 oktober 1840, *Pasin.* 1840, 417-418.

KB 30 december 1840, *BS* 1 januari 1841.

KB 31 december 1840, *BS* 9 januari 1841.

KB 11 augustus 1841 portant règlement sur la police des mines dans la province du Hainaut, *BS* 23 augustus 1841, *Pasin.* 1841, 652-654.

KB 30 september 1841, *BS* 6 oktober 1841.

KB 8 oktober 1842 qui abroge l'arrêté du 19 septembre 1829, relatif à l'emploi des chaudières à haute et à moyenne pression, à bord des navires, *BS* 21 oktober 1842, *Pasin.* 1842, 559-560.

KB 27 januari 1844, *BS* 31 januari 1844.

KB 29 december 1844, *BS* 31 december 1844.

KB 24 juni 1845 instituant une caisse de retraite et de secours en faveur des ouvriers du chemin de fer, *BS* 27 juni 1845, *Pasin.* 1845, 431-438.

KB 15 november 1846 concernant l'établissement et la surveillance des chaudières et machines à vapeur, *BS* 27 november 1846, *Pasin.* 1846, 671-677.

KB 12 november 1849 relatif à la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, *BS* 13 november 1849, *Pasin.* 1849, 472-480.

KB 1 maart 1850 portant règlement général concernant l'aérage, l'éclairage et l'emploi de la poudre dans les travaux d'exploitation, notamment dans les houillères à grisou, *BS* 19 maart 1850, *Pasin.* 1850, 54-56.

KB 19 januari 1851 portant règlement général concernant l'établissement et l'emploi des échelles dans les mines, *BS* 24 januari 1851, *Pasin.* 1851, 2-3.

Wet 3 april 1851 sur les sociétés de secours mutuels, *BS* 10 april 1851, *Pasin.* 1851, 73-79.

KB 30 oktober 1851 portant des modifications aux statuts de la caisse de retraite et de secours des ouvriers de l'administration des chemins de fer, postes et télégraphes, *BS* 5 november 1851, *Pasin.* 1851, 333-337.

KB 23 december 1853 décrétant un règlement général sur l'emploi et la surveillance des appareils à vapeur, *BS* 30 december 1853, *Pasin.* 1853, 595-602.

KB 14 september 1855 relatif à la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, *BS* 15 september 1855, *Pasin.* 1855, 265.

KB van 10 februari 1857 portant règlement pour la police des chemins de fer, *BS* 14 februari 1857, *Pasin.* 1857, 30.

KB 8 april 1858 portant des modifications au règlement général du 1er mars 1850, concernant l'aérage, l'éclairage et l'emploi de la poudre dans les mines, *BS* 14 april 1858, *Pasin.* 1858, 118-119.

KB 16 december 1859 portant révision et complément des statuts de la caisse de retraite et de secours des ouvriers de l'administration des chemins de fer, postes et télégraphes, *BS* 7 februari 1859, *Pasin.* 1859, 419-431.

KB 16 mei 1862 qui rend applicable aux chemins de fer concédés, le règlement de police du 10 février 1857, *BS* 21 mei 1862, *Pasin.* 1862, 195-196.

KB 29 januari 1863 contenant révision et simplification des dispositions concernant la police des établissements dangereux et insalubres, *BS* 30 januari 1863, *Pasin.* 1863, 45-54 ; Rapport au roi, *Pasin.* 1863, 45-46 ; Circulaire aux gouverneurs, *BS* 5 februari 1863 (partie non officielle), *Pasin.* 1863, 48-49.

KB 21 april 1864 contenant règlement pour l'établissement et la surveillance des chaudières et machines à vapeur, *BS* 26 april 1864, *Pasin.* 1864, 171-176.

Wet 25 maart 1876 contenant le titre 1er du livre préliminaire du code de procédure civile, *BS* 26 maart 1876, *Pasin.* 1876, 121-163.

KB 17 juni 1876 concernant l'éclairage des mines à grisou, *BS* 23 juni 1876, *Pasin.* 1876, 353-356.

Wet 17 april 1878 contenant le titre préliminaire du code de procédure pénale, *BS* 25 april 1878, *Pasin.* 1878, 82-84.

KB 28 april 1884 règlement sur l'exploitation des mines, *BS* 3 mei 1884, *Pasin.* 1884, 129-137.

KB 28 mei 1884 concernant l'emploi et la surveillance des chaudières et machines à vapeur, *BS* 7 juni 1884, *Pasin.* 1884, 228-235, zie ook *Annales des travaux publics* 1885, 138-156.

KB 26 juni 1886 police des machines à vapeur, *BS* 16 juli 1886, *Pasin.* 1886, 339, zie ook *Annales des travaux publics* 1889, 509.

KB 27 december 1886 modifiant et complétant par des dispositions nouvelles l'arrêté royal du 29 janvier 1863, concernant la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, *BS* 28 december 1886, *Pasin.* 1886, 581-583.

KB 31 mei 1887 portant classement des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, *BS* 15 juni 1887, *Pasin.* 1887, 152-166.

KB 31 mei 1887 modifiant les articles 2 à 7 de l'arrêté royal du 29 janvier 1863, relativement aux demandes en autorisation concernant certains établissements dangereux, insalubres ou incommodes, *BS* 15 juni 1887, *Pasin.* 1887, 166-167.

Wet 16 augustus 1887 relative à l'incessibilité et à l'insaisissabilité des salaires des ouvriers, *BS* 21 oktober 1887, *Pas.* 1887, 375-377.

KB 5 december 1887 d'exécution de la loi du 16 août 1887, portant réglementation du paiement des salaires aux ouvriers, *BS* 16 december 1887, *Pas.* 1887, 531.

Wet 5 mei 1888 relative à l'inspection des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, et à la surveillance des machines et chaudières à vapeur, *BS* 13 mei 1888, *Pasin.* 1888, 101-115.

KB 10 juli 1889 organisant la surveillance et instituant un comité technique pour les établissements dangereux, insalubres ou incommodes, *BS* 14 juli 1889, *Pasin.* 1889, 306-307.

Wet 13 december 1889 concernant le travail des femmes, des adolescents et des enfants dans les établissements industriels, *BS* 22 december 1889, *Pasin.* 1889, 596-599.

KB 6 november 1891 relatif à la désignation des fonctionnaires spécialement chargés de surveiller l'exécution de la loi du 13 décembre 1889 concernant le travail des femmes, des adolescents et des enfants dans les établissements industriels, *BS* 8 november 1891, *Pasin.* 1891, 425-427.

KB 21 september 1894 portant réorganisation de l'inspection du travail et du service du surveillance des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, *BS* 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 544-547.

KB 21 september 1894 règlement relatif à la salubrité des ateliers et la protection des ouvriers, *BS* 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 547-549.

KB 21 september 1894 qui organise le service en province de la fabrication et du commerce des denrées alimentaires, *BS* 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 549-550.

KB 21 september 1894 portant organisation du service et du corps des ingénieurs des mines, *BS* 28 september 1894, *Pasin.* 1894, 550-555.

KB 25 mei 1895 ministère de l'industrie et du travail, *BS* 26 mei 1895, *Pasin.* 1895, 175-176, zie ook *Bulletin spécial de l'inspection du travail* 1895, 144-145.

KB 22 oktober 1895 concernant l'inspection du travail et des établissements dangereux, insalubres ou incommodes, *BS* 6 november 1895, *Pasin.* 1895, 417-419, zie ook *Bulletin spécial de l'inspection du travail* 1895, 342.

Wet 15 juni 1896 sur les règlements d'atelier, *BS* 25 juni 1896, *Pasin.* 1896, 184-203.

Wet 2 juli 1899 concernant la sécurité et la santé des ouvriers employés dans les entreprises industrielles et commerciales, *BS* 12 juli 1899, *Pasin.* 1899, 175-178.

Wet 10 maart 1900 sur le contrat de travail, *BS* 14 maart 1900, *Pasin.* 1900, 76-130.

Wet 24 december 1903 sur la réparation des dommages résultant des accidents du travail, *BS* 28-29 december 1903, *Pasin.* 1903, 286-324.

Wet 3 juli 1978 betreffende de arbeidsovereenkomsten, *BS* 22 augustus 1978, *Pasin.* 1978, 799-906.

2.2 Rechtspraak

Geconsulteerde vonnissen en arresten inzake arbeidsongevallen uit de *Belgique Judiciaire* (B) en de *Pasicrisie* (P)

Nr.	Stad	Rechtbank	Datum uitspraak			Jaar		Pagina's	
1	Antwerpen	burgerlijk	19	februari	1853	B	1853	1097	1098
2	Brussel	beroep	27	juli	1859	B	1860	149	151
3	Luik	beroep	14	januari	1864	P	1864	135	136
4	Brussel	beroep	12	juli	1866	P	1867	214	216
	Brussel	beroep	12	juli	1866	B	1866	1564	1564
5	Brussel	beroep	18	mei	1868	B	1868	693	696
6	Luik	beroep	18	december	1868	P	1868	68	72
7	Brussel	beroep	13	maart	1869	P	1869	204	205
8		cassatie	29	april	1869	P	1869	207	208
9		cassatie	7	mei	1869	P	1869	330	338
		cassatie	7	mei	1869	B	1869	657	658
10	Brussel	beroep	14	november	1869	P	1869	205	207
11	Brussel	beroep	16	april	1871	B	1872	1313	1314
12	Brussel	burgerlijk	31	mei	1871	B	1871	758	763
13	Dendermonde	burgerlijk	30	januari	1872	P	1872	281	282
14	Bergen	correctionneel	12	februari	1872	B	1873	365	368
15	Gent	correctionneel	17	februari	1872	P	1872	99	100
16	Brussel	beroep	16	april	1872	P	1872	176	179
17	Luik	burgerlijk	15	juni	1872	B	1873	62	64
18	Brussel	beroep	21	januari	1873	P	1873	196	197
	Brussel	beroep	21	januari	1873	B	1873	453	454
19	Bergen	correctionneel	12	februari	1873	P	1873	68	73
20	Gent	beroep	26	februari	1873	P	1873	171	172
21	Hasselt	correctionneel	16	januari	1874	P	1874	64	65
22	Antwerpen	burgerlijk	9	april	1874	B	1875	1531	1534
23	Brussel	beroep	4	mei	1874	B	1874	629	631
24	Brussel	beroep	12	juni	1874	P	1875	110	111
25	Hamme	politierechtbank	5	januari	1875	P	1875	69	70
26	Brussel	beroep	8	januari	1875	P	1875	255	261
27	Brussel	beroep	10	februari	1875	B	1877	33	34
28	Luik	burgerlijk	26	juni	1875	P	1875	266	266
29	Brussel	burgerlijk	21	juli	1875	B	1875	1097	1100
30	Charleroi	burgerlijk	7	augustus	1875	P	1875	307	307
31	Brussel	beroep	6	november	1875	P	1875	17	18
32	Brussel	beroep	18	november	1875	B	1876	266	266
33	Charleroi	burgerlijk	26	februari	1876	P	1876	170	173
34	Brussel	beroep	20	maart	1876	P	1876	242	243
35	Bergen	burgerlijk	25	maart	1876	P	1876	125	127

36	Brussel	beroep	9	mei	1876	P	1877	160	161
37	Brussel	beroep	22	juli	1876	B	1876	1260	1261
38	Verviers	correctionneel	11	augustus	1876	P	1877	261	264
39	Brussel	beroep	12	augustus	1876	P	1877	43	43
40	Brussel	beroep	11	december	1876	B	1877	1518	1519
41		cassatie	1	februari	1877	P	1877	92	99
42	Brussel	beroep	3	februari	1877	P	1877	291	294
	Brussel	beroep	3	februari	1877	B	1877	1460	1464
43	Antwerpen	burgerlijk	6	april	1877	P	1878	10	11
44	Luik	beroep	2	juni	1877	P	1877	281	284
45	Doornik	burgerlijk	19	juni	1877	B	1878	61	64
46	Luik	beroep	10	januari	1878	P	1878	141	143
47	Luik	beroep	2	november	1878	P	1879	34	36
48	Brussel	beroep	9	juni	1879	P	1879	294	296
49	Luik	beroep	6	december	1879	P	1880	172	172
50	Brussel	beroep	8	december	1879	P	1880	124	125
51	Brussel	beroep	11	december	1879	P	1880	60	60
52	Luik	beroep	12	december	1879	P	1880	154	154
53	Luik	beroep	21	februari	1880	P	1880	144	144
54	Brussel	beroep	18	maart	1880	P	1881	99	100
55	Brussel	beroep	26	mei	1880	P	1880	224	225
56	Brussel	beroep	17	februari	1881	P	1881	153	154
57	Gent	beroep	22	februari	1881	P	1883	391	392
	Gent	beroep	22	februari	1881	B	1881	1463	1466
58	Gent	burgerlijk	4	mei	1881	B	1881	1419	1421
59	Luik	beroep	19	mei	1881	P	1881	266	267
	Luik	beroep	19	mei	1881	B	1881	1077	1079
60	Dendermonde	correctionneel	19	mei	1881	P	1881	284	285
61	Luik	beroep	18	juni	1881	P	1881	353	355
62	Luik	beroep	9	november	1881	B	1883	69	70
63	Luik	beroep	5	april	1882	B	1883	151	152
64	Luik	beroep	12	augustus	1882	P	1882	390	391
65	Luik	beroep	9	november	1882	P	1883	54	55
66	Brussel	burgerlijk	6	februari	1884	B	1888	377	379
67	Brussel	beroep	3	mei	1884	P	1884	251	252
68	Doornik	burgerlijk	19	juni	1884	P	1884	330	331
69	Charleroi	burgerlijk	2	juli	1884	P	1885	99	100
70	Brussel	beroep	7	augustus	1884	P	1884	374	376
71	Luik	beroep	8	augustus	1884	P	1885	213	214
72	Brussel	beroep	3	december	1884	P	1885	85	86
73	Luik	beroep	18	december	1884	P	1885	94	95
74	Brussel	burgerlijk	20	december	1884	P	1885	179	180
75	Brussel	burgerlijk	20	december	1884	P	1885	210	211
76	Luik	beroep	24	december	1884	P	1885	260	261
77	Brussel	burgerlijk	31	december	1884	P	1885	217	219
78	Brussel	burgerlijk	25	april	1885	P	1885	175	178
	Brussel	burgerlijk	25	april	1885	B	1885	569	571
79	Brussel	koophandel	28	april	1885	B	1885	571	572
80	Bergen	koophandel	29	april	1885	B	1885	572	574
81	Brussel	koophandel	6	mei	1885	B	1887	204	205
82	Luik	beroep	18	juni	1885	P	1885	327	328
	Luik	beroep	18	juni	1885	B	1885	998	1001
83	Charleroi	burgerlijk	16	juli	1885	P	1886	51	53
84	Antwerpen	burgerlijk	17	juli	1885	B	1885	1004	1008

85	Brussel	beroep	7	augustus	1885	B	1885	1	6
86	Dendermonde	burgerlijk	13	augustus	1885	P	1886	62	63
	Dendermonde	burgerlijk	13	augustus	1885	B	1886	380	381
87	Antwerpen	koophandel	21	september	1885	B	1885	1556	1557
88	Brussel	beroep	2	november	1885	P	1885	414	417
	Brussel	beroep	2	november	1885	B	1885	1544	1553
89	Brussel	beroep	12	november	1885	P	1886	33	34
90	Brussel	beroep	12	november	1885	P	1886	98	99
	Brussel	beroep	12	november	1885	B	1885	1553	1554
91	Charleroi	burgerlijk	29	december	1885	P	1886	117	118
92	Luik	burgerlijk	31	december	1885	P	1887	67	68
93		cassatie	8	januari	1886	P	1886	38	43
		cassatie	8	januari	1886	B	1886	1	31
94	Namen	burgerlijk	12	januari	1886	P	1887	272	274
95	Dendermonde	correctionneel	9	februari	1886	P	1886	101	102
	Dendermonde	correctionneel	9	februari	1886	B	1886	335	336
96	Brussel	burgerlijk	13	april	1886	P	1887	97	98
97	Luik	beroep	22	april	1886	P	1887	23	23
98	Leuven	burgerlijk	22	mei	1886	B	1886	1083	1085
99	Luik	beroep	12	juni	1886	P	1886	274	276
100	Nijvel	burgerlijk	14	juli	1886	B	1888	374	375
101		cassatie	2	november	1886	P	1886	395	396
		cassatie	2	november	1886	B	1888	1582	1584
102	Brussel	beroep	18	november	1886	P	1887	99	99
103	Brussel	beroep	19	november	1886	P	1887	115	118
104	Verviers	burgerlijk	24	november	1886	P	1887	17	18
105	Brussel	beroep	7	december	1886	P	1887	43	44
106	Dendermonde	burgerlijk	11	december	1886	P	1887	160	161
	Dendermonde	burgerlijk	11	december	1886	B	1887	124	126
107	Brussel	beroep	10	februari	1887	P	1887	253	254
108	Luik	beroep	5	april	1887	P	1887	252	253
109	Brussel	burgerlijk	4	mei	1887	P	1887	254	255
110	Verviers	correctionneel	13	mei	1887	B	1888	142	144
111	Brussel	beroep	1	juni	1887	B	1887	849	859
112	Luik	beroep	16	juni	1887	B	1887	1159	1164
113	Gent	beroep	18	juni	1887	P	1888	54	56
	Gent	beroep	18	juni	1887	B	1887	1567	1569
114	Brussel	beroep	18	juni	1887	B	1888	372	374
115	Gent	beroep	18	juni	1887	B	1889	394	398
116	Brussel	beroep	18	juli	1887	P	1888	144	145
	Brussel	beroep	18	juli	1887	B	1888	231	233
117	Luik	beroep	30	november	1887	P	1888	360	362
118	Luik	beroep	7	december	1887	P	1888	254	255
	Luik	beroep	7	december	1887	B	1888	141	142
119	Gent	beroep	28	december	1887	P	1888	37	41
	Gent	beroep	28	december	1887	B	1888	732	735
120	Luik	beroep	29	december	1887	P	1888	323	325
121	Charleroi	burgerlijk	7	mei	1888	B	1888	731	731
122	Gent	beroep	2	juni	1888	P	1889	183	185
123	Luik	beroep	28	juni	1888	B	1888	1132	1333
124	Brussel	beroep	11	januari	1889	P	1890	118	119
125	Luik	beroep	24	januari	1889	P	1889	244	245
126	Brussel	beroep	30	januari	1889	B	1889	1009	1014
127	Brugge	burgerlijk	14	februari	1889	P	1889	259	260

128	Gent	beroep	16	februari	1889	P	1889	200	202
129		cassatie	28	maart	1889	P	1889	161	166
		cassatie	28	maart	1889	B	1889	934	940
130	Brussel	beroep	15	mei	1889	B	1890	529	550
131	Brussel	koophandel	20	juni	1889	P	1889	279	280
132	Luik	beroep	18	juli	1889	B	1891	60	61
133	Brussel	beroep	28	juli	1889	B	1890	1160	1165
134	Brussel	beroep	26	oktober	1889	B	1890	550	557
135	Luik	beroep	14	november	1889	P	1890	319	320
136	Leuven	burgerlijk	5	december	1889	P	1890	98	99
137	Brussel	beroep	11	januari	1890	B	1890	274	276
138	Luik	beroep	16	januari	1890	P	1890	180	181
139	Brussel	beroep	14	mei	1890	P	1890	408	409
	Brussel	beroep	14	mei	1890	B	1890	823	824
140	Antwerpen	burgerlijk	6	juni	1890	B	1890	1407	1408
141	Brussel	beroep	7	juni	1890	B	1890	872	873
142	Luik	beroep	26	juni	1890	B	1891	446	447
143	Dendermonde	burgerlijk	28	juni	1890	B	1890	879	880
144	Luik	beroep	18	juli	1890	P	1890	209	210
145	Brussel	beroep	14	oktober	1890	P	1891	5	6
146	Luik	beroep	5	november	1890	P	1891	99	100
147	Luik	beroep	5	november	1890	B	1890	1494	1495
148	Luik	burgerlijk	17	december	1890	P	1891	112	113
149	Luik	burgerlijk	24	december	1890	P	1891	135	137
	Luik	burgerlijk	24	december	1890	B	1891	86	93
150	Charleroi	burgerlijk	24	december	1890	P	1891	319	320
151	Brussel	burgerlijk	17	januari	1891	B	1891	410	412
152	Luik	burgerlijk	18	februari	1891	P	1891	212	214
153	Brussel	beroep	4	maart	1891	P	1891	267	268
154	Brussel	beroep	4	maart	1891	P	1892	377	378
	Brussel	beroep	4	maart	1891	B	1891	693	695
155	Brussel	beroep	24	maart	1891	B	1891	629	630
156	Brussel	burgerlijk	19	april	1891	B	1892	302	303
157	Charleroi	burgerlijk	20	mei	1891	P	1892	66	67
158	Luik	beroep	4	juni	1891	P	1892	65	66
159	Brussel	koophandel	5	juni	1891	B	1891	767	767
160	Brussel	beroep	11	juli	1891	P	1892	71	73
161	Brussel	burgerlijk	11	juli	1891	B	1892	301	302
162	Brussel	beroep	15	juli	1891	P	1892	95	96
	Brussel	beroep	15	juli	1891	B	1891	965	966
163	Brussel	beroep	27	juli	1891	B	1891	1041	1042
164	Brussel	beroep	7	november	1891	P	1892	244	246
165	Brussel	beroep	2	december	1891	B	1892	855	855
166	Brussel	burgerlijk	5	december	1891	B	1892	361	364
167	Luik	beroep	9	december	1891	P	1892	280	280
	Luik	beroep	9	december	1891	B	1892	136	136
168	Luik	beroep	16	december	1891	P	1892	204	205
	Luik	beroep	16	december	1891	B	1892	246	246
169	Brussel	burgerlijk	9	januari	1892	P	1892	109	109
170	Charleroi	burgerlijk	24	maart	1892	P	1892	264	265
171	Luik	beroep	28	maart	1892	P	1892	264	265
	Luik	beroep	28	maart	1892	B	1892	810	811
172	Brussel	burgerlijk	2	april	1892	P	1892	214	215
173	Brussel	burgerlijk	21	mei	1892	P	1892	296	297

174	Brussel	beroep	1	juni	1892	B	1892	1162	1163
175	Luik	koophandel	2	november	1892	P	1893	138	138
176	Brussel	beroep	26	november	1892	P	1893	76	76
177	Brussel	burgerlijk	18	januari	1893	P	1893	63	64
178	Namen	burgerlijk	18	januari	1893	B	1893	263	264
179	Luik	beroep	1	februari	1893	P	1893	214	215
180	Luik	beroep	1	februari	1893	P	1893	215	216
181	Brussel	beroep	7	februari	1893	P	1893	216	217
182	Namen	burgerlijk	22	maart	1893	B	1894	330	330
183	Oudenaarde	burgerlijk	12	mei	1893	B	1893	892	894
184	Brussel	beroep	16	mei	1893	P	1893	327	328
185	Brussel	burgerlijk	24	juni	1893	P	1893	353	356
186	Antwerpen	burgerlijk	26	juli	1893	B	1895	1027	1029
187	Brussel	beroep	22	november	1893	P	1895	100	101
188	Brussel	beroep	14	december	1893	P	1894	126	128
189	Brussel	beroep	18	december	1893	P	1894	117	119
190	Brussel	burgerlijk	20	december	1893	B	1894	238	239
191	Brussel	beroep	13	januari	1894	P	1894	194	196
192	Bergen	burgerlijk	2	februari	1894	P	1894	168	169
193	Brussel	beroep	24	februari	1894	P	1894	156	157
194	Brussel	beroep	27	februari	1894	P	1894	341	342
195	Brussel	burgerlijk	10	maart	1894	P	1894	180	180
196	Luik	beroep	14	maart	1894	P	1894	233	236
197	Brussel	beroep	19	maart	1894	B	1894	785	786
198	Luik	beroep	17	april	1894	P	1894	344	345
199	Antwerpen	burgerlijk	16	mei	1894	B	1894	1176	1180
200	Brussel	beroep	5	juni	1894	P	1895	149	150
201	Brussel	burgerlijk	16	juni	1894	P	1894	235	236
202	Luik	beroep	20	juni	1894	P	1895	28	29
203	Luik	beroep	20	juni	1894	P	1897	395	397
204	Brussel	burgerlijk	24	juni	1894	P	1894	302	303
205	Brussel	beroep	28	juni	1894	P	1895	29	30
206	Luik	beroep	17	oktober	1894	P	1895	57	58
207	Brussel	burgerlijk	14	november	1894	P	1895	115	116
208	Brussel	beroep	26	november	1894	P	1895	285	286
209	Luik	beroep	28	november	1894	P	1895	219	220
210	Brussel	burgerlijk	3	januari	1894	B	1894	1563	1567
211	Luik	burgerlijk	19	januari	1895	P	1896	115	116
212	Luik	beroep	30	januari	1895	P	1895	258	259
213	dinant	burgerlijk	7	februari	1895	P	1895	154	155
214	Charleroi	burgerlijk	23	februari	1895	P	1895	165	166
215	Brussel	burgerlijk	27	februari	1895	P	1895	144	146
	Brussel	burgerlijk	27	februari	1895	B	1895	363	364
216	Bergen	burgerlijk	27	februari	1895	P	1895	202	203
217	Bergen	burgerlijk	7	maart	1895	P	1895	203	204
218	Brussel	burgerlijk	12	maart	1895	B	1895	386	387
219	Gent	beroep	18	maart	1895	P	1895	323	325
	Gent	beroep	18	maart	1895	B	1895	570	573
220	Antwerpen	burgerlijk	30	maart	1895	P	1895	182	183
221	Brussel	burgerlijk	10	april	1895	P	1895	183	185
222	Brussel	beroep	19	juni	1895	P	1895	357	359
	Brussel	beroep	19	juni	1895	B	1895	1202	1206
223		cassatie	22	juli	1895	P	1895	261	263
		cassatie	22	juli	1895	B	1895	1116	1118

224		cassatie	29	augustus	1895	B	1895	1089	1095
225	Brussel	beroep	19	oktober	1895	P	1896	144	145
226	Brussel	beroep	31	oktober	1895	P	1896	74	75
227	Luik	beroep	13	november	1895	P	1896	140	141
228	Luik	beroep	13	november	1895	P	1896	145	146
229	Luik	burgerlijk	13	november	1895	B	1896	229	231
230	Brussel	beroep	16	november	1895	P	1896	211	212
231	Charleroi	correctionneel	30	november	1895	P	1896	30	31
232	Luik	beroep	4	december	1895	B	1895	135	136
233	Brussel	beroep	13	december	1895	P	1896	151	152
234	Brussel	burgerlijk	8	januari	1896	P	1896	141	144
	Brussel	burgerlijk	8	januari	1896	B	1896	1066	1069
235	Brussel	beroep	13	januari	1896	P	1896	172	173
236	Luik	beroep	22	januari	1896	B	1896	1100	1101
237	Luik	beroep	12	februari	1896	P	1896	177	178
	Luik	beroep	12	februari	1896	B	1896	419	420
238	Luik	burgerlijk	26	februari	1896	P	1896	246	248
239	Brussel	beroep	29	februari	1896	P	1896	263	264
240	Brussel	beroep	10	maart	1896	P	1896	260	261
241	Gent	burgerlijk	18	maart	1896	P	1896	192	192
242	Brussel	burgerlijk	25	maart	1896	P	1896	266	268
	Brussel	burgerlijk	25	maart	1896	B	1896	1290	1292
243	Brussel	beroep	3	april	1896	P	1896	318	319
244	Brussel	beroep	8	april	1896	P	1896	254	256
245	Brussel	burgerlijk	13	april	1896	P	1896	199	200
246	Namen	burgerlijk	3	juni	1896	P	1897	69	70
247	Charleroi	burgerlijk	25	juni	1896	P	1896	268	269
248	Namen	burgerlijk	30	juni	1896	P	1897	70	70
249	Brussel	beroep	12	oktober	1896	P	1897	83	84
250	Bergen	burgerlijk	7	november	1896	B	1897	874	875
251	Luik	beroep	11	november	1896	P	1897	397	398
252	Brussel	beroep	16	november	1896	P	1897	140	142
	Brussel	beroep	16	november	1896	B	1897	710	711
253	Brussel	burgerlijk	16	november	1896	P	1898	329	330
254	Brussel	beroep	17	november	1896	P	1897	364	365
255	Luik	vrederecht	26	november	1896	P	1896	25	26
256	Luik	beroep	30	december	1896	P	1897	221	223
257	Luik	beroep	16	januari	1897	P	1897	189	190
258	Brussel	burgerlijk	16	januari	1897	P	1897	167	169
259	Brussel	beroep	8	februari	1897	P	1898	193	194
260	Bergen	burgerlijk	27	maart	1897	B	1897	872	874
261	Brussel	beroep	27	april	1897	P	1899	48	49
262	Brussel	burgerlijk	13	mei	1897	P	1897	177	179
263		cassatie	13	mei	1897	B	1897	881	888
264	Luik	burgerlijk	26	mei	1897	P	1897	271	273
265		cassatie	21	juni	1897	B	1898	174	176
266	Brussel	burgerlijk	3	juli	1897	P	1897	236	239
267	Aarlen	burgerlijk	22	juli	1897	P	1897	318	319
268	Brussel	beroep	26	juli	1897	P	1898	169	170
269	Antwerpen	koophandel	27	september	1897	B	1898	478	480
270	Luik	beroep	15	december	1897	P	1898	204	205
271	Luik	beroep	24	december	1897	P	1898	196	???
272	Luik	beroep	12	januari	1898	P	1898	213	214
273		cassatie	7	februari	1898	P	1898	84	85

		cassatie	7	februari	1898	B	1898	686	687
274	Brussel	beroep	28	februari	1898	B	1898	737	744
275	Luik	beroep	5	maart	1898	P	1898	233	234
276	Brussel	beroep	11	maart	1898	P	1898	210	211
277	Charleroi	burgerlijk	6	juni	1898	B	1898	879	879
278	Brussel	beroep	14	juni	1898	P	1899	41	43
279	Charleroi	correctionneel	6	juli	1898	P	1898	266	267
280	Brussel	beroep	19	juli	1898	P	1899	49	50
281	Brussel	burgerlijk	23	juli	1898	B	1898	997	997
282	Gent	beroep	25	juli	1898	P	1899	110	112
283	Brussel	burgerlijk	28	juli	1898	P	1898	353	355
284	dinant	burgerlijk	27	oktober	1898	P	1900	62	64
285	Brussel	burgerlijk	2	november	1898	B	1900	347	348
286	Brussel	beroep	9	november	1898	P	1899	124	126
287	Brussel	burgerlijk	16	december	1898	P	1899	219	220
288	Antwerpen	burgerlijk	28	december	1898	P	1900	49	51
289		cassatie	16	januari	1899	P	1899	87	88
290	Luik	burgerlijk	21	januari	1899	P	1900	168	170
291	Brugge	burgerlijk	6	februari	1899	P	1899	172	172
292	Luik	werkrechtersraad	3	maart	1899	P	1899	148	149
293	Brussel	beroep	14	maart	1899	P	1899	378	379
294	Luik	beroep	15	maart	1899	P	1899	353	355
295	Luik	beroep	31	maart	1899	P	1899	325	327
296	Luik	burgerlijk	20	april	1899	P	1900	126	127
297	Luik	beroep	29	april	1899	P	1900	20	21
298	Luik	beroep	10	mei	1899	P	1900	15	18
299	Luik	beroep	27	mei	1899	P	1900	63	64
300	Luik	beroep	27	mei	1899	P	1900	67	68
301	Brussel	beroep	5	juni	1899	B	1898	1243	1244
302	Brussel	beroep	12	juni	1899	B	1901	100	101
303	Brussel	burgerlijk	14	juni	1899	P	1899	318	319
304	Brussel	beroep	18	juli	1899	P	1900	124	125
305	Brussel	burgerlijk	11	oktober	1899	P	1900	54	56
306	Brussel	burgerlijk	8	november	1899	P	1900	25	26
307	Brussel	burgerlijk	8	november	1899	P	1900	58	59
308	Charleroi	burgerlijk	19	november	1899	P	1901	126	127
309	Luik	beroep	22	november	1899	P	1900	263	264
310	Brussel	beroep	7	december	1899	B	1900	473	474
311	Antwerpen	burgerlijk	20	december	1899	B	1902	1276	1277
312	Luik	beroep	23	december	1899	P	1900	195	198
313	Luik	burgerlijk	13	januari	1900	B	1900	938	940
314	Brussel	burgerlijk	1	februari	1900	B	1900	1046	1047
315	Luik	beroep	6	februari	1900	P	1900	191	192
316	Luik	beroep	17	februari	1900	P	1901	58	59
317	Luik	beroep	23	februari	1900	P	1900	306	307
318	Brussel	burgerlijk	28	februari	1900	P	1900	233	234
319	Dendermonde	burgerlijk	8	maart	1900	P	1900	311	312
320		cassatie	19	maart	1900	P	1900	187	187
		cassatie	19	maart	1900	B	1900	878	879
321	Aarlen	burgerlijk	20	maart	1900	P	1901	274	276
322	Brussel	burgerlijk	29	maart	1900	P	1900	242	243
323	Luik	beroep	11	april	1900	P	1900	338	339
324	Luik	beroep	14	april	1900	P	1900	209	211
325	Antwerpen	burgerlijk	3	mei	1900	B	1902	1307	1308

326	Brussel	beroep	30	mei	1900	P	1902	49	50
	Brussel	beroep	30	mei	1900	B	1900	1426	1428
327	Dendermonde	correctionneel	6	juni	1900	P	1901	281	282
328	Brussel	burgerlijk	8	juni	1900	P	1900	255	256
329	Antwerpen	koophandel	8	juni	1900	P	1901	6	7
330	Brussel	burgerlijk	9	juni	1900	P	1900	258	259
331		cassatie	2	juli	1900	B	1900	1325	1327
332	Doornik	burgerlijk	12	juli	1900	B	1901	334	335
333	Doornik	burgerlijk	19	juli	1900	P	1901	93	94
334	Luik	beroep	11	oktober	1900	P	1901	134	135
335	Gent	beroep	17	oktober	1900	P	1901	195	197
336		cassatie	18	oktober	1900	B	1901	209	212
337	Brussel	burgerlijk	7	november	1900	P	1901	129	130
338	Brussel	beroep	12	november	1900	B	1901	19	20
339	Brussel	beroep	19	november	1900	P	1901	136	138
340	Brussel	burgerlijk	28	november	1900	P	1901	307	308
341	Charleroi	correctionneel	8	december	1900	P	1901	64	65
342	Brussel	beroep	18	december	1900	P	1901	243	244
	Brussel	beroep	18	december	1900	B	1901	97	100
343	Luik	beroep	22	december	1900	P	1901	183	185
344	Brussel	beroep	3	januari	1901	P	1901	257	258
345		cassatie	11	februari	1901	P	1901	129	131
346	Hoei	burgerlijk	28	maart	1901	B	1901	1132	1132
347	Luik	burgerlijk	4	april	1901	P	1902	150	152
348		cassatie	6	mei	1901	P	1901	225	226
349	Bergen	burgerlijk	11	mei	1901	B	1901	815	816
350	Brussel	beroep	23	mei	1901	B	1901	817	818
351	Brussel	burgerlijk	24	mei	1901	P	1902	88	90
352	Antwerpen	vrederecht	27	juni	1901	B	1901	937	940
353	Brussel	burgerlijk	28	juni	1901	P	1902	181	182
354	Luik	beroep	3	juli	1901	P	1901	344	344
355	Verviers	burgerlijk	23	juli	1901	P	1902	246	246
356	Brussel	beroep	29	juli	1901	P	1902	62	63
357	Luik	beroep	19	oktober	1901	P	1902	58	60
358	Brussel	beroep	28	oktober	1901	P	1902	71	72
	Brussel	beroep	28	oktober	1901	B	1901	1348	1348
359	Brussel	beroep	9	december	1901	P	1902	211	213
	Brussel	beroep	9	december	1901	B	1902	161	163
360	Hoei	correctionneel	24	december	1901	P	1902	324	326
361	Charleroi	burgerlijk	27	december	1901	P	1902	302	303
362	Brussel	beroep	22	januari	1902	B	1902	300	301
363	Brussel	beroep	27	januari	1902	P	1902	252	253
	Brussel	beroep	27	januari	1902	B	1902	547	551
364	Brussel	beroep	30	januari	1902	B	1902	468	470
365	Brussel	koophandel	3	februari	1902	P	1902	205	206
366	Brussel	beroep	7	februari	1902	P	1902	172	173
367	Brussel	burgerlijk	12	februari	1902	P	1902	330	331
368	Kortrijk	burgerlijk	14	februari	1902	B	1902	351	352
369	Brussel	burgerlijk	18	februari	1902	B	1902	424	424
370		cassatie	24	maart	1902	P	1902	190	190
371	Brugge	burgerlijk	4	juni	1902	B	1902	955	957
372	Gent	beroep	4	juni	1902	B	1902	1027	1029
373	Luik	beroep	30	juni	1902	P	1902	10	11
374		cassatie	16	oktober	1902	B	1902	1425	1433

2.3 Periodieke publicaties en reeksen

Annales des mines

Annales des travaux publics

Annuaire de la législation du travail

Arbeidsblad (Revue du travail)

Association pour la surveillance des chaudières à vapeur. Rapports.

Belgisch Staatsblad

Bulletin du comité central du travail industriel

Bulletin du comité permanent du congrès international des accidents du travail et des assurances sociales

Chemin de fer. Compte rendu des opérations. Rapports.

Journal des tribunaux

La Belgique Judiciaire

Pandectes belges

Pasicrisie

Pasinomie

Rapports annuels de l'inspection du travail (1894-1895: Bulletin spécial de l'inspection du travail)

Revue des questions de droit industriel (vanaf 1903: Revue des accidents du travail et des questions de droit industriel)

2.4 Niet-periodieke publicaties en literatuur

ADAN, H., *La question des assurances contre les accidents du travail devant la Commission du travail*, Brussel, Guyot, 1888.

ALEXANDER, F., CORNIL, M., ERNST-HORION M.-L. et MARCELIS, F., *Genèse du droit social au cours du XIXe siècle*, Brussel, ULB, 1963.

AMINOT, J.P., Martin Nadaud et les accidents du travail, *Histoire des accidents du travail* 1978, 109-127.

ATIYAH, P.S., *The damages lottery*, Oxford, Hart, 1997.

AUBIN, G. en BOUVERESSE, J., *Introduction historique au droit du travail*, Parijs, PUF, 1995.

AVENEL-TREGUIER, D., Les accidents du travail et les maladies professionnelles dans l'Egypte pharaonique, *Histoire des accidents du travail* 1984, 125-150.

BAKER, J. (ed.), *The Oxford history of the laws of England, XIII, 1820-1914, Fields of development*, Oxford, Oxford University Press, 2010.

BALOSSIER, J., Les statistiques d'accidents du travail dans la Marne (1883-1893), *Histoire des accidents du travail* 1980, 43-46.

BARENTSEN, B., *Arbeidsongeschiktheid. Aansprakelijkheid, bescherming en compensatie*, Deventer, Kluwer, 2003.

BARTRIP, P. en BURMAN, S., *The wounded soldiers of industry: industrial compensation policy, 1833-1897*, Oxford, Clarendon Press, 1983.

BECK, U., *Risk society: towards a new modernity*, Londen, Sage, 1993.

BECKER, M., *Arbeitsvertrag und Arbeitsverhältnis in Deutschland: vom Beginn der Industrialisierung bis zum Ende des Kaiserreichs*, Frankfurt am Main, Klostermann, 1995.

BEECKMAN, A., Faute lourde. Faute grave, *Revue sociale catholique* 1896, 144-153.

BELTJENS, G., *Encyclopédie du droit criminel belge*, Brussel, Bruylant, 1901.

- BELTJENS, G., *Encyclopédie du droit civil belge*, Brussel, Bruylant, 1908.
- BENCAZAR, J., *Les accidents du travail manuel*, Bordeaux, Cadoret, 1890.
- BENSON, J., L'indemnisation pour accidents du travail accordée aux mineurs anglais et à leur ayants-droits (1860-1897), *Histoire des accidents du travail* 1979, 1-44.
- BERTRAND, L., *Les accidents du travail*, Brussel, Messageries de la Press, 1890.
- BÉZIAT D'AUDIBERT, E., *De la responsabilité des accidents dont les ouvriers sont victimes dans leur travail*, Parijs, Warnier, 1888.
- BIERNACKI, R., *The fabrication of labor. Germany and Britain, 1640-1914*, Berkely, University of California Press, 1995.
- BLANC, J., *Des délits des esclaves en droit romain – De la responsabilité des patrons en matière d'accidents en droit français*, Digne, Chaspoul, 1888.
- BLICHNER, L. en MOLANDER, A., Mapping juridification, *European Law Journal* 2008, 36-54.
- BOCKEN, H., *Het aansprakelijkheidsrecht als sanctie tegen de verstoring van het leefmilieu*, Brussel, Bruylant, 1979.
- BODEUX, M., *Etudes sur le contrat de travail*, Leuven, Uystpruyt, 1896.
- BÖLDERNDORFF, Ch. Saintelette (avocat, représentant, ancien ministre), *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel et Parijs 1884, 8°. 258 p., *Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft* 1885, 434-440.
- BONHEURE, M., Les grandes lignes de l'évolution du régime des accidents du travail, *Journal des Tribunaux du Travail* 2005, 17-22.
- BOONE, I., *Verhaal van derde-betalers op de aansprakelijke*, Antwerpen, Intersentia, 2009.
- BOONE, I., Verhaal van derde-betalers op de aansprakelijke als instrument voor de toerekening van ongevalsschade, *TPR* 2010, 7-92.
- BOUCKAERT, B., *De exegetische school: een kritische studie van de rechtsbronnen- en interpretatieleer bij de 19de eeuwse commentatoren van de Code civil*, Antwerpen, Kluwer, 1981.
- BOURDELAIS, P. (ed.), *Les hygiénistes: enjeux, modèles et pratiques*, Parijs, Éditions Belin, 2001.
- BRACKE, N., *Bronnen voor de industriële geschiedenis. Gids voor Oost-Vlaanderen (1750-1945)*, Gent, Academia press, 2000.
- BRAND, J., Der Code civil als Brücke zum französischen und deutschen Arbeitsrecht, In: DÖLEMEYER, B., MOHNHAUPT, H. en SOMMA, A. (ed.), *Richterliche Anwendung des Code civil in seinen europäischen Geltungsbereichen ausserhalb Frankreichs*, Rechtsprechung Band 21, Frankfurt am Main, Klostermann, 2006, 61-104.
- BRION, R. en MOREAU, J.-L., *Van AG tot FORTIS, 175 jaar verzekering in België*, Antwerpen, Mercatorfonds, 1999.
- BRIXHE, G.E., *Essai d'un répertoire raisonné de législation et de jurisprudence, en matière de mines, minières, tourbières, carrières, etc.*, Luik, Dessain, 1833.
- BRONSTEIN, J.L., *Caught in the machinery: workplace accident and injured workers in nineteenth-century Britain*, Stanford, Stanford, 2008.
- BRUWIER, M. (ed.), 1886: *La Wallonie née de la grève?*, Brussel, Labor, 1990.
- BUELENS, F. en VANDENBROECK, J., *Financieel-institutionele analyse van de Belgische beursgenoteerde spoorwegsector 1836-1957*, Antwerpen, Garant, 2004.
- BUREAU, T., *Manuel des chauffeurs et conducteurs de machines à vapeur*, Gent, Hoste, 1872.

BÜRGE, A., *Das französische Privatrecht im 19. Jahrhundert. Zwischen Tradition und Pandektenwissenschaft, Liberalismus und Etatismus*, Frankfurt am Main, Klostermann, 1991.

BÜRGE, A., Die Entstehung und Begründung der Gefährdungshaftung im 19. Jahrhundert und ihr Verhältnis zur Verschuldenshaftung. Eine Skizze, in: HELDRICH, A., PRÖLSS, J. en KOLLER, I. (ed.), *Festschrift für Claus-Wilhelm Canaris zum 70. Geburtstag*, München, Beck, 2007.

BURY, A., *Traité de la législation des mines, des minières, des usines et des carrières en Belgique et en France*, Brussel, Bruylant, 1877.

CANE, P., *Atiyah's accidents, compensation and the law*, Londen, Butterworths, 1999.

CARVAL, S., *La construction de la responsabilité civile. Controverses doctrinales*, Parijs, PUF, 2001.

CAULIER-MATHY, N., La persistance de l'Ancien Régime: le droit liégeois et la loi impériale de 1810 sur les mines, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 1983, 53-91.

CAWTHON, E., *Job accidents and the law in England's early railway age: origins of employer liability and workmen's compensation*, New York, Mellen, 1997.

CHAUFONT, A., *Les assurances*, Parijs, Marescq, 1884.

CHAUVEAU, A. en FAUSTIN, H., *Théorie du code pénal*, Brussel, Société typographique belge, 1844.

CHLEPNER, B.-S., *Cent ans d'histoire sociale en Belgique*, Brussel, Editions de l'Université de Brussel, 1958.

COCKX, R., Part two: statutes, social reform, and control, in: BAKER, J. (ed.), *The Oxford history of the laws of England, XIII, 1820-1914, Fields of development*, Oxford, Oxford University Press, 2010, 465-620.

COING, H., *Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, III, Das 19. Jahrhundert*, München, Beck, 1982.

COING, H., *Europäisches Privatrecht, II, 19. Jahrhundert. Überblick über die Entwicklung des Privatrechts in den ehemals gemeinrechtlichen Ländern*, München, Beck, 1989.

COLMART, A., *De l'inspection du travail en France*, Parijs, Doctoraat, 1899.

COMMISSION DU TRAVAIL, *Réponses au questionnaire concernant le travail industriel*, Brussel, Lesigne, 1887.

COMMISSION DU TRAVAIL, *Procès-verbaux des séances d'enquête concernant le travail industriel*, Brussel, Lesigne, 1887.

COMMISSION DU TRAVAIL, *Rapports, propositions des sections et conclusions*, Brussel, Lesigne, 1887.

COMMISSION DU TRAVAIL, *Comptes rendus des séances plénières*, Brussel, Lesigne, 1888.

COPPEIN, B., 'Le droit qu'une partie de la nation n'a pas.' Edmond Picard en de vermaatschappelijking van het recht in België tijdens het fin de siècle, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis* 2008, 375-409.

COPPEIN, B., *Edmond Picard (1836-1924), actor en getuige van een veranderend Belgisch rechtsdenken in Europees perspectief aan het einde van de negentiende eeuw*, Leuven, 2010 (onuitgegeven doctoraatsverhandeling).

CORDY, A., De grote ontwikkelingsstadia van de sociale wetgeving (1866-1966), *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid* 1967, 929-951.

CORNELIS, L., *De buitencontractuele aansprakelijkheid voor schade veroorzaakt door zaken. Rechtsvergelijkend onderzoek: België, Frankrijk, Nederland, Bondsrepubliek Duitsland en Engeland*, Antwerpen, Kluwer, 1982.

COTTEREAU, A., Cent quatre-vingts années d'activité prud'homale, *Le Mouvement social* 1987, 3-8.

COTTEREAU, A., Justice et injustice ordinaire, *Le Mouvement social* 1987, 25-59.

COTTEREAU, A., Industrial tribunals and the establishment of a kind of common law of labour in nineteenth-Century France, in: STEINMETZ, W., (ed.), *Private law and social inequality in the industrial age. Comparing legal cultures in Britain, France, Germany and the United States*, Oxford, Oxford University Press, 2000, 203-226.

COTTEREAU, A., Droit et bon droit. Un droit des ouvriers instauré, puis évincé par le droit du travail (France, XIXe siècle), *Annales HSS* 2002, 1521-1557.

COWAN, D., Legal consciousness: some observations, *Modern Law Review* 2004, 928-958.

CRYNS, *Guide du sauveteur manuel. Manuel des premiers secours en cas d'accidents*, Verviers, Remacle, 1884.

DAVID, M., L'évolution historique des conseils de prud'hommes en France, *Droit social* 1974, 3-19.

DEBAENST, B., *Stakers gekraakt. Een analyse van de strafrechtelijke repressie van stakers in de lange negentiende eeuw in België*, (niet gepubliceerde) verhandeling tot het behalen van de graad van licentiaat in de criminologie, Gent, UGent, 2006.

DEBAENST, B., The relativity of turning points: labour accident legislation and its 'hidden' prelude, in: HORNYÁK, S., JUHÁSZ, B., KORSÓSNÉ DELACASSE, K. en PERES, Z. (ed.), *Turning points and breaklines*, München, Martin Meidenbauer, 2009, 207-213.

DEBAENST, B., l'Évaluation judiciaire des dommages-intérêts des accidents du travail à la fin du XIXe siècle en Belgique: le cas de Mons, in: HOREAU-DODINAU, J., METAIRIE, G. en TEXIER, P. (ed.), *La victime. II. Réparation du dommage*, Limoges, PULIM, 2009, 415-437.

DEBAENST, B., Arme pro Deo? Enkele rechtshistorische impressies van het pro-Deosysteem in België, in: MARTYN, G., DONKER, G., FABER, S. en HEIRBAUT, D. (ed.), *Geschiedenis van de advocatuur in de Lage Landen*, Hilversum, Verloren, 2009, 249-266.

DEBAENST, B., Stakers gekraakt! Een uiterst beknopte rechtshistorische analyse van de strafrechtelijke repressie van stakers in de 19de eeuw in België, in: HEIRBAUT, D., ROUSSEAUX, X. & WIJFFELS, A. (ed.), *Histoire du droit et de la justice. Une nouvelle génération de recherches / Justitie- en rechtsgeschiedenis. Een nieuwe onderzoeksgeneratie*, Louvain-la-Neuve, UCL, 2010, 483-498.

DE BROECK, G. (e.a.), *150 jaar katholieke arbeidersbeweging in België (1789-1939)*, Brussel, De Arbeiderspers, 1963.

DE CAMPS, *L'évolution sociale en Belgique*, Brussel, Bruylant, 1890.

DEFERME, J., Geen woorden maar daden. Politieke cultuur en sociale verantwoordelijkheid in het België van 1886, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 2000, 131-171.

DEFERME, J., De schuld van het toeval. De Belgische wet op de arbeidsongevallen als een breekpunt in het parlementaire sociale denken, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 2001, 57-76.

DEFERME, J., 'Aan iedere Belg wat hem toekomt.' Visies over sociale rechtvaardigheid in sociaal-politieke debatten rond 1900, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 2004, 49-78.

DEFERME, J., *Uit de ketens van de vrijheid. Het debat over de sociale politiek in België. 1886-1914*, Leuven, Universitaire Pers Leuven, 2007.

DE GOLS, M., RICHEZ, V., CORNELIS, C. en ROGER, Y., Honderd jaar sociaal recht in België. De arbeidsreglementering en de regulering van de individuele arbeidsbetrekkingen, *Arbeidsblad* 1987, 621-656.

DEJACE, C., *Les assurances ouvrières contre les accidents du travail. Discours*, Luik, Imprimerie Liégeoise, 1887.

DEJACE, C., La question des accidents du travail en Belgique, *Bulletin du comité permanent* 1896, 509.

DEJACE, C., *Albert Nyssens*, Leuven, 1901.

DEJONGH, G. en SEGERS, Y., Een kleine natie in mutatie. De economische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden/België in de eeuw 1750-1850, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 2001, 171-194.

DELBROEK, B., Werkboekjes in de 20e eeuw: de charmes van een vergeten bron, *Brood en Rozen* 2006, 7-27.

DELECROIX, E., Le contrat de travail. Etude des propositions de lois concernant les ouvriers mineurs, *Revue de la législation des mines* 1885, 65-124.

DELREE H. en LINARD DE GUERTECHIN, A., Esquisse historique de la législation et de l'Administration des mines, *Annales des Mines de Belgique* 1963, 45-59.

DELSALLE, P., Tisserands et fabricants chez les prud'hommes dans la région de Lille-Roubaix-Tourcoing (1810-1848), *Le Mouvement social* 1987, 61-80.

DEMEUR, M., Le projet de loi sur les accidents du travail. La faute grave, la faute inexcusable et le risque professionnel, *Revue des accidents du travail* 1903, 8-152.

DEMEUR, M., *Réparation et assurance des accidents du travail*, Tamines, Duculot-Roulin, 1905.

DEMEUR, M., *Le risque professionnel. Traité théorique et pratique de la loi du 24 décembre 1903 sur la réparation des dommages résultant des accidents du travail*, Brussel, Larcier, 1908.

DEMONTY, M., *Les accidents du travail (Loi du 24 décembre 1903). Exposé pratique de la législation nouvelle sur la réparation des dommages résultant des accidents du travail suivi du texte de la loi*, Luik, Demarteau, 1904.

DENECKERE, G., Nieuwe geschiedenis van België, 1878-1905, in: WITTE, E., NANDRIN, J.-P., GUBIN E. en DENECKERE, G., *Nieuwe geschiedenis van België, I, 1830-1905*, Lannoo, Tielt, 2005, 447-664.

DENECKERE, G., *Sire, het volk mort. Sociaal protest in België (1831-1918)*, Antwerpen, Hadewijch (Amsab), 1997.

DENECKERE, G., *Het katoenoproer van Gent in 1839*, Leuven, Kritak, 1999.

DE PAEPE, J.-L. en RAINDORF-GERARD, C. (ed.), *Le parlement belge 1831-1894. Données biographiques*, Brussel, Académie royale de Belgique, 1996.

DESTRIÉE, J., L'assistance judiciaire, *JT* 1889, 769-776.

DESTRIÉE, J. en BIERNAUX, A., De la protection des yeux dans l'industrie, *Revue des questions du droit industriel* 1899, 401-481.

DESTRIÉE, J., Calcul et évaluation des dommages-intérêts dus aux victimes d'accidents, *Revue des questions de droit industriel* 1901, 1-93 en 1902, 5-120.

DEVLEESHOUWER, R., Logique sociale et législation du travail en Belgique au cours de la première moitié du XIXe siècle, *Revue de l'institut de sociologie* 1962, 449-519.

DEVOLDER, N., *Sociale geschiedenis van België*, Mechelen, Sint-Franciscus Uitgeverij, s.d.

DE VRIES, W., *De totstandkoming van de Ongevallenwet 1901: De invloed van werkgevers en werknemers op de eerste sociale verzekeringswet in Nederland*, Deventer, Kluwer, 1970.

DEWAELHENS, R., Saintelette (Charles-Xavier), *Biographie Coloniale Belge/Belgische Koloniale Biografie*, Brussel, Koninklijk Belgisch Koloniaal Instituut, V, 1958, 723-725.

DE WINNE, A., *Door arm Vlaanderen*, Leuven, Van Halewyck, 2001.

DILCHER, G., Zur Rolle der Rechtsgeschichte in einer Sozialgeschichte des 20. Jahrhunderts, *Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte* 1999, 389-407.

DISCAILLES, E., *Charles Rogier (1800-1885) d'après des documents inédits*, Brussel, Lebègue, 1892-1895.

DISCAILLES, E., Saintelette (Charles-Xavier), *Biographie Nationale*, XXI, Brussel, Académie Royale des Lettres et des Beaux Arts, 1911-1913, 51-86.

DUCPETIAUX, E., *De la condition des ouvriers mineurs dans la Grande Bretagne et en Belgique*, Brussel, Vandooren, 1843.

DURAND, E., *L'inspection du travail en France de 1841 à 1902*, Parijs, Rousseau, 1902.

ECKARDT, M., *Technischer Wandel und Rechtsevolution. Ein Beitrag zur ökonomischen Theorie der Rechtsentwicklung am Beispiel des deutschen Unfallschadensrecht im 19. Jahrhundert*, Tübingen, Mohr, 2001.

ENGEL-DOLLFUS, Rapport présenté par M. Engel-Dollfus, au nom du comité d'utilité publique, sur la question des accidents produits par les appareils recevant l'impulsion de la vapeur, *Bulletin de la société industrielle de Mulhouse* 1867, 341-373.

EWALD, F., Le mal du siècle, *Histoire des accidents du travail* 1984, 1-57.

EWALD, F., *L'état providence*, Parijs, Bernard Grasset, 1986.

FAGNART, J.-L., 1903-2003. *Accidents du travail: cent ans d'indemnisation. Colloque organisé le 5 décembre 2003 par la Faculté de droit de l'ULB*, Brussel, Bruylant, 2003.

FALK MOORE, S., Law and social change: The semi-autonomous social field as an appropriate subject of study, *Law & Society Review* 1973, 719-746.

FATHLI, A. en BOUDET, J.-P., Accidents du travail et maladies professionnelles dans la jurisprudence havraise, *Histoire des accidents du travail* 1975, 97-118.

FAVARD, J., Ces crimes qu'on appelle accidents, *Histoire des accidents du travail* 1979, 108-135.

FAYN, J., *Des appareils & procédés de conservation contre les atteintes des machines en mouvement*, Luik, Desoer, 1876.

FISHBACK, P. en KANTOR, S., *A prelude to the welfare state. The origins of workers' compensation*, Chicago, University of Chicago Press, 2000.

FOUCAULT, M., *Surveiller et punir. Naissance de la prison*, Parijs, Gallimard, 1975.

FRANCOIS, L., *Introduction au droit social*, Luik, Faculté de Droit, 1974.

FRERICH J. en FREY, M., *Handbuch der Geschichte der Sozialpolitik in Deutschland*, München, Oldenbourg, 1996.

FRESSON, F., Administration des mines et appareils à vapeur, *Annales des Mines* 1963, 105-112.

GADEYNE, G., *De rechtbank van eerste aanleg (en voorlopers): organisatie, taken, bevoegdheid en archiefoorming*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1997.

GLASSON, E., *Le Code civil et la question ouvrière*, Parijs, Pichon, 1886.

GRÜNER, E., *Congrès international des accidents du travail*, Parijs, 1889.

GRÜNER, E., Bibliographie générale relative à la question des accidents du travail, *Bulletin du comité central* 1890, 170-177.

GORDON, B. en FRIEDLANDER, C., Ouvrières et maladies professionnelles sous la Troisième République: la victoire des allumettiers français sur la nécrose phosphorée de la mâchoire, *Le Mouvement social* 1993, 77-93.

GOUIRAND, P., *Tocqueville. Une certaine vision de la démocratie*, Parijs, l'Harmattan, 2005.

GRÜNER, E., Bibliographie générale relative à la question des accidents du travail, *Bulletin du comité central* 1890, 170-177.

GUERARD, A., Note sur les effets physiologiques et pathologiques de l'air comprimé, *Annales d'hygiène publique et de médecine légale* 1854, 279-304.

HABERMAS, J., *Theorie des kommunikativen Handelns*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1981.

HABERMAS, J., *The theory of communicative action*, Cambridge, Polity press, 1987.

HALPÉRIN, J.-L., *Histoire du droit privé depuis 1804*, Parijs, PUF, 1996.

HATZFELD, H., *Du paupérisme à la sécurité sociale 1850-1940: essai sur les origines de la sécurité sociale en France*, Nancy, Presses universitaires de Nancy, 1989.

HAUS, J.J., *Principes généraux du droit pénal belge*, Gent, Hoste, 1874.

HEIRBAUT, D., *Privaatrechtsgeschiedenis van de Romeinen tot heden*, Gent, Academia Press, 2002.

HEIRBAUT, D. en BAETEMAN, G. (ed.), *Cumulative editie van het Burgerlijk Wetboek. De huidige en de originele tekst met alle wijzigingen in België van 1804 tot 2004*, Mechelen, Kluwer, 2004.

HEIRBAUT, D., Napoleons trouwste onderdanen, of waarom de Code civil na tweehonderd jaar nog steeds overeind blijft in België, in: HEIRBAUT, D. en MARTYN, G., *Napoleons nalatenschap. Tweehonderd jaar Burgerlijk Wetboek in België/ Un héritage napoléonien. Bicentenaire du Code civil en Belgique*, Mechelen, Kluwer, 2005, 77-95.

HEIRBAUT, D., L'émancipation tardive d'une pupille de la nation Française. L'histoire du droit belge au 19ème et 20ème siècles, in: WIJFFELS, A. (ed.), *Le Code civil entre ius commune et droit civil européen*, Brussel, Bruylant, 2005, 611-642.

HEIRBAUT, D., *Hebben/hadden onze ministers van justitie een 'civiel' beleid?* (Gandais Thorbecke college XXVII), Mechelen, Kluwer, 2005.

HEIRBAUT, D. en STORME, M.E., The Belgian legal tradition: from a long quest for legal independence to a longing for independence, in: DIRIX, E. en LELEU, Y.-H. (ed.), *The Belgian reports at the congress of Utrecht of the International Academy of Comparative Law*, Brussel, Bruylant, 2006, 3-43.

HEIRBAUT, D., Reading past legal texts. A tale of two legal histories. Some personal reflections on the methodology of legal history, in: MICHALSEN, D. (ed.), *Reading past legal texts*, Oslo, Unipax, 2006, 91-112.

HEIRBAUT, D. en STORME, M.E., De Belgische rechtstraditie: van een lang zoeken naar onafhankelijkheid naar een verlangen van afhankelijkheid?, *TPR* 2008, 979-1041.

HEIRBAUT, D., Het sociaal recht: een stiefkind van de rechtshistorici, *Tijdschrift voor sociaal recht* 2008, 179-194.

HEIRBAUT, D., *Een beknopte geschiedenis van het sociaal, economisch en het fiscaal recht in België*, Gent, Academia Press, 2009.

HEIRBAUT, D. en DEBAENST, B., Het sociaal en economisch recht, in: HEIRBAUT, D., ROUSSEAU, X. en DEKOSTER, M. (ed.), *Encyclopedie van de Belgische rechtsgeschiedenis* (te verschijnen)

HELIE, F., *Traité de l'action publique et de l'action civile, résultant des crimes, délits et contraventions, précédé de l'histoire de la procédure criminelle*, Brussel, Meline, 1853.

HELLEBAUT, E. en ALLARD, C., *Usines, fabriques et ateliers. De la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes*, Brussel, Bruylant, 1885.

HENNEAUX-DEPOORTER, L., *Misères et luttes sociales dans le Hainaut. 1860-1869*, Brussel, ULB (Solvay), 1959.

HENNOCK, E.P., *The origin of the welfare state in England and Germany, 1850-1914. Social policies compared*, Cambridge, Cambridge University Press, 2007.

HEPPLE, B. (ed.), *The making of labour law in Europe. A comparative study of nine countries up to 1945*, Londen, Mansell, 1986 (herdrukt in 2010).

HESSE, P.-J., Accidents du travail et maladies professionnelles dans les mines (1300-1550), *Histoire des accidents du travail* 1976, 4-18.

HESSE, P.-J., Les accidents du travail et l'idée de responsabilité civile au XIXe siècle, *Histoire des accidents du travail* 1979, 1-56.

- HESSE, P.-J., Les accidents du travail et l'évolution de la notion de la responsabilité pénale au XIXe siècle, *Histoire des accidents du travail* 1980, 61-102.
- HONNORÉ, L., *Guide des fonds et collections des Archives de l'État à Mons*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 2006.
- HORDERN, F., Les accidents du travail en Alsace jusqu'en 1870, *Histoire des accidents du travail* 1979, 99-107.
- HORDERN, F., Pour une histoire du droit du travail, *Histoire des accidents du travail* 1979, 135-138.
- HUBERT, E., *Les conseils de prud'hommes*, Brussel, Imprimerie des Travaux Publics, 1911.
- HUMBLET, P., *De gezagsuitoefening door de werkgever. Een juridische analyse*, Antwerpen, Kluwer, 2004.
- JACK, S. en JACK, A., Nineteenth-century lawyers and railway capitalism: historians and the use of legal cases, *Legal History* 2003, 59-85.
- JASPERS, A.P.C.P., *Rechtspreken in de maatschappij*, Den Haag, Universitaire Pers Leiden, 1980.
- JORLAND, G., L'hygiène professionnelle en France au XIXe siècle, *Le Mouvement Social* 2005, 71-90.
- JOSSERAND, L., *La responsabilité du fait des choses inanimées*, Parijs, Rousseau, 1897.
- JOTTRAND, F., *La prévention des accidents du travail dans les usines et manufactures*, Brussel, Librairie Européenne, 1893.
- KIEFFER, M., La législation prud'homale de 1806 à 1907, *Le mouvement social* 1987, 9-23.
- KLEEBERG, J.M., From strict liability to workers' compensation: the Prussian railroad law, the German liability act, and the introduction of Bismarck's accident insurance in Germany, 1838-1884, *Journal of International Law and Politics*, 2003, 53-132.
- KLOEPFER, M., *Technik und Recht im wechselseitigen Werden*, Berlijn, Duncker & Humblot, 2002.
- KLOSSE, S. en HARTLIEF, T. (ed.), *Shifts in compensation work-related injuries and diseases*, Wenen, Springer, 2007.
- KÖHLER, P.A. en ZACHER, H.F., *Ein Jahrhundert Sozialversicherung in der Bundesrepublik Deutschland, Frankreich, Großbritannien, Österreich und der Schweiz*, Berlijn, Duncker & Humblot, 1981.
- KOOPMANS, T., *De begripen werkman, arbeider en werknemer*, Alphen, Samson, 1962.
- KOP, P.C., *Legisme en privaattwetenschap. Legisme in de Nederlandse privaattwetenschap in de negentiende eeuw*, Deventer, Kluwer, 1982.
- LA BERGE, A.F., *Mission and method. The early nineteenth-century French public health movement*, Cambridge, Cambridge University Press, 1992.
- LANDES, D., *The unbound Prometheus. Technological change and industrial development in Western Europe from 1750 to the present*, Cambridge, Cambridge University Press, 1969.
- LAURENT, F., *Principes de droit civil*, Brussel, Bruylant, 1870.
- LAURENT, F., *Avant-projet de révision du Code civil*, Brussel, Bruylant, 1882.
- LEBROCQUY, G., *Types et profils parlementaires*, Parijs, Lachaud et Burdin, 1873, 269-271.
- LE CROM, J.P. (ed.), *Les acteurs de l'histoire du droit du travail*, Rennes, PUR, 2004.
- LECUYER, B.-P., Les maladies professionnelles dans les 'Annales d'hygiène publique et de médecine légale' ou une première approche de l'usure au travail, *Le Mouvement social* 1983, 45-69.
- LEFEVRE, P., Charles-Xavier Saintelette, in: KURGAN-VAN HENTENRYK, G. en PUISSANT, J., *Dictionnaire des patrons en Belgique. Les hommes, les entreprises, les réseaux*, Brussel, De Boeck Université, 1996, 541.

LE GALL, Y., Les comportements politiques face à la loi du 9 avril 1898 sur les accidents du travail, *Histoire des accidents du travail* 1981, 1-233.

LEGRAND, J., *Le contrat de louage de services et la question des accidents du travail en Belgique et à l'étranger*, Namen, Doux fils, 1895.

LEHMANN, G., *Körperverletzungen und Tötungen auf deutschen Eisenbahnen und die Unzulänglichkeit des Rechtsschutzes*, Erlangen, Ente, 1869.

LEVI, G., SCHMITT, J.-C. en VOLK, C., *A history of young people in the West*, Cambridge (Mass.), Belknap press of Harvard university press, 1997.

LEVIEUX, Etude sur la question des accidents produits par les machines dans les établissements industriels, *Histoire des accidents du travail* 1975, 83-92.

LINDENBERGH, S.D., *Arbeidsongevallen en beroepsziekten*, Deventer, Willink, 2000.

LHOSTE, GREAU en PIGEOTTE, Rapports sur les accidents auxquels sont exposés les ouvriers employés dans les filatures de laine et de coton, présenté au Conseil de Salubrité de la ville de Troyes le 28 août 1833, *Annales d'hygiène publique et de médecine légale* 1834, 1-25.

L'HOEST, I., *Législation de police des chemins de fer belges, des postes et des télégraphes*, Luik, De Thier, 1873.

LOBBAN, M., Tort, IV, Workplace injuries, in: BAKER, J. (ed.), *The Oxford history of the laws of England*, XII, 1820-1914, *Private law*, Oxford, Oxford University Press, 2010, 1012-1017.

LORIAUX, F., *Enfants-machines. Histoire du travail des enfants en Belgique aux XIXe et XXe siècles*, Brussel, CARHOP-EVO, 2000.

LOSSEAU, L., De la réparation des accidents du travail (responsabilité, garantie, assurance). Bibliographie des travaux en langue française, *BJ* 1896, 610-704 en 1330-1444.

MACHTAN, L. (ed.): *Bismarcks Sozialstaat: Beiträge zur Geschichte der Sozialpolitik und zur sozialpolitischen Geschichtsschreibung*, Frankfurt am Main, Campus, 1994.

MAGNUSSON, L., *Den synliga handen. Nation, stat och det industriella bygget*, Stockholm, SNS Verlag, 2005.

MARESKA, J. en HEYMAN, J., *Enquête sur le travail et la condition physique et morale des ouvriers employés dans les manufactures de coton, à Gand*, Gent, Gyselynck, 1845.

MAUS, I., *Rechtstheorie und Politische Theorie im Industriekapitalismus*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1986.

MAYER-MALY, T., *Ausgewählte Schriften zum Arbeitsrecht*, Wien, Böhlau, 1981.

MELUCCI, A., Action patronale, pouvoir, organisation. Règlements d'usine et contrôle de la main-d'œuvre au XIXe siècle, *Le Mouvement social* 1976, 139-159.

MESTITZ, F., Probleme der Geschichte des Arbeitsrechts, *Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte* 1980, 47-65.

MINISTÈRE DE L'INTÉRIEURE, *Enquête sur la condition des classes ouvrières et sur le travail des enfants*, Brussel, Lesigne, 1846-1848.

MINISTÈRE DES TRAVAUX PUBLICS, *Résultats de l'enquête ouverte par les officiers de corps des mines sur la situation des ouvriers dans les mines et les usines métallurgiques de la Belgique*, Brussel, Bruylant, 1869.

MONDELAERS, Y., *Het ontstaan en de evolutie van de arbeidsongevallenverzekering in België (1880-1903)*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling geschiedenis, Brussel, VUB, 2000.

MORICEAU, C., L'hygiène à la cristallerie de Bacarat dans la seconde moitié du XIXe siècle. La santé ouvrière au cœur de la gouvernance industrielle, *Le Mouvement social* 2005, 53-70.

- MORISSEAU, C., *Les résultats de l'assurance obligatoire contre les accidents (loi allemande du 6 juillet 1884)*, Parijs, Guillaumin, 1888.
- MOSES, J., Accidents at work, security and compensation in industrialising Europe: The cases of Britain, Germany and Italy, 1870-1925, *Annual Review of Law and Ethics* 2009, 237-258.
- MUNKMAN, J., *Employer's liability at common law*, Londen, Butterworths, 1985.
- MURPHY, M., Between facts, norms and a post-national constellation: Habermas, law and European social policy, *Journal of European Public Policy* 2005, 143-156.
- NANDRIN, J.-P., l'Histoire du contrat de travail et la problématique de l'entreprise avant 1914, *Revue interdisciplinaire d'études juridiques* 1985, 41-88.
- NANDRIN, J.-P., La laborieuse genèse du droit social belge: une utopie récupérée?, in: KURGAN-VAN HENTENRYK, G. (ed.), *La question sociale en Belgique et au Canada XIXe-XXe siècle*, Brussel, ULB, 1988, 123-138.
- NANDRIN, J.-P., Entre l'Etat libéral et l'Etat assurantiel, un Etat paternaliste ? L'exemple de la loi belge du 24 décembre 1903 sur les accidents du travail, in: CAUCHIES, J.-M. en DAUCHY, S. (ed.), *Commerce et droit. Actes des Journées internationales de la Société d'Histoire du Droit et des Institutions des pays flamands, picards et wallons tenues à Ath du 25 au 28 mai 1995*, Brussel, FUSL, 1996, 179-191.
- NANDRIN, J.-P., La genèse du droit du travail en Belgique. Plaidoyer pour la chronologie, in: DAUCHY, S., MONBALLYU, J. en WIJFFELS, A. (ed.), *Auctoritates Xenia R.C. Van Caenegem oblata*, Brussel, KAWLSKB, 1997, 256-288.
- NANDRIN, J.-P., *La justice de paix à l'aube de l'indépendance de la Belgique, 1832-1848. La professionnalisation d'une fonction judiciaire*, Brussel, FUSL, 1998.
- NAYER, A., *Les inspections sociales en Belgique*, Brussel, Vie ouvrière, 1980.
- NEUVILLE, J., *La condition ouvrière au XIX siècle, L'ouvrier objet*, Brussel, Vie ouvrière, 1976.
- NEVENS, K., De transformatie van het rechtsbegrip 'ouvrier': van het Burgerlijk Wetboek naar de eerste arbeidswetgeving (1804-1900), *Brood en Rozen* 2009, 43-57.
- NEVENS, K., *De arbeidsrelatie. Onderzoek naar de personele toepassing van het arbeidsrecht*, Brussel, 2010 (onuitgegeven doctoraatsverhandeling Vrije Universiteit Brussel).
- NEVILLE, G., Accidents du travail, sécurité dans la mine, maladies professionnelles et indemnisation des accidents dans les régions minières du Yorkshire 1881-1926, *Histoire des accidents du travail* 1979, 45-80.
- NUYTS, R., Honderd jaar sociaal recht in België. De arbeidsveiligheid en het arbeidsmilieu, *Arbeidsblad* 1987, 1097-1131.
- NYPELS, J.-S.-G., *Le Code pénal belge interprété principalement au point de vue de la pratique*, Brussel, Bruylant, 1898.
- OGOREK, R., *Untersuchungen zur Entwicklung der Gefährdungshaftung im 19. Jahrhundert*, Keulen, Böhlau, 1975.
- OLSZAK, N., Les conseils de prud'hommes: un archétype judiciaire pour le mouvement ouvrier?, *Le Mouvement social* 1987, 101-119.
- PARTINGTON, M., The juridification of social welfare in Britain, in: TEUBNER, G. (ed.), *Juridification of social spheres. A comparative analysis in the areas of labor, corporate, antitrust and social welfare law*, Berlijn, Walter de Gruyter, 1987, 419-438.
- PEETERS, A.R., De administratieve structuren, *Arbeidsblad* 1987, 1132-1176.
- PEIREN, L., GEERKENS, E., VINCENT, A. en VAN HUMBEECK, H., *Honderd jaar P&V. Het Unieke verhaal van een coöperatieve verzekeringsmaatschappij*, Gent, Amsab, 2007.
- PÉLISSE, J., A-t-on conscience du droit? Autour des legal consciousness studies, *Genèses* 2005, 114-130.
- PÉLISSE, J., Judicialisation ou juridicisation ? Usages et réappropriations du droit dans les conflits du travail, *Politix* 2009, 73-96.

- PEREIRE, E., *De l'intérêt composé des annuités et des rentes viagères*, Parijs, Mallet-Bachelier, 1860.
- PERRIN, G., Honderd jaar sociale verzekering, *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid* 1983, 855-891.
- PIÉRARD, C., Saintelette, Henri Charles Marie, in: *Biographie Nationale*, XXXII, Brussel, KAWLK, 1963-1964, 650-652.
- PIERRARD, P., *La vie ouvrière à Lille sous le second empire*, Parijs, Bloud & Gay, 1965.
- PIRMEZ, E., *De la responsabilité. Projet de révision des articles 1382 à 1386 du Code civil*, Brussel, Hayez, 1888.
- PITTMVILS, K., De Gentse maatschappijen van onderlinge bijstand in de eerste helft van de negentiende eeuw. Solidariteit, staking en/of segmentering, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 1994-95, 433-479.
- PITTMVILS, K., Alledaagse arbeidsconflicten in de Gentse textielindustrie. De praktijk van de werkrechtsheraad in de eerste helft van de negentiende eeuw, *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 1995, 181-211.
- PONSAERS, P. en DE CUYPER, R., *Arbeidsinspectie: overheidszaak of privé-aangelegenheid*, Antwerpen, Kluwer, 1980.
- PONSAERS, P., Oorsprong en ontwikkeling van de inspectie op de nijverheid in België: 'stalen vuisten' of 'helpende handen?', in: DE BAETS, P., DE KEULENAER, S. en PONSAERS, P. (ed.), *Het Belgisch inspectiewezen. De niet ingeloste belofte*, Antwerpen, Maklu, 2003, 17-47.
- PONTEROTTO, J.G., Brief note on the origins, evolution, and meaning of the qualitative research concept "thick description", *The Qualitative Report* 2006, 538-549.
- POULUSSEN, P., *Van burenlust tot milieuhinder: het stedelijk leefmilieu 1500-1800*, Kapellen, DNB/Pelckmans, 1987.
- PUISSANT, J., *L'évolution du mouvement ouvrier socialiste dans le Borinage*, Brussel, Palais des Académies, 1982.
- PUISSANT, J., 1886 – la contre-réforme sociale?, in: VAN DER VORST, P. (ed.), *1886/1887 – 1986/1987. Honderd jaar Belgisch sociaal recht*, Brussel, Bruylant, 1988, 67-100.
- RAMM, Th., Laissez-faire and state protection of workers, in: HEPPLER, B. (ed.), *The making of labour law in Europe. A comparative study of nine countries up to 1945*, Londen, Mansell, 1986, 73-113.
- RATIER, H., Conditions de vie sociale, maladies professionnelles et accidents du travail au XIXe siècle – Le témoignage d'un romancier populiste: Emile Zola, *Histoire des accidents du travail* 1983, 1-102.
- REMY, E., Le droit nouveau. La responsabilité sans faute, *BJ* 1906, 305-317.
- RESZOHAZY, R., *Geschiedenis van de kristelijke mutualistische beweging in België*, Antwerpen, Standaard, 1957.
- RITTER, G.A., *Sozialversicherung in Deutschland und England. Entstehung und Grundzüge im Vergleich*, München, Beck, 1983.
- SACHET, A., *Traité théorique et pratique de la législation sur les accidents du travail*, Parijs, Larose, 1900.
- SAGNIER, J., *De la réglementation du travail en Belgique*, Parijs, Fontemoing, 1900.
- SAINCTELETTE, C., Droit commercial. Du contrat de transport. Transport des choses. Obligations du voiturier. Difficultés principales, *BJ* 1883, 385-389.
- SAINCTELETTE, C., *De la responsabilité et de la garantie (accidents de transport et de travail)*, Brussel, Bruylant, 1884.
- SAINCTELETTE, C., *Projet d'une proposition de loi, sur les accidents du travail*, Brussel, Bruylant, 1886.
- SAINCTELETTE, C., Accidents du travail - Bibliographie, *BJ* 1890, 385-407.
- SALEILLES, R., *Les accidents du travail et la responsabilité civile. Essai d'une théorie objective de la responsabilité délictuelle*, Parijs, Rousseau, 1897.

- SAUVEUR, J., *Législation belge des établissements industriels dangereux, insalubres ou incommodes*, Brussel, Libraire polytechnique d'Aug. Decq, 1857.
- SAUZET, M., De la responsabilité des patrons envers les ouvriers, *Revue critique de législation et de jurisprudence* 1883, 596-640 en 677-704.
- SCHOLL, S.H., *Bijdragen tot de geschiedenis der Gentse arbeidersbeweging*, Brussel, Arbeiderspers, 1957.
- SCHWITTERS, R., *De risico's van de arbeid. Het ontstaan van de Ongevallenwet 1901 in sociologisch perspectief*, Groningen, Wolters, 1991.
- SCHWITTERS, R., Een calculerende solidariteit in wording, in: VAN DEN BERGH, G., LORENZ, C. en PIETERMAN, R. (ed.), *Het recht van de geschiedenis. Historische dimensies in sociaal-wetenschappelijk onderzoek van recht*, 's Gravenhage, VUGA, 1993, 77-96.
- SIMITIS, S., Zur Verrechtlichung der Arbeitsbeziehungen, in: KÜBLER, F. (ed.), *Verrechtlichung von Wirtschaft, Arbeit und sozialer Solidarität*, Baden-Baden, Nomos, 1984, 167-228.
- SIMITIS, S., Juridification of Labor Relations, in: TEUBNER, G. (ed.), *Juridification of Social Spheres. A comparative Analysis in the Areas of Labor, Corporate, Corporate, Antitrust and Social Welfare Law*, Berlijn, Walter de Gruyter, 1987, 113-162.
- SIMITIS, S., The case of the employment relationship. Elements of a comparison. In: STEINMETZ, W. (ed.), *Private law and social inequality in the industrial age. Comparing legal cultures in Britain, France, Germany and the United States*, Oxford, Oxford University Press, 2000, 181-202.
- SIMONS, R., *Staatliche Gewerbeaufsicht und gewerbliche Berufsgenossenschaften. Entstehung und Entwicklung des dualen Aufsichtssystems im Arbeitsschutz in Deutschland von den Anfängen bis zum Ende der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main, Haag + Herchen, 1984.
- STEINDL, H., *Wege zur Arbeitsrechtsgeschichte*, Frankfurt am Main, Klostermann, 1984.
- STEINFELD, R.J., *Coercion, contract, and free labor in the nineteenth century*, Cambridge, Cambridge University Press, 2001.
- STEINMETZ, W., *Private law and social inequality in the industrial age: comparing legal cultures in Britain, France, Germany, and the United States*, Oxford, Oxford university press, 2000.
- STEVENS, F., L'introduction du décret d'Allarde (2-17 mars 1791) et de la Loi Le Chapelier (14-17 juin 1791) dans les départements réunis, *Revue du Nord* 1984, 260-282.
- STEVENS, F., Het coalitieverbod in België (1795-1866), in: X, *Liber Amicorum Roger Blanpain*, Brugge, Die Keure, 1998, 395-420.
- STOLLEIS, M., Die Entstehung des Interventionsstaates und das öffentliche Recht, *Zeitschrift für neuere Rechtsgeschichte* 1989, 129-147.
- STOLLEIS, M., Industrielle Revolution und Sozialversicherung, in: RULAND, F., BARON VON MAYDELL, B. en PAPIER, H.-J. (ed.), *Verfassung, Theorie und Praxis des Sozialstaats. Festschrift für Hans F. Zacher zum 70. Geburtstag*, Heidelberg, Müller, 1998, 1081-1099.
- STOLLEIS, M., Die entstehung des Interventionsstaates und das öffentliche Recht, in: STOLLEIS, M., *Konstitution und Intervention. Studien zur Geschichte des öffentlichen Rechts im 19. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2001, 253-282
- STOLLEIS, M., *Geschichte des Sozialrechts in Deutschland. Ein Grundriss*, Stuttgart, Lucius & Lucius, 2003.
- STORME, M.E., Juridisering van sociale verhoudingen van de negentiende eeuw tot vandaag, in: HEIRBAUT, D., MARTYN, G. en OPSOMMER, R. (ed.), *De geschiedenis van het recht in de twintigste eeuw*, Brussel, Koninklijke Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, 2005, 60-68.
- STROOBANT, M. en VANACHTER, O. (ed.), *Honderd jaar arbeidsovereenkomstenwet*, Antwerpen, Intersentia, 2001.
- SUMNER MAINE, H., *Ancient Law: its connection with the early history of society, and its relation to modern ideas*, Londen, Murray, 1861.

- SUSINI, J., *L'inspection du travail en Belgique* (thèse pour le doctorat), Parijs, Jouve, 1903.
- TANGHE, F., Het arbeidsongeval: Aansprakelijkheid als sociale constructie, in: HUPPES-CLUYSENAER, E.A. en VAN MANEN, N.F. (ed.), *De werkelijkheid van recht en orde*, Den Haag, Vuga, 1993.
- TARBOURIECH, E., *Des assurances contre les accidents du travail*, Besançon, Millot, 1889.
- TARBOURIECH, E., *La responsabilité des accidents dont les ouvriers sont victimes dans leur travail*, Parijs, Giard, 1896.
- TEUBNER, G., Verrechtlichung – Begriffe, Merkmale, Grenzen, Auswege, in: KÜBLER, F. (ed.), *Verrichtlichung von Wirtschaft, Arbeit und sozialer Solidarität. Vergleichende Analysen*, Baden-Baden, Nomos, 1984, 289-344.
- TEUBNER, G., Juridification. Concepts, aspects, limits, solutions, in: TEUBNER, G. (ed.), *Juridification of social spheres. A comparative analysis in the areas of labor, corporate, antitrust and social welfare law*, Berlijn, Walter de Gruyter, 1987, 3-48.
- TEUBNER, G., (ed.), *Juridification of social spheres. A comparative analysis in the areas of labor, corporate, antitrust and social welfare law*, Berlijn, Walter de Gruyter, 1987.
- THOLOZAN, O., L'apparition de la notion de contrat de travail dans les thèses des facultés de droit (1890-1901), in: LE CROM, J.P. (ed.), *Les acteurs de l'histoire du droit du travail*, Rennes, PUR, 2004, 59-68.
- THOMPSON, E.P., Time, work-discipline, and industrial capitalism, *Past and Present* 1967, 56-97.
- THUILLIER, G., Tables de mortalité et compagnies d'assurances au XIXe siècle, in: MARTIN, T. (ed.), *Arithmétique politique dans la France du XVIIIe siècle*, Parijs, Institut national d'études démographiques, 2003, 491-510.
- TIELEMANS, F., *Répertoire de l'administration et du droit administratif de la Belgique*, Brussel, Weissenbruch, 1846.
- TRIBY, R., L'assurance obligatoire contre les accidents du travail en Alsace et dans le département de la Moselle, *Histoire des accidents du travail* 1985, 1-217.
- TROCLET, L.-E., *La première expérience de sécurité sociale. Luik: Décret de Napoléon de 1813*, Librairie encyclopédique, Brussel, 1953.
- VANACHTER, O., *Arbeidsveiligheid en aansprakelijkheid*, Brugge, Die Keure, 1986.
- VANACHTER, O., Het recht op veilige en gezonde arbeid, in: STROOBANT, M. en VANACHTER, O. (ed.), *Honderd jaar arbeidsovereenkomstenwet*, Antwerpen, Intersentia, 2001, 165-181.
- VAN DEN BERGH, G.C.J.J., *Geleerd recht: een geschiedenis van de Europese rechtswetenschap in vogelvlucht*, Deventer, Kluwer, 2007.
- VAN DEN BRINK, H., *Rechtsgeschiedenis bij wijze van inleiding*, Deventer, Kluwer, 1976.
- VAN DEN EECKHOUT, P., Van werkboekje tot arbeidscontract. De negentiende-eeuwse arbeidsrelaties revisited, *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 2005, 153-200.
- VAN DEN EECKHOUT, P., Giving notice: the legitimate way of quitting and firing (Ghent, 1877-1896), in: P. SCHOLLIERS en SCHWARZ, L. (ed.), *Experiencing wages. Social and cultural aspects of wage forms in Europe since 1500*, New York, Berghahn, 2003, 81-112.
- VAN DEN EECKHOUT, P., Foremen in American and western European industry before the First World War, in: VAN DEN EECKHOUT, P. (ed.), *Supervision and authority in industry: western European experiences, 1830-1939*, New York, Berhahn, 2009, 1-33.
- VAN DEN EECKHOUT, P., Kielen en toga's: arbeid(st)ers in de rechtbank en in de rechtsleer voor WOI, *Brood en rozen* 2009, 6-13.
- VAN DEN EECKHOUT, P., Gestrand in Gent. Of hoe zich te ontdoen van een dure Engelse meesterknecht (1896-1898), *Brood en Rozen* 2009, 15-27.

- VAN DER HERTEN, B., ORIS, M. en ROEGIERS, J. (ed.), *Nijver België. Het industriële landschap omstreeks 1850*, Antwerpen-Brussel, Uitgeverij MIM en het Gemeentekrediet, 1995.
- VAN DER HERTEN, B. (ed.), *Sporen in België: 175 jaar spoorwegen, 75 jaar NMBS*, Leuven, Universitaire pers, 2001.
- VAN DER HERTEN, B., *België onder stoom. Transport en communicatie tijdens de 19de eeuw*, Leuven, Universitaire pers, 2004.
- VANDERSMISSEN, J., *Koningen van de wereld. Leopold II en de aardrijkskundige beweging*, Leuven, Acco, 2009.
- VAN DER VALK, L., *Gilden, gildenbussen en vrijwillige contracten. De ontwikkeling van de verzekeringsmarkt 1780-1850*, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 2001, 175-200.
- VAN DER VORST, P., *Esquisse d'une théorie générale du « Risque professionnel » et du « Risque juridique »*, *JT* 1975, 373-377 en 389-394.
- VAN DER VORST, P., *A l'enseignement du droit social belge*, Brussel, ULB, 1978.
- VAN DER VORST, P., *Cent ans de droit social belge. Honderd jaar Belgisch sociaal recht*, Brussel, Bruylant, 1986.
- VAN EECKHOUTTE, W., *Sociaal compendium '06-'07. Socialezekerheidsrecht met fiscale notities*, Mechelen, Kluwer, 2006.
- VAN EECKHOUTTE, W., *Sociaal compendium '09-'10. Arbeidsrecht met fiscale notities*, Mechelen, Kluwer, 2009.
- VAN ELSSEN, J., *'Het slagveld van den arbeid'. Arbeidsrisico in de haven van Antwerpen*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling geschiedenis, Leuven, 2003.
- VAN ELSSEN, J., *'Het slagveld van den arbeid'. Arbeidsrisico in de haven van Antwerpen*, *Brood en Rozen* 2005, 7-23.
- VAN ELSSEN, J., *'Bouleverser les habitudes'. Arbeidswetgeving in de haven van Antwerpen rond 1900*, *Brood en Rozen* 2007, 27-45.
- VAN GINDERACHTER, M., *Het rode vaderland: de vergeten geschiedenis van de communautaire spanningen*, Tielt, Lannoo, 2005.
- VAN KALKEN, F., *Commotions populaires en Belgique (1834-1902)*, Brussel, Lebègue, 1936.
- VAN LANGENDONCK, J., *Social security law. Belgium*, Den Haag, Kluwer Law International, 1998.
- VAN NECK, A., *Les débuts de la machine à vapeur dans l'industrie belge 1800-1850*, Brussel, Académie Royale de Belgique, 1979.
- VAN OEVELEN, A., JOCQUÉ, G., PERSYN, C. en DE TEMMERMAN, B., *Onrechtmatige daad: schade en schadeloosstelling (1993-2006)*, *TPR* 2007, 933-1529.
- VAN OVERBERGH, Ch., *Les inspecteurs du travail dans les fabriques et les ateliers*, Leuven, Uystpruyst, 1893.
- VAN STEENBERGE, J., *Schade aan de mens. Deel I. Evaluatie van de arbeidsongeschiktheid in het recht*, Antwerpen, Kluwer, 1975.
- VANTHEMSCHE, G., *De beginjaren van de sociale zekerheid in België. 1944-1963*, Brussel, VUB Press, 1994.
- VARLEZ, L., *Rapport général. Économie sociale, Exposition universelle internationale de Paris - 1900*, Brussel, Vromant, 1901.
- VEC, M., *Recht und Normierung in der Industriellen Revolution: Neue Strukturen der Normsetzung in Völkerrecht, staatlicher Gesetzgebung und gesellschaftlicher Selbstnormierung*, Frankfurt am Main, Klostermann, 2006.
- VEC, M., *Gefährdungshaftung*, in: CORDES, A., LÜCK, H., WERKMÜLLER, D. en SCHMIDT-WIEGAND, R. (ed.), *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte*, VIII, Berlin, ESV, 2009, 1982-1985.
- VELLE, K., *De nieuwe biechtvaders. De sociale geschiedenis van de arts in België*, Leuven, Kritak, 1991.

VELLE, K., *Recht en gerecht: bibliografische inleiding tot het institutioneel onderzoek van de rechterlijke macht (1796-1994)*, Brussel, Algemeen Rijksarchief, 1994.

VELLE, K., Geneeskunde, arbeidsrisico's en industrialisering in de negentiende eeuw, in: VAN NIEUWENHUYSE A. en DE SCHAMPHELEIRE S. (ed.), *Geschiedenis: zijn werk, zijn leven. Huldeboek René De Herdt*, Gent, Miat, 2010, 301-319.

VENEZIANI, B., The evolution of the contract of employment, in: HEPPLER, B. (ed.), *The making of labour law in Europe. A comparative study of nine countries up to 1945*, Londen, Mansell, 1986, 31-72.

VERBEECK, B., *Juridiseren en dereguleren in onderwijs, onuitgegeven proefschrift in de rechten*, UGent, Gent, 2006-07.

VERBRUGGEN, C., *De stank bederft onze eetwaren: de reacties op industriële milieuhinder in het 19de-eeuwse Gent*, Gent, Academia press, 2002.

VERKINDT, P.-Y. en BONNARD-PLANCKE, L., La réception de la "question sociale" par la doctrine juridique civiliste au tournant du siècle, in: LE CROM J.-P. (ed.), *Les acteurs de l'histoire du droit du travail*, Rennes, PUR, 2004, 19-28.

VERMEERSCH, A. en MÜLLER, A., *Manuel social. La Législation et les oeuvres en Belgique*, Leuven, Uystpruyst, 1909.

VERMEREN, P., *De curieux rapports, Histoire des accidents du travail 1978*, 1-42.

VERVLIET, V., *Buitencontractuele aansprakelijkheid bij professionele risico's: betekenis en draagwijdte van de buitencontractuele aansprakelijkheid doorheen de evolutie van de professionele risicoverzekering*, Antwerpen, Intersentia, 2007.

VIET, V., *Les voltigeurs de la république. L'inspection du travail en France jusqu'en 1914*, Parijs, CNRS, 1994.

VILAIN, J., *Traité théorique et pratique de la police des établissements dangereux, insalubres ou incommodes*, Brussel, Flatau, 1857.

VILLERMÉ, L.-R., *Tableau de l'état physique et moral des ouvriers employés dans les manufactures de coton, de laine et de soie*, Parijs, Renouard, 1840.

VILLERME, L.-R., *Accidents occasionnés par les appareils mécaniques dans les ateliers industriels, Annales d'hygiène public et de médecine légale 1850*, 261-289.

VISSCHERS, A., *Notice sur l'établissement, en Belgique, de caisses de prévoyance en faveur des ouvriers mineurs, Annales des travaux publics 1843*, 47-75.

VISSCHERS, A., *De l'état actuel et de l'avenir des caisses de prévoyance en faveur des ouvriers mineurs, en Belgique*, Brussel, Vandooren, 1847.

VISSCHERS, A., *Coup d'œil sur la situation et les besoins des caisses de prévoyance en faveur des ouvriers mineurs. Examen des comptes des années 1861-1865*, Brussel, Van Dooren, 1867.

VISSCHERS, A., *Institutions de prévoyance*, in: VAN BEMMEL, E. (ed.), *Patria belgica*, Brussel, Bruylant, 1873, 151-194.

VOIGT, R. (ed.), *Verrechtlichung. Analysen zu Funktion und Wirkung von Parlamentarisierung, Bürokratisierung und Justizialisierung sozialer, politischer und ökonomischer Prozesse*, Königstein, Athenäum, 1980.

VOM FELD, N., *Staatsentlastung im Technikrecht. Dampfkesselgesetzgebung und -überwachung in Preußen 1831-1914*, Frankfurt am Main, Klostermann, 2007.

WATELET, H., *Inventaire des archives des sociétés et de la société civile des usines et mines de houille du Grand-Hornu*, Inventarissen Archives de l'État à Mons 38, 1964.

WATELET, H., *Une industrialisation sans développement – le bassin de Mons et le charbonnage du Grand Hornu du milieu du XVIIIème au milieu du XIXème siècle*, Louvain-la-Neuve, UCL, 1980.

WATELET, H., *Stratégie d'investissement et imprévu en histoire économique. Le Grand-Hornu et la Société Générale de Belgique (1800-1850)*, *Histoire, économie et société* 1993, 119-136.

WICKENHAGEN, E., *Geschichte der gewerblichen Unfallversicherung. Wesen und Wirken der gewerblichen Berufs-genossenschaften*, München, Oldenbourg, 1980.

WITT, J.F., The transformation of work and the law of workplace accidents, 1842-1910, *Yale Law Journal* 1997-98, 1467-1502.

WITT, J.F., Rethinking the nineteenth-century employment contract, again, *Law and History Review* 2000, 627-657.

WITT, J.F., *The accidental republic: crippled workingmen, destitute widows, and the remaking of American law*, Cambridge, Harvard University Press, 2004.

X, *Association des industriels de Belgique pour l'étude de la propagation des engins et mesures propres à préserver les ouvriers des accidents du travail*, Brussel, Lesigne, 1899.

X, *Catéchisme des chauffeurs et des machinistes: traitant du chauffage des chaudières à vapeur, des appareils de sûreté, du montage et de la conduite des machines*, Luik, Desoer, 1868.

X, *Congrès international des accidents du travail*, Bern, Staempfli, 1891.

X, *Congrès international des accidents du travail et des assurances sociales*, Milaan, Reggiani, 1895.

X, *Congrès international des accidents du travail et des assurances sociales: rapports, procès-verbaux des séances et communications présentées au congrès*, Brussel, Weissenbruch, 1897.

X, *Congrès international des accidents du travail et des assurances sociales*, Parijs, Béranger, 1901.

X, *Internationaler Arbeiterversicherungskongress*, Wenen, Verlag des Organisationskomitees, 1906.

ZACHER, H., Verrechtlichung im Bereich des Sozialrechts, in: KÜBLER, F. (ed.), *Verrechtlichung von Wirtschaft, Arbeit und sozialer Solidarität. Vergleichende Analysen*, Baden-Baden, Nomos, 1984, 11-72.

ZIEGLER, D., *Eisenbahnen und Staat im Zeitalter der Industrialisierung*, Stuttgart, Steiner, 1996.

ZOLA, E., *Germinal*, Parijs, Charpentier, 1885.

3 Afkortingenlijst

art.	artikel
BJ	La Belgique Judiciaire
BS	Belgisch Staatsblad
Bull.	Bulletin
BW	Burgerlijk Wetboek
Cass.	Hof van Cassatie
cf.	conferatur
Corr.	Correctionele rechtbank
d.d.	de dato
ed.	editors
Hand.	Handelingen
JT	Journal des tribunaux
KB	Koninklijk Besluit
Kh.	Rechtbank van Koophandel
o.c.	opus citatus
Parl. St.	Parlementaire Stukken
Pas.	Pasicrisie (belge)
Pasin.	Pasinomie
RABW	Rijksarchief Beveren Waas
Rb.	Rechtbank van eerste aanleg
RW	Rechtskundig Weekblad
Sw.	Strafwetboek
TPR	Tijdschrift voor Privaatrecht